

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты

ОТАН ТАРИХЫ

2025. №28 (4)

ISSN 1814-6961
E-ISSN 2788-9718

- ТАРИХ
- ЭТНОЛОГИЯ
- АРХЕОЛОГИЯ

ОТАН ТАРИХЫ

2025. №28 (4)

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы Отечественная история History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2025. № 28 (4)

РЕДАКЦИЯ

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Абдырахманов Толобек Әбілұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қырғыз Республикасы, Бішкек)

Апендиев Тимур Әкімханұлы – PhD докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Горшенина Светлана Михайловна – PhD, тарих ғылымдарының кандидаты; CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/ Sorbonne университетінің зерттеу бөлімінің директоры (Франция, Париж)

Исмағұлов Оразақ Исмағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің физикалық антропология зертханасының меңгерушісі (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Шиндзю Като – PhD (археология бойынша), Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара)

Бирсель Каракоч – Уппсала университетінің түркі тілдерінің профессоры (Швеция, Уппсала қ.)

Мионг Сун-ок – антропология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Корея, Сеул)

Қозыбаева Махаббат Маликовна – PhD доктор; Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Моррисон Александр – PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Ұлыбритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – археология ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс университетінің «Биоархеология» ғылыми орталығының жетекшісі (Литва, Вильнюс)

Муминов Әшірбек Құрбанұлы – тарих ғылымдарының докторы, арабтанушы, профессор; ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Түркия, Стамбул)

Нұрсан Әлімбай – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Оттепова Гүлфира Елубайқызы – тарих ғылымдарының докторы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.)

Оутрам Алан – археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна – Солтүстіктің байырғы халықтарының мәселелері және гуманитарлық зерттеулер институтының этнологиялық зерттеулер орталығының жетекшісі (АН СР(Ы) ХР) (Ресей Федерациясы, Якутск қ.)

Рюосуке Оно – Васеда университетінің тереңдетілген гуманитарлық зерттеулер орталығының доценті (Жапония, Токио)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы – Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының директоры, PhD доктор (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Томохико Уяма – PhD докторы, Хоккайдо университетінің славян және еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония, Саппоро)

Финке Питер – PhD докторы, Цюрих университетінің Макс Планк институтының профессоры (Швейцария, Цюрих)

Шотанова Ғалия Айтжанқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Жауапты редактор

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы

Жауапты хатшы және редактор

Мырзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нұрлыбек Айдарбекұлы

Көбеев Рүстем Джаулыбайұлы

Техникалық көмек

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жұматайқызы

РЕДАКЦИЯ

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционной коллегии

Абиля Аманжолович – доктор исторических наук, профессор (Республика Казахстан, г. Астана)

Абдырахманов Толобек Абилович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР (Кыргызская Республика, г. Бишкек)

Апендиев Тимур Акимханович – PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Горшенина Светлана Михайловна – доктор PhD, кандидат исторических наук; директор по исследованиям CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Университет Сорбонны (Франция, г. Париж)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана)

Като Синдзи (Shinji Kato) – PhD (в области археологии), Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара)

Бирсель Каракоч, профессор турецких языков, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Мионг Сун-ок – доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, г. Сеул)

Козыбаева Махаббат Маликовна – доктор PhD; ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана)

Моррисон Александр – PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, (Литва, г. Вильнюс)

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, арабист, профессор; консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул)

Нурсан Алимбай – кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Отеева Гульфира Елубаевна – доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана (Республика Казахстан, г. Павлодар)

Оутрам Алан – доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна, руководитель Центра этнологических исследований Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера (ИГИ АН РС(Я)) (Российская Федерация, г. Якутск)

Рюосуке Оно – доцент, Центр перспективных гуманитарных исследований, Университет Васеда (Япония, г. Токио)

Сабитов Жаксылык Муратович – директор Научного института изучения Улуса Джучи, доктор PhD (Республика Казахстан, г. Астана)

Томохико Уяма – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований университета Хоккайдо (Япония, г. Саппоро)

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, г. Цюрих)

Шотанова Галия Айтжановна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Ответственный редактор

Абдулина Аксункар Турсуновна

Ответственный секретарь и редактор

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Научные редакторы:

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нурлыбек Айдарбекович

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Техническое сопровождение

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Саня Жуматаевна

EDITORIAL TEAM**Editor-in-Chief**

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, general Director of Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic of Kazakhstan, Astana)

Abdyrakhmanov Tolobek Abilovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (Kyrgyz Republic, Bishkek)

Apendiev Timur Akimkhanovich – PhD, associate professor, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Gorshenina Svetlana Mikhailovna – PhD, Candidate of Historical Sciences; Research Director of CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Sorbonne University (France, Paris)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Laboratory of Physical Anthropology of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana)

Shinji Kato – PhD (Archaeology), Nara National Research Institute for Cultural Properties (Japan, Nara)

Birsel Karakoch – Professor of Turkic Languages, Uppsala University (Sweden, Uppsala)

Myong Soon-ok – PhD (Anthropology), Associate Professor (Seoul, Korea)

Kozybaeva Makhabbat Malikovna – PhD; Leading Researcher, Institute of Culture and Spiritual Development «Alash» of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Republic of Kazakhstan, Astana)

Morrison Alexander – PhD, Professor, New College, Oxford (United Kingdom, Oxford)

Motuzaitė-Matuzevichute Gidrė – Doctor of Archaeology, Professor, Head of the Scientific Center «Bioarchaeology» of Vilnius University, (Lithuania, Vilnius)

Muminov Ashirbek Kurbanovich – Doctor of Historical Sciences, Arabist, Professor; Consultant to the Director General for Organizational Activities of the OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul)

Nursan Alimbay – Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Otepova Gulmira Elubayevna – Doctor of Historical Sciences, Professor at the A. Margulan Pavlodar Pedagogical University (Republic of Kazakhstan, Pavlodar)

Outram Alan – Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter)

Romanova Ekaterina Nazarovna – Head of the Center for Ethnological Research, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North (IHR RAS (Yakutia)) (Russian Federation, Yakutsk)

Ryuosuke Ono – Associate Professor, Center for Advanced Humanitarian Studies, Waseda University (Japan, Tokyo)

Sabitov Zhaksylyk Muratovich – Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, PhD (Republic of Kazakhstan, Astana)

Tomohiko Uyama – PhD, Professor, Center for Slavic-Eurasian Studies, Hokkaido University (Japan, Sapporo)

Finke Peter – PhD, Professor, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland, Zurich)

Shotanova Galiya Aitzhanovna – Candidate of historical sciences, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editor-in-Chief

Abdulina Aksunkar Tursunovna

Responsible Secretary and Editor

Murzakhodjaev Kuanysh Madievich

Scientific Editors:

Kasymova Didar Beysengalieva

Chernienko Denis Arkadyevich

Dosymbetov Nurlybek Aidarbekovich

Kubeev Rustem Dzhaubayuly

Technical support

Zikirbaeva Venera Serikovna

Kopeeva Saniya Zhumataevna

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp.990–
999
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 18.41.07

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_990-999

KAZAKHSTAN–KYRGYZSTAN CULTURAL DIPLOMACY (2015–2025): THE ROLE OF TURKSOY AND OTHER CULTURAL PLATFORMS

Aizhat Uryustymova¹, Zhanar Sadvakassova², Zhamykat Omurova³

¹D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan), Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan and Socio-Political Disciplines;
Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, (Bishkek, Kyrgyzstan), PhD student,
<https://orcid.org/0000-0002-7189-1053>. E-mail: auryustymova@edu.ektu.kz

²D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan), master of philosophy degree, <https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

³Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, (Bishkek, Kyrgyzstan), Doctor of Historical Sciences, Professor, <https://orcid.org/0000-0002-7104-3708>. E-mail: jamyikat2012@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Uryustymova A., Sadvakassova Zh., Omurova Zh., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the development of cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan during 2015–2025 and its impact on cooperation between the two countries. In recent years, processes of integration and strategic partnership among Central Asian countries have intensified. In this context, cultural diplomacy has become a key tool for fostering intergovernmental trust and mutual understanding. Cultural ties between Kazakhstan and Kyrgyzstan represent one of the most stable and effective examples in this regard. **Purpose and objectives.** The aim of the study is to analyze the development of cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan and to determine its influence on political, cultural, and humanitarian cooperation between the two countries. To achieve this aim, we sought to evaluate the outcomes of cultural diplomacy at both institutional and societal levels, demonstrate its role in strengthening national identity and historical continuity, and provide recommendations for the further development of cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan. **Materials and methods.** The material base of the study consisted of official documents, interstate agreements and memoranda, decisions and statements adopted within the framework of TURKSOY and the Organization of Turkic States during 2015–2025. Additionally, official data from the ministries of culture and foreign affairs of both countries, media publications, materials from cultural forums and symposia, as well as scientific articles from Scopus and Web of Science databases were used. The research methodology was based on theoretical and comparative approaches to the analysis of cultural diplomacy. The comparative-historical method allowed for identifying the development dynamics of cultural cooperation and historical continuity between the two countries. The systemic analysis method revealed the structural elements and institutional levels of cultural diplomacy. **Results.** The results of the study demonstrated that cultural diplomacy positively influences regional stability and integration processes within the framework of cultural partnership between Kazakhstan

and Kyrgyzstan. *Conclusion.* The study showed that cultural diplomacy plays a key role in strengthening cooperation between Kazakhstan and Kyrgyzstan while preserving national identity and historical continuity.

Keywords: Kazakhstan, Kyrgyzstan, TURKSOY, OTS, cultural diplomacy, cooperation.

For citation: Uryustumova A., Sadvakasova Zh., Omurova Zh. Cultural Diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan (2015-2025): the Role of TÜRKSÖY and Other Cultural Platforms // Otan tarihi. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 990–999. [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_990-999

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫРҒЫЗСТАН АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ДИПЛОМАТИЯ (2015-2025): TURKSOY ЖӘНЕ БАСҚА ДА МӘДЕНИ ПЛАТФОРМАЛАРДЫҢ РӨЛІ

Айзат Урюстюмова¹, Жанар Садвакасова², Жамыйкат Омурова³

¹Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, (Өскемен, Қазақстан), Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының аға оқытушысы;

Ж. Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті (Бішкек, Қырғызстан), аспирант, <https://orcid.org/0000-0002-7189-1053>. E-mail: auryustumova@edu.ektu.kz

²Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, (Өскемен, Қазақстан), философия магистрі. <https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

³Ж. Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті (Бішкек, Қырғызстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор, <https://orcid.org/0000-0002-7104-3708>. E-mail: jamyikat2012@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Урюстюмова А., Садвакасова Ж., Омурова Ж., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 2015–2025 жылдар аралығындағы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мәдени дипломатияның дамуы мен оның екі ел ынтымақтастығына тигізген ықпалы қарастырылады. Соңғы жылдары Орталық Азия елдері арасында интеграциялық және стратегиялық серіктестік үдерістері жанданды. Бұл процесте мәдени дипломатия — мемлекетаралық сенім мен өзара түсіністікті қалыптастырудың негізгі құралына айналды. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мәдени байланыстар осы бағыттағы ең тұрақты және нәтижелі тәжірибелердің бірі болып саналады. *Мақсаты мен міндеттері.* Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мәдени дипломатияның дамуын талдау және оның екі ел арасындағы саяси, мәдени және гуманитарлық ынтымақтастыққа тигізген ықпалын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін екі ел арасындағы мәдени дипломатияның институционалдық және қоғамдық деңгейдегі нәтижелерін бағалауға, мәдени дипломатияның ұлттық бірегейлік пен тарихи сабақтастықты нығайтудағы рөлін көрсетуге және Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мәдени дипломатияны одан әрі дамытуға бағытталған ұсыныстар беруге тырыстық. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің материалдық базасын 2015–2025 жылдар аралығындағы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мәдени ынтымақтастыққа қатысты ресми құжаттар, мемлекетаралық келісімдер мен меморандумдар, ТҮРКСОЙ, Түркі мемлекеттері ұйымы шеңберінде қабылданған шешімдер мен мәлімдемелер құрады. Сонымен қатар, зерттеу барысында екі елдің мәдени саясат жөніндегі министрліктерінің, сыртқы істер ведомстволарының ресми деректері, БАҚ жарияланымдары, мәдени форумдар мен симпозиумдардың материалдары, сондай-ақ Scopus және Web of Science базаларындағы ғылыми мақалалар пайдаланылды. Зерттеу әдіснамасы мәдени дипломатияны талдаудың теориялық және салыстырмалы тәсілдеріне негізделді. Салыстырмалы-тарихи әдіс екі ел арасындағы мәдени ынтымақтастықтың даму динамикасын және тарихи сабақтастығын анықтауға мүмкіндік берді. Жүйелік талдау әдісі арқылы мәдени дипломатияның құрылымдық элементтері мен институционалдық деңгейлері айқындалды. *Нәтижелер.* Мәдени дипломатияның Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мәдени серіктестіктің өңірлік тұрақтылық пен интеграциялық үдерістерге оң әсер еткенін көрсетті. *Қорытынды.* Зерттеу көрсеткендей, мәдени дипломатия Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы ынтымақтастықты нығайтып, ұлттық бірегейлік пен тарихи сабақтастықты сақтауда негізгі рөл атқарады.

Кілт сөздер: Қазақстан, Қырғызстан, ТЮРКСОЙ, Түрік кеңесі, мәдени дипломатия, ынтымақтастық.

Дәйексөз үшін: Урюстюмова А., Садвакасова Ж., Омурова Ж. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мәдени дипломатия (2015-2025): TÜRKSOY және басқа да мәдени платформалардың рөлі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 990–999-бб. [ағылшын тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_990-999

КУЛЬТУРНАЯ ДИПЛОМАТИЯ КАЗАХСТАНА И КЫРГЫЗСТАНА (2015–2025): РОЛЬ TURKSOY И ДРУГИХ КУЛЬТУРНЫХ ПЛАТФОРМ

Айзат Урюстюмова¹, Жанар Садвакасова², Жамыйкат Омурова³

¹Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, (Усть-Каменогорск, Казахстан), старший преподаватель кафедры истории Казахстана и социально-политических дисциплин;

Кыргызский Национальный университет им. Ж. Баласагына (Бишкек, Кыргызстан), аспирант, <https://orcid.org/0000-0002-7189-1053>. E-mail: auryustyumova@edu.ektu.kz

²Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, (Усть-Каменогорск, Казахстан), магистр философии, <https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

³Кыргызский Национальный университет им. Ж. Баласагына (Бишкек, Кыргызстан), доктор исторических наук, профессор, <https://orcid.org/0000-0002-7104-3708>. E-mail: jamyikat2012@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Урюстюмова А., Садвакасова Ж., Омурова Ж., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается развитие культурной дипломатии между Казахстаном и Кыргызстаном в период с 2015 по 2025 год и её влияние на сотрудничество между двумя странами. В последние годы процессы интеграции и стратегического партнерства между странами Центральной Азии активизировались. В этом процессе культурная дипломатия стала основным инструментом формирования межгосударственного доверия и взаимопонимания. Культурные связи между Казахстаном и Кыргызстаном являются одним из самых стабильных и результативных примеров в этом направлении. *Цель и задачи.* Целью исследования является анализ развития культурной дипломатии между Казахстаном и Кыргызстаном и определение её влияния на политическое, культурное и гуманитарное сотрудничество между двумя странами. Для достижения этой цели мы стремились оценить результаты культурной дипломатии на институциональном и общественном уровнях, показать роль культурной дипломатии в укреплении национальной идентичности и исторической преемственности, а также представить рекомендации по дальнейшему развитию культурной дипломатии между Казахстаном и Кыргызстаном. *Материалы и методы.* Материальной базой исследования стали официальные документы, межгосударственные соглашения и меморандумы, решения и заявления, принятые в рамках ТЮРКСОЙ и Организации тюркских государств в период с 2015 по 2025 год. Кроме того, в ходе исследования использовались официальные данные министерств культуры и внешних дел обеих стран, публикации в СМИ, материалы культурных форумов и симпозиумов, а также научные статьи из баз Scopus и Web of Science. Методология исследования основана на теоретических и сравнительных подходах к анализу культурной дипломатии. Сравнительно-исторический метод позволил определить динамику развития культурного сотрудничества и историческую преемственность между двумя странами. Метод системного анализа выявил структурные элементы и институциональные уровни культурной дипломатии. *Результаты.* Результаты исследования показали, что культурная дипломатия оказывает положительное влияние на региональную стабильность и процессы интеграции в рамках культурного партнерства между Казахстаном и Кыргызстаном. *Заключение.* Исследование показало, что культурная дипломатия играет ключевую роль в укреплении сотрудничества между Казахстаном и Кыргызстаном, сохраняя при этом национальную идентичность и историческую преемственность.

Ключевые слова: Казахстан, Кыргызстан, ТЮРКСОЙ, ОТС, культурная дипломатия, сотрудничество.

Для цитирования: Урюстюмова А., Садвакасова Ж., Омурова Ж. Культурная дипломатия между Казахстаном и Кыргызстаном (2015-2025): роль TÜRKSÖY и других культурных платформ // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 990–999. [на англ.]. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_990-999

Introduction. Cultural diplomacy can contribute not only to foreign policy but also to domestic objectives at the national level, and it is described as a significant instrument closely associated with presenting a nation's image on the international stage and building a national brand [Mark, 2010: 63]. Regional partnership between Kazakhstan and Kyrgyzstan is acquiring new significance within the context of geopolitical, cultural, and social transformations in Central Asia. Over the past decade, the institutional foundations for expanding cultural and humanitarian cooperation between the two countries have been strengthened, with initiatives aimed at fostering national identity, historical continuity, and the development of a shared Turkic cultural space gaining momentum.

The chronological framework of this study, spanning the years 2015–2025, has been selected because this period represents the most active phase of cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan. During this decade, various agreements on cultural, humanitarian, political, and economic cooperation were concluded between the two countries. For instance, in 2015, new agreements on cultural and humanitarian cooperation were signed. Between 2018 and 2020, cultural forums and “Friendship Days” were organized under the auspices of TÜRKSÖY and the Turkic Council. In 2022, cultural and educational partnerships between the two nations reached a new level, culminating in the declaration of the Year of Kazakhstan in Bishkek and the organization of several joint ethnofestivals. During 2023–2025, cultural cooperation was further strengthened through digital diplomacy and new media, resulting in joint projects and the stimulation of cultural initiatives on social media platforms.

Thus, the significant development of practical mechanisms of cultural diplomacy—such as joint festivals, cultural exchanges, literary and creative projects, collaboration among professional artistic groups, and youth programs—between 2015 and 2025 underscores the necessity of a comprehensive scientific analysis of this topic. Moreover, cultural ties between the two states have become an integral component of national policy and external cultural strategy, serving as an important element of “soft power” that reinforces regional stability. Collectively, these factors highlight the scientific and practical relevance of the research topic.

The primary aim of this study is to analyze the trends in cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan during the period 2015–2025 and to identify its contribution to bilateral cooperation. To achieve this aim, the following objectives were set:

1. To identify the content and directions of cultural diplomatic initiatives implemented between 2015 and 2025;
2. To assess the impact of cultural ties between Kazakhstan and Kyrgyzstan on regional integration, national identity, and the revitalization of historical memory;
3. To develop scientifically grounded recommendations for the further enhancement of cultural diplomacy between the two countries.

The development processes of cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan during 2015–2025 constitute the object of this research. Moreover, the study treats the content, institutions, and mechanisms of cultural diplomacy, as well as its influence on political, cultural, and humanitarian cooperation, as the subject of investigation. In conducting the research, the authors employed empirical data generalization and inductive reasoning techniques to evaluate the role of cultural diplomacy in ensuring regional stability.

Materials and Methods. The empirical basis of the study is composed of official normative documents, bilateral intergovernmental agreements, cultural and humanitarian programs, reports on joint events, and statistical data related to cultural cooperation between Kazakhstan and Kyrgyzstan during 2015–2025. In addition, the study utilized official publications and online archives of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Culture, Information, Sports, and Youth Policy of the Kyrgyz Republic, as well as foreign affairs agencies. Information on cultural forums, festivals, exhibitions, literary meetings, and youth exchange programs held in both countries was also considered as supplementary sources.

The methodological foundation of the study is supplemented by contemporary works on the theory of cultural diplomacy, the concept of «soft power» in international relations, regional integration theories, and articles on humanitarian cooperation published in Scopus, Web of Science, and other scholarly databases. The research employed comparative analysis, systemic analysis, content analysis, historical-dynamic, and qualitative methods. Comparative analysis was used to identify similarities and differences in the cultural policies of Kazakhstan and Kyrgyzstan. Systemic analysis allowed for a comprehensive examination of the structural elements of cultural diplomacy, including institutions, mechanisms, actors, and directions. Content analysis was applied to examine the content of official documents, media materials, and scholarly publications. The historical-dynamic method aimed to reveal the phased character of cultural cooperation between 2015 and 2025. Qualitative analysis was employed to assess the impact of cultural and humanitarian projects on public opinion and national identity. The integration of these methods enabled a comprehensive description of the decade-long development trajectory of cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan.

A historiographical review has been conducted in the field of research, covering studies on cultural diplomacy in Central Asia as well as the activities of the TÜRKSOY organization. The data indicate that the impact of cultural diplomacy on Kazakhstan–Kyrgyzstan relations has been insufficiently studied. In the scholarly literature, the actual effectiveness of events and projects, as well as their influence on the bilateral relations between the two countries, has not been fully addressed. From this perspective, the topic presents new scientific significance for further research.

Discussion. The selection of the period 2015–2025 for analyzing cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan is based on several objective factors. After 2015, new formats of cultural programs began to develop actively within the framework of the Turkic Council, TÜRKSOY, and other regional institutions, which significantly intensified bilateral humanitarian cooperation. During this period, the two states signed a number of cultural and humanitarian agreements that strengthened official interagency collaboration. Moreover, the number of joint festivals, cultural forums, theatre tours, creative projects, and youth exchange programs increased substantially. The years 2020–2025 were marked by the digitalization of cultural diplomacy, as the pandemic accelerated the transition to online platforms, remote creative cooperation, and virtual cultural events, thereby shaping a new phase in bilateral cultural interaction. Taken together, these factors make 2015–2025 the most appropriate timeframe for comprehensively examining the evolution of Kazakh–Kyrgyz cultural relations.

In many countries, the concepts of «soft power» and «public diplomacy» are closely associated with cultural diplomacy [Isar, 2017: 705]. «Public diplomacy» or «soft power» refers to the «delicate» aspect of a state's policy in engaging with the populations of other countries [Karimova, Medelbay, 2021: 179]. Geopolitical changes increasingly underscore the importance of cultural diplomacy in fostering interethnic understanding to maintain stability. In this context, the Turkic world is gaining strength, with culture positioned at the forefront of its integration [astanatimes.com]. Turkey's growing activity in Central Asia has also influenced Kazakh–Kyrgyz cultural diplomacy. The strengthening of Turkic organizations led by Turkey, such as TÜRKSOY and the Organization of Turkic States, has expanded the institutional foundations of cultural cooperation between the two countries [Altunışık, 2024: 716]. Membership in these organizations positively affects cultural and trade relations among their members, including those between Kazakhstan and Kyrgyzstan [Çetinkaya, Demirel, 2023: 343].

The current issues in the historiography of Central Asian peoples are closely interrelated, making it difficult to study the closely related Kyrgyz and Kazakh populations separately [Karamen-dina, 2021: 51]. Between 2015 and 2025, cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan became one of the key factors in establishing a stable and pragmatic channel for bilateral relations. Analysis indicates that, during this period, the expansion of cultural exchanges at both institutional and societal levels elevated the humanitarian ties between the two countries to a new qualitative level. It is natural that cultural-diplomatic initiatives are driven by various interests [Mikkonen, 2019: 349]. Examination of these interests revealed that the historical and cultural proximity of Kazakhstan and Kyrgyzstan provides a natural foundation for cultural diplomacy. Shared Turkic cultural heritage, along with linguistic and ethnographic similarities, created favorable conditions for deepening cultural cooperation between the two nations. These factors positively influenced the acceptance of cultural projects and their support by the public.

Secondly, during the period under consideration, a targeted use of “soft power” instruments in the cultural policies of both states was clearly observed. Joint cultural festivals, tours by creative ensembles, literary and educational events, and youth cultural exchange programs not only facilitated the sharing of

cultural experiences but also contributed to strengthening political trust. This demonstrates that cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan provides additional advantages in the context of foreign policy. In this regard, cultural projects under the auspices of TÜRKSOY play a particularly significant role. TÜRKSOY serves as a primary channel for cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan, enhancing trust and unity between the two nations by engaging youth, preserving historical heritage, promoting national values, and fostering international cooperation.

Thirdly, the study revealed that the institutional foundations of cultural diplomacy have been strengthened. Ministries of Culture, foreign affairs agencies, national cultural centers, and creative associations acted as key mechanisms. The active role of these structures enabled the systematic implementation of cultural programs.

Furthermore, the widespread recognition of cultural and humanitarian projects between Kazakhstan and Kyrgyzstan at the societal level demonstrated that cultural diplomacy positively influenced the reinforcement of national identity and historical memory in both countries. Programs targeting youth, in particular, played a crucial role in fostering cultural understanding and mutual respect. However, the analysis also identified several challenges.

Cultural cooperation between the two countries has at times been limited to seasonal events, indicating that the long-term sustainability of programs and their funding mechanisms still require improvement. In addition, the potential of digital cultural diplomacy has not been fully utilized, representing an area for future development. The practice of multichannel diplomacy highlights the importance of considering cultural norms and informal cooperation processes beyond formal legal frameworks [Yasuda et al., 2018: 642]. Overall, the analysis demonstrates that, over the past decade, cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan has made a significant contribution to regional stability, mutual trust, and humanitarian cooperation.

Results. The research findings indicate that, between 2015 and 2025, cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan experienced significant revitalization and became an important instrument of bilateral cooperation. For example, TÜRKSOY was selected as the research platform because it holds official intergovernmental status and organizes over 190 cultural events annually. The organization plays a unique role in preserving the shared cultural heritage of Turkic peoples, while both Kazakhstan and Kyrgyzstan demonstrate a high level of engagement within its structures. Through its stable institutional framework, TÜRKSOY supports a wide range of projects in the fields of art, music, literature, and youth initiatives. Although cultural cooperation between Kazakhstan and Kyrgyzstan can take place outside this organization, TÜRKSOY provides the most institutionalized and sustainable platform, making it particularly effective for studying the mechanisms and impact of cultural diplomacy.

The International Organization of Turkic Culture (TÜRKSOY)—the first intergovernmental body for cooperation in the Turkic world—was established in 1993 through an agreement signed by the Ministers of Culture of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and the Republic of Turkey. Since its inception, TÜRKSOY has been actively engaged in preserving the shared cultural heritage of Turkic peoples, promoting their unified cultural values, and presenting them to the international community.

TÜRKSOY serves as a significant platform for cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan, as it strengthens the historical and cultural ties between the two countries and contributes to the preservation of national identity. Through the organization, cultural figures, artistic ensembles, writers, and young talents from member states engage in international exchanges, participating in the creation of a common Turkic cultural space. It is a culturally, humanitarily, and strategically important institution for both Kazakhstan and Kyrgyzstan (Figure 1), facilitating the deepening of cultural and political relations between the two nations.

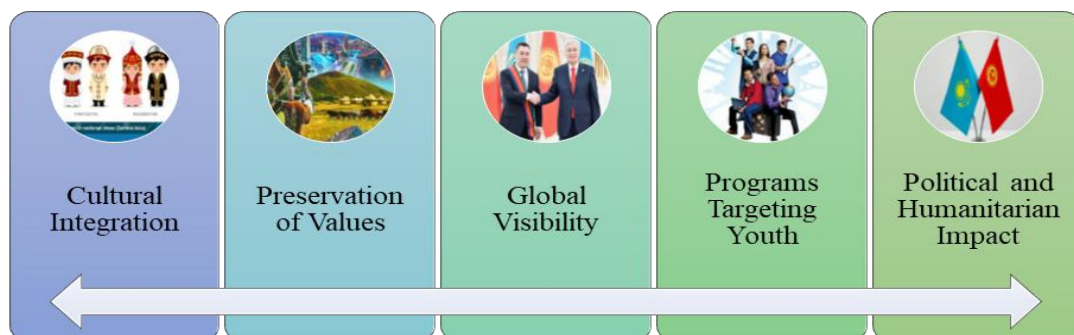

Fig. 1. Key Aspects of TÜRKSOY for Kazakhstan and Kyrgyzstan

Annual artists' meetings, opera festivals, literary congresses, and other forums organized by TÜRKSOY constitute a core foundation of cultural diplomacy, as they facilitate the exchange of experience among cultural and scientific figures, strengthen intergovernmental relations, and create a common platform for interaction among the countries of the Turkic world [turksoy.org].

«The great historical heritage of the Turkic states holds enormous potential for cultural integration. Primarily, it is our language, followed by our culture, and finally our traditions and way of life. We must preserve our uniqueness», stated Sultan Raev, a prominent Kyrgyz literary figure and Secretary-General of TÜRKSOY elected in March 2022 [astanatimes.com]. According to Raev, TÜRKSOY annually organizes over 190 thematic and strategic events. Large-scale transnational projects in various cultural fields, including the designation of the cultural capital of the Turkic world and the highly successful “Korkyt Ata” Film Festival, contribute to strengthening the cultural unity of Turkic peoples and establishing a distinct cultural brand within the contemporary Turkic space.

Special projects play a significant role in promoting cultural integration among Turkic peoples. As a result of the joint creative work of cultural figures from Turkic countries, numerous international cultural projects have been successfully implemented within the organization. Notably, in recent years, Uzeyir Hajibeyov's opera Koroglu staged in the theaters of six countries, as well as the performance of the opera Birzhan–Sara by Kazakhstan's prominent composer Mukan Tolebaev on a leading theater stage in Turkey, are of particular significance. Additionally, the performance of Adnan Saygun's oratorio Yunus Emre, featuring artists from the United States and Turkey, became one of the key cultural events that strengthened the connection between Turkic and global culture.

TÜRKSOY's international creative ensembles have also made a significant contribution to promoting the musical heritage of the Turkic world on a global scale. Performing in various countries, the organization's ensembles have widely showcased both folk and professional music of Turkic peoples, receiving high acclaim from international audiences. Notably, TÜRKSOY's Youth Chamber Orchestra and Youth Chamber Choir have been three-time gold medalists at European choral competitions, demonstrating the competitiveness of Turkic music on the international stage.

In celebration of the 25th anniversary of the independence of the Turkic peoples, TÜRKSOY established the Folk Instruments Orchestra, further expanding the scope of the organization's cultural initiatives. This orchestra unites the performing traditions of Turkic peoples and represents a major cultural project that vividly presents a shared musical heritage. These cultural projects have played a particularly important role in invigorating cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan.

Firstly, joint opera productions and music projects have strengthened the cooperation of professional artists from both countries, systematizing the process of creative exchange. For example, the international staging of the operas Koroglu and Birzhan–Sara enabled collaborative participation of Kazakh and Kyrgyz artists, deepening their professional ties.

Secondly, the participation of Kazakh and Kyrgyz young musicians in TÜRKSOY's international orchestras and choirs has fostered closer connections between the new generation in the cultural spheres of both countries. This represents one of the most important aspects of cultural diplomacy – establishing sustainable ties among youth. The joint presence of young performers on the international artistic stage also positively contributed to the global recognition of Kazakh and Kyrgyz cultures.

Thirdly, the Folk Instruments Orchestra created by TÜRKSOY highlighted the shared historical and cultural foundations of the two peoples by integrating their traditional music. Kazakh qobyz and Kyrgyz komuz traditions, similarities in epic storytelling schools, and Turkic musical modes were presented to international audiences as a unified cultural phenomenon. This, in turn, became an element of “soft power” that emphasizes the cultural proximity of Kazakhs and Kyrgyz on the global stage.

Fourthly, TÜRKSOY's festival movement, literary and artistic congresses have contributed to maintaining harmony in the cultural policies of Kazakhstan and Kyrgyzstan and to the formation of a shared cultural space. The Ministries of Culture of both countries have regularly made joint decisions within the framework of TÜRKSOY, coordinating cultural programs with each other. This has strengthened institutional interdependence in cultural diplomacy. Overall, such targeted projects have elevated cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan to a new level, ensuring that cultural relations acquire a stable and institutionalized character. This process strengthens bilateral relations within the framework of Turkic integration and allows Kazakh and Kyrgyz peoples to jointly present their shared cultural heritage on the international stage.

The directions and content of Kazakh–Kyrgyz cultural diplomacy during 2015–2025 were extensive. During this period, cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan was implemented through several practical mechanisms. Cultural cooperation between the two countries took on a stable institutional character through joint festivals, partnerships of professional art ensembles, literary and creative projects, youth-oriented programs, and large-scale cultural exchanges. These initiatives highlighted the historical, ethnocultural, and spiritual commonalities of the two states and established the main channels for cultural interaction. For instance, in 2018, the forum titled «National Traditions of the Great Steppe» was held in Atyrau, Kazakhstan, with the participation of national artists from Kazakhstan and Kyrgyzstan, directors and chairpersons of various cultural institutions, writers from the Turkic world, and over 700 artists from five countries [turksoy.org]. Such quantitative indicators allow us to assess the high qualitative level of the event.

Additionally, on October 9, 2021, the opera Abai was performed in Bishkek as part of Kazakhstan's Cultural Days project [Kabar, 2021]. The event, held at the Kyrgyz National Opera and Ballet Theater named after Malydybaev, was attended by high-level state representatives from both countries. The performance by the creative team of the Kazakh State Academic Opera and Ballet Theater named after Abai represented a concrete step toward strengthening cultural and humanitarian cooperation between Kazakhstan and Kyrgyzstan.

Cultural diplomatic initiatives were multifaceted both in content and direction. While folklore festivals and theater tours aimed to promote national music and dance, literary and creative projects enhanced interactions among writers, poets, and researchers from both countries. Youth exchange programs and educational projects deepened mutual understanding among the future cultural elite, laying the foundation for long-term humanitarian partnership. These initiatives were also supported within the framework of regional institutions such as the Turkic Council, TÜRKSOY, and the Turkic Academy, thereby expanding the institutional basis of Kazakh–Kyrgyz cultural integration. In other words, the main institutions organizing cultural diplomacy between the two countries include the Organization of Turkic States, the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Culture of the Kyrgyz Republic, the Turkic Academy, as well as the International Organization of Turkic Culture.

The analysis of these mechanisms allows for a comprehensive identification of the content and strategic directions of cultural diplomatic initiatives implemented between 2015 and 2025. These initiatives focused on key objectives such as the preservation of cultural heritage, the promotion of shared Turkic values, the development of cultural industries to an international level, and the enhancement of mutual trust and closeness among peoples. Thus, Kazakh–Kyrgyz cultural diplomacy during the period under study consistently developed at practical, institutional, and creative levels, making a significant contribution to the strengthening of humanitarian ties between the two countries. Based on the analysis of the above data, it can be concluded that cultural diplomacy between the Kazakh and Kyrgyz peoples had clearly defined primary and specific objectives (Figure 2).

Fig. 2. The main goal of cultural diplomacy between Kazakhstan and Kyrgyzstan

By strategically utilizing cultural diplomacy [Eggeling, 2017: 717], the institutional foundations of cultural diplomacy were strengthened as a result of such joint activities, and the interaction between the cultural institutions and state structures of the two countries acquired a stable character. Moreover, the joint cultural and humanitarian projects implemented during this period contributed to an increase in political trust, the expansion of cultural exchange, and the enhancement of mutual understanding between societies. Within the framework of cultural and humanitarian cooperation, exhibitions, international scientific symposia, round tables, poetry evenings, and seminars are regularly held with the participation of intellectuals and civil society representatives from both countries. On 7–8 October 2021, Kazakhstan's Culture Days were held in Bishkek. More than 350 prominent Kazakh artists, representatives of the creative intelligentsia, and over 10 leading creative teams participated in the ceremonial events.

On 26 May 2022, during the official visit of the President of the Republic of Kazakhstan, K. Tokayev, to Kyrgyzstan, the unveiling of the Abai Qunanbaiuly monument in Bishkek and the opening of the branch of Al-Farabi Kazakh National University took place. Subsequently, from 27 to 29 October 2022, Kyrgyzstan's Culture Days in Kazakhstan were successfully held in Astana [gov.kz, 2022]. Cultural diplomacy demonstrated itself as an important factor in strengthening national identity and historical continuity, particularly through programs and creative initiatives aimed at young people. For example, on 19 April 2024, Erlan Karin, Chair of the Council on Youth Policy under the President of the Republic of Kazakhstan and State Counsellor of Kazakhstan, met with representatives of Kyrgyz youth in Astana. During the meeting, the State Counsellor emphasized that President Kassym-Jomart Tokayev pays special attention to expanding the rights and opportunities of Kazakhstan's youth. Projects and programs such as the Presidential Youth Personnel Reserve, the development of youth entrepreneurship, and support for talented young people to establish the creative industry were highlighted as clear evidence of consideration for the interests and needs of the younger generation [gov.kz, 2024]. Currently, the state youth policy concept for implementation until 2029 is under development. In 2025, the city of Aktau was awarded the title of "Cultural Capital of the Turkic World." In Bishkek, the "Golden Bridge of Friendship" monument dedicated to Mukhtar Auezov and Chingiz Aitmatov was inaugurated [gov.kz, 2025]. All of these events demonstrated the high potential of Kazakh–Kyrgyz cultural diplomacy in deepening international dialogue and cultural integration. Thus, the impact of cultural diplomacy has been extensively examined in this study. It contributes to strengthening political dialogue, building trust, fostering communication among youth, and enhancing the international image of both countries. The analytical section presents specific indicators and effects, including organized events, projects, and the participation of creative collectives. In this way, the influence of cultural diplomacy on Kazakhstan–Kyrgyzstan cooperation is demonstrated clearly and systematically.

Conclusion. The conducted study demonstrated that cultural diplomacy played a significant role in strengthening bilateral cooperation between Kazakhstan and Kyrgyzstan during the period 2015–2025. The expansion of cultural and humanitarian projects, the stabilization of institutional mechanisms, and the increase in mutual understanding between societies have consolidated cultural diplomacy as an effective "soft power" tool within the foreign policy of both countries.

The findings of the study indicate that cultural diplomacy is not only crucial for preserving national identity and historical continuity but also plays a decisive role in enhancing regional stability and fostering humanitarian cooperation. Furthermore, the long-term development of sustainable programs and the strengthening of digital cultural diplomacy remain among the key priorities for the future.

For future research, it is recommended to consider digital cultural diplomacy in line with contemporary demands. A comprehensive analysis of the role of social media, online platforms, and virtual cultural projects in the cultural interaction between Kazakhstan and Kyrgyzstan is particularly relevant. This direction allows for an assessment of how new media tools influence mutual understanding and cultural dialogue among the youth of the two countries.

Literature

astanatimes.com, 2024 – *astanatimes.com*. TURKSOY's Cultural Diplomacy: Large-Scale Projects, National Values, Focus on Youth. 03.04.2024. URL: <https://astanatimes.com/2024/04/turksoids-cultural-diplomacy-large-scale-projects-national-values-focus-on-youth/>

Altunışık, 2024 – *Altunışık M. B.* Turkey's 'Return' to Central Asia in a Shifting Global and Regional Context: New Opportunities and Limitations. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. 2024. № 26 (5). Pp. 716–731. <https://doi.org/10.1080/19448953.2024.2308971>

Çetinkaya, Demirel, 2023 – *Çetinkaya, A. F., Demirel, N.* Analyzing the impact of the organization of Turkic states on the foreign trade of member countries. *Cogent Social Sciences*. № 10(1). Pp. 343–363. <https://doi.org/10.1080/23311886.2023.2288370>

Eggeling, 2017 – *Eggeling, K. A.* Cultural diplomacy in Qatar: between 'virtual enlargement', national identity construction and elite legitimation. *International Journal of Cultural Policy*. 2017. № 23(6). Pp. 717–731. <https://doi.org/10.1080/10286632.2017.1308505>

- Isar, 2017 – *Isar Y. R.* Cultural diplomacy: India does it differently. *International Journal of Cultural Policy*. 2017. № 23(6). Pp. 705–716. <https://doi.org/10.1080/10286632.2017.1343310>
- Kabar, 2021 – Kabar. Days of Culture of Kazakhstan in Kyrgyzstan officially ended. 09.10.2021. URL: <https://en.kabar.kg/news/days-of-culture-of-kazakhstan-in-kyrgyzstan-officially-ended/>
- Mark, 2010 – *Mark S. L.* Rethinking cultural diplomacy: The cultural diplomacy of New Zealand, the Canadian Federation and Quebec*. *Political Science*. 2010. № 62(1). Pp. 62–83. <https://doi.org/10.1177/0032318710370466>
- Mikkonen, 2019 – *Mikkonen, S.* Interference or friendly gestures? Soviet cultural diplomacy and Finnish elections, 1945–56. *Cold War History*. 2019. № 20(3). Pp. 349–365. <https://doi.org/10.1080/14682745.2019.1686613>
- turksay.org, 2022 – turksay.org. Cultural capitals. 2022. URL: <https://www.turksay.org/ru-RU/o-tyurksaj>
- Yasuda et al., 2018 – *Yasuda Y., Hill D., Aich D., Huntjen, P., Swain A.* Multi-track water diplomacy: current and potential future cooperation over the Brahmaputra River Basin. *Water International*. 2018. № 43(5). Pp. 642–664. <https://doi.org/10.1080/02508060.2018.1503446>
- gov.kz, 2022 – gov.kz. Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы қатынастар. 09.10. 2022. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/547?lang=kk>
- gov.kz, 2024 – gov.kz. Мемлекеттік кеңесші Ерлан Қарин қырғыз жастарының өкілдерімен кездесті. 19.04.2024. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/press/news/details/754626>
- gov.kz, 2025 – gov.kz. Қазақ мәдениеті – әлем назарында. 23.10.2025. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/press/news/details/1091463?lang=kk>
- Каримова, Меделбай, 2021 – *Каримова З.К., Меделбай А.А.* Түркияның Қазақстандағы «жұмсақ күш» саясатын жүзеге асырудың механизмдері мен әдістері // *Отан тарихы*. 2021. № 2(94). С. 179–188. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2021_2_179
- Карамендина, 2021 – Карамендина М.О. Қырғыз-қазақ қарым-қатынасының тарихнамасы // *Отан тарихы*. 2021. № 2(94). С. 40–56. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2021_2_40

References

- astanatimes.com, 2024 – *astanatimes.com*. TURKSOY's Cultural Diplomacy: Large-Scale Projects, National Values, Focus on Youth. 03.04.2024. URL: <https://astanatimes.com/2024/04/turksays-cultural-diplomacy-large-scale-projects-national-values-focus-on-youth/>
- Altunışık, 2024 – *Altunışık M. B.* Turkey's 'Return' to Central Asia in a Shifting Global and Regional Context: New Opportunities and Limitations. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. 2024. № 26(5). Pp. 716–731. <https://doi.org/10.1080/19448953.2024.2308971>
- Çetinkaya, Demirel, 2023 – *Çetinkaya A. F., Demirel N.* Analyzing the impact of the organization of Turkic states on the foreign trade of member countries. *Cogent Social Sciences*. 2023. № 10(1). Pp. 343–363. <https://doi.org/10.1080/23311886.2023.2288370>
- Eggeling, 2017 – *Eggeling K.A.* Cultural diplomacy in Qatar: between 'virtual enlargement', national identity construction and elite legitimization. *International Journal of Cultural Policy*. 2017. № 23(6). Pp. 717–731. <https://doi.org/10.1080/10286632.2017.1308505>
- gov.kz, 2022 – gov.kz. Qazaqstan Respublikasy men Qyrgyz Respublikasy arasyndaghy qatynastar [relations between the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic]. 09.10. 2022. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/547?lang=kk>. [in Kazakh]
- gov.kz, 2024 – gov.kz. Memlekettik keñesshi Erlan Qarin qyrgyz jastarynyñ ökilderimen kezdeshti [State Counselor Erlan Karin met with representatives of Kyrgyz youth]. 19.04.2024. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/press/news/details/754626>. [in Kazakh]
- gov.kz, 2025 – gov.kz. Qazaq madenieti – әлем nazarynda [Kazakh culture is in the spotlight of the world]. 23.10.2025. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/press/news/>. [in Kazakh]
- Isar, 2017 – *Isar Y. R.* Cultural diplomacy: India does it differently. *International Journal of Cultural Policy*. 2017. No 23(6). Pp. 705–716. <https://doi.org/10.1080/10286632.2017.1343310>
- Kabar, 2021 – Kabar. Days of Culture of Kazakhstan in Kyrgyzstan officially ended. 09.10.2021. URL: <https://en.kabar.kg/news/days-of-culture-of-kazakhstan-in-kyrgyzstan-officially-ended/>
- Karimova and Medelbay, 2021 – *Karimova Z.K., Medelbay A.A.* Turkiyanın Qazaqstandağı «jumsak küş» sayasatyn zhuzege asyru dyn mekhanizmderi men әdisteri [Mechanisms and Methods of Implementing Türkiye's «Soft Power» Policy in Kazakhstan] // *Otan Tarihy*. 2021. No 2(94). Pp. 179–188. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2021_2_179
- Karimendina, 2021 – *Karimendina M.O.* Qyrgyz–Qazaq qarım-qatynasynyñ tarykhnması [Historiography of Kyrgyz–Kazakh Relations] // *Otan Tarihy*. 2021. № 2(94). Pp. 40–56. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2021_2_40
- Mark, 2010 – *Mark S. L.* Rethinking cultural diplomacy: The cultural diplomacy of New Zealand, the Canadian Federation and Quebec*. *Political Science*. 2010. № 62(1). Pp. 62–83. <https://doi.org/10.1177/0032318710370466>
- Mikkonen, 2019 – *Mikkonen S.* Interference or friendly gestures? Soviet cultural diplomacy and Finnish elections, 1945–56. *Cold War History*. 2019. № 20(3). Pp. 349–365. <https://doi.org/10.1080/14682745.2019.1686613>
- turksay.org, 2022 – turksay.org. Cultural capitals. 2022. URL: <https://www.turksay.org/ru-RU/o-tyurksaj>
- Yasuda et al., 2018 – *Yasuda Y., Hill D., Aich D., Huntjens P., Swain A.* Multi-track water diplomacy: current and potential future cooperation over the Brahmaputra River Basin. *Water International*. 2018. No 43(5). Pp. 642–664. <https://doi.org/10.1080/02508060.2018.1503446>

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1000–
1008
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1000-1008

THE ROLE OF THE AKHMET RIZA MADRASAH IN THE EDUCATIONAL AND ENLIGHTENMENT ACTIVITIES OF THE SEMEY REGION

Akbota K. Sailaubaeva¹, Samat Zhumatai²

¹ Educational Institution «Alikhan Bokeikhan University»
(44, Shmidt St., 071407, Semey, Republic of Kazakhstan)
2nd year doctoral student
<https://orcid.org/0009-0009-5971-6509>. E-mail: botashka_10@mail.ru
*Corresponding author

² Sh.Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)
Researcher
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Sailaubaeva A.K., Zhumatai S., 2025

Abstract. Introduction. In the second half of the 19th century and the early 20th century, the system of religious and secular education in the territory of Kazakhstan developed intensively. During this period, madrasahs ceased to be merely centers of religious instruction and became significant cultural institutions that contributed to the formation of national consciousness and the spread of enlightenment ideas. The Akhmet Riza Mosque-Madrasah in Semey became one of the major centers of such educational and intellectual activity. *Aims and Objectives.* The main purpose of this article is to determine the contribution of the Akhmet Riza Madrasah to the development of the enlightenment movement in the Semey region, to examine its role in the life and educational activities of the great poet and philosopher Abai Qunanbaiuly in connection with the intellectual legacy of philosopher Shakarim Qudaiberdiyuly, and to analyze the achievements of other prominent graduates. Furthermore, the article discusses the scholarly debates surrounding the naming of the madrasah after Akhmet Riza and explores its historical significance. To achieve these aims, the following research objectives were set: to identify the socio-cultural preconditions for the regional enlightenment processes of the late 19th and early 20th centuries; to analyze the curriculum and pedagogical features of the madrasah; to describe Abai's period of study at the madrasah and to reveal the influence of his religious and secular education on his later creative work; to clarify when, by whom, and for what purpose the madrasah was established; to examine the contribution of the madrasah's graduates to the cultural, religious, and educational development of Kazakh society; to compare various sources and research findings to identify the basis of differing scholarly perspectives. *Materials and Methods.* Due to the lack of direct archival documents specifically related to the Akhmet Riza Madrasah, the main research base was formed by fundamental academic works devoted to the life, creativity, and philosophical and religious views of Abai Qunanbaiuly and Shakarim Qudaiberdiyuly, as well as studies on the history of Semey city, collections of scholarly articles, and field research conducted in cemeteries around the Semey region. The

methodological framework of the study includes historical analysis, comparative analysis, and descriptive methods. *Results.* The research revealed that the Akhmet Riza Madrasah made a significant contribution to the intellectual development and the formation of the religious and philosophical worldview of such eminent figures as Abai Qunanbaiuly, Shakarim Qudaiberdiyuly, and Qurbanghali Khalidi. Through their scholarly and creative activities, the madrasah played a vital role in advancing the enlightenment movement of the Semey region. The study also examined the ongoing academic debates concerning the origin of the madrasah's name, providing further substantiation of certain scholarly interpretations based on reliable evidence. *Conclusion.* The 180th anniversary of the birth of the great thinker, poet, and educator Abai Qunanbaiuly, celebrated this year, represents an important occasion for re-evaluating the history of national spirituality and enlightenment from a renewed perspective. In this regard, an in-depth study of the Akhmet Riza Madrasah — which played a crucial role in Abai's intellectual formation — constitutes a significant scholarly endeavor that bridges the past and the present.

Keywords: madrasah, religious education, enlightenment, Semey region, Akhmet Riza, Abai Kunanbaev, Shakarim Kudaiberdiev

For citation: Sailaubaeva A.K., Zhumatai S. The role of the Akhmet Riza madrasah in the educational and enlightenment activities of the Semey region // *Otan Tarihy*. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1000–1008. [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1000-1008

АХМЕТ РИЗА МЕДРЕСЕСІНІҢ СЕМЕЙ ӨНІРІНІҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ РӨЛІ

Ақбота Қанатқызы Сайлаубаева¹, Самат Жұматай²

¹ «Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі
(Шмидт көшесі, 44, 071407 Семей, Қазақстан Республикасы)
2 курс докторанты
<https://orcid.org/0009-0009-5971-6509>. E-mail: botashka_10@mail.ru
*Корреспондент автор

² Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025
© Сайлаубаева А.К., Жұматай С., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазақстан аумағында діни және зайырлы білім беру жүйесі қарқынды дамыды. Бұл кезеңде медреселер тек діни білім беретін орын ғана емес, сонымен қатар ұлттық сана мен ағартушылық идеялардың қалыптасуына ықпал еткен маңызды мәдени ошақтарға айналды. Семей өңіріндегі Ахмет Риза мешіт-медресесі – осындай ағартушылық қызметтің ірі орталықтарының бірі болды. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың негізгі мақсаты – аталған медресенің Семей өңірінің ағартушылық қозғалысына қосқан үлесі, философ Шәкәрім Құдайбердіұлымен сабақтастықта ұлы ақын Абай Құнанбайұлының өмірі мен ағартушылық қызметіндегі рөлі, медресенің басқа да әйгілі шәкірттері қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада медресенің Ахмет Риза аталуына қатысты тартысты пікірлер талданып, тарихы баяндалады. Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін келесідей міндеттер қойылады: XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы аймақтық ағартушылық үрдістердің әлеуметтік-мәдени алғышарттарын анықтау; медресенің оқу бағдарламасы мен білім беру ерекшеліктерін талдау; Абайдың медреседегі оқу кезеңін сипаттап, алған діни және дүниелік білімдерінің кейінгі шығармашылығына әсерін ашу; медресенің қашан, кімнің бастамасымен және қандай мақсатта ашылғанын нақтылау; медресе түлектерінің қазақ қоғамының мәдени, діни және ағартушылық дамуына қосқан үлесін ашу; деректер мен зерттеулерді салыстырып, әртүрлі көзқарастардың негізін анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Еліміздің басты архив қорларында нақты Ахмет Риза медресесіне қатысты деректердің сақталмауына

байланысты зерттеудің негізгі материалдық базасын Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірі мен шығармашылығына, философиялық және діни көзқарастарына байланысты ғалымдардың іргелі еңбектері, Семей қаласының тарихына байланысты еңбектер, ғылыми мақалалар жинақтары, Семей маңыдағы зираттарда жүргізілген зерттеу нәтижелері құрады. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-зерделеу, салыстырмалы талдау және сипаттау әдістері құрайды. *Нәтижелер.* Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Ахмет Риза медресесінің Абай, Шәкәрім, Құрбанғали Халиди сынды ғұламалардың білім көкжиегінің кеңеюіне, діни-философиялық көзқарастырының қалыптасуына әсер ету арқылы Семей өңірінің ағартушылық қызметіне қосқан үлесі талданды. Сонымен қатар, кейінгі уақыттағы медресенің Ахмет Риза аталуына қатысты тартысты пікірлер талқыланып, ғалымдардың дәйекті деректерінің негізінде бірқатар ойларды қуаттай түсті. *Қорытынды.* Биыл ұлы ойшыл, ақын және ағартушы Абай Құнанбайұлының туғанына 180 жыл толуы – ұлттық руханият пен ағартушылық тарихына жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік беретін маңызды кезең. Осы орайда Абайдың рухани қалыптасуында айрықша рөл атқарған Ахмет Риза медресесінің тарихын терең зерделеу – өткен мен бүгінді жалғайтын маңызды ғылыми міндет болып табылады.

Түйін сөздер: медресе, діни білім, ағартушылық, Семей өңірі, Ахмет Риза, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы.

Дәйексөз үшін: Сайлаубаева А.К., Жұматай С. Ахмет Риза медресесінің Семей өңірінің ағартушылық қызметіндегі рөлі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1000–1008-бб. [ағылш.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1000-1008

РОЛЬ МЕДРЕСЕ АХМЕТА РИЗЫ В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕМЕЙСКОГО РЕГИОНА

Акбота Канатовна Сайлаубаева¹, Самат Жуматай²

¹ Образовательное учреждение «Alikhan Bokeikhan University»,
(44 ул. Шмидт, 071407, Семей, Республика Казахстан)

Докторант 2-го курса

<https://orcid.org/0009-0009-5971-6509>. E-mail: botashka_10@mail.ru

*Автор корреспондент

² Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)

Научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сайлаубаева А.К., Жуматай С., 2025

Аннотация. *Введение.* Во второй половине XIX – начале XX века на территории Казахстана активно развивалась система религиозного и светского образования. В этот период медресе перестали быть лишь центрами религиозного обучения и превратились в важные культурные очаги, способствовавшие формированию национального самосознания и распространению идей просвещения. Медресе при мечети Ахмета Ризы в Семее стало одним из значительных центров подобной просветительской деятельности. *Цели и задачи.* Основная цель статьи – определить вклад данного медресе в развитие просветительского движения Семейского региона, рассмотреть его роль в жизни и педагогической деятельности великого поэта и мыслителя Абая Кунанбаева в контексте преемственности с философом Шакаримом Кудайбердиевым, а также проанализировать судьбы других известных выпускников. Кроме того, в статье рассматриваются дискуссионные вопросы, связанные с наименованием медресе в честь Ахмета Ризы, и раскрывается его историческое значение. Для достижения поставленных целей определены следующие задачи: выявить социально-культурные предпосылки региональных просветительских процессов конца XIX – начала XX века; проанализировать учебную программу и особенности образовательного процесса в медресе;

охарактеризовать период обучения Абая в медресе и показать влияние полученных им религиозных и светских знаний на дальнейшее творчество; уточнить время, инициативу открытия и целевое назначение медресе; раскрыть вклад выпускников медресе в культурное, религиозное и просветительское развитие казахского общества; сопоставить различные источники и исследования для выявления оснований разноречивых точек зрения. *Материалы и методы.* Ввиду отсутствия прямых архивных документов, посвящённых медресе Ахмета Ризы, основную источниковую базу исследования составили фундаментальные труды о жизни, творчестве, философских и религиозных взглядах Абая Кунанбаева и Шакарима Кудайбердиева, а также исследования по истории города Семей, сборники научных статей и результаты полевых работ, проведённых на кладбищах окрестностей Семейского региона. Методологическую основу исследования составляют историко-аналитический, сравнительный и описательный методы. *Результаты.* В результате проведённого исследования выявлено, что медресе Ахмета Ризы внесло значительный вклад в расширение образовательного горизонта и формирование религиозно-философских взглядов таких выдающихся личностей, как Абай Кунанбаев, Шакарим Кудайбердиев и Курбангали Халиди. Через их деятельность медресе оказало существенное влияние на развитие просветительского движения Семейского региона. Также рассмотрены современные научные дискуссии о происхождении названия медресе, что позволило уточнить и обосновать ряд исследовательских позиций на основе достоверных данных. *Заключение.* Отмечаемое в этом году 180-летие со дня рождения великого мыслителя, поэта и просветителя Абая Кунанбаева – значимое событие, открывающее новые возможности для переосмысления истории национального духовного и образовательного развития. В этом контексте глубокое изучение истории медресе Ахмета Ризы, сыгравшего особую роль в духовном становлении Абая, является важной научной задачей, соединяющей прошлое и настоящее.

Ключевые слова: медресе, религиозное образование, просвещение, Семейский регион, Ахмет Риза, Абай Кунанбаев, Шакарим Кудайбердиев.

Для цитирования: Сайлаубаева А.К., Жуматай С. Роль медресе Ахмета Риза в просветительской деятельности Семейского региона // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С.1000–1008. [на англ.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1000-1008

Introduction. In the second half of the nineteenth century, numerous madrasahs operated across the territory of Kazakhstan. Rural mullahs and madrasahs played a significant role in the enlightenment of the people, the dissemination of knowledge, and the formation of national consciousness in the country's history. The primary mission of these educational institutions was to promote enlightenment. According to historical sources and literary materials, many representatives of the Kazakh intelligentsia – who later became prominent figures of the Alash movement, educated, forward-thinking, and enlightened leaders of their nation – received their primary education from rural mullahs. Among them were such outstanding personalities as Alikhan Bukeikhan, Magzhan Zhumabayev, Akhmet Baitursynov, Mirzhakyp Dulatov, Gumar Karash, and Sultanmakhmud Toraigyrov.

Madrasahs played a crucial role in shaping the intellectual and spiritual potential of the Kazakh intelligentsia, members of the Alash party, who were deeply concerned about the future of their nation. These institutions not only contributed to the advancement of knowledge and the development of civic responsibility but also created a spiritual environment necessary for creative self-expression and the spread of enlightenment ideals. Education received in the madrasahs, along with the initial acquaintance with the fundamentals of Sharia, played a decisive role in fostering among the Kazakh elite the capacity for fair judgment and the ability to make sound decisions aimed at the welfare of the people.

As is well known from history, the great thinker Abai himself – who wrote, «I sent my son to the madrasah so that he may know» – also received his education at the Akhmet Riza madrasah. However, the history of this madrasah, its role in the development of Kazakh enlightenment, as well as information about the individuals who studied within its walls, remains extremely limited to this day. Mentions of the Akhmet Riza madrasah appear only indirectly – in biographical accounts, academic works, and literary writings dedicated to the life and legacy of Abai Qunanbaiuly.

Materials and Methods. This study examines issues related to the activities of the Akhmet Riza mosque-madrasah, which, drawing upon the works of Arab, Persian, and Eastern thinkers, played a significant role in shaping in the great enlightener Abai Qunanbaiuly such spiritual and moral qualities as faith, reason, wisdom, and humanism. This very school also contributed substantially to the intellectual

formation of Shakarim Kudaiberdiev and had a notable impact on the development of the enlightenment movement in the Semipalatinsk region.

The research is based on the works and articles of scholars specializing in Abai studies and Shakarim studies, including the scientific and journalistic heritage of the prominent Alash figure Mukhtar Auezov, as well as other researchers who have studied the spiritual and cultural legacy of these outstanding personalities.

In the course of the work, historiographical analysis, historical-systemic and historical-comparative approaches were employed, along with descriptive methods and the principle of historicism. Adhering to the principle of historical objectivity, the study considers the activities of the Akhmet Riza mosque-madrasah in the context of a spiritual and educational bridge that linked the name of Abai Qunanbaev not only with the enlightenment mission of the Semipalatinsk region but also with that of the entire Kazakh nation.

Furthermore, within the framework of this research, an attempt has been made to provide an objective interpretation of the origin of the name Akhmet Riza mosque-madrasah, which, according to a number of researchers, is associated with the name of the mullah who once served there. To this end, contemporary academic studies aimed at establishing the historical authenticity of this fact were utilized.

Results and Discussion. The Akhmet Riza mosque-madrasah was built in the city of Semey at the end of the nineteenth century and became not only a center for the dissemination of Islam but also an important hub for the study of Eastern classical sciences and languages, as well as for the introduction of jadid (reformist and innovative) teaching methods. As one of the major cultural centers of the Semipalatinsk region, the madrasah evolved into a source of national spirituality and enlightenment.

A distinctive feature of this educational institution, which set it apart from other religious schools, was its adherence to the enlightenment-oriented ideas of the eminent Islamic thinker and reformer Shihab al-Din al-Marjani, who laid the intellectual foundations of jadidism within the Islamic-Turkic scholarly world.

The educational and enlightening activity of the madrasah was carried out in several directions. In the field of religious education, Islamic disciplines such as the Qur'an, Hadith, and Fiqh were studied in depth. At the same time, through the study of literary heritage in Arabic, Persian, and Turkic languages, students developed literary taste and aesthetic perception. The curriculum also incorporated new pedagogical methods, including the teaching of writing, arithmetic, history, and the fundamentals of natural science. All of this transformed the Akhmet Riza madrasah into a unique educational center positioned at the intersection of traditional and modernized systems of learning.

Imam Akhmet Riza taught an advanced course in historical and socio-philosophical sciences based on three conceptual principles – shariah, tariqat, and maarifat. The core subjects of the madrasah included Turkish, Arabic, and Persian languages, Eastern poetry and rhetoric, as well as mathematics, geography, and natural sciences. The curriculum incorporated the doctrine asserting that «the knowledge of Allah must be attained through science and reason».

The spiritual life of the Semipalatinsk region, which began with the enlightening mission of Abai, had a profound impact on public consciousness. Inspired by Abai's ideas, representatives of the Kazakh intelligentsia – educated and forward-thinking individuals – made a substantial contribution to the development of national spirituality. The Akhmet Riza mosque-madrasah, along with the broader movement of public enlightenment, was closely associated with the name of Abai Qunanbaev, who became a symbolic bridge between traditional Islamic scholarship and the emerging Kazakh enlightenment.

It is known that Qunanbai initially sent Abai to study under Imam Gabdulzhappar and later transferred him to the Akhmet Riza mosque-madrasah, evidently recognizing the higher level of instruction offered at this institution [Sydykov, 2013]. Furthermore, Qunanbai held in great esteem the religious teachings of Sufi Allayar and instructed his children in them. Meanwhile, Shihab al-Din al-Marjani, whose ideas formed the foundation of the madrasah's educational program, sought to further develop Allayar's teachings and adapt them to the new intellectual needs of Muslim society.

Abai studied at the Akhmet Riza mosque-madrasah approximately between 1855 and 1858. However, the sources differ regarding the exact duration of his studies. In the biography of Abai published in 1940 by Kh. Bekhozhin and E. Smailov, it is stated that he entered the Akhmet Riza madrasah at the age of nine [Bekhozhin, Smailov, 1940]. At the same time, A. Zhirensin, in his research, notes that Abai studied for three years under Mullah Gabitkhan, beginning at the age of ten, and then spent another five years at the Akhmet Riza madrasah in Semey [Zhirensin, 1959]. Despite the discrepancies in chronology, there is no doubt regarding Abai's education at this institution.

The influence of the jadid movement was so significant that, over three years of study, Abai attained deep knowledge of Eastern history, philosophy, languages, and poetry, reaching a level that allowed him to compose verses in Persian. The education Abai Qunanbaiuly received at the madrasah laid the foundation for his later creative and intellectual pursuits. The Akhmet Riza mosque-madrasah awakened in him a profound interest in Eastern literature, philosophy, and religion. The education he received there found reflection in his poetry, in *The Book of Words* (*Kara Sozder*), and in his broader enlightenment ideas.

A student who received proper scholarly guidance at the Akhmet Riza madrasah developed his worldview within the framework of jadidism, which formed the basis of his intellectual maturity and scientific reasoning. Abai himself emphasized the importance of this educational experience. The intellectual freedom in acquiring knowledge was manifested, in particular, in the opportunity to study concurrently at a Russian school. This was described in detail by M. Auezov in his monograph *Abai (Ibragim) Kunanbaev (1845-1904)* [Zhiyrma tomdyk, 1985]. The scholar underscored that the theological and philosophical teachings of Sufi Allayar and Shihab al-Din al-Marjani exerted a direct influence on the formation of Abai's philosophical worldview – a point repeatedly emphasized in all of his research and articles.

Another distinguished alumnus of the Akhmet Riza madrasah was Qurbangali Khalidi – a researcher, ethnographer, and local historian of Tatar origin. Born in 1846 in Ayagoz, he received his education in one of the madrasahs of Semey. He later became a well-known historian and published two of his major works in Kazan: *Tarikh-i Jarida wa Jarida* (1889) and *Tavarikh-i Khamsa-yi Sharqi* (1910) [Zhamashev, Yeleusyzbayeva, 2023].

Initially, Qurbangali received his education in Ayagoz at a madrasah built by the merchant Murtaza Maksutov from Kyzyljar, where he studied for five to six years under Mullah Mukhammed Salyk Hazrat [Karmysheva, 1971]. This indicates that he obtained a level of education equivalent to a secondary degree by the standards of that time: he mastered Arabic, Persian, and Old Turkic (Chagatai) languages, acquired skills in interpreting the Qur'an and Hadith, and attained theological literacy corresponding to the rank of an imam.

Afterward, he continued his studies at the Akhmet Riza madrasah – during the same period when the great poet Abai was also studying there. His mentor at the time was the theologian Qamariddin (or Kamaliddin) Hazrat, who was among the first disciples of the distinguished Islamic reformer and eminent thinker of the Muslim East – Shihab al-Din al-Marjani. The scholarly and theological legacy of Marjani, who laid the foundations of the Jadid movement in Islamic thought, exerted a transformative influence on the entire Muslim world.

Abai and Qurbangali were almost contemporaries, and during those years Abai, who three times held the post of volost governor, often visited Ayagoz. It is known that several letters addressed to his younger brother Khaliolla, who was studying at the Omsk Cadet Corps, were sent by Abai from Ayagoz. Therefore, considering that both studied at the same madrasah, that their ancestral pastures were located only sixty to seventy kilometers apart, and that their kinship and regional ties were close, it can be stated with confidence that the two were personally acquainted.

The great Eastern thinker Shihab al-Din al-Marjani, recognized both in the Muslim world and in Europe, founded a scholarly school in the spirit of *usul al-jadid* («the new method»). A graduate of this intellectual tradition, Qurbangali became one of the leading religious intellectuals of his time, whose worldview was shaped under the influence of *usul al-jadidism*.

At this madrasah, subjects that were strictly prohibited in traditional (qadimi-Islamic) educational institutions were taught: mathematics, the history of human development, logic (*mantiq*), astronomy, and natural science. In addition, pupils studied Arabic, Persian, Old Turkic (Chagatai), and Turkish. Upon completion of the course, the murids were examined by analyzing Arabic and Persian poetry and by producing their own verse and prose in those languages. Moreover, graduation from the madrasah included a brief three-month Russian language course confined to the level of alphabet and basic literacy.

After completing his studies, Qurbangali taught for a time as an assistant-murid to Hazrat Kamariddin. This trust was apparently due to his pronounced inclination toward scholarship and learning. However, his service as a murid proved short-lived. The principal reason was that, at that time, the imams of fifteen mosques and madrasahs in Semipalatinsk, who ardently adhered to the qadimi orientation, harbored serious apprehensions regarding *usul-jadidism*. They lodged a complaint with the county administration, stating that «the path espoused by Hazrat Kamariddin contradicts both Islam and the religious policy of His Imperial Majesty». As a result, Kamariddin was removed from teaching, and Qurbangali departed for Bayanaul, where he began teaching in a small, nascent madrasah. The noted Kazakh enlightener Mashkhur Zhussip is regarded as Hazrat Kamariddin's first pupil in Bayanaul.

In 1897, a public debate took place in the «White Mosque» of Semipalatinsk between representatives of the Orthodox clergy and local Muslim scholars. The aim of the discussion was to promote the conversion of the Kazakhs to Christianity. On the advice of Hazrat Kamariddin, Abai took the floor and, through persuasive reasoning, succeeded in dissuading the audience from this intention. This episode attests to the exceptional intellectual and spiritual caliber of both Abai and his teacher. Hazrat Kamariddin, who guided Abai, Mashkhur Zhussip, and Qurbangali Khalidi along the path of knowledge, left a profound mark on the history of Kazakh enlightenment. It is not coincidental that among the pupils educated at his madrasah – and who later continued their studies in European institutions during the Soviet period – was Kanysh Satbayev, one of the twenty-four academicians who emerged from this intellectual milieu. This clearly demonstrates the high level of scholarly and methodological training possessed by both the teacher and his disciples [Jurtbay, 2016].

At the same time, in later years, divergent opinions emerged concerning the actual name of the madrasah and the identity of Ahmad Riza. According to recently discovered materials, the name «Ahmad Riza» in fact refers to two distinct individuals – Ahmad and Riza. As historian Madiyar Nasyruly explains, the scholar Rizaddin ibn Walid passed away in 1876. Shaykh Rizaddin ibn Walid was one of the instructors who taught Abai the sciences of Sharia at that very madrasah. Another mentor who also taught there was Ahmadzhan. Written sources indicate that Shaykh Rizaddin was the principal teacher of the institution, while Hazrat Ahmadzhan was an entirely different figure [Nasirov, 2023].

However, despite these assertions, the popular understanding has long maintained the view that Ahmad Riza was a single historical figure. One of the earliest researchers of Abai's life, Alikhan Bukeikhanov, in an obituary published in The Semipalatinsk Leaf newspaper in 1905 and later in the third issue of the Proceedings of the Semipalatinsk Branch... in 1907, wrote that Abai, at the age of twelve, entered the madrasah of Mullah Ahmad Riza in Semipalatinsk [Bukeikhanov, 1907].

In Mukhtar Aueзов's novel The Path of Abai, it is likewise mentioned that Qunanbai, acting in accordance with the norms of Sharia, instructed that a fatwa concerning the punishment of Kodar be sought precisely from Hazrat Ahmad Riza [Aueзов, 2023]. Considering that while collecting materials for his novel M. Aueзов relied on the recollections of individuals who personally knew the poet – his relatives and contemporaries – it appears implausible to doubt the existence of a mullah named Ahmad Riza.

This interpretation is further supported by other scholars: Arham Kakitaiuly in his short article about Abai, Mukhtar Aueзов (1897-1961) in his academic works, Akhmet Baitursynuly (1872-1937) in his essay dedicated to Abai, as well as A. Zhirensin, Kh. Bekhozhin, and E. Smailov in their respective studies. All of them consistently employ the combined form of the name «Ahmetriza», which provides additional evidence in favor of the assumption that the references concern one and the same individual.

As a result of research conducted by the Islamic scholar N. A. Smagulov, two manuscripts bearing the identical title Kitab Tawarikh Semipulat Qala («The Book of Chronicles of the City of Semipalatinsk») were discovered in the personal library of Mirkasym Usmanov, who had relocated to Berlin. These works were authored respectively by Kurbangali Khalidi (1846-1913) and Ahmad Wali (1833-1901). After carefully analyzing their content, Smagulov concluded that Rizaddin and Ahmet were, in fact, two distinct individuals.

Kurbangali Khalidi, a native of the Semipalatinsk region (1846-1913), provides valuable information about the history of the first eleven mosques in the city of Semey and includes detailed records concerning the appointment of their imams. In his monograph on Abai, S. Mukanov also mentions the name Rizaaddin, which corroborates the existence of this version [Mukanov, 1980].

According to the testimony of Kurbangali Khalidi, the name Ahmet in the combination Ahmet Riza refers to Mullah Ahmetzhan Ubaydulla. In P.S. Shabley's article, it is noted that Ahmetzhan was a graduate of the renowned Kashgar madrasah. In 1879, he arrived in Semipalatinsk from Kazan and, following the death of Rizaddin, was appointed imam of Mosque № 4 [Shabley, 2020]. Khalidi likewise emphasizes that Ahmetzhan officially assumed the post of imam after Rizaddin's death in 1880 [Frank, Usmanov, 2001].

Consequently, it can be asserted with a high degree of probability that by the time Abai Kunanbaiuly was admitted to the madrasah, Ahmetzhan was already teaching there. Moreover, the fact that in collective memory the educational institution where Abai studied became known as «Ahmet Riza Madrasah» supports the hypothesis that Rizaddin and Ahmetzhan served concurrently in the same institution [Smagulov, 2025].

In the nineteenth century, during the intensification of the colonial policy of the Tsarist government, the establishment of Muslim schools by Tatar mullahs on the territory of Kazakhstan provoked considerable apprehension among the authorities. According to the «Regulation of 1870», all Muslim educational institutions were subjected to strict governmental oversight, and the Ilminsky system was gradually

introduced. This policy was justified by official claims that «these schools do not teach Russian grammar or writing; mullahs refuse to open schools in settled areas; therefore, such schools have no educational or social significance» [Khalidi, 2014].

Thus, as a result of the repressive missionary policy of Tsarism, the introduction of restrictive regulations concerning Muslim education, and the pressure exerted by conservative mullahs who considered the qadim (traditionalist) method of instruction the only legitimate one, the Ahmet Riza Mosque-Madrasah soon ceased to admit new students.

The conflict between supporters of the qadim and jadid movements, which flared up among the clergy of the Semey mosques, was vividly reflected in Mukhtar Auezov's epic novel *The Path of Abai*, where the writer authentically portrayed Abai's participation in these religious and ideological debates. The mission of Ahmet Riza was later continued by Hazrat Kamaraddin, who, however, was eventually forced to relocate to Bayanaul.

During the Soviet period, the building of the Ahmet Riza Mosque-Madrasah was repurposed to serve as a warehouse and office facility, and during the war years, it was destroyed by fire. Only the smaller structure where students once studied survived. Later, this remaining part was relocated from its original site and became part of the memorial complex of the Abai Museum-Reserve [Mukhtar Auezov, 2011].

Conclusion. The Ahmet Riza Madrasah in Semey was not merely a religious educational institution but also a major cultural and intellectual center that became a cradle of national enlightenment and spiritual revival. It played a crucial role in shaping the Kazakh intelligentsia, expanding the spiritual and cognitive horizons of such figures as Abai Kunanbayuly, and fostering the overall development of education and public consciousness in the region.

Graduates of the madrasah later became prominent mullahs, teachers, and public figures, who made significant contributions to the establishment of the educational system and the advancement of social thought in Semey. Through their activities, the enlightenment mission of the Ahmet Riza Madrasah spread widely among rural communities, laying the groundwork for an enduring tradition of knowledge and moral education. The madrasah's role in the sphere of education thus represents one of the important chapters in the history of Kazakh enlightenment.

Examining the history of the madrasah from the standpoint of historical authenticity enables a deeper understanding of the origins of the national educational tradition and the interconnection between religious and secular learning in Kazakh society. Today, the heritage of the Ahmet Riza Madrasah remains profoundly relevant, representing an integral part of the spiritual and cultural legacy of the Kazakh people.

Literature

Frank, Usmanov, 2001 – *Frank A.J., Usmanov M.A.* Materials for the Islamic History of Semipalatinsk: Two manuscripts by Ahmad-Wali al-Qazani and Qurban Ali Khalidi, ANOR 11. Berlin, 2001. 145 p.

Әуезов, 2023 – *Әуезов М.* Абай жолы: роман-эпопея. Алматы: Жазушы. 2023. 1-кітап. 373 б.

Бекхожин, Смаилов, 1940 – *Бекхожин Х., Смаилов С.* Абай: сын-биографиялық материалдар. Алма-Ата: Қазақ мемлекет, 1940. 48 б.

Букейханов, 1907 – *Букейханов А.* Абай (Ибрагим) Кунанбаев (Некролог) // *Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества*. Вып. III. Семипалатинск: П. Плещеев и К., 1907. С. 1–8.

Жамашев, Елеусызбаева, 2023 – *Жамашев А., Елеусызбаева Н.* Шығыстың заңғар тұлғасы – Құрбанғали Халиди // «Globally Interconnected: New Opportunities and Challenges for Sustainable Development» атты IV халықаралық ғылыми және оқу әдістемелік конференцияның ғылыми және оқу-әдістемелік мақалалар жинағы. Алматы: Қазақ университеті. 2023. 270–272-бб.

Жиреншин, 1959 – *Жиреншин Ә.* Абай және орыстың ұлы ойшыл демократтары. Алматы: Қазақ мемлекет. 1959. 270 б.

Жиырма томдық, 1985 – *Жиырма томдық* шығармалар жинағы. Қазақ ССР Ғылым академиясы. М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. Алматы: Жазушы. 1985. 18-т. 390 б.

Жұртбай, 2016 – *Жұртбай Т.* Құрбанғали Халидидің ғылыми өмірі // *Кітапхана хабаршысы*. 2016. № 5. 6–7-бб.

Кармышева, 1971 – *Кармышева Ж.Х.* Казахстанский историк-краевед и этнограф Курбанғали Халиди // *Советская этнография*. 1971. № 1. С. 100–101.

Мұқанов, 1980 – *Мұқанов С.* Абай Құнанбаев. Монография. Таңдамалы шығармалар: 16-томдық. Алматы: Жазушы, 1980. Т. 16. 391 б. 26–27-бб.

Мұхтар Әуезов, 2011 – *Мұхтар Әуезов* энциклопедиясы: ғылыми басылым / Бас ред. С.Қасқабасов; ред. алқасы Б.М. Майтанов, Н.Е. Ақбай, Р. Әбдіғұлов т.б. Алматы: Атамұра, 2011. 688 б.

Насыров, 2023 – Насыров М. Семейде Абай ұстазы Риза ат-дин ибн Уалидтің зираты табылды. Казинформ. 2023. 10 тамыз. URL: https://kaz.inform.kz/news/semeyde-abay-ustazy-riza-at-din-ibn-ualidin-ziraty-tabylly_a4099580/

Смагулов, 2025 – Смагулов Н.А. Шәкәрім Құдайбердіұлының фикһи көзқарастарының қалыптасу негіздері («Мұсылмандық кітабы» еңбегі негізінде): Филос. док. (PhD) дис. Алматы, 2025. 174 б. 118–120-бб.

Сыдықов, 2013 – Сыдықов Е.Б. Шәкәрім. Алматы: Молодая гвардия, 2013. 272 б. 27–28-бб.

Халиди, 2014 – Халиди Қ. Тауарих хамса (бес тарих): тауарих-и хамса-йи шарки (Шығыстың бес елінің тарихы). Ауд.: Б. Төтенаев, А. Жолдасов. Астана, 2014. 286 б.

Шаблей, 2020 – Шаблей П.С. История татарской общины Семипалатинска // Историческая этнология. 2020. Т. 5. № 1. С. 79–80.

References

Auezov, 2023 – Auezov M.O Abaj zholy: roman-epopeya [The Path of Abai: a novel-epic]. Book 1. Almaty: Writer. 2023. 373 p. [in Kazakh]

Bekhozhin, Smailov, 1940 – Bekhozhin H., Smailov S. Abaj: syn-biogratiyalyk materialdar [Abay: critical biographic materials]. Alma-Ata: Kazakh state, 1940. 48 p. [in Kazakh]

Bukeikhanov, 1907 – Bukeikhanov A. Abaj (Ibragim) Kunanbaev (Nekrolog) [Abay (Ibrahim) Kunanbayev (Obituary)]. Notes of the Semipalatinsk sub-department of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society. Release III. Semipalatinsk: P. Plesheev and K., 1907. Pp. 1–8.

Frank, Usmanov, 2001 – Frank Allen J., Usmanov Mirkasyim A. Materials for the Islamic History of Semipalatinsk: Two manuscripts by Ahmad-Wali al-Qazani and Qurban Ali Khalidi, ANOR 11. Berlin, 2001. 145 p. [in English]

Jurtbay, 2016 – Jurtbay. T. Kurbangali Halididin gylimi omiri [The scientific life of Kurbangali Khalidi]. Library Bulletin. 2016. № 5. Pp. 6–7. [in Kazakh]

Karmysheva, 1971 – Karmysheva J.H. Kazhastanskij istorik-kraeved i etnograf Kurbangali Halidi [Kazakh historian, local historian and ethnographer Kurbangali Khalidi]. Soviet Ethnography. 1971. № 1. Pp. 100–101. [in Russian]

Khalidi, 2014 – Khalidi K. Tauarih hamsa (bes tarih): tauarih-i hamsa-ii sharki (Shygystyn bes elinin tarihy) [Tovariikh Hamsa (five stories): tovariikh-I Hamsa-Yi Sharki (five stories of the country)]. Translated by B. Totenayev, A. Zholdasov. Astana. 2014. 286 p. [in Kazakh]

Mukanov, 1980 – Mukanov S. Abai Kunanbaev [Abai Kunanbaev]. Monograph. Selected works: in 16 vol. Almaty: Writer. 1980. vol. 16. 391 p. Pp. 25–26. [in Kazakh]

Mukhtar Auezov, 2011 – Mukhtar Auezov ensiklopediyasy: gylimi basylym [Mukhtar Auezov's encyclopedia: scientific publication]. Ed. by S. Kaskabasov; ed. b. by B.M. Maitanov, N.E. Akbai, R. Abdigulov et al. Almaty: Atamura Publishing House, 2011. 688 p. [in Kazakh]

Nasirov, 2023 – Nasirov M. The cemetery of Abai Riza's teacher At-Din ibn Walid was discovered in Semey. Kazinform. 2023. 10 august. URL: https://kaz.inform.kz/news/semeyde-abay-ustazy-riza-at-din-ibn-ualidin-ziraty-tabylly_a4099580/

Shabley, 2020 – Shabley P.S. Istoriya tatarskoj obshchiny Semipalatinska [The history of the Semipalatinsk Tatar community]. Historical ethnology. 2020. Vol. 5. № 1. Pp. 79–80. [in Russian]

Smagulov, 2025 – Smagulov N.A. Shakarim Kudajberdiulynyn fikhi kozkarastarynyn kalyptasu negizderi («Musylmandyk kitaby» enbegi negizinde) [Fundamentals of the formation of Fiqh views of Shakarim Kudaiberdievich (based on the work of the Muslim Book)]. Diss. of doc. (PhD). Almaty. 2025. 174 p. Pp. 118-120. [in Kazakh]

Sydykov, 2013 – Sydykov E.B. Shakarim [Shakarim]. Almaty: Molodaya Gvardiya Publ., 2013. 272 p. Pp. 27–28. [in Kazakh]

Zhamashev, Yeleusyzbayeva, 2023 – Zhamashev A., Yeleusyzbayeva N. Shygystyn zangar tulgasy – Kurbangali Halidi [Great personality of the East – Kurbangali Khalidi]. Collection of scientific and educational articles of the IV International Scientific and educational methodological conference «Globally Interconnected: New Opportunities and Challenges for Sustainable Development». Almaty: Kazakh University. 2023. Pp. 270–272. [in Kazakh]

Zhirenshin, 1959 – Zhirenshin A. Abai zhane orystyn uly oishyl demokrattary [Abai and the great Russian thinking democrats]. Almaty: Kazakh State. 1959. 270 p. [in Kazakh]

Zhiyrma tomdyk, 1985 – Zhiyrma tomdyk shigarmalar zhinagy [Collected works in twenty volumes]. Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Institute of literature and art named after M.O. Auezov. Almaty: Writer. 1985. Vol. 18. 390 p. [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1009–
1019
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1009-1019

ПАВЛОДАР ОКРУГІНДЕГІ ЖЕРГІЛІКТЕНДІРУДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ НОРМАСЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ КАДР САЯСАТЫ

Асель Маратқызы Ақшанова¹, Гүлфира Елубайқызы Өтепова²,
Жұлдыз Дюсенбайқызы Қабиденова³

¹ Өлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
(60-үй, Олжабай батыр көшесі, 140002 Павлодар, Қазақстан Республикасы)
«Тарих» ББ докторанты
<https://orcid.org/0009-0004-8570-1929>. E-mail: asselya-2012@mail.ru

² Өлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
(60-үй, Олжабай батыр көшесі, 140002 Павлодар, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0003-3495-4200>. Scopus Author ID – 57194518893.
E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

³ Торайғыров университеті
(64-үй, Ломов көшесі, 64, 140008 Павлодар, Қазақстан Республикасы)
Phd доктор
<https://orcid.org/0000-0002-1478-1747>. Scopus Author ID – 57189321401.
E-mail: erasil_zhuldiz@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ақшанова А.М., Өтепова Г.Е., Қабиденова Ж.Д., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала 1920 ж. аяғындағы Павлодар округіндегі әкімшілік жүйені жергіліктендіру саясатын енгізуге және іске асыруға байланысты, Қазақстан тарихындағы маңызды кезеңді қамтиды. *Мақсаты.* Ерте кеңестік кезеңдегі Павлодар округінде жергіліктендірудің практикалық тұрғыдан жүзеге асыру мәселелерін түсіндіру. Міндеті. Саясат кезеңдерін (атап айтқанда, функционалды кезеңін) оның қайшылықтарын, тиімділігін талдау. *Материалдар мен әдістер.* Мақала Павлодар облысы Мемлекеттік мұрағатының іс жүргізу құжаттарына негізделген. Зерттеудің әдіснамалық негізі, саясаттың жалпы даму динамикасын және оның жекелеген кезеңдерін бақылауға мүмкіндік беретін проблемалық-хронологиялық тәсіл болып табылады. *Нәтижелер:* жергіліктендіру кезеңдері, саясаттың пайыздық нормасынан функционалдық нормасына өту себептері зерттелді, билік органдары аппаратының кадрлық құрамының өзгеру грациясы, жергілікті билік құрылымдарының қалыптасу ерекшеліктері, сондай-ақ саясаттың аралық нәтижелері мен кейінгі міндеттері сипатталды. *Қорытындылар.* Мәдени-саяси көзқарас аясында жүргізілген жергіліктендіру, ресми мәлімделген теңдік саясаты мен оны жүзеге асырудың нақты тәжірибесі арасындағы қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: ұлттық саясат, этноөңір, Кеңестік Қазақстан, Павлодар округі, мәдени-саяси көзқарас, функционалды жергіліктендіру, пайыздық норма, кадрларды даярлау.

Дәйексөз үшін: Ақшанова А.М., Отепова Г.Е., Кабиденнова Ж.Д. Павлодар округіндегі жергіліктендірудің функционалдық нормасы жағдайындағы ұлттық кадр саясаты // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1009–1019-бб. [ағыл.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1009-1019

НАЦИОНАЛЬНАЯ КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА В ПАВЛОДАРСКОМ ОКРУГЕ В УСЛОВИЯХ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ НОРМЫ КОРЕНИЗАЦИИ

Асель Маратовна Акшанова^{1*}, Гульфира Елубаевна Отепова²,
Жулдыз Дюсенбаевна Кабиденнова³

¹Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана,
(д. 60, улица Мира, 140002 Павлодар, Республика Казахстан)
Докторант ОП «История»
<https://orcid.org/0009-0004-8570-1929>. E-mail: asselya-2012@mail.ru

²Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана,
(д. 60, улица Мира, 140002 Павлодар, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, профессор
ORCID 0000-0003-3495-4200. Scopus Author ID –57194518893.
E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

³Торайгыров университет
(д. 64, улица Ломова, 140008 Павлодар, Республика Казахстан)
Phd доктор
<https://orcid.org/0000-0002-1478-1747>. Scopus Author ID –57189321401.
E-mail: erasil_zhuldiz@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Акшанова А.М., Отепова Г.Е., Кабиденнова Ж.Д., 2025

Аннотация. *Введение* Статья охватывает важный период в истории Казахстана, связанный с внедрением и реализацией политики коренизации административной системы в Павлодарском округе в конце 1920-х годов. *Цель* исследования заключается в выяснении вопросов практической реализации коренизации в Павлодарском округе в ранний советский период. *Задача* состоит в том, чтобы проанализировать этапы данной политики (в частности, функциональный этап) и оценить ее эффективность. *Материалы и методы.* Статья основана на делопроизводственных документах Государственного архива Павлодарской области (далее ГАПО). Методологической основой исследования является проблемно-хронологический подход, который позволяет отследить динамику развития политики в целом и ее этапов. *Результаты:* исследованы этапы коренизации, причины перехода от процентной к функциональной норме политики, описана градация изменения кадрового состава аппарата органов власти, особенности формирования местных властных структур, а также промежуточные результаты и дальнейшие задачи политики. *Выводы.* Коренизация, проводимая в рамках культурно-политического подхода, позволила выявить противоречия между декларируемой политикой равенства и реальной практикой ее реализации.

Ключевые слова: национальная политика, этнорегионы, Советский Казахстан, Павлодарский округ, культурно-политическая компания, функциональная коренизация, процентная норма, подготовка кадров.

Для цитирования: Акшанова А.М., Отепова Г.Е., Кабиденнова Ж.Д. Национальная кадровая политика в Павлодарском округе в условиях функциональной нормы коренизации // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1009–1019. [на англ.] DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1009-1019

NATIONAL PERSONNEL POLICY IN THE PAVLODAR REGION UNDER THE FUNCTIONAL NORM OF KORENIZATSIIA (INDIGENIZATION)

Assel Maratovna Akshanova^{1*}, Gulmira Elubayevna Otepova², Zhuldyz Dyusenbaevna Kabidenova³

¹ Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan
(60, Olzhabay Batyr Str., 140002 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student of the EP «history»
<https://orcid.org/0009-0004-8570-1929>. E-mail: asselya-2012@mail.ru

² Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan
(60, Olzhabay Batyr Str., 140002 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)
doctor of historical sciences, professor of the Higher School of Humanities
<https://orcid.org/0000-0003-3495-4200>. Scopus Author ID –57194518893.
E-mail: g.oteпова.hist@mail.ru

³ Toraighyrov University (64, Lomov Str., 140008 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)
Phd doctor
<https://orcid.org/0000-0002-1478-1747>. Scopus Author ID –57189321401.
E-mail: erasil_zhuldiz@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Akshanova A.A., Otepova G.E., Kabidenova Zh.D., 2025

Abstract. The article covers an important period in the history of Kazakhstan, associated with the introduction and implementation of the policy of korenizatsiia (indigenization) of the administrative system in the Pavlodar district in late 1920s. The purpose of the study is to clarify issues of the practical implementation of korenizatsiia in the Pavlodar district during the early Soviet period. The task is to analyze the stages of this policy (in particular, the functional stage) and assess its effectiveness. *Materials and methods.* The article is based on the administrative documents of the State Archive of Pavlodar Region (hereafter SAPR). The methodological basis of the study is the problem-chronological approach, which makes it possible to trace the dynamics of the policy as a whole and its stages. *Results.* The stages of indigenization are examined, the reasons for the transition from the percentage to the functional norm of the policy are described, as well as the changes in the staffing of government bodies, the specifics of forming local power structures, intermediate results, and the further tasks of the policy. *Conclusions.* Indigenization, carried out within the framework of a cultural-political approach, revealed contradictions between the declared policy of equality and the real practice of its implementation.

Keywords: national policy, ethno-regions, Soviet Kazakhstan, Pavlodar district, cultural-political campaign, functional korenizatsiia (indigenization), percentage norm, personnel training

For citation: Akshanova A.A., Otepova G.E., Kabidenova Zh.D. National personnel policy in the Pavlodar region under the functional norm of korenizatsiia (indigenization) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 4. Pp. 1009–1019. [in english]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1009-1019

Introduction. The academic community of the post-Soviet space pays significant attention to ethno-political issues, both as a factor of socio-political development and as a question of nation-building strategy. The national question in the post-Soviet republics remains relevant due to the re-evaluation of state-building experiences in the context of searching for a model of national identity.

These questions have been pressing since the period of active nation-state formation. A vivid example can be found in the world history of the last century, when in the first half of that period the demarcation of the borders of new state entities took place. As Malte Rolf notes, “The Soviet ‘empire of nations’ was supposed to represent nothing less than the complete opposite of Tsarist Russia”, but in choosing a strategy of national policy, it developed its own fundamental principles, where “Lenin and other party leaders created a unique state, which they called the USSR, and imposed a special policy of indigenization”. What is important in his research that is reveals contradictions of indigenization with “simultaneous strategies of

Sovietization of culture and people, which subsequently contributed to the establishment of a totalitarian dictatorship" [Rolf, 2020].

The history of the 20th century vividly demonstrates how the declared supranational Soviet universality in practice often ignored or diminished the ethnic identity of peoples in favor of the dominant cultural-linguistic model of the center. The establishment of Soviet power was accompanied by a large-scale transformation of the state apparatus. In the conditions of the need to strengthen local authority and legitimize the Bolshevik regime, the leadership of the RKP (b) initiated a course toward indigenization.

Korenizatsiia (indigenization), as a cultural-political campaign, was aimed at promoting local personnel into government bodies and introducing official paperwork in the languages of the indigenous population. Indigenization acted as a strategic mechanism for integrating ethnic minorities into the apparatus of power to increase loyalty and to form a stable regional nomenklatura capable of implementing the party line.

The importance of indigenization processes at the beginning of the Soviet state requires retrospective reflection from today's standpoint. Nevertheless, the question also arises as to how korenizatsiia (indigenization) proceeded and ended in the Soviet state, and whether its results corresponded to the earlier declared goals. An analysis of these political processes allows us to identify the contradictions between the ideology of internationalism and the actual practice of national policy in the regions.

Materials and Methods. The article is based on the principles of objectivity and historicism. The research was conducted on the basis of primary sources, drawing on original archival materials. Special attention is given to the functional norm of the policy, since it was during this period that the center's efforts to strengthen its power through support of national elites reached their highest intensity.

Bibliographic materials of domestic and foreign researchers devoted to the issues of national policy in ethno-regions of the former Soviet republics are presented. Based on the analysis of bibliographic sources and archival materials of SAPR, the Kazakhstani model of korenizatsiia (indigenization) is described, with an emphasis on its regional aspect in the Pavlodar district.

As a result of research work in SAPR, materials reflecting the practical side of the policy, the training of national personnel, measures for conducting agitation-propaganda and cultural-pedagogical activities, as well as the interim results of korenizatsiia (indigenization) of the administrative apparatus in the Pavlodar district in the late 1920s, were studied and systematized.

The archival materials were classified by type, among which the following administrative documents are of the greatest interest:

1. Important information on the practical implementation of the policy is presented in reporting documents (SAPR. F. 11. D. 24: "Minutes of meetings at the district executive committee from October 19, 1928, on the organization of interdepartmental courses for the training of Kazakh employees of the district staff, courses on learning the Kazakh language, compilation of the indigenization plan. Reports of the district executive committee on the state of indigenization in connection with the transition to the district administrative system, of the district and industrial-cooperative society of hunters and fishermen on their work for 1928. Information from the district executive committee, its departments, district institutions and organizations, the state insurance committee and its departments, on the staffing of urban institutions and organizations for 1928. 297 sheets"), (SAPR. F. 11. D. 55 "Minutes of the plenary session of the district executive committee, meetings of the district commission. Reports of the district congress and its subordinate bodies, participation in the grain procurement campaign, on organizational-mass Soviet work in the district, city, Irtysh, Koryakov, Maksim-Gorky districts, and on the implementation of national policy in the district, the work of the district and Bayanaul district administrative departments, development of agriculture in the district, inspections of the collective farm system in the Maksim-Gorky district for 1929–1930. 604 sheets"), (SAPR, F. 11, D. 93 "Documents, directives, appeals, etc. Plan for the celebration of the 10th anniversary of Kazakhstan, report on korenizatsiia of administrative apparatus in the district for 1930. 77 sheets"), (SAPR, F. 11, D. 113 "Protocols of the organizational and ceremonial plenary sessions of the district executive committee (okrispolkom), dedicated to the 11th anniversary of the Workers' and Peasants' Red Army, held from February 23 to April 1, 1929. 77 sheets").

2. Statistical and accounting materials contain important information about the stages of the policy (SAPR. F. 12 D. 140: "Information on the staffing of the district executive committee, its departments, volost executive committees, village councils, institutions, organizations of the district for 1927. 209 sheets"), (SAPR. F. 11. D. 64: "Plan for korenizatsiia of institutions for 1929 and documents (minutes, reports on courses in studying the Kazakh language, information on the staffing of district institutions with an

indication of the number of Kazakhs proficient in Kazakh, representatives of other nationalities, etc.) on its implementation for 1929. 376 sheets”).

3. Directive documents reflect specific measures of the cultural-pedagogical complex of activities (SAPR. F. 12. D. 54: “Circular letters of the Main Administrative Department of the NKVD of the Kirghiz SSR, Semipalatinsk provincial executive committee, district executive committee on the introduction of the Kirghiz language into office work and staffing of institutions with Kirghiz employees. List of members of the district commission on the introduction of the Kirghiz language into office work as of June 4, 1924”).

Discussion. The formation of the political system of the young Soviet government was directly connected with solving the national question, which was considered one of the priority areas of domestic policy during the establishment of the new state. Seeking to preserve the integrity of the former empire and to secure the support of the peoples of the national peripheries, the Bolshevik leadership pursued a deliberate policy of integrating representatives of indigenous peoples into the organs of state administration. Within this strategy, the cultural-political campaign of *korenizatsiia* was initiated.

The ideological foundations of the policy were laid in the resolution of the 10th Congress of the RCP(b) (1921) “On the Immediate Tasks of the Party in the National Question,” which emphasized maximum assistance to representatives of non-Russian peoples in the development and strengthening of the Soviet state system at the local level, in forms corresponding to the national and everyday traditions of national minorities [Stalin, 1947: 33–44].

Bernard Olivier identifies these processes in Soviet national policy as “*korenizatsiia*” and draws a parallel with “indigenization,” “nationalization,” and, when applied specifically to republics, “Ukrainization,” “Belarusization,” “Uzbekization,” “Kazakhization,” etc. [Olivier, 1990: 77].

The historiography of *korenizatsiia* in Kazakhstan has undergone a complex evolution - from ideologized Soviet interpretations to modern readings based on critical approaches. Soviet historians such as B. N. Rodnevich, M. Ryadnin, V. I. Belyakov, K. F. Kotov, and others presented *korenizatsiia* as an “unconditionally successful solution to the national question” and as an instrument of socialist modernization. In the 1960s–1980s, works by S. Zimanov, G. S. Sapargaliyev, and M. A. Binder began to display more balanced assessments, acknowledging both the positive aspects of the campaign and its contradictions.

After Kazakhstan gained independence, research began to view *korenizatsiia* as an ambivalent process reflecting the systemic problems of Soviet national policy. Comprehensive studies by S. Sh. Kaziev, E. N. Burdina, Zh. U. Kydyralina, V. Yeshpanov, and A. A. Kulshanova outline the main directions of the Soviet state’s national policy in Kazakhstan as a whole and during specific historical periods. Within the context of *korenizatsiia* and its components, these works address issues such as interethnic trust, implementation of language legislation, and the formation of the local nomenklatura. Regional research by G. Mukanova and I. K. Ternova, as well as stage analyses by E. Zhanykulov, K. Abenov, and L. Shotkabaeva, reveal concrete practices of this policy.

One of the most well-known theories interpreting the experience of *korenizatsiia* is Professor Terry Martin’s concept known as the “affirmative action empire” or policy of positive discrimination, aimed at supporting previously oppressed ethnic groups. According to this theory, the originality of Soviet policy lay in the fact that it promoted the external forms of existence of national minorities to a greater extent than those of the Russian majority. In their joint work, T. Martin and R. G. Suny demonstrate that Soviet national policy combined elements of support and repression, creating a unique experience of state management of ethnicity in the 20th century. A similar view is held by D. Hosking, who evaluates the USSR’s policy of national-state building as unprecedented in the world with regard to formerly colonized peoples and as protectionist in nature - aimed at their cultural and economic development and at involving non-Russian peoples in governance. However, as practice shows, theoretical principles were far from always successfully implemented in reality.

Each ethno-region of the former Soviet state had a unique experience of state-building, connected with the historical, ethnocultural, and economic characteristics of the area. Often, the Soviet political-ideological model came into conflict with the local cultural and social specifics of the regions. In the North Caucasus, the local population regarded new leaders from their midst with suspicion, considering them detached from ethnic roots. Additional difficulties were created by the influence of the Muslim clergy and strong clan ties [Tufanov, 2017: 86]. In the northeastern regions of the RSFSR, particularly in Yakutia, despite strengthening cultural autonomy through the development of the Yakut language, political struggle intensified amid national issues [Borisov, 2019: 225]. In Buryat-Mongolia, educated Buryats trained in Buddhist monasteries

did not support the Soviet regime [Bazarova, 2008: 54]. In Tatarstan, despite formal successes and an increase in the share of Tatars in the state and economic apparatus, indigenization was hindered by the lack of systematic work and hidden resistance from some Russian workers [Garipova, 2009]. Traditional, cultural, social, and other factors influenced the national policy of the party in the early stages and prompted repeated revisions of policy methods, with attempts to adapt them to regional specifics.

The main activities to form national cadres within the framework of indigenization went through three stages: the first stage, 1923–1926; the second, 1927–1932; the third, 1932–1936. At the first stage, national cadres were to be formed by means of a percentage (quantitative) norm, the essence of which was a mandatory percentage of local indigenous employees in the staff of an institution. As a result of the set of measures developed and implemented in 1923–1926, the number of Kazakhs in the administrative system increased proportionally. However, the positions intended for Kazakh employees were not specified, which caused imbalances in the national composition of staff. Leadership and service positions were more successfully staffed with national cadres, while the middle executive level was less affected. Appointing representatives of the indigenous population to leadership positions had important political significance. It demonstrated “proletarian justice” and “equality of peoples” legitimizing authority in the eyes of the local population. The middle level, as the backbone of the administrative system, was supposed to be ideologically reliable and professionally competent. However, the qualifications of local cadres did not meet the requirements of the Soviet administrative system. Training middle-level officials required considerable financial and administrative resources. Appointing indigenous people to lower positions (coachmen, watchmen, and other service roles) did not require special training or theoretical knowledge, which made these positions the most accessible. By the mid-1920s, courses were opened in a number of cities to train lower-level administrators from among the indigenous population, and the number of students in Soviet-Party schools also increased. Under the percentage norm, the activities of institutions, according to the objectives of the policy, practically did not change [Anisimova, 2017: 27].

Quantitative indicators of national cadres did not ensure full implementation of the policy. As of 1925, all Pavlodar institutions had 16% of positions indigenized; a year later this figure grew to 20–21%, and after the transition of the district to district-level administration, to 27%. Beyond that, the level of *korenizatsiia* did not rise. By the end of the first stage, the representation of Kazakhs at all levels of the party-state apparatus was significantly lower than planned. Low results were explained by the fact that the funds allocated for implementing the policy remained at the center and did not reach the peripheries. On May 20, 1926, the Presidium of the KazCEC condemned percentage-based indigenization and dissolved the indigenization commission, transferring its functions to the People’s Commissariat of the Workers’ and Peasants’ Inspectorate [Kaziev, 2015: 31].

At subsequent stages, methods of policy aimed solely at increasing the number of national cadres were deemed ineffective. This became the reason for transitioning to the functional method of *korenizatsiia*. The new stage envisioned ensuring that all levels of positions in administration and the state apparatus were staffed with national cadres as well as Europeans who were literate in and spoke the Kazakh language. The main goal of functional indigenization was to guarantee one hundred percent efficiency and alignment of the service system with the needs and requirements of the indigenous population. For this, the apparatus had to be indigenized not only quantitatively but also qualitatively, and not in one sector but across all sectors without exception.

To monitor the implementation of government resolutions and directives at the local level, special administrative-party commissions called “*korenizatsiia troikas*” were created. The Central Statistical Office of Kazakhstan and its agencies conducted records of state and cooperative institutions, covering the composition of staff, those who had passed or failed purges, issues of candidate promotion, the social composition of the apparatus, and its “contamination”. By order of the District Executive Committee, each institution submitted quarterly staffing schedules (number of employees in each position, how many were Kazakhs literate in Russian, how many were of other nationalities fluent in Kazakh, and others). Reporting meetings were also held, where managers presented reports on the actual implementation of indigenization tasks. District offices developed detailed indigenization plans based on a standard model plan. Quarterly control over plan implementation was carried out by authorized committees (UKOM) and “*korenizatsiia troikas*”. The plans specified the institution, group, and number of employees, including Kazakhs fluent in Russian, representatives of other nationalities fluent in Russian, and others [SAPR. F. 12. In. 1. D. 140. L. 84–85]. Changes to the plan were allowed only by including institutions not covered in the initial plan. At general city and cell (party, professional) meetings, methods and ways of indigenization were discussed. By

decision of the Presidium of the Pavlodar Region Executive Committee, a special inspector from the staff of the Pavlodar Region Executive Committee, N. Kadochkin, was appointed to monitor functional indigenization [SAPR. F. 11. In. 1. D. 24. L. 346]. The main work on forming national cadres was carried out precisely during the functional norm period.

According to the 1926 All-Union Census of the RSFSR and its regions, the population of the Semipalatinsk province, which included the Pavlodar region, totaled 1430808 people - of whom 120622 were urban residents and 1310186 rural residents. In the Pavlodar region itself, the total population numbered 294639 people, including 17949 urban and 276690 rural inhabitants [Perepis, 1926]. By 1928, at the time of the establishment of the district executive committee (okrispolkom), the region was characterized by the following socio-economic indicators: instead of the 24 rural areas (volosti) previously existing within the district, 9 new rural districts (rajony) were organized: Bayanaul'skij, Irtyshskij, Koryakovskij, Kzylagachesvskij, Maksimo-Gor'kovskij, Pavlodarskij, Sejtenevskij, Terengul'skij, Cyurupinskij. In place of 154 village councils (sel'aulsovety), 172 were created (88 Kazakh and 84 Russian). The total population of the district reached 336,000 people, of whom 56% were Kazakhs and 44% represented other nationalities [SAPR. F. 11. In. 1. D. 113. L. 3].

However, the system of administrative-organizational measures did not lead to the expected results. In Pavlodar, by 1927, indigenization of the apparatus, which coincided with the transition to the district administration system, had practically not changed. Of the 1,297 positions in district bodies, only 12.72% were indigenized by Kazakhs and 15.03% by other nationalities [SAPR. F. 11. In. 1. D. 24. L. 83]. In Yakovlev's report "On the Korenizatsiia of the State Apparatus in the Pavlodar Region" at the meeting of the Presidium of the Semipalatinsk Provincial Committee of the VKP(b) in 1927, the implementation of functional indigenization and compliance with government and party directives on the issue were deemed weak. The report noted a misinterpretation by the UKOM (district committee of the Komsomol) of the methods of implementing the policy, which led to duplication of functions between the UKOM and the District Executive Committee, negatively affecting the progress of the policy as a whole [SAPR. F. 12. In. 1. D. 140. L. 99].

By the end of 1928, in 45 institutions of the city, with a total staff of 1,220 employees, 185 people (15.2%) were indigenized at the expense of Kazakhs, 193 people (15.8%) at the expense of Russians and other nationalities, while 842 positions (58.9%) remained unindigenized. The contingent of Kazakhs who had completed training but were not employed numbered fewer than 20. The reasons varied, from candidates not meeting requirements for recommended positions to reluctance to work for the assigned low wages. The phrase "changed circumstances," used without proper clarification, also served as a formal pretext for refusing employment [SAPR. F. 11. In. 1. D. 64. L. 325]. That practice demonstrates the existence of hidden mechanisms of discrimination disguised as neutral administrative reasons. Moreover, the practical implementation of the policy encountered distorted perceptions at the local level. Some managers believed that responsibility for carrying out korenizatsiia lay with a specialized body, resulting in a lack of personal accountability for fulfilling the relevant measures within their institutions. To counter such tendencies, special meetings were held, where korenizatsiia plans were reviewed with an emphasis on personal responsibility for failing to meet the fixed targets.

By 1929, in 46 institutions of the district, 379 of 781 positions were subject to korenizatsiia, but in fact only 129 positions were indigenized. In the administrative apparatus, there were 1,350 employees, including 195 Kazakhs literate in Russian and their native language, and 183 representatives of other nationalities fluent in Kazakh [SAPR. F. 11. In. 1. D. 55. L. 492]. Protocols and reports noted the spontaneous nature of the policy, the lack of systematic training of national cadres, and the actual inaction of responsible structures in this direction. Approved plans were often not fulfilled, and there was opposition and misunderstanding of national policy issues by some managers.

By 1930, the situation had not significantly changed either quantitatively or qualitatively, as the figures remained stable at the same level. That was mainly explained by the fact that the percentage of qualified workers among the indigenous population was not high. Other reasons for the low results included seasonal campaigns (spring sowing, fodder procurement, etc.). To train mid-level employees from among the indigenous population, six-month courses for 75 people were organized at the district executive committee. Measures were also taken to contract highly qualified workers out of those who had graduated from universities and other educational institutions [SAPR. F. 11. In. 1. D. 55. L. 107].

Table 1. Percentage of indigenized positions by the end of the second half of the 1920s

Year	Number of administrative employees	Percentage of indigenized positions (held by Kazakhs and other nationalities)
1925	-	16%
1926	-	20-21%
1927	1279	27%
1928	1220	31 %
1929	1350	28%

Strategically, korenizatsiia (indigenization) functioned as a tool of manipulation over the political and cultural life of the country, with tasks aimed at forming a unified Soviet identity within a multinational state. At the same time, the economic sphere—including resource distribution, industrial management, and staffing policies at key enterprises—remained under strict centralized control. In a number of institutions (“Pavlodar Credit-Cooperative Society”, “Pavlodar State Bank Agency”, “Hunting Union”, “Office of the 1st Joint-Stock Transport Society”, “Pavlodar Cooperative Grain Union”, “Pavlodar District Communications Office”, “Pavlodar State Notarial Office”, “Pavlodar Agency of the Siberian State Shipping Company”), by the late 1920s there were no Kazakh employees. Subsequent industrialization and the urbanization that accompanied it did not serve as a catalyst for recruiting specialized workers (except for infrastructure projects) from among the local population.

The policy required a comprehensive approach, including not only administrative and staffing measures but also pedagogical and educational efforts. The cultivation of new cadres progressed poorly due to the shortage of higher-level Kazakh schools. Lack of teachers and continuity, and weak socio-political education were identified as growth points in this area [SAPR. F. 11. In. 1. D. 55. L. 509]. One of the key tasks in addressing these problems became the creation of a system of training and advanced education for cadres, both from the indigenous and the European population of the district. First-order measures were carried out by sending Kazakhs to educational institutions in the country and by organizing local courses. By 1930, up to 500 Kazakh youths from the Pavlodar district were sent to schools, courses, technical schools, and other institutions [SAPR. F. 11. In. 1. D. 93. L. 11]. However, the results of that work proved unsatisfactory, due to irregular attendance of students, difficulties in providing educational and bibliographic materials, unstable salaries for lecturers, and insufficient attention to course work from the leadership of institutions and trade union organizations.

Publishing and the release of periodicals in the language of the indigenous population became one of the key areas of the policy. It was assumed that publishing would encourage the “culturally backward” population toward literacy and serve as the main tool for propagating the new ideology. The Provincial Committee of the Youth Union initiated a campaign to support Kirghiz-Kazakh publishing, which was to be financed through funds collected during village meetings. Propaganda about the importance of Kazakh-language publishing, the organization of exhibitions of Kazakh press, distribution of subscription lists, small-group fundraising, and other forms of agitation activities were carried out by the district commission [SAPR. F. 12. In. 1. D. 54. L. 12–13]. By 1929, two newspapers were published in the district: *Kenes Tui* in Kazakh and *Soviet Village* in Russian. Despite their official importance, propaganda and agitation often lacked proper organizational preparation. The absence of control over the execution of agitation-propaganda activities resulted in many of them being conducted only formally.

Despite these shortcomings, by early 1930s certain positive shifts appeared, influencing the partial success of the campaign. Unlike the rigid adherence to percentage norms, functional korenizatsiia provided a more flexible and pragmatic approach, oriented toward the concrete needs of the administrative system and the socio-economic features of the region. That was expressed in the growth of the number of Kazakhs at all levels of positions in district and regional government bodies, the expansion of the network of national educational institutions for training cadres, and the increase in the share of the indigenous population among the students of Party and Soviet schools.

The third stage of korenizatsiia began with the resolution of the Regional Committee of the VKP(b) of April 4, 1933, and the decree of the Council of People’s Commissars (SNC) of May 17, 1933, on the korenizatsiia of the apparatus, which stated: “Indigenization of the apparatus is a strictly class-based measure

of the dictatorship of the proletariat, the most important means of struggle against nationalist, Alash-Orda elements, and against counterrevolutionary bai elements” [Zhanykulov, 2013]. A positive consequence of the policy was the provision of a social lift for Kazakh youth. It was just during the korenizatsiia times that a special term was introduced into office work and the practice of Soviet-Party institutions: “vydvizhentsy” (promoted individuals) — persons of indigenous nationality who were promoted into the state apparatus [Mukanova, 2025: 426]. The task of coopting workers into state administration was set by Lenin on the eve of the October Revolution and in the first years of Soviet power. It was specified in the decisions of the 9th, 10th, 11th, and 13th Party Congresses, as well as in the resolution of the Central Committee of the VKP(b) of March 7, 1927, “On the Tasks of the Party in Promoting Workers and Peasants into the State Apparatus” [Lenin, 1968]. Promotion (vydvizhenchestvo), directed by the Party, played a significant role in creating the new Soviet state apparatus, forming the Soviet intelligentsia, and strengthening the dictatorship of the proletariat. During the third stage, the cleansing of the administrative apparatus of “unreliable” employees increasingly combined with the practice of promotion, giving it an instrumental character. Starting in the early 1930s, the policy declined, giving way to planned training of specialists. It was believed that indigenization had fulfilled its purpose, ensuring accessibility of the administrative apparatus for the population and providing representation for Kazakhs in the party-state apparatus.

Findings. The experience of korenizatsiia in the 1920s revealed significant contradictions between political directives and real possibilities on the ground. The requirements to involve the indigenous population in governing bodies were hampered by the shortage of qualified personnel. The system of training cadres was often formal in nature and was accompanied by economic and resource constraints. The lack of effective mechanisms to support the regions hindered the implementation of national personnel policy targets.

The transition from the percentage method to the functional norm did not produce stable results, due to the low level of cadre preparation, weak methodological and organizational work, as well as the lack of real political will among part of the local leadership. The drafting of plans, monitoring by specially created bodies, and regular reports did not lead to the expected results. By the late 1920s, the indicators of korenizatsiia in the Pavlodar region remained consistently low.

The cultural-educational component, including the development of Kazakh-language press and publishing, also had limited effect. Despite efforts at propaganda and mobilization of resources, institutional and cadre instability did not allow for the creation of a solid system of ideological and educational influence on the population. By the early 1930s, indigenization, like the system of promotion (vydvizhenchestvo), acquired an instrumental character. The policy was simultaneously used to combat “nationalist elements” and as a cover for personnel purges.

Conclusion. Throughout the history of the Soviet state, the national question was accompanied by ideological and practical contradictions, and the early Soviet period was no exception. The creation of national administrative units in the 1920s, and the resulting administrative decentralization, were often compensated for by strict centralization through the rigid vertical structure of Party authority. The policy revealed the shortcomings and flaws of a centralized approach to solving the national question. Social and political practices in the field of nation-building, carried out by the Communist Party, resembled the practices of an “empire.” As Peter Blitstein noted, “imperial practices can be applied by a nation-state, and nationalizing practices - by an empire” [Blitstein, 2006: 197]. The Soviet leadership simultaneously applied both imperial and nationalizing practices: building a unified political nation while at the same time preserving, and in some cases even reinforcing, numerous ethnocultural differences.

The presented research results show how the ambitious goals set at the highest Party-state level turned out to be utopian when implemented in practice at the local level. In the Pavlodar region, korenizatsiia did not become a factor of significant change in the administrative-management system. The policy, conceived as a tool of nation-building and the formation of a loyal nomenklatura, remained largely declarative, accompanied by staffing failures and local resistance, expressed both covertly and sometimes openly. Despite the importance of the stated goals and the potential transformative force, without clear coordination, proper control, stable resource support, and attention to regional specifics, the results proved limited. Forced methods with distortions at the local level also negatively affected the final outcomes of the policy. Beginning in the 1930s, the central cultural-linguistic model once again began to strengthen, undermining and leveling the goals, objectives, and positive results of the policy. The experience of korenizatsiia (indigenization) in the Pavlodar district reflects the systemic problems and contradictions of Soviet national policy in the ethno-regions.

Sources

SAPR – State Archive of Pavlodar Region

Literature

- Blitstein, 2006 – *Blitstein P.A.* Nation and Empire in Soviet History, 1917–1953. *Ab Imperio*. 2006. № 1. Pp. 197–219. URL: <https://doi.org/10.1353/imp.2006.0000>.
- Анисимова, 2017 – *Анисимова И.В.* Становление советской власти в Казахстане и реализация политики коренизации административного аппарата в 1920–1926 гг. // *Известия Алтайского государственного университета*. 2017. Т. 94. № 2. С. 21–27.
- Базарова, 2008 – *Базарова В.В.* Коренизация государственного аппарата в Бурят-Монголии как опыт национальной политики в 1920–1930-х гг. // *Власть*. 2008. № 3. С. 53–55.
- Борисов, 2019 – *Борисов А.А.* Исторический опыт нациестроительства в Якутии (1922 – конец 1930-х гг.) // *Новейшая история России*. 2019. № 1. С. 214–232.
- Всесоюзная перепись населения, 1928 – *Всесоюзная перепись населения* 1926 года. М: ЦСУ Союза ССР, 1928. Т. 9 С. 2–13. Т. 14 С. 2–3. URL: https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_26.php?reg=381
- Гарипова, 2009 – *Гарипова З.Г.* Осуществление политики коренизации в Татарстане в документах. 1920–1930-е гг. Казань: Институт истории АН РТ, 2009. 272 с.
- Жаныкулов, Абенов. 2013. – *Жаныкулов Е.Ж., Абенов К.К.* Коренизация в Казахстане в начале 20-х годов XX века, как способ привлечения в аппарат управления местных кадров // *Вопросы истории Кыргызстана*. 2013. № 3–4. С. 131–141.
- Казиев, 2015. – *Казиев С.Ш.* Политика коренизации и проблемы межэтнического доверия в Казахстане (1923–1936 гг.) // *Омский научный вестник*. 2015. Т. 136. № 2. С. 29–32.
- Ленин, 1968. – *Ленин В.И.* Очередные задачи Советской власти, Полн. собр. соч. 5 издание. Рабочий класс в управлении государством (1926–1937 гг.). М. 1968. Т. 36.
- Муканова, 2025 – *Муканова Г.К.* Плюсы и минусы коренизации. на примере Акмолинской губернии, 1920-е гг. // *Отан тарихы*. 2025. Т. 28. № 2. С. 446–459. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_446-459
- Сталин, 1947 – *Сталин И.В.* Сочинения. Т.V. М. 1947. С. 33–44.
- Olivier, 1990 – *Olivier B.V.* Korenizatsiia. *Central Asian Survey*. 1990. № 9(3). Pp. 77–98. URL: <https://doi.org/10.1080/02634939008400716>
- Rolf, 2020 – *Rolf Malte.* Nationalizing an Empire: The Bolsheviks, the Nationality Question, and Policies of Indigenization in the Soviet Union (1917– 1927). The First World War and the Nationality Question in Europe. *Global Impact and Local Dynamics. Series: National Cultivation of Culture*. 2020. V. 23. Pp. 65–86. https://doi.org/10.1163/9789004442245_005
- Туфанов, 2017 – *Туфанов Е.Ф.* Коренизация как инструмент формирования региональной номенклатуры на материалах Северного Кавказа В 1920–1930-е гг. // *Научная мысль Кавказа*. 2012. № 3. С. 84–85. <https://doi.org/10.23683/2072-0181-2017-91-3-84-89>

References

- Anisimova, 2017 – *Anisimova I.V.* Stanovlenie sovetskoy vlasti v Kazaxstane i realizaciya politiki korenizacii administrativnogo apparata v 1920–1926 gg. [The Establishment of Soviet Power in Kazakhstan and the Implementation of the Korenizatsiia Policy in the Administrative Apparatus, 1920–1926]. *Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2017. T. 94. № 2. Pp. 21–27. [in Russian].
- Bazarova, 2008 – *Bazarova V.V.* Korenizatsiia gosudarstvennogo apparata v Buryat-Mongolii kak opy't nacional'noj politiki v 1920–1930-x gg. [Korenizatsiia of the State Apparatus in Buryat-Mongolia as an Experience of National Policy in the 1920s–1930s]. *Vlast'*. 2008. № 3. Pp. 53–55. [in Russian].
- Blitstein, 2006 – *Blitstein P.A.* Nation and Empire in Soviet History, 1917–1953. *Ab Imperio*. 2006. № 1. Pp. 197–219. URL: <https://doi.org/10.1353/imp.2006.0000>
- Borisov, 2019 – *Borisov A.A.* Istoricheskij opy't naciestroitel'stva v Yakutii (1922 – konecz 1930-x gg.) [The Historical Experience of Nation-Building in Yakutia (1922 – Late 1930s)]. *Novejshaya istoriya Rossii*. 2019. № 1. Pp. 214–232. [in Russian].
- Garipova, 2009 – *Garipova Z.G.* Osushhestvlenie politiki korenizacii v Tatarstane v dokumentax. 1920–1930-e gg. [Implementation of the Korenizatsiia Policy in Tatarstan in Documents: 1920s–1930s]. Kazan': Institut istorii AN RT, 2009. 272 p. [in Russian].
- Kaziev, 2015 – *Kaziev S. Sh.* Politika korenizacii i problemy` mezhe`tnicheskogo doveriya v Kazaxstane (1923– 1936 gg.) [The Korenizatsiia Policy and the Problems of Interethnic Trust in Kazakhstan (1923–1936)]. *Omskij nauchnyj vestnik*. 2015. T. 136. № 2. Pp. 29–32. [in Russian].
- Lenin, 1968. – *Lenin V.I.* Ocheredny'e zadachi Sovetskoy vlasti, Poln. sobr. soch. 5 izdanie. Rabochij klass v upravlenii gosudarstvom (1926–1937 gg.) [The Immediate Tasks of Soviet Power, Complete Collected Works, 5th Edition. The Working Class in State Administration (1926–1937)]. M. 1968. T. 36. [in Russian].

- Mukanova, 2025 – *Mukanova G.K.* Plyusy' i minusy' korenizacii. na primere Akmolinskoj gubernii, 1920-e gg. [The pros and cons of indigenization. On the example of Akmola province, 1920s.]. *Otan tarihy*. 2025. T. 28. № 2. Pp. 446–459. [in Russian]. URL: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_446-459
- Olivier, 1990 – *Olivier B.V.* Korenizatsiia. *Central Asian Survey*. 1990. № 9(3). Pp. 77–98. URL: <https://doi.org/10.1080/02634939008400716>
- Perepis', 1926 – *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda*. M.: Izdanie CzSU Soyuz SSR, 1928. T. 9. Pp. 2-13. T. 17. Pp. 2-3. [in Russian]. URL: https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_26.php?reg=381
- Rolf, 2020 – *Malte Rolf*. Nationalizing an Empire: The Bolsheviks, the Nationality Question, and Policies of Indigenization in the Soviet Union (1917– 1927). The First World War and the Nationality Question in Europe. *Global Impact and Local Dynamics. Series: National Cultivation of Culture*. 2020. V. 23. Pp. 65–86. URL: https://doi.org/10.1163/9789004442245_005
- Stalin, 1947 – *Stalin I.V.* Sochineniya [Collected Works]. T. V. M. 1947. Pp. 33–44. [in Russian].
- Tufanov, 2017 – *Tufanov E.F.* Korenizatsiia kak instrument formirovaniya regional'noj nomenklatury' na materialax Severnogo Kavkaza V 1920–1930-e gg. [Korenizatsiia as an Instrument for the Formation of Regional Elites: A Case Study of the North Caucasus in the 1920s–1930s]. *Nauchnaya my'sl' Kavkaza*. 2012. № 3. Pp. 84–89. URL: <https://doi.org/10.23683/2072-0181-2017-91-3-84-89>
- Vsesoiuznaia perepis naselenia, 1928 – *Vsesoiuznaia perepis naselenia 1926 goda*. M: SSU Soiuz SSR, 1928. T. 9 Pp. 2–13. T. 14 Pp. 2–3. URL: https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_26.php?reg=381
- Zhany'kulov, Abenov, 2013 – *Zhany'kulov E.Zh., Abenov K.K.* Korenizatsiia v Kazaxstane v nachale 20-x godov XX veka, kak sposob privlecheniya v apparat upravleniya mestny'x kadrov [Korenizatsiia in Kazakhstan in the Early 1920s as a Means of Involving Local Personnel in the Administrative Apparatus]. *Voprosy' istorii Ky'rgy'zstana*. 2013. № 3–4. Pp. 131–141. [in Russian].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhı
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1020–
1032
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.29

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1020-1032

HISTORICAL FORMATION AND DEVELOPMENT TRENDS OF TOURISM IN THE ALAKOL AND ISSYK-KUL REGIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS

Gulnara Kapassova¹, Zhanar Sadvakassova², Kansha Kaliyeva³

¹D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan),
master of Archaeology and Ethnology,
<https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>. E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

²D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan),
master of philosophy degree,
<https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

³D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan),
candidate of historical sciences,
<https://orcid.org/0000-0002-5016-413X>. E-mail: kskalieva76@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kapassova G., Sadvakassova Zh., Kaliyeva K., 2025

Abstract. Introduction. The regions of Alakol and Issyk-Kul are among the largest natural and tourist areas in Central Asia. Both lakes share geographical, ecological, and cultural similarities, providing a basis for a comparative analysis of the historical formation and current development trends of regional tourism. Lake Alakol is located in eastern Kazakhstan, while Lake Issyk-Kul lies in northern Kyrgyzstan. Since ancient times, both water bodies have served as important centers of trade and cultural exchange. During the Soviet period, these regions were developed as therapeutic and recreational zones, forming the foundation of their tourism infrastructure. After gaining independence, the role of tourism acquired new economic and social importance. In the 21st century, the Alakol and Issyk-Kul regions have become among the main destinations for both national and international tourists. In recent decades, infrastructure modernization, the development of resort areas, and the improvement of road and transport accessibility have been actively implemented. **Purpose and objectives.** The aim of this study is to conduct a comparative analysis of the historical formation and development trends of tourism in the Alakol and Issyk-Kul regions, identifying their similarities and differences. To achieve this goal, the study focuses on systematizing the historical stages of tourism development in both regions, examining the characteristics of tourism during the Soviet and post-Soviet periods, and determining the cultural and social significance of regional tourism through comparative analysis. **Materials and methods.** The study is based on official statistical data, state programs, and scientific publications related to the historical development and current state of tourism in Kazakhstan and Kyrgyzstan. National tourism strategies and regional development plans of both countries were also analyzed. The research employs historical-comparative, systemic, and structural analysis, as well as comparative

interpretation of factual materials. *Results.* The research results show that although the dynamics of tourism development in the Alakol and Issyk-Kul regions followed similar trajectories, certain differences are observed due to the economic and ecological policies of each country. In Kazakhstan, emphasis is placed on modernizing tourism infrastructure and developing ecological tourism, while in Kyrgyzstan, tourism is primarily focused on natural and mountain recreation. *Conclusion.* The comparative analysis of the historical formation and current development trends of tourism in the Alakol and Issyk-Kul regions reveals both common directions and distinctive national features in the tourism sectors of the two countries. Historically, both regions emerged as areas with high natural-recreational potential and became key centers of organized recreation during the Soviet period. However, to ensure sustainable tourism development, it is essential to use natural resources efficiently, modernize infrastructure, and strengthen cross-border cooperation.

Keywords: Alakol, Issyk-Kul, historical continuity, regional tourism, cultural strategy, natural recreational potential.

For citation: Kapassova G., Sadvakasova Zh., Kaliyeva K. Historical Formation and Development Trends of Tourism in the Alakol and Issyk-Kul Regions: A Comparative Analysis // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1020–1032. [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1020-1032

АЛАКӨЛ МЕН ЫСТЫҚКӨЛ ӨңІРЛЕРІНДЕГІ ТУРИЗМНІҢ ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Гульнара Капасова¹, Жанар Садвакасова², Каниа Калиева³

¹Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, (Өскемен, Қазақстан), археология және этнология магистрі.

<https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>. E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

²Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, (Өскемен, Қазақстан), философия магистрі.

<https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

³Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, (Өскемен, Қазақстан), тарих ғылымдарының кандидаты.

<https://orcid.org/0000-0002-5016-413X>. E-mail: kskalieva76@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Капасова Г., Садвакасова Ж., Калиева К., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Алакөл мен Ыстықкөл өңірлері Орталық Азия кеңістігіндегі ең ірі табиғи-туристік аймақтардың қатарына жатады. Бұл екі көл де географиялық, экологиялық және мәдени тұрғыдан бір-біріне ұқсас сипаттарға ие болып, аймақтық туризмнің тарихи қалыптасуы мен қазіргі даму үрдістерін салыстырмалы талдауға мүмкіндік береді. Алакөл көлі Қазақстанның шығысында, ал Ыстықкөл көлі Қырғызстанның солтүстігінде орналасқан. Екі су айдыны да ежелгі дәуірлерден бері сауда және мәдени байланыстардың маңызды орталығы болған. Кеңестік кезеңде бұл өңірлер емдік-сауықтыру және рекреациялық аймақтар ретінде қалыптасып, туризм инфрақұрылымының негізі қаланды. Тәуелсіздік алғаннан кейін туризмнің рөлі жаңа экономикалық және әлеуметтік маңызға ие болды. ХХІ ғасырда Алакөл мен Ыстықкөл аймақтары ұлттық және халықаралық деңгейде туристердің басты бағыттарының біріне айналды. Соңғы онжылдықтарда бұл өңірлерде инфрақұрылымдық жаңғыру, курорттық аймақтарды дамыту, жол және көлік қолжетімділігін арттыру сияқты шаралар жүргізіліп келеді. *Мақсаты мен міндеттері.* Алакөл мен Ыстықкөл өңірлеріндегі туризмнің тарихи қалыптасуы мен даму тенденцияларына салыстырмалы талдау жүргізу арқылы олардың ерекшеліктері мен ұсақтықтарын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін зерттеу барысында екі аймақтағы туризмнің тарихи кезеңдерін жүйелеуге, кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі даму ерекшеліктерін зерделеуге, салыстырмалы талдау негізінде туризмнің аймақтық мәдени және әлеуметтік маңызын көрсете отырып, ортақ және айырым белгілерін айқындауды міндеттері ретінде айқындадық. *Материалдар мен әдістер.* Қазақстан мен Қырғызстандағы

туризмнің тарихи дамуы мен қазіргі ахуалына қатысты ресми статистикалық деректер, мемлекеттік бағдарламалар, ғылыми мақалалар осы мақаланың материалдық базасын құрайды. Сондай-ақ екі елдің ұлттық туризм стратегиялары мен өңірлік даму жоспарлары, мемлекеттік бағдарламалары қарастырылды. Зерттеуде тарихи-салыстырмалы, жүйелі және құрылымдық талдау, деректік материалдарды салыстырмалы интерпретациялау әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Алакөл мен Ыстықкөл өңірлеріндегі туризмнің даму динамикасы ұқсас бағытта өрбігенімен, әр елдің экономикалық және экологиялық саясатына байланысты ерекшеліктер байқалады. Қазақстанда туризм инфрақұрылымын жаңғырту мен экологиялық туризмді дамытуға басымдық берілсе, Қырғызстанда табиғи-рекреациялық әлеует пен тау туризміне негізделген бағыттар белсенді дамуда. *Қорытынды.* Алакөл мен Ыстықкөл өңірлеріндегі туризмнің тарихи қалыптасуы мен қазіргі даму тенденцияларын салыстыра талдау нәтижесінде екі елдің туризм саласында ортақ бағыттармен қатар, өзіндік ұлттық ерекшеліктері бар екені анықталды. Тарихи тұрғыдан алғанда, екі өңір де табиғи-рекреациялық әлеуеті жоғары аймақтар ретінде қалыптасып, кенестік кезеңде ұйымдасқан демалыс жүйесінің маңызды орталықтарына айналды. Дегенмен, туризмнің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, инфрақұрылымды жаңғырту және трансшекаралық ынтымақтастықты күшейту маңызды.

Кілт сөздер: Алакөл, Ыстықкөл, тарихи сабақтастық, өңірлік туризм, мәдени стратегия, табиғи-рекреациялық әлеует.

Дәйексөз үшін: Капасова Г., Садвакасова Ж., Калиева К. Алакөл мен Ыстықкөл өңірлеріндегі туризмнің тарихи қалыптасуы мен даму тенденциялары: салыстырмалы талдау // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1020–1032-бб. [ағылшын тілінде].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1020-1032

ИСТОРИЧЕСКОЕ СТАНОВЛЕНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕГИОНАХ АЛАКОЛЬ И ИССЫК-КУЛЬ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Гульнара Капасова¹, Жанар Садвакасова², Каниа Калиева³

¹Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, (Усть-Каменогорск, Казахстан), магистр археологии и этнологии, <https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>. E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

²Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, (Усть-Каменогорск, Казахстан), магистр философии, <https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

³Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, (Усть-Каменогорск, Казахстан), кандидат исторических наук, <https://orcid.org/0000-0002-5016-413X>. E-mail: kskalieva76@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Капасова Г., Садвакасова Ж., Калиева К., 2025

Аннотация. *Введение.* Регионы Алаколь и Иссык-Куль относятся к числу крупнейших природно-туристических зон Центральной Азии. Оба озера обладают схожими географическими, экологическими и культурными характеристиками, что позволяет провести сравнительный анализ исторического формирования и современных тенденций развития регионального туризма. Озеро Алаколь расположено на востоке Казахстана, а Иссык-Куль — на севере Кыргызстана. С древних времён оба водоёма служили важными центрами торговли и культурных связей. В советский период данные регионы развивались как лечебно-оздоровительные и рекреационные зоны, что заложило основу их туристической инфраструктуры. После обретения независимости туризм приобрёл новое экономическое и социальное значение. В XXI веке Алаколь и Иссык-Куль стали одними из главных направлений для национальных и международных туристов. В последние десятилетия активно реализуются проекты по модернизации инфраструктуры, развитию курортных зон и повышению

транспортной доступности. *Цель и задачи.* Цель исследования — провести сравнительный анализ исторического формирования и тенденций развития туризма в регионах Алаколь и Иссык-Куль, выявив их сходства и различия. Для достижения данной цели были определены следующие задачи: систематизация исторических этапов развития туризма в двух регионах, изучение особенностей советского и постсоветского периодов, а также определение культурного и социального значения регионального туризма на основе сравнительного анализа. *Материалы и методы.* В качестве материалов исследования использовались официальные статистические данные, государственные программы и научные публикации, посвящённые историческому развитию и современному состоянию туризма в Казахстане и Кыргызстане. Кроме того, были рассмотрены национальные стратегии развития туризма и региональные планы социально-экономического развития обеих стран. В исследовании применялись историко-сравнительный, системный и структурный анализ, сравнительная интерпретация фактических материалов. *Результаты.* Результаты исследования показали, что динамика развития туризма в регионах Алаколь и Иссык-Куль имеет схожие направления, однако наблюдаются различия, обусловленные экономической и экологической политикой каждой страны. В Казахстане приоритет отдается модернизации туристической инфраструктуры и развитию экологического туризма, тогда как в Кыргызстане акцент делается на природно-рекреационные ресурсы и горный туризм. *Заключение.* Сравнительный анализ исторического формирования и современных тенденций развития туризма в регионах Алаколь и Иссык-Куль выявил как общие направления, так и национальные особенности в туристической отрасли двух стран. Исторически оба региона сформировались как территории с высоким природно-рекреационным потенциалом и в советский период стали важными центрами организованного отдыха. Вместе с тем для обеспечения устойчивого развития туризма необходимо рациональное использование природных ресурсов, модернизация инфраструктуры и укрепление трансграничного сотрудничества.

Ключевые слова: Алаколь, Иссык-Куль, историческая преемственность, региональный туризм, культурная стратегия, природно-рекреационный потенциал.

Для цитирования: Капасова Г., Садвакасова Ж., Калиева К. Историческое становление и тенденции развития туризма в регионах Алаколь и Иссык-Куль: сравнительный анализ // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1020–1032. [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1020-1032

Introduction. Tourism has become one of the key directions of global economy, cultural integration, and civilizational communication in the 21st century for any country. Today, tourism functions not only as an economic sector but also as an instrument for preserving and promoting historical and cultural heritage, shaping regional identity, and strengthening the national image. In particular, lake regions with a high natural and recreational potential stand out as one of the significant directions in the history of tourism in Central Asia. Such lake regions are characterized by their outstanding natural conditions and favorable environment for health restoration, leisure, tourism development, and the enhancement of ecological values [Benkhard et al., 2025: 5]. From this perspective, the Alakol and Issyk-Kul regions, while sharing geographical, historical, and cultural similarities, also demonstrate distinctive features of their developmental trajectories.

Alakol, located in the eastern part of Kazakhstan, is known for its natural therapeutic properties and potential for ecological tourism. Issyk-Kul, in turn, is one of the largest alpine lakes in Kyrgyzstan and has long been regarded as a cultural, commercial, and spiritual center of the region throughout historical epochs. Both lakes are situated along the ancient Silk Road (Zhibek Zholy), and the settlements and routes surrounding them formed important channels of early cultural exchange. Over time, this space transformed into a zone of recreational, therapeutic, and cultural tourism development.

The study of the historical formation of tourism constitutes an important aspect in understanding the social structure of society, the transformation of economic activities, and the evolution of leisure culture. During the Soviet period, tourism developed within the framework of state ideology and the planned economy, which contributed to the establishment of a network of recreational zones. In the years of independence, tourism acquired new content, being restructured on the basis of market relations and international cooperation. These processes have also been reflected, in their own distinctive ways, in the development of the Alakol and Issyk-Kul regions.

The aim of this study is to identify the similarities and differences in the historical formation and development trends of tourism in the Alakol and Issyk-Kul regions through a comparative analysis. To achieve this goal, the following three objectives have been defined:

- to determine the specific features of development during the Soviet and post-Soviet periods;
- to reveal the regional cultural and social significance of tourism;
- to identify common and distinctive characteristics on the basis of comparative analysis.

The object of the study is the tourism system of the Alakol and Issyk-Kul regions and its historical evolution, with a particular focus on the historical, social, and cultural development trends of tourism. The scientific novelty of this article lies in the fact that, for the first time, the historical formation of tourism in the Alakol and Issyk-Kul regions is comprehensively examined from a historical-comparative perspective. Within this framework, the historical continuity and distinctive features of tourism policies in the two countries – Kazakhstan and Kyrgyzstan – have been identified.

The theoretical significance of the research lies in its contribution to regional historiography through the identification of historical patterns in the development of lake tourism in Central Asia. Its practical significance consists in the possibility of applying the historical experience to current regional tourism development strategies, the preservation of cultural heritage, and the formation of a tourist brand. Thus, the relevance of the topic is based on two factors: first, the study of the tourism history of the Alakol and Issyk-Kul regions provides insight into the socio-cultural interrelations among the countries of Central Asia; second, identifying historical continuity can serve as a scientific foundation for defining effective directions in contemporary tourism policy.

Materials and Methods. To conduct a comparative analysis of the historical formation and development trends of tourism in the Alakol and Issyk-Kul regions, a comprehensive set of sources and methodological approaches was employed. The research is based on a wide range of factual materials and scholarly literature, which made it possible to analyze in a complex manner the socio-economic, cultural, and political transformations that took place during different historical periods. The source base includes official documents and statistical reports from the Soviet period, academic works of domestic and foreign researchers, official information from local executive bodies available in open sources, as well as national and regional programs of the independence period and articles from mass media outlets.

The methodological foundation of the study is built upon the principles of historical-comparative and systemic analysis. The historical-comparative method was used to identify the stages of formation, development tendencies, and similarities and differences in the evolution of tourism in the Alakol and Issyk-Kul regions. This approach made it possible to trace the evolution of interregional relations while preserving the national specificities of historical processes.

The systemic analysis method was applied to examine the economic, cultural, and social components of tourism in their interrelation. Tourism was studied not only as a form of leisure or an economic phenomenon but also as a historical and cultural phenomenon. However, it is important to acknowledge certain research limitations encountered during the study. These include the insufficiency of complete statistical data for certain historical periods and the inaccessibility of some archival materials. Given that the Alakol and Issyk-Kul regions are geographically, culturally, and socially comparable, the analysis was carried out within the Soviet and post-Soviet contexts. Nevertheless, the available empirical materials and scholarly works provided a sufficiently solid foundation to identify the historical dynamics of tourism development in both regions.

Discussion. The historical development of tourism in the Alakol and Issyk-Kul regions represents a vivid manifestation of regional interconnections within the Central Asian space. Since ancient times, both lakes have served as centers of social and cultural communication, and through their natural and recreational potential, they have had a significant impact on the cultural patterns of everyday life. However, the dynamics and historical trajectories of tourism formation in these two regions were not identical. To clarify this statement, several key factors deserve special attention: historical continuity and regional similarities; differences in the pace of development; and the social and cultural influence of tourism. It should also be noted that certain periods in the development history of Alakol and Issyk-Kul have been overlooked in the study. For instance, during the late 19th and early 20th centuries, due to colonial and political transformations, these lakes became inaccessible to the local population. During the Tsarist Russian period, these regions, located in strategically important border areas, were subject to restricted mobility and state control over the use of natural resources. Such historical interruptions also influenced the subsequent trajectory of tourism development.

Focusing first on historical continuity and regional similarities, the parallels between Alakol and Issyk-Kul are primarily evident in their geographical and ecological characteristics. Both are saline lakes situated in high-mountain zones and are distinguished by their therapeutic waters and healing climate. From

a historical perspective, both regions were located along the ancient Silk Road (Zhibek Zholy), functioning as important nodes of trade and cultural exchange. These factors provided the natural and cultural prerequisites for the subsequent development of tourism in these areas.

During the Soviet period, the tourism sectors of both countries developed within the framework of a unified socialist system. During this period, although access to the lakes gradually increased, the local population's right to use recreational resources remained limited. The development of tourism infrastructure was primarily oriented toward visitors from outside the region, while the economic and traditional activities of local communities were relegated to the background. This factor continues to make the issue of balancing tourism development and the interests of local communities highly relevant today. The principal goal of tourism was to restore the health of workers and to promote a culture of collective recreation. Within this ideological framework, Issyk-Kul and Alakol were regarded as recreational spaces serving social welfare and public health purposes. The planned development strategies of that period later formed the structural foundation for the subsequent evolution of tourism in both regions.

The differences in the pace of tourism development between the Alakol and Issyk-Kul regions are closely linked to the political, economic, and infrastructural policies of their respective countries. The purpose of this comparison is not merely to highlight the differences between the two regions, but also to identify the general patterns of lake tourism development in Central Asia through an analysis of their respective models of growth. This comparative analysis holds practical significance in terms of improving regional tourism policy and promoting the principles of sustainable tourism. In Kyrgyzstan, tourism has been recognized as a priority sector of the national economy since the 1990s, and the country entered into international cooperation in this field relatively early. The Issyk-Kul region became an international tourist destination within the framework of programs implemented by the United Nations (UN) and the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO).

In contrast, large-scale development of tourism in the Alakol region of Kazakhstan has taken place only over the past decade. This process was largely driven by state programs aimed at promoting regional tourism and improving transport infrastructure. As a result of the State Program for Tourism Development for 2017–2025, Alakol has become one of the key centers of domestic tourism in Kazakhstan.

In both countries, tourism has exerted a significant social and cultural influence. However, the rapid development of tourism has had a dual impact on the social conditions of the local population. On the one hand, it has created new jobs and stimulated the growth of small businesses; on the other hand, it has led to issues such as increased environmental pressure and dependence on seasonal income. Addressing these problems requires a long-term regional policy that ensures social stability and ecological balance. It has affected the lifestyle of local communities, types of economic activities, and the formation of cultural self-awareness. In the Issyk-Kul region, through the development of ethnotourism, the Kyrgyz people's yurt culture, handicraft traditions, and national cuisine have gained recognition at the international level.

In the Alakol region, tourism is characterized by the ethnographic elements of the Kazakh people and by traditional hospitality practices. Overall, Kazakhstan possesses exceptionally rich natural landscapes and diverse tourism resources. Their effective utilization can enhance economic profitability, enable the assessment of regional tourism potential, and help identify development opportunities. Today, the number of visitors to Lake Alakol as a domestic tourism destination has been steadily increasing. One of the key contributing factors is the lake's favorable geographical position, its location near the border with China, and its positive impact on human health [Agybetova et al., 2023: 118].

The tourism potential of Kazakhstan's natural and recreational areas primarily depends on the efficient use of water resources. According to researchers, the country's annual river runoff amounts to 102.3 km³, of which 57.6 km³ is formed within its own territory [Sagin et al., 2017: 386]. The optimal use of water resources and the preservation of ecological balance are crucial factors for ensuring the sustainable development of tourism in lake regions. This process is particularly significant for enhancing the touristic attractiveness of lacustrine ecosystems such as Alakol and Issyk-Kul. Furthermore, the interrelation between the natural coastal environment and recreational services plays an essential role in maintaining the ecological and social sustainability of these territories [Chen and Ma, 2023: 11].

Thus, by conducting a comparative analysis of the tourism development dynamics of Alakol and Issyk-Kul, it is possible to identify the effectiveness of the interregional tourism policies of Kazakhstan and Kyrgyzstan, the mechanisms for the rational use of natural resources, and the potential of transboundary tourism. Based on these findings, the key issue of the study is to determine the historical continuity in ensuring the sustainable development of regional tourism and the rational use of natural and recreational

resources. This aspect enhances the scientific novelty of the research and increases the practical significance of its results. Moreover, this issue is one of the key aspects of ensuring the efficient use of the natural and recreational potential of Central Asia, strengthening regional cooperation, and forming a sustainable strategy for the development of cultural tourism. This, in turn, contributes to strengthening regional economic partnerships, maintaining ecological balance, and promoting cultural heritage through tourism.

In this regard, it is also important to identify the impact of climate change and anthropogenic factors, as well as new models of ecotourism and sustainable tourism. The Alakol and Issyk-Kul regions are viewed not only as natural recreational areas but also as spaces of spiritual experience. Such sacred landscapes play a significant role in the development of ecological and cultural tourism [Abdigaliyeva et al., 2022: 221]. Scientific research into these areas of tourism plays an essential role in planning the socio-economic development of the regions.

Results. The historical formation and development of tourism have been directly influenced by each region's natural conditions, social structure, and socio-economic transformations. In addition, it is important to systematize the impact of each historical period on regional tourism. The trade routes of ancient times, the restrictions of the colonial era, the planned tourism of the Soviet period, and the market relations of the years of independence – all of these factors contributed to the formation of the institutional foundation of modern tourism. Revealing the continuity between these stages ensures the historical depth of the research. Although the Alakol and Issyk-Kul regions are geographically similar, the stages and directions of their tourism development differ in several significant aspects.

To specify these distinctions, attention is given to the formation stages of tourism in both lakes – particularly to the tourism practices of the Soviet period and the processes of revival during the years of independence. In general, to provide a scientific characterization of the natural, hydrological, and recreational potential of Alakol and Issyk-Kul, the following comparative table can be presented (Table 1).

Table 1. Natural, hydrological, and recreational potential of Lake Alakol and Lake Issyk-Kul

Parameter	Alakol	Issyk-Kul
Location	In the southeastern part of Kazakhstan, on the border between Abai and Zhetysu regions	In the northeastern part of Kyrgyzstan, within the Tian Shan mountain system
Type	Saline-closed lake	Slightly saline, closed lake
Elevation above sea level	347 m	1607 m
Sources of inflow	Mountain rivers (Urjar, Katynsu, Emil, Tentek, etc.)	More than 80 rivers and springs (mainly Karakol, Jyrgalan, etc.)

As for the similarities between the two lakes, one of the main common features is their dependence on various inflowing rivers as primary sources of water. In addition, the term «closed lake» is equally applicable to both, representing one of their key hydrological similarities. The main differences, however, lie in their elevation above sea level, which varies significantly. Furthermore, the saline composition of the lakes distinguishes them: Alakol is characterized as a saline lake, while Issyk-Kul is only slightly saline. These differences also influence the ecological conditions and recreational potential of the lakes, shaping the specific features of tourism development in each region.

Ancient Period and the Soviet Experience. Both the Alakol and Issyk-Kul regions are located along the Great Silk Road (Zhibek Zholy), which historically served as a vital corridor for trade, cultural exchange, and spiritual interaction. Settlements and caravan routes near the lakes functioned as early centers of rest and healing. According to archaeological evidence, medieval cities such as Burana and Balasagun were located in the Issyk-Kul area, while the Alakol region served as a space of ethnic and cultural convergence between the Altai and Zhetysu territories. During this period, the prerequisites for tourism—namely, the understanding of natural-recreational potential and the use of healing resources—began to take shape.

Alakol (its ancient name meaning «Ot Köl» or «Shining, Multicolored Lake») is a saline, closed basin located in the southeastern part of the Republic of Kazakhstan. The lake lies within the Balkhash–Alakol depression, on the border between Abai and Zhetysu regions [Kazakh Encyclopedia, 2004]. Geographically,

the Dzungarian Gate Pass lies to the southeast of Alakol, significantly influencing the area's climatic and wind patterns. Due to its natural properties and mineral composition, Alakol is recognized as a «therapeutic lake» and holds an important place in recreational tourism and health-related activities [akimvko.gov.kz, 2019].

The Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron was a universal encyclopedia published in the Russian Empire between 1890 and 1907 by the Joint Stock Publishing Company «F. A. Brockhaus – I. A. Efron» (St. Petersburg). The publication consisted of 41 main volumes, 2 supplementary volumes, 82 half-volumes, and 4 additional half-volumes. It was considered one of the largest scientific and reference works of its time. In several of its volumes, the modern Alakol Lake was referred to as «Ala-Kul» and described as a geographical feature. This record demonstrates that the name «Ala-Kul» appeared in Russian geographical and cartographic literature at the turn of the 19th and 20th centuries. Consequently, the toponym «Ala-Kul» historically entered the regional geographical nomenclature earlier, while the Kazakh variant «Alakol» later became more widely used [Maly Encyclopedic Dictionary, 1907].

During the Soviet period, both regions were incorporated into the state-planned tourism system. The Issyk-Kul area became one of the major sanatorium and recreational centers of the Union, serving as the main tourism destination within the Kyrgyz SSR. Between the 1960s and 1980s, dozens of health resorts, boarding houses, and recreational facilities were constructed around the lake. Tourists from across the Soviet Union flocked to the region, and Issyk-Kul became a symbol of the socialist ideal of «labor rest».

Since the Soviet era, hydrogeological structures in the arid regions of Central Asia and Kazakhstan have been studied, revealing the influence of mountain ranges on the distribution and chemical composition of groundwater [Bogomolov and Dukhanina, 1977: 78]. Such regularities directly contributed to the natural formation of lake ecosystems such as Alakol and Issyk-Kul, as well as to the emergence of mineral water resources. These factors later became the foundation for the development of balneological and ecological tourism in both regions.

In contrast, tourism in the Alakol area developed more slowly. During this period, the social adaptation of the lakeside communities also deserves special attention. The local population, while adapting to the tourism infrastructure, sought to balance their traditional lifestyle with new forms of economic activity. For instance, through participation in the hotel business, transportation services, and the production of national cuisine, the social engagement of the local people has increased. Due to its remote location and limited infrastructure, Alakol remained for a long time a regional-level recreation site. Nevertheless, during the 1980s, the therapeutic properties of Alakol's waters were scientifically proven, leading to the establishment of the first tourist bases and health resorts. This gave a noticeable impetus to the further development of tourism in the region.

Development of Tourism in the Independence Period and Current Trends. After gaining independence, both Kazakhstan and Kyrgyzstan began to view tourism as one of the priority sectors of their national economies.

In Kyrgyzstan, tourism in the Issyk-Kul region started developing at an international level. In the 2000s, the area was included in UNESCO and UNDP projects as the «Pearl of Central Asia.» Infrastructure was modernized, and foreign investments were attracted. Along the shores of Issyk-Kul, international hotels, recreation zones, and cultural festivals were established, contributing to the region's transformation into a major hub of international tourism.

In Kazakhstan, tourism in the Alakol region experienced a significant boost during the last decade. Since 2017, Alakol has been recognized as a national tourism brand and has received state-level support. Infrastructure development projects included the renovation of the Taldykorgan–Alakol–Usharal road and the modernization of airport facilities. As a result, by 2023, the number of visitors to Alakol reached nearly two million [Kazinform, 2016], highlighting the lake's growing role on Kazakhstan's national tourism map.

Furthermore, under the State Program for the Development of the Tourism Industry of the Republic of Kazakhstan for 2019–2025, the Alakol lakeside area was designated as a tourism cluster of national importance [Abaykyzy, 2025].

Famous for its healing mineral waters and picturesque landscapes, Alakol has in recent years become one of the fastest-growing centers of domestic tourism. However, its rich cultural heritage – including its historical connection with the Silk Road (Zhibek Zholy), nomadic traditions, folklore, and sacred practices – has not yet been sufficiently reflected in regional tourism strategies [Agybetova et al., 2025: 17].

The Concept for the Development of the Tourism Industry of the Republic of Kazakhstan until 2023 highlights the importance of developing beach tourism. The country's unique natural environment and

diverse tourism resources create favorable conditions for improving visitors' health and engaging in various forms of recreational activity [Agybetova et al., 2023: 119].

Table 2. Comparative analysis of the main indicators of Alakol and Issyk-Kul

Indicator	Alakol (Kazakhstan)	Issyk-Kul (Kyrgyzstan)
Main focus	Domestic and ecological tourism	International and cultural tourism
Seasonality	June – August	May – September
Infrastructure	Rapidly developing in recent years	Well-established since the Soviet period
State support	Tourism Development Programs (2017–2025)	«Issyk-Kul – The Pearl of Central Asia» project
Number of tourists (as of 2023)	≈ 2 million people	≈ 3,5 million people
Types of tourism	Recreational, health, ecological	Sanatorium, cultural, festival tourism

Comparative analysis shows that tourism in the Issyk-Kul region was historically established earlier and has gained international recognition. According to a joint study conducted by the Ministry of Economy and Commerce of the Kyrgyz Republic and the 2GIS service, by the end of August 2025, the number of tourist service facilities along the Issyk-Kul coastline had tripled compared to 2019. While in 2019 there were 360 public catering establishments operating in the Issyk-Kul region, by the end of the 2025 summer season their number had reached 963 [mineconom.gov.kg, 2025].

Fig. 1. The modern view of Lake Issyk-Kul

Note: The image was taken from the official website. URL: <https://mineconom.gov.kg>

We can observe that the Kyrgyz Republic is particularly interested in developing regional tourism, including tourism related to Lake Issyk-Kul. For example, Kyrgyzstan has launched the Sustainable Tourism Development Program until 2030 [Kabar, 2025].

The approved Sustainable Tourism Development Program aims to create favorable conditions for the development of a competitive, sustainable, and internationally recognized tourism industry and includes nine priority areas to be implemented by 2030.

These areas include: optimizing state policy in the tourism sector; developing the consumer market; digital transformation of the tourism services market; ensuring safety within the tourism industry; preserving and enhancing historical and cultural heritage, the natural environment, and ecological balance, among other key issues. The program outlines four main objectives (Figure 2).

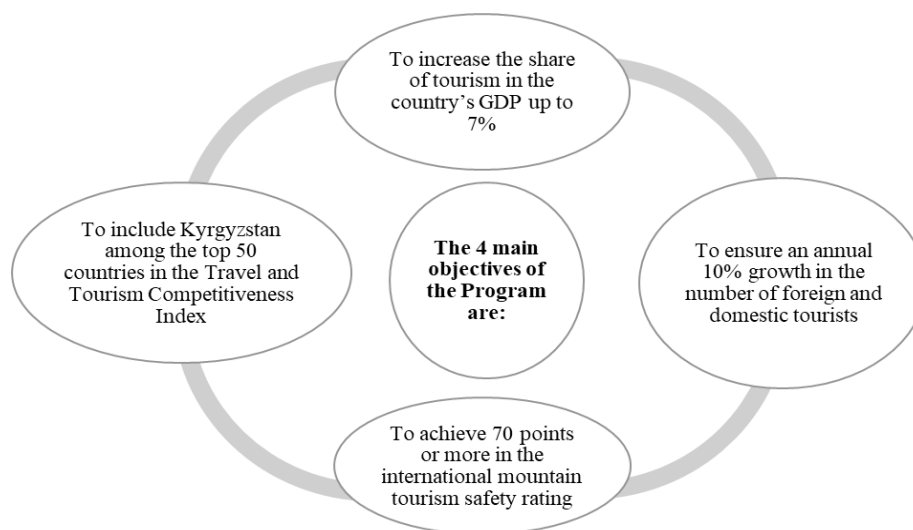

Fig. 2. The four main objectives of the Program

The program also provides a monitoring and evaluation system to ensure regular analysis of its implementation and the degree to which the stated objectives are achieved. It aims not only to develop the tourism industry but also to contribute to the economic growth of the regions, as well as the preservation of Kyrgyzstan's unique natural and cultural heritage. Additionally, the program emphasizes the importance of community engagement and inclusive development in the tourism sector. Special attention is given to involving local populations in tourism-related activities through training, entrepreneurship support, and the creation of small and medium-sized enterprises. Such an approach not only strengthens the economic capacity of local communities but also ensures that tourism development remains socially responsible and culturally sensitive. By integrating sustainability principles into every stage of planning and implementation, the program seeks to establish a long-term foundation for balanced growth that benefits both visitors and residents while safeguarding Kyrgyzstan's environmental integrity.

In contrast, Alakol tourism has experienced rapid growth in recent years and has become a national-level tourist brand. Between 2015 and 2023, the number of visitors to Alakol increased from 200,000 to 1.2 million. The majority of them (95–98%) are domestic tourists, while the share of foreign visitors remains relatively small. Infrastructure has significantly improved: the number of accommodation facilities has more than doubled, the share of private investment rose from 40% to 75%, and tourism revenue increased sixfold, reaching 8.1 billion tenge [Agybetova, et al., 2025: 19].

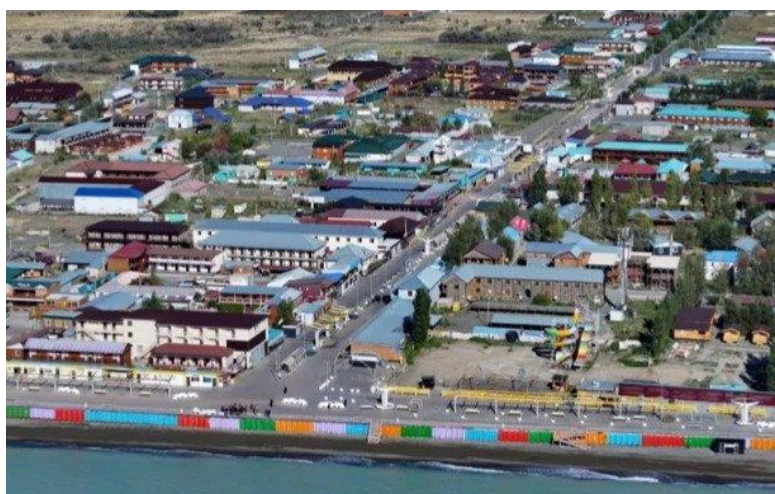

Fig. 3. The current view of Lake Alakol

Note: The image was taken from. URL: <https://www.inform.kz>

The development of tourism in Lake Alakol has been systematically implemented since 2017. During this period, large-scale reconstruction work was carried out along the Alakol coast. Roads were paved, and a lighting system was installed. In addition, a wide pedestrian area along the shoreline was planned, and concrete steps were taken to improve tourism infrastructure. These measures laid the foundation for enhancing the region's tourist appeal and effectively utilizing its recreational potential.

For safety purposes, 80 surveillance cameras were installed along the Alakol coast. Nearby, five police posts and two trauma care points operate to ensure visitors safety [Shakabayev et al., 2017].

In recent years, the government has undertaken specific measures to raise Alakol's tourism ranking and bring it to the international level. For instance, there are initiatives to attract Chinese investment for the regional development of tourism. According to Anuar Beissenov, head of the Department of Architecture, a special plan for the comprehensive development of the tourist zone is being prepared following the President's instructions. Currently, the beach area along the lake covers about 300 hectares, and there are plans to expand it. Considering the terrain features, the project provides for the extension of the left shore. The regional governor, Berik Uali, discussed prospects with Chinese investors. The companies «San Bao», «Wanzhan» and «Juding Group» proposed several projects, including an international hotel, eco-houses, a wellness center, a water palace, a center for folk culture, and other facilities [Zhualykyzy, 2025].

The picturesque Lake Alakol attracts thousands of tourists every year. However, with the increasing popularity of the resort, another issue has emerged — pollution of the shoreline, as reported by a Kazinform correspondent [Nigmatullina, 2025]. The aggravation of environmental problems may negatively affect the reputation of the tourist area and reduce the tourist flow. That is, the expansion of tourism has also exacerbated environmental and social issues. The accumulation of household waste along the lakeshores, the overuse of land and water resources, and the need for local communities to adapt to increased infrastructural pressure are among the most pressing challenges of the present period. Therefore, regional tourism policy must be aligned with the principles of environmental management and the protection of local community interests.

In both countries, tourism has contributed to the preservation of local culture and the strengthening of national identity. Tourism in this context should be viewed not only as an economic phenomenon but also as a mechanism for cultural representation and the preservation of the national code. The examples of Alakol and Issyk-Kul clearly demonstrate the social mission of tourism through the formation of regional identity and the revitalization of ethnocultural traditions. In the Issyk-Kul region, Kyrgyz traditional hospitality and ethno-folklore festivals have become integral parts of the tourist experience. Meanwhile, in the Alakol region, Kazakh yurt culture, traditional cuisine, and handicrafts enrich the ethnocultural content of tourism. Such initiatives are implemented to preserve cultural heritage and promote the development of national tourism brands.

Conclusion. The comparative analysis of the tourism history of the Alakol and Issyk-Kul regions made it possible to identify both commonalities and distinctive features in their development. Both areas possess significant natural and recreational potential and have deep cultural and historical traditions. However, their trajectories of tourism development were shaped by different historical and socio-economic conditions.

Firstly, from a historical continuity perspective, both lakes were important cultural and trade centers along the ancient Silk Road (Zhibek Zholy), which created early prerequisites for tourism. During the Soviet era, these foundations were further strengthened through the establishment of a planned recreation culture, and both regions gained the status of recreational zones.

Secondly, in the post-Soviet period, their rates of development diverged. Issyk-Kul tourism reached the international level earlier and became a key sector of the Kyrgyz economy, whereas Alakol tourism only gained national recognition in the past decade, receiving systematic support from the state.

Thirdly, from a cultural and social standpoint, the tourism systems of both regions contribute to the preservation and promotion of local ethnic identity. The development of ethnotourism and cultural tourism helps revive traditional elements of national culture, such as hospitality, folk art, and crafts.

Given these characteristics, it is crucial for both countries to focus on ecological sustainability, which remains a pressing issue. The rapid growth of tourism increases pressure on natural resources and poses a threat to the ecological balance of the lake ecosystems. Therefore, based on historical experience, it is essential to promote lake tourism that harmoniously integrates environmental protection and cultural preservation.

In conclusion, the historical and comparative analysis of tourism in the Alakol and Issyk-Kul regions reveals the broader patterns of regional tourism evolution in Central Asia. The findings of this research can be applied in developing regional history studies, cultural heritage preservation strategies, and tourism policy improvements in both Kazakhstan and Kyrgyzstan.

Literature

- Agybetova, et al., 2025 – Agybetova R., Sailaubai Y., Omarova A., Orynbekeva A. The Tourist Potential of the Historical and Cultural Landscape of Lake Alakol // *Bulletin of the International university of Tourism and Hospitality*. 2025. № 3(9). Pp. 17–25. <https://www.doi.org/10.62867/3007-0848.2025-3.02>
- Agybetova, et al., 2023 – Agybetova R., Zhakupov A., Berdenov Z., Abishov N., Ylemessov A., Gizzatshanova A. Assessment of Recreational Suitability of Lake Alakol in the Republic of Kazakhstan on Hydrological Indicators // *GeoJournal of Tourism and Geosites*. 2023. № 46(1). Pp. 118–123. <https://doi.org/10.30892/gtg.46113-1007>
- Abdighaliyeva et al., 2022 – Abdighaliyeva D., Zhumabayev B., Isabayeva B. The role of sacred sites in the development of domestic tourism in Kazakhstan // *Otan Tarihy*. 2022. Vol. 25. No 1. Pp. 219–226. DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_1_219
- Benkhard et al., 2025 – Benkhard B., Kiss E., Csorba P., Balla D., Szabó G., Mester T., Vass R., Fazekas I., Babka B., Balázs D. Recreational and Landscape Preferences of Anglers in the Case of Lake Tisza // *Land*. 2025. № 14(3). Pp. 3–21. <https://doi.org/10.3390/land14030600>
- Bogomolov and Dukhanina, 1977 – Bogomolov G.V., Dukhanina V.I. Hydrochemical zonality of groundwaters in the arid zones of the USSR // *Hydrological Sciences Bulletin*. 1977. № 22(1). Pp. 77–81. <https://doi.org/10.1080/02626667709491695>
- Chen and Ma, 2023 – Chen L, Ma Y. How Do Ecological and Recreational Features of Waterfront Space Affect Its Vitality? Developing Coupling Coordination and Enhancing Waterfront Vitality // *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2023. № 20(2). Pp. 1-18. <https://doi.org/10.3390/ijerph20021196>
- Kabar, 2025 – Kabar. Kyrgyzstan launches Sustainable Tourism Development Program until 2030. URL: <https://en.archive.kabar.kg/site/assets/files/45311/223438.jpg>
- Sagin et al., 2017 – Sagin J., Adenova D., Tolepbayeva A., Poryadin V. Underground water resources in Kazakhstan. *International Journal of Environmental Studies*. № 74(3). Pp. 386–398. <https://doi.org/10.1080/00207233.2017.1288059>
- akimvko.gov.kz, 2019 – akimvko.gov.kz. Виртуальное путешествие по ВКО // Официальный сайт акима Восточно-Казахстанской области. URL: www.akimvko.gov.kz
- Абайқызы, 2025 – Абайқызы Бақытгүл. Алакөл мен өңір туризмін дамытуға бағытталған Жол картасы таныстырылды. 2025. URL: https://kaz.inform.kz/news/alakol-men-onr-turizmn-damituga-bagittalgan-zhol-kartasi-tanistirildi-be2e61/?utm_source=chatgpt.com
- Жуалықызы, 2025 – Жуалықызы Адиба. Алаколь ждуд перемены: новый генплан, укрепление берегов и инвестиции из Китая. 2025. URL: https://el.kz/ru/alakol-zhdut-peremeny-novyuy-genplan-ukreplenie-beregov-i-investitsii-iz-kitaya_400028374/
- Қазақ энциклопедиясы, 2004 – Қазақ энциклопедиясы. Алаколь // Қазақстан. Национальная энциклопедия. Алматы. Т. I. ISBN 9965-9389-9-7.
- ҚазАқпарат, 2016 – ҚазАқпарат. Алакөлге келетін туристер саны артуда. 2016. URL: https://kaz.inform.kz/news/alakolge-keletin-turister-sany-artuda_a2909637/?utm_source=chatgpt.com
- Малый энциклопедический словарь, 1907 – Малый энциклопедический словарь. Ала-Куль // Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 1–2. Санкт-Петербург. 1907. 864 с.
- Нигматуллина, 2025 – Нигматуллина Нелли. Алаколь под угрозой: как туризм влияет на экологию популярного курорта. 2025. URL: <https://www.inform.kz/ru/alakol-pod-ugrozoy-kak-turizm-vliyaet-na-ekologiyu-populyarnogo-kurorta-6284e2>
- Шакабаев et al., 2017 – Шакабаев Руслан, Омирханов Медет, Жобалайұлы Берик. На озере Алаколь ждуд притока туристов. 2017. URL: <https://mail.kz/ru/news/kz-news/na-ozere-alakol-zhdut-pritoka-turistov>
- mineconom.gov.kg, 2025 – mineconom.gov.kg. Ысык-Көл аймағындағы туризм: алты жыл ичинде үч эсеге өсүү. 2025. <https://mineconom.gov.kg/ky/post/11244>

References

- Agybetova, et al., 2025 – Agybetova R., Sailaubai Y., Omarova A., Orynbekeva A. The Tourist Potential of the Historical and Cultural Landscape of Lake Alakol. *Bulletin of the International university of Tourism and Hospitality*. 2025. No 3(9). Pp. 17–25. <https://www.doi.org/10.62867/3007-0848.2025-3.02>
- Agybetova, et al., 2023 – Agybetova R., Zhakupov A., Berdenov Z., Abishov N., Ylemessov A., Gizzatshanova A. Assessment of Recreational Suitability of Lake Alakol in the Republic of Kazakhstan on Hydrological Indicators. *GeoJournal of Tourism and Geosites*. 2023. No 46(1). Pp. 118-123. <https://doi.org/10.30892/gtg.46113-1007>

Abdigaliyeva et al., 2022 – *Abdigaliyeva D., Zhumabayev B., Isabayeva B.* The role of sacred sites in the development of domestic tourism in Kazakhstan. *Otan Tarihy*. 2022. Vol. 25. No 1. Pp. 219–226. DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_1_219

akimvko.gov.kz, 2019 – *akimvko.gov.kz*. Virtual'noe putesthestvie po VKO. Ofitsial'nyi sait akima VKO [Virtual tour around East Kazakhstan Region | official website of the Akim of East Kazakhstan Region]. www.akimvko.gov.kz. [in Russian]

Abaikyzy, 2025 – *Abaikyzy Bakytgul*. Alakol men onir turizmin damytuga bagyttalghan Zhol kartasy tanystyryldy [The Road Map aimed at the development of tourism in the Alakol region was presented]. 2025. URL: https://kaz.inform.kz/news/alakol-men-onr-turizmn-damytuga-bagittalghan-zhol-kartasi-tanistirildi-be2e61/?utm_source=chatgpt.com. [in Kazakh]

Benkhard et al., 2025 – *Benkhard B., Kiss E., Csorba P., Balla D., Szabó G., Mester T., Vass R., Fazekas I., Babka B., Balázs D.* Recreational and Landscape Preferences of Anglers in the Case of Lake Tisza. *Land*. 2025. No 14(3). Pp. 3–21. <https://doi.org/10.3390/land14030600>

Bogomolov and Dukhanina, 1977 – *Bogomolov G.V., Dukhanina V.I.* hydrochemical zonality of groundwaters in the arid zones of the USSR. La zonalité hydrochimique des eaux souterraines des zones arides de l'URSS. *Hydrological Sciences Bulletin*. 1977. No 22(1). Pp. 77–81. <https://doi.org/10.1080/02626667709491695>

Kabar, 2025 – *Kabar*. Kyrgyzstan launches Sustainable Tourism Development Program until 2030. URL: <https://en.archive.kabar.kg/site/assets/files/45311/223438.jpg>

Kazakh Encyclopedia, 2004 – *Kazakh Encyclopedia*. Alakol. Kazakhstan. Natsionalnaya entsiklopediya [Alakol. Kazakhstan. National Encyclopedia]. Almaty. Vol. I. ISBN 9965-9389-9–7. [in Russian]

Kazinform, 2016 – *Kazinform*. Alakolge keletin turister sany artuda [The number of tourists visiting Alakol is increasing]. 2016. URL: https://kaz.inform.kz/news/alakolge-keletin-turister-sany-artuda_a2909637/?utm_source=chatgpt.com. [in Kazakh]

mineconom.gov.kg, 2025 – *mineconom.gov.kg*. Ysyk-Kol aimagyndagy turizm: alty zhil ichinde uch esege ostu [Tourism in the Issyk-Kul region: tripled in six years]. 2025. <https://mineconom.gov.kg/ky/post/11244>. [in Kirgiz]

Nigmatullina, 2025 – *Nigmatullina Nelly*. Alakol pod ugrozoy: kak turizm vliyaet na ekologiyu populyarnogo kurorta [Alakol under threat: how tourism affects the ecology of the popular resort]. 2025. URL: <https://www.inform.kz/ru/alakol-pod-ugrozoy-kak-turizm-vliyaet-na-ekologiyu-populyarnogo-kurorta-6284e2>. [in Russian]

Chen and Ma, 2023 – *Chen L, Ma Y.* How Do Ecological and Recreational Features of Waterfront Space Affect Its Vitality? Developing Coupling Coordination and Enhancing Waterfront Vitality. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2023. No 20(2). Pp. 1-18. <https://doi.org/10.3390/ijerph20021196>

Small Encyclopedic Dictionary, 1907 – *Small Encyclopedic Dictionary*. Ala-Kul. Malyy entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Efrona [Ala-Kul. Small Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron]. Vols. 1–2. Saint Petersburg. 1907. 864 p. [in Russian]

Shakabayev et al., 2017 – *Shakabayev Ruslan, Omirkhanov Medet*, Na ozere Alakol zhdut pritoka turistov [Zhobalauly Berik. Alakol Lake expects an influx of tourists]. 2017. URL: <https://mail.kz/ru/news/kz-news/na-ozere-alakol-zhdut-pritoka-turistov>. [in Russian]

Sagin et al., 2017 – *Sagin J., Adenova D., Tolepbayeva A., Poryadin V.* Underground water resources in Kazakhstan. *International Journal of Environmental Studies*. No 74(3). Pp. 386–398. <https://doi.org/10.1080/00207233.2017.1288059>.

Zhualykizy, 2025 – *Zhualykizy Adiba*. Alakol zhdut peremeny: novyy genplan, ukreplenie beregov i investitsii iz Kitaya [Alakol is waiting for changes: a new master plan, shore strengthening and investments from China]. 2025. URL: https://el.kz/ru/alakol-zhdut-peremeny-novyy-genplan-ukreplenie-beregov-i-investitsii-iz-kitaya_400028374/. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since
1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1033–
1049
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/ МРПТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1033-1049

THE GENERAL SITUATION OF THE OTTOMAN EMPIRE AND RUSSIA IN THE FINAL STAGES OF THE FIRST WORLD WAR

Mugazima Kazikhanovna Dossymova

Abai Kazakh National Pedagogical University
(25, Zhambyl Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan),
Senior Lecturer, PhD
<https://orcid.org/0009-0007-0009-6291>. E-mail: mugazi777@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2025

© Dossymova M.K., 2025

Abstract. Introduction. In the final years of World War I, both the Ottoman Empire and Russia faced deep political, military, and economic crises. The Ottoman Empire was experiencing fatigue from the prolonged war, heavy human and material losses, economic collapse, and social unrest. As defeats on the frontlines increased, the population struggled with hunger and epidemics. In Russia, 1917 brought a radical transformation. The February Revolution deposed Tsar Nicholas II, while the October Revolution brought the Bolsheviks to power. The new administration withdrew from the war and turned towards civil war. The Treaty of Brest-Litovsk, signed on March 3, 1918, ended the war between the Ottoman Empire and Russia, with the Ottoman Empire regaining Kars, Ardahan, and Batum. *Purpose and objectives.* To analyze the political, military, and socio-economic developments in the Ottoman Empire and Russia during the final years of World War I, and to assess the impact of these developments on both empires' postwar trajectories. *Materials and methods.* The study is based on: Primary sources: diplomatic documents, wartime correspondence, government decrees, and the text of the Treaty of Brest-Litovsk; Secondary literature: scholarly monographs and journal articles on World War I, the Ottoman Empire, and the Russian Revolution; Comparative-historical method: used to compare political and social developments in the two empires; Contextual analysis: applied to interpret the war's impact on internal political dynamics and foreign policy decisions; Chronological approach: employed to trace key events leading to the war's conclusion for both sides. *Conclusion.* By the end of World War I, both the Ottoman Empire and Russia were engulfed in profound instability. The Ottomans, though briefly strengthened by Brest-Litovsk, collapsed under the weight of military defeat and economic ruin, leading to the armistice and eventual dissolution of the empire. Russia, embroiled in civil war, shifted from imperial rule to the formation of a new socialist state. The crises of 1917–1918 thus marked the beginning of transformative eras for both societies, reshaping their political landscapes and influencing regional dynamics for years ahead.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Allied Powers, Armistice of Mudros, Greek soldiers, Peace decree, Brest-Litovsk, Turkish War of Independence.

For citation: Dossymova M.K. The General Situation of The Ottoman Empire and Russia in the final stages of the first World War // Otan tarikhyy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1033–1049 [in English].

DOI: [10.51943/2788-9718_2025_28_4_1033-1049](https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1033-1049)

ПОЛОЖЕНИЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И РОССИИ НА ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОМ ЭТАПЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Мугазима Казихановна Досымова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(ул. Жамбыла, 25, 050010, Алматы, Республика Казахстан),
старший преподаватель, PhD
<https://orcid.org/0009-0007-0009-6291>. E-mail: mugazi777@mail.ru

© Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова, 2025

© Досымова М.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В последние годы Первой мировой войны и Османская империя, и Россия столкнулись с глубокими политическими, военными и экономическими кризисами. Османская империя испытывала тяжесть от затянувшейся войны, огромные человеческие и материальные потери, экономический крах и социальные волнения. По мере учащения поражений на фронтах население сталкивалось с голодом и эпидемиями. В России 1917 год стал временем радикальных преобразований. Февральская революция свергла царя Николая II, а Октябрьская революция привела к власти большевиков. Новое руководство вышло из войны и двинулось к гражданскому конфликту. Брест-Литовский мирный договор, подписанный 3 марта 1918 года, завершил войну между Османской империей и Россией, при этом Османская империя восстановила контроль над Карсом, Ардаганом и Батуми. *Цель и задачи.* Проанализировать политические, военные и социально-экономические процессы в Османской империи и России в последние годы Первой мировой войны, а также оценить влияние этих процессов на послевоенное развитие обеих держав. *Материалы и методы.* Исследование основано на следующих источниках и методах: первичные источники: дипломатические документы, военная переписка, государственные; постановления, текст Брест-Литовского договора; вторичная литература: научные монографии и статьи, посвящённые Первой мировой войне, Османской империи и Русской революции; сравнительно-исторический метод: использован для сопоставления политических и социальных процессов в двух империях; контекстуальный анализ: применён для интерпретации влияния войны на внутреннюю политическую динамику и решения во внешней политике; хронологический подход: использован для прослеживания ключевых событий, приведших к окончанию войны для обеих сторон. *Заключение.* К концу Первой мировой войны и Османская империя, и Россия оказались охвачены глубокой нестабильностью. Османская империя, хотя и временно укрепившаяся благодаря Брест-Литовскому договору, рухнула под тяжестью военного поражения и экономического истощения, что привело к заключению Мудросского перемирия и последующему распаду государства. Россия, погруженная в Гражданскую войну, перешла от имперской формы правления к становлению нового социалистического государства. Кризисы 1917–1918 годов стали началом эпох масштабных трансформаций для обеих стран, радикально изменив их политический облик и повлияв на дальнейшую региональную динамику.

Ключевые слова: Османская империя, Россия, Антанта, Мудросское перемирие, греческие солдаты, Декрет о мире, Брест-Литовский договор, Турецкая война за независимость.

Для цитирования: Досымова М.К. Положение Османской империи и России на заключительном этапе Первой мировой войны // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1033–1049. [на англ. яз.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1033-1049

БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТЫҢ СОҢҒЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН РЕСЕЙДІҢ ЖАҒДАЙЫ

Мугазима Казиханқызы Досымова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Жамбыл к-сі, 25, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы),
аға оқытушы, PhD
<https://orcid.org/0009-0007-0009-6291>. E-mail: mugazi777@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2025

© Досымова М.К., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңғы жылдарында Осман империясы да, Ресей де терең саяси, әскери және экономикалық дағдарыстарға тап болды. Осман империясы созылған соғыстың ауыртпалығын, адам шығыны мен материалдық зардаптарын, экономикалық күйреу мен әлеуметтік толқуларды бастан өткерді. Фронттардағы жеңілістер жиілеген сайын халық аштық пен індеттерге ұшырады. Ресейде 1917 жыл түбегейлі өзгерістер кезеңі болды. Ақпан революциясы патша II Николайдың құлауына әкелсе, Қазан революциясы билікке большевиктерді алып келді. Жаңа билік соғыстан шығып, ел азаматтық қақтығысқа қарай бет алды. 1918 жылдың 3 наурызында қол қойылған Брест-Литовк шарты Осман империясы мен Ресей арасындағы соғысты аяқтап, Осман империясына Карс, Ардаган және Батуми аймақтарын қайтарып берді. *Мақсаты мен міндеттері.* Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңғы жылдарында Осман империясы мен Ресейдегі саяси, әскери және әлеуметтік-экономикалық процестерді талдау, сондай-ақ бұл процестердің екі державаның соғыстан кейінгі дамуына ықпалын бағалау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу төмендегі дереккөздер мен әдістерге негізделді: бастапқы деректер: дипломатиялық құжаттар, әскери хат-хабарлар, мемлекеттік қаулылар, Брест-Литовк келісімінің мәтіні; екіншілік әдебиет: Бірінші дүниежүзілік соғысқа, Осман империясына және Ресей революциясына арналған ғылыми монографиялар мен мақалалар; салыстырмалы-тарихи әдіс: екі империядағы саяси және әлеуметтік процестерді салыстыруда қолданылды; контекстуалды талдау: соғыстың ішкі саяси динамика мен сыртқы саясаттағы шешімдерге ықпалын түсіндіру үшін пайдаланылды; хронологиялық тәсіл: екі тарап үшін соғыстың аяқталуына алып келген негізгі оқиғаларды жүйелі қадағалау мақсатында қолданылды. *Қорытынды.* Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңына қарай Осман империясы да, Ресей де терең тұрақсыздық жағдайында болды. Брест-Литовк шарты арқылы уақытша күшейгендей көрінген Осман империясы әскери жеңілістер мен экономикалық титықтаудың салдарынан ақыры күйреп, Мудрос шартына қол қойып, кейіннен мемлекет ретінде ыдырады. Ресей азаматтық соғысқа батып, империялық басқарудан жаңа социалистік мемлекет құру жолына өтті. 1917–1918 жылдардағы дағдарыстар екі ел үшін кең көлемді өзгерістер дәуірінің бастамасы болып, олардың саяси келбетін түбегейлі өзгертті және аймақтың кейінгі тарихи динамикасына зор ықпал етті.

Түйін сөздер: Осман империясы, Ресей, Антанта, Мудрос шарты, Грек солдаттары, Бейбітшілік туралы Декрет, Брест-Литовк шарты, Түркияның тәуелсіздік соғысы.

Дәйексөз үшін: Досымова М.К. Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңғы кезеңіндегі Осман империясы мен Ресейдің жағдайы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1033–1049-бб. [ағылшын тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1033-1049

The Relations between the Ottoman Empire and Russia, 1917–1918. The First World War, which began on July 28, 1914, saw both sides significantly battered by 1917. The World War had caused millions of soldiers to lose their lives and exposed people to hunger, poverty, and various diseases. Thus, the continuation of the war intensified the economic hardships and living difficulties. Despite this, neither side accepted defeat. However, both the Entente and Alliance groups were weary of the war. A social and political society that did not want war emerged. Austria could not sustain the war with Russia on the Eastern Front and had received help from the Ottoman Empire and Germany. It had also failed to win the war with Italy. Thus, Austria gave the first signs of fatigue against the war. On the other hand, the war began to weigh heavily on the Allies as well. The year 1917 saw the February Revolution in Russia, the defeats of Serbia and

Romania, Italy's rout at Caporetto, etc. During this interval, on January 8, 1918, the President of the United States, Thomas Woodrow Wilson, announced in the American Congress the 14 principles prepared to eliminate the war and for a peace agreement between the two sides [Armaoglu, 1987: 137].

President Thomas Woodrow Wilson of the United States, which remained neutral and outside of the hot conflict of World War I for three years, proposed 14 points. These included the removal of all economic barriers between peace-approving countries, the arrangement of territorial boundaries according to the principle of nationalities, freedom of the seas, and the establishment of an international organization of nations. Unfortunately, later, at the Council meeting on February 1 following the Paris Peace Conference, President Thomas Woodrow Wilson of the United States proposed "the occupation of certain parts of Ottoman Empire territories by certain states", thus acting contrary to the 12th point of his own 14 principles [Köse, 2014: 219].

During the World War, the February Revolution took place in Russia in 1917, overthrowing the Tsarist regime and replacing it with the Provisional Government. The Kerensky Government wanted to continue the war with Germany. However, there was a new government that desired to end the war. On October 25, 1917, the Communist-Bolshevik Party led by Lenin eliminated the Provisional Government in Petrograd and seized power. Lenin, upon taking control, immediately issued a declaration called the "Decree on Peace". The Bolsheviks, intending to strengthen the Soviet regime in Russia, wanted to end the state of war with Germany as soon as possible in order to conclude peace¹ [Armaoglu, 1987: 139-140].

The reasons for the Russians' desire to exit the war were not only to strengthen Bolshevism, but also the severe blows dealt by the Germans to Russian forces on the battlefield, namely the great German victories, the cutting off of the Allied Powers' aid route to Russia as a result of the Turkish victory at Gallipoli, and the outbreak of internal revolution [Kurat, 1990: 579].

On November 26, 1917, the People's Commissar for Military and Naval Affairs, Commander-in-Chief N. Krylenko, sent his telegram to the German Command regarding the subject of armistice² [Documents of the Foreign Policy of the USSR, 1959: 25].

On November 27, at 19:50, the initial approval response was received from the German High Command. The text of the German High Command's response to the Russian delegation:

1. The German Commander-in-Chief of the Eastern Front is ready to begin negotiations with the Russian Commander-in-Chief.

2. The Commander-in-Chief of the German armies on the Eastern Front, with full authority given by the German High Command, agrees to the immediate commencement of negotiation talks.

3. If the Russian Commander-in-Chief is ready to negotiate with the German Commander-in-Chief of the Eastern Front, a commission consisting of representatives with written authority must be sent to the Headquarters of the German Commander-in-Chief of the Eastern Front.

4. The German Commander-in-Chief of the Eastern Front is also forming a commission with special authorities in the same manner.

5. The Russian Commander-in-Chief can determine the date and time of the meeting for both commissions. Timely notification must be given to the German Commander-in-Chief of the Eastern Front to prepare the emergency train. An indication is needed regarding where the Russian commission plans to cross the front.

* Mugazima Dossymova, Abai Kazakh National Pedagogical University, Senior Lecturer, PhD mugazi777@mail.ru orcid: 0009-0007-0009-6291

¹ After the February Revolution in Russia and the deposition of Tsar Nicholas II, a "Provisional Government" came to power. This government was sometimes also referred to as the Aleksandr Kerensky government, named after the leader who attempted to govern the country. Armaoglu, Fahir, 20th Century Political History 1914-1980, Turkiye İis Bankası, Cultural Publications (Edition) Ankara 1987, p. 339-140.

² At 15:50, ambassadors Vladimir Shneur, military Doctor Mikhail Sagalovich, and Gregoriy Meren reached the front line and by 4:10, they had crossed into the German trenches without any difficulty. The meeting was conducted in French. Later, the proposal to initiate armistice negotiations with the aim of concluding peace on all fronts of the belligerent countries was immediately transmitted to the division headquarters and from there to the headquarters of the Commander-in-Chief of the entire Eastern Front, Prince Ruprecht, and to the Commander-in-Chief of the German Armies. At 6:00 in the morning, the ambassadors were taken by car via the Dvinsk-Ponevezh highway to the Pnsen parish and were officially received by Division General Hofmeister at 6:20 AM. General Hofmeister informed that he could receive a response to the proposal forwarded to the Commander-in-Chief of the German Armies within 24 hours.

6. The German Commander-in-Chief of the Eastern Front will provide the necessary apparatus to establish a direct line between the commission and the Russian High Command³ [Documents of the Foreign Policy of the USSR, 1959: 28].

Thus, a decision was made to establish direct telegraph communication between the representatives coming for peace negotiations and the highest authorities represented by the Council of People's Commissars Government, and to determine the meeting place for the deputies and commission members arriving for peace negotiations. The meeting place should first be accessed via the Dvinsk-Vilno railway line west of the village of Kuhalishki, between the lines of the two commission units, then proceed to Petrograd station, after which a special train would be waiting to bring them to the city of Brest-Litovsk, where the Headquarters of the German Army's Eastern Front High Command was located [Documents of the Foreign Policy of the USSR, 1959: 27].

On November 28, 1917, the People's Commissariat for Foreign Affairs of the USSR invited all allied and enemy peoples (belligerent states) to conclude peace and sent an official request to the allied representatives in Petrograd to participate in peace negotiations [Documents of the Foreign Policy of the USSR, 1959: 28-30]. However, none of the allied powers took this request seriously.

On November 29, 1917, in response to the invitation for a peace treaty from the People's Commissariat for Foreign Affairs of the USSR, the British Ambassador, in a conversation with a Reuters correspondent, stated that the British Government did not recognize the new Russian Government and that the British Embassy had been instructed to avoid any actions that could be interpreted as recognition of the new Russian Government. The British Ambassador also explained that he could not send an official response note to the notes sent by the Russian Government, which was not recognized by his government [Documents of the Foreign Policy of the USSR, 1959: 31].

The Turkish State gladly accepted the Russians' "Peace Decree" declaration. Because Turkey, like every other country, was tired of war, had entered an economic crisis, and had lost territory to the Russians and the British. In such a situation, it was necessary to begin preparations for peace to be concluded with the Russians, and the Ottoman State was sending its delegation to the peace negotiations that would begin in the city of Brest-Litovsk. As this peace negotiation was very important for the Turks, Talat Pasha himself headed the delegation. What the Turks wanted from the Brest-Litovsk treaty was the recovery of the territory under Russian occupation and especially the return of the Three Provinces (Kars, Ardahan, and Batum sanjaks). The Acting Foreign Minister Halil Bey informed the Austrian ambassador Pallavicini about the articles prepared for the Brest-Litovsk peace negotiations. In the text of the articles: 1. The demand for immediate evacuation of places held under occupation by the Russians, 2. Resolution of the issue of abolishing capitulations, 3. If Russian delegates were to bring up the issue of the Straits, this matter should first be discussed with the delegates of the Quadruple Alliance states, but should not be conclusively bound, 4. Turkey will not make any territorial annexation demands from Russia, however, such a demand should be made by (Turkey's) allies. But the Turkish Government is keeping secret that it will demand the Three Provinces from the Russians [Kurat, 1990: 325-361].

On December 16, 1917, during private discussions between L. Kamenev, a member of the Russian delegation, and Zeki Pasha, a member of the Turkish delegation in Brest-Litovsk, the situation in the Russian-occupied area was revealed. Kamenev agreed to evacuate the occupied Turkish territories. However, he set the following conditions:

1. The return of forcibly displaced persons to their former homelands.
2. The supervision of this process by a commission formed by both parties, and after resettling the people, the Turkish Government must guarantee the form of administration for the local population according to their expressed desire to either remain under Turkish rule or be governed autonomously.

The Turks recognized that there was a trap beneath these Russian conditions. Soviet Russia actually intended to settle an Armenian population from the west of Trabzon to Erzurum, Erzincan, and in the provinces of Muş, Bitlis, and Van through Turkish means. Then, with a referendum, an "autonomous Armenia" would be established (which would later accept Russian protection through another referendum). Under these conditions, the occupied territories would be returned to Turkey [Kurat, 1990: 364].

³ The owner of the letter sent on November 27, 1917, is Lieutenant General von Hofmeister, Commander-in-Chief of the German Eastern Front and division commander. Documents of the Foreign Policy of the USSR. Volume I. (November 7, 1917 – December 31, 1918) Ministry of Foreign Affairs of the USSR. — Moscow: State Publishing House of Political Literature, 1959. — 772 pages.

Foreign Minister Ahmet Nesimi Bey had asked German Foreign Minister Kühlmann to pressure the Russians for “the immediate evacuation of occupied Turkish territory”, but the Germans did not pay much attention to the Turks' requests because they themselves did not want to evacuate the lands they had occupied. The Turks firmly rejected the proposal for a referendum in the occupied area (i.e., Eastern Anatolia) to the Russian delegation and responded that there was no Armenian issue in Turkey and that the issues in the eastern provinces would be resolved according to Turkish laws [Yerasimos, 2000: 13].

The Turks had reasons for responding in this way. On January 11, 1918, the Russians attempted to establish “Turkish Armenia” through a “decree” and provided Armenians with the opportunity to immediately establish military and civilian organizations. The Russians implemented a policy of protecting Armenians in the Turkish territories they occupied, trying to transform these areas into a complete Armenia, and the Armenians intensified their massacres against the Turks in the region. The Russians merely stood by in the face of this event. They even turned a blind eye to the bombing of the mosque in Erzincan by Russian military authorities. Thus, by organizing the Armenians in Eastern Anatolia, “the Bolsheviks who entered into peace negotiations with Turkey and its allies” openly engaged in a hostile political movement against the Turks. This was contrary to both international law and Turkish law. When the Turkish delegation in Brest-Litovsk demanded an end to all these unpleasant events, the Russians' response mentioned that “according to the armistice provisions, the forces at the front are content, whereas their forces have not increased”. Despite the fact that the Russian government had no right to nationalize military units in the occupied Ottoman territories, the Russians did not hesitate to withdraw their soldiers and replace them with Armenian units [Kurat, 1990: 367-370]. After this incident, the Turks completely lost their trust in the Bolsheviks. The Bolsheviks had tried to achieve their goals by inciting strikes and revolutions in Vienna and Berlin. As a result, the Germans also had no trust in the Bolsheviks.

Meanwhile, at the peace negotiations that began on December 20, 1917, in the city of Brest-Litovsk between the Russians and the Germans and their allies, General Max Hoffman, commander of the Eastern Armies, led the German delegation. The Turkish delegation was represented by Ibrahim Hakki Pasha, the Ambassador to Berlin, and his chief advisor, Zeki Pasha, the Turkish military attaché in Berlin. The Soviet Russian delegation was headed by a team of revolutionaries, including Alfred Joffe, Kamenev, (Leon Trotsky), Sokolnikov, and Karahan. Along with them were revolutionary Ms. Bitsenko, a worker, a soldier, a sailor, and peasant representatives.

The delegation led by Alfred Joffe demanded the implementation of the principles of “peace without annexations, without indemnities, and self-determination for nations”. Through General Hoffman, the Germans demanded Livonia and Courland, considered Baltic provinces, as well as occupied Poland, etc. Upon hearing this, Kamenev left for Petrograd to explain the situation to his government. However, when negotiations resumed on January 9, 1918, nothing had changed. German General Hoffman presented an ultimatum to the Russian delegation, demanding the acceptance of the border line determined on the map⁴ [Kurat, 1990: 342-345]. Trotsky, who went to Petrograd to consult with his government on the matter, arrives in Brest-Litovsk on January 29 and on February 10, in a declaration read on behalf of the Soviet delegation, refuses to sign an agreement that includes territorial annexations, announcing that the war has ended for them. The Soviet delegation leaves Brest-Litovsk on February 10 [Yerasimos, 2000: 18].

Although the peace negotiations initiated between the Russians and the Germans and their allies ended without result, on December 11, Vehip Pasha once again sent a protest to General Odishelidze to stop the atrocities committed by Armenians against Turks [Yerasimos, 2000: 19].

After Leon Trotsky's declaration, the Germans announced that they would launch an offensive on February 17. The Soviets, who were without an army and powerless, accepted the German terms and sent a delegation to Brest-Litovsk led by Sokolnikov and consisting of members G. Petrovsky, Foreign Affairs Commissar Mdivani, and Chicherin. In the treaty that resumed on February 27, 1918, in Brest-Litovsk, the Germans imposed new conditions in addition to the previous ones. They demanded the separation of all Baltic countries, including Estonia, from Russia. The Turkish delegation also made new demands separate from their previous ones. The Turks requested the cession of Elviye-i Selase (the sanjaks of Kars, Ardahan, and Batum). However, the Russians objected to this, and this time the Germans supported the Turks. The Russian delegation was forced to accept all conditions without objection, as they had done previously with

⁴ Meanwhile, the author notes that Stalin prohibited mentioning and printing the name of Leon Trotsky. This is evidence of Stalin's dictatorship. A dictator is invariably a political leader who possesses absolute power. Kurat, Akdes Nimet, Turkey and Russia. Ministry of Culture, Ankara 1990, p. 590.

the terms put forward by the Germans. Thus, after protesting this agreement that was forcibly imposed on them against their will, the Soviets signed the Brest-Litovsk peace treaty on March 3, 1918. Ibrahim Hakki and Zeki Pasha signed this peace treaty on behalf of Turkey [Kurat, 1990: 382-384].

According to the memoir of Vladimir Ilyich Ulyanov Lenin, the leader of the Bolsheviks, Soviet Russia desired a separate peace, but they were compelled to sign this agreement [Lenin, 1956: 102].

Thus, the Russians accepted the Treaty of Brest-Litovsk under very harsh conditions. For the Turks, the Treaty of Brest-Litovsk was a great victory, as it gave the Turkish Government the opportunity to reclaim the Eastern Anatolian territory under Russian occupation, and furthermore, it enabled them to regain the Elviye-i Selase (the sanjaks of Kars, Ardahan, and Batum). The Treaty of Brest-Litovsk provided the first environment for contact and mutual acquaintance between the diplomats of the Turkish Government and Soviet Russia.

Draft Plans for Partitioning Ottoman Empire Territories (Secret Agreements). While the war continued, the Allied Powers had begun to make plans to partition the Ottoman Empire. According to the Allied Powers, dividing the Ottoman Empire's territories would be one of the greatest spoils of the war. Thus, England promised the Arabs that if they fought against the Ottoman Empire during World War I, an Arab State would be established. The Emir of Mecca, Sharif Hussein, wanted to lead a large Arab government that would include the entire Arabian Peninsula, Iraq, and Syria, and began negotiations with the British. On October 24, 1915, negotiations known as the McMahon-Hussein Correspondence were initiated between Sharif Hussein bin Ali, the Emir of Mecca, and the British government. However, four months earlier, Sharif Hussein bin Ali had declared that he would remain loyal to the Ottoman Empire and always provide his support. Despite this, encouraged by the promises made by England, he turned against the Ottoman Empire and entered into agreements with the British. Meanwhile, in 1916, the British had made a secret agreement with Tsarist Russia and France to divide the Arab geography between themselves and France. This was later announced by the revolutionary Soviet government. Upon hearing this, US President Wilson declared that he would not recognize secret agreements [Armaoglu, 1987: 197].

After the secret relationship between the British Government, France, and the Russian Empire was revealed, it became apparent that the promises of independence to the Arabs were false. In fact, this event meant that while the war was still ongoing, if the Ottoman State were to lose the war, the Allied powers had already begun to divide among themselves the regions under Turkish protection through secret agreements.

Ali Rıza Pasha explains that in the cabinet program article read in the Chamber of Deputies, it was mentioned that independence would be granted to the Arabs under the sovereignty of the Sultan [Jaeschke, 1986: 30].

Meanwhile, if we look at Ali Rıza Pasha's memoirs, this article was promised to Arab deputies by the Sultan before the armistice agreement was made.

At this time, on November 7, 1918, Britain and France issued a declaration about the Middle East to regain the trust of the Arabs. They stated that they were fighting "for the liberation of peoples who have long lived under Turkish oppression" and that the Middle Eastern regions could gain their independence based on free elections. It was later understood that the Allied Powers were playing a new game on the Arabs when they decided to establish a mandate regime in the Middle East at the Paris Conference and then divided the Middle East among themselves at the San Remo Conference. Syria, Algeria, Tunisia, and Lebanon were given to the French. The Arabian Peninsula, Egypt, Jordan, Iraq, Kuwait, and Palestine were given to the British [Armaoglu, 1987: 198].

This event has demonstrated that the Middle East cannot establish independent countries on their own. The reasons for establishing Mandate States in the Middle East are: 1. To possess 80% of the world's oil reserves and approximately 50% of natural gas reserves. 2. To control the Euphrates, Tigris, and Orontes river basins, as well as the Suez Canal, the Strait of Hormuz, and the Istanbul and Dardanelles Straits. 3. These reasons stem from the geopolitical importance of these regions and their status as holy sites for three major religions.

Thus, the Middle East primarily meant an economic resource for the Allied Powers. Consequently, during the World War years, secret agreements were made among the Allied Powers to partition Ottoman territories. One of the secret agreements made on April 26, 1915, was the Treaty of London. During this agreement, the Allied Powers wanted Italy on their side to achieve their objectives regarding the Straits. To bring Italy into the war within a month, they promised territories during the partitioning of Anatolia. In return, Italy was to be given Trieste, South Tyrol, Northern Dalmatia, Istria up to the west of Fiume, the Albanian coastal areas of Avlona, Valona and its surroundings, and part of the German colonies in Africa.

Additionally, regions belonging to the Ottoman Empire in Western Anatolia, including Antalya, Konya, and especially Tripolitania, were promised to Italy [Gürün, 1986: 15].

Another secret agreement that persuaded Italy to join the war on the side of the Allied Powers was the Saint-Jean-de-Maurienne Agreement. In this agreement, Italy was promised the territories of Antalya, Konya, Aydın, and İzmir, excluding Mersin [Jaeschke, 1986: 42].

Another secret agreement to acquire the Ottoman Empire's Middle Eastern territories was the Sykes-Picot agreement, signed on May 16, 1916. This agreement was concluded by Sir Mark Sykes, representing England, and Georges Picot on behalf of the French government [Sander, 1989: 217]. For England, the Ottoman Empire's Middle Eastern territories were important for oil and the security of the route to India. Before making a secret agreement between themselves, the British and French had obtained the approval of the Russian Tsardom in March. England, France, and the Russian Tsardom made a secret agreement among themselves. According to the agreement, the Russian Tsardom would receive the provinces of Bitlis, Muş, Van, Siirt, and Erzurum, as well as the eastern Black Sea region up to Trabzon. The French government was given the Syrian coastal region from Palestine to Iskenderun, the entire area from south of Sivas to Çukurova and up to Diyarbakır, as well as the surroundings of Adana and Mersin [Hitapoglu, 2001: 300]. The Baghdad and Basra provinces, along with the ports of Acre and Haifa, would come under the protection of the British Government. An Arab State Federation would be established in the remaining regions. The northern part of the Acre-Kirkuk line of the established Arab State Federation would be under French protection, while the southern part would be under British protection. Alexandretta would be given free port status, and Palestine would be granted international zone status [Erkan, 2023: 267].

During secret agreements, England and France aimed to seize the territories of the Ottoman Empire as spoils following Germany's defeat. In the division of these spoils, England would take the part of Syria that was on the French side. British Prime Minister Lloyd George imposed the text of the agreement regarding Turkey on France, and French Prime Minister Clemenceau refused to sign it. Mikhail Lazarevich Veltman, the authorized representative of the RSFSR's Southern Front, states in his memoirs that England and France were at each other's throats "over the skin of a bear that had not yet been killed" [Pavlovich, 1920: 6-7].

Developments During the Armistice Period. After the Treaty of Brest-Litovsk, the Russian Government's withdrawal from the war was the most beneficial outcome for the Central Powers. However, the war still continued between the Central Powers and the Allies. The Germans were defeated in the war against the French, British, and American armies. The Allies had a large number of troops and strong military equipment. The British had used new "armored tanks" in the war, which the Germans did not possess. German soldiers were worn out and tired of the war due to the successive intense attacks by the Allied forces. Revolutionary movements emerged at the front. Thus, on November 11, 1918, an armistice agreement was signed, bringing an end to the war [Kurat, 1990: 568-569].

Germany's defeat thus determined Turkey's fate as well. The Balkan route, which had established a connection between the Germans and Turkey during the war, was cut off. Talat Pasha offered to send a Turkish division to strengthen the Bulgarian front. However, the Bulgarian government was looking for ways to withdraw from the war, so they did not accept Talat Pasha's offer and on September 30, 1918, the Bulgarians signed an armistice and withdrew from the war. This event greatly affected the Turks, and the already difficult situation of the Turks became even worse. Meanwhile, Arab sheiks were sold to the British for gold and switched to the British side. Thus, the Arabs betrayed the Turks and joined forces with the British to make a move against Turkish forces. In such a situation, the Ottoman Armies suffered defeat and quickly withdrew from Syria after Palestine. The British gained control of the Palestine, Syria, and Iraq fronts. In this situation, the local population increased their attacks against Turkish forces together with the British. The Arabs were giving the retreating units the food supplies they needed and surrendering them to the British coming from behind. This showed the hatred of the local Arabs towards the Turks. On October 19, 1918, the British occupied Hama. The 20th and 3rd corps under the command of Ali Fuat Pasha and Ismet Pasha, who were under Kemal Pasha's orders, were not sufficient. Mustafa Kemal Pasha and Ali Fuat Pasha withdrew to Aleppo from the joint attack of the British and Arabs, and tried to prevent them from entering Turkey by protecting the Amanos Tunnels, which were considered the gateway to Anatolia. The Turks intended to defend the Amanos tunnels, considered the gateway to Anatolia, until the end. However, in the face of the British offensive, on October 25-26, 1918, the Army Headquarters withdrew to Katma, and at that time, a declaration came that the Entente Powers would accept an armistice with the Ottoman State [Özçelik, 1993: 40-42].

Meanwhile, the armies of Cevat and Cemal Pashas on the Syrian Front had been completely destroyed. Ali Ihsan Pasha's 13th Corps in the Mosul region was in a weakened state. In the east, the 9th Caucasus Division had occupied the Nakhchivan region from the Turkish-Armenian border, which passed six kilometers south of Yerevan, to the Aras River. The First Caucasus Corps was in Tabriz, and the 11th Caucasus Division had occupied Azerbaijan. Thus, there were no enemies left in Azerbaijan. Georgia and Armenia had helplessly come under German protection [Karabekir, 1988: 12]. Thus, as we saw in World War I, the Turkish Army, rejuvenated by Enver Pasha, fought heroically until their last breath despite hardships during a long four-year war.

Moreover, when the armistice decision was announced from Istanbul, Mustafa Kemal Pasha and some commanders stated that there was no need to rush into making an armistice. Nevertheless, those in Istanbul made several attempts to reach a ceasefire agreement. The Turks were divided in their opinion regarding the armistice. Minister of Justice Halil Mentеше Bey, Minister of Education Dr. Nazım Bey, and Enver Pasha wanted to continue the war, while the majority of the second side and Talat Pasha desired to conclude an armistice. Thus, the decision to conclude an armistice was accepted. The Turks applied to the American Presidency through Spain to request Woodrow Wilson's 14 Principles. However, the Turks' repeated applications were not even answered [İzzet, 1993: 16-17].

The Turks seeking an armistice approached British Admiral Calthorpe through the mediation of British General Townsend, and the Turkish request was accepted. Minister of Navy Rauf (Orbay) Bey, Undersecretary of Foreign Affairs Reşat Bey, and Chief of Staff Lieutenant Colonel Sadullah Bey arrived in Mudros, and on October 30, 1918, the "Armistice of Mudros" was signed [Kurat, 1990: 575-576].

The terms of the armistice consisted of articles that would cause Turkey to lose its independence.

Articles 1, 2, 3, and 6: The mined areas in the Istanbul and Dardanelles straits and the Black Sea will be reported and cleared.

Article 5: Soldiers exceeding the number required to protect borders and maintain internal order will be demobilized, and their weapons and equipment will be inspected.

Article 7: The Allied powers may occupy any place in case their security is threatened.

Articles 10, 12: All telegraph and wireless communications, except for government correspondence, will be monitored. The Taurus Tunnels will be occupied.

Articles 8, 9, 13, 14: The Allied powers will be able to use railways, merchant ships, and repair facilities in ports, and obtain materials such as coal and oil. The destruction of military and commercial equipment will be prevented.

Articles 11, 15, 16, 17: Turkish forces in Iran and the Caucasus will withdraw to pre-war borders. Turkish units in Hejaz, Asir, Yemen, Syria, Iraq, Tripoli, and Benghazi will surrender to the nearest Allied commander. The Allied powers can use railways and occupy the Caucasus and Baku.

Articles 19, 23: German and Austrian military and civilian subjects will leave Turkey as soon as possible; the Ottoman government will cease cooperation with these states.

Articles 4, 22: Allied and Armenian prisoners will be released immediately; Turkish prisoners will remain in their hands.

Article 24: In case of any disturbance in the Eastern Anatolian provinces (Erzurum, Sivas, Elazığ, Van, Bitlis, and Diyarbakır), the right to occupy will arise.

Article 25: All hostilities will cease from midnight on October 31.

Meanwhile, as we see, Articles 1, 2, 3, 6 stated that the Straits would be immediately opened to the Allied Powers' navy and occupied, and Articles 11, 15, 16, 17 stated that the Ottoman Empire would not interfere with the occupation of Batumi and Baku. The worst of these articles was Article 7, which would make the occupation of the entire country possible [Baykara, 1985:30-31].

Upon the Turks' declaration that they would not allow Greek warships to enter and would not permit military forces to disembark at any point in the country, and Rauf Bey's request to review the armistice conditions again, Admiral Calthorpe sent a letter to London on October 31. In his letter, he stated: "Confidential considerations regarding the requests of the Turkish delegates: Articles 1-2 – To avoid bloodshed as much as possible by preventing Greek soldiers from entering Istanbul and Izmir. Article 7 – It has been strongly requested that the occupation of Istanbul should only be considered in the event that the Turkish Government fails to maintain order and protect the lives and property of Allied subjects" [Jaeschke, 1986: 27].

The response to this letter is described in Gotthard Jaeschke's bibliography titled "Documents related to the War of Independence (British documents)" as follows: First, the British War Cabinet sent a

congratulatory letter to Admiral Calthorpe for successfully concluding the agreement. Secondly, it mentions that the following response was given to his letter regarding the Turks: "In light of the intense national animosity between the Turks and Greeks, it is not understood why it would be appropriate to exclude Greeks from participating in military operations against Istanbul itself. In any case, the presence of Greek forces in Izmir can be avoided; because aside from Turkish opposition to this, there is also the possibility of serious conflicts with Italy over Asia Minor. It is not requested that any assurance be given to the Turkish government that Istanbul will not be occupied. Many strongly feel that the realities can only be effectively impressed upon the Turkish mindset through such an occupation. If this occupation were to take place, they appreciate that it would be correct and appropriate to take all precautionary measures to prevent interference with Hagia Sophia or other Islamic places of worship" [Jaeschke, 1986: 28].

Furthermore, the British War Cabinet informs Admiral Arthur Calthorpe that the Turkish request to prevent Greek ships from entering Istanbul will not be accepted. In fact, on November 1, the British Foreign Office had informed Admiral Calthorpe that the request to keep Greek ships out of Istanbul would not be accepted, but they should be kept in the background. On November 7, Admiral Arthur Calthorpe responded to the Turks, saying, "I cannot prevent Greek ships from coming to Istanbul; I am confident that the Ottoman government will not allow any disturbance to occur". Gotthard Jaeschke explains that when he met with Lieutenant Colonel Sadullah on November 10, he said he was prepared to keep Greek ships away from Istanbul's ports [Jaeschke, 1986: 29].

However, some sources state that Admiral Calthorpe wrote a letter of confirmation indicating that the occupation of the fortifications in the Straits would be carried out by French and British soldiers, and that Greek troops would not be allowed into Izmir [Kurat, 1990: 577].

In his memoirs, Ahmet İzzet Pasha recounts that the Allies agreed to the following requests during the occupation of the Straits: Turkish soldiers would be present alongside the Allied forces, land troops would not occupy Istanbul, the fleets that were to conduct demonstrations in the Istanbul harbor would withdraw to the Sea of Marmara, and only small warships would remain there to maintain naval duties. During this time, the Turks' request to keep Greek ships at a distance was also accepted and promised [İzzet, 1993: 32].

Meanwhile, the Sultan believed that it would be good for Turkey if we accepted the demands of the Allied Powers. In fact, when he learned about the armistice conditions, he told İzzet Pasha, "Let's accept these conditions, despite their being very harsh. I presume that the centuries-long friendship and benevolent policy of the British in the east will not change. We will obtain their tolerance later on" [Jaeschke, 1986: 2].

When Sultan Vahdeddin first ascended to the throne, he wanted to take control of the country's administration into his own hands, but he could not oppose the Unionists, particularly Enver Pasha. Once the Unionists no longer had any authority, and after Enver Pasha and Talat Pasha left the country, he appointed his son-in-law, whom he believed he could control, to form a new cabinet and take charge. No one willingly wanted to be a member of the newly established cabinet. As a result, a weak Tevfik Pasha cabinet was formed, consisting of Damat Ferit Pasha and the president of the Council of State [İzzet, 1993: 39-40].

According to British documents, as soon as Sultan Vahdeddin ascended to the throne, he sought to secure England's support to maintain the Ottoman Empire. The Sultan's closeness to the British led him to say that "Turkey's entry into the war was merely an accident". He stated that if the political situation, geographical position, and national interests had been seriously considered, it would have been seen as a completely foolish move. Unfortunately, the government's lack of foresight had dragged them into disaster. If he had been on the throne, this regrettable incident would not have occurred. The friendly feelings that had long existed towards the Turks in England had not immediately disappeared when the war began. However, the Armenian issue had caused a profound change in the British feelings towards Turkey. He inherited strong feelings of love and admiration for the British nation from his father, Sultan Abdülmecid, who was an ally of the British in the Crimean War. For this reason, he would do his best to renew and strengthen the long-standing friendly relations between his country and Great Britain. Emphasizing the phrase "Do not forget that...", he continued his words. His nation bore no guilt for what had happened. He dared to express hope that the noble British nation would reciprocate these feelings towards the great majority. He could say that the Turkish nation felt the same towards the British, and generally even more strongly... Following this letter, two consecutive letters were sent from the Ottoman Sultan to the British:

1. On December 16, another statement from the Sultan arrived at the British General Headquarters, appealing to the British government "to take control of Turkey's administration as quickly as possible".

2. On January 10, 1919, a letter was sent to Lord Balfour, stating that he (the Sultan) had always been a friend of the British, that he had pinned all his hopes on Britain, that he wholeheartedly desired to be good

friends with all allies, and that his statement about expecting genuine help and friendship from the British was definite... He asked if there was any way to get in touch with the High Commissioner, whether His Majesty's government would support him in his position as Caliph, and that he attached importance to this matter [Jaeschke, 1986: 3-4].

Thus, British documents claim that the Ottoman Sultan was convinced that protecting his own person and throne would only be possible with the help of England.

The cabinet re-established by Tevfik Pasha did nothing but support Sultan Vahdettin's view from the first day, resulting in resignations from the cabinet. To resolve this issue, the Sultan formed a new cabinet with Damat Ferit Pasha and new ministers. After Damat Ferit Pasha's appointment, they prepared a project together with the Sultan. Gotthard Jaeschke published the memorandum in his bibliography titled "British Documents Related to the War of Independence". "England will occupy the necessary places for 15 years to ensure Turkey's independence against foreigners and maintain internal peace in the provinces under the direct suzerainty of the Sultan, as well as those benefiting from autonomy in Europe and Asia. England, moved by feelings of friendship, will consent to the appointment of British undersecretaries by the Sultan to the necessary positions in Ottoman ministries. Furthermore, the British Government will appoint a British consul general to each province, and these consuls will serve as advisors to the governors for a period of fifteen years. Provincial Municipal Council elections and the election of parliament members will be conducted under the control of British consuls. England will have the right to strictly control finances both in the capital and in the provinces. The constitution will be simplified in accordance with the political aptitude and capability of the eastern people. The Sultan will be absolutely free in conducting the Empire's foreign policy" [Jaeschke, 1986: 5].

Sultan Vahdeddin's purpose in writing these letters and accepting the armistice conditions, despite them being very harsh, might have led the surrounding Pashas, Gentlemen, and the people of Turkey to entertain false hopes, thinking it was compulsorily accepted to curry favor with the British. However, we can consider the Memorandum prepared by the Sultan and Damat Ferit Pasha as a policy that drove Turkey to the brink of disaster.

To benefit from the British, Damat Ferit Pasha annulled all the laws passed by the parliament during the Young Turk (Jön Türk) period. This action turned the Government into a puppet of the Allied Powers. As a result of the crude, unwise attitudes of the Allied Powers and the Ottoman Government, other officials and public employees were dismissed due to political distrust, creating a large, helpless mass of demobilized soldiers and returning prisoners of war [GARF, F. 5402. Book 2. File 25. 107 rev.].

In fact, the Allied Powers had decided to capture Istanbul, arrest the Ottoman Sultan, liquidate the Turkish heritage, and divide Anatolia among themselves. However, France and Italy were afraid of the disruption of the international balance and the ultimate transfer of hegemony in the Mediterranean to England's hands [GARF, F. 5402. Book 2. File 25. 59-60 rev.].

Thus, the British government abandoned the project of expelling the Ottoman Sultan and the Turkish Government under his rule from Istanbul, indicating its readiness to recognize the Sultan. Consequently, the British government decided to occupy Istanbul and turn the Ottoman government into a puppet government of Britain.

Implementation of the Armistice and the Situation of the Ottoman State. Based on the seventh article of the Armistice of Mudros, the Allied powers began to occupy Turkish territories in order to claim the lands they had secretly agreed to divide among themselves. They first landed troops in Alexandretta, Mosul, Çanakkale, and Batum. They also settled in places such as Konya, Eskişehir, Samsun, Ereğli, and others [Akyüz, 1988: 72].

Thus, the Allied Powers implemented the first and seventh articles of the Armistice of Mudros, which the Turks had feared. On November 13, the Allied Powers' Fleet crossed the Black Sea and set out towards Batum, and according to Article 15, the British deemed it appropriate to occupy Baku. The Ottoman Empire could no longer defend Baku from the British even if it wanted to. The Turks withdrew from Baku, handing it over to the Azerbaijani Government. Consequently, Arthur Calthorpe's promise to the Turks proved ineffective. Moreover, the entry of four Greek warships, in addition to the Averoff, into the large fleet entering the Bosphorus greatly pleased the Greeks of Istanbul. The British not only brought Greek warships but also, after completely occupying the Black Sea coasts on November 21, enabled Greek troops to enter Turkey by sea [Kurat, 1990: 576].

When Franchet d'Esperey, the Commander-in-Chief of the Allied Eastern Armies, entered Istanbul with warships, the Sultan's Government held a welcoming ceremony. However, deeming this ceremony

insufficient, the French General, intending to demonstrate his superiority over the British and to intimidate and subjugate the Turks, had an even more magnificent ceremony arranged for himself. He was mounted on a white horse and, with excessive pride, proceeded to Beyoğlu, supported and applauded by Greeks, Armenians, and other Christian minorities [Akyüz, 1988: 73].

Upon hearing that Franchet d'Esperey would be making his second entry into Istanbul, writer and journalist Süleyman Nazif said, "I have read such mockery and criticism in the French press about this fake-proud fellow that I believe the English scoundrels want to exploit our blind admiration for the French by parading such a charlatan in a false historical identity..."

The author, who witnessed the French General's second entry into Istanbul, wrote an article titled "A Black Day" for the *Hadisat* newspaper, stating: "The Ottoman minority citizens, who owe their existence, language, and religion to the tolerance of the Turks, have betrayed this homeland by welcoming the French Occupying General with frenzy. This has opened an eternally bleeding wound in the hearts of the Turks, and we will pass on this pain to our children and grandchildren" [Akyüz, 1988: 74].

Thus, despite the verbal promises made to the representatives of the Ottoman Empire, the Allied Powers began to bring their military forces to Istanbul by sea, and later by train over land, and Istanbul became filled with the soldiers of the Allied Powers. Barracks, schools, private spaces and workplaces, and even the gold in the Ottoman Empire's treasury were taken from the Turks under the pretext of war taxes [İzzet, 1993: 45].

According to the information provided by Rauf Bey, who signed the "laying down of arms" at Mudros, as recounted in Yunus Nadi's memoirs, this armistice was made in both written and verbal forms. The written part consists of 25 articles. As for the verbal part, according to Rauf Bey, "Admiral Calthorpe ensured the prevention of the Greek navy and soldiers, whose presence would undoubtedly be a heavy burden on Turkish national sentiments, from coming to Istanbul among the other allies". He also notes that it was agreed between Rauf Bey and Admiral Calthorpe that troops would not be landed in Istanbul. In fact, Admiral Calthorpe made statements such as "We insist on no foreign troops landing in Istanbul. We will ensure the protection of ships entering the dock with Turkish soldiers" [Yunus, 1978: 13].

However, those who believed in the British Admiral realized the situation when Admiral Calthorpe entered Istanbul on November 13, 1918, with Greek ships behind him, revealing that the verbal agreement between Admiral Calthorpe and Rauf Bey, made only to avoid arousing suspicion from the Allied Powers other than England, was a lie.

Meanwhile, after the occupation of Istanbul, the French demanded Iskenderun based on articles 7, 10, and 16. Despite the Turks' insistence that they would not advance on the armistice, the notification from the British stated that Iskenderun would be occupied. Thus, Iskenderun fell into French hands. After Iskenderun, the French also occupied Cilicia, Kilis, Antep, and Maras [İzzet, 1993: 51]. Moreover, on November 2, General Cassel informed Ali İhsan Pasha, the commander of the VI Army, that Mosul would be occupied under 16 articles. Upon learning this, İzzet Pasha requested an explanation from Calthorpe on this matter. The next day, the War Office replied that "the British request for the surrender of the Mosul garrison was clearly justified in light of the 16 articles". In response, Ali İhsan stated that the Iraqi border should be determined by diplomats. Thus, after a long discussion between the two sides, when General Marshall asked Ali İhsan Pasha if he would "forcibly prevent the British advance", Ali İhsan Pasha had no choice but to allow the British occupation of Mosul, saying, "I do not wish to cause the resumption of war between two nations that should become eternal friends in recent times. I will withdraw my troops under protest..." On November 8, the British occupied Mosul. The British demands did not end there, and they entered the province of Diyarbakır. The Turks protested these advances by the Allied Powers, and Arthur Calthorpe reported the protest to London. London's response to the Ottoman Empire's protest was: "None of the armistice conditions dictated to the defeated Ottoman Government are of a nature that would justify such a protest", immediately rejecting the note [Jaeschke, 1986: 31-35].

The French had dressed local Armenian fugitives in French military uniforms and incorporated them into their armies. For example, on December 11, 1918, a detachment of 400 Armenian fugitives dressed as French soldiers entered the town of Dörtöl, raiding houses and looting. Thus, the French landed troops on the shores of Adana. French and Armenian soldiers entered Adana on December 21, and Pozantı was occupied on December 27. French and Armenian soldiers plundered the places they occupied, arrested Turkish soldiers, and inflicted all kinds of torture on Turks. For instance, Captain Mustafa Bey, the commander of the Amanos labor battalion, was killed by the French. Even the guards at the Red Crescent facilities were disarmed. The Allied Powers had emptied the warehouses in the occupied areas and had even

taken the weapons from the hands of Turkish soldiers [Alpargu, Ozcelik, Yavu, 2001: 103-104]. Thus, they had advanced on one side to the Gülek Pass, and on the other side towards the direction of Urfa. Along with these, the Italians also occupied Antalya, Meis Island, and Kuşadası, landing troops towards the vicinity of Konya and had begun to advance [İzzet, 1993: 45].

Later, based on the seventh article of the armistice agreement signed in Mudros, which stated “The Allies shall have the right to occupy any point in case of a situation threatening their security”, the Greeks occupied Izmir in May 1919. The decision for the Greek occupation of Izmir was made at the Paris Peace Conference, which began on January 18, 1919.

At the Paris Peace Conference, Mr. Venizelos attempted to revive the Megali Idea [Kutay, 1961: 9456], which had been a dream of the Greeks since the Byzantine era and had awakened during the Committee of Union and Progress period in the Ottoman Empire with the uprising of 1908.

In February 1919, in Paris, the Greek representatives and the authority of the Megali Idea (Great Idea), Mr. Venizelos, Politis, and Romanos, requested the Allied Powers to allow Greek forces to reclaim Northern Epirus, Thrace, the Dodecanese (Twelve Islands) seized by Italy in 1913, Cyprus which England was prepared to relinquish, and Anatolia, claiming these were territories belonging to Greeks under occupation. Thus, Venizelos revealed his intention to establish the Greek State and revive the Byzantine Empire [Büjak, 1939: 176-177].

Not content with this, in 1915 in London and in 1917 in the Saint-Jean-de-Maurienne agreement, the Greek representative wanted to take Antalya and Izmir for himself, which had been promised to Italy. Additionally, he demanded Western Anatolia, Thrace, and all the Aegean islands. In response, the Italian Government, based on the London and Saint-Jean-de-Maurienne agreements, persistently demanded the territories that had been promised. However, the Allied Powers did not take the Italian Government seriously, as it had not provided significant assistance during the World War. In the end, they approved the Greek occupation of Western Anatolia [Esmer, 1944: 46-48].

The defeated states were invited to the Paris Peace Conference only to listen to and sign the decisions made. The French Prime Minister Clemenceau said the following to the Ottoman Empire's delegation at the Paris Peace Talks: “Gentlemen! You entered the war without cause. You closed the Dardanelles for years. You caused the war to extend for four years and the death of millions of people! Therefore, the treaty terms we are offering you today are very harsh. We will neither negotiate nor discuss any of the articles within it! We want you to examine it as a whole and accept it exactly as it is within a few days!” He behaved in an extremely harsh and unpleasant manner. Not stopping there, French Prime Minister Clemenceau reacted to the Ottoman Empire's representative Ferit Pasha's speech defending the pre-Balkan borders at the conference and asked the Turkish delegation to leave Paris. The delegates of other victorious states also responded harshly to the Ottoman representative's speeches (<http://www.ozbelgeler.com/harman/harman20.htm>).

The Greeks, with the intention of initiating the occupation of Anatolia, claimed that the Anatolian Christians and Armenians were being persecuted by the Turks and needed to be liberated from Turkish rule [Jaeschke, 1986: 36-37] on May 15, 1919, under the false pretext of [omitted], they had sent their First Division to Izmir. The battleships Averof and Lemnos had landed their disembarkation detachments, occupying the quays and the customs house. Meanwhile, the fifth infantry regiment occupied the Kadifekale (formerly known as Pagos) on the hilltop [Büjak, 1939: 178]. The Allied Powers, after World War I, aim to forcefully dismantle the Ottoman Empire by implementing the Armistice of Mudros. However, in the verbal promise of the Armistice of Mudros, it was pledged that Greek warships would not enter the Black Sea, and even though passage through the straits was prohibited, it was promised that they would be allowed to pass through at night [Alpargu, Ozcelik, Yavuz, 2001: 101]. In other words, some articles of the agreement did not allow for the dismemberment and destruction of the Ottoman Empire. Intending to achieve its goals, England wanted to judge the Ottoman Empire as “guilty in the Armenian Issue”. In fact, the British representative in Istanbul, Admiral Webb, stated in a telegram sent to England, “Everyone who persecuted Armenians from among the Turks should be executed en masse as punishment. High-ranking officials should be tried and punished in an exemplary manner”. However, they were unable to prove the alleged Turkish genocide against Armenians in the military courts established in Batumi to implement this. In other words, they could not find any written or verbal order documents given by the Ottoman Empire to “exterminate the Armenians”. Later, the British appealed to the United States of America to find evidence of “Turks exterminating Armenians”, but neither the USA nor the British could find any evidence. On 23.07.1921, the USA officially gave the following response to England: “No evidence against the Turks has been found in American archives” [Şimşir, 1985: 70-80].

Although the Allied Powers had brought Allied officers to various locations, especially railway crossings and important military dispatch and administration points, the Turkish people did not even consider the possibility of the Greeks occupying Izmir. In his memoirs, Kazım Özalp recounts that it was thought Italian and British soldiers would be deployed to fortifications near Izmir, and that a control committee consisting of Italian, French, and British soldiers would be brought to the city of Izmir. He even states that he himself did not consider the possibility of Greek forces occupying Izmir. On May 14, the news that Izmir would be occupied by the Greeks was announced to the Turkish people by Muvaffak Bey, the Financial Inspector of Izmir, after information was provided by the religious leader of the Greeks in the church. When this news was heard, it had the effect of a thunderbolt striking everyone; it is reported that the people were in a state of excitement and anxiety, as if sensing an atmosphere of death [Özalp, 1988: 4-5].

An eyewitness to the joy of the Greek forces and Greek population arriving to occupy Izmir describes the event as follows: "It suffices to say that this was a festival of hearts, flowers, and flags. The entire Greek fleet is there; bells are ringing with all their might. Military bands are playing national anthems. Ships' whistles are joining this celebration with their sharp sounds. The Metropolitan and clergy are kneeling before the liberating flags, kissing them while crying and singing hymns. Army and navy soldiers are being carried on the hands of the ecstatic people (Greeks), passing through the streets covered in flowers. After five centuries of captivity, Izmir is regaining its true identity of Greek freedom". Along with the Greeks who welcomed the Greek soldiers with such joy, there were also many foreigners (Armenians and other Christian minorities) in Izmir [Büjak, 1939: 179].

From the moment Greek forces set foot in Izmir, they began to oppress the Turkish people. They beat, brutalized, and killed those they captured. Greek soldiers had killed local Turkish civilians, Turkish soldiers, officers, and even the governor and commander. An example of such an incident was when Greek soldiers forced the local Turkish people and Turkish soldiers to shout "Long live Venizelos". Those who opposed were beaten and even killed. For instance, Staff Colonel Martyr Süleyman Fethi Bey, who bravely opposed such an incident, was beaten so severely that he only survived for two days before passing away. Thus, the Greek soldiers occupying Izmir set an example for the local Greek, Armenian, and other Christian populations in brutalizing the Turks. The Greeks occupied Turkish villages in the immediate vicinity of Izmir, burning and destroying them, and even attempting to exterminate the population through mass killings [İzzet, 1993: 61]. For example, in Boncuk village, Greek gangs would raid Turkish villages, first killing the men, then looting the village, and finally burning it down. A similar situation occurred in the Urla region. The British conducted an investigation into the massacres carried out by Greek forces and local Greeks, claiming that this action by Greek gangs was planned before the occupation of Izmir. For instance, Greek gangs distributed weapons sent from Prophet Elias to Greeks, and from there, the Turkish hunt began. In just the first few days in Izmir, Greeks killed approximately two hundred to three hundred, and seven hundred to eight hundred defenseless Turks. The number of wounded was even higher [Turan, 2018: 119-120].

Encouraged by the Greek forces, local Greeks pursued and captured defenseless Turkish civilians along with Turkish officers, subsequently imprisoning and torturing them. While there were other individuals killed by the Greeks, twenty officers among the soldiers were martyred [Özkaya, 1988: 66].

In his memoirs, Kazım Özalp describes the Greek forces' occupation of Izmir as follows: "In any incidents that might occur in Izmir, the Turks would be entirely blameless; events could only be brought about by the soldiers the Greeks had landed in Izmir. It was quite evident that the Greeks came to Izmir with the preconceived notion of assaulting the Turkish population. If there was resistance from the people against these assaults, this must be considered sacred. It was the legitimate right of the Turks to resist any aggression. When Greek soldiers landed in Izmir and began to assault the people and enter homes, naturally, the duty to resist fell to the armed patriots of the country. Of course, they would be able to resist aggression and injustice" [Özalp, 1988: 8].

The native people of Izmir had not even anticipated such torture by the Greeks. For this reason, they had not established resistance organizations against the occupations of the Allied Powers. As a result, the Allied Powers occupied the defenseless Turkish lands and inflicted the tortures they knew on the local population, doing as they pleased. After seeing that the Ottoman Sultan was only concerned with protecting his own throne, and that the Ottoman Government, which had received news of the occupation much earlier than May 15th, remained silent and even concealed this from the people, they thought they would occupy the Turkish lands, which they assumed to be defenseless and powerless, and invade every part of Anatolia [Özkaya, 1988: 65].

Therefore, when the “Milne” line defense was sent to the British by Turkey, despite knowing that the Greeks' oppression of the local Turkish population had gone this far, they still deemed it necessary for Izmir to remain in Greek hands [İzzet, 1993: 61].

All these atrocities and ruthless tyranny committed by Greek forces and local Greek, Armenian, and other Christian populations against the Turks resulted in strengthening the people's anger towards the Greeks and led to the organization of the people of Izmir and Turks in Anatolia. The occupation carried out by the Greeks on May 15, 1919, was met with hatred by the Turks, and national societies and Kuva-yi Milliye (National Forces) organizations were established everywhere. European writers made such a prediction by saying, “If the Greeks had not landed in Izmir, Anatolia would not have organized itself so quickly and in such a disciplined manner” [Özkaya, 1988: 65].

In his memoirs, Rüşti Bey explained that when the Turkish people first heard that Izmir would be occupied by the Greeks on May 15, they were anxious and in a state of terrible anticipation. In order to show that the number of Turks was not less than that of Greeks, they invited families to gather at the site of the Jewish cemetery. He further explained that the Greeks later tried to claim there were resistance organizations in Izmir in an attempt to justify themselves [Öktem, 1991: 62].

In his memoirs, Kazım Özalp also mentions that the people of Izmir learned about the Greek occupation of Izmir on May 14th when they went on an excursion to a beautiful scenic area called Kızıl Çula. He even states that Necati (later Minister of Education), Haydar Rüşti (later deputy of Denizli), one of the reporters of Anatolia newspaper Reşat, Ragıp Nurettin (later Director General of Primary Education), and Halit (merchant) tried to obtain information from him about whether the Greek occupation of Izmir was true or not, and that even he himself did not consider it probable [Özalp, 1988: 4-5].

When the people of Izmir received news of this occupation, they gathered in the square, and from there they assembled in the High School building. However, Governor İzzet Bey requested the crowd to disperse, warning that otherwise the High School would be shelled by Allied ships. At the meeting, he advised against doing anything that might offend the Allied Powers and proposed that the people submit to the Greek occupation. But the people paid no heed to such a proposal. The people absolutely could not tolerate seeing Greeks in Izmir. There was no doubt that after the occupation of Izmir, the Greeks would try to annex Izmir to their own territory and would take every precaution to not leave Izmir. Knowing this, the people decided to establish the “Rejection of Annexation Committee” as a foundation for an organization that would spread throughout Anatolia, in order to partially limit the occupation to a military nature and to prevent the city from being transferred to either the Greeks or any other foreign power in the future. Officers, soldiers, gendarmes, police, and civil servants, along with the public, had agreed on a definite plan. They had resolved to defend the weapons and ammunition in the depots by any means necessary. On the evening of May 14, the people of Izmir were calling out in the streets, shouting “Those who love their homeland, come to the Jewish cemetery” [Özalp, 1988: 6-7]. Thus, the beginning of the National Struggle of all Anatolian people was marked.

While all villages in Izmir were being massacred by the Greeks, the Istanbul Government was not doing what was necessary to save Izmir. Meanwhile, the Ottoman sultan, Damat Ferit Pasha, Minister of Interior Ali Kemal, Adil and Mehmet, Ali Beys, and Sait Molla were trying to defend British mandate in Istanbul by becoming members of the Anglo-Turkish Society (British Friends Association), protecting their own interests and assets. The members of this association, led by Priest Fru and receiving financial support from the British, later attempted to oppose the War of Independence in Anatolia [Atatürk, 1974: 5].

Meanwhile, Mustafa Kemal Pasha, who had voluntarily relinquished his rank and official position, threw himself into the struggle for liberation and independence, considering it a privilege to serve as an individual member of the nation [Yunus, 1978: 38] he established the first Society for the Defense of Rights in Havza. He held the first organizational meeting at the Stone School (now the Central Primary School), and also conducted the first rally and the first protest against the occupation of Izmir in Havza. In fact, his first circular was also published in Havza. Thus, it is said that Atatürk took the first and important steps for the National Struggle in Havza over the course of 18 days [Akçakayalıoğlu, 1988: 56].

On May 20, 1920, Atatürk sent a telegram to the Grand Vizier regarding the situation of Greek occupation, stating that it had wounded the Nation and the Army internally to an unimaginable and indescribable degree, and that the nation and the army would not accept or tolerate this unjust aggression against their existence [Özkaya, 1988: 67].

Mustafa Kemal Pasha was deeply saddened by the Izmir incident. He sent telegrams to the Societies for the Defense of Rights and the Rejection of Annexation, promising to stand with the nation, and made a personal vow to himself [Özkaya, 1988: 69].

Mustafa Kemal Pasha was the nation's only hope to liberate Turkey from the occupying Allied Powers and the massacres and oppression carried out by local Christians.

Sources

GARF – Gosudarstvennyi Arhiv Rossijskoj Federacii [State Archives of the Russian Federation]

Literature

Akçakayalıoğlu, 1988 – *Akçakayalıoğlu C.* Atatürk as Commander, Reformer, and Statesman. General Staff Printing House. Ankara, 1988. 731 p.

Akyüz, 1988 – *Akyüz Y.* The Turkish War of Independence and French Public Opinion (1919–1922). Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1988. 406 p.

Alpargu–Özçelik–Yavuz, 2001 – *Alpargu M., Özçelik İ., Yavuz N.* Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution. Gündüz Education Publishing (Umit Printing). Ankara, 2001. 302 p.

Armaoğlu, 1987 – *Armaoğlu F.* 20th Century Political History 1914–1980. Türkiye İş Bankası Cultural Publications. Ankara, 1987. (pagination not provided).

Atatürk, 1974 – *Atatürk M.K.* Söylev (Nutuk). *Türk Dil Kurumu Yayınları*. Ankara, 1974. Vol. I. 314 p.

Baykara, 1985 – *Baykara T.* National Struggle (1918–1923). Ministry of Culture and Tourism Publications. Ankara, 1985. 110 p.

Büjak, 1939 – *Büjak Alb.* Campaigns of the Greek Army 1918–1922. Transl. by İbrahim Kemal. Military Press. Istanbul, 1939. 264 p.

Documents of the Foreign Policy of the USSR, 1959 – *Documents of the Foreign Policy of the USSR*. Vol. I (November 7, 1917 – December 31, 1918). Ministry of Foreign Affairs of the USSR. State Publishing House of Political Literature. Moscow, 1959. 772 p.

Erkan, 2023 – *Erkan M.S.* “The Meeting of British Agents and Experts on March 26, 1919, Regarding the Efforts to Partition the Middle East After the Paris Peace Conference”. *Education and Society in the 21st Century*. 2023. № 12(34). Spring. P. 267.

Esmer, 1944 – *Esmer A.Ş.* Political History. Maarif Printing House. Istanbul, 1944. 663 p.

Gürün, 1986 – *Gürün K.* The World at War and Turkey. Bilgi Publishing House. Istanbul, 1986. 416 p.

Hitapoğlu, 2001 – *Hitapoğlu S.* The Turkish–French Struggle (Central Taurus Passes 1915–1921). Atatürk Research Center Publications. Ankara, 2001. 300 p.

İzzet, 1993 – *İzzet A.* My Outcry (The Realities of the War of Independence). Nehir Publications. Istanbul, 1993. Vol. II. 448 p.

Jaeschke, 1986 – *Jaeschke G.* British Documents on the Turkish War of Independence. Transl. into Turkish by Cemal Köprülü. Turkish Historical Society Printing House. Ankara, 1986. 312 p.

Karabekir, 1988 – *Karabekir K.* Our War of Independence. Merk Publishing Inc. Istanbul, 1988. 1342 p.

Köse, 2014 – *Köse İ.* “The Minutes of the Paris Peace Conference and President Woodrow Wilson's Perception of Turks”. *History Studies*. 2014. 6(3). April. P. 219.

Kurat, 1990 – *Kurat A.N.* Turkey and Russia. Ministry of Culture. Ankara, 1990. 754 p.

Kutay, 1961 – *Kutay C.* History of Independence and Freedom Struggles. Vol. 16. Istanbul, 1961. 9456 p.

Lenin, 1956 – *Lenin V.I.* Combustible Material in World Politics. The Awakening of Asia. Initial Draft of Theses on the National and Colonial Questions (for the Second Congress of the Comintern). State Publishing House of Political Literature. Moscow, 1956. 140 p.

Öktem, 1991 – *Öktem H.R.* Memories of the Armistice and Occupation. (Prepared by Zeki Arıkan). Turkish Historical Society Publications. Ankara, 1991. 162 p.

Özalp, 1988 – *Özalp K.* National Struggle 1919–1922. Turkish Historical Society Printing House. Vol. I. Ankara, 1988. 268 p.

Özçelik, 1993 – *Özçelik A.* Ali Fuat Cebesoy (1882–January 10, 1968). Akçağ Publications. Ankara, 1993. 416 p.

Özkaya, 1988 – *Özkaya Y.* “Reactions in Anatolia to the Occupation of Izmir”. *Atatürk Yolu Journal*. 1988. January. 424 p.

Pavlovich, Volunteer, 1920 – *Pavlovich M.P., Volunteer M.V.* Questions of Colonial and National Policy and the Third International (Soviet Russia, Azerbaijan, Georgia, Armenia and Turkey). Publishing House of the Third Communist International. Moscow, 1920. 267 p.

Sander, 1989 – *Sander O.* Political History: From Ancient Times to 1918. İmge Bookstore. Ankara, 1989. 423 p.

Şimşir, 1985 – *Şimşir B.N.* The Malta Exiles. Bilgi Publishing House. Ankara, 1985. 424 p.

Turan, 2018 – *Turan O.* “The Landing of the Greek Army in Izmir and Witnesses to the Occupation According to British Archive Documents”. *Journal of Contemporary Turkish History Studies (ÇTTAD)*. XVIII. Special Issue. 2018. Pp. 119–120.

Yerasimos, 2000 – *Yerasimos S.* Turkish–Soviet Relations in the War of Independence 1917–1923. Boyut Publishing Group. Istanbul. 2000. 640 p.

Yunus, 1978 – *Yunus N.* Memories of the War of Independence. Erdini Printing and Publishing House. Istanbul, 1978. 128 p.

References

Akçakayalıoğlu, 1988 – *Akçakayalıoğlu C.* Atatürk as Commander, Reformer, and Statesman. General Staff Printing House. Ankara, 1988. 731 p.

Akyüz, 1988 – *Akyüz Y.* The Turkish War of Independence and French Public Opinion (1919–1922). Turkish Historical Society Printing House. Ankara, 1988. 406 p.

Alpargu, Özçelik, Yavuz, 2001 – *Alpargu M., Özçelik İ., Yavuz N.* Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution. Gündüz Education Publishing (Umit Printing). Ankara, 2001. 302 p.

Armaoğlu, 1987 – *Armaoğlu F.* 20th Century Political History 1914–1980. Türkiye İş Bankası Cultural Publications. Ankara, 1987. 883 p.

Atatürk, 1974 – *Atatürk M.K.* Söylev (Nutuk) [Speech]. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1974. Vol. I. 314 p. [in Turkish]

Baykara, 1985 – *Baykara T.* National Struggle (1918–1923). Ministry of Culture and Tourism Publications. Ankara, 1985. 110 p.

Büjak, 1939 – *Büjak Alb.* Campaigns of the Greek Army 1918–1922. Transl. by İbrahim Kemal. Military Press. Istanbul, 1939. 264 p.

Documents of the Foreign Policy of the USSR, 1959 – Documents of the Foreign Policy of the USSR. Vol. I (November 7, 1917 – December 31, 1918). Ministry of Foreign Affairs of the USSR. State Publishing House of Political Literature. Moscow, 1959. 772 p.

Erkan, 2023 – *Erkan M.S.* “The Meeting of British Agents and Experts on March 26, 1919, Regarding the Efforts to Partition the Middle East After the Paris Peace Conference”. Education and Society in the 21st Century. 2023. № 12(34). P. 267.

Esmer, 1944 – *Esmer A.Ş.* Political History. Maarif Printing House. Istanbul, 1944. 663 p.

Gürün, 1986 – *Gürün K.* The World at War and Turkey. Bilgi Publishing House. Istanbul, 1986. 416 p.

Hitapoğlu, 2001 – *Hitapoğlu S.* The Turkish–French Struggle (Central Taurus Passes 1915–1921). Atatürk Research Center Publications. Ankara, 2001. 300 p.

İzzet, 1993 – *İzzet A.* My Outcry (The Realities of the War of Independence). Nehir Publications. Istanbul, 1993. Vol. II. 448 p.

Jaeschke, 1986 – *Jaeschke G.* British Documents on the Turkish War of Independence. Transl. into Turkish by Cemal Köprülü. Turkish Historical Society Printing House. Ankara, 1986. 312 p.

Karabekir, 1988 – *Karabekir K.* Our War of Independence. Merk Publishing Inc. Istanbul, 1988. 1342 p.

Köse, 2014 – *Köse İ.* “The Minutes of the Paris Peace Conference and President Woodrow Wilson's Perception of Turks”. History Studies. 2014. 6(3). April. P. 219.

Kurat, 1990 – *Kurat A.N.* Turkey and Russia. Ministry of Culture. Ankara, 1990. 754 p.

Kutay, 1961 – *Kutay C.* History of Independence and Freedom Struggles. Vol. 16. Istanbul, 1961. 9456 p.

Lenin, 1956 – *Lenin V.I.* Combustible Material in World Politics. The Awakening of Asia. Initial Draft of Theses on the National and Colonial Questions (for the Second Congress of the Comintern). State Publishing House of Political Literature. Moscow, 1956. 140 p.

Öktem, 1991 – *Öktem H.R.* Memories of the Armistice and Occupation. (Prepared by Zeki Arıkan). Turkish Historical Society Publications. Ankara, 1991. 162 p.

Özalp, 1988 – *Özalp K.* National Struggle 1919–1922. Turkish Historical Society Printing House. Vol. I. Ankara, 1988. 268 p.

Özçelik, 1993 – *Özçelik A.* Ali Fuat Cebesoy (1882–January 10, 1968). Akçağ Publications. Ankara, 1993. 416 p.

Özkaya, 1988 – *Özkaya Y.* “Reactions in Anatolia to the Occupation of Izmir”. Atatürk Yolu Journal. 1988. January. 424 p.

Pavlovich–Volunteer, 1920 – *Pavlovich M. P., Volunteer (Mikhail Veltman).* Questions of Colonial and National Policy and the Third International (Soviet Russia, Azerbaijan, Georgia, Armenia and Turkey). Publishing House of the Third Communist International. Moscow, 1920. 267 p.

Sander, 1989 – *Sander O.* Political History: From Ancient Times to 1918. İmge Bookstore. Ankara, 1989. 423 p.

Şimşir, 1985 – *Şimşir B.N.* The Malta Exiles. Bilgi Publishing House. Ankara, 1985. 424 p.

Turan, 2018 – *Turan O.* “The Landing of the Greek Army in Izmir and Witnesses to the Occupation According to British Archive Documents”. Journal of Contemporary Turkish History Studies (ÇTTAD). XVIII. Special Issue. 2018. Pp. 119–120.

Yerasimos, 2000 – *Yerasimos S.* Turkish–Soviet Relations in the War of Independence 1917–1923. Boyut Publishing Group. Istanbul. 2000. 640 p.

Yunus, 1978 – *Yunus N.* Memories of the War of Independence. Erdini Printing and Publishing House. Istanbul, 1978. 128 p.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1050–
1062
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1050-1062

ADAPTATION CHALLENGES OF ETHNIC REPATRIATES IN POST-SOVIET KAZAKHSTAN: A HISTORICAL-CONTEXTUAL ANALYSIS

Nazgul Baigabatova¹, Miras Abdrakhim^{2*}

¹Zhetysu University named after Iliyas Zhansugurov (187A, Zhansugurov St., 040009, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0001-6228-4043> E-mail: nazgul.baigabatova@gmail.com

²Zhetysu University named after Iliyas Zhansugurov (187A, Zhansugurov St., 040009, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan)

PhD, Lecturer

<https://orcid.org/0000-0002-1074-2038> E-mail: abdrakhimmiras@gmail.com

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2025

© Baigabatova N., Abdrakhim M., 2025

Abstract. Introduction. This article examines the processes of ethnic repatriation in post-Soviet Kazakhstan through the lens of historical that continue to influence contemporary society. After the dissolution of the Soviet Union, tens of thousands of ethnic Kazakhs returned from China, Uzbekistan, Mongolia, Iran, and other countries. Their arrival became not only a demographic phenomenon but also an important socio-cultural event contributing to the revitalization of national identity and the reassessment of collective historical memory. *Purpose and objectives.* The main aim of the study is to analyze the adaptation of ethnic repatriates in the context of long-term historical developments and institutional transformations inherited from the imperial, Soviet, and early post-Soviet periods. The research identifies key factors influencing adaptation and examines how these factors affect the integration of ethnic Kazakhs into modern Kazakhstani society. *Materials and methods.* This study employs a combination of comparative historical analysis, sociocultural interpretation, and a historical-analytical approach, allowing for a thorough examination of the continuity between past administrative and social structures and contemporary adaptation processes. General scientific methods of analysis and synthesis are applied to provide a systematic and comprehensive understanding of the topic. The research is grounded in a critical evaluation of historical determinants that influence current adaptation mechanisms. *Results.* The findings show that repatriation is a multidimensional process shaped by historical memory, institutional arrangements, and social perceptions. Administrative practices, demographic patterns, and community attitudes, formed over decades of Soviet and post-Soviet development, continue to influence integration. Linguistic and cultural differences may reproduce internal distinctions within the Kazakh ethnic community, complicating social cohesion. *Conclusion.* The study concludes that the adaptation of repatriates should be understood as an effort to navigate historically rooted

social and cultural boundaries. Recognizing these factors provides a deeper understanding of contemporary integration processes in Kazakhstan.

Keywords: repatriation, ethnic Kazakhs, adaptation, historical factors, identity, integration.

Acknowledgments: This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant № AP26197965 project “Everyday life of ethnic repatriates in post-soviet Kazakhstan: adaptive strategies and integration practices (on the example of the Zhetysay region)”.

For citation: Baigabatova N.K., Abdrakhim M.Ye. Adaptation challenges of ethnic repatriates in post-soviet Kazakhstan: a historical-contextual analysis // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1050–1062. [In English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1050-1062

ПОСТКЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИАНТТАРДЫҢ БЕЙІМДЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТАРИХИ-КОНТЕКСТУАЛДЫҚ ТАЛДАУ

Назгул Қажымұратқызы Байғабатова¹, Мираc Еркінұлы Абдрахим^{2*}

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті (Қазақстан Республикасы, Талдықорған, 040009, І. Жансүгіров көшесі, 187А)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)

<https://orcid.org/0000-0001-6228-4043> E-mail: nazgul.baigabatova@gmail.com

²І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті (Қазақстан Республикасы, Талдықорған, 040009, І. Жансүгіров көшесі, 187А)

Философия докторы (PhD), аға оқытушы

<https://orcid.org/0000-0002-1074-2038> E-mail: abdrakhimmiras@gmail.com

*Корреспондент-автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Байғабатова Н.К., Абдрахим М.Е., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада посткеңестік Қазақстандағы этникалық репатриация процестері қазіргі қоғамға әсер етуін жалғастырып келе жатқан тарихи факторлар тұрғысынан қарастырылады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қытай, Өзбекстан, Моңғолия, Иран және басқа да елдерден ондаған мың этникалық қазақтар тарихи отанына оралды. Олардың келуі демографиялық құбылыс қана емес, ұлттық бірегейлікті жаңғыртуға және тарихи жадты қайта пайымдауға ықпал еткен маңызды әлеуметтік-мәдени оқиға болды. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің негізгі мақсаты – этникалық репатрианттардың бейімделу процесін империялық, кеңестік және посткеңестік кезеңдерден мұраға қалған ұзақ мерзімді тарихи оқиғалар мен институционалдық өзгерістер контекстінде талдау. Мақала бейімделуге әсер ететін негізгі факторларды анықтайды және олардың этникалық қазақтардың қазіргі қазақстандық қоғамға интеграциялану үрдісіндегі рөлін зерттейді. *Материалдар мен әдістер.* Бұл зерттеу салыстырмалы тарихи талдаудың, әлеуметтік-мәдени түсіндірудің және тарихи-аналитикалық тәсілдің үйлесімін қолданады, бұл өткен әкімшілік және әлеуметтік құрылымдар мен қазіргі заманғы бейімделу процестері арасындағы сабақтастықты мұқият зерттеуге мүмкіндік береді. Тақырыпты жүйелі және жан-жақты түсіну үшін талдау мен синтездің жалпы ғылыми әдістері қолданылады. Зерттеу қазіргі бейімделу механизмдерін анықтайтын тарихи дәлелдемелерді сыни бағалауға негізделген. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері репатриацияның тарихи жады, институционалдық жағдайлар және қоғамдық көзқарастармен айқындалатын көпқырлы үдеріс екенін көрсетеді. Кеңестік және посткеңестік кезеңдерде қалыптасқан әкімшілік практика, демографиялық ерекшеліктер және жергілікті қауымдастықтардың ұстанымдары бейімделу үдерісіне әлі де ықпал етеді. Тілдік және мәдени айырмашылықтар кейде қазақ этносы ішіндегі ішкі жіктерді қайта жаңғыртады, ал бұл әлеуметтік үйлесімділікті қиындатады. *Қорытынды.* Зерттеу репатрианттардың бейімделуін жай ғана әлеуметтік интеграция емес, тарихи қалыптасқан әрі әлеуметтік және мәдени шекараларды еңсеру үдерісі ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Осы факторларды түсіну қазіргі Қазақстандағы интеграция үдерістерін тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: репатриация, этникалық қазақтар, бейімделу, тарихи факторлар, бірегейлік, интеграция.

Алғыс: бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен, ЖТН АР26197965 «Посткеңестік Қазақстандағы этникалық репатрианттардың күнделікті өмірі: бейімделу стратегиялары мен интеграциялық тәжірибелері (Жетісу облысының мысалында) жоба аясында дайындалды

Дәйексөз үшін: Байғабатова Н.К., Абдрахим М.Е. Посткеңестік Қазақстандағы этникалық репатрианттардың бейімделу мәселелері: тарихи-контекстуалдық талдау // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1050–1062-бб. [ағылшын тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1050-1062

ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ ЭТНИЧЕСКИХ РЕПАТРИАНТОВ В ПОСТСОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИКО-КОНТЕКСТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Назгуль Кажимурадовна Байғабатова¹, Мирас Еркінұлы Абдрахим^{2*}

¹Жетісуский университет имени И. Жансугурова (040009, ул. И. Жансугурова, 187А, Талдықорган, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)

<https://orcid.org/0000-0001-6228-4043> E-mail: nazgul.baigabatova@gmail.com

² Жетісуский университет имени И. Жансугурова (040009, ул. И. Жансугурова, 187А, Талдықорган, Республика Казахстан)

Доктор философии (PhD), старший преподаватель

<https://orcid.org/0000-0002-1074-2038> E-mail: abdrakhimmiras@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

©Байғабатова Н.К., Абдрахим М.Е., 2025

Аннотация. *Введение.* Данная статья рассматривает процессы этнической репатриации в постсоветском Казахстане через призму исторических факторов, продолжающих влиять на современное общество. После распада Советского Союза десятки тысяч этнических казахов вернулись на историческую родину из Китая, Узбекистана, Монголии, Ирана и других стран. Их возвращение стало не только демографическим явлением, но и важным социокультурным событием, способствовавшим возрождению национальной идентичности и переосмыслению коллективной исторической памяти. *Цель и задачи.* Основная цель исследования – проанализировать адаптацию этнических репатриантов в контексте длительных исторических процессов и институциональных трансформаций, унаследованных от имперского, советского и раннего постсоветского периодов. В рамках исследования определяются ключевые факторы, влияющие на адаптацию, а также рассматривается их влияние на процессы интеграции этнических казахов в современное казахстанское общество. *Материалы и методы.* В данном исследовании используется сочетание сравнительно-исторического анализа, социокультурной интерпретации и историко-аналитического подхода, что позволяет глубоко изучить преемственность между прошлыми административными и социальными структурами и современными процессами адаптации. Для обеспечения системного и всестороннего понимания темы применяются общенаучные методы анализа и синтеза. Исследование основано на критической оценке исторических факторов, определяющих современные механизмы адаптации. *Результаты.* Проведенный анализ показывает, что репатриация представляет собой многомерный процесс, формируемый исторической памятью, институциональными условиями и социальными представлениями. Административные практики, демографические особенности и общественные установки, сформировавшиеся в советский и постсоветский периоды, продолжают влиять на интеграцию. Языковые и культурные различия нередко воспроизводят внутренние различия внутри казахского этноса, осложняя социальную консолидацию. *Заключение.* В исследовании показано, что адаптацию репатриантов следует рассматривать не только как процесс интеграции, но и как преодоление исторически сложившихся социальных и культурных границ.

Осмысление этих факторов позволяет глубже понять современные процессы интеграции в Казахстане.

Ключевые слова: репатриация, этнические казахи, адаптация, исторические факторы, идентичность, интеграция.

Благодарность: статья подготовлена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, проект ИРН AP26197965 «Повседневная жизнь этнических репатриантов в постсоветском Казахстане: адаптивные стратегии и практики интеграции (на примере области Жетісу)».

Для цитирования: Байгабатов Н.К., Абдрахим М.Е. Проблемы адаптации этнических репатриантов в постсоветском Казахстане: историко-контекстуальный анализ // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1050–1062. [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1050-1062

Introduction. In the period following the dissolution of the Soviet Union, the Republic of Kazakhstan began to receive significant numbers of ethnic repatriates, primarily ethnic Kazakhs returning from abroad, where they had lived for several generations. These repatriates constitute an important component of the state's national policy, aimed at restoring ethnocultural cohesion and achieving demographic balance. However, their adaptation within the socio-cultural and economic spheres has encountered considerable challenges that go beyond material conditions, encompassing issues of social integration, cultural adjustment, and questions of ethnic identity and a sense of belonging [Werner et al., 2015].

The relevance of this study is determined by several factors. First of all, Kazakhstan's state policy continues to promote repatriation as a mechanism for strengthening national identity and preserving cultural heritage. Secondly, despite the availability of governmental support, a significant number of repatriates face difficulties in the process of social adaptation, which manifest in cultural and linguistic barriers as well as in socio-psychological challenges [Sultanmuratov, 2017]. Thirdly, a systematic understanding of the historical and social factors that hinder successful integration is a necessary prerequisite for developing effective state support measures and for shaping an inclusive society.

A comprehensive understanding of the contemporary challenges of repatriate adaptation requires taking into account the historical and cultural context shaped by the legacy of the imperial and Soviet periods in Kazakhstan. For several centuries, the territory of Kazakhstan experienced administrative, social, and cultural transformations that influenced traditional practices, social hierarchies, and patterns of interethnic interaction. These historical processes continue to affect present-day ethnic relations, language policies, and social expectations, directly influencing the processes of adaptation for repatriates.

The contemporary barriers faced by repatriates can be traced to these historical and social transformations. Linguistic difficulties, cultural differences, and social marginalization are linked to the legacies of past political and social structures, which shaped specific patterns of interaction and perceptions of ethnic belonging [Kurganskaya et al., 2024: 68-69]. These factors may generate internal identity conflicts and intensify the challenges of the adaptation process, requiring attention from both scholars and policymakers.

The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the historical and social factors influencing the adaptation of ethnic repatriates in post-Soviet Kazakhstan. The study seeks to identify the key barriers and mechanisms that hinder successful integration, as well as to examine possible ways of overcoming them. In this way, the research aims to deepen the understanding of the dynamics of ethnic identity, social adaptation, and cultural adjustment within the contemporary context of Kazakhstan through the studying historical past.

Methodology. The methodology of this article is grounded in a historical-analytical approach, which makes it possible to examine the adaptation of ethnic repatriates through the lens of historical and social factors that have shaped contemporary Kazakhstan. The study employs insights from social and historical theory to reveal the interconnections between past developments and present-day integration processes. A historical-comparative analysis is applied to juxtapose various factors influencing adaptation. This approach allows for the generalization of accumulated experience and highlights the systemic nature of the challenges faced by repatriates.

In addition, the sequence of historical and social factors influencing the adaptation of repatriates in contemporary Kazakhstani society is arranged from the most fundamental to the derivative, reflecting the logic of their historical interconnections. The analysis begins with the basic conditions of adaptation, including language and social norms, followed by structural and institutional elements related to

demography, education, and bureaucracy. The sequence concludes with cultural consequences and the resulting internal divisions within the ethnos, which represent the cumulative effect of all preceding factors.

Moreover, the article employs a historical-narrative and systems approach, as well as the principle of historicism, which makes it possible to examine the problem of repatriate adaptation in contemporary Kazakhstani society in its development and in connection with other socio-political and economic processes that have unfolded in the country during the years of independence. Furthermore, general scientific methods of analysis and synthesis were applied, ensuring the comprehensive character of the study.

It is important to note that this article focuses on exploring the historical roots of the issue, drawing solely on historical evidence. The study is introductory in nature and represents the theoretical-historical stage of a larger project on the adaptation of ethnic repatriates. This work does not use materials of observations, surveys, or other methods of collecting contemporary data, as its main aim is to examine historical factors and trace the causal connections that have influenced current adaptation processes. This approach lays a strong historical foundation for further research and offers a deeper understanding of the dynamics of repatriates' integration into contemporary society.

Discussion. The issue of repatriation and integration of ethnic Kazakhs who returned to their historical homeland after the collapse of the USSR occupies a prominent place in contemporary scholarship in Kazakhstan and abroad. The historiography of this subject is characterized by its multidimensionality, encompassing sociological, cultural, political and legal approaches.

Early studies (2000s – early 2010s) were mainly focused on the general characteristics of the repatriation process. Thus, in the works of S. Orazalyuly [Orazalyuly, 2010], B. Kalshabayeva and her colleagues [Kalshabayeva, Seisenbayeva, 2013], [Kalshabayeva, Yegizbayeva, 2025], as well as Kalysh and Kassymova [Kalysh, Kassymova, 2013]; [Kalysh, Kassymova, 2014], the socio-cultural challenges faced by repatriates, as well as the first practices of state policy in this field, were examined in detail. These studies laid the foundation for the conceptualization of the notion of “repatriate” and the problematics of adaptation.

Sociological and cultural studies of the 2010s–2020s [Bokayev et al., 2012; Dossanova et al., 2021] focused on issues of language identity, ethnocultural adaptation, as well as the everyday practices of interaction between repatriates and the local population. Particular attention was paid to the role of language as a key factor of integration [Bokayev et al., 2012], as well as to the transnational ties and family strategies maintained by repatriates from China and Mongolia [Zharkynbekova et al., 2024].

Legal and institutional aspects were further developed in the works of Zhampeissov [Zhampeissov, 2013], Zhailybayev and co-authors [Zhailybayev et al., 2020], and Baimoldina [Baimoldina, 2013]. These studies examine the legal mechanisms regulating repatriation and integration, as well as the socio-legal engagement of young repatriates. They also highlight the tension between the formal regulatory framework and the actual practices of adaptation.

The economic dimension of the topic is addressed in the works of Mussina and co-authors [Mussina et al., 2022] and Zhapakov et al. [Zhapakov et al., 2020], which focus on employment, the impact on internal migration, and the economic marginality of repatriates. Such studies demonstrate that social integration is directly linked to economic opportunities and regional disparities.

Regional studies [Zhanbossinova, Karibayev, 2019]; [Musina et al., 2024]; [Atantayeva et al., 2015]; [Karibayev, 2021] highlight the specific features of adaptation practices in the eastern and western regions of Kazakhstan. These works show that the perception of repatriates varies across regions and is shaped by both demographic factors and socio-cultural conditions.

In recent years, historiography has shifted its focus from general issues to more specialized topics such as the role of repatriate organizations in integration [Kaiser, Beimenbetov, 2020], questions of terminology [Sharimova, 2024], transnational practices [Zharkynbekova et al., 2024], and the ethnopsychological aspects of adaptation [Baimoldina, 2013]. This trend reflects the gradual professionalization of research in this field and its increasingly interdisciplinary character.

It is not difficult to observe that the existing studies on Kazakh repatriation generally address the problem of adaptation from various perspectives such as sociological, cultural, economic and legal aspects. However, none of these works approach it through the lens of the colonial past, limiting themselves to descriptions of current difficulties and historical consequences without conceptualizing them in postcolonial terms. Even when authors mention the effects of imperial or Soviet policies, such as borders, demographics, or language, they tend to present them as mere “historical background” rather than as a conceptual framework for analysis.

Foreign research on Kazakh repatriation and the situation of the Oralmans covers a wide range of issues from challenges of adaptation and sociocultural identity to transnational practices and state migration policies. The works of A. Diener [Diener, 2005]; [Diener, 2009], H. Barcus [Barcus, 2010]; [Barcus, 2015] and C. Werner [Werner et al., 2017] examine everyday strategies, language policy, and the migration trajectories of Kazakhs from Mongolia and China, paying attention both to transnational connections and to the internal barriers encountered within Kazakhstan. Another line of research focuses on the institutional and political frameworks of repatriation [Skrentny, 2007]; [Oka, 2013], as well as on ethnic and language policies in the post-Soviet period [Dave, 2007]; [Laruelle, Peyrouse, 2007]. Overall, foreign historiography views repatriation as part of broader processes of nationalization, migration and transnationalism.

While foreign scholars seldom refer directly to the notion of a “colonial past”, its influence is evident in many of their works. Bhavna Dave [Dave, 2007], for instance, argues that the privileged position of the Russian language and the social hierarchy built around it are clear continuations of imperial and Soviet legacies. Peter Sinnott [Sinnott, 2003] examines demographic transformations in Kazakhstan and traces them back to resettlement campaigns carried out during the Soviet period, a process that can be seen as a continuation of demographic engineering practices.

More specifically, Alexander Diener points out that Kazakhs in Mongolia and China were divided by borders established first by the Russian Empire and later by the Soviet Union, which predetermined their cultural distance from the “metropole”. In his work “One Homeland or Two? The Nationalization and Transnationalization of Mongolia’s Kazakhs”, Alexander Diener argues that the state borders established in the XX century fragmented what had once been a unified ethnic community, turning it into a “transnational people” [Diener, 2009: 7-9] and thereby complicating the process of return to Kazakhstan [Diener, 2009: 155-158]. Marlène Laruelle and Sébastien Peyrouse examine cross-border minorities, noting that their intermediary role between China and Central Asia emerged as a result of imperial and Soviet territorial divisions. Although the authors do not explicitly employ postcolonial terminology, their work clearly demonstrates that the contemporary challenges of repatriate adaptation are deeply rooted in the historical experience of colonial governance, border policies, and demographic practices [Laruelle, Peyrouse, 2007: 56–58].

Both Kazakhstani and international studies address, directly or indirectly, certain manifestations of the colonial and Soviet legacy, whether demographic engineering, language policy, or cross-border processes. Yet, for the most part, these aspects are treated merely as isolated elements of the historical background, without offering a comprehensive analysis of repatriation from a postcolonial perspective. It is precisely this gap that creates an opportunity for further research aimed at interpreting the adaptation processes of repatriates through the prism of the historical past and its long-term consequences.

Results. It is clear that the adaptation of repatriates in post-Soviet Kazakhstan is closely linked to the country’s historical development and long-term social transformations. Many of the difficulties experienced by ethnic Kazakhs returning from neighboring or distant countries have roots in earlier political, linguistic, and administrative processes that shaped social structures throughout the twentieth century. During these periods, specific cultural and institutional patterns emerged that continue to influence contemporary Kazakhstani society.

To understand these processes, it is important to identify several key historical factors. Among them are: the linguistic environment formed over many decades; social hierarchy and patterns of economic inequality; demographic shifts that changed the ethnic composition of various regions; the bureaucratic system inherited from previous administrative models; evolving perceptions of cultural identity; and internal differences within the wider Kazakh ethnic community. Each of these factors will be examined in detail, from their historical formation to their present manifestations in Kazakhstan.

One of the most significant factors affecting the adaptation of repatriates today is the persistence of language barriers and the existing “hierarchy of languages”. In this context, language operates not only as a means of daily communication but also as a key resource for access to education, employment, and social mobility [Bourdieu, 1986: 241–258]. The long-term promotion of the Russian language, first under the administrative policies of the Russian Empire [Sadovkassova, 2008] and later throughout the Soviet period [Zhmanova, 2016], led to its dominant position in public, educational, and professional spheres, creating a structural advantage for those proficient in it.

From the perspective of social theory, language represents a field of power relations in which the “dominant” language shapes communication norms and contributes to the formation of social hierarchies [Spivak, 1988: 271–313; Said, 1993: 290–292]. A similar situation in Kazakhstan today reflects what Homi

K. Bhabha describes as the “ambivalence of discourse” [Bhabha, 1994: 85–92]: while fluency in Russian provides individuals with broader opportunities for social advancement, it simultaneously produces feelings of cultural distance or marginalization among those who lack this linguistic capital.

One of the key historical factors influencing the adaptation of ethnic repatriates in Kazakhstan is the legacy of linguistic and socio-cultural developments formed over the twentieth century. Repatriates arriving from countries where Kazakh or other non-Russian languages are predominantly used often face notable professional and cultural limitations due to insufficient knowledge of Russian [Tazhibayeva, Zharkynbekova, 2023]. Those returning from Mongolia, China, Iran, and Turkey encounter particularly significant difficulties, as their limited Russian-language skills restrict access to education, employment, and public services. In comparison, repatriates from Uzbekistan and Turkmenistan adapt more easily, since many of them possess basic or intermediate Russian proficiency. This discrepancy reflects differences in historical experiences, including the degree of contact with Russian-speaking environments during the twentieth century.

Scholars point out that language continues to function as an important marker of ethnic belonging and affects individuals’ ability to establish social connections [Smagulova, 2008: 440–475]. Proficiency in widely used languages enables repatriates to integrate more quickly into new professional and social settings, whereas the absence of such skills creates long-term structural limitations. Understanding the role of linguistic barriers highlights the need for targeted support, including language courses, educational initiatives, and professional training adapted to current labor-market requirements.

Another important historical factor is the persistence of socio-economic hierarchies that developed throughout the twentieth century. These hierarchies shaped distinctions between urban and rural populations, as well as between groups with different levels of access to education and administrative resources. Repatriates returning from various regions such as post-Soviet states, China, Iran, Afghanistan, and others, often entered a socio-economic environment in which opportunities were unequally distributed. Kazakhstan inherited a social structure where urban residency, familiarity with industrial labor, and connections to administrative institutions provided significant advantages. By contrast, many repatriates had primarily agricultural experience, limited economic resources, insufficient language skills, and a lack of established networks within state and economic structures, placing them at the margins of the social system [Bokayev, 2011: 106].

A historically shaped peripheral social position reinforced a sense of marginality among many repatriates. Even with state support programs, quotas, and targeted assistance measures, repatriates often faced difficulties in securing prestigious employment, accessing quality education, and achieving upward social mobility. The social structure inherited from the Soviet period, strongly influenced by urban norms and established professional hierarchies, frequently perceived newcomers as “outsiders”, which further complicated their adaptation. At the same time, economic vulnerability encouraged repatriates to form tight-knit communities that preserved elements of traditional culture. While this helped maintain cultural identity, it also slowed their integration into the broader social environment [Khizat, 2015: 61–63].

Thus, the factor of social and economic marginalization manifested itself in a dual way. On the one hand, it hindered the integration of repatriates into the post-Soviet social system, anchoring them on the lower levels of the social hierarchy. On the other hand, it stimulated the development of adaptive strategies, expressed through the creation of informal support networks, the preservation of cultural practices, and gradual inclusion in Kazakhstan’s socio-economic life [Laruelle, 2010; Diener, 2009].

Another significant historical factor shaping repatriate adaptation concerns the long-term demographic processes that unfolded in Kazakhstan throughout the twentieth century. State-led demographic policies were often designed to redistribute the population in accordance with political, economic, or administrative needs. These processes included the mass settlement of Slavic populations in the late 19th and early 20th centuries, the deportations of various ethnic groups in the 1930s–1940s, and the Virgin Lands campaign, which substantially transformed the demographic landscape of the northern and central regions of the republic [Alekseyenko, Aubakirova, 2017: 129–130].

These historical demographic shifts created a complex ethno-social environment into which repatriates began returning in the 1990s. Differences in regional population density, levels of urbanization, economic development, and patterns of interethnic interaction shaped their adaptation trajectories and produced significant regional variations in integration outcomes.

These historical processes created structural conditions that contributed to the marginalization of both local Kazakhs and repatriates returning to Kazakhstan in the 1990s. Repatriates entered a socio-cultural

environment where Russian-speaking groups predominated in urban centers, while rural regions were characterized by underdeveloped infrastructure and limited economic opportunities. Consequently, adaptation was complicated both by competition in the labor market and by the need to integrate into a society shaped by long-standing social and regional asymmetries [Bokayev, 2011: 106–107].

An important dimension of these demographic shifts was spatial: new settlements and urban centers were established according to historical patterns of population distribution, while traditional nomadic routes and economic zones of the Kazakh population were transformed or partially dismantled. In the post-Soviet period, many repatriates were resettled in regions with underdeveloped infrastructure, reinforcing their peripheral status within the national socio-economic landscape [Khizat, 2015: 61–63]. These demographic developments not only altered the ethnic composition of the population but also generated long-term spatial and social imbalances that affected the adaptation of repatriates, limiting access to resources and compelling them to develop independent strategies for integration within an established hierarchical context.

Another key historical factor influencing repatriate adaptation is the legacy of bureaucratic structures inherited from previous administrative systems. The hierarchical organization of administrative and social processes, developed during the imperial and Soviet periods, continues to shape contemporary societal dynamics in Kazakhstan [Bokayev, 2011: 106–107]. In the Russian Empire, key administrative positions were typically held by representatives of central authorities, while local Kazakhs were largely limited to lower-level roles [Sultangalieva, 2015: 657–659]. This created a reliance on centralized structures and reinforced adherence to formal rules. During the Soviet period, the bureaucracy remained rigid, reinforced by ideological control and standardization, which often constrained the role of local practices and traditions. For modern repatriates, these historical administrative patterns manifest as challenges in navigating state institutions, obtaining official documents, and accessing housing and employment [Bokayev, 2011: 106–107].

Such a bureaucratic structure reproduces the historical model of “external control,” in which new members of society are perceived as “outsiders” required to conform to formalized rules. This dynamic creates additional barriers to social integration and reinforces a sense of alienation. Considering the historical development of administrative systems helps to explain the underlying reasons for the difficulties ethnic Kazakhs face in integrating into contemporary society [Baigabatova, Sancak, 2018: 48–49].

Another important factor influencing adaptation is the challenge of a historically shaped cultural identity. Many ethnic Kazakhs who lived outside the republic, in countries such as China, Uzbekistan, Iran, Turkey, or Afghanistan, preserved their language, customs, and traditions, but often in relative isolation from the broader Kazakh cultural space. Consequently, their cultural practices sometimes retained archaic features or became mixed with elements of the host countries’ cultures [Shaken, 2023: 185–187].

Upon returning to Kazakhstan, these differences often generated cultural discrepancies. Some repatriates spoke archaic dialects of Kazakh, while others had lost proficiency in the language entirely, using the languages of their countries of residence instead. For some, national identity was primarily linked to Islamic traditions, whereas in Soviet and post-Soviet Kazakhstan, a more secular and urbanized model of cultural self-awareness had developed. These contrasts sometimes led to misunderstandings or latent tensions between local and newly arrived Kazakhs.

Cultural differences also affected self-perception: repatriates often saw themselves as “closer to authentic Kazakh traditions,” while some local Kazakhs viewed them as “backward” or “different”. This resulted in a form of double marginality, in which repatriates were not fully integrated either into the society they returned to or the one they had left.

The factor of cultural distinctiveness thus had an ambivalent effect. On one hand, it complicated integration and reinforced social boundaries; on the other, it served as a foundation for reviving traditional language, customs, and religious practices, enriching Kazakhstan’s contemporary cultural landscape.

Finally, internal divisions within the Kazakh ethnic group emerge as a synthesis of these historical barriers. Social hierarchy, economic marginality, bureaucratic structures, demographic patterns, and cultural distinctions combine to position repatriates as a distinct subgroup within their own ethnicity. They differ from the local population in language, habits, social status, and cultural outlook, which contributes to internal segregation [Shaken, 2004: 32–35].

This internal divide manifests on multiple levels: socio-economic (peripheral positions and limited access to resources), cultural-psychological (differences in language, traditions, and perceptions), and institutional (bureaucratic procedures and established administrative practices). Together, these factors show that adaptation is not merely a process of integration but also an effort to navigate and reconcile internal

ethnic and cultural boundaries shaped by historical experience, social conditions, and institutional mechanisms.

Conclusion. Thus, the analysis of repatriate adaptation in post-Soviet Kazakhstan demonstrates that this process cannot be examined in isolation from its historical context. Past social, economic, and institutional developments have shaped specific societal structures and cultural patterns that continue to influence contemporary Kazakhstan. For this reason, the difficulties faced by ethnic Kazakhs returning to their historical homeland are not incidental but deeply rooted in historical experience.

The key factors influencing adaptation include language barriers, social hierarchy, demographic patterns, the legacy of bureaucratic structures, and variations in cultural identity. Each of these elements has historical origins, yet together they create a system of constraints that produces internal divisions within the Kazakh ethnos. In this context, language functions not only as a means of communication but also as a marker of social status, while economic marginality and bureaucratic challenges reinforce feelings of exclusion and peripheral positioning.

At the same time, these factors cannot be considered solely negative. Cultural distinctiveness and the preservation of traditional practices have allowed repatriates to contribute to the renewal of Kazakhstan's cultural landscape. The revival of elements of national identity preserved outside the country may, over time, become an important resource for strengthening cultural diversity and social cohesion. In this way, repatriates both face integration challenges and contribute actively to the formation of a contemporary Kazakh identity.

The role of the state and civil society is particularly important. Policies supporting repatriates, including educational programs, bilingual environments, and recognition of qualifications and professional experience, can significantly ease adaptation. Engagement with local communities and participation in civic initiatives and cultural projects foster dialogue and reduce social distance.

Finally, repatriates maintain transnational connections with the historical diaspora, which broadens Kazakhstan's cultural and intellectual horizons, deepens regional ties, and fosters networks of shared memory. The adaptation of repatriates is thus a complex, multilayered process in which historical legacies intersect with contemporary challenges. Understanding this duality allows for more effective strategies to support integration through linguistic, cultural, and institutional initiatives while promoting equal opportunities for all social groups.

Literature

- Baigabatova, Sancak, 2018 – *Baigabatova N., Sancak M.* On the issue of the integration of repatriates in Kazakhstan society: expectations, alienation, strategies // *Оман тарихы*. 2018. № 4 (84). Pp. 44–52.
- Barcus, Werner, 2010 – *Barcus H., Werner C.* The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational migration from 1990–2008 // *Asian Ethnicity*. 2010. № 11(2). Pp. 209–228.
- Barcus, Werner, 2015 – *Barcus H., Werner C.* Immobility and the Re-imaginings of Ethnic Identity among Mongolian Kazakhs in the 21st Century // *Geoforum*. 2015. № 59. Pp. 119–128.
- Bhabha, 1994 – *Bhabha H.K.* The Location of Culture. London; New York: Routledge, 1994. 440 p.
- Bokayev et al., 2012 – *Bokayev B., Zharkynbekova S., Nurseitova K., Bokayeva A., Akzhigitova A., Nurgalieva S.* Ethnolinguistic Identification and Adaptation of Repatriates in Polycultural Kazakhstan // *Journal of Language, Identity, Education*. 2012. № 11(5). Pp. 333–343.
- Bourdieu, 1986 – *Bourdieu P.* The forms of capital // *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* / ed. J. G. Richardson. New York: Greenwood Press. 1986. Pp. 241–258.
- Dave, 2007 – *Dave B.* Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. London / New York: Routledge, 2007. 242 p.
- Diener, 2005 – *Diener A.C.* Problematic Integration of Mongolian-Kazakh Return Migrants in Kazakhstan // *Eurasian Geography and Economics*. 2005. № 46(6). Pp. 465–478.
- Diener, 2009 – *Diener A.* One Homeland or Two? The nationalization and Transnationalization of Mongolia's Kazakhs. Berkeley, 2009. 408 p.
- Kaiser, Beimenbetov, 2020 – *Kaiser M., Beimenbetov S.* The role of repatriate organisations in the integration of Kazakhstan's Oralmandar // *Europe-Asia Studies*. 2020. № 72(8). Pp. 1403–1425.
- Kalshabayeva, Seisenbayeva, 2013 – *Kalshabayeva B.K., Seisenbayeva A.S.* Repatriates in the Kazakhstan: The Problems of Migration and Adaptation to the Historic Homeland // *International Journal of Humanities and Social Sciences*. 2013. № 7(6). Pp. 1625–1630.
- Laruelle, Peyrouse, 2009 – *Laruelle M., Peyrouse S.* Cross-border Minorities as Cultural and Economic Mediators between China and Central Asia // *The China and Eurasia Forum Quarterly* 7. 2009. № 1. Pp. 93–119.

- Musina et al., 2024 – Musina S., Tasmagambetov A., Yernazarov Z. Features of Adaptation of Kandas Settled in the Western Region of Kazakhstan (based on materials for the years of Independence) // *Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Хабаршысы*. 2024. № 30(2). 75–92–66.
- Mussina et al., 2022 – Mussina S.T., Khusainova Z.S., Vechkinzova Y.A., Sartova R.B., Zhansagimova A.Y. Major issues of organizational and economic mechanisms of migration regulation in Kazakhstan // *Bulletin of the Karaganda university. Economy series*. 2022. № 105(1). Pp. 68–79.
- Oka, 2013 – Oka N. A note on ethnic return migration policy in Kazakhstan: Changing priorities and a growing dilemma. IDE Discussion Paper № 394. Institute of Developing Economies, Japan External Trade Organization (JETRO). 2013.
- Orazalyuly, 2010 – Orazalyuly S. Oralman's matters: a complex view on ethnic Kazakhs repatriation. [MA Thesis]. Prague, Charles University in Prague, Faculty of science, Department of demography and geodemography. 2010. 113 p.
- Said, 1993 – Said E.W. Culture and Imperialism. New York, 1993. 380 p.
- Sharimova, 2024 – Sharimova M. Repatriation in Kazakhstan: Relevance of Terminology and Social Adaptation (According to the Results of Sociological Research) // *The Journal of Psychology, Amp; Sociology*. 2024. № 88(1). Pp. 98–109.
- Skrentny, 2007 – Skrentny J. Defining Nations in Asia and Europe: A Comparative Analysis of Ethnic Return Migration Policies // *International Migration Review*. 2007. No 41(4). Pp. 793–825.
- Smagulova, 2008 – Smagulova J. Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language Attitudes and Use // *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. 2008. № 11 (3–4). Pp. 440–475.
- Spivak, 1988 – Spivak G.C. Can the Subaltern Speak? // *Marxism and the Interpretation of Culture* / Ed. by C. Nelson and L. Grossberg. Urbana; Chicago: University of Illinois Press, 1988. Pp. 271–313.
- Werner et al., 2015 – Werner C.A., Emmelhainz C., Barcus H. Privileged Exclusion in Post-Soviet Kazakhstan: Ethnic Return Migration, Citizenship, and the Politics of (Not) Belonging // *Europe-Asia Studies*. 2015. No 69(10). Pp. 1557–1583.
- Zhailybayev et al., 2020 – Zhailybayev D., Serikkaliyeva A., Taldybayeva D. Some aspects of socio-cultural integration of young repatriants // *Journal of Oriental Studies*. 2020. № 95(4). Pp. 15–20.
- Zhampeissov, 2013 – Zhampeissov D. Legal aspects of ethnic repatriation: comparative and juridical analysis // *Middle-East Journal of Scientific Research*. 2013. No 15(6). Pp. 794–803
- Zhapakov et al., 2020 – Zhapakov S.M., Omirzhanov Y.T., Maulen A., Omirtay R., Azhinurina D.A. Problems of employment and adaptation of repatriates and their influence on the internal labor migration in Kazakhstan // *Human Systems Management*. 2020. No 39(2). Pp. 141–154
- Zharkynbekova et al., 2024 – Zharkynbekova S., Tazhibayeva S., Shakhputova Z., Agabekova Z., Azamatova A., Kuzar Z. Transnational practices of Kazakh repatriates: the role of family in the adaptation of ethnic Kazakh students from Mongolia and China // *Frontiers in Sociology*. 2024. Vol. 9. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2024.1452785>
- Алексеев, Аубакирова, 2017 – Алексеев А.Н., Аубакирова Ж.С. Население Казахстана в 50–80-е годы XX века: демографический взрыв и особенности этносоциальных эволюций // *Вестник НГУ. Серия: История, филология*. 2017. Т. 16. № 8: С. 127–142.
- Атантаева и др., 2015 – Атантаева Б.Ж., Мамырбеков А.М., Оспанова А.К. Шығыс Қазақстандағы репатриация үрдісінің тарихы (1991–2012 жж.). Семей. 2015. 143 б.
- Баймолдина, 2013 – Баймолдина Л.О. Жас қазақ репатрианттардың әлеуметтік-құқықтық белсенділігі мен аккультурациясының этнопсихологиялық ерекшеліктері: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы. 2013. 159 б.
- Бокаев, 2011 – Бокаев Б. К вопросу о проблемах языковой адаптации репатриантов Казахстана // *ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы*. 2011. № 1(131). С. 103–107.
- Жанбосинова, Карибаев, 2019 – Жанбосинова А, Карибаев М. Вопросы адаптации репатриантов в проекте ПРООН на примере Восточного Казахстана // *Отан тарихы*. 2019. № 3(87). С. 134–145.
- Жуманова, 2016 – Жуманова А.З. Қазақстандағы кеңестік тіл саясаты тарихының зерттелуі // *Қарағанды университетінің Хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы*. 2016. № 3(83). 33–43–66.
- Калыш, Касымова, 2013 – Калыш А., Касымова Д. Пути интеграции оралманов в казахстанское общество: реалии и вызовы. Алматы: Қазақ университеті. 2013. 206 с.
- Калыш, Касымова, 2014 – Калыш А., Касымова Д. Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов. Алматы: Қазақ университеті. 2014. 242 с.
- Калшабаева, Егизбаева, 2025 – Калшабаева Б., Егизбаева М. Қазақстанның шығысындағы қандастар: көші-қоны мен бейімделу мәселелері // *Asian Journal "Steppe Panorama"*. 2025. № 12(3). 900–915–66.
- Карибаев, 2021 – Карибаев М. Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттардың күнделікті тарихы: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Өскемен. 2021. 235 б.
- Курганская и др., 2024 – Курганская В.Д., Шаукенова З.К., Дунаев В.Ю., Абрахматова Г.А. Репатрианты в Казахстане: анализ проблем интеграции в социологическом измерении // *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2024. № 4. С. 67–90.

Садвокасова, 2008 – Садвокасова З.Т. Русификаторская политика царизма в области образования нерусских народов // *Отан тарихы*. 2008. № 1. С. 90–100

Султангалиева, 2015 – Султангалиева Г.С. Казахские чиновники Российской империи XIX в.: особенности восприятия власти // *Cahiers du Monde russe*. 2015. No 10(1). Pp. 651–679

Султанмуратов, 2017 – Султанмуратов Н. Политика репатриации: большая дилемма для Казахстана? URL: <https://www.asiakz.com/politika-repatriacii-bolshaya-dilemma-dlya-kazahstana>

Тажибаева, Жаркынбекова, 2023 – Тажибаева С., Жаркынбекова Ш. Особенности этнокультурной и языковой адаптации этнических казахов из Монголии и Китая: теоретико-методологические и прикладные аспекты исследования // *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series*. 2023. № 3. С. 63–73.

Хизат, 2015 – Хизат А. Репатрианты и городское пространство Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан // *Вестник Томского государственного университета. История*. 2015. № 5 (37). С. 61–64.

Шакен, 2023 – Шакен Б. Понятие и специфика казахской репатриации // Материалы XI Международной конференции «Социальная интеграция и развитие этнокультур в евразийском пространстве». 2023. Т. 1. № 12. С. 284–294.

Шәкен, 2024 – Шәкен Б. Особенности фамилии казахов-репатриантов и ее социально-документальные последствия // *Journal of History*. 2024. № 113(2). С. 30–41.

References

Alekseyenko, Aubakirova, 2017 – Alekseyenko A.N., Aubakirova Zh.S. Naselenie Kazakhstana v 50–80-e gody XX veka: demograficheskiy vzryv i osobennosti etnosotsial'nykh evolyutsii [The Population of Kazakhstan in the 1950s–1980s: Demographic Boom and Features of Ethnosocial Evolution]. *Vestn. NGU. Seriya: Istoriya, filologiya*. 2017. T. 16. № 8. Pp. 127–142. [in Russian].

Atantaeva et al, 2015 – Atantaeva B.Zh., Mamyrbekov A.M., Ospanova A.K. Shygys Qazaqstandagy repatriatsiya urdisinin tarihy (1991–2012 zhzh). [The History of the Repatriation Process in East Kazakhstan (1991–2012)]. Semey, 2015. 143 p. [in Kazakh].

Baigabatova, Sancak, 2018 – Baigabatova N., Sancak M. On the issue of the integration of repatriates in Kazakhstan society: expectations, alienation, strategies. *Otan tarikhy*. 2018. № 4 (84). Pp. 44–52

Baimoldina, 2013 – Baimoldina L.O. Zhas qazaq repatrianttardyn aleumettik-quqyqtyk belsendiligi men akkulturationsynyn etnopsikhologiyalyk erekshelekteri: filosofiya doktory (PhD) дәрежесін алу үшін dayyndalğan dissertatsiya [Ethnopsychological Features of Social and Legal Activity and Acculturation of Young Kazakh Repatriates: Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy (PhD)]. Almaty, 2013. 159 p. [in Kazakh].

Barcus, Werner, 2010 – Barcus H., Werner C. The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational migration from 1990–2008. *Asian Ethnicity*. 2010. No 11(2). Pp. 209–228.

Barcus, Werner, 2015 – Barcus H., Werner C. Immobility and the Re-imaginings of Ethnic Identity among Mongolian Kazakhs in the 21st Century. *Geoforum*. 2015. № 59. Pp. 119–128.

Bhabha, 1994 – Bhabha H.K. The Location of Culture. London; New York: Routledge, 1994. Pp. 85–92.

Bokayev et al., 2012 – Bokayev B., Zharkynbekova S., Nurseitova K., Bokayeva A., Akzhigitova A., Nurgalieva S. Ethnolinguistic Identification and Adaptation of Repatriates in Polycultural Kazakhstan. *Journal of Language, Identity, Education*. 2012. No 11(5). Pp. 333–343.

Bokayev, 2011 – Bokayev B. K voprosu o problemakh iazykovoi adaptatsii repatriantov Kazakhstana [On the Issues of Language Adaptation of Repatriates in Kazakhstan]. *QazUU Khabarshysy. Filologiya seriyasy*. 2011. No 1 (131). Pp. 103–107. [in Russian].

Bourdieu, 1986 – Bourdieu P. The forms of capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / ed. J. G. Richardson. New York: Greenwood Press. 1986. Pp. 241–258.

Dave, 2007 – Dave B. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. London / New York: Routledge, 2007. 242 p.

Diener, 2005 – Diener A.C. Problematic Integration of Mongolian-Kazakh Return Migrants in Kazakhstan. *Eurasian Geography and Economics*. 2005. № 46(6). Pp. 465–478

Diener, 2009 – Diener A. One Homeland or Two? The nationalization and Transnationalization of Mongolia's Kazakhs. Berkeley, 2009. 408 p.

Kaiser, Beimenbetov, 2020 – Kaiser M., Beimenbetov S. The role of repatriate organisations in the integration of Kazakhstan's Oralmandar. *Europe-Asia Studies*. 2020. № 72(8). Pp. 1403–1425

Kalshabayeva, Seisenbayeva, 2013 – Kalshabayeva B.K., Seisenbayeva A.S. Repatriates in the Kazakhstan: The Problems of Migration and Adaptation to the Historic Homeland. *International Journal of Humanities and Social Sciences*. 2013. № 7(6). Pp. 1625–1630.

Kalshabayeva, Yegizbayeva, 2025 – Kalshabayeva B., Yegizbayeva M. Kazakhstannyn shygysyndagy kandastar: koshi-kony men beimdelu maseleleri [The Kandas people of eastern Kazakhstan: migration and adaptation issues]. *Asian Journal "Steppe Panorama"*. 2025. № 12(3). Pp. 900–915 [in Kazakh]

Kalysh, Kassymova, 2013 – *Kalysh A., Kassymova D.* Puti integratsii oralmanov v kazakhstanskoe obshchestvo: realii i vyzovy [Ways of Integration of Oralman into Kazakh Society: Realities and Challenges]. Almaty: Qazaq universiteti, 2013. 206 p. [in Russian].

Kalysh, Kassymova, 2014 – *Kalysh A., Kassymova D.* Pole i smysly sotsiokul'turnoi integratsii etnicheskikh repatriantov [The Field and Meanings of Sociocultural Integration of Ethnic Repatriates]. Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 242 p. [in Russian].

Karibayev, 2021 – *Karibayev M.* Shygys Qazaqstandagy etnikalyk repatrianttardyn kündelikti tarihy: filosofiya doktory (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [The Everyday History of Ethnic Repatriates in East Kazakhstan: Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy (PhD)]. Oskemen, 2021. 235 p. [in Kazakh].

Khizat, 2015 – *Khizat A.* Repatrianty i gorodskoe prostranstvo Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti Respubliki Kazakhstan [Repatriates and Urban Space of East Kazakhstan Region of the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Tom. gos. un-ta. Istoriya*. 2015. № 5(37). Pp. 61–64. [in Russian].

Kurganskaya et al, 2024 – *Kurganskaya V.D., Shaukenova Z.K., Dunaev V.Yu., Abrahmatova G.A.* Repatrianty v Kazakhstane: analiz problem integratsii v sotsiologicheskom izmerenii [Repatriates in Kazakhstan: Analysis of Integration Problems in a Sociological Dimension]. *Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskie i sotsial'nye peremeny*. 2024. № 4. Pp. 67–90. [in Russian].

Laruelle, Peyrouse, 2009 – *Laruelle M., Peyrouse S.* Cross-border Minorities as Cultural and Economic Mediators between China and Central Asia. *The China and Eurasia Forum Quarterly* 7. 2009. № 1. Pp. 93–119.

Musina et al., 2024 – *Musina S., Tasmagambetov A., Yernazarov Z.* Features of Adaptation of Kandas Settled in the Western Region of Kazakhstan (based on materials for the years of Independence). *Batys Kazakhstan innovatsiyalyk-technologiyalyk universitetinin Khabarshysy*. 2024. № 30(2). Pp. 75–92.

Mussina et al., 2022 – *Mussina S.T., Khusainova Z.S., Vechkinzova Y.A., Sartova R.B., Zhansagimova A.Y.* Major issues of organizational and economic mechanisms of migration regulation in Kazakhstan. *Bulletin of the Karaganda university. Economy series*. 2022. № 105(1). Pp. 68–79.

Oka, 2013 – *Oka N.* A note on ethnic return migration policy in Kazakhstan: Changing priorities and a growing dilemma. IDE Discussion Paper № 394. Institute of Developing Economies. Japan External Trade Organization (JETRO). 2013.

Orazalyuly, 2010 – *Orazalyuly S.* Oralman's matters: a complex view on ethnic Kazakhs repatriation. [MA Thesis]. Prague, Charles University in Prague, Faculty of science, Department of demography and geodemography. 2010. 113 p.

Sadvokasova, 2008 – *Sadvokasova Z.T.* Rusifikatorskaya politika tsarizma v oblasti obrazovaniya nerusskikh narodov [The Russification Policy of Tsarism in the Field of Education of Non-Russian Peoples]. *Otan tarihy*. 2008. № 1. Pp. 90–100 [in Russian].

Said, 1993 – *Said E.W.* Culture and Imperialism. New York, 1993. 380 p.

Shaken, 2023 – *Shaken B.* Ponyatie i spetsifika kazakhskoi repatriatsii [The Concept and Specificity of Kazakh Repatriation]. *Materialy XI Mezhdunarodnoy konferentsii "Sotsial'naya integratsiya i razvitiye etnokul'tur v yevraziyskom prostranstve"*. 2023. Vol. 1. Pp. 284–294. [in Russian].

Shaken, 2024 – *Shaken B.* Osobennosti familii kazakhov-repatriantov i ee sotsial'no-dokumental'nye posledstviya [Features of the Surnames of Kazakh Repatriates and Their Socio-Documentary Consequences]. *Journal of History*. 2024. № 113(2). Pp. 30–41. [in Russian].

Sharimova, 2024 – *Sharimova M.* Repatriation in Kazakhstan: Relevance of Terminology and Social Adaptation (According to the Results of Sociological Research). *The Journal of Psychology, Amp; Sociology*. 2024. № 88(1). Pp. 98–109.

Skrentny, 2007 – *Skrentny J.* Defining Nations in Asia and Europe: A Comparative Analysis of Ethnic Return Migration Policies. *International Migration Review*. 2007. № 41(4). Pp. 793–825

Smagulova, 2008 – *Smagulova J.* Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language Attitudes and Use. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. 2008. № 11 (3–4). Pp. 440–475.

Spivak, 1988 – *Spivak G.C.* Can the Subaltern Speak? // *Marxism and the Interpretation of Culture* / Ed. by C. Nelson and L. Grossberg. Urbana; Chicago: University of Illinois Press, 1988. Pp. 271–313.

Sultangalieva, 2015 – *Sultangalieva G.S.* Kazakhskie chinovniki Rossiiskoi imperii XIX v.: osobennosti vospriyatiya vlasti [Kazakh Officials of the Russian Empire in the 19th Century: Features of the Perception of Power]. *Cahiers du Monde russe*. 2015. № 10(1). Pp. 651–679. [in Russian].

Sultanmuratov, 2017 – *Sultanmuratov N.* Politika repatriatsii: bol'shaya dilemma dlya Kazakhstana? [Repatriation Policy: A Major Dilemma for Kazakhstan?]. URL: <https://www.asiakz.com/politika-repatriatsii-bolshaya-dilemma-dlya-kazakhstana> [in Russian].

Tazhibayeva, Zharkynbekova, 2023 – *Tazhibayeva S., Zharkynbekova Sh.* Osobennosti etnokul'turnoi i iazykovoi adaptatsii etnicheskikh kazakhov iz Mongolii i Kitaya: teoretiko-metodologicheskie i prikladnye aspekty issledovaniya [Features of Ethnocultural and Linguistic Adaptation of Ethnic Kazakhs from Mongolia and China: Theoretical, Methodological, and Applied Aspects of Research]. *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series*. 2023. № 3. Pp. 63–73. [in Russian].

Werner et al., 2017 – Werner C.A., Emmelhainz C., Barcus H. Privileged Exclusion in Post-Soviet Kazakhstan: Ethnic Return Migration, Citizenship, and the Politics of (Not) Belonging. *Europe-Asia Studies*. 2017. № 69(10). Pp. 1557–1583.

Zhailybayev et al., 2020 – Zhailybayev D., Serikkaliyeva A., Taldybayeva D. Some aspects of socio-cultural integration of young repatriants. *Journal of Oriental Studies*. 2020. № 95(4). Pp. 15–20.

Zhampeissov, 2013 – Zhampeissov D. Legal aspects of ethnic repatriation: comparative and juridical analysis. *Middle-East Journal of Scientific Research*. 2013. № 15(6). Pp. 794–803.

Zhanbossinova, Karibayev, 2019 – Zhanbossinova A.S., Karibayev M. Voprosy adaptatsii repatriantov v projekte PROON na primere Vostochnogo Kazakhstana [Issues of Adaptation of Repatriates in the UNDP Project: The Case of East Kazakhstan]. *Otan tarikhy*. 2019. № 3. Pp. 134–145.

Zhapakov et al., 2020 – Zhapakov S.M., Omirzhanov Y.T., Maulen A., Omirtay R., Azhinurina D.A. Problems of employment and adaptation of repatriates and their influence on the internal labor migration in Kazakhstan. *Human Systems Management*. 2020. № 39(2). Pp. 141–154.

Zharkynbekova et al., 2024 – Zharkynbekova S., Tazhibayeva S., Shakhputova Z., Agabekova Z., Azamatova A., Kuzar Z. Transnational practices of Kazakh repatriates: the role of family in the adaptation of ethnic Kazakh students from Mongolia and China. *Frontiers in Sociology*. 2024. Vol. 9. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2024.1452785>.

Zhumanova, 2016 – Zhumanova A.Z. Qazaqstandagy keñestik til sayasaty tärikhynyn zerttelui [Research on the History of Soviet Language Policy in Kazakhstan]. *Qaragandy universitetinin Khabarshysy. "Tarikh. Filosofiya" seriyasy*. 2016. № 3 (83). Pp. 33–43. Karagandy. [in Kazakh].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1063–
1079
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/ MPHTI/ IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1063-1079

VISUAL SYMBOLISM OF ECONOMIC HISTORY IN TEXTBOOKS ON THE MODERN HISTORY OF KAZAKHSTAN (SECOND HALF OF THE 20TH–EARLY 21 CENTURIES)

Tenlik Dalayeva ¹, Aidana Idrissova ²

¹Abai Kazakh Pedagogical University (13, Dostyk Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor-Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-8901-063X>. E-mail: t.dalayeva@abaiuniversity.edu.kz

²Abai Kazakh Pedagogical University (13, Dostyk Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD student
<https://orcid.org/0009-0008-9006-1793>. E-mail: a.idrissova@abaiuniversity.edu.kz

© Ch.Ch. Valichanov, 2025

© Dalayeva T.T., Idrissova A.M., 2025

Annotation. *Introduction.* This article analyzes the illustrative representation evolution of the economy in school textbooks on the modern history of Kazakhstan, published from the mid-20th century to the present. The relevance of this topic is determined by the fact that visual images in educational history literature are an important tool for shaping the historical consciousness of the younger generation. *Objectives.* This article analyzes the specific use of visual materials and the dynamics of changes in the symbolism and narratives of economic history in official educational publications on the modern history of Kazakhstan from 1959 to 2025. The objectives included systematizing all types of images in educational publications during the Soviet era and since independence, and conducting a comparative analysis based on the quantitative and qualitative characteristics of the content of narratives in the economic history of modern Kazakhstan. *Materials and Methods.* The authors identified and analyzed all illustrative material in textbooks on the modern history of Kazakhstan, recommended for the national school system. A range of interdisciplinary methods for analyzing visual sources was used to conduct the study. A comparative historical method was used to compare the illustrative content of Soviet-era textbooks with modern textbooks. Quantitative content analysis was employed to systematize and quantify the frequency of images related to various economic activities of the population of Kazakhstan (18th – early 20th centuries). Qualitative content analysis, enhanced by elements of the deconstruction method, aimed to identify hidden ideological characteristics and binary oppositions, such as «tradition/modernity». Finally, the authors analyzed the arrangement of illustrations within the main educational material, assessing the methodological and semantic functions of visual components. *Results.* Quantitative and qualitative analysis reveals that illustrations related to industry were a dominant theme in textbooks of both the Soviet and modern periods. The visual presence of traditional economics on the pages of textbooks has sharply declined, as during the Soviet period, it was used to demonstrate backwardness as opposed to modernization. Moreover, in the post-Soviet period, there has been a significant increase in illustrations dedicated to trade and a slight increase in the representation of crafts, indicating a renewed interest in traditional forms of production as elements of national heritage. *Conclusion.* It has been established that modern textbooks risk reducing visual sources to illustrative supplements

rather than tools for developing critical thinking. In the context of digitalization, the successful implementation of AR technologies in the educational process can transform visual material into an interactive environment, but this must be accompanied by the development of visual literacy and scientific verification of the illustrations used.

Keywords: visual symbolism, economic history, modern history of Kazakhstan, history textbook, visual sources, digitalization, historical education.

Acknowledgement: This work was supported by the Abai Kazakh National Pedagogical University (Order № 05-04/250 dated April 3, 2025) «Possibilities and prospects of VR/AR technology in transforming historical education in the 21st century»

For citation: Dalayeva T.T., Idrissova A.M. «Visual symbolism of economic history in textbooks on the modern history of Kazakhstan (Second Half of the 20th – Early 21st Centuries) // Otan Tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1063–1079. [in Eng]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1063-1079

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХТЫҢ ВИЗУАЛДЫ СИМВОЛИКАСЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Тенлик Токтарбекқызы Далаева¹, Айдана Мухамеджанқызы Идрисова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(13-үй, Достық даңғ., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Т.ғ.к., профессор-зерттеуші
<https://orcid.org/0000-0002-8901-063X>. E-mail: t.dalayeva@abaiuniversity.edu.kz

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(13-үй, Достық даңғ., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
<https://orcid.org/0009-0008-9006-1793>. E-mail: a.idrissova@abaiuniversity.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Далаева Т.Т., Идрисова А.М., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала XX ғасырдың ортасынан қазіргі кезеңге дейін жарық көрген Қазақстанның жаңа тарихы бойынша мектеп оқулықтарындағы экономика эволюциясын иллюстрациялық тұрғыда бейнелеуді талдауға арналған. Ұсынылып отырған тақырыптың өзектілігі тарихи білім берудегі визуалды бейнелердің жас ұрпақтың тарихи санасын қалыптастырудағы маңызды құралы болып табылуымен айқындалады. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақалада 1959-2025 жылдардағы Қазақстанның жаңа тарихы бойынша ресми оқу басылымдарындағы экономикалық тарихтың символикасы мен сюжеттерінің өзгеру динамикасы мен визуалды материалдарды пайдалану ерекшелігі қарастырылған. Міндеттерге кеңес дәуіріндегі және Тәуелсіздік кезеңіндегі оқу басылымдарында кездесетін барлық бейнелер түрлерін жүйелеу, сондай-ақ Қазақстанның жаңа дәуіріндегі экономикалық тарихы сюжеттерінің мазмұнының сандық және сапалық сипаттамалары негізінде салыстырмалы талдау жүргізу кірді. *Материалдар мен әдістер.* Авторлар республика мектептерінің білім беру жүйесінде ұсынылған Қазақстанның жаңа заман тарихы бойынша оқулықтардағы барлық иллюстрациялық материалдарды талдады. Зерттеу барысында визуалды дереккөздерді талдаудың пәнаралық әдістер кешені қолданылды. Кеңестік кезеңдегі оқулықтардағы иллюстрациялық қатардың мазмұнын заманауи оқу басылымдарымен салыстыру үшін салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Сандық контент-талдау XVIII–XX ғасырдың басындағы Қазақстан халқының экономикалық қызметін бейнелейтін суреттердің тақырыптық жиілігін жүйелеу және есепке алу мақсатында пайдаланылды. Деконструкция әдісінің элементтерімен толықтырған сапалық контент-талдау «дәстүрлі/модерн» сияқты жасырын идеологиялық сипаттамалар мен бинарлық оппозицияларды анықтауға бағытталды. Соңында авторлар негізгі оқу материалының мазмұнымен байланыста берілген иллюстрациялардың орналасуын талдап, визуалды компоненттердің әдістемелік және мағыналық қызметін бағалады. *Нәтижелер.* Сандық және сапалық талдау өнеркәсіпке қатысты иллюстрациялар кеңестік және қазіргі кезең оқулықтарында басым тақырып болғанын көрсетті. Дәстүрлі шаруашылықтың визуалды көрінісі оқулық беттерінде айтарлықтай азайған, себебі кеңестік кезеңде ол

модернизацияға қарсы артта қалғандытың белгісі ретінде ұсынылған. Сонымен қатар, посткеңестік кезеңде сауда тақырыбына арналған иллюстрациялардың айтарлықтай артуы мен қолөнер бейнелердің біршама өсуі байқалды. Бұл дәстүрлі өндіріс түрлеріне ұлттық мұра элементтері ретінде жаңа қызығушылықтың пайда болғанын аңғарады. *Қорытынды.* Қазіргі оқулықтарда визуалды дереккөздердің сыни ойлауды қалыптастыру құралы емес, тек иллюстрациялық толықтыру ретінде қолданғылы қауіп бар екені анықталды. Цифрландыру жағдайында AR технологияларын оқу процесіне тиімді енгізу визуалды материалды интерактивті ортаға айналдыруға мүмкіндік береді, алайда бұл үдеріс визуалды сауаттылықты дамыту және пайдаланылатын иллюстрациялардың ғылыми тұрғыдан тексерілуімен қатар жүруі керек.

Кілт сөздер: визуалды символизм, экономикалық тарих, Қазақстанның жаңа заман тарихы, тарих оқулығы, визуалды дереккөздер, цифрландыру, тарихи білім беру.

Алғыс айту: Жұмыс «XXI ғасырдағы тарихи білім беру трансформациялаудағы VR/AR технологиясының мүмкіндіктері мен перспективалары» (03.04.2025 ж. № 05-04/250 шарт) Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

Дәйексөз үшін: Далаева Т.Т., Идрисова А.М. Қазақстанның жаңа заман тарихы оқулықтарындағы экономикалық тарихтың визуалды символикасы (XX ғасырдың екінші жартысы – XXI ғасырдың басы) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1063–1079. [ағылшын тілінде].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1063-1079

ВИЗУАЛЬНАЯ СИМВОЛИКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ В УЧЕБНИКАХ ПО НОВОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX–НАЧАЛО XXI ВЕКА)

Тенлик Токтарбековна Далаева ¹, Айдана Мухамеджанкызы Идрисова ²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

(д. 13, просп. Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

К.и.н., профессор-исследователь

<https://orcid.org/0000-0002-8901-063X>. E-mail: t.dalayeva@abaiuniversity.edu.kz

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая

(д. 13, просп. Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD докторант

<https://orcid.org/0009-0008-9006-1793>. E-mail: a.idrisova@abaiuniversity.edu.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Далаева Т.Т., Идрисова А.М., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу иллюстративной репрезентации развития экономики в школьных учебниках по новой истории Казахстана, опубликованных в период с середины XX века до современности. Актуальность предлагаемой темы определяется тем, что визуальные образы в учебной исторической литературе являются важным инструментом формирования исторического сознания подрастающего поколения. *Цель и задачи.* В статье проанализирована специфика использования визуальных материалов и динамика изменений символика и сюжетов экономической истории в официальных учебных изданиях по новой истории Казахстана за 1959–2025 гг. Задачи включали систематизацию всех типов изображений в учебных изданиях в советское время и в период независимости, их сравнительный анализ на основе количественных и качественных характеристик содержания сюжетов экономической истории Казахстана нового времени. *Материалы и методы.* Авторами был выявлен и изучен весь иллюстративный материал в учебниках по новой истории Казахстана, рекомендованных в системе школьного образования республики. Для проведения исследования был применён комплекс междисциплинарных методов анализа визуальных источников. Использовался сравнительно-исторический метод для сопоставления содержания иллюстративного ряда в учебниках советского периода с современными учебными изданиями. Количественный контент-анализ был использован для систематизации и подсчёта частотности изображений, относящихся к различным сюжетам

экономической деятельности населения Казахстана (XVIII – начало XX вв.). Качественный контент-анализ, усиленный элементами метода деконструкции, был направлен на выявление скрытых идеологических характеристик и бинарных оппозиций, таких как «традиция/модерн». Наконец, авторы осуществили анализ расположения иллюстраций с содержанием основного учебного материала, оценивая методическую и смысловую функцию визуальных компонентов. *Результаты.* Количественный и качественный анализ показывает, что иллюстрации, связанные с промышленностью, являлись доминирующей темой в учебниках как советского, так и современного периодов. Визуальное присутствие традиционного хозяйства на страницах учебников резко сократилось, поскольку в советский период оно использовалось для демонстрации отсталости в противовес модернизации. При этом в постсоветский период наблюдается значительный рост иллюстраций, посвященных торговле, и небольшой рост репрезентации ремесла, что указывает на новый интерес к традиционным формам производства как элементам национального наследия. *Заключение.* Установлено, что современные учебники рискуют свести визуальные источники к иллюстративному дополнению, а не инструменту для формирования критического мышления. В контексте цифровизации успешное внедрение AR-технологий в учебный процесс может превратить визуальный материал в интерактивную среду, однако оно должно сопровождаться развитием визуальной грамотности и научной верификацией используемых иллюстраций.

Ключевые слова: визуальная символика, экономическая история, новая история Казахстана, учебник по истории, визуальные источники, цифровизация, историческое образование.

Благодарность. Работа выполнена при финансовой поддержке Казахского национального педагогического университета имени Абая (приказ № 05-04/250 от 03.04.2025 г.) «Возможности и перспективы применения VR/AR технологий в трансформации исторического образования в XXI веке».

Для цитирования: Далаева Т.Т., Идрисова А.М. Визуальная символика экономической истории в учебниках по новой истории Казахстана (вторая половина XX – начало XXI вв.): влияние идеологии и цифровизации // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1063–1079. [на английском].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1063-1079

Introduction. Visual historical sources play a vital role in narrative formation, both in scholarly research and in history education. Images serve not only illustrative but also semantic functions. However, despite growing interest, school textbooks on the history of Kazakhstan remain largely unanalyzed for their visual content.

The purpose of this article is to identify strategies for visually constructing economic history in school textbooks on the modern history of Kazakhstan. The economic history of Kazakhstan from the late 18th to early 20th centuries is characterized by the profound transformation of the traditional nomadic way of life under the influence of the administrative reforms of the Russian Empire. However, the visual representation of these processes in school textbooks is often fragmented and ideological. This creates a methodological and substantive challenge: how to reflect complex economic evolution through visual means without reducing meaning to simple illustrations?

The novelty of the study lies in the fact that the representation of economic history is analyzed not in the textual, but in the illustrative component of the textbook. This provides an opportunity to look anew at the conceptual and semantic framework of the textbook as a means of polycode communication, where meaning is created through a combination of text, images and symbolic codes. This term was introduced by G. Eiger in the 1970s, implying that «polycode texts in a broad semiotic sense should include cases of combining a natural language code with the code of some other semiotic system (image, music, etc)» [Novospasskaya, Dugalich, 2022: 300].

Materials and methods. The materials for this study were illustrations from 28 school textbooks on the modern history of Kazakhstan (grades 7-8), published between 1959 and 2025. The analysis examines illustrative material (photographs, drawings, maps, diagrams, QR codes) from textbooks on the modern history of Kazakhstan, published in the second half of the 20th and early 21st centuries, to trace the dynamics and characteristics of the visual narrative associated with economic history. The selection of the period «Modern history of Kazakhstan» is justified by the fact that the chronological period from the 18th to the early 20th centuries provides the opportunity to use a diverse, verified base of visual sources, such as archival photographs (starting from the second half of the 19th century), maps, artistic and documentary materials from eyewitnesses (N. Khludov, T. Shevchenko, Ch. Valikhanov), etc. This allows us to trace the evolution of the visual narrative on the history of modern times in school textbooks in Kazakhstan.

Importantly, the textbook visuals have evolved from static printed images to dynamic digital content accessible to students via QR codes on personal devices.

Corpus of textbooks «Qazaq SSR tarihy»: a series of textbooks on the history of Kazakhstan by E. Bekmakhanov for grades 8—9 (1959,1961), (further-Bekmakhanov, 1959, 1961) [Bekmakhanov, 1959, 1961] and for grades 7—8 (1962—1971), (further-Bekmakhanov, 1962-1970) [Bekmakhanov, 1962-1970]. Since 1971 till 1981 textbooks were written by E.Bekmakhanov and N. Bekmakhanova (further-Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1971-1981) [Bekmakhanov, Bekmakhanova,1971-1981].

Since 1992, these are already textbooks on the history of Kazakhstan - textbook 1992 - 176 p. (further - Babaev, 1992) [Babaev, 1992], textbook publisher «Mektep», 2004 - 248 p., (further - Kasymbaev, 2004) [Kasymbaev, 2004]. textbook publishing house «Mektep», 2012 - 256 p. (further - Kasymbaev, 2012) [Kasymbaev, 2012], textbook publishing house «Atamura», 2012. - 328 p. (further - Kabuldinov, 2012) [Kabuldinov, Kaiypbaeva, 2012], textbook publishing house «Mektep», 2018 - 184 p. (further—Omarbekov, 2018) [Omarbekov et al., 2018], textbook, Atamura publishing house, 2018. - 208 p. (Kabuldinov, 2018) [Kabuldinov et al., 2018], Mektep publishing house, 2025 - 192 p. (further—Omarbekov, 2025) [Omarbekov et al., 2025], Atamura Publishing house, 2025 - 224 p. (further—Kabuldinov, 2025) [Kabuldinov et al., 2025].

The lower limit of the sample was determined by 1959, when, in accordance with the resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR of October 8, 1959, the mass teaching of the history of Kazakhstan in comprehensive schools as an applied course to the history of the USSR began [AP RK. F.708 In.6. C.702 P.8]. The upper limit was determined by 2025, when the most recent textbooks on the modern history of Kazakhstan, recommended by the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan for teaching in the 2025–2026 academic year, were published. The first 4 paragraphs of the 8th grade textbook by K. Uskembayev (1900–1945) are devoted to the modern history of Kazakhstan (4 illustrations on economic history), but there is no update of the illustrative material.

The corpus of selected educational literature conventionally covers three main stages of the development of school textbooks:

1.Soviet period (1959–1981) – textbooks edited by E. Bekmakhanov, and later by his daughter N. Bekmakhanova.

2.The transition period (1990s) is represented in this study by one textbook by D. Babaev.

3.The modern stage (2000–2025) – textbooks edited by Zh. Kasymbaev, Z. Kabuldinov, T. Omarbekov.

It should be noted that when compiling the study corpus, textbook reprints that contained unchanged visuals were grouped and considered as single analytical units, while supplemented and revised versions were considered separately. This eliminated duplication and maintained the representativeness of the sample. The analysis is based on illustrations from the aforementioned textbooks that reflect economic issues-maps (trade, transportation), engravings and paintings (traditional Kazakh economy), and photographs (traditional Kazakh economy, cities and their infrastructure, fairs). These serve as a source for the textbook's visual narrative.

The study utilized content analysis. The first stage involved a quantitative analysis, which involved counting the total number of illustrations in each textbook, as well as images illustrating economic history. In the second stage, the illustrative material on the economic history of Kazakhstan was subjected to a qualitative analysis using elements of a deconstructive approach (J.Derrida, R.Barthes), specifically with the aim of identifying hidden ideological assumptions, binary oppositions, and «marginal meanings» that visually justify the transition from tradition to modernity under the colonial subjugation of the Steppe by the Russian Empire. The qualitative analysis utilized an image interpretation method, aimed at analyzing the context of illustration use in sections on economic history. The primary goal of the analysis was to answer the question: How does the information presented in the image (illustration) relate to the textbook text and the historical context? We also employed a comparative historical method to identify similarities and differences in the visual narratives of textbooks published in different years.

The application of these methods of analysis made it possible to characterize the visual symbolism of illustrative materials on the economic history of Kazakhstan in modern times in educational publications of the second half of the 20th – early 21st centuries.

Discussion. In recent years, international historiography has seen a growing interest in analyzing visual material in history textbooks. Research from various countries clearly demonstrates that illustrations in textbooks are often used formally and require a pedagogical rethink, emphasizing the semantic meaning of

the images. For example, Gökalp A., Dinç E. examined the relationship between the visual and textual components in contemporary Turkish history textbooks for grades 9–11. The authors concluded that, despite the publications being richly illustrated, most visual components are poorly connected to the text [Gökalp, Dinç, 2022]. M. Gabowitsch, analyzing 450 history textbooks from the former Soviet Union, namely images of monuments covering the period of World War II, suggests moving away from simply perceiving images as a supplement to the text and studying them as an independent component of the visual grammar of textbooks. Using the concept of «recognition» he shows how images of monuments shape students' sense of belonging to a particular visual tradition, rather than critical understanding [Gabowitsch, 2023]. M. Köse highlights gender inequality in the visual content of Turkish 9th-grade history textbooks. Women are underrepresented, abstract, unrecognizable, and unrelated to specific historical figures, thus failing to visually reflect women's history [Köse, 2023].

In Russian historiography, researchers have focused on the typology and functions of visual sources in educational literature. L. Aleksashkina and N. Vorozheykina propose their own classification of actions with visual sources—from the description of monuments to the use of source information in creative works [Aleksashkina, Vorozheykina, 2018]. L. Belgorodskaya et al. analyzed the specifics of visualization of various periods of Russian history in university textbooks and proposed a model for the scholarly attribution, description, and analysis of visual sources. These studies demonstrate that the textbook's visual narrative is considered an independent source but requires methodological consideration [Belgorodskaya et al., 2024].

In Kazakhstani historiography, most of the works by researchers analyze the textual component of the textbook. The main themes are the evolution of the content after gaining Independence [Dukeyev, 2021], patriotism and national identity [Klyuchareva, 2022], and methodological aspects of compiling school textbooks [Zueva, Nurligenova, 2016].

There are no direct studies on the visual construction of economic history specifically in textbooks on the modern history of Kazakhstan. B. Kaliyeva characterizes the visual materials in history textbooks from the 1940s to the 1970s [Kaliyeva, 2023]. Most Kazakhstani studies of school history textbooks in Kazakhstan are devoted to analyzing the textual component.

Special attention should be given to the large body of research by historians on the economic history of Kazakhstan in modern times. Key topics covered by these researchers include the crisis of nomadic pastoralism, the development of capitalist relations, the development of industry, the formation of the working class, and others. Visual sources of the modern Kazakhstan and contemporary interpretation were the subject of study in the publication of Kazakhstan's researchers like G. Sultangalieva [Sultangalieva, 2022], Zh. Nurbayev, S. Kishibayeva and G. Sultangazy [Nurbayev et al., 2023], N. Amanzholova, A. Oskembay and K. Tergembay [Amanzholova et al., 2025]. A more detailed analysis of these publications requires a separate study, but this article focuses on the examination and interpretation of visual texts from textbooks on the economic history of Kazakhstan in the 19th and early 20th centuries.

Thus, during the period under review, the economy in Kazakhstan represented a complex and multi-layered system, in which the traditional nomadic way of life coexisted with elements of a market, sedentary, and bureaucratically regulated economy. These transformations required an appropriate visual representation of economic processes in educational literature.

Results. The first stage of the quantitative content analysis was to count the total number of illustrations in the textbook and identify those related to economic history (Table 1). Bekmakhanov's early editions (1959–1961) were distinguished by the most visually intensive work among Soviet textbooks on the modern history of Kazakhstan. They contained 50 illustrations, 17 of which reflected themes from economic history. In the author's subsequent editions (1962–1981), the total number of illustrations varied from 10 to 19, and the number of images on economic history varied from 1 to 6. This indicates a relative stability in the visual content of textbooks between 1962 and 1981. Babayev's textbook (1992) does not contain illustrations, which is most likely explained by the economic difficulties of the 1990s, which also affected the field of educational book publishing. Textbooks published in the Independence period show a significant increase in the number of visual illustrations in textbooks on the Modern History of Kazakhstan (from 32 to 158), reflecting a desire to make the educational material more visual and adaptable to the perception of modern schoolchildren. However, this increase in the number of illustrations is not accompanied by an increase in images dedicated to economic history. The fewest number of illustrations in Kasymbaev's textbooks: 43 in 2004 and 32 in 2012 year, but of these, 2 illustrations in 2004 and 1 in 2012 were devoted to economic topics. Despite the richest visual narrative in T. Omarbekov's textbooks (2018, 2025), the number of economic illustrations is limited to 7–8 units. Kabuldinov's textbooks (2012, 2018, 2025) are characterized

by a decrease in the number of illustrations of economic history topics. Thus, quantitative analysis reveals a general trend toward an increase in the number of illustrations, with relative stability in economic history illustrations in textbooks during the study period (1959-2025).

Table 1. The total number of illustrations in the textbooks and those related to economic history

№	Textbook	Year of publication	The total number of illustrations	The number of economic history illustrations
1	Bekmakhanov	1959, 1961	50	17
2	Bekmakhanov	1962	16	1
3	Bekmakhanov	1963–1965	17	2
4	Bekmakhanov	1966	19	5
5	Bekmakhanov	1967–1972	17	5
6	Bekmakhanov	1973–1975	15	6
7	Bekmakhanov	1977–1981	10	3
8	Babaev	1992	0	0
9	Kasymbaev	2004	43	2
10	Kasymbaev	2012	32	1
11	Kabuldinov	2012	93	17
12	Kabuldinov	2018	72	9
13	Omarbekov	2018	157	7
14	Kabuldinov	2025	78	5
15	Omarbekov	2025	158	8

The second stage of the quantitative analysis involved counting illustrations by topic: livestock breeding, agriculture, crafts, trade, and industry (Table 2). The largest number of illustrations relates to the topic of industry: 34 images, 14 of them are from Soviet textbooks and 20 from modern textbooks. The topic of agriculture (22 illustrations: 16 in Soviet textbooks, 6 in modern textbooks) demonstrates a sharp decline in visual presence. The Bekmakhanov textbook, 1959, 1961 have the largest number of illustrations on agriculture, later their number decreases. In the Soviet period traditional farming methods demonstrated the region's backwardness and industry and trade were presented as key factors in involving Kazakhstan in the Russian economic process and symbols of the region's modernization. In Soviet textbooks, Illustrations of trade, increased from 4 in the Soviet era to 16 after Independence. Cattle breeding remain at a relatively low level (only 9 images: 4 in Soviet and 5 in post-Soviet textbooks). Finally, crafts are rarely visualized-only 8 times (one in Soviet textbooks, 7 in new ones). However, their increase in the post-Soviet period indicates the emergence of a new cultural perspective-an interest in traditional forms of production as elements of national heritage.

Table 2. Thematic categories of economic illustrations in the analyzed textbooks

No	Textbook, year	Cattle breeding	Agriculture	Crafts	Trade	Industry
1	Bekmakhanov, 1959, 1961	3	6	1	4	3
2	Bekmakhanov, 1962	0	0	0	0	1
3	Bekmakhanov, 1963–1965	0	1	0	0	1
4	Bekmakhanov, 1966	1	2	0	0	2
5	Bekmakhanov, 1967–1972	0	3	0	0	2
6	Bekmakhanov, 1973–1975	0	3	0	0	3
7	Bekmakhanov, 1977–	0	1	0	0	2

	1981					
8	Babaev, 1992	0	0	0	0	0
9	Kasymbaev, 2004	0	1	0	0	1
10	Kasymbaev, 2012	0	0	0	0	1
11	Kabuldinov, 2012	2	1	3	6	5
12	Kabuldinov, 2018	0	0	2	4	3
13	Omarbekov, 2018	1	2	1	3	7
14	Kabuldinov, 2025	1	0	0	1	3
15	Omarbekov, 2025	1	2	1	2	0

Thus, as the analysis shows, the visual narrative of Soviet textbooks is rather monotonous. The greatest number of illustrations on modern economic history were in the 1959 and 1961 textbooks. Subsequently, the number of illustrations decreased and was occasionally supplemented with new ones. The economic history of Kazakhstan in the Soviet textbook was presented as a story of the movement from backwardness to progress, with an emphasis on class struggle and colonialism, instilling in students a «historical necessity» for the October Revolution. Illustrations served only a supporting function and contained relatively simple scenes: a yurt and a winter hut symbolizing the traditional Kazakh way of life, a pickaxe and a mine representing the labor of workers, etc.

Let's move on to a qualitative analysis of the textbook illustrations. The first group of images in Soviet textbooks is dedicated to livestock breeding and the nomadic way of life. The primary symbolism of this first group of illustrations is seasonal migrations as the basis of the nomadic economy. Thus, the stable, traditional nomadic way of life of the Kazakhs and their backwardness are depicted.

The second group of illustrations shows the development of agriculture in the Steppe. Here we can identify binary oppositions according to the deconstructive approach (J. Derrida and R. Barthes). The hidden goal of the visual narrative is to show the opposition between «local-migrant» and «traditional-progressive» illustrations «Zheragash (Zher zhyrtatyn kural)» («Traditional Plow») [fig. 1], «Zher zhyrtu» («Harvest of millet») [fig. 2], shows us the hard manual labor of the steppe dwellers, symbolizing traditional forms of land cultivation in Kazakhstan. In contrast, the image «Konys audaryp kelgenderdin auyl sharuashylyk mashinalarga arналган koymasy (Pavlodar uezi)» («Warehouse of agricultural machinery of settlers (Pavlodar district)») [fig. 3]. The obvious meaning here is the progressive nature of the Russian Empire's resettlement policy for the region and the growth of productive forces.

Fig. 1. Zheragash («Traditional Plow») [Bekmakhanov, 1961:73]

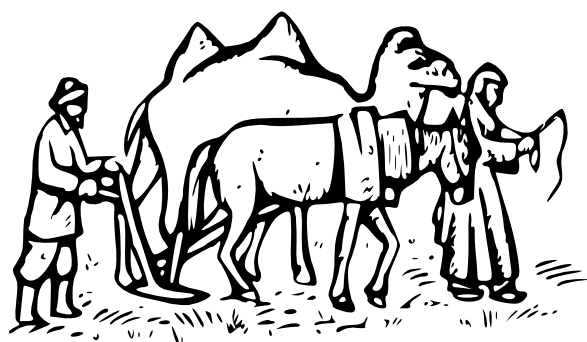

Fig. 2. «Zher zhyrtu» («Harvest of millet») [Bekmakhanov, 1970:62]

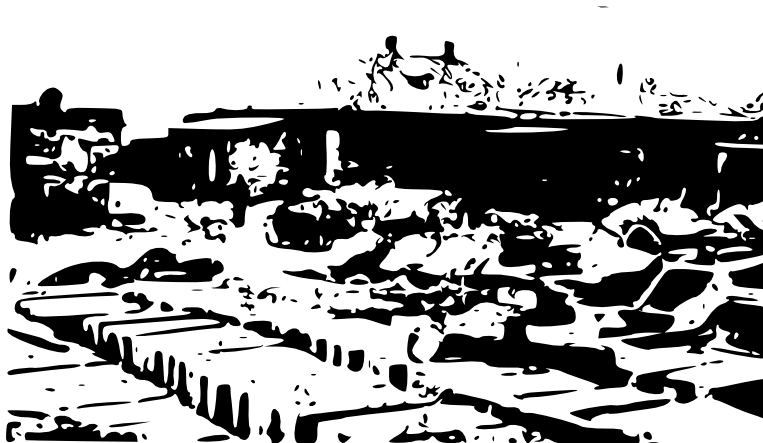

Fig. 3. «Konys audaryp kelgenderdin auyl sharuashylyk mashinalarga arналган koymasy (Pavlodar uezi)» («Warehouse of agricultural machinery of settlers (Pavlodar district)») [Bekmakhanov, 1961:99]

The third group of illustrations characterizes the development of trade and the formation of infrastructure in the steppe, which facilitated integration into the pan-Russian economic space. For example, the graphic «Orynborderagy sauda saraiy» («Orenburg's castle of the trade») show cities as centers of trade and nodes of economic integration [fig. 4].

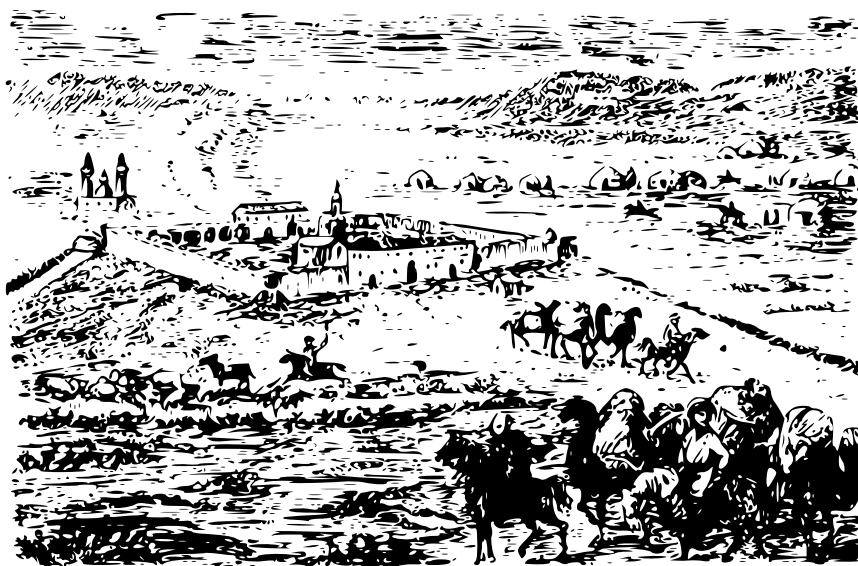

Fig. 4. «Orynborderagy sauda saraiy» («Orenburg's castle of the trade»)[Bekmakhanov, 1961:58]

The fourth group of illustrations depicts the development of industry, specifically the heavy industry, in the 19th century. The main images are associated with the nature of the workers' labor-heavy physical, primarily manual labor in mines and factories (Uspensk and Spassk copper mines, Blagovat-Stefanovsky and Aleksandrovsky silver-lead smelting plants) [fig. 5] [Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1974:108]. This visual narrative characterizes the process of capitalism's penetration into the steppe and the formation of the working class in Kazakhstan.

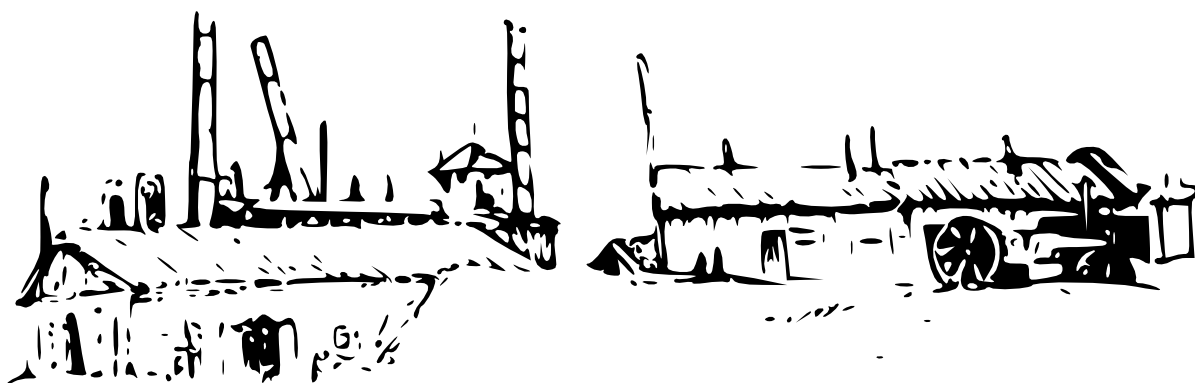

Fig. 5. «Uspensk mys rudnigi» («Uspensk copper mine») [Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1974: 107]

Let's look at the illustration «Karagandy zaboiynda» («At the Karaganda plant») [fig. 6]. It depicts several miners in an underground mine, working with a pick and shovel. The workers' figures are depicted dynamically, and the contrasting lighting creates a sense of the mine's depth and intense labor. Looking at it, one can emotionally sense the workers' hard physical labor.

Fig. 6. «Karagandy zaboiynda» («At the Karaganda plant») [Bekmakhanov, 1961:113]

1962 reprint of Bekmakhanov's textbook was supplemented with one illustration. «Karagandy shahtasynda at kushimen adam tusiru» («Lowering miners into the Karaganda mine by means of horse power») [fig. 7]. The sketch depicts a scene in which animals are used to power a mine mechanism. Two horses are visible, harnessed to a circular mechanism, and a man controls them nearby. In the background is a large wooden structure of the mine installation.

In Bekmakhanov's 1966 textbook an illustration was added to Chapter 7 of «The Development of Capitalism in Kazakhstan and the Disintegration of Patriarchal-Feudal Relations» [Bekmakhanov, 1962: 53]. The image is executed in the graphic style typical of Soviet textbooks: a black-and-white line engraving. In the foreground is a male worker with a pickaxe over his shoulder, and in the background is the silhouette of an industrial city with factory chimneys and residential buildings. It served as a visual marker of the topic: from a single image, the student could understand that the discussion would focus on the formation of capitalist relations and industrialization. The engraving sets the emotional tone of the chapter: dynamism, intense labor, and movement toward a new society. It is used as an element of visual propaganda, instilling a positive perception of progress in students.

Fig. 7. The Development of Capitalism in Kazakhstan and the Disintegration of Patriarchal-Feudal Relations [Bekmakhanov, 1966:60]

Now let's move on to a qualitative analysis of publications from the Independence period. Babayev's 1992 textbook contains no illustrations and is presented as a textual narrative. Individual paragraphs touch on Kazakhstan's socioeconomic development but are not illustrated. This is presumably due to the general economic crisis of the 1990s, which included the publication of printed materials.

Most of the illustrations in Kasymbayev's textbook (2012) are portraits, through which the author visually creates an image of history as a series of historical figures. This approach contributes to the formation of historical consciousness and national identity in schoolchildren through glorification. The economic history of modern Kazakhstan is represented here by only one illustration: «The Uspensky Copper Mine» in paragraph 26, «The Economic Development of Kazakhstan in the Second Half of the 19th Century» [Kasymbayev, 2012:161]. Here, it plays not only a supporting role but also creates a conceptual perception of the information, preparing the student for reading the information about the mines on the next page. The image of this industrial facility in the paragraph demonstrates its importance in the development of industry in the region, emphasizing Kazakhstan's role as a source of raw materials for the Russian Empire: «Since the 1860s, Russian industrialists began to invest their funds in organizing industrial production in a region rich in minerals like Kazakhstan» [Kasymbayev, 2012:162].

The most illustrated textbook on the modern history of Kazakhstan, published during the period of Independence, is the textbook for the 8th grade Z. Kabuldinov (2012). The visual series represents a rich narrative illustrating the transition from a traditional way of life to capitalism. The type of images is diverse: photographs, paintings, maps, portraits. Images illustrating economic history are contained in nine paragraphs of the textbook. Photographs in paragraph 24, «Traditional Kazakh Economy» show us the life of Kazakhs in the first half of the 19th century: cattle breeding, hunting, felt mat making [Kabuldinov, 2012:146, 147, 150, 151]. The economic contacts between the resettled peasantry and the Kazakh population are shown in the 19th century. An agricultural machine is depicted with the words that «under the influence of the peasants, the Kazakhs acquired agricultural machinery and iron tools» [Kabuldinov, 2012:204]. The integration of the Kazakhs into the imperial trading system is most clearly illustrated throughout the narrative. Thus, in paragraph 5, «The Annexation of the Kishi (Little) Zhuz to Russia» [Kabuldinov, 2012:32] and paragraph 10, maps in the «The Uprising Led by Syrym Datuly» [Kabuldinov, 2012:61] show trade routes. We see an illustration of 18th-century Kazakh traders on camels in the steppe in paragraph 11, titled «Development of Economic Ties with Russia». [fig. 8] The underlying message is that trade was a part of Kazakh life, with nomads acting as intermediaries in the exchange of products from the steppe and settled regions. The visual narrative then goes on to describe the development of urban trade and Kazakhstan's integration into the Russian banking system, which is linked to the growth of trade turnover in the region [fig. 9].

Fig. 8. Kazakh traders [Kabuldinov, 2012:65]

Fig. 9. Akmola branch of the Siberian Commercial Bank [Kabuldinov, 2012:220]

Fig. 10. A shop in Petropavlovsk, early 20th century [Kabuldinov, 2012:210]

When discussing industrial development, this textbook emphasizes the role of cities as centers of production [fig. 10]. Section 35, «Industrial Development in Kazakhstan» features a photograph, «The Hard Labor of Hired Women» which is logically unrelated to the text on that page. The discussion of the plight of Kazakh workers and the use of child labor appears on page 226, while the photograph appears on page 222, where the text discusses the penetration of foreign capital into the Steppe.

In the 2018-year edition of the textbook by the same author, the number of illustrations was reduced. Technically, the textbook has been updated to color, making it more visually appealing than the two-color blue-and-black 2012 edition. Color maps illustrating trade routes and the development of capitalism, emphasizing large-scale changes, have become an important visual element. A didactic assignment for the new color map, «The Development of Capitalist Relations in Kazakhstan» [Kabuldinov, 2012:137–138] has been added. However, the visuals on economic history have become sparse: illustrations of traditional Kazakh life, the salt industry, Kazakh traders, and urban space have disappeared. Illustrations on economic history are contained only in three paired paragraphs. The photograph «The Hard Labor of Hired Women» now bears no connection whatsoever to the text of the paragraph» [Kabuldinov, 2012: 222].

The textbook for grade 8(7) by T. Omarbekov (2018) contains the largest number of illustrations (157), of which only 9 show economic history. The illustrations are varied: photographs, paintings, portraits. The illustrations relate to traditional Kazakh life and trade. The topic of industrial development is not illustrated. In paragraphs 40-41, «Socio-economic development of Kazakhstan in the second half of the 19th century, «In the textbook «The Penetration of Capitalist Relations» the transition to sedentary forms of economic activity is visually demonstrated. The subsection «Development of Industry» of this section features N. Khlodov's painting «Spring Plowing». The text beneath the illustration reads as follows: «The emergence of enterprises processing traditional livestock raw materials led to the emergence of large suburban settlements» but the image conveys the development of arable farming, which indicates a discord between the textual and non-textual components of the textbook. [Omarbekov, 2018:120-121]. The text of the subsection then lists mines and factories and discusses the Trans-Siberian Railway, but there are no illustrations, although visual images would have helped create a holistic perception of the process of industrial development and the penetration of capital into the Steppe. Furthermore, in paragraph 43 «Development of Trade Relations in Kazakhstan» emphasis is placed on the role of trade fairs in the development of Kazakhstan's economy since the mid- 19th century. Trade is represented by two photographs. The photograph «Auliye-Ata. Horse Bazaar» shows a bustling horse bazaar: crowds of people, stalls, horses, and camels [fig. 11]. The scene reflects the bazaar's role as a key hub of economic activity in the region. The importance of livestock breeding in trade relations is emphasized. Livestock trading was one of the main ways nomads integrated into imperial trade. The second photo shows one of the largest fairs in the steppe, the Koyandy Fair: trading carts, makeshift tents, and people engaged in exchanging and selling goods [fig. 12]. In the background is a gathering of livestock and people. Thus, the author emphasizes that fairs became a new form of trade, incorporating Kazakhs into the empire's commodity-money relations. It's worth noting that, unlike Kabuldinov's textbooks, maps are used here only to illustrate political history: the Kazakh people's liberation struggle against the Dzungars, administrative reforms, and Kazakh uprisings.

Fig. 11. Ayliye-Ata.Horse bazaar. Turkestan album (1871-1872) [Omarbekov, 2018:125]

Fig. 12. Koyandy Fair [Omarbekov, 2018:126]

The 2025 textbooks do not include new visual stories on economic history, but these publications are distinguished by the presence of QR codes with multimedia content (maps, short educational videos with visual content generated using artificial intelligence). For example, in paragraphs 39-40 «Development of Fair Trade» of Kabuldinov's history textbook on Kazakhstan, a QR code with a video about fairs in Kazakhstan is included on the page 145 [Kabuldinov, 2025:145]. The content, lasting 1 minute and 53 seconds, is a brief, voiced summary of fairs in Kazakhstan during this period. The visuals were generated using generative artificial intelligence. Since image generation algorithms are capable of reproducing ideological and cultural stereotypes, it is important to verify the visual content and accompany it with methodological commentary. Without this, there is a risk of distorting historical facts, replacing scientific reconstruction with visual imitation or artistic invention. The video itself is narrated by a synthesized voice, creating a sense of distance from the viewer. Omarbekov's textbook (2025) contains no new visuals, and QR codes are not used for topics on economic history.

Thus, the results of an analysis of illustrative material in school textbooks on the Modern History of Kazakhstan show that the visual narrative of economic history has changed significantly from the Soviet to the post-Soviet period. These changes affect both the frequency and typology of images, as well as the functional meaning of visual sources.

In Soviet textbooks, depictions of economic topics are extremely rare. They serve primarily ideological purposes, are not accompanied by analytical exercises, and are used more as a means of visually reinforcing the narrative than as a tool for independent understanding. Illustrations in textbooks of this period rarely go beyond the framework of Marxist theory. Textbooks of the independence period demonstrate a noticeable increase in the amount of visual material, as well as a broadening of subject matter: scenes of trade, fairs, nomadic and sedentary economies, crafts, and even the policy of resettlement appear in the images. Images rarely become a source of problematic or interpretation—they are still perceived as illustrative rather than analytical.

However, despite the richer and more varied visual design, many images are not always connected to the development of students' historical thinking. Illustrations are often not accompanied by questions or tasks, which limits their potential as a historical source. In this sense, the visual component remains secondary to the text and does not create a fully integrated learning environment.

Thus, the visual narrative of textbooks reflects not only historical content but also methodical approaches to history teaching. While in Soviet times, images were subordinated to an ideological function, modern schools are seeing a shift toward a more diverse, yet still uncritical, use of visual sources.

Conclusion. A quantitative and qualitative analysis of the illustrative material in school textbooks on the Modern History of Kazakhstan (1959–2025) revealed the dynamics and characteristics of the visual narrative associated with economic history. A quantitative content analysis revealed that, despite the overall increase in the number of illustrations in textbooks during the Independence period, images devoted to economic topics remained relatively stable and accounted for a limited portion of the visual content. The early editions of E. Bekmakhanov (1959–1961) remain the richest in this regard, whereas in the post-Soviet period, with an increase in the overall number of images, the emphasis gradually shifted from production and economic topics to the visualization of political history and cultural heritage.

A qualitative analysis of illustrations revealed the persistence of key visual motifs and their ideological transformation. In Soviet publications, visual depictions of traditional farming, trade, and crafts were interpreted through the lens of the shift from "tradition" to "modernity" thanks to the Russian Empire. Illustrations emphasized the region's dependence on Russia's political and economic processes and illustrated

the transformation of Kazakh society in the context of the empire's civilizing mission. In post-Soviet textbooks, the visual emphasis shifts toward the cultural heritage, ethnographic features, and diversity of economic forms in pre-revolutionary Kazakhstan. There is a statistically significant increase in images related to trade and crafts, reflecting an interest in traditional forms of production as elements of national heritage. A significant feature of recent textbooks is the inclusion of scenes related to gender history, such as the visualization of the arduous labor of hired women in Kabuldinov's textbook. This significantly expands the thematic range of economic history and makes the visuals more socially oriented.

The current era is characterized by the emergence of QR codes with multimedia and visual content generated using artificial intelligence (further-AI). This opens new horizons for the visualization of historical material, but simultaneously requires a critical approach. Since image-generating algorithms are capable of reproducing ideological and cultural stereotypes, it is essential to verify visual content and accompany it with methodological commentary. Without this, there is a risk of distorting historical facts and substituting scientific reconstruction with visual imitation or artistic invention.

At the same time, the emergence of digital visual forms creates the foundation for the further integration of augmented reality (further-AR) technologies into the educational process. AR can not only visualize economic history-for example, reconstructing scenes from the Koyandy Fair, the mines of Karaganda, or agricultural settlements of immigrants-but also transform visual material into an interactive educational environment, where students become researchers of the past. Such formats can enrich traditional illustrative materials, making history teaching more meaningful, engaging, and multi-code.

However, the implementation of AR and AI-content must be accompanied by the development of visual literacy, critical analysis of sources, and scientific verification of reconstructions. Only under these conditions will immersive technologies become a means of deepening historical understanding rather than a tool for substituting reality.

Sources:

AP RK – Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]

Literature:

Алексашкина, Ворожейкина, 2018 – *Алексашкина Л.Н., Ворожейкина Н.И.* Визуальные источники в современных учебниках истории как объект познавательной деятельности школьников // *Ценности и смыслы*. 2018. № 5. С. 58–72. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vizualnye-istochniki-v-sovremennyh-uchebnikah-istorii-kak-obekt-poznavatelnoy-deyatelnosti-shkolnikov>.

Бабаев, 1992 – *Бабаев Д.* История Казахстана: 8 кл. Алматы: Рауан, 1992. 176 с.

Бекмаханов, 1959 – *Бекмаханов Е.* Қазақ ССР тарихы: Қазақстан орта мектептерінің 8–9 кластарына арналған оқу құралы. Алматы: Қазақстан мемл. баспасы, 1959. 130 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1105210,simple=true>.

Бекмаханов, 1961 – *Бекмаханов Е.* Қазақ ССР тарихы: Қазақстан орта мектептерінің 8–9 кластарына арналған оқу құралы. Алматы: Қазақстан мемл. баспасы, 1961. 130 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105211>.

Бекмаханов, 1962 – *Бекмаханов Е.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы / Орысшадан ауд. Бақшилов С. Алматы: Қазақстан мемл. баспасы, 1962. 132 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105209>.

Бекмаханов, 1963 – *Бекмаханов Е.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Қазақстан мемл. баспасы, 1963. 128 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105242>.

Бекмаханов, 1964 – *Бекмаханов Е.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Қазақстан мемл. баспасы, 1964. 128 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105237>.

Бекмаханов, 1965 – *Бекмаханов Е.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1965. 128 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105218>.

Бекмаханов, 1966 – *Бекмаханов Е.* Қазақ ССР тарихы: Қазақтың сегіз жылдық және орта мектептерінің 7–10 кластарына арналған оқу құралы. 4-бас. Алматы: Мектеп, 1966. 180 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105988>.

Бекмаханов, 1967 – *Бекмаханов Е.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1967. 84 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105212>.

Бекмаханов, 1969 – *Бекмаханов Е.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1969. 82 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105239>.

Бекмаханов, 1970 – *Бекмаханов Е.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1970. 120 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105973>.

- Бекмаханов, Бекмаханова, 1971 – *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1971. 128 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105216>.
- Бекмаханов, Бекмаханова, 1972 – *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1972. 128 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105236>.
- Бекмаханов, Бекмаханова, 1973 – *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. 12-бас. Алматы: Мектеп, 1973. 119 б., сур. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105244>.
- Бекмаханов, Бекмаханова, 1974 – *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1974. 120 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105235>.
- Бекмаханов, Бекмаханова, 1975 – *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1975. 112 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105233>.
- Бекмаханов, Бекмаханова, 1977 – *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. 16-бас., өнд. Алматы: Мектеп, 1977. 112 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105227>.
- Бекмаханов, Бекмаханова, 1978 – *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1978. 112 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105232>.
- Бекмаханов, Бекмаханова, 1979 – *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1979. 112 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105223>.
- Бекмаханов, Бекмаханова, 1980 – *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1980. 112 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105229>.
- Бекмаханов, Бекмаханова, 1981 – *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* Қазақ ССР тарихы: 7–8 кластарға арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп, 1981. 112 б. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1106201>.
- Белгородская и др., 2024 – *Белгородская Л.В., Дворецкая А.П., Ахтамов Е.А.* Проблемы визуализации и атрибуции изотекста в современных университетских учебниках по истории России // *Преподаватель XXI век*. 2024. № 2–2. С. 342–352 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-vizualizatsii-i-atributsii-izoteksta-v-sovremennyh-universitetskikh-uchebnikah-po-istorii-rossii>.
- Зуева, Нурлигенова, 2016 – *Зуева Л.И., Нурлигенова З.Н.* Разработка школьных учебников по истории Казахстана в условиях перехода на 12-летнее образование. // *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2016. № 5–1. С. 127–130. URL: <https://rep.ksu.kz/handle/data/1294>.
- Кабульдинов З.Е. и др., 2025 – *Кабульдинов З.Е., Калиев Ж.Н., Бейсембаева А.Т.* История Казахстана (XVIII–XIX вв.). Учеб. для 7 кл. общеобразоват. шк. Алматы: Атамұра, 2025. 224 с. URL: <https://okulyk.kz/istorija-kazahstana/1526/>, <https://okulyk.kz/istorija-kazahstana/1525/>.
- Кабульдинов, Кайыпбаева, 2012 – *Кабульдинов З.Е., Кайыпбаева А.Т.* История Казахстана (XVIII в.–1914 г.). 8 класс. Учебник. 2-е изд., перераб. Алматы: Атамұра, 2012. 328 с.
- Кабульдинов, Калиев, Бейсембаева, 2018 – *Кабульдинов З.Е., Калиев Ж.Н., Бейсембаева А.Т.* История Казахстана (XVIII–XIX вв.). Учеб. для 8(7) кл. общеобразоват. школ. Алматы: Атамұра, 2018. 208 с. URL: <https://okulyk.kz/istorija-kazahstana/351/>.
- Калиева, 2023 – *Калиева Б.* Тарих оқулықтарындағы иллюстративті материалдар: сипаттамасы және талдануы. // *Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды мемлекеттік университеті Хабаршысы*. Тарих. Философия сериясы. 2023. № 1 (105). 89–99-бб. DOI: <https://doi.org/10.53355/m6508-1400-7702-a>.
- Касымбаев, 2004 – *Касымбаев Ж.К.* История Казахстана (XVIII в. – 1914 г.): учебник для 8 классов общеобразовательных школ. Алматы. «Мектеп». 2004. 248 с.
- Касымбаев, 2012 – *Касымбаев Ж.К.* История Казахстана (XVIII в. – 1914 г.). 8 класс. Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Алматы: Мектеп, 2012. 256 с., ил.
- Ключарева, 2022 – *Ключарева В.В.* От Казахской ССР до «независимого» Казахстана: учебник по истории как способ формирования национальной идентичности. // *Вестник Алтайского государственного педагогического университета*. 2022. № 51. С. 96–101. URL: <https://journals-altspu.ru/vestnik/article/view/1859/1654>.
- Новоспаская, Дугалич, 2022 – *Новоспаская Н.В., Дугалич Н.М.* Терминосистема теории поликодовых текстов. // *Русистика*. 2022. № 3. С. 298–311 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/terminosistema-teorii-polikodovyh-tekstov>.
- Омарбеков и др., 2018 – *Омарбеков Т., Хабижанова Г., Картаева Т., Ногайбаева М.* История Казахстана (XVIII–XIX вв.). Учебник для 8 кл. общеобразоват. шк. Алматы: Мектеп, 2018. 184 с. URL: <https://okulyk.kz/istorija-kazahstana/352/>.
- Султангалиева, 2022 – *Султангалиева Г.* Отражение социальных изменений казахского кочевого общества в делопроизводственной документации и визуальных источниках XIX в. // *Отан тарихы*. 2022. № 2 (98). С. 104–114. DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_2_104.
- Amanzholova N. et.al., 2025 – *Amanzholova N., Oskembay A., Tergembay K.* YouTube as a Platform for the Representation of Otyynshy Alzhanov: Interpretations and Public Engagement in Digital Media. // *Otan tarihy*. 2025. Vol. 28. № 3. Pp. 591–600. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_591-600.

Dukeyev, 2021 – *Dukeyev V.* Kazakhstan in World War II: Authors and Publishers of Post-1991 History Textbooks. // *Central Asian Affairs*. 2021. № 8 (3). Pp. 251–272. URL: https://brill.com/view/journals/caa/8/3/article-p251_2.xml.

Gabowitsch, 2023 – *Gabowitsch M.* Visuals in History Textbooks. // *Journal of Educational Media, Memory, and Society*. 2023. №15 (1). Pp. 106–129. DOI: <https://doi.org/10.3167/jemmp.2023.150106>. URL: <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/jemms/15/1/jemms150106.xml>.

Gökalp, Dinç, 2022 – *Gökalp A., Dinç E.* An examination of the association between visual images and texts in history textbooks published in 2018. // *International Journal of Education Research (DergiPark)*. 2022. Vol. 13. № 3. Pp. 78–87. URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2257409>.

Köse, 2023 – *Köse M.* Analysis of women's visuals in the 10th grade history textbook. // *International Journal of Education Technology and Scientific Researches*. 2023. № 8 (22). Pp. 938–988. DOI: <http://dx.doi.org/10.35826/ijetsar.598>. URL: https://ijetsar.com/Makaleler/319824948_9.%20938-988%20meliha%20k%C3%B6se.pdf.

Sultangazy et.al., 2023 – *Sultangazy G., Nurbayev Zh., Kishibaeva S.* From the history of urbanistics at the turn of the XIX-XX centuries: analysis of photo sources. // *Otan tarihiy*. 2023. Vol. 26. № 3. P. 554–566. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_554-566.

References

Aleksashkina, Vorozheykina, 2018 – *Aleksashkina L., Vorozheykina N.* Vizualnye istochniki v sovremennykh uchebnikakh istorii kak ob'ekt poznavatel'noj deyatel'nosti shkol'nikov. *Tsenosti i smysly*. 2018. № 5. Pp. 58–72. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vizualnye-istochniki-v-sovremennykh-uchebnikah-istorii-kak-obekt-poznavatelnoy-deyatelnosti-shkolnikov>. [in Russian]

Amanzholova et.al., 2025 – *Amanzholova N., Oskembay A., Tergembay K.* YouTube as a Platform for the Representation of Otyynshy Alzhanov: Interpretations and Public Engagement in Digital Media. *Otan tarihiy*. 2025. Vol. 28. №3. Pp. 591–600. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_591-600.

Babaev, 1992 – *Babaev D.* Istoriya Kazakhstana: 8 kl. Almaty: Rauan. 1992. 176 p. [in Russian]

Bekmakhanov, 1959 – *Bekmakhanov E.* Qazaq SSR tarihy: Qazaqstan orta mektepterinin 8–9 klastaryna arналған оқу қуралы. Almaty: Qazaqstan meml. baspasy, 1959. 130 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1105210,simple=true>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, 1961 – *Bekmakhanov E.* Qazaq SSR tarihy: Qazaqstan orta mektepterinin 8–9 klastaryna arналған оқу қуралы. Almaty: Qazaqstan meml. baspasy, 1961. 130 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105211>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, 1962 – *Bekmakhanov E.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Orisshadan aud. Bakshilov S. Almaty: Qazaqstan meml. baspasy, 1962. 132 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105209>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, 1963 – *Bekmakhanov E.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Qazaqstan meml. baspasy, 1963. 128 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105242>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, 1964 – *Bekmakhanov E.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Qazaqstan meml. baspasy, 1964. 128 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105237>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, 1965 – *Bekmakhanov E.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1965. 128 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105218>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, 1966 – *Bekmakhanov E.* Qazaq SSR tarihy: Qazaqtyn segiz jylyq және orta mektepterinin 7–10 klastaryna arналған оқу қуралы. 4-bas. Almaty: Mektep, 1966. 180 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105988>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, 1967 – *Bekmakhanov E.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1967. 84 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105212>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, 1969 – *Bekmakhanov E.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1969. 82 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105239>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, 1970 – *Bekmakhanov E.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1970. 120 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105973>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1971 – *Bekmakhanov E., Bekmakhanova N.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1971. 128 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105216>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1972 – *Bekmakhanov E., Bekmakhanova N.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1972. 128 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105236>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1973 – *Bekmakhanov E., Bekmakhanova N.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. 12-bas. Almaty: Mektep, 1973. 119 p., sur. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105244>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1974 – *Bekmakhanov E., Bekmakhanova N.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1974. 120 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105235>. [in Kazakh]

Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1975 – *Bekmakhanov E., Bekmakhanova N.* Qazaq SSR tarihy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1975. 112 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105233>. [in Kazakh]

- Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1977 – *Bekmakhanov E., Bekmakhanova N.* Qazaq SSR tarihiy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. 16-bas., ond. Almaty: Mektep, 1977. 112 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105227>. [in Kazakh]
- Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1978 – *Bekmakhanov E., Bekmakhanova N.* Qazaq SSR tarihiy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1978. 112 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105232>. [in Kazakh]
- Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1979 – *Bekmakhanov E., Bekmakhanova N.* Qazaq SSR tarihiy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1979. 112 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105223>. [in Kazakh]
- Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1980 – *Bekmakhanov E., Bekmakhanova N.* Qazaq SSR tarihiy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1980. 112 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1105229>. [in Kazakh]
- Bekmakhanov, Bekmakhanova, 1981 – *Bekmakhanov E., Bekmakhanova N.* Qazaq SSR tarihiy: 7–8 klastarga arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1981. 112 p. URL: <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1106201>. [in Kazakh]
- Belgorodskaya et al., 2024 – *Belgorodskaya L.V., Dvoretzskaya A.P., Akhtamov E.A.* Problemy vizualizatsii i atributsii izoteksta v sovremennykh universitetskikh uchebnikakh po istorii Rossii. *Prepodavatel XXI vek.* 2024. № 2-2. Pp. 342–352. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-vizualizatsii-i-atributsii-izoteksta-v-sovremennykh-universitetskikh-uchebnikah-po-istorii-rossii>. [in Russian]
- Dukeyev, 2021 – *Dukeyev V.* Kazakhstan in World War II: Authors and Publishers of Post-1991 History Textbooks. *Central Asian Affairs.* 8(3). 2021. Pp. 251–272. URL: https://brill.com/view/journals/caa/8/3/article-p251_2.xml.
- Gabowitsch, 2023 – *Gabowitsch M.* Visuals in History Textbooks. *Journal of Educational Media, Memory, and Society.* 15(1). 2023. Pp. 106–129. DOI: <https://doi.org/10.3167/jemmp.2023.150106>. Additional URL: <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/jemms/15/1/jemms150106.xml>.
- Gökalp, Dinç, 2022 – *Gökalp A., Dinç E.* An examination of the association between visual images and texts in history textbooks published in 2018. *International Journal of Education Research (DergiPark).* 2022. Vol. 13. № 3. Pp. 78–87. URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2257409>.
- Kabul'dinov et al., 2025 – *Kabul'dinov Z.E., Kaliev Zh.N., Beisembaeva A.T.* Istoriya Kazakhstana (XVIII–XIX vv.). Ucheb. dlya 7 kl. obshcheobrazovat. shk. Almaty: Atamura, 2025. 224 p. URL: <https://okulyk.kz/istoriya-kazahstana/1526/>, <https://okulyk.kz/istoriya-kazahstana/1525/>. [in Russian]
- Kabul'dinov, Kaiypbaeva, 2012 – *Kabul'dinov Z.E., Kaiypbaeva A.T.* Istoriya Kazakhstana (XVIII v.–1914 g.). 8 klass. Uchebnik. 2-e izd., pererab. Almaty: Atamura, 2012. 328 p. [in Russian]
- Kabul'dinov, Kaliev, Beisembaeva, 2018 – *Kabul'dinov Z.E., Kaliev Zh.N., Beisembaeva A.T.* Istoriya Kazakhstana (XVIII–XIX vv.). Ucheb. dlya 8(7) kl. obshcheobrazovat. shk. Almaty: Atamura, 2018. 208 p. URL: <https://okulyk.kz/istoriya-kazahstana/351/>. [in Russian]
- Kalieva, 2023 – *Kalieva B.* Tarikh oquyqtaryndagy illyustrativti materialdar: sipattamasy jane taldanuy *E.A. Boketov at. Qaragandy memleketik universiteti Khabarshysy. Tarikh. Filosofiya seriyasy.* 2023. № 1 (105). Pp. 89–99. DOI: <https://doi.org/10.53355/m6508-1400-7702-a>. [in Kazakh]
- Kasymbaev, 2012 – *Kasymbaev Zh.K.* Istoriya Kazakhstana (XVIII v.–1914 g.). 8 klass. Uchebnik. 2-e izd., pererab. i dop. Almaty: Mektep, 2012. 256 p., il. [in Russian]
- Kasymbayev, 2004 – *Kasymbayev Zh.K.* History of Kazakhstan (18th century – 1914): textbook for 8th grades of comprehensive schools. Almaty: Mektep. 2004. 248 p.
- Klyuchareva, 2022 – *Klyuchareva V.V.* Ot Kazakhskoy SSR do «nezavisimogo» Kazakhstana: uchebnik po istorii kak sposob formirovaniya natsional'noy identichnosti *Vestnik Altayskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta.* 2022. № 51. Pp. 96–101. URL: <https://journals-altspu.ru/vestnik/article/view/1859/1654>. [in Russian]
- Köse, 2023 – *Köse M.* Analysis of women's visuals in the 10th grade history textbook. *International Journal of Education Technology and Scientific Researches.* 2023. № 8 (22). Pp. 938–988. DOI: <http://dx.doi.org/10.35826/ijetsar.598>. URL: https://ijetsar.com/Makaleler/319824948_9.%20938-988%20meliha%20k%C3%B6se.pdf.
- Novospasskaya, Dugalich, 2022 – *Novospasskaya N.V., Dugalich N.M.* Terminosistema teorii polikodovykh tekstov. *Rusistika.* 2022. № 3. Pp. 298–311. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/terminosistema-teorii-polikodovykh-tekstov>. [in Russian]
- Omarbekov et al., 2018 – *Omarbekov T., Khabizhanova G., Kartaeva T., Nogaybaeva M.* Istoriya Kazakhstana (XVIII–XIX vv.). Uchebnik dlya 8 kl. obshcheobrazovat. shk. Almaty: Mektep, 2018. 184 p. URL: <https://okulyk.kz/istoriya-kazahstana/352/>. [in Russian]
- Sultangaliyeva, 2022 – *Sultangaliyeva G.* Otrazheniye sotsial'nykh izmeneniy kazakhskogo kochevogo obshchestva v deloproizvodstvennoy dokumentatsii i vizual'nykh istochnikakh XIX v. *Otan tarihiy.* 2022. № 2 (98). Pp. 104–114. DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_2_104. [in Russian]
- Sultangazy et.al., 2023 – *Sultangazy G., Nurbayev Zh., Kishibaeva S.* From the history of urbanistics at the turn of the XIX–XX centuries: analysis of photo sources. *Otan tarihiy.* 2023. Vol. 26. № 3. Pp. 554–566. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_554-566
- Zueva, Nurligenova, 2016 – *Zueva L.I., Nurligenova Z.N.* Razrabotka shkol'nykh uchebnikov po istorii Kazakhstana v usloviyakh perekhoda na 12-letnee obrazovanie *Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy.* 2016. № 5–1. Pp. 127–130. URL: <https://rep.ksu.kz/handle/data/1294>. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhly
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1080–
1090
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.29

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1080-1090

KAZAKHSTAN KYRGYZ AND KYRGYZSTAN KAZAKHS: ETHNODEMOGRAPHIC TRANSFORMATION AND MIGRATION IN THE FIRST DECADE OF INDEPENDENCE

Zhanar Sadvakassova¹, Gulnara Kapassova²

¹D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan),
master of philosophy degree,
<https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

²D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan),
master of Archaeology and Ethnology,
<https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>. E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

© Valikhanov IHE, 2025

© Sadvakassova Zh., Kapassova G., 2025

Abstract. *Introduction.* Ethnodemographic changes in the post-Soviet space, particularly concerning neighboring states and kinship peoples, highlight the relevance of this study. *Purpose and objectives.* The aim of the research is to identify the ethnodemographic transformation of Kyrgyz in Kazakhstan and Kazakhs in Kyrgyzstan during the first decade of independence (1991–2000), to analyze its causes, and to assess its impact on current ethnodemographic processes. To achieve this aim, the following tasks were set: to analyze the dynamics of the Kyrgyz population in Kazakhstan during the given period, to determine the demographic changes of the Kazakhs in Kyrgyzstan, and to evaluate the influence of the economic crisis and other factors on this transformation. *Materials and methods.* The material base of the study consists of the population census data of Kazakhstan and Kyrgyzstan for 1989 and 1999, the data of the Agency for Statistics of the Republic of Kazakhstan, the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, official information on migration, as well as materials from traditional and online media and academic journals. The study employs historical-comparative analysis, empirical analysis, statistical methods, and demographic dynamics calculations. *Results.* The findings reveal changes in the number of Kyrgyz in Kazakhstan in the early years of independence (1991–2000). In addition, the dynamics of the Kazakh population in Kyrgyzstan were examined. The main factors behind these transformations include the economic crisis, border policy, and labor migration, to gain a deeper understanding of these factors, migration processes and economic adaptation factors were examined. *Conclusion.* The impact of these processes on current ethnodemographic trends was assessed, and recommendations for future research were proposed. The study may be useful for historians, migration specialists, and scholars of the ethnodemographic development of Kazakh and Kyrgyz Diasporas.

Keywords: Kazakhs and Kyrgyz, historical period, ethnodemography, economic adaptation, migration process, transformation.

For citation: Sadvakassova Zh., Kapassova G. Kazakhstan Kyrgyz and Kyrgyzstan Kazakhs: Ethnodemographic Transformation and Migration in the First Decade of Independence // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1080–1090. [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1080-1090

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚЫРҒЫЗДАР МЕН ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР: ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ОНЖЫЛДЫҒЫНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖӘНЕ КӨШІ-ҚОН

Жанар Садвакасова¹, Гүльнара Капасова²

¹Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, (Өскемен, Қазақстан), философия магистрі.

<https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

²Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, (Өскемен, Қазақстан), археология және этнология магистрі.

<https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>. E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Садвакасова Ж., Капасова Г., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Посткеңестік кеңістіктегі этнодемографиялық өзгерістер, әсіресе шекаралас елдердегі туысқан халықтардың жағдайларын зерттеу тақырыптың өзектілігін көрсетеді. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеу жұмысының мақсаты – Қазақстандағы қырғыздар мен Қырғызстандағы қазақтардың тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығындағы (1991–2000 жж.) этнодемографиялық трансформациясын анықтау, оның себептерін талдау және қазіргі этнодемографиялық үрдістерге ықпалын бағалау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін хронологиялық кезеңде Қазақстандағы қырғыз санының динамикасын талдау, осы кезеңдегі Қырғызстандағы қазақтардың демографиялық өзгерістерін айқындау, экономикалық дағдарыс және өзге де факторлардың трансформацияға әсерін бағалау сияқты міндеттерді қойдық. *Материалдар мен әдістер.* Қазақстан мен Қырғызстан бойынша 1989 және 1999 жылдардағы халық санағының материалдары, ҚР Статистика агенттігінің, Қырғызстан Ұлттық статистика комитеті деректері, көші-қон туралы ресми мәліметтер, дәстүрлі және онлайн медиадағы, ғылыми журналдардағы мәліметтер жұмыстың материалдық базасын құрайды. Бұл зерттеу жұмысында тарихи-салыстырмалы талдау, эмпирикалық талдау, статистикалық әдіс, демографиялық динамиканы есептеу сияқты ғылыми зерттеу әдістері мен тәсілдері қолданылды. *Нәтижелер.* Нәтижесінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында (1991-2000 ж.ж.) Қазақстандағы қырғыздар санының өзгеруін байқадық. Сонымен қатар, Қырғызстандағы қазақтар санының динамикасын да көру мүмкін болды. Бұл өзгерістердің негізгі себептері ретінде экономикалық дағдарыс, шекара саясаты, еңбек миграциясы сияқты ықпалдарды атауға болады, аталған ықпалдарды тереңірек түсіну үшін көші-қон үдерісі мен экономикалық бейімделу факторлары зерттелді. *Қорытынды.* Бұл өзгерістердің қазіргі этнодемографиялық үдерістерге ықпалы бағаланды және болашақ зерттеулер үшін ұсыныстар берілді. Зерттеу тарихшыларға, көші-қон саласының мамандарына және қазақ-қырғыз диаспораларының этнодемографиялық дамуын зерделеушілерге пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: қазақ-қырғыз, тарихи кезең, этнодеморафия, экономикалық бейімделу, көші-қон үдерісі, трансформация.

Дәйексөз үшін: Садвакасова Ж., Капасова Г. Қазақстандағы қырғыздар мен Қырғызстандағы қазақтар: тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығындағы этнодемографиялық трансформация және көші-қон // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1080–1090-бб. [ағылшын тілінде].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1080-1090

КАЗАХСТАНСКИЕ КЫРГЫЗЫ И КАЗАХИ В КЫРГЫЗСТАНЕ: ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ И МИГРАЦИЯ В ПЕРВОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ НЕЗАВИСИМОСТИ

Жанар Садвакасова¹, Гульнара Капасова²

¹Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева,
(Усть-Каменогорск, Казахстан),
магистр философии,
<https://orcid.org/0009-0004-3621-8594>. E-mail: Zhsadvakasova@edu.ektu.kz

²Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева,
(Усть-Каменогорск, Казахстан),
магистр археологии и этнологии,
<https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>. E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Садвакасова Ж., Капасова Г., 2025

Аннотация. *Введение.* Этнодемографические изменения в постсоветском пространстве, особенно в условиях сопредельных стран и родственных народов, подчеркивают актуальность данного исследования. *Цель и задачи.* Цель исследования заключается в выявлении этнодемографической трансформации кыргызов в Казахстане и казахов в Кыргызстане в первое десятилетие независимости (1991–2000 гг.), анализе ее причин и оценке влияния на современные этнодемографические процессы. Для достижения данной цели были поставлены задачи: проанализировать динамику численности кыргызов в Казахстане в указанный период, определить демографические изменения казахов в Кыргызстане, а также оценить воздействие экономического кризиса и других факторов на трансформацию. *Материалы и методы.* Материальную базу исследования составляют материалы переписей населения Казахстана и Кыргызстана 1989 и 1999 годов, данные Агентства по статистике Республики Казахстан, Национального статистического комитета Кыргызской Республики, официальные сведения о миграции, а также информация из традиционных и онлайн-СМИ и научных журналов. В работе применены историко-сравнительный и эмпирический анализ, статистический метод и методы расчета демографической динамики. *Результаты.* В результате исследования выявлены изменения численности кыргызов в Казахстане в первые годы независимости (1991–2000 гг.). Кроме того, прослежена динамика численности казахов в Кыргызстане. Основными факторами этих изменений стали экономический кризис, пограничная политика и трудовая миграция, для более глубокого понимания указанных факторов были исследованы миграционные процессы и факторы экономической адаптации. *Заключение.* Оценено влияние данных процессов на современные этнодемографические тенденции и предложены рекомендации для будущих исследований. Исследование может быть полезно для историков, специалистов в области миграции и исследователей этнодемографического развития казахско-кыргызских диаспор.

Ключевые слова: казахи и кыргызы, исторический период, этнодемография, экономическая адаптация, миграционный процесс, трансформация.

Для цитирования: Садвакасова Ж., Капасова Г. Кыргыз в Казахстане и казахи в Кыргызстане: этнодемографическая трансформация и миграция в первое десятилетие независимости // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1080–1090. [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1080-1090

Introduction. Historically, the Kazakh and Kyrgyz peoples have shared common ethnic roots, traditions, and cultural practices. Even their national cuisines, wedding ceremonies, and rituals of receiving a bride bear remarkable similarities. Perhaps this is why, in many documents of the Russian Empire, Kazakhs were often referred to as «Kyrgyz». Despite these numerous similarities, they remain two distinct nations with their own independent states [Madeniet, 2019].

The first decade of independence (1991–2000) was a period of significant ethnodemographic transformation for the Central Asian countries. Following the dissolution of the Soviet Union, the newly

established states began redefining their borders, economic policies, and national institutions. The collapse of the USSR also marked the end of the long-standing confrontation between the two global political systems. Beginning in 1991, the socialist system gave way to a «market economy» and «democratic» relations in the social and economic spheres [Abdiraiymova and Sarsenbayev, 2019: 45]. In both Kazakhstan and Kyrgyzstan, this period brought significant changes to the dynamics of the ethnic composition. As a result, several ethnic groups left the region through repatriation or emigration, leading to an increase in the proportion of titular nationalities. This trend is clearly reflected in the population censuses conducted in 1989 and 1999. In Kazakhstan, the number of ethnic Kazakhs increased considerably, a process driven by emigration (particularly the departure of Russian and European groups) and a high natural population growth among Kazakhs.

Due to historical circumstances, there are also long-term factors influencing migration between Kazakhs and Kyrgyz. Although the two nations share a common historical past, the factor of geographical location has played a significant role in shaping their respective paths of development and influencing their future trajectories [Murzakhodzhayev et al., 2025: 168]. These factors include the migration history of the 19th–20th centuries, settlement policies during the Soviet period, and industrial migration. However, in the 1990s, additional reasons emerged – economic decline, loss of employment opportunities, national regulatory changes, and, in some cases, security concerns. The combined impact of these factors accelerated the transformation of the ethnic composition.

The ethnodemographic situation of the Kyrgyz in Kazakhstan and the Kazakhs in Kyrgyzstan serves as an important indicator reflecting the historical, cultural, and economic interconnections between the ethnic groups of these regions. In the early years of independence, migration between the two countries, family and kinship ties, as well as the consequences of economic instability, had a significant impact on the quantitative and qualitative composition of ethnic groups. Furthermore, the research findings demonstrate that the key factors influencing ethnodemographic changes between the Kazakh and Kyrgyz peoples include fluctuations in birth rates across Central Asian countries – particularly in Kazakhstan and Kyrgyzstan – as well as the combined effects of socio-economic and ethnic factors [Spoorenberg, 2013: 50].

The study is relevant because the processes of ethnic transformation and migration between Kazakhstan and Kyrgyzstan after the collapse of the Soviet Union significantly influenced the demographic balance and national identity formation in both countries.

The purpose of this study is to identify the ethnodemographic transformation of the Kyrgyz in Kazakhstan and the Kazakhs in Kyrgyzstan during the first decade of independence, to analyze its causes, and to forecast its impact on current ethnodemographic trends. The relevance of this topic lies in the need to examine how ethnodemographic relations between the two states influence regional stability and cultural interaction. Furthermore, a scientific analysis of demographic changes during the early years of independence provides an opportunity to enhance contemporary migration policy and strategies for the development of interethnic relations.

Materials and Methods. The material basis of the research consists of official data from the national statistical committees of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic, population census results (1989, 1999), as well as scholarly articles and open-source materials. In addition, the works of domestic and foreign scholars, scientific studies, and monographs describing ethnodemographic processes were analyzed.

In the course of the study, comparative-historical and ethnodemographic analysis methods were applied. The comparative approach made it possible to examine the demographic development of ethnic groups in both countries, the direction of migration flows, and their correlation with socio-economic conditions.

During the analysis of ethnodemographic indicators, comparative statistical methods and dynamic series were used to determine the quantitative characteristics of changes in the ethnic composition. For qualitative analysis, theoretical concepts describing ethnic identity, migration behavior, and social adaptation issues were applied.

In this study, the migration systems theory (Mabogunje, 1970: 6) is applied to analyze migration flows between Kazakhstan and Kyrgyzstan. This theory allows these movements to be understood as part of a regional mobility system, highlighting patterns of labor migration, settlement, and social integration across borders. In addition, the article comprehensively examines the causes and consequences of the main demographic trends in the early years of independence and assesses their impact on the current ethnodemographic situation.

Discussion. During the research period, ethnodemographic processes in Kazakhstan and Kyrgyzstan exhibited similar characteristics; however, they also demonstrated distinct features shaped by each country's internal socio-economic and political conditions. The collapse of the Soviet system and the transition to market relations increased social mobility, which, in turn, generated new directions of migration flows.

Despite the disintegration of the Soviet Union, post-Soviet states continued to maintain active cooperation in the political, economic, and social spheres. Regular interstate meetings contributed to forming a normative framework that regulated mutual relations among these newly independent countries.

A number of scientific studies were also conducted to explore the causes and consequences of the Soviet Union's collapse. For instance, in November–December 1990, a comparative sociological study was carried out in Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Latvia, Tajikistan, Uzbekistan, and other republics. In each republic, 1,000 Russian respondents and 1,000 representatives of the titular nationality were surveyed. The research involved urban residents aged 16 and older and provided comparative data on interethnic relations at the end of the Soviet era [Gudkov, 1993: 52]». This describes the ethnodemographic situation on the eve of the collapse of the Soviet Union, outlining the initial context of interethnic relations between Kazakhs and Kyrgyz. It can be used to compare the ethnodemographic changes of the first decade of independence with the interethnic foundations of the late Soviet period.

During the first decade of independence, issues of living standards and regional inequality among ethnic communities in Kazakhstan and Kyrgyzstan became increasingly evident. At that time, energy and infrastructural constraints in rural areas also influenced ethnodemographic processes. For example, according to researchers, «access to modern and clean energy infrastructure such as natural gas pipelines and centralized heating systems reduces the consumption of solid fuels, especially in rural areas» [Azhgaliyeva et al., 2021: 410].

In the early years of independence, cross-border relations, the mutual influence of ethnic communities, and transnational cultural and religious processes in the post-Soviet period were closely interconnected. This indicates that the ethnic and cultural interaction between Kazakhstan and Kyrgyzstan also extended to the sphere of religious and social movements. For instance, after the collapse of the USSR, the Tablighi Jama'at movement became widespread in both Kyrgyzstan and Kazakhstan. Kyrgyz tablighis are described not as passive recipients of external influence, but rather as transnational actors actively exchanging religious ideas and social networking practices across borders [Ismailbekova and Nasritdinov, 2012: 177]».

The Kyrgyz population in Kazakhstan is primarily concentrated in the southern regions—Zhambyl, Almaty, and Turkistan oblasts. In the 1990s, the intensification of cross-border trade and seasonal labor migration contributed to the stabilization of their demographic presence. However, during this period, internal migration processes became more dynamic due to economic hardships and urbanization, resulting in significant changes in the rural–urban distribution of ethnic groups.

The Kazakh population in Kyrgyzstan experienced similar conditions. The majority, residing in the Chui, Issyk-Kul, and Talas regions, maintained strong kinship and cultural ties with Kazakhstan. While part of this community repatriated to their historical homeland during the early years of independence, the remaining groups successfully adapted to the socio-economic environment of Kyrgyz society.

A comparative analysis demonstrates that the key factors influencing the demographic transformation of ethnic groups in both countries were migration, economic adaptation, national policy, and the revival of ethnic identity. In Kazakhstan, the inclusive model of ethnic policy promoted civic integration among diverse groups, whereas in Kyrgyzstan, the emphasis was placed on strengthening national identity. These demographic dynamics reveal the cultural implications of ethnic transformation processes in the region [Kuchinke and Ardichvili, 2002: 3]. It also highlights the dynamics of interethnic interaction between the Kazakh and Kyrgyz communities, including patterns of coexistence, cultural exchange, and integration. Migration between the two groups affected the ethno-demographic balance by increasing ethnic diversity in border regions and contributing to labor mobility and social integration.

These differences also influenced ethnodemographic indicators. Although the proportion of ethnic groups in both countries was relatively equal in the early years of independence, in the following period a gradual decline was observed in the share of Kyrgyz in Kazakhstan and the number of Kazakhs in Kyrgyzstan. This trend was largely associated with external migration processes. It also reflects Kyrgyzstan's (and, to a lesser extent, Kazakhstan's) socio-economic dependence, highlighting the significance of labor migration in the region [Tarr, 2016: 17]. However, in both societies, cultural ties between ethnic groups have not been interrupted, and kinship-based social and economic relations continue to persist in the present period.

Results. The findings of the study indicate that during the first decade of independence, two main factors influenced the ethnodemographic transformation in Kazakhstan and Kyrgyzstan — migration and economic adaptation. In the course of this research, we place particular emphasis on these two key factors.

First of all, it is important to mention the new political system of independent states that emerged in the post-Soviet space between 1991 and 2000 in the form of a Commonwealth. During this period, the foundation for political and economic relations among the CIS countries was laid, creating opportunities to address many issues between these newly independent states. Various meetings were held to strengthen cooperation among post-Soviet countries. For example, on January 22, 1993, at the Council of Heads of State in Minsk, the Charter of the Commonwealth of Independent States (CIS) was adopted. The Charter consists of nine sections defining the goals and principles of the CIS, membership, collective security and military-political cooperation, dispute resolution and conflict prevention, cooperation in economic, social, and legal spheres, as well as the structure of CIS bodies, inter-parliamentary cooperation, financial provisions, and general concluding articles. The Charter was established in accordance with international standards, and from that time on, the political and economic relations of the CIS countries were conducted on the basis of this document [Modern National History, 2004: 415].

Since 1992, the leaders of Kazakhstan and the Central Asian republics — N. Nazarbayev, I. Karimov, A. Akaev, S. Niyazov, and E. Rakhmonov — held regular meetings to discuss and address key regional issues such as resolving the political crisis in Tajikistan, developing economic relations, delimiting borders, addressing the Aral Sea problem, and strengthening cooperation with international organizations and neighboring countries. As these relations evolved, in 1997 Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan signed a Treaty of Eternal Friendship and Cooperation, which marked a significant political step [Adambeek, 2010: 148]. Most of the political issues between Kazakhstan and Kyrgyzstan were subsequently resolved within the framework of such bilateral and multilateral agreements.

Migration Process. The dynamics of population growth are directly related to natural increase rather than migration factors [Murzakhodzhaev, et al., 2025: 169]. The migration process was one of the most significant factors contributing to changes in the ethnodemographic structure. During the 1990s, both countries experienced intensified internal and external migration flows, which led to shifts in their ethnic composition. As the number of European populations emigrating from Kazakhstan to Russia and Germany declined, the share of Kyrgyz labor migrants arriving from Kyrgyzstan increased. Conversely, in Kyrgyzstan, economic factors stimulated both temporary and permanent migration abroad—primarily to Russia and Kazakhstan. These movements had a direct impact on the quantitative proportions of ethnic groups.

The specific features of national policies also influenced the direction of ethnodemographic transformation. In Kazakhstan, measures aimed at ensuring the legal status of ethnic groups, supporting cultural development, and promoting language policy contributed to strengthening interethnic stability. In Kyrgyzstan, priority was given to reinforcing national identity and enhancing the status of the state language, which affected the level of social adaptation among ethnic communities.

According to the data provided by the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan in the report «*National Composition, Religious Beliefs, and Language Proficiency in the Republic of Kazakhstan*», the number of Kyrgyz who migrated to Kazakhstan has shown a noticeable increase throughout the years of independence, clearly reflecting a positive growth trend (Figure 1). Meanwhile, the exact number of Kyrgyz in Kazakhstan and Kazakhs in Kyrgyzstan as of 1991 is determined based on the last Soviet census conducted in 1989. The next census in independent Kazakhstan was held only in 1999.

According to the 1989 census, the number of Kyrgyz living in Kazakhstan was 46,700 people, which accounted for 0.3 percent of the country's total population [QazStat.kz]. Correspondingly, the number of Kazakhs in Kyrgyzstan was found to be approximately the same. As shown in the diagram, at the time of the collapse of the Soviet Union, both the Kyrgyz and Kazakh peoples experienced a process of returning to their historical homelands. In the subsequent years, as the newly independent states began to stabilize, migration once again became a significant trend due to emerging economic and social factors.

It should be noted that the data on the number of Kazakhs in Kyrgyzstan were obtained from the official website of the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, while information on the Kyrgyz population in Kazakhstan was sourced from the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan.

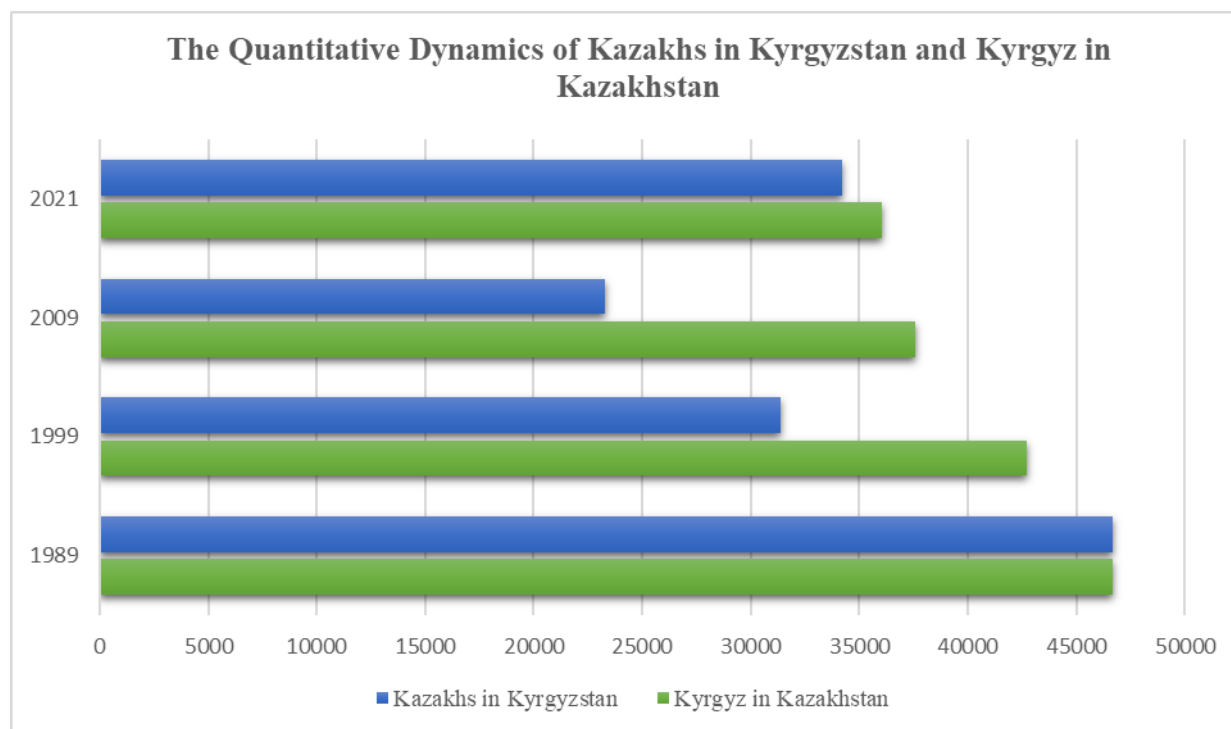

Fig. 1. Numerical dynamics of Kazakhs in Kyrgyzstan and Kyrgyz in Kazakhstan.

Note: The diagram was compiled by the author based on open-source data

To gain a deeper understanding of the numerical dynamics of Kazakhs in Kyrgyzstan and Kyrgyz in Kazakhstan, the diagram also includes data up to the year 2021. However, the primary research period of this study covers the years 1990–2000. Statistical data illustrate the changes in the population size and distribution of Kazakhs in Kyrgyzstan and Kyrgyz in Kazakhstan, indicating mutual migration processes and adaptation trends.

It is well known that the traditional homelands of the Kazakh and Kyrgyz peoples have been located within a shared ethnographic and geographical space for centuries. Historically, Kazakh tribes and Kyrgyz communities lived side by side, with their summer and winter pastures situated along the foothills of the mountains and in the valleys of the Shu, Talas, and Syr Darya rivers. Both nations were part of the Soviet Union. As history records, during the 1920s–1930s, the Soviet government carried out national delimitation (territorial division based on ethnicity) in Central Asia. At that time, the borders between the Kazakh ASSR and the Kyrgyz Autonomous Region were established. Territories historically inhabited by Kazakhs—such as the areas around Karakol, Tokmak, Talas, Shu, and the northwestern part of Lake Issyk-Kul—were included within the Kyrgyz autonomy. From our perspective, it can be assumed that the majority of Kazakhs currently residing in Kyrgyzstan are descendants of those who remained in their ancestral lands after this territorial division. In the modern legal context, since the official agreement on the state border between Kazakhstan and Kyrgyzstan was finalized in 2001, this fact now holds only historical significance.

An analysis of the interviews published on Weproject.media under the title «Kyrgyz People in Kazakhstan: *«I Was Born in Kyrgyzstan, but Kazakhstan Has Become My Second Homeland»*» (<https://weproject.media/kz/articles/detail/aza-standa-y-yr-yzdar-men-yr-yzstanda-tuyldym-bira-aza-stan-meni-ekinshi-otanyma-aynaldy/>) reveals two main reasons behind the migration of Kyrgyz people to Kazakhstan in the early years of independence. The first and most significant reason was employment opportunities, while the second was the pursuit of higher education (Figures 2 and 3).

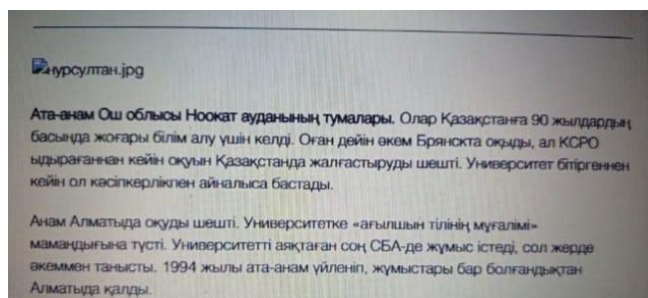
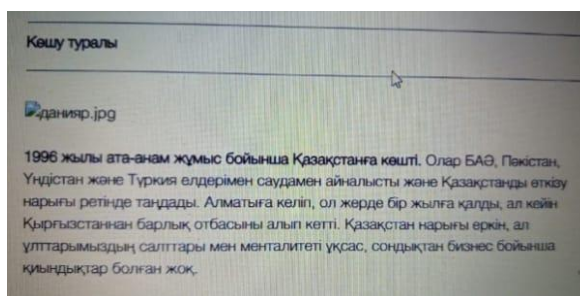

Fig. 2 and 3. Opinions of Kyrgyz people living in Kazakhstan from open sources
[Weproject.media, 2018]

Figures 2 and 3 illustrate the opinions of representatives of the Kyrgyz diaspora in Kazakhstan published in open sources, highlighting their patterns of economic and social adaptation. These narratives provide insights into how individual migration experiences are shaped not only by economic incentives but also through cultural and familial connections.

Figure 2 features Daniyar, who explains that his parents moved to Kazakhstan in 1996 for business purposes. They engaged in trade relations with the United Arab Emirates, Pakistan, India, and Turkey. According to Daniyar, the open market conditions in Kazakhstan, along with the cultural and mental affinity between Kazakhs and Kyrgyz, facilitated their adaptation and allowed them to conduct business without major difficulties. This example illustrates how the Kyrgyz diaspora achieved economic adaptation through trade and entrepreneurial activities.

Figure 3 presents the opinion of a respondent named Nursultan, who notes that his parents came from the Nookat district of the Osh region and migrated to Kazakhstan in the early 1990s to pursue higher education. Nursultan's father had previously studied in Bryansk, but after the collapse of the USSR, he decided to continue his studies in Kazakhstan. Upon graduation, he started his own business. This example demonstrates that education and professional self-realization played a crucial role in the migration of Kyrgyz diaspora representatives to Kazakhstan. It also highlights the importance of professionalism and entrepreneurship as a natural continuation of individual social mobility and economic adaptation.

Among the respondents was a man named Iskander, who said: «We moved to Almaty in 1997. My mother is Kazakh, so she wanted to live in Kazakhstan. My mother's relatives live in Kyzylorda, and my father's relatives live in Osh. We decided to live in Almaty because it is located between Kyzylorda and Osh» [Weproject.media, 2018]. This statement demonstrates that kinship ties also played a significant role among the reasons for Kyrgyz migration to Kazakhstan.

Economic Adaptation Factors. «Economic adaptation» refers to how ethnic groups responded to changes in the new market relations and economic systems during the post-independence period, what directions they adapted to, and what limitations and opportunities they encountered. An analysis of the adaptation of ethnic Kazakhs and Kyrgyz in Kazakhstan and Kyrgyzstan reveals the significance of several key factors, including:

- historical and social structure;
- local economic structure and geographical factors;
- transition to market relations and legal-institutional reforms;
- entrepreneurship and individual initiative;

- access to infrastructure and markets;
- education, skills, and human capital;
- climatic and environmental factors.

The economic adaptation factor determined the position of ethnic groups within the social structure. In Kazakhstan, Kyrgyz people were primarily concentrated in agriculture and private entrepreneurship, whereas Kazakhs in Kyrgyzstan demonstrated economic activity in trade and livestock farming. The formation of market relations in both countries required ethnic groups to adapt to the new economic environment.

Economic adaptation for ethnic Kazakhs and Kyrgyz depended on multiple factors, including social structure, legal changes, market relations, financial opportunities, education, geography, climate, and others. A comparative analysis of the economic adaptation factors in the two countries (Table 1) shows that in both contexts, ethnic groups adapted to trade, livestock and crop farming, entrepreneurship, and small business sectors.

Table 1. A comparative analysis of the economic adaptation factors

Comparison Dimension	Kyrgyz in Kazakhstan	Kazakhs in Kyrgyzstan
Agriculture / Livestock	Agricultural activities, crop cultivation, gardening, livestock breeding; development of agriculture and farmer initiatives	Livestock farming, trade, tourism services
Trade and Market Economy	Trade between urban and rural areas, markets, opportunities for re-export	Distribution of goods through markets, use of social networks for trade
Entrepreneurship / Small Business	State programs supporting entrepreneurship; growth in small business, creative industries, and service sectors	Small business, services, market trade, logistics
State Support and Legislation	Legislation, tax incentives, «Oralman» program, land allocation policies	Legislative and infrastructure conditions (limited financial resources and logistical challenges)
Financing, Microcredit, Start-up Capital	Better state support, banking system, project grants, and agricultural subsidies	Limited financial resources, intermediary relations in the market, reliance on community capital

Investments in research and development and experimental-design activities have a positive impact on productivity, innovation, and economic growth [Yussupov et al., 2023: 69]. This finding highlights the significance of innovative activity in the development of the Kazakhstani economy. The entrepreneurial adaptation of the Kyrgyz diaspora is realized through the effective utilization of opportunities within this economic environment.

Regarding state support, it is evident that the Government of the Republic of Kazakhstan provides relatively stronger assistance through legislative optimization, tax incentives, and various subsidies. At the same time, other limitations and challenges must also be considered. For instance, in regions with limited resources, land quality, irrigation, and water management systems for crop production are often inadequate. Transportation costs are high in mountainous and remote areas. Shortages of education and skills further constrain economic adaptation. The introduction of innovative technologies and the use of marketing tools are limited. Poor infrastructure also negatively affects economic adaptation. Additionally, environmental risks, such as droughts and climate change, may act as potential obstacles to economic adjustment.

The economic adaptation of the Kyrgyz diaspora in Kazakhstan is closely aligned with their national mentality and social values. This adaptation process is characterized by high labor activity and the ability to adjust to the new economic environment [Bodaughan and Jusibaliyeva, 2021: 195]. In contrast, the majority of Kazakhs in Kyrgyzstan are predominantly adapted to agriculture. In Kyrgyzstan, agriculture is not only a part of the economy but also a way of life for a significant portion of the population. Although the country is considered agrarian, the agricultural sector has struggled to achieve a stable and sustainable growth trajectory [Janybekkyzy, 2024].

Overall, the interaction of these two factors – the economic adaptation strategies of the respective ethnic groups – shapes the ethnodemographic profile of the populations in Kazakhstan and Kyrgyzstan and lays the foundation for current ethnic stability and cultural continuity.

Conclusion. The results of this study indicate that during the first decade of independence, ethnodemographic transformations in Kazakhstan and Kyrgyzstan were closely linked to the social, economic, and migratory development patterns of the two countries. The economic crisis of the 1990s, the establishment of market relations, and the intensification of labor migration significantly influenced the settlement structures of Kazakh and Kyrgyz populations.

The growth of the Kyrgyz diaspora in Kazakhstan was primarily driven by trade, education, and kinship ties. Their adaptation process was largely realized through economic activity and small-scale entrepreneurship. The ability of Kyrgyz migrants to adjust to the new environment, respond to market demands, and strive for social stability enhanced their integrative potential. Cultural and mental affinity also played an important role in this adaptation process.

In examining the Kazakh population in Kyrgyzstan, it was suggested that the number of Kazakhs in the country might have been supplemented by those who remained in their ancestral lands but moved to Kyrgyz territories due to land allocations during the Soviet period. The adaptation process of Kazakhs in Kyrgyzstan showed trends similar to the economic adjustment of the Kyrgyz in Kazakhstan. They primarily engaged in agriculture and trade, striving to achieve socio-economic stability. This mutual interaction reinforced cross-border, economic, and cultural ties between the two countries.

The findings of this study reveal the dynamics of interethnic relations and demographic policy in the post-Soviet space and can serve as a foundation for future research on the social integration of Kazakh and Kyrgyz diasporas. For future researchers, it is recommended to continue studying the social, economic, and cultural adaptation processes of Kazakh and Kyrgyz diasporas in Kazakhstan and Kyrgyzstan post-2000, highlighting the importance of long-term research on the social integration of ethnic groups. This approach allows for a better understanding of their societal position and the preservation of their ethnic identity.

Literature

- Azhgaliyeva, et al., 2021 – *Azhgaliyeva D., Mishra R., Karymshakov K., Kerimray A., Kapsalyamova Z.* What determines coal consumption for residential heating in Kazakhstan and the Kyrgyz Republic? *Australasian Journal of Environmental Management*. 2021. № 28(4). Pp. 410–432. DOI: <https://doi.org/10.1080/14486563.2021.1989328>
- Gudkov, 1993 – *Gudkov L. D.* Attitudes Toward Russians in the Union Republics. *Russian Social Science Review*. 1993. № 34(1). Pp. 52–69. DOI: <https://doi.org/10.2753/RSS1061-1428340152>
- Janybekkyzy, 2024 – *Janybekkyzy Myrzaïym.* How Kyrgyzstan Adapts Agriculture to New Climatic Challenges? 2024. URL: <https://cabar.asia/en/how-kyrgyzstan-adapts-agriculture-to-new-climatic-challenges>
- Ismailbekova, Nasritdinov, 2012 – *Ismailbekova A., Nasritdinov E.* Transnational Religious Networks in Central Asia: Structure, Travel, and Culture of Kyrgyz Tablighi Jama'at. *Transnational Social Review*. 2012. № 2(2). Pp. 177–195. DOI: <https://doi.org/10.1080/21931674.2012.10820733>
- QazStat, 2025 – *QazStat.* Халық санағы. Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі. 2025. URL: <https://stat.gov.kz/>
- Kuchinke, Ardichvili, 2002 – *Kuchinke K. P., Ardichvili A.* Work-Related Values of Managers and Subordinates in Manufacturing Companies in Germany, Georgia, Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, Russia, and the US. *Journal of Transnational Management Development*. 2002. № 7(1). Pp. 3–25. DOI: https://doi.org/10.1300/J130v07n01_02
- Mabogunje, 1970 – *Mabogunje A. L.* Systems approach to a theory of rural-urban migration. *Geographical Analysis*. 1970. № 2(1). Pp. 1–18.
- Spoorenberg, 2013 – *Spoorenberg T.* Fertility changes in Central Asia since 1980. *Asian Population Studies*. 2013. № 9(1). Pp. 50–77. DOI: <https://doi.org/10.1080/17441730.2012.752238>
- Tarr, 2016 – *Tarr D. G.* The Eurasian Economic Union of Russia, Belarus, Kazakhstan, Armenia, and the Kyrgyz Republic: Can It Succeed Where Its Predecessor Failed? *Eastern European Economics*. 2016. № 54(1). Pp. 1–22. DOI: <https://doi.org/10.1080/00128775.2015.1105672>
- Yussupov, et al., 2023 – *Yussupov U.B., Aliyev M.K., Kazhmukhametova A.A., Aitkhozhina L.Z., Zhumatayeva B.A.* The Impact of RandD on Sustainable Development: a Literature Review. *Economy: strategy and practice*. 2023. № 18(3). Pp. 68–83. DOI: <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-3-68-83>
- Zhumanbayev, Zhumanbay, 2023 – *Zhumanbayev D.N., Zhumanbay R.N.* Historiography of the formation and development of public and political associations of Independent Kazakhstan // *Otan Tarihy*. 2023. Vol. 26. No 1. Pp. 93–107. DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_1_93
- Абдирайымова және Сарсенбаев, 2019 – *Абдирайымова А., Сарсенбаев А.* Тәуелсіз Қазақстан тарихының кезеңделу мәселесі // *Отан тарихы*. 2019. № 3(87). 43–57-бб. URL: <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/469/230>
- Адамбек, 2010 – *Адамбек Б.К.* 1991–2000 жж. ТМД кеңістігіндегі саяси қатынастар. *Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия»*. 2010. № 4(60). 147–150-бб.

Бодаухан және Джусибалиева, 2018 – Бодаухан К., Джусибалиева А. Этникалық көші-қонның ҚР ауылшаруашылығындағы жұмысбастылыққа әсері. *С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің Ғылым жаршысы*. 2018. № 4 (99). С. 194–204. URL: <https://bulletinofscience.kazatu.edu.kz/index.php/bulletinofscience/article/view/379>

Мәдениет, 2019 – *Мәдениет Әдебиет*. Қазақтар мен қырғыздардың айырмашылығы. 2019. URL: <https://qamshy.kz/kz/article/47200-qazaqtar-men-qyrghydzardynh-ayyrmashylyghy>

Мурзаходжаев және басқалары, 2025 – *Мурзаходжаев Қ.М., Әпендиев Т.Ә., Қуанбай О.Б.* Қазақстан мен Өзбекстандағы демографиялық үдерістер (тәуелсіздік жылдардағы мәліметтер бойынша өзара салыстырмалы талдау) // *Отан тарихы*. 2025. Т. 28. № 1. 165–176-бб. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_165-176

Новейшая Отечественная история, 2004 – *Новейшая Отечественная история*. XX век. 2004. М.: Влос. 534 с.

WEproject.media, 2018 – *WEproject.media*. Қазақстандағы қырғыздар: «Мен Қырғызстанда туылдым, бірақ Қазақстан менің екінші отаныма айналды». 2018. URL: <https://weproject.media/kz/articles/detail/aza-standa-y-yr-yzdar-men-yr-yzstanda-tuyldym-bira-aza-stan-meni-ekinshe-otanyma-aynaldy/>

References

Azhgaliyeva, et al., 2021 – *Azhgaliyeva D., Mishra R., Karymshakov K., Kerimray A., Kapsalyamova Z.* What determines coal consumption for residential heating in Kazakhstan and the Kyrgyz Republic? *Australasian Journal of Environmental Management*. 2021. № 28(4). Pp. 410–432. DOI: <https://doi.org/10.1080/14486563.2021.1989328>

Abdiraimova and Sarsenbayev, 2019 – *Abdiraimova A., Sarsenbayev A.* (2019). Тәуелсіз Qazaqstan tarihyin kezen delu мәсесі [The Periodization of the History of Independent Kazakhstan]. *Otan Tarihy*. 2019. № 3(87). Pp. 43–57 URL: <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/469/230>. [in Kazakh]

Adambe, 2010 – *Adambe B.K.* 1991–2000 j.j. TMD kejistigindegi saiyasi qatynastar [Political Relations in the CIS Space in 1991–2000]. *Bulletin of Karaganda University. Series. History. Philosophy*. 2010. № 4(60). Pp. 147–150. [in Kazakh]

Bodaukhan, Jusibaliyeva, 2018 – *Bodaukhan K., Jusibaliyeva A.* Etnikalyq koshi-qonnyn QR awylsharuashılıghyndagı jumysbastylyqqa aseri [The Impact of Ethnic Migration on Employment in the Agricultural Sector of the Republic of Kazakhstan]. *Bulletin of Science of S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University*. 2018. № 4(99). Pp. 194–204. URL: <https://bulletinofscience.kazatu.edu.kz/index.php/bulletinofscience/article/view/379>. [in Kazakh]

Gudkov, 1993 – *Gudkov L. D.* Attitudes Toward Russians in the Union Republics. *Russian Social Science Review*. 1993. № 34(1). Pp. 52–69. DOI: <https://doi.org/10.2753/RSS1061-1428340152>

Janybekkyzy, 2024 – *Janybekkyzy Myrzaıym*. How Kyrgyzstan Adapts Agriculture to New Climatic Challenges? 2024. URL: <https://cabar.asia/en/how-kyrgyzstan-adapts-agriculture-to-new-climatic-challenges>

Ismailbekova, Nasritdinov, 2012 – *Ismailbekova A., Nasritdinov E.* Transnational Religious Networks in Central Asia: Structure, Travel, and Culture of Kyrgyz Tablighi Jama'at. *Transnational Social Review*. 2012. № 2(2). Pp. 177–195. DOI: <https://doi.org/10.1080/21931674.2012.10820733>

QazStat, 2025 – *QazStat*. Халық санағы. Ұлттық статистика бюросы. *Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі*. 2025. URL: <https://stat.gov.kz/>

Kuchinke, Ardichvili, 2002 – *Kuchinke K. P., Ardichvili A.* Work-Related Values of Managers and Subordinates in Manufacturing Companies in Germany, Georgia, Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, Russia, and the US. *Journal of Transnational Management Development*. 2002. № 7(1). Pp. 3–25. DOI: https://doi.org/10.1300/J130v07n01_02

Madeniet, 2019 – *Madeniet Ādebiat*. Qazaqtar men qyrghydzardyn ayırmasılyğı [The Differences between Kazakhs and Kyrgyzs]. *Qamshy*. 2019. URL: <https://qamshy.kz/kz/article/47200-qazaqtar-men-qyrghydzardynh-ayyrmashylyghy>. [in Kazakh]

Murzakhodzhayev et al., 2025 – *Murzakhodzhayev K.M., Apendiyev T.A., Kuanbai O.B.* Qazaqstan men Ėzbekstandagı demografıyalyk yderister (tāuelsızdik jıldardagı mālımetter boyınsha ōzara salystymaly taldau) [Demographic Processes in Kazakhstan and Uzbekistan (A Comparative Analysis Based on Data from the Years of Independence)]. *Otan Tarihy*. 2025. Vol. 28, № 1. Pp. 165–176. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_165-176. [in Kazakh]

Modern National History, 2004 – *Novejšia Otechestvennaia istoria*. XX vek [Modern National History]. 2004. Vol. 2. Moscow: Vlos, 2004. 534 p. [in Russian]

Mabogunje, 1970 – *Mabogunje A. L.* Systems approach to a theory of rural-urban migration. *Geographical Analysis*. 1970. № 2(1). Pp. 1–18.

Spoorenberg, 2013 – *Spoorenberg T.* Fertility changes in Central Asia since 1980. *Asian Population Studies*. 2013. № 9(1). Pp. 50–77. DOI: <https://doi.org/10.1080/17441730.2012.752238>

Tarr, 2016 – *Tarr D. G.* The Eurasian Economic Union of Russia, Belarus, Kazakhstan, Armenia, and the Kyrgyz Republic: Can It Succeed Where Its Predecessor Failed? *Eastern European Economics*. 2016. № 54(1). Pp. 1–22. DOI: <https://doi.org/10.1080/00128775.2015.1105672>

Yussupov, et al., 2023 – *Yussupov U.B., Aliyev M.K., Kazhmukhametova A.A., Aitkhozhina L.Z., Zhumatayeva B.A.* The Impact of RandD on Sustainable Development: a Literature Review. *Economy: strategy and practice*. 2023. № 18(3). Pp. 68–83. DOI: <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-3-68-83>

Zhumanbayev and Zhumanbay, 2023 – *Zhumanbayev D.N., Zhumanbay R.N.* Historiography of the formation and development of public and political associations of Independent Kazakhstan // *Otan Tarihy*. 2023. Vol. 26. № 1. Pp. 93–107. DOI: https://doi.org/10.51943/1814-6961_2023_1_93

WEproject.media, 2018 – *WEproject.media*. Qazaqstandagı qyrghyzzdar: «Men Qyrghyztanda tuıldym, biraq Qazaqstan menin ekinshi otanyma aynaldy» [Kyrgyz in Kazakhstan: «I Was Born in Kyrgyzstan, but Kazakhstan Has Become My Second Homeland»]. 2018. URL: <https://weproject.media/kz/articles/detail/aza-standa-y-yr-yzdar-men-yr-yzstanda-tuyldym-bira-aza-stan-meni-ekinshe-otanyma-aynaldy/> [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1091–
1106
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1091-1106

ALASH ORDA'S SOVEREIGN FOREIGN POLICY: NEGOTIATIONS WITH THE CZECHOSLOVAK DELEGATION (1918-1920)

S.A. Zhussip¹, Y.K. Nurpeisov², Kh.B. Maslov³

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University (Satpayev St., 2, 010008, Astana, Kazakhstan)
PhD, Director of the «Alash» Institute of Culture and Spiritual Development
<https://orcid.org/0009-0007-9524-636X>. E-mail: prahacz2002@gmail.com

² Al-Farabi Kazakh National University (Al-Farabi Ave. 71, 050040, Almaty, Kazakhstan)
Academician of the Academy of Natural Sciences, Corresponding Member of the Academy of Social Sciences, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law, Constitutional and Administrative Law
<https://orcid.org/0000-0001-9560-1519>. E-mail: yerkeshnurpeisov1946@gmail.com

³ L.N. Gumilyov Eurasian National University (Satpayev St., 2, 010008, Astana, Kazakhstan)
PhD, Associate Professor, Leading Researcher at the «Alash» Institute of Culture and Spiritual Development
<https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>. E-mail: khalil.maslov@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Zhussip S.A., Nurpeisov Y.K., Maslov Kh.B., 2025

Abstract. Introduction. The article examines newly declassified judicial and investigative materials from the archives of Kazakhstan, Russia, and Japan, as well as the Kazakh periodical press of 1917-1920, which introduce into scholarly circulation previously unknown pages of the history of the National Autonomous Republic of Alash and its government, the Council of Alash Orda. **Objective and Tasks.** It is demonstrated that as a result of the collapse of the Russian Empire in January 1918, Alash was transformed into a sovereign republic, and its leadership in 1918-1920 sought recognition of its statehood and independence both within the post-imperial space and by the international community. **Materials and Methods.** The sources include declassified documents from domestic and foreign archives, as well as periodical press. The research employs comparative-historical, historical-retrospective, historical-genetic, historical-typological, and systemic methods of analysis. **Results.** Special attention is paid to the contradiction between the decisions of the Kazakh congresses (kurultais) of 1917 and the program of the Alash party, which proclaimed a federal structure for Russia, and the practical actions of the Council of Alash Orda, aimed at distancing itself from Russia and seeking foreign policy support. The Council of Alash Orda actively interacted with the governments of Turkestan and Bashkiria, undertaking diplomatic initiatives and appealing for military and political assistance from foreign states. The first of these was the Czechoslovak Republic, formed in October 1918 after the collapse of the Austro-Hungarian Empire. **Conclusions.** New sources open up the prospect of revisiting traditional assessments of the political strategy of Alash Orda and its role in the formation of

Kazakh statehood. They demonstrate that, having grown disillusioned with the idea of federation, the leadership of Alash Orda sought recognition of independence through appeals to foreign states, the first of which was the Czechoslovak Republic.

Keywords: History of Kazakhstan, Alash autonomy, transformation into a republic, «Alash» army, Geography of Central Asia, Military Council, Czecho-Slovak Corps, uprising against the Bolsheviks, anti-Bolshevik autonomies, Czecho-Slovak Consulate, negotiations in Vladivostok, military-technical assistance, evacuation from Russia.

Acknowledgment. The article was prepared with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of the Program-Targeted Funding project PTF BR287137771 «New sources on the history and geography of Kazakhstan: analysis, translation, and introduction into scholarly circulation».

For citation: Zhussip S.A., Nurpeisov E.K., Maslov Kh.B. Alash Orda's sovereign Foreign policy: negotiations with the Czechoslovak Delegation (1918–1920) // *Otan tarihy*. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1091–1106. [In Eng.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1091-1106

АЛАШ ОРДА ҮКІМЕТІНІҢ ЕГЕМЕН СЫРТҚЫ САЯСАТЫ: ЧЕХОСЛОВАКИЯ ӨКІЛДІГІМЕН КЕЛІССӨЗДЕР (1918-1920)

Сұлтан Хан Аққұлұлы Жүсіп¹, Еркеш Калиевич Нұрпеисов², Халил Борисович Маслов³

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2-үй, Сәтбаев көшесі, 010008, Астана, Қазақстан Республикасы), PhD докторы, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры

<https://orcid.org/0009-0007-9524-636X>. E-mail: prahacz2002@gmail.com

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы), Қазақстан Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, Қоғамдық ғылымдар академиясының корреспондент-мүшесі, заң ғылымдарының кандидаты, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының доценті

<https://orcid.org/0000-0001-9560-1519>, E-mail: yerkeshnurpeisov1946@gmail.com

³ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (2-үй, Сәтбаев көшесі, 010008, Астана, Қазақстан Республикасы), PhD докторы, қауымдастырылған профессор, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері

<https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>. E-mail: khalil.maslov@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Жүсіп С.А., Нұрпеисов Е.К., Маслов Х.Б., 2025

Аңдатпа: *Kіріспе.* Мақалада Қазақстан, Ресей және Жапония архивтерінен табылған жаңа құпиясыздандырылған сот-тергеу материалдары, сондай-ақ 1917-1920 жж. қазақ мерзімді баспасөзі қарастырылып, Алаш ұлттық автономиялық республикасы мен оның үкіметі – Алаш Орда Кеңесінің тарихындағы бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген беттері зерттеледі. *Мақсаты мен міндеттері.* Ресей империясының 1918 жылғы қаңтардағы күйреуі нәтижесінде Алаш тәуелсіз республикаға айналғаны, ал оның басшылығы 1918-1920 жж. постимпериялық кеңістікте де, халықаралық қауымдастық деңгейінде де өз мемлекеттілігі мен тәуелсіздігін мойындатуға ұмтылғаны көрсетілді. *Материалдар мен әдістер.* Дереккөз ретінде отандық және шетелдік архивтердің құпиясыздандырылған құжаттары, сондай-ақ мерзімді басылымдар пайдаланылды. Зерттеуде салыстырмалы-тарихи, тарихи-ретроспективтік, тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық және жүйелік талдау әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* 1917 жылғы қазақ құрылтайларының Ресейдің федеративтік құрылымын жариялаған шешімдері мен «Алаш» партиясының бағдарламасы және Алаш Орда Кеңесінің Ресейден оқшаулануға, сыртқы саяси қолдау іздеуге бағытталған іс-әрекеттері арасындағы қайшылықтарға ерекше көңіл бөлінді. Алаш Орда Кеңесі Түркістан мен Башқұртстан

үкіметтерімен белсенді байланыс орнатып, дипломатиялық қадамдар жасап, шетел мемлекеттерінен әскери және саяси көмек сұрады. Солардың алғашқыларының бірі Австро-Венгрия империясының күйреуінен кейін 1918 жылдың қазан айында құрылған Чехословакия Республикасы болды. *Қорытынды.* Жаңа деректер Алаш Орда саяси стратегиясына және оның қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуындағы рөліне қатысты дәстүрлі бағаларды қайта қарауға мүмкіндік береді. Олар федерация идеясынан көңілі қалған Алаш Орда басшылығының тәуелсіздікті мойындату үшін шетел мемлекеттеріне жүгінгенін, ал олардың ішінде алғашқысының Чехословакия Республикасы болғанын дәлелдейді.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, Алаш автономиясы, егеменді республика, «Алаш» армиясы, Орталық Азия географиясы, Әскери кеңес, Чехо-Словакия корпусы, большевиктерге қарсы көтеріліс, антибольшевиктік автономиялар, Чехо-Словакия консулдығы, Владивостоктағы келіссөздер, әскери-техникалық көмек, Ресейден эвакуациялау.

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен, БНҚ BR287137771 «Қазақстанның тарихы мен географиясына қатысты жаңа деректер: талдау, аударма және ғылыми айналымға енгізу» жобасы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Жүсіп С.А., Нұрпеисов Е.К., Маслов Х.Б. Алаш Орда үкіметінің егемен сыртқы саясаты: Чехословакия өкілдігімен келіссөздер (1918-1920) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1091–1106-бб. [Ағылш.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1091-1106

СУВЕРЕННАЯ ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА АЛАШ ОРДЫ: ПЕРЕГОВОРЫ С ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВОМ ЧЕХОСЛОВАКИИ (1918-1920 гг.)

Султан Хан Аккулулы Жусип¹, Еркеш Калиевич Нурпеисов², Халил Борисович Маслов³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (д. 2, ул. Сатпаева, 010008, Астана, Республика Казахстан), PhD, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»
<https://orcid.org/0009-0007-9524-636X>. E-mail: prahacz2002@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби (д. 71, пр. Аль-Фараби, 050040, Алматы, Республика Казахстан), академик Академии естественных наук, член-корреспондент Академии социальных наук, кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права
<https://orcid.org/0000-0001-9560-1519>. E-mail: yerkesnurpeissov1946@gmail.com

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (д. 2, ул. Сатпаева, 010008, Астана, Республика Казахстан), PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш»
<https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>. E-mail: khalil.maslov@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Жусип С.А., Нурпеисов Е.К., Маслов Х.Б., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются новые рассекреченные судебные-следственные материалы из архивов Казахстана, России и Японии, а также казахская периодическая печать 1917-1920 гг., которые вводят в научный оборот ранее неизвестные страницы истории Национальной автономной республики Алаш и её правительства – Совета Алаш Орды. *Цель и задачи.* Показано, что вследствие распада Российской империи в январе 1918 г. Алаш трансформировался в суверенную республику, а её руководство в 1918-1920 гг. стремилось к признанию собственной государственности и независимости как в постимперском пространстве, так и международным сообществом. *Материалы и методы.* В качестве источников использованы рассекреченные документы отечественных и зарубежных архивов, а также периодическая печать. Применялись сравнительно-исторический, историко-ретроспективный, историко-генетический, историко-типологический и системный методы анализа. *Результаты.* Особое внимание уделено противоречию между решениями казахских курултаев 1917 г. и программой партии «Алаш», провозглашавшими

федеративное устройство России, и практическими действиями Совета Алаш Орда, направленными на обособление от России и поиск внешнеполитической поддержки. Совет Алаш Орды активно взаимодействовал с правительствами Туркестана и Башкирии, предпринимая дипломатические шаги и обращаясь за военной и политической помощью к иностранным государствам. Первым из них стала Чехословацкая Республика, образованная в октябре 1918 г. после распада Австро-Венгерской империи. *Выводы.* Новые источники открывают перспективу пересмотра традиционных оценок политической стратегии Алаш Орды и её роли в становлении казахской государственности. Они свидетельствуют о том, что разочаровавшись в идее федерации, руководство Алаш Орды стремилось к признанию независимости через обращения к иностранным государствам, первым из которых стала Чехословацкая Республика.

Ключевые слова: история Казахстана, автономия Алаш, трансформация в республику, армия «Алаш», география Центральной Азии, Военный совет, чехословацкий корпус, восстание против большевиков, антибольшевистские автономии, консульство Чехословакии, переговоры во Владивостоке, военно-техническая помощь, эвакуация из России.

Благодарность. Статья подготовлена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках реализации ПЦФ BR287137771 «Новые источники по истории и географии Казахстана: анализ, перевод и ввод в научный оборот».

Для цитирования: Жусип С.А., Нурпеисов Е.К., Маслов Х.Б. Суверенная внешняя политика Алаш Орды: переговоры с представительствами Чехословакии (1918–1920 гг.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1091–1106. [На англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1091-1106

Introduction. Representatives of the Kazakh democratic intelligentsia clearly understood that the revival of a national state in the form of a republic in conditions of dependence on Russia was impossible without relying on external political forces, economic support and, most importantly, close cooperation in military matters. Therefore, R. Marsek's trip to Vladivostok under the guise of an official business trip on economic issues of the Semipalatinsk regional Zemstvo administration was not accidental. In fact, this trip was undertaken on the instructions of the Chairman of the Alash Orda Council, A.N. Bukeykhan, conveyed to R. Marsek through members of Alash Orda, A. Ermek (Ermekov) and Kh. Gabbas (Gabbasov). These and other details of this trip became known from his testimony to the NKVD investigator. In particular, R. Marsek briefly mentioned in his statements a meeting with the Consul of Czechoslovakia, the commander of the American Expeditionary Corps in Vladivostok, and the American envoy to Japan. He provided a more detailed account only of his visit to the Japanese General Consulate.

A written appeal from the Provisional People's Council (Government) of Alash Orda to the Government of Japan, discovered by the Japanese researcher Ryosuke Ono in the archives of the Ministry of Foreign Affairs of Japan's diplomatic history, as well as the testimony of a prominent figure of the Kazakh national liberation movement and the Alash party, former chairman of the Semipalatinsk Regional Zemstvo Administration Raimzhan Marsek (Raimdzhan Marsekov), given to the NKVD investigator on April 26, 1938, preserved in the Specialized State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, require a fundamental reconsideration of the history of the Alash Republic and the activities of its Alash Orda government during 1918-1920.

It is evident that the NKVD investigators did not attach much importance to R. Marsek's negotiations with the Consul of Czechoslovakia, the U.S. envoy to Japan, and the commander of the U.S. expeditionary forces in the Far East, and did not seek to clarify the details. Judging by the interrogation protocol, the investigators were primarily interested in the purpose of his visit to the Japanese General Consulate, the nature and content of his conversation with the Japanese Vice-Consul, and his contacts with Japanese representatives in China [SA KNB RK. F.9. Op.1. D.305. LL. 193-210, 228-233]. It is worth noting that Czechoslovakia, as one of the 33 states that emerged after the defeat of the Central Powers, also participated in the international peace conference held in Paris. This conference, convened by the victorious powers of the First World War (1914-1918), aimed to draft and sign peace treaties with the defeated states. It took place from January 18, 1919, to January 21, 1920. Presumably, R. Marsek, like the Alash Orda Council, did not place significant hopes on the military and political support of Czechoslovakia, which was established only at the very end of the First World War – in October 1918 – following the dissolution of the Austro-Hungarian Empire [Saryarqa, 1918. №59: 2-3]. Nevertheless, the young Czechoslovak state had the opportunity to provide critically important military assistance to the Alash Orda Council in its struggle against the undeclared but de facto intervention of Soviet authorities. This support could have taken the form

of supplying weapons to the nascent national army of Alash Orda. There were solid grounds for appealing to the Czechoslovak consulate for arms and ammunition.

According to the testimony of R. Marsek during the preliminary investigation, upon arriving in Vladivostok at the beginning of 1919 together with two former members of the Provisional Government of Siberian Autonomy – the Speaker of the Siberian Duma, I. A. Yakushev, and the State Secretary of the Provisional Government of Autonomous Siberia, V. I. Moravsky – they «first visited the Czechoslovak consul and explained to him the purpose [...] of their visit» [SA KNB RK. F.9. Op.1. D.305. L.193].

Judging by the fact that R. Marsek visited the Czechoslovak diplomat «first and foremost», the meeting (negotiations) with the Czechoslovak consul was a priority task for Alash Orda, taking precedence over subsequent negotiations with representatives of the United States and Japan. Marsek had planned to visit the Japanese General Consulate in Vladivostok only «as a last resort».

During the negotiations with the Czechoslovak consul, he stated that the entire Siberian population, including the Kazakhs, did not wish to be governed by A. Kolchak, whom the Alash Orda Council believed aimed to restore the monarchy overthrown in Russia. He urged the consul not to support such a government. «All these individuals», R. Marsek asserted, concluding his testimony about the meeting with the Czechoslovak consul, «to whom we spoke, received us favorably and promised to convey our request to their respective governments» [SA KNB RK. F.9. Op.1. D.305. L.193]. However, among all of R. Marsek's meetings with representatives of foreign states, this article will analyze specifically the aims, objectives, and circumstances of his visit to the Czechoslovak Consulate.

Materials and methods. In the present article, declassified materials from both domestic Kazakh and foreign archives have been employed as primary sources, including those of the State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (formerly the KGB of the Kazakh SSR), the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation (formerly the KGB of the USSR), the State Archive of the Russian Federation, as well as the Archive of Diplomatic History of the Ministry of Foreign Affairs of Japan [JACAR. B03. 051221900. URL: 26-30], materials were also drawn from collections of Kazakh periodical press and Russian newspapers of the early twentieth century (such as *Qazaq*, *Saryarqa*, *Svobodnaya rech'*, *Russkaya armiya*, the journal *Abai*, among others), as well as from collected works of a number of leaders of the Kazakh national movement Alash in the early twentieth century. Among the listed primary sources, the greatest scholarly value for the present study is represented by the testimonies of the founder and leader of the Alash national movement, former Chairman of the Provisional National Council (Government) of Alash Orda, A.N. Bukeikhan, preserved in the Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation; those of Raimzhan, a prominent figure of the Alash movement and former head of the Semipalatinsk Regional Zemstvo Administration, preserved in the State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan; as well as documents from the Archive of Diplomatic History of the Ministry of Foreign Affairs of Japan, first discovered in 2021. Archival materials from the SA KNB RK (Special Archive of the Committee for National Security of the Republic of Kazakhstan), the AP RK (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan), the TsA FSB RF (Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation), the GARF (State Archive of the Russian Federation), along with publications from the Kazakh and Russian periodical press of 1917-1919 (such as *Qazaq*, *Saryarqa*, *Svobodnaya rech'*, *Russkaya armiya*, and others), as well as a range of studies by contemporary Russian scholars, were also employed in the present research.

In the course of this study, a comparative analysis was conducted of the testimonies of A.N. Bukeikhan and R. Marsek during the NKVD investigation concerning the de facto sovereign foreign policy of the Alash Orda Council in 1917-1920, whose primary objectives were the recognition of the de facto statehood and independence of the Alash Republic, the establishment of bilateral diplomatic, trade-economic, and cultural relations, as well as the provision of military-political support.

The present research employed comparative-historical, historical-retrospective, historical-genetic, historical-typological, and historical-systemic methods of examining the stated problem. General scientific methods, including analysis, synthesis, and logical reasoning, were also applied. Undoubtedly, the methodological foundation in reconstructing cultural-historical processes lies in the principle of historicism, which regards the past as an objective reality to be comprehended.

Discussion. Several aspects discussed in this article had already been examined and emphasized in publications dating back to as early as 1910. In that year, A.N. Bukeikhan published an essay analyzing the forms of national movements in contemporary states [Bukeikhan, 1910: 577-600]. The issues of

transforming the Alash Autonomy into a sovereign state were addressed by E.K. Nurpeisov and S.A. Jusip [Nurpeisov, Jusip, 2021: 6-25]. The dissolution of the Russian Empire created the historical conditions for achieving independence prior to the establishment of Soviet power in the Kazakh Steppe, which imposed an anti-historical trajectory on the development of the formally independent states across the former colonial periphery of the empire.

Before the final consolidation of Soviet rule in the Great Steppe, violent clashes erupted between Alash forces and Soviet interventionists, who sought to impose communist ideology while combining it with territorial expansion. At the forefront of the national liberation movement emerged the urgent problem of armed defense of the homeland. This issue, highly relevant for its time, was examined by S. Akkuly [Akkuly, 2019: 24-37]. Almost immediately, the problem of defending the homeland was also raised in the pages of newspapers such as *Qazaq*, *Saryarqa*, *Birlik tuyi*, and the journal *Abai*, beginning in July 1917 and continuing until late 1919.

The combat qualities of the warriors of the Alash army were described by their Russian contemporaries, for example, V. Sorokin [Sorokin, 1919: 2] and P. Parfenov [Parfenov, 1924: 25-26]. The military events of the national war against the occupying Soviet power, which turned the Kazakh Steppe into a theater of fierce armed clashes, have been the subject of studies by contemporary Russian scholars.

These works, now liberated from the pressure of communist ideology, shed light on the actual historical picture of military operations, including the complex interactions of the Czechoslovak Corps with the self-proclaimed all-Russian governments in post-imperial Russia and with Soviet power.

Results. As is well known, after the dissolution of the All-Russian Constituent Assembly by Soviet power on 6 (19) January 1918, Russia was left without any legitimate authority. In the context of such political powerlessness, the Alash Autonomy was transformed into a republic exercising the full scope of state authority within its territory, that is, sovereignty unrestrained by any external supranational institutions. The Alash Orda, authorized by the Kurultai to «negotiate blocs (unions, alliances) with other autonomous neighbors», pursued an independent (sovereign) foreign policy between 1918 and 1920. During this period, it conducted negotiations amidst the outbreak of the Russian Civil War and the undeclared invasion of the Alash Republic by Soviet forces, addressing issues of mutual recognition, military-political alliance, and joint struggle against Soviet power [Nurpeisov, Jusip, 2021: 17].

Newly uncovered archival materials—both foreign and domestic—provide indisputable evidence that in 1918-1920 the Alash Orda Council undertook active measures aimed at reducing dependency on Russia and sought international recognition of its state sovereignty and independence, applying a variety of strategies and tactics.

Among the many issues related to ensuring sovereignty—political, economic, territorial, and socio-cultural—the problem of organizing the military defense of national independence occupied a special place. It should be particularly noted that this question was at the center of attention of the Alash movement from the very beginning of the twentieth century. Such a strategic task reflected the far-reaching plans of the Alash leaders at a time when raising the issue of liberation from the Russian Empire—one of the world's most powerful colonial powers—appeared historically premature [Zhussip, Sarmanova, Maslov, 2025: 692].

It is important to emphasize that the founder, theoretician, and political leader of the national liberation movement Alash, Alikhan Bukeikhan, made repeated attempts to secure the right to form Kazakh national cavalry units, modeled after the Russian Cossacks and with independent national military command, even during the Tsarist period. His first attempt occurred during the sessions of the First and Second State Dumas of the Russian Empire in 1906-1907, when he sought the repeal of the 1834 law (imperial decree) that had exempted the nomadic Kazakh population from military service in perpetuity. However, this initiative failed due to the premature dissolution of the Second State Duma and the disenfranchisement of the Kazakhs under the new electoral law of 3 June 1907 [Bukeikhanov, 1910: 600].

His second attempt came at the beginning of the Fourth State Duma in 1912. With the outbreak of the First World War, A. N. Bukeikhan intensified his struggle for the repeal of the 1834 law, the introduction of conscription for Kazakhs, and the establishment of Kazakh cavalry forces under national command. Nevertheless, despite the dire situation of the Russian army on the fronts of the First World War, Tsar Nicholas II – justifiably fearing the creation of Kazakh cavalry units—signed the decree of 25 June 1916, which mandated the forced mobilization of the «inorodtsy» (non-Russians), including Kazakhs, for rear labor service. Thus, the second attempt by the leader of the Alash movement ended unsuccessfully [Akkuly, 2019: 24-37]. A real opportunity arose only after the February Revolution of 1917.

By undertaking these attempts – unpopular among parts of the population – to extend military conscription to the Kazakhs, A.N. Bukeikhan was guided by the logic that the day would inevitably come when the defense of the homeland would become essential, and at that moment Kazakh zhigits trained in military affairs within the ranks of the regular Tsarist army could make a decisive contribution. That moment came in 1917.

As A.N. Bukeikhan, by then the former head of the Alash Orda Council, testified to an NKVD investigator in August 1937, in accordance with the resolution of the First All-Kazakh Kurultai (21-26 July 1917) and the September meeting in Orenburg, the leaders of the Alash movement and party began, in the second half of 1917, to establish armed detachments. These units were conceived as the first regular national army in the history of the Kazakh people, organized under the official designation of a «people's militia».

In forming this first national army, the Alash leaders took into account the fact that under Tsarist Russia the Kazakhs had been exempt from conscription. «The Bashkirs served in the military (under Tsarism), and therefore the unification of our detachments with the Bashkirs would enhance their combat effectiveness», A. N. Bukeikhan maintained [TsA FSB RF. D.12066. P-34862. L.31]. Therefore, they relied primarily on the support of the related Bashkir autonomy, as well as on the Orenburg and Siberian Cossack troops, the governments of the Samara Committee (Committee of Members of the Constituent Assembly – Komuch), the Siberian autonomy, and others. To arm the «Alash» army, weapons were purchased from the Cossacks and Russian soldiers returning from the fronts of the First World War. At the same time, the chairman of the Alash Orda dispatched a delegation headed by A. Baitursynov and M. Dulatov to China for the procurement of weapons. Funds for weapons and ammunition were collected from the population by levying a contribution of one sheep from each Kazakh household. As the command staff for the newly formed units of the national army, Bashkir, Cossack, and White officers were invited, as well as former prisoner-of-war officers of the Turkish army [TsA FSB RF. D.12066. P-34862. L.29]. According to the newspaper Svobodnaya rech, «On June 18, 1918, a newly formed detachment of Kazakh cavalry, numbering 500 men with officer-instructors, arrived in the city of Alash (the temporary capital of the Alash Republic). Together with the Kazakhs came the chairman of the Alash Orda Council, A.N. Bukeikhan. The detachment was trained in the art of war and armed» [Svobodnaya rech, 1918. №164].

It should be noted that the first cavalry regiments of the Alash army were formed, trained, and armed even before the establishment of the central military department of the Alash Republic. During negotiations with Admiral Kolchak's Provisional All-Russian Government, the head of the Alash Orda Council, A. N. Bukeikhan, stated the following: «In the matter of the militia, you have misunderstood me. Our militia is an army. It already exists in fact: 750 of our dzhigits are at the front in Semirechye, 540 near Troitsk, and 2,000 in the Ural region. When you read reports of successes on the Semirechye front, know that these successes have been achieved thanks to our detachments» [Alash Orda, 1992: 142].

By early December 1917, the following had been conscripted into the ranks of the people's «cavalry militia»: 150 dzhigits in Karkaraly, 100 in Bayanaul, 400 in Zaisan, and 160 in the city of Alash [Saryarqa, 1917, №23: 4]. According to the newspaper Saryarqa, in the summer of 1918 the first «Alash regiment» was formed in Kostanay under the command of Bashkir Major General Zulkarnain Dashkin, while in Zhamankala (Orsk) the second «Alash regiment» was established under the command of the ataman of the Orenburg Cossack Host, Major General Alexander I. Dutov [Saryarqa, 1918, №61: 2-3].

Two weeks later, the same Saryarqa reported more precise figures: 2,000 fighters in Uralsk; two cavalry regiments in Turgay (Zhamankala – Orsk and Kostanay); two regiments in the city of Alash; and two regiments in Semirechye – making a total of nearly eight Alash regiments by the end of 1918 [Saryarqa, 1918, №63: 1].

The military department itself was created only on June 24, 1918, that is, six days after the parade of the first cavalry regiment in the city of Alash, as part of the Alash Orda Council under the name «Military Council». It was vested with the functions and powers of a ministry of defense, with the right to establish regional and district military councils under the respective sections of the Alash Orda Council. The Military Council was entrusted with the task of conscripting dzhigits to fight against the Bolsheviks [Alash Orda, 1992: 109].

In fact, this was the first Ministry of Defense in the history of modern Kazakhstan. The head of the Military Council, that is, the first Minister of Defense, was appointed to be Khamit Tokhtamys (Tokhtamyshev), a former career officer of the tsarist army, veteran of the First World War, captain, and later lieutenant colonel. One of the clauses in the draft agreement between the Provisional Government of the Siberian Autonomy and the Alash Orda Council stated: c) The Siberian Government, with the full support

and energetic assistance of the Alash Orda, shall provide the Kyrgyz (Kazakh) army with weapons, equipment, uniforms, provisions, and military instructors [GARF. F.P-133. Op.1. D.8. LL.24-25 ob.]. However, as noted by Gattenberger, head of the Ministry of Internal Affairs of the Provisional All-Russian Government, in his report to A.V. Kolchak: «Despite the fact that the Kyrgyz (Kazakh) people could have provided up to 20,000 warriors within two months, no proper measures were taken to form Kyrgyz units. Last summer, 1,200 Kyrgyz volunteers gathered in Semipalatinsk, but even they were not utilized: they were not given weapons, and since the regional office had no means to support them, the djigits had to be unwillingly sent back to their homes» [GARF. F.P-1701. Op.1. D.6v. L.169]. This fact was confirmed by the Chairman of the Alash Orda Council, A.N. Bukeikhan, in his telegram to one of the ministers of the Siberian Autonomy dated August 18, 1918: «Today I received a reply from the commander of the Steppe Corps, Ivanov: not a single rifle, not a single officer can be provided to the units being formed; I request that you telegraph the position of the Duma Commission regarding the agreement between the Alash Orda and the (Siberian) government» [GARF. F.P-1701. Op.1. D.6v. L.29].

No less important for the Alash Orda in the creation of a national army was the training of instructors – non-commissioned officers from among the Kazakhs as junior commanders – and the establishment of training units. Among Kazakh youth there were sufficient numbers of zhigits, literate not only in Kazakh but also in Russian, to meet this need.

«Our military command», wrote the head of the Alash Orda Council, Alikhan Bukeikhan, in 1918, «must consist exclusively of our own cadres. Otherwise, a foreign officer, instead of providing proper military training to our soldier, will punish him for the slightest fault and imprison him without cause. If, however, the officer is one of our own Kazakhs, the soldier will receive appropriate combat training, be well prepared, and politically literate. A commander unfamiliar with the Kazakh people, their language, culture, and mentality, will only punish them» [Alash Abai, 1918: 1].

In 1918, two military schools (askeri medrese) were established in the cities of Alash and Uralsk for the training of Kazakh junior officers. The first graduation of junior officer-instructors of the Alash army took place in Uralsk on October 1, 1918 [Alash: Saryarqa, 1918: 3]. In the junior officers' school in Alash, directed by a Kazakh officer with Russian officers as assistants, 27 Kazakhs were in training. According to the same Gattenberger, «they were soon to depart for the Semirechye region to form a second cavalry partisan regiment, for which 280 volunteers had already enrolled» [GARF. F.P-1701. Op.1. D.6v. L.170].

The armament and ammunition for the Alash army could not be provided even by Admiral A. Kolchak's Provisional All-Russian Government, since it itself was in acute need of military-technical resources – and in large volumes. For example, the self-proclaimed «Supreme Ruler» of Russia and head of the anti-Bolshevik White movement, A.V. Kolchak, on 26 July 1919, through his representative in the Far East, attempted to accelerate the acquisition of military supplies from Japan – primarily 50,000 rifles and 10 million rounds of ammunition, and this on a monthly basis. [GARF. F. P-200. Op.1. D.528. L.49]. In a telegram from his representative in Vladivostok dated 5 September 1919, it was stated: «The Japanese are prepared to release a total of 20,000 rifles and the corresponding ammunition» [GARF. F.P-200. Op.1. D.684. L.1].

In the newspaper *Russkaya armiya* («The Russian Army»), published by the army of the Provisional Government of the Siberian Autonomy, the Kazakh warriors of the «Alash» army were described as the centaurs of the steppe: «From an early age the Kirghiz (Kazakh), like all nomadic peoples, rarely part with their horses, just as our ancestors – the Scythians – were regarded by Greek writers as extraordinary beings, half-man, half-horse, centaurs, since they were never seen apart from their steeds. In much the same way, the Kirghiz are veritable centaurs of the steppe. Thus, cavalry arose naturally from among them» [Sorokin, 1919: 2].

Meanwhile, by the time Raimzhan Marsek visited the Czechoslovak Consulate in Vladivostok in early January 1919, eight separate cavalry regiments of the «Alash» army had already been formed, with the 1st and 2nd Cavalry Regiments merged into a distinct Kazakh Cavalry Brigade under the command of Captain Kh. Tokhtamys [RGVA. F.39711. Op.1. D.2. L.75].

As stated in the written appeal of the Alash Orda to the Japanese government, delivered by R. Marsek to the General Consulate of Japan in Vladivostok on January 17, 1919, the mobilization of 150-200 thousand warriors did not pose significant difficulties for the Council of Alash Orda; the real problem lay in the lack of weapons and ammunition. However, by mobilizing between 40 and 50 thousand armed fighters, Alash Orda, together with Turkestan and Bashkiria, would have been able to expel the Bolshevik occupation army from their territories [JACAR. B03. 051221900. URL: 24-25].

Thus, the formation of a professional army encountered two nearly insurmountable obstacles. First, although there was a sufficient number of people willing to fight for the independence of their country alongside the leaders of Alash, they lacked the modern, for that period, skills in conducting military operations. Second, the acute shortage of firearms and ammunition nullified the combat enthusiasm and courage of the warriors on the battlefield. Meanwhile, external partners for the supply of weapons and officer training were represented by independent state structures and military organizations of post-imperial Russia and the Provisional Government. By entering into contractual relations with the Alash Orda Council, they recognized it as the government of a sovereign state – the Republic of Alash [Zhussip, Kozybayeva 2022: 102].

Amidst the civil war in Russia itself and Soviet intervention, supplying the army with the necessary weapons and ammunition was an almost insurmountable challenge. Anticipating the upcoming difficulties in building national armed forces, the leaders of the Alash party turned their attention to the Czechoslovak Corps formed in Russia. This approach was largely motivated by the expectation of complicated negotiations with the self-proclaimed all-Russian governments, as well as the central and local bodies of Soviet power. In these circumstances, seeking support from the Czechoslovak Corps, oriented toward the democratic political system of their own country, seemed more favorable to the leaders of Alash than relying on Russian organizations that had chosen divergent political objectives: the restoration of monarchy, constitutional democracy, anarchism, or party-based Soviet governance, among others.

According to the testimony of R. Marsek, upon arriving in Vladivostok at the beginning of 1919 together with two former members of the Provisional Government of Autonomous Siberia – the Speaker of the Siberian Duma I.A. Yakushev and the State Secretary of the Provisional Government of Autonomous Siberia V.I. Moravsky – they «first of all visited the Consul of Czechoslovakia and explained to him the purpose [...] of their visit» [SA KNB RK. F.9. Op.1. D.305. L.193].

Judging by the fact that R. Marsek visited the Czechoslovak diplomat «first of all», the meeting (negotiations) with the Czechoslovak consul was a priority task for Alash Orda, rather than the subsequent talks with representatives of the United States and Japan. Moreover, Marsek planned his visit to the General Consulate of Japan in Vladivostok only «as a last step».

During the negotiations with the Czechoslovak consul, he stated that the entire Siberian population, including the Kazakhs, did not wish to have a government headed by A. Kolchak, who, in the view of the Alash Orda Council, sought to restore the monarchy overthrown in Russia. He urged the consul not to extend any support to such a government «All these persons», asserted R. Marsek, concluding his testimony about the meeting with the Czechoslovak consul, «whom we visited, received us favorably and promised to bring our request to the attention of their governments» [SA KNB RK. F.9. Op.1. D.305. L.194].

It is highly doubtful that the main purpose of R. Marsek's meeting with the Czechoslovak consul, in which he presented himself as the official plenipotentiary representative of the Alash Orda Council, was merely to inform the diplomat about Alash Orda's attitude toward Admiral Kolchak and to urge the newly established Czechoslovak government not to support him. Judging by his own testimony, in all his official meetings he, on behalf of the Alash Orda Council, set forth requests for the recognition of the independence of the Republic of Alash and other revived states of Turkic-speaking peoples (Turkestan, Bashkiria, and the National Administration of the Turko-Tatars), the establishment of bilateral diplomatic, trade, economic, and cultural relations, as well as the provision of military and political support.

It should be noted that Czechoslovakia, which emerged after the defeat of the Central Powers and the collapse of the Austro-Hungarian Empire in October 1918, was among the 33 states participating in the Paris Peace Conference (January 18, 1919 – January 21, 1920), convened by the victorious powers to draft and sign peace treaties with the defeated states. It is likely that R. Marsek, like the Alash Orda Council, did not place high hopes on full-fledged military and political support from Czechoslovakia, but regarded it as a potential partner capable of providing crucial assistance – namely, the supply of weapons for the Alash army. There were substantial grounds for appealing to the Czechoslovak consulate for arms and ammunition.

It should be emphasized that the founder, theorist, and political leader of the national liberation movement «Alash», Alikhan Bukeikhan, had repeatedly attempted, even under Tsarist rule, to secure the right to form Kazakh national cavalry units modeled on the Russian Cossacks – with an independent national command structure. The first such attempt was made during the sessions of the First and Second State Dumas of the Russian Empire (1906–1907), when he advocated the repeal of the 1834 law (the Tsar's charter) that exempted the nomadic Kazakh people from military service. Bukeikhan proposed to introduce military duty for the people of the Great Steppe on a legislative basis. However, his initiative ended in

failure: the Second State Duma was prematurely dissolved, and the new electoral law of June 3, 1907, deprived the Kazakhs of their voting rights [Bukeikhanov, 1910: 600].

The second attempt was undertaken at the beginning of the Fourth State Duma's session in 1912. With the Russian Empire's entry into the First World War, A.N. Bukeikhan intensified his struggle for the repeal of the 1834 law, the introduction of military conscription for the Kazakhs, and the right to form Kazakh cavalry troops with a national command structure. However, despite the dire situation of the Russian army at the frontlines of the First World War, Tsar Nicholas II, not without reason fearing the creation of Kazakh cavalry units, signed the decree of June 25, 1916, on the forced mobilization of «aliens», including Kazakhs, for rear labor. Thus, the second attempt of the leader of the Alash movement also ended in failure [Akkuly, 2019: 27]. A real opportunity arose only after the February Revolution of 1917.

As A.N. Bukeikhan, the former head of the Alash Orda Council, declared to an NKVD investigator in August 1937, according to the resolution of the First All-Kazakh Kurultai held on July 21-26, 1917, and the September conference in Orenburg, the leaders of the Alash movement and party began in the second half of 1917 to form armed detachments. These were intended to become the first regular national army in the history of the Kazakh people, under the more acceptable designation of a «people's militia». In creating this first national army, the leaders of Alash took into account the fact that under Tsarist Russia the Kazakh people had been exempt from military service. «The Bashkirs served in the army (under Tsarism), and therefore, merging our detachments with the Bashkirs would have increased their combat capability», A.N. Bukeikhan believed [TsA FSB RF. D.12066. P-34862. L.31]. They therefore relied primarily on assistance from the allied Bashkir Autonomy, as well as from the Orenburg and Siberian Cossack troops, the governments of the Samara Committee (the Committee of Members of the Constituent Assembly, or Komuch), the Siberian Autonomy, and others. To arm the «Alash» army, weapons were purchased from the Cossacks and Russian soldiers who had returned from the fronts of the First World War. At the same time, the chairman of the Alash Orda sent a delegation headed by A. Baitursynov and M. Dulatov to China to procure arms. Funds for weapons and ammunition were raised from the population by collecting one sheep from each Kazakh household. As the officer corps for the newly formed units of the national army, Bashkir, Cossack, and White Guard officers were invited, along with former prisoners of war from the Ottoman army [TsA FSB RF. D.12066. P-34862. L.29]. According to the newspaper *Svobodnaya rech'* (Free Speech), «...on 18 June 1918 a newly formed detachment of Kazakh cavalry, numbering 500 men and accompanied by officer-instructors, arrived in the city of Alash (the temporary capital of the Republic of Alash. – *Author*). Chairman of the Alash Orda Council A.N. Bukeikhan arrived together with the Kazakhs. The detachment was trained in military skills and armed» [Svobodnaya rech', 1918, №164: 2].

It should be noted that the first cavalry regiments of the «Alash» army were formed, trained, and armed even before the establishment of the central military department of the Republic of Alash. During negotiations with the Provisional All-Russian Government of Admiral Kolchak, Chairman of the Alash Orda Council A. N. Bukeikhan stated the following: «You misunderstood me on the question of the militia. Our militia is an army. It already exists in practice: 750 of our jigits are at the front in Semirechye, 540 men near Troitsk, 2,000 men in the Ural region. When you read reports of successes on the Semirechye front, know that these successes were achieved thanks to our detachments» [Alash Orda, 1992: 142].

By early December 1917, the following numbers of jigits were conscripted into the ranks of the people's «mounted militia»: 150 in Karkaraly, 100 in Bayanaul, 400 in Zaisan, and 160 in the city of Alash [Saryarqa, 1917, №23: 4]. According to Saryarqa, in the summer of 1918 the first «Alash Regiment» was formed in Kostanay under the command of Bashkir Major General Zulkarnain Dashkin, while the second «Alash Regiment» was organized in Zhamankala (Orsk) under the command of Ataman of the Orenburg Cossack Host, Major General Aleksandr I. Dutov [Saryarqa, 1918, №61: 2-3]. Two weeks later, Saryarqa clarified that there were 2,000 fighters in Uralsk; two cavalry regiments in Turgai (Zhamankala – Orsk and Kostanay); two regiments in the city of Alash; and two regiments in Semirechye – amounting to almost eight «Alash» regiments by the end of 1918 [Saryarqa, 1918, №61: 1].

Meanwhile, the military department was only created on 24 June 1918 – six days after the parade of the first cavalry regiment in the city of Alash – as part of the Alash Orda Council, under the name «Military Council». It was entrusted with the functions and authority of a Ministry of War, including the right to establish regional and district military councils under the corresponding regional and district branches of the Alash Orda Council. The Military Council was tasked with conscripting jigits for the struggle against the Bolsheviks [Alash Orda, 1992: 109].

In fact, this was the first Ministry of Defense in the history of modern Kazakhstan. The head of the Military Council, that is, the first Minister of Defense, was appointed Hamit Tokhtamys (Tokhtamyshev), a former career officer of the Tsarist army, a veteran of the First World War, captain, later lieutenant colonel. One of the clauses of the draft agreement between the Provisional Government of the Siberian Autonomy and the Council of Alash Orda stated: «The Siberian government, with the full support and energetic assistance of Alash Orda, shall provide the Kirghiz (Kazakh) army with weapons, equipment, uniforms, provisions, and military instructors» [GARF. F.P-133. Op.1. D.8. LL.24-25 ob.]. However, as noted by Gattenberger, head of the Ministry of Internal Affairs of the Provisional All-Russian Government, in his report to A.V. Kolchak: «Despite the fact that the Kirghiz (Kazakh) people within two months could have provided up to 20,000 warriors, no proper measures were taken to form Kirghiz units. Last summer in Semipalatinsk, 1,200 Kirghiz volunteers gathered, yet even they were not utilized: no weapons were given to them, and since the regional department had no funds to maintain them, the djigits had to be reluctantly sent back home» [GARF. F.P-1701. Op.1. D.6v. L.169]. This fact was confirmed by the Chairman of the Council of Alash Orda, A.N. Bukeikhan, in his telegram to one of the ministers of the Siberian Autonomy dated August 18, 1918: «Today I received a reply from the commander of the Steppe Corps, Ivanov: I cannot provide a single rifle or a single officer for the units being formed; I ask you to telegraph the opinion of the Duma commission regarding the agreement between Alash Orda and the (Siberian – Author's note) government» [GARF. F.P-1701. Op.1. D.6v. L.29].

No less important for Alash Orda in the creation of a national army was the training of instructors – non-commissioned officers from among the Kazakhs – as the junior command staff, as well as the establishment of training detachments. Among Kazakh youth, there were enough djigits, literate not only in Kazakh but also in Russian, to meet these needs.

«Our military command», wrote the head of the Alash Orda Council, Alikhan Bukeikhan, in 1918, «must consist exclusively of our own cadres. Otherwise, a foreign officer, instead of providing combat training for our warrior, will harass him for the smallest offense and unjustly throw him into the guardhouse. If, however, the cadre officer is one of our Kazakhs, the warrior will undergo proper military training, be well-instructed, and politically literate. A commander who does not know the Kazakh, his language, culture, and mentality, will only punish him» [Alash Abai, 1918: 1].

In 1918, two military schools (askeri medrese) were opened in the cities of Alash and Uralsk for the training of Kazakh junior officers. In Uralsk, the first graduation of junior officer-instructors for the Alash army took place on October 1, 1918 [Alash: Saryarqa, 1918: 3]. In the junior officer school in Alash, headed by a Kazakh officer and assisted by Russian officers, another 27 Kazakhs were being trained. According to information from Gattenberger, «in the near future they are to depart for Semirechye Province to form the second cavalry partisan regiment, which already has 280 volunteers registered» [GARF. F.P-1701. Op.1. D.6v. L.170].

The armament and ammunition for the Alash army could not be provided even by Admiral A. Kolchak's Provisional All-Russian Government, since it itself was in acute need of military-technical resources – and in very large quantities. For example, the self-proclaimed «Supreme Ruler» of Russia and head of the anti-Bolshevik White movement, A. V. Kolchak, on 26 July 1919, through his representative in the Far East, attempted to expedite military supplies from Japan – chiefly 50,000 rifles and 10 million rounds of ammunition, and this on a monthly basis [GARF. F.P-200. Op.1. D.528. L.49]. In a telegram from his representative in Vladivostok dated 5 September 1919, it was stated: «The Japanese are prepared to release a final consignment of 20,000 rifles and the corresponding ammunition» [GARF. F.P-200. Op.1. D.684. L.1].

In the newspaper of the army of the Provisional Government of the Siberian Autonomy, *Russkaya armiya*, the Kazakh warriors of the «Alash» army were referred to as the centaurs of the steppe: «From early childhood, the Kirghiz (Kazakh), like all nomadic peoples, rarely part with their horse, just as our ancestors – the Scythians – whom Greek writers regarded as special beings, man-horses, centaurs, because they never saw them apart from their steeds. The Kirghiz are almost the same steppe centaurs. Therefore, cavalry naturally formed from among them.» [Sorokin, 1919: 2].

By the time Raimzhan Marsek paid his visit to the Czechoslovak Consulate in Vladivostok in early January 1919, eight separate cavalry regiments of the «Alash» army had already been formed, among which the 1st and 2nd cavalry regiments had been combined into a separate Kazakh Cavalry Brigade under the command of Captain Kh. Tokhtamys [RGVA. F. 39711. Op.1. D.2. L.75].

As stated in the written appeal of the Alash Orda to the Government of Japan, delivered by R. Marsek to the Japanese Consulate General in Vladivostok on 17 January 1919, the mobilization of 150,000 –

200,000 warriors would not have posed particular difficulties for the Council of Alash Orda; the problem lay in the lack of weapons and ammunition. However, by mobilizing 40,000 – 50,000 fighters with arms, the Alash Orda, together with Turkestan and Bashkiria, could have expelled the Bolshevik occupation army from their territories [JACAR. B03. 051221900. URL: 24-25].

The necessary assistance to the «Alash» army could not be provided by the government of Czechoslovakia but rather by the Czechoslovak Corps in Russia. What, then, did Czechoslovakia itself and its military corps in Russia represent at that time? The Czechoslovak Corps was formed within the army of the Russian Empire in the autumn of 1917 from Czechoslovak units and detachments, consisting mainly of Czechs and Slovaks – volunteers, prisoners of war, and defectors from the armed forces of Austria-Hungary and Germany – who had expressed a desire to take part in the war against Germany and Austria-Hungary. The first Czech military unit (the «Czech Druzina») had been created as early as autumn 1914 in Kyiv, at the very beginning of the war, from Czech volunteers living in Russia. By late 1915, the Druzina was expanded into the First Czechoslovak Rifle Regiment named after St. Wenceslas, numbering around 2,100 men (renamed in 1917 as the First Czechoslovak Rifle Regiment named after Jan Hus). By the end of 1916, this regiment had been expanded into a brigade [Tsvetkov, 1998].

Meanwhile, in February 1916, the Czechoslovak National Council (CSNS) was established in Paris. Its leaders (T. Masaryk, M. Stefanik, E. Benes, and others) advanced the idea of creating an independent Czechoslovak state and sought to gain the approval of the Entente powers for the formation of an independent Czechoslovak army.

After the February Revolution, the CSNS created its branch in Russia, which was recognized by the Provisional Government as the sole representative of Czechs and Slovaks in Russia. The Czechoslovak state itself was proclaimed in November 1918 during the collapse of the Austro-Hungarian Empire, with active support from the Entente powers. The movement for the separation of Czech and Slovak lands from Austria-Hungary, institutionalized on 13 July 1918 as the Czechoslovak National Council, was led by Tomas G. Masaryk, who spent the war years in exile. On 14 October 1918, the Czechoslovak Provisional Government was formed, and on 14 November, by expanding the National Council with deputies from the Reichsrat representing the Czech lands, the Revolutionary National Assembly was created.

On 28 October 1918, the CSNS proclaimed the establishment of an independent Czechoslovak state. In October 1918, a Slovak National Committee was established in Slovakia, which on 30 October issued a declaration demanding the creation of a unified state of Czechs and Slovaks. On 13 November, the National Council adopted a provisional constitution of the Czechoslovak Republic, with T. Masaryk becoming its President and K. Kramar appointed as the head of the first government.

The Czech leaders succeeded in obtaining permission from the All-Russian Provisional Government to lift numerical restrictions and create larger national military formations on Russian territory. In October 1917, a decision was made to form the Czechoslovak Corps of three divisions. At the same time, the CSNS, seeking to transform the corps created in Russia into a «foreign allied army stationed in Russia», petitioned the French government and its president to recognize all Czechoslovak military formations as part of the French army. From December 1917, on the basis of the French government's decree of 19 December establishing an autonomous Czechoslovak army in France, the Czechoslovak Corps in Russia was formally subordinated to French command and was instructed to prepare for transfer to France [Golovin, 2011].

That same year, 1917, by joint decision of the French government and the CSNS, the Czechoslovak Legion in France was formed. The CSNS acknowledged that all Czechoslovak military formations – the Czechoslovak legionnaires in Russia – were dependent upon the decisions of the Entente [Tsvetkov, 1998]. All efforts of the CSNS were directed at organizing the evacuation of the corps from Russia to France. The shortest route was by sea – through Arkhangelsk and Murmansk – but it was rejected due to fears that the corps might be intercepted by German forces in case of an offensive [Golovin, 2011]. It was therefore decided to transport the legionnaires along the Trans-Siberian Railway to Vladivostok, and from there across the Pacific Ocean to Europe [Tsvetkov, 1998].

On March 26, 1918, the leadership of the Council of People's Commissars of the RSFSR (Sovnarkom), the Czechoslovak National Council (CSNS) in Russia, and the command of the Czechoslovak Corps signed an agreement guaranteeing the unhindered transfer of Czechoslovak units from Penza to Vladivostok. By the summer of 1918, the Czechoslovak Corps had become the only truly combat – ready force in post-imperial Russia, numbering up to 50,000 men, while both the Red Army and the emerging White forces were still in the early stages of formation and lacked military efficiency. This balance of power provoked distrust on the part of the Bolsheviks toward the Czechoslovaks. At the same time, although the

Czech leadership formally agreed to the partial disarmament of the Corps, the soldiers themselves viewed the measure with strong dissatisfaction and regarded the Bolsheviks with open hostility and suspicion.

At the same time, the Soviet government became aware of secret negotiations among the Allies concerning a Japanese intervention in Siberia and the Far East. Indeed, on April 5, 1918, without prior notice to his allies, Japanese Admiral Kato landed a detachment of marines in Vladivostok under the pretext of «protecting the lives and property of Japanese citizens». The Bolsheviks, suspecting the Entente of duplicity, demanded new negotiations to change the evacuation route of the Czechoslovaks – from Vladivostok to Arkhangelsk and Murmansk [Golovin, 2011].

The German General Staff likewise feared the arrival of a 40,000-strong corps on the Western Front. Under German pressure, on April 21, Sovnarkom telegraphed the Krasnoyarsk Soviet with a firm order to halt the movement of the Czechoslovak Corps to Vladivostok and to disarm it [Parfenov, 1924: 25-26]. The Corps command interpreted this order as an intention by the Bolsheviks to hand them over to Germany and Austria-Hungary as former prisoners of war. Such an atmosphere of mutual distrust inevitably led to consequences. One such incident occurred in Chelyabinsk, where a clash broke out between Hungarian and German prisoners of war on one side and the Czechoslovaks on the other, prompting the local soviet to arrest 10 Czechoslovak soldiers. However, on May 17, their comrades freed the detainees by force, disarmed the local Red Guard unit, and stormed the arsenal, seizing 2,800 rifles and an artillery battery.

The day before this incident, from May 16 to 20, 1918, a congress of Czechoslovak military delegates convened in Chelyabinsk. To coordinate the activities of the dispersed corps groups, the congress established a Provisional Executive Committee of the Czechoslovak Army, composed of three commanders and chaired by a member of the CSNS in Russia. It should be noted that at this congress, Captain Kh. Tokhtamys (Tokhtamyshev) delivered a welcoming address on behalf of the Army of Alash and the Alash Orda Council [GA RF. F. P-200. Op.1. D.684. L.58]. Consequently, the Alash Orda Council had established cooperation with the Czechoslovak Corps even before R. Marsek's visit to the Czechoslovak Consulate in Vladivostok. In turn, the congress firmly declared a break with the Bolsheviks and resolved to stop surrendering weapons, continuing their march to Vladivostok independently. In response, on May 21 in Moscow two representatives of the Czechoslovak National Council in Russia – Max and Chermak – were arrested, and an order was issued for the complete disarmament and dissolution of the Czechoslovak Corps. The arrested representatives in Moscow transmitted, on behalf of Masaryk, an order for the Czechoslovaks to surrender all their weapons. However, the legionaries decided to obey only their «Provisional Executive Committee», elected by the congress. The Executive Committee distributed a directive: «Do not surrender weapons anywhere to the Soviets, do not provoke clashes, but in case of attack defend yourselves, and continue the advance eastward in your own order».

The uprising of the Czechoslovak Corps spread across the Volga region, the Urals, Siberia, and the Far East, creating favorable conditions for the elimination of local Soviet authorities, the formation of the first anti-Soviet governments (KOMUCH, the Provisional Siberian Government, which later merged into the Provisional All-Russian Government of the Ufa Directory, subsequently reorganized into the Provisional All-Russian Government, or «Admiral Kolchak's Omsk Government»), and the beginning of large-scale military operations in the framework of the Civil War. The immediate cause of the uprising was the Bolsheviks' attempt to disarm and dissolve the Czechoslovak Corps [Saryarqa, 1918, №63: 2-3].

On May 27, Colonel Voytsekhovsky's unit captured Chelyabinsk. The Czechoslovaks, defeating the abandoned Red Army detachments, also occupied cities along the Trans-Siberian Railway – Kazakh Petropavlovsk and Kurgan – overthrowing Soviet power there and opening the road to Omsk. Penza was also taken [Novikov, 2018: 98]. Other units entered Novonikolaevsk, Mariinsk, Nizhneudinsk, and Kansk (May 29). In early June 1918, the Czechoslovaks entered Tomsk. On June 4-5, near Samara, Czechoslovak units defeated the Bolshevik Red Army and secured a crossing over the Volga. On June 4, the Entente powers declared the Czechoslovak Corps part of their armed forces and stated that they would regard any attempt to disarm it as an unfriendly act toward the Allies. However, the corps' situation worsened under pressure from Germany, which persistently demanded that the Bolsheviks disarm and dissolve the Czechoslovaks. According to the official press organ of the Alash Orda Council, the newspaper Saryarqa, «the treacherous Soviet government was ready to comply with this demand of Germany» [Saryarqa, 1918, №57: 2].

In liberated Samara, on June 8, 1918, the first anti – Bolshevik government – the Committee of Members of the Constituent Assembly (KOMUCH or the Samara Committee) – was established. The conditions for this had been created by the Czechoslovaks. In turn, in its declaration on the rights of the autonomous Alash Orda, it was the first of the anti-Soviet governments to recognize the sovereignty of the

Republic of Alash [GA RF. F.P-200. Op.1. D.684. LL. 20-21]. §5 of the declaration stated: «The Provisional Siberian Government has no control over the Alash Orda, i.e., the Provisional Siberian Government and the Alash Orda are equal in rights». §9 read: «...at the meeting of the Samara Committee and members of the Alash Orda, the autonomy of Alash was recognized by the Committee of Members of the Constituent Assembly» [GA RF. F.P-200. Op.1. D.684. LL.1-3). Subsequently, the Samara Committee and the Alash Orda government concluded a military-political alliance. This demonstrates an indirect connection between the Czechoslovak Corps and the recognition of the sovereignty of the Alash Republic. In addition, the Samara Committee provided the Alash army with 2,000 rifles, 38 machine guns, 2 artillery pieces, and 2 automobiles [Saryarqa, 1918, №57: 2].

On June 11 (24), 1918, the Alash Orda Council sent a telegram stating that, in accordance with the decision of the 2nd All-Kazakh-Kyrgyz National Kurultai of December 5-13 (18-26), 1917, it had begun fulfilling its duties and ordered the creation of regional and district Councils of the Alash Orda. The telegram also informed that the Alash Orda maintained allied relations with the Siberian and Bashkir autonomies. In the same telegram, the chairman of the Alash Orda, A.N. Bukeykhan, proposed organizing regional and district councils of the Alash Orda, immediately beginning the collection of taxes and levies for 1918 and 1917, calling up a mounted militia, and organizing military units [Bokeykhan, 2017: 457].

On June 17 (30), 1918, the Provisional Siberian Government was formed in Omsk. This marked the beginning of the formation of regional anti – Bolshevik governments across Russia. According to the official newspaper of the Alash Orda Council, Saryarqa, the Czechs and Slovaks had been under the colonial yoke of Austria-Hungary for 400 years [Saryarqa, 1918, №67: 1]. The proclamation of Czechoslovak independence on October 28 increased the desire of the military corps to return home. During an inspection in November – December 1918, the Minister of War of the Czechoslovak Republic, M. Stefanik, issued an order instructing all units of the Czechoslovak Corps to leave the front and transfer positions to Russian White Army troops. At that time, the total strength of the Czechoslovak Corps reached 72,644 personnel (3,004 officers and 53,455 soldiers and ensigns of the Czechoslovak Army).

This order from the Czechoslovak Minister of War became an important basis for the Alash Orda Council to delegate R. Marsek to the Czechoslovak consul in Vladivostok. His task was to obtain from the Czechoslovak leadership the transfer of weapons and ammunition of its military corps, leaving Russia, to the government of the Alash Orda. On January 27, 1919, the commander of the Czechoslovak Corps in Russia issued an order declaring the section of the Trans-Siberian Railway between Novo-Nikolayevsk and Irkutsk an operational sector of the Czechoslovak Corps [Saryarqa, 1918, №61: 2]. The Siberian railway, therefore, came under the control of the Czech army in post-imperial Russia, and the de facto administrator was the commander of the Allied forces in Siberia and the Far East, French General Maurice Janin. He regulated the movement of trains and the evacuation of military units.

By December 1919, the first ships carrying Czechoslovak legionnaires began departing from Vladivostok. On 42 ships, 72,644 people were transported to Europe (3,004 officers and 53,455 soldiers and ensigns of the Czechoslovak Army). On February 7, 1920, at the Kuytun station in the Irkutsk region, an armistice agreement was signed between the commands of the Bolshevik Red Army and the Czechoslovak Army in Russia, guaranteeing the Czechoslovak legionnaires a retreat to the Far East and their evacuation. According to this agreement, prisoners were exchanged, coal was loaded into locomotives, and lists of Russian and Czechoslovak representatives for accompanying trains were drawn up and approved. On the night of March 1–2, 1920, the last Czech trains left Irkutsk, and regular units of the Red Army entered the city.

Thus, all military-technical resources of the Czechoslovak Army in Russia did not go to the Alash Orda government or its forming national army. Presumably, some were surrendered to the Bolshevik Red Army, while others went to the White movement forces. The practical assistance of the Czechoslovak Army to the Alash Orda Council consisted in isolating the self-proclaimed «Supreme Ruler of Russia», Admiral A. Kolchak, and the chairman of his Council of Ministers, Pepelyayev [Khandorin, 2019: 162].

The meeting and negotiations with the Czechoslovak consul were not the Alash Orda Council's first contact with representatives of foreign states. As the former chairman of the Alash Orda Council, A.N. Bukeykhan, stated in August 1937, in the spring of 1918 he sent Alash Orda representatives A. Baitursynuly, M. Dulatuly, and R. Marsek to Eastern Turkestan (China) [TsA FSB RF. D.12066. P-34862. L.29]. Through them, he sent a letter to the Russian consul in Chuguchak, V. Dolbezhev, in which he asked him to petition the Chinese government regarding the supply of the Alash army with military-technical equipment from Urumqi. Reporting this to the Russian envoy in Beijing via telegram, V. Dolbezhev, in turn, requested

telegraphic instructions concerning the Alash Orda's request. To secure the desired instructions from Beijing, the consul assured the envoy that the Alash Orda Council «could mobilize 40,000 Kyrgyz (Kazakh) for joint action against the Bolsheviks» [AP RK. F.811. Op.24. D.114. L.12].

However, these contacts also did not yield the expected results. Nevertheless, R. Marsek still had to conduct negotiations with the official representatives of the United States in Russia, in particular with the commander of the U.S. expeditionary forces in the Far East and Siberia, as well as with the U.S. envoy to Japan.

Conclusion. The analysis of the activities of the Alash Orda Council and Raimzhan Marsek's diplomatic mission in Vladivostok in 1918-1919 allows us to assert that the Alash Republic effectively possessed sovereignty over its territory and took active steps toward international recognition and strengthening its independence. In the context of the Russian Civil War and the threat of intervention by Soviet forces, the leaders of Alash Orda sought to create a national army, provide it with weapons and officer training, and establish diplomatic contacts with other states, including Czechoslovakia, Japan, and the United States.

Particular attention was given to negotiations with the Czechoslovak consul, which were of strategic importance for securing military support and strengthening the republic's foreign policy position. Despite difficult conditions and limited resources, Alash Orda demonstrated the ability to conduct independent foreign policy and implement measures to protect its territories militarily.

Thus, new archival data and testimonies of key figures of the Alash movement allow for a reconsideration of traditional views on the early history of the Alash Republic and its government, highlighting the significance of their diplomatic initiatives and efforts to form a national army as a foundation for the future statehood of the Kazakh people.

Sources

- AP RK – Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]
 GA RF – Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoy Federatsii [State Archive of the Russian Federation]
 JACAR – Yaponskiy tsentr aziatskikh istoricheskikh zapisey [Japan Center for Asian Historical Records]
 RGVA – Rossiyskiy gosudarstvennyy voyennyi arkhiv [Russian State Military Archive]
 SA KNB RK – Spetsializirovannyi arkhiv Komiteta natsional'noy bezopasnosti Respubliki Kazakhstan [Special Archive of the Committee for National Security of the Republic of Kazakhstan]
 TsA FSB RF – Tsentral'nyi arkhiv Federal'noy sluzhby bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii [Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation]

Literature

- Akkuly, 2019 – *Akkuly S.* How was The Army of the Alash state built? // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. № 1. С. 24–37.
 Алаш Орда, 1992 – *Алаш Орда: Сборник документов / Состав. Н. Мартыненко.* Алматы: Малое издат. «Айқап», 1992. 192 с.
 Алаш: Абай, 1918 – Қазіргі екі керек нәрсе. *Алаш: «Абай».* 1918. № 8. 01.08.
 Алаш: Сарыарқа, 1918 – Тұңғыш қазақ инструкторлары (офитсерлер). *Алаш: Сарыарқа.* 1918. 12.10. № 57.
 Бөкейхан, 2017 – *Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения.* Астана: ОФ «Алашорда», 2017. Т.Х. 600 с.
 Букееханов, 1910 – *Букееханов А.Н. Киргизы // Костелянский, А. Н. (ред.).* Формы национального движения в современных государствах. СПб. 1910. С. 577–600.
 Головин, 2011 – *Головин Н.Н.* Российская контрреволюция в 1917-1918 гг. Т. 2. М.: Айрис-пресс, 2011. 704 с.
 Жүсіп, Сарманова, Маслов, 2025 – *Жүсіп С.А., Сарманова С.Р., Маслов Х.Б.* Әлихан Бөкейханның Императорлық Ресей Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімі құрамында Қазақ даласын зерттеуге қосқан үлесі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 690–704-66. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_690-704
 Жүсіп, Қозыбаева, 2022 – *Жүсіп С., Қозыбаева М.М.* Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы және «Қазақ» газетінің феномені // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2022. № 2 (30). 101–111-66.
 Новиков, 2018 – *Новиков П.А.* Бои в Восточной Сибири в мае – августе 1918 г. // Белая Сибирь. Коллективная монография к 100-летию сражений Гражданской войны. Иркутск. 2018. 231 с.
 Нурпенсов, Жүсіп, 2021 – *Нурпенсов Е.К., Жүсіп С.А.* Республика Алаш: де-юре и де-факто // Право и государство. 2021. № 3 (92). С. 6–25.
 Парфёнов, 1924 – *Парфёнов П.С.* Гражданская война в Сибири. 1918–1920. Москва: Гос. изд-во, 1924. 168 с.
 Сарыарқа, 1917 – *Сарыарқа.* 1917. 05.12. № 23.
 Сарыарқа, 1918 – *Сарыарқа.* 1918. 12.10. № 57.

- Сарыарқа, 1918 – *Сарыарқа*. 1918. 12.12. № 61.
 Сарыарқа, 1918 – *Сарыарқа*. 1918. 21.11. № 59.
 Сарыарқа, 1918 – *Сарыарқа*. 1918. 25.12. № 63.
 Сарыарқа, 1919 – *Сарыарқа*. 1919. 27.01. № 67.
 Свободная речь, 1918 – *Свободная речь*. 1918. 21.06. № 164.
 Сорокин, 1919 – *Сорокин В.* Алаши. / «Русская армия» (газ.). 1919. 02.07. № 138.
 Хандорин, 2019 – *Хандорин, В. Г.* Мифы и факты о Верховном правителе России. М.: Изд. М.Б. Смолина (ФИВ), 2019. 200 с.
 Цветков, 1998 – *Цветков В.Ж.* Легион гражданской войны // Независимое военное обозрение. 1998. № 48 (122). 18 декабря.

References

- Akkuly, 2019 – *Akkuly S.* How was The Army of the Alash state built? *Vestnik ENU im. L.N. Gumileva*. 2019. №1. Pp. 24–37.
 Alash Orda, 1992 – *Alash Orda: Sbornik dokumentov* [Alash-Orda: Collection of documents]. Sostav. N. Martynenko. Almaty: Maloe izdat. «Aiqap», 1992. 192 p. [in Russian]
 Alash: Abai, 1918 – Qazirgi eki kerek narse [Two things needed today]. *Alash: Abai*, 1918. 01.08. № 8. [in Kazakh]
 Alash: Saryarqa, 1918 – Tungysh qazaq instruktory (ofitserler) [The first Kazakh instructors (officers)]. *Alash: Saryarqa*. 1918. 12.10. № 57. [in Kazakh]
 Bukeikhanov, 1910 – *Bukeikhanov A.N.* Kirgizy [Kirgizy]. Kosteljanskij, A. N. (red.). Formy nacional'nogo dvizenija v sovremennyh gosudarstvax. SPb., 1910. Pp. 577–600. [in Russian]
 Bokeikhan, 2017 – *Bokeikhan A.* Shyğarmalary – Sochinenija [Essays]. Astana: OF «Alashorda», 2017. T. 10. 600 p. [in Kazakh]
 Cvetkov, 1998 – *Cvetkov V.Zh.* Legion grazdanskoy vojny [The legion of the Civil War]. *Nezavisimoe voennoe obozrenie*. 1998. № 48 (122), 18 dekabrya. [in Russian]
 Golovin, 2011 – *Golovin N.N.* Rossijskaja kontrevoljucija v 1917–1918 gg. [The Russian counter-revolution in 1917-1918]. T. 2. Moskva: Ajris-press, 2011. 704 p. [in Russian]
 Khandorin, 2019 – *Handorin, V.G.* Mify i fakty o Verhovnom pravitele Rossii [Myths and facts about the Supreme Ruler of Russia]. M.: Izd. M.B. Smolina (FIV), 2019. 200 p. [in Russian]
 Novikov, 2018 – *Novikov P.A.* Boi v Vostochnoj Sibiri v mae–avguste 1918 g. [Battles in Eastern Siberia in May–August 1918]. *Belaja Sibir'*. Kollektivnaja monografija k 100-letiju sraženij Graždanskoj vojny. Irkutsk, 2018. 231 p. [in Russian]
 Nurpeisov, Jusip, 2021 – *Nurpeisov E.K., Jusip S.A.* Respublika Alash: de-jure i de-fakto [The Republic of Alash: de jure and de facto]. Pravo i gosudarstvo. 2021. №3 (92), Pp. 6–25. [in Russian]
 Parfjonov, 1924 – *Parfjonov P.S.* Graždanskaja vojna v Sibiri. 1918-1920 [The Civil War in Siberia. 1918-1920]. Moskva, 1924. 168 p. [in Russian]
 Saryarqa, 1917 – *Saryarqa*. 1917. 05.12. № 23. [in Kazakh]
 Saryarqa, 1918 – *Saryarqa*. 1918. 12.10. № 57. [in Kazakh]
 Saryarqa, 1918 – *Saryarqa*. 1918. 12.12. № 61. [in Kazakh]
 Saryarqa, 1918 – *Saryarqa*. 1918. 21.11. № 59. [in Kazakh]
 Saryarqa, 1918 – *Saryarqa*. 1918. 25.12. № 63. [in Kazakh]
 Saryarqa, 1919 – *Saryarqa*. 1919. 27.01. № 67. [in Kazakh]
 Sorokin, 1919 – *Sorokin V.* Alashi [Alashi]. *Russkaja armija* (gaz.). 1919. 02.07. № 138. [in Russian]
 Svobodnaya rech, 1918 – *Svobodnaya rech*. 1918. 21.06. № 164. [in Russian]
 Zhussip, Sarmanova, Maslov, 2025 – *Zhussip S.-Kh.A., Sarmanova S.R., Maslov Kh.B.* Alikhan Bokejhannyn Imperatorlyq Resej Geografijalyq qogamynyn Batys-Sibir bolimi quramynda Qazaq dalasyn zertteuge qosqan ulesi [Alikhan Bukeikhan's contribution to the scientific study of the Kazakh steppe in the ranks of the West Siberian branch of the Imperial Russian Geographical Society]. *Otan tarihy*. 2025. Vol. 29. No 3. Pp. 690–704. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_690-704. [in Kazakh]
 Zhussip, Kozybayeva 2022 – *Zhussip S., Kozybayeva M.* Alikhan Bokeikhan, Akhmet Baitursynuly jane «Kazakh» gazetinin fenomeni [Alikhan Bukeikhan, Akhmet Baitursynovich and the phenomenon of the newspaper «Kazakh»). *«Edu.e-history.kz» elektrondyk gylymi zhurnaly*. 2022. № 2 (30). Pp. 101–111. [in Kazakh].

Published in the Kazakhstan
Otantarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1107–
1116
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAMP 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1107-1116

1944 ЖЫЛҒЫ БКП(Б) ОРТАЛЫҚ КОМИТЕТІНДЕГІ ТАРИХШЫЛАР КЕҢЕСІ: КЕҢЕС ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ

Айсулу Нурлановна Токашева¹, Айман Зейнелгабденовна Жуманова²

¹ Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
(Гоголя көш., 38, 100012 Қарағанды, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0002-8207-1296>. E-mail: 25_ai_sulu.06@mail.ru

² Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
(Гоголя көш., 38, 100012 Қарағанды, Қазақстан Республикасы)
Қазақстан тарихы және ҚХА кафедрасының қауымдастырылған профессор, PhD доктор
<https://orcid.org/0000-0002-0790-9335> E-mail: aiman_jumanova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Токашева А.Н., Жуманова А.З., 2025

Андамна. Кіріспе. 1944 жылы БКП(б) Орталық Комитетінде өткен тарихшылардың жабық кеңесі кеңестік тарих ғылымының дамуы мен идеологиялық бағыт-бағдарын айқындауда маңызды рөл атқарды. Кеңеске партия басшылығының жоғары өкілдері, беделді академиктер мен тарихшылар, сондай-ақ идеология және насихат саласының жетекшілері қатысты. Кеңес барысында патшалық Ресейдің ішкі және сыртқы саясатына тарихи баға беру, оның отаршылдық саясаты, империя құрамындағы халықтардың тарихи дамуы, сондай-ақ тарих ғылымындағы идеологиялық қателіктер мен кемшіліктер сияқты мәселелер қарастырылды. **Мақсаты мен міндеттері.** Зерттеудің басты мақсаты – кеңестің ұйымдастырылу себептерін, оған қатысушылар құрамын, қарастырылған негізгі мәселелерді саралап, оның кеңес тарих ғылымына ықпалын жан-жақты зерттеу. Осы мақсатқа сәйкес зерттеудің міндеттері кеңестің шақырылуына негіз болған саяси-идеологиялық алғышарттарды айқындау, А. М. Панкратованың бастамашылдық рөлін сипаттау, кеңес барысында көтерілген негізгі идеологиялық қателіктер мен методологиялық мәселелерді талдау, сондай-ақ кеңес шешімдерінің кеңестік тарихнаманың әрі қарайғы даму траекториясына әсерін бағалаумен айқындалады. **Нәтижелер.** Зерттеу нәтижесінде кеңес барысында тарихшылардың бірқатар еңбектерінде буржуазиялық-ұлтшылдық және монархиялық ауытқулардың бар екені көрсетілгені, ресми қаулы қабылданбағанымен, оның кеңестік тарих ғылымында партиялық бақылауды күшейтуге және ғылыми пікір алуандығын шектеуге шешуші ықпал еткені анықталды. **Қорытынды.** Дегенмен, кеңес қорытындысы бойынша ресми қаулы қабылданбады. Бұл кеңес кеңестік тарихнаманың қалыптасуына, тарих ғылымының партиялық бақылау аясында дамуына ықпал етті.

Түйін сөздер: тарихшылар кеңесі, БКП(б) Орталық Комитеті, Кеңес тарих ғылымы, идеология, тарихи сананы қалыптастыру, марксизм, тарихи концепция, партиялық бақылау, тарихшылар.

Дәйексөз үшін: Токашева А.Н., Жуманова А.З. 1944 жылғы БКП(б) Орталық комитетіндегі тарихшылар кеңесі: кеңес тарихнамасындағы идеологиялық бағыт // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1107–1116-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1107-1116

СОВЕЩАНИЕ ИСТОРИКОВ ПРИ ЦЕНТРАЛЬНОМ КОМИТЕТЕ ВКП(Б) 1944 ГОДА: ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Айсулу Нурлановна Токашева¹, Айман Зейнелгабденовна Жуманова²

¹ Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова (ул. Гоголя, 38, 100012, Республика Казахстан)

PhD докторант

<https://orcid.org/0000-0002-8207-1296>. E-mail: 25_ai_sulu.06@mail.ru

² Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова (ул. Гоголя, 38, 100012, Республика Казахстан)

Доцент, PhD, ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана и АНК

<https://orcid.org/0000-0002-0790-9335>. E-mail: aiman_jumanova@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Токашева А.Н., Жуманова А.З., 2025

Аннотация. *Введение.* В 1944 году в Центральном Комитете ВКП(б) состоялся закрытый совет историков, который сыграл важную роль в развитии советской исторической науки и определении её идеологического направления. В заседании приняли участие высокие представители партийного руководства, авторитетные академики и историки, а также руководители сферы идеологии и пропаганды. В ходе совета рассматривались вопросы исторической оценки внутренней и внешней политики царской России, её колониальной политики, исторического развития народов в составе империи, а также идеологические ошибки и недостатки в исторической науке. *Цель и задачи.* Основная цель исследования - всесторонне изучить причины организации совета, состав его участников, рассмотренные ключевые вопросы и влияние совета на развитие советской исторической науки. В соответствии с этой целью задачи исследования включают выявление политико-идеологических предпосылок созыва совета, описание инициаторской роли А.М. Панкратовой, анализ основных идеологических ошибок и методологических проблем, поднятых в ходе совета, а также оценку влияния решений совета на последующую траекторию развития советской исторической науки. *Результаты.* Результаты исследования показали, что в ходе совета выявились буржуазно-националистические и монархические отклонения в ряде работ историков; несмотря на то что официальная резолюция принята не была, совет оказал решающее влияние на усиление партийного контроля в советской исторической науке и ограничение научного плюрализма. *Заключение.* Тем не менее, по итогам совета официальная резолюция принята не была. Этот совет способствовал формированию советской историографии и развитию исторической науки в рамках партийного контроля.

Ключевые слова: совет историков, Центральный комитет ВКП(б), советская историческая наука, идеология, историческое сознание, марксизм, историческая концепция, партийный контроль, историки.

Для цитирования: Токашева А.Н., Жуманова А.З. 1944 жылғы БКП(б) Орталық комитетіндегі тарихшылар кеңесі: кеңес тарихнамасындағы идеологиялық бағыт // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1107–1116. [на казахском языке]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1107-1116

CONFERENCE OF HISTORIANS AT THE CENTRAL COMMITTEE OF THE ALL-UNION COMMUNIST PARTY IN 1944: IDEOLOGICAL DIRECTION IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

Aisulu Nurlanovna Tokasheva¹, Aiman Zeynelgabdenovna Zhumanova²

¹Karaganda National Research University named after academician Ye. A. Buketov
(38, Gogol Str., 100012 Karaganda, Republic of Kazakhstan)
PhD student
<https://orcid.org/0000-0002-8207-1296>. E-mail: 25_ai_sulu.06@mail.ru

²Karaganda National Research University named after academician Ye. A. Buketov
(38, Gogol Str., 100012 Karaganda, Republic of Kazakhstan)
Associate Professor, PhD, Department of History of Kazakhstan and Assembly of the People of Kazakhstan
<https://orcid.org/0000-0002-0790-9335>. E-mail: aiman_jumanova@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Tokasheva A.N., Zhumanova A.Z., 2025

Abstract. Introduction. In 1944, a closed council of historians was held at the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), which played an important role in the development of Soviet historical science and in determining its ideological direction. The meeting was attended by high-ranking representatives of the party leadership, prominent academics and historians, as well as leaders of the ideology and propaganda sectors. During the council, issues concerning the historical assessment of the internal and external policies of Tsarist Russia, its colonial policies, the historical development of the peoples within the empire, as well as ideological errors and shortcomings in historical science, were discussed. *Aim and Objectives.* The main aim of the study is to comprehensively examine the reasons for convening the council, the composition of its participants, the key issues considered, and the council's influence on the development of Soviet historical science. In accordance with this aim, the objectives of the study include identifying the political and ideological prerequisites for convening the council, describing A. M. Pankratova's initiatory role, analyzing the main ideological errors and methodological issues raised during the council, and evaluating the impact of the council's decisions on the subsequent trajectory of Soviet historiography. *Results.* The results of the study showed that the council revealed bourgeois-nationalist and monarchist deviations in a number of historians' works; although no official resolution was adopted, the council had a decisive influence on strengthening party control in Soviet historical science and limiting scholarly pluralism. *Conclusion.* Nevertheless, no official resolution was adopted following the council. The council contributed to the formation of Soviet historiography and the development of historical science within the framework of party control.

Keywords: Historians conference, Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), Soviet historical science, ideology, historical consciousness, Marxism, historical concept, party control, historians.

For citation: Tokasheva A.N., Zhumanova A.Z. The Council of Historians at the Central Committee of the CPSU (Bolsheviks) in 1944: Ideological Orientation of Soviet Historiography // Otan tarihi. 2025. T. 28. № 4. Pp. 1107–1116. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1107-1116

Кіріспе. 1944 жылдың жазында Кеңес Одағының партиялық және ғылыми элитасы арасында кең ауқымды пікірталастардың бірі өткен еді. Бұл – БКП(б) Орталық Комитеті ұйымдастырған тарихшылардың жабық кеңесі болатын. Кеңес Одағы тарихындағы идеологиялық және ғылыми көзқарастардың қалыптасуына ықпал еткен бұл жиын тарих ғылымының даму бағытын айқындап, кеңестік тарихи парадигманы нығайтуға арналған маңызды оқиға болды.

Аталған кеңес сол кезеңдегі тарих ғылымындағы басты мәселелерді талқылап, ғылыми еңбектердегі идеологиялық ауытқуларды анықтауға және тарихшылардың жұмысын партиялық ұстанымға сәйкес келтіруге бағытталды. Кеңес барысында патшалық Ресейдің ішкі және сыртқы саясатына баға беру, Ресей империясының жаулап алушылық әрекеттері мен отарлау саясатының

сипатын анықтау, сондай-ақ кеңестік тарихнаманың негізгі әдістемелік қателіктерін түзету мәселелері көтерілді. Тарихшылардың бірқатар зерттеулеріндегі «марксистік емес» үрдістер сынға алынып, тарихты ұлтшылдық, буржуазиялық немесе монархиялық тұрғыдан пайымдау әрекеттері айыпталды. Бұл мақала 1944 жылы БКП(б) Орталық Комитетінде өткен тарихшылар кеңесінің мәні мен маңызын талдауға арналған. Сонымен қатар, мақалада аталған жиынның кеңес тарихнамасына, оның ішінде тарихи оқиғаларды бағалаудағы идеологиялық ұстанымдарға тигізген ықпалы талданады. Кеңесте көтерілген мәселелердің Кеңес Одағының ішкі және сыртқы саясатына қалай әсер еткені, тарих ғылымындағы идеологиялық бақылаудың күшеюіне қандай жағдайлар түрткі болғаны сарапталады. Осы мақсатқа жету үшін мақалада кеңестің стенограммалары, Орталық Комитеттің құжаттары, сол кезеңдегі кеңестік тарихшылардың еңбектері мен партиялық шешімдер талданады. Бұл зерттеу кеңес дәуіріндегі тарих ғылымының даму ерекшеліктерін, идеологияның ғылыми дискурстағы рөлін және партиялық бақылаудың тарихшылар қызметіне ықпалын түсінуге көмектеседі.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Бұл зерттеу 1944 жылғы БКП(б) Орталық Комитетінде өткен тарихшылар кеңесінің материалдарына және кеңес дәуіріндегі тарихи ғылымды зерттеуге арналған еңбектерге негізделеді. Зерттеуде Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінің (РГАСПИ) құжаттарын қамтиды. Атап айтқанда, А. А. Жданов пен А. С. Щербаков қорларында сақталған стенограммалар, баяндамалар және кеңес барысында талқыланған негізгі сұрақтар қарастырылды. Сонымен қатар, кеңеске қатысқан академиктердің еңбектері мен сол кезеңдегі кеңестік басылымдар қаралды. Атап айтқанда, «Правда» газеті мен «Исторический журнал» беттеріндегі мақалалар талданды. Отандық тарихшылар еңбектері 1944 жылғы тарихшылар кеңесін кеңестік тарихнаманың жалпы қайта қалыптасу кезеңі аясында қарастыруға ғылыми негіз береді. Қазақстан тарих ғылымында кеңестік идеологияның ғылым мен тарихнаманың қалыптасуына ықпалы жан-жақты талданған зерттеулер жеткілікті. Мәселен, М. Қозыбаев кеңестік тарихи ойдың саяси шарттылығын және тоталитарлық жүйенің ғылыми танымға түсірген ықпалын сараласа, К. Нұрпейіс пен М. Қойгелдиев кеңестік кезеңде ұлттық тарихты зерттеудің дискурстық шектеулері мен дереккөздік іріктеу мәселелерін қарастырады. Ал Т. Омарбеков, Д. Махат және Н. Дюсенова соғыстан кейінгі жылдардағы қазақ тарихнамасының даму үрдісін, идеологиялық қысымның кадрлық, тақырыптық және әдіснамалық салдарын ашып көрсетеді. Сонымен бірге, Ж. Абылхожин, Б. Аяған және А. Қапаева еңбектерінде кеңестік кезеңдегі ғылыми мектептердің тежелуі және тарихи материалды түсіндірудің тар шеңберлі идеологиялық параметрлерге бағындырылуы нақты деректер арқылы дәлелденеді. Сонымен қоса, Кеңестік тарихнаманың идеологиялық сипаты мен ғылыми бақылау жүйесін зерттеу шетелдік тарихнамада кең ауқымда қарастырылған. Бұл бағытта Б. Келли, Ш. Фицпатрик, Г. Хоскинг, С. Коткин және А. Эткинд сияқты зерттеушілердің еңбектері кеңес тарихи ғылымының ішкі құрылымы, зерттеу институттарының қызметі, ғылыми еркіндіктің шектелуі және тарихи білімнің саяси функцияларға бағындырылуы жөнінде маңызды тұжырымдар береді. Мысалы, Ш. Фицпатрик сталиндік кезеңдегі ғылымның табиғатын сипаттай отырып, «тарих ғылымы шындықты тануға емес, мемлекеттің қажетті идеологиялық конструкттарын өндіруге бағытталды», – деп жазады [Fitzprick, 1999]. Абрам Эткинд кеңестік ғылымды мемлекеттік дискурс өндірісінің тетігі ретінде қарастырып, кеңестік тарихи пайымның «қалыпты ғылыми логиканы емес, саяси тұрғыдан рұқсат етілген интерпретацияларды жаңғыртқанын», – айтады [Etkind, 2013]. Ғалымның пікірінше, кеңестік ғылыми жүйе ғылымды өзіндік әдіснамадан емес, «саяси дұрыстықтан» бағалауды қалыптастырған. Нәтижесінде бұл жағдай тарихшылардың дереккөз таңдауын, зерттеу объектісін, тіпті тұжырымдарын партиялық құрылым тарапынан алдын ала анықтауға алып келді. Шетелдік зерттеушілердің еңбектерін талдау кеңестік тарихнаманың тек теориялық қатаңдықпен ғана емес, саяси бақылаумен қалыптасқанын көрсетеді. Отандық және шетелдік зерттеулер Кеңес дәуіріндегі ғылым мен идеология арасындағы байланыстың көпқырлы сипатын ашып береді. Отандық зерттеушілер көбінесе ұлттық контекст пен деректік негізге көңіл бөледі, ал шетелдік авторлар кеңес ғылымының идеологиялық құрылымдарын салыстырмалы және теориялық тұрғыдан талдайды. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Бұл әдісті қолдану арқылы 1944 жылы өткен кеңестің идеологиялық мазмұнын кеңестік тарих ғылымының әртүрлі кезеңдеріндегі идеологиялық өзгерістермен салыстыруға мүмкіндік берді. Талдау әдісарқылы кеңестің стенограммалары мен партиялық құжаттардағы негізгі тұжырымдар зерттелді. Сондай-ақ, идеологиялық дискурс-талдау әдісі негізінде кеңестік тарихнаманың коммунистік партия саясатына сәйкестігі қарастырылды. Мысалы, Б.Д. Грековтың Киев Русіне қатысты тұжырымдарымен Е.В.

Тарле еңбектеріне жасалған сын тарихи бағалаудың саяси астары бар екенін көрсетеді. Осылайша, зерттеу кеңес дәуіріндегі тарих ғылымының саяси сипатқа ие болғанын дәлелдейді.

Талқылау. 1944 жылғы тарихшылар кеңесі кеңестік ғылыми қауымдастыққа көпқырлы және ұзақ мерзімді ықпал етті. Ең алдымен, кеңес тарих ғылымындағы пікір алуандығын тоқтатып, оны партияның идеологиялық бақылауына түбегейлі енгізді. Кеңеске дейін ғылыми ортада академиялық еркіндікке ішінара мүмкіндік болғанымен, 1944 жылдан кейін тарихи интерпретациялар қатаң саяси сүзгіден өткізіліп, партиялық тұжырымдарға сай келмейтін көзқарастар «ұлтшылдық», «буржуазиялық», «антилениндік» деп бағаланды. Ш. Фицпатрик көрсеткендей, бұл кезеңде тарих ғылымы шындықты іздейтін сала емес, мемлекеттің легитимациясын өндіретін баян дискурсына айналды. Мұндай жағдай тарихшыларды ғылыми дәлелден гөрі саяси талаптарға сай өнім беруге мәжбүр етті. Кеңес кеңестік тарихнаманың жалпы бағытын ғана емес, кадрлық құрамына да әсер етті. М. Эткинд пен С. Коткин атап өткендей, бұл кезеңде ғылыми ортада қорғаныс механизмі қалыптасты: тарихшылар тәуекелге бармау үшін әдістемені, баяндауды, дереккөз тандауды саяси нұсқауларға сәйкестендірді. Ықпалды ғалымдарды сынау немесе беделін түсіру арқылы партия басқа зерттеушілерге сабақ болатын идеологиялық мінез-құлық нормативін қалыптастырды. Бұл ғылыми мектептердің табиғи эволюциясын тежеді және жаңа бағыттар мен методологиялық жаңарулардың тамыр жаюына мүмкіндік бермеді. Кеңестің салдары әсіресе ұлттық республикаларда, соның ішінде Қазақстанда айқын сезілді. М. Қозыбаев көрсеткендей, 1944 жылдан кейін қазақ тарихын ресейлік «өркениет таратушы миссия» концепциясына бағындыру үрдісі күшейді, ал ұлттық қозғалыстар «феодалдық» немесе «реакциялық» сипатта қарастырылды [Қозыбаев, 2001]. Қойгелдиевтің зерттеулерінде де кеңестік идеология қазақ тарихындағы ұлттық қозғалыстарды, әсіресе Кеңесары бастаған көтерілісті және Алаш қайраткерлерінің қызметін ұлтшылдық тұрғыда бағалап, оларды тарихнамадан ығыстыруға ұмтылғаны атап өтіледі [Қойгелдиев, 2001]. Т. Омарбеков еңбектерінде Алтын Орда мен Дешті Қыпшақ тарихын оң бағалаудың тарихи қателік ретінде айыпталғаны, сондай-ақ осы көзқарастың ұлттық ғылыми мектептердің қалыптасуын тежегені жан-жақты талданады [Омарбеков, 2001]. Соның нәтижесінде Қазақстан тарихнамасында ұлттық ғылыми мектептердің қалыптасуы тежеліп, кеңестік орталықтандырылған тарихи схема басымдыққа ие болды. 1944 жылғы кеңес тарихты жазуда интерпретациялық кеңістікті тарылтты. Деректі түрліше түсіндіру мүмкіндігі шектелді, ғылыми пікірталас тоқтап, бір ғана дұрыс марксистік пайым қалыптастырылды. Ғылыми кадрлар даярлау жүйесі де партиялық талапқа бағынып, еркін ізденіске емес, стандартталған идеологиялық модельге қызмет етті. Осылайша, 1944 жылғы талқылау кеңестік тарих ғылымын түпкілікті түрде идеологиялық бақылауға алып, оны толықтай партиялық ұстанымдарға бағындырды. Ұлттық тарих ғылымы дербес мектептер мен ойлау бағыттарын қалыптастыру мүмкіндігінен айырылып, кеңестік дискурстың ішкі шеңберінен шыға алмады. Бұл зардаптар 1980-жылдарға дейін сақталып, Қазақстандағы тарих ғылымының кейінгі дамуына да ұзақ мерзімді ықпал етті.

Кеңес 1944 жылдың 29 мамырынан бастап 8 шілдесіне дейін, яғни бір айдан астам уақыт аралығында, үзілістермен өтті. Бұл жиынға БКП(б) Орталық Комитетінің үш хатшысы – Г.М. Маленков, А. С. Щербаков және А. А. Андреев қатысты. Өз кезегінде бұл кеңестің маңыздылығын одан әрі арттырған еді. Сонымен қатар, жиынға «Правда» газетінің редакторы П.Н. Поспелов, Орталық Комитеттің үгіт-насихат басқармасының бөлім меңгерушілері, Орталық Комитеттің Мектептер бөлімі меңгерушісі Н.Н. Яковлев, Ұйымдастыру-инструкторлық бөлім меңгерушісі М.А. Шамберг, Маркс-Энгельс-Ленин институтының директоры В.С. Кружков және басқа да партия және ғылыми мекеме өкілдері қатысты. Алайда идеология мәселелеріне жетекшілік ететін Орталық Комитет хатшысы А.А. Жданов бұл уақытта Ленинградта болғандықтан, жиынға қатысқан жоқ [РГАСПИ. Қ. 88. Т. 1. Д. 1053]. Сонымен қоса, жиынға кеңестік тарих ғылымының көптеген өкілдері, оның ішінде КСРО Ғылым академиясының 12 академигі мен корреспондент-мүшелері қатысты. Олардың қатарында Б.Д. Греков, Е.В. Тарле, В.П. Волгин, И.И. Минц, Н.С. Державин, А.В. Ефимов, А.И. Яковлев, С.В. Бахрушин, А.М. Панкратова, С.Д. Сказкин, В.И. Пичета, А.Д. Удадьцов болды. Сонымен бірге, КСРО Сыртқы істер халық комиссариатының Жоғары дипломатиялық мектебінің директоры С.К. Бушуев, КСРО Ғылым академиясының Этнография институтының директоры С.П. Толстов және басқа да белгілі ғалымдар қатысты. Жалпы кеңеске 50-ден астам адам жиналды.

Тарихшылар кеңесін шақыру бастамасында көрнекті кеңес тарихшысы, 1905–1907 жылдардағы жұмысшы табы мен революция тарихы бойынша маман, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі А.М. Панкратова ерекше маңызды рөл атқарды. Оның БКП(б) Орталық Комитетіне жолдаған бірнеше жазбалары кеңес тарихнамасының идеологиялық бағыттарын өзгерту

қажеттілігін көрсетуімен ерекшеленді. 1942–1944 жылдар аралығында А.М. Панкратова Орталық Комитетке және оның хатшылары А.А. Жданов пен А.С. Щербаковқа бірнеше хат жолдап, онда марксизмнің негізгі принциптеріне қайшы келетін үрдістердің тарихшылар мен жазушылардың еңбектерінде байқалатынын ескерткен болатын. Атап айтқанда, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшелері А.В. Ефимов пен А.И. Яковлев «барлық патша дипломаттарының, генералдарының және мемлекет қайраткерлерінің рөлін қайта қарастырып, оларды отан тарихының прогрессивті қайраткерлері ретінде бейнелеуге ұмтылғаны» үшін «марксистік емес» көзқарастарды ұстанды деп сынға алынды. Сонымен қатар, академик Е.В. Тарле патшалық Ресейге қатысты В.И. Лениннің «халықтар түрмесі» тезисін қайта қарастырып, патшалықтың отарлау саясатын ақтау әрекеті үшін айыпталды. Бұдан бөлек, заң ғылымдарының докторы Б.И. Сыромятников І Петрді шамадан тыс идеализациялағаны үшін сынға ұшырады. Сондай-ақ, кинорежиссер әрі сценарист С.М. Эйзенштейн мен жазушы А.Н. Толстой Иван Грозныйды «халық патшасы» ретінде бейнелеуге тырысканы үшін сынға алынды [Бахрушин, 1998].

А.М. Панкратова өзінің хаттарында тарихшылар мен ғалымдардың ғылыми жұмысында марксистік көзқарасқа сәйкес келмейтін тарихты интерпретациялау әрекеттерінің көбейіп келе жатқанын ашық көрсеткен. Бұл хаттар кеңестік идеология мен ғылыми зерттеулердің арасындағы байланысты нығайту, сондай-ақ марксизмге қайшы келетін ағымдарды тоқтату мақсатында жазылған болатын. Ол хаттарда атап өткен мәселелердің қатарына тарихты зерттеу әдіснамасындағы жүйесіздік, тарихи материалдарды бұрмалау және социалистік реализм принциптеріне сәйкес келмейтін теориялық ұсыныстар жатқызылды. А.М. Панкратова өз жазбаларында соғыстан кейінгі жаңа тарихи концепциялардың қажет екендігін де атап өтті. Бұл тұжырымдар кеңес тарихшыларына идеологияның қажеттілігін түсіндіріп, соғыстан кейінгі тарих ғылымының ресми бағыттарын нығайтуға үлкен ықпал еткен. Орталық Комитеттің назарын аудару үшін жазылған бұл хаттар тарихшылар кеңесінің шақырылуына, оның ғылыми және идеологиялық мақсаттарының анықталуына негіз болды.

1944 жылғы 12 мамырда Орталық Комитетке жолдаған кеңес қарсаңындағы соңғы хатында А.М. Панкратова: «Біз, кеңестік тарихшылар, Кеңес Одағы Коммунистік партиясының Орталық Комитеті кеңес тарихшыларының жағдайы мен міндеттерін Ұлы Отан соғысы жағдайында талқылауға уақыт пен мүмкіндік тапса, сондай-ақ бізге өз кемшіліктерімізді түзетіп, жұмысымызды одан әрі жандандыруға көмек көрсетсе, шексіз ризашылығымызды білдірер едік», – деп жазды. Бұл хаттың алғашқы адресаты И.В. Сталин болды. Өз кезегінде кеңесті ұйымдастыру туралы шешімнің қабылдануына оның ықпалы зор болғаны ықтимал [Панкратова, 2015].

1944 жылдың 18 мамырында БКП(б) Орталық Комитетінің үгіт-насихат басқармасының бастығы Г.Ф. Александров, оның бірінші орынбасары П.Н. Федосеев және П.Н. Поспелов ОК хатшылары Г.М. Маленков пен А.С. Щербаковқа кеңес тарихшыларының еңбектерінде байқалған елеулі кемшіліктер мен антилениндік қателіктер туралы жазба жолдады. Бұл құжатта партиялық ұйымның тарих саласындағы ғылыми жұмысында «үлкен кемшіліктердің» бар екендігі атап өтілді. Сондай-ақ кеңес тарихшыларының бірқатар еңбектерінде «елеулі қателіктер» орын алғаны көрсетілді. Атап айтқанда, онда тарихшы М.Н. Покровский мектебінің ықпалы туралы мәселе көтеріліп, оның «орыс халқының өткені туралы неміс тарихшылары жазған реакциялық аңыздарды қайталауға бейімділігі» сынға алынды. Сонымен қатар, Покровскийдің орыс халқының тарихына деген немқұрайлы көзқарасы ерекше атап өтілді. Қазақ КСР мен Башқұрт АССР тарихына арналған еңбектерде «буржуазиялық-ұлтшылдық көзқарастардың» көрініс табуы да сынға ұшырады. Осы ескертулер негізінде А.М. Панкратова айыптау нысанына айналды. Бұдан бөлек, А.И. Яковлев, С.В. Бахрушин, М.В. Нечкина, Н.Л. Рубинштейн және басқа да ғалымдардың жұмыстары, сондай-ақ КСРО Ғылым академиясының Тарих институты мен «Исторический журнал» редакциясының қызметі сынға алынды. Жазбамен бірге оның авторлары Орталық Комитет хатшыларына «тарихшылардың бір бөлігі арасында ұлыдержавалық шовинизм көңіл-күйінің таралуы туралы» қосымша материалдар ұсынды. Бұл материалдар көбіне А.М. Панкратованың хаттарында көтерілген мәселелерді қолдайтын бағалауларға негізделді. Сонымен қатар, Е.В. Тарле, А.И. Яковлев, Б.Д. Греков, Б.И. Сыромятников сияқты ғалымдардың жекелеген еңбектері мен баяндамаларында «патшалық биліктің реакциялық саясатын қорғау» байқалғаны атап өтілді [Жданов, 2006].

Орталық Комитет деңгейінде кеңес өткізудің қажеттілігі ресми түрде мойындалды. А.М. Панкратованың естеліктеріне сәйкес, кеңес өз жұмысын 1944 жылдың 29 мамырында бастады. Оны БКП(б) Орталық Комитетінің хатшысы Г.М. Маленков ашып, өз сөзінде: «Орталық Комитет бұл

мәселені қарастырып, тарихшылармен кездесіп, даулы мәселерді талқылау және барлық тарихшылар үшін ортақ қағидаттық ұстанымдарды әзірлеу қажет екендігін», – мәлімдеді [РГАСПИ. Қ. 17. Т. 121. Д. 290].

Кеңестің алғашқы отырысының толық стенограммасы сақталмағанымен, Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінде (РГАСПИ) А.А. Жданов қорының материалдары арасында «Тарихшылар тарапынан БКП(б) Орталық Комитетіне қойылған сұрақтар» атты құжат сақталған. Бұл құжат Г.М. Маленковтың баяндамасының негізгі мазмұнын қамтып, талқылауға ұсынылған 15 сұрақтың тізімін құрайды. Атап айтқанда, тарихи бағалау жүргізу қажет болған мәселелер қатарында: әртүрлі кезеңдердегі патшалық биліктің ішкі және сыртқы саясатына баға беру, Ресей империясының «Еуропаның жандармы» және «халықтар түрмесі» ретіндегі рөлі, патшалық Ресейдің жаулап алулары мен оның отарлық саясатының мәні, империя шеткері аймақтарының халықтары мен аумақтарының Ресейге қосылуының сипаты мен маңызы, сондай-ақ Ресей империясының шет аймақтарындағы көтерілістердің сипаты мен олардың көшбасшыларына тарихи баға беру мәселелері қарастырылды. Жалпы бұл мәселелердің көтерілуі сол кездегі кеңестік саясаттың ішкі және сыртқы жағдайымен байланысты болды. 1944 жылы Кеңес Одағы фашистік Германияға қарсы соғыста жеңіске жетуге жақындап, болашақта Орталық және Шығыс Еуропаға ықпал ету мүмкіндігіне ие бола бастады. Осыған байланысты тарихшыларға Ресей империясының сыртқы саясатын қарастыруда жаңа көзқарас қалыптастыру жүктелді. Аталған сұрақтар тізімін жария еткеннен кейін, Г.М. Маленков тарихшыларға оларды жан-жақты зерделеуді ұсынып, келесі отырысты 1 маусымда өткізу туралы шешім қабылдады [РГАСПИ. Қ. 17. Т. 121. Д. 291].

1944 жылдың 1 маусымында кеңестің негізгі отырыстары басталды. Жалпы алғанда, бес отырыс барысында (1, 5, 10 және 22 маусым, 8 шілде) А. С. Щербаковтың төрағалығымен шамамен 25-ке жуық баяндама жасалды. Бұл баяндамалар тарихшылар мен саясаткерлердің ұлы державалық көзқарастарды негізге ала отырып, тарихтың жаңа парадигмасын қалыптастыруға бағытталды. Кеңестің бірінші отырысында тарихшыларға патшалық Ресейдің сыртқы және ішкі саясатындағы маңызды мәселелерді қайта қарастыру тапсырылды [РГАСПИ. Қ. 77. Т. 1. Д. 26.].

Айта кету керек, тек соңғы отырыста ғана үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі С. М. Ковалев пен Қызыл Армияның Бас саяси басқармасы өкілі С.А. Аманжоловқа сөз берілді. Бұл олардың кеңес тарихшыларының жұмыстарындағы саяси үгіт пен идеологиялық компоненттің рөлі туралы көзқарастарын білдіру мүмкіндігі болды. Қалған отырыстарда тарихшылар өздерінің ғылыми зерттеулерін ұсынып, Кеңес Одағының тарихын жаңа саяси шындықтарға сай бейімдеуге қатысты пікірлерін білдірді. Сонымен қатар, кеңес барысында тарихшылардың арасында патшалық Ресейдің отарлық саясаты мен ұлттық қозғалыстарға қатысты өткір пікірталастар болды. Жиынның негізгі тақырыптарының бірі Ресей империясының «өркениет әкелуші» рөлін негіздеу болды, бұл саяси жүйенің жаңа кезеңдегі идеологиялық тұғырнамасын қолдау мақсатында жасалды. Мұндай өзгерістер тек ғылыми ортада ғана емес, Кеңес Одағының ішкі және сыртқы саясатында да жаңа көзқарастар мен бағыттарды енгізуге жол ашты.

Кеңес тарихында идеологиялық науқандар ғылыми-зерттеу саласындағы саяси бақылаудың негізгі құралы болып есептелді. 1946 жылғы Жданов доктринасы мәдениет пен ғылымды партиялық идеологияға сәйкестендіруді мақсат етсе, 1947 жылғы «Философиядағы қателіктер туралы» талқылау философиялық ғылым саласында идеологиялық тазарту жүргізді. Бұл науқандардың екеуінде де біртекті сипат байқалады: мемлекеттік идеологияның үстемдігі, зиянкестер мен буржуазиялық элементтерді айқындау, ғылыми қауымдастықтың партиялық бақылауға тартылуы. Алайда, айырмашылықтары да бар. Жданов доктринасы негізінен әдебиет, өнер және мәдениетке бағытталса, философиядағы науқан нақты ғылыми тұжырымдар мен бағыттарды сынаумен шектелді. Осылайша, екеуі де Кеңес дәуірінде идеологияның ғылыми және мәдени салаларға ықпалын айқын көрсетеді, бірақ олардың мақсаты мен объектісі әртүрлі болды.

Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінде (РГАСПИ) кеңестің үш түрлі стенограмма нұсқасы сақталған. Біріншісі – авторлық түзетулері мен қосымшалары бар қарапайым нұсқа, екіншісі – Техникалық хатшылықтың ОК Ұйымдастыру бюросы тізіміне енгізілген өңделген нұсқа (Қор 17, Тізбе 121, Іс 290, 291), ал үшіншісі – А.С. Щербаков қорының материалдарында (Қор 88, Тізбе 1, Іс 1051) кездесетін ішінара өңделмеген нұсқа, онда алдыңғы екі нұсқада жоқ стенограмманың қорытынды бөлігі қамтылған. Стенограммалардың жалпы көлемі айтарлықтай ауқымды (440, 289 және 261 бет). Өз кезегінде бұл кеңесте көтерілген мәселелердің күрделілігі мен қатысушылар пікірлерінің әртүрлілігімен түсіндіріледі. Кеңесте қозғалған негізгі мәселелердің бірі орыс ұлты мен

орыс ұлттық мемлекетінің қалыптасуы, сондай-ақ шығыс славян халықтарының бір-бірімен және жақын көршілерімен қарым-қатынасы болды. Осы тақырыпқа қатысты академик Б.Д. Греков: «орыстар да, украиндықтар да, белорустар да Киев Русімен туыстығын ешқашан ұмытқан емес. Дегенмен, кейбір тарихшылар ұлы орысты Киев мемлекетінен ажыратқысы келді. Дәл осы заманда, сондықтан біздің мемлекетімізді және қазіргі уақытта біздің тірегімізді құрған біздің туыстығымызды, ежелгі бірлігімізді атап өту және еске түсіру қажет», – деп ойын жеткізді. Өз кезегінде бұл пікір КСРО-дағы ұлт саясатының өзгергенін көрсетті. Кеңес билігі 1930-жылдары ұлттық республикаларға белгілі бір автономия бергенімен, 1940-жылдардан бастап «кеңестік патриотизм» ұғымын енгізіп, орыс халқының тарихи рөлін ерекше атап көрсете бастады [Греков, 2002].

Тарихшылар кеңесінде ондаған өзекті және талас тудыратын мәселелер көтерілгеніне қарамастан, оның қорытындысы бойынша жоғары партия басшылығы тарапынан ресми құжат қабылданған жоқ. 1944 жылғы 12 шілдеде Г.Ф. Александров БКП(б) Орталық Комитетінің «Тарих саласындағы ғылыми жұмыстың кемшіліктері туралы» қаулысының жобасын әзірледі, алайда бұл құжат А.С. Щербаков тарапынан жарамсыз деп танылды. Кейіннен КСРО тарихы саласындағы ғылыми жұмыстың кемшіліктері мен қателіктері туралы Орталық Комитеттің негізгі тұжырымдарын әзірлеу ісімен А.А. Жданов айналысты. Өз кезегінде ол бірнеше құжат жобасын әзірлеп, оларды И.В. Сталинге жолдады [РГАСПИ, Қ. 88. Т. 1. Д. 26].

Аталған тұжырымдарда екі негізгі тенденция сынға алынды: біріншіден, «буржуазиялық-монархиялық тарихи мектептің (Милюков мектебі) көзқарастарын қайта жаңғырту», екіншіден, «Покровский мектебінің тарихи қателіктерін қайта қалпына келтіру». Орталық Комитет бұл екі бағытты да зиянды және қате деп таныды. Алайда белгілі бір себептерге байланысты кеңестің нәтижелерін түйіндейтін және тарихшыларға нақты бағыт-бағдар беретін ресми құжат қабылданған жоқ. Мұның себебі, мүмкін, сол кезеңдегі саяси жағдайға байланысты болуы мүмкін. КСРО аумағы басқыншылардан азат етіліп, майдан шебі Орталық Еуропа мемлекеттеріне қарай жылжыған тұста Ресейдің сыртқы саясаты, империализм мен колониялар, патшалық Ресейдің «халықтар түрмесі» және «Еуропаның жандармы» ретіндегі рөлі туралы мәселелер өзектілігін жоғалтқан немесе орынсыз болып көрінген болу керек [Щербаков, 2007].

Нәтижелер. Осы тұста кеңестің саяси астарына үңілетін болсақ, оның идеологиялық бағыт-бағдарын да айқындауға болады. 1944 жылғы тарихшылар кеңесі тек ғылыми дискуссия шеңберінде ғана емес, кеңес билігінің соғыстан кейінгі идеологиялық стратегиясын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Кеңес Одағының әскери жетістіктері мен Шығыс Еуропаға ықпалының артуы кеңестік тарихнаманың жаңа геосаяси мақсаттарға бейімделуі қажеттігін туындатты. Бұл тұрғыдан алғанда, тарихшыларға Ресей империясының саясатын біржақты сынаудан гөрі, оның «өркениет әкелуші» рөлін қайта қарастыру тапсырылды. Бұл өзгеріс әсіресе Ресей империясының құрамына кірген халықтардың тарихына қатысты ұстанымдарды қайта қарастырудан көрінді. Кеңес басшылығы тарихшылардан Ресейдің отарлық саясаты туралы дәстүрлі сыншыл марксистік көзқарасты жұмсартып, оны «прогрессивті миссия», тарихи қажетті үдеріс ретінде қарастыруға міндеттеді. Сонымен қатар, кеңестік тарихнамада кездесетін «орыстардың отарлауы» немесе «империялық саясат» секілді ұғымдарды қолдануға жол берілмеді. Бұл нарративке сәйкес, орыс халқы барлық ұлттардың «аға бауыры» ретінде сипатталып, оның басқа халықтардың әлеуметтік-мәдени дамуына жетекшілік рөлі айрықша дәріптелді. Өз кезегінде мұндай директивалық талаптар тарих ғылымының объективтілігі мен дербестігін шектеп, тарихи үдерістерді терең әрі сыни тұрғыдан зерделеуге кедергі келтірді. Мұндай идеологиялық түзету әсіресе Украина, Белоруссия, Балтық елдері және Орта Азия тарихына қатысты болды. Кеңестік билік бұл аймақтардағы ұлттық қозғалыстардың тарихи маңызын төмендетіп, олардың Ресеймен «тарихи байланысын» күшейтуге тырысты. Сонымен қатар, бұл кеңес кеңестік тарих ғылымындағы ұлыдержавалық шовинизмнің қайта жандануына негіз қалады. Егер 1920-1930 жылдары тарихшыларға Ресей империясының отарлық экспансиясын сынау міндеттелсе, енді кезекте кеңестік билік бұл саясатты жаңа идеологиялық шеңберде қайта бағалауға көшті. Кеңес Одағының жаңа территориялық жетістіктерін заңдастыру үшін тарихшыларға патшалық Ресейдің жаулап алушылық әрекеттерін өркениеттілік миссиясы ретінде сипаттау ұсынылды. Бұл әсіресе болашақ кеңестік ықпал аймақтарында (Шығыс Еуропа, Орталық Азия) жаңа тарихи концепцияларды енгізуге бағытталған идеологиялық шаралардың бірі болды [Тарле, 2011].

1940-жылдардың ортасынан бастап Кеңес Одағында тарих ғылымына қатысты идеологиялық қысым күшейе түсті. Бұл үрдіс әсіресе 1944 жылы Татар және Башқұрт КСР-індегі партия

ұйымдарына байланысты қабылданған арнайы қаулылардан айқын көрінеді. Аталған қаулылар аясында тарихшыларға нақты зерттеу бағыттарын таңдауда шектеулер қойылып, олардың ғылыми жұмыстары қатаң бақылауға алынды. Атап айтқанда, Алтын Орда тарихын зерттеуге тікелей тыйым салынып, бұл кезеңге қатысты кез келген оң баға беру «ұлтшылдықтың көрінісі» ретінде айыпталды. Осылайша, Алтын Орда дәуіріне қатысты теріс, біржақты көзқарас тарих ғылымында үстемдік етті [Тихонов, 2001].

Осылайша, 1944 жылғы тарихшылар кеңесі тарих ғылымының кеңестік саяси мақсаттарға қызмет етуінің жарқын мысалына айналды. Кеңестің нәтижелері ғылыми зерттеулерді идеологиялық бақылауға алу үрдісін күшейтіп, тарихшылардың саяси жағдайға бейімделуін талап етті.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу материалдары 1944 жылы БКП(б) Орталық Комитетінде өткен тарихшылар кеңесінің кеңестік тарих ғылымының институционалдық және идеологиялық құрылымын қайта қалыптастырудағы шешуші рөлін айқын көрсетеді. Архивтік деректер мен стенографиялық жазбалар кеңестің негізгі мақсаты ғылыми пікірталасты өрістету емес, тарихи зерттеулерді партиялық-саяси талаптарға толық сәйкестендіру болғанын дәлелдейді. Кеңес барысында тарихшылардың ғылыми тұжырымдары мен әдіснамалық ұстанымдары саяси легитимділік өлшемдерімен бағаланып, тарихи білімді орталықтандырылған идеологиялық бақылауға алу механизмі күшейтілді. Отандық тарихшылардың еңбектерінде көрсетілгендей, кеңестік идеология деректанулық іріктеу критерийлерін өзгертті, ұлттық тарихты зерттеудің мазмұндық ауқымын тарылтты және тарих ғылымының кадрлық құрамын саясиландырды. Қазақстандық зерттеушілер дәлелдеген бұл үрдістер партия құрылымдарының тарихи білімді қалыптастырудағы шешуші ықпалын және ғылыми мектептердің дербес дамуына кедергі келтіргенін көрсетеді. Шетелдік историографияда ұсынылған талдаулар кеңестік тарих ғылымының жалпы тоталитарлық дискурс өндіру жүйесіне кіріккенін дәлелдейді. Фицпатрик пен Эткинд сияқты зерттеушілер көрсеткендей, сталиндік кезеңдегі ғылым «шындықты танудан» гөрі билікке қажетті идеологиялық үлгілерді бекітуге бағытталған. Бұл жағдай ғылыми әдіснаманың саясиландырылуына, деректерді түсіндірудің шектелуіне және тарихи баяндаудың партиялық-идеологиялық үлгіге тәуелді болуына алып келді.

Осы факторлардың барлығы 1944 жылғы кеңестің кеңестік тарихнаманың даму барысындағы бетбұрыс сәт болғанын дәлелдейді. Кеңес нәтижесінде тарихи зерттеулердің мазмұны, бағыты және ғылыми аппараты қатаң идеологиялық нормаларға негізделген жаңа жүйеге өтті. Тарих ғылымы дербес теориялық сала ретінде емес, саяси биліктің идеологиялық функцияларын атқарушы құрылым ретінде қалыптасты.

Дереккөздер

РГАСПИ – Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві

Әдебиеттер

Fitzpatrick, 1999 – *Fitzpatrick S. Everyday Stalinism Ordinary life in Extraordinary Times Soviet Russia in the 1930s. First published by Oxford University Press, Inc., 1999.*

Etkind, 2013 – *Etkind A. Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied. Stanford, CA: Stanford University Press, 2013.*

Қозыбаев, 2001 – *Қозыбаев М. Қ. Өркениет және ұлт. Алматы: Сөздік-Словарь, 2001.*

Қойгелдиев, 2001 – *Қойгелдиев М. Қазақ ұлт-азаттық қозғалыстарының тарихы. Алматы: Ғылым, 2001.*

Омарбеков, 2001 – *Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Астана: ҚАЗАқпарат, 2001.*

Бахрушин, 1998 – *Бахрушин С. В. Национальная история России и ее народы: проблемы истории и современности. М.: Московская школа, 1998.*

Панкратова, 2015 – *Панкратова А. М. Динамика изменений общественного и исторического сознания. М.: Московский университет, 2015.*

Жданов, 2006 – *Жданов А. А. Идеологические вопросы в истории Советского Союза. М.: Советская наука, 2006.*

Греков, 2002 – *Греков Б. Д. Киевская Русь и формирование Российской империи. М.: Наука, 2002.*

Щербаков, 2007 – *Щербаков А. С. Историки и идеология: основные проблемы советского периода. М.: Академия наук, 2007.*

Тарле, 2011 – *Тарле Е. В. История Российской империи: историческая оценка имперской политики. М.: Русская книга, 2011.*

- Тихонов, 2001 – *Тихонов В. В.* Историография и идеология: советская историческая наука в контексте партийной политики. М.: Наука, 2001.
- Панкратова, 2015 – *Панкратова А. М.* Динамика изменений общественного и исторического сознания. М.: Московский университет, 2015.
- Жданов, 2006 – *Жданов А. А.* Идеологические вопросы в истории Советского Союза. М.: Советская наука, 2006.
- Греков, 2002 – *Греков Б. Д.* Киевская Русь и формирование Российской империи. М.: Наука, 2002.
- Щербаков, 2007 – *Щербаков А. С.* Историки и идеология: основные проблемы советского периода. М.: Академия наук, 2007.
- Тарле, 2011 – *Тарле Е. В.* История Российской империи: историческая оценка имперской политики. М.: Русская книга, 2011.
- Тихонов, 2001 – *Тихонов В.В.* Историография и идеология: советская историческая наука в контексте партийной политики. М.: Наука, 2001.

Sources

RGASPI – Resej Memlekettik әлеуметтік-саяси тарих архиви [Russian State Archive of Socio-Political History]

References

- Fitzpatrick, 1999 – *Fitzpatrick S.* Povsednevnyj stalinizm: obychnaja zhizn v neobychnye vremena. Sovetskaja Rossija v 1930-e gody [Everyday Stalinism Ordinary life in Extraordinary Times Soviet Russia in the 1930s]. First published by Oxford University Press, Inc., 1999. [in English]
- Etkind, 2013 – *Etkind A.* Iskazhennyj traur: istorii o nezhiyih v kraju nepohoronennyh [Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied]. Stanford, CA: Stanford University Press, 2013. [in English]
- Kozybaev, 2001 – *Kozybaev M.K.* Orkeniet zhane ult [Civilization and nation]. Almaty: Sozdik-Slovar, 2001. [in Kazakh]
- Koygeldiev, 2001 – *Koygeldiev M.* Qazak ult-azattyg kozgalistariny tarihy [History of Kazakh national liberation movements]. Almaty: Gilym, 2001. [in Kazakh]
- Omarbekov, 2001 – *Omarbekov T.* XX gasyrdagy Qazakstan tarihyin ozekty maselelery [Actual problems of the history of Kazakhstan in the XX century]. Astana: QASakparat, 2001. [in Kazakh]
- Bakhrushin, 1998 – *Bakhrushin S. V.* Natsionalnaya istoriya Rossii i yeye narody: problem storii sovremennosti [National History of Russia and Its Peoples: Problems of History and Modernity]. Moskva: Moskovskayashkola, 1998. [in Russia]
- Pankratova, 2015 – *Pankratova A. M.* Dinamika izmeneniy obshchestvennogo i istoricheskogo soznaniya [Dynamics of Changes in Public and Historical Consciousness]. Moskva: Moskovskiy universitet, 2015. [in Russia]
- Zhdanov, 2006 – *Zhdanov A. A.* Ideologicheskiye voprosy v istorii Sovetskogo Soyuz [Ideological Issues in the History of the Soviet Union]. Moskva: Sovetskayanauka, 2006. [in Russia]
- Grekov, 2002 – *Grekov, B. D.* Kievskaya Rusi formirovaniye Rossiyskoy imperii [Kievan Rus and the Formation of the Russian Empire]. Moskva: Nauka, 2002. [in Russia]
- Shcherbakov, 2007 – *Shcherbakov A. S.* Istoriiki i ideologiya: osnovnye problem sovetskogo perioda [Historians and Ideology: Key Problems of the Soviet Period]. Moskva: Akademiyanauk, 2007. [in Russia]
- Tarle, 2011 – *Tarle E. V.* Istoriya Rossiyskoy imperii: istoricheskaya otsenka imperskoy politiki [History of the Russian Empire: Historical Assessment of Imperial Policy]. Moskva: Russkayakniga, 2011. [in Russia]
- Tihonov, 2001 – *Tihonov V.V.* Istoriografiya i ideologiya: sovetskaya istoricheskaya nauka v kontekste partinoy politiki [Historiography and Ideology: Soviet Historical Science in the Context of Party Politics]. Moskva: Nauka, 2001. [in Russia].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1117–
1135
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1117-1135

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ БАҚЫЛАУ КОМИССИЯЛАРЫНЫҢ ҚҰЖАТТАРЫ ҚАЗАҚСТАНДА 1925–1933-ЖЫЛДАРЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН НАУҚАНДАРДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Алия Тоймахановна Сулейменова¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қ. Филиалы
(11/5 үй, Қабанбай батыр көшесі, 010017, Астана, Қазақстан Республикасы),
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер,
<https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сулейменова А.Т., 2025

Андатпа. *Kіріспе.* БК (б) П Қазақ өлкелік комитеті жанындағы Бақылау комиссиясы, Жұмысшы-Шаруа инспекциясы Халық комиссариаты органдарының Қазақстанда 1925–1933-жылдары жүргізілген науқандарды жүргізуі архивтік құжаттар негізінде қарастырылды. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* Ф.И. Голощекин бастаған «Кіші Қазан» революциясының негізгі бағыттарының қатарындағы отырықшыландыру, байлар мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу, жергіліктендіру, егістік және шабындық жерлерді бөлу, ұжымдастыру және т. б. науқандардың жүргізілуі жайлы архивтік құжаттарды зерттеу. Мемлекеттік архивтердегі дереккөздерді ғылыми айналымға енгізу. Жұмысшы-Шаруа инспекциясы, Бақылау комиссияларының орталық, өңірлік органдарының жұмысын зерделеу. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу жұмысында Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің, ҚР Орталық мемлекеттік архивінің, Атырау облыстық мемлекеттік архивінің құжаттары кеңінен пайдаланылды. Зерттеу барысында саралау, талдау, жүйелеу, салыстыру әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Большевиктік билік жүргізген «партиялық тазалаулар», саяси қуғын-сүргіндер қазақтың бас көтерер қайраткерлерінің, көзі ашық сауатты азаматтардың жаппай қуғын-сүргінге ұшырауы архивтік құжаттар арқылы қайта қарастырылды. Бақылау комиссиясы-Жұмысшы шаруа инспекциялары жұмысына талдау жасалды. *Қорытындылар.* 1925–1933-жылдары большевиктік эмиссар Ф.И. Голощекин қолға алған «Қазақстандағы Кіші Қазан» революциясының негізгі науқандарының бірі – отырықшыландыру, ұжымдастыру, «партиялық тазалаулар» науқандарының барысына қатысты құжаттарға, сақтау бірліктеріне талдау жасалды. Партиялық тазалаулар барысында жасақталған архив істеріндегі бұрын белгісіз болып келген тұлғалар туралы деректер анықталды.

Түйін сөздер: Қазақстандағы Кіші Қазан, Ф.И. Голощекин, Бақылау комиссиясы, Жұмысшы-Шаруа инспекциясы, ұжымдастыру, отырықшыландыру, байлар мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу, жергіліктендіру, егістік және шабындық жерлерді бөлу, партиялық тазалаулар.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «ИРН:BR24993057 Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен

кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» іргелі ғылыми жобаны жүзеге асыру жоспарына сай дайындалды.

Дәйексөз үшін: Сулейменова А.Т. Республикалық бақылау комиссияларының құжаттары Қазақстанда 1925–1933-жылдары жүргізілген науқандарды зерттеудің тарихи дереккөзі ретінде // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1117–1135-бб. [қазақша].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1117-1135

ДОКУМЕНТЫ РЕСПУБЛИКАНСКИХ КОНТРОЛЬНЫХ КОМИССИЙ В КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ КАМПАНИЙ, ПРОВЕДЕННЫХ В 1925-1933 гг.

Алия Тоймахановна Сулейменова¹

¹ Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в Астане

(д. 11/5, ул. Кабанбай батыра, 010017, Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сулейменова А.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* Проведение кампаний в Казахстане в 1925–1933 годах рассматривается на основе архивных документов. *Цели и задачи исследования.* Изучение архивных документов, связанных с оседанием, конфискацией баев и полуфеодалов, их выселением, переделом пахотных и сенокосных земель, коллективизацией и другими мероприятиями, входившими в число основных направлений политики «Малого Октября», проводимой под руководством Ф. И. Голощекина. Особое внимание уделено анализу деятельности центральных и региональных органов Рабоче-крестьянской инспекции и контрольных комиссий. *Материалы и методы.* В исследовательской работе широко использованы документы Архива Президента Республики Казахстан. В ходе исследования применялись методы дифференциации, анализа, систематизации и сравнения. *Результаты.* На основе архивных документов были переосмыслены «партийные чистки» и политические репрессии, проводимые большевистской властью, которые приобрели характер массовых репрессий в отношении казахских общественных деятелей и образованной части населения. Проведён анализ деятельности контрольных комиссий и органов Рабоче-крестьянской инспекции. *Выводы.* В ходе анализа архивных документов и единиц хранения за 1925–1933 годы рассмотрен ход одной из ключевых кампаний политики «Малого Октября в Казахстане» — оседлости и коллективизации, инициированных большевистским эмиссаром Ф. И. Голощекиным. В процессе изучения материалов партийных чисток были выявлены сведения о ранее неизвестных лицах, зафиксированных в архивных делах.

Ключевые слова: Малый Октябрь в Казахстане, Ф.И. Голощекин, оседание, коллективизация, коренизация, конфискация баев и полуфеодалов, передел пахотных и сенокосных земель.

Благодарность. Статья подготовлена в соответствии с планом реализации фундаментального научного проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «ИРН: BR24993057 фундаментальные исследования основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации».

Для цитирования: Сулейменова А.Т. Документы республиканских контрольных комиссий в Казахстане: исторические источники кампаний, проведенных в 1925–1933 гг. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1117–1135. [на казахском]. DOI:10.51943/2788-9718_2025_28_4_1117-1135

DOCUMENTS OF REPUBLICAN CONTROL COMMISSIONS IN KAZAKHSTAN AS HISTORICAL SOURCES OF THE CAMPAIGNS CARRIED OUT IN 1925-1933

Aliya Toymakhanovna Suleimenova¹

¹Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(11/5 Kabanbai Batyr str., 010017, Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher,
<https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

© Valichanov IHE, 2025

© Suleimenova A.T., 2025

Abstract. *Introduction.* The campaigns carried out in Kazakhstan in 1925-1933 were considered on the basis of archival documents. *Goals and objectives of the study.* Study of archival documents on the main directions of the «Small October» revolution led by F. Goloshchekin: settlement, resettlement of the rich and semi-feudal lords, localization, division of arable and meadow lands, collectivization, etc. Study of the work of Central and regional bodies of workers' and peasants' inspections, Control commissions. *Materials and methods.* In the research work, the documents of the archive of the President of the Republic of Kazakhstan were widely used. In the course of the study, methods of differentiation, analysis, systematization, comparison were used. *Results.* The «party purges», political repressions carried out by the Bolshevik authorities, the mass repressions of the Kazakh leaders, literate citizens with an open mind, were revised through archival documents. An analysis of the work of the Control Commission-workers' peasant inspections was carried out. *Conclusions.* In 1925–1933, an analysis of documents and storage units was carried out regarding the course of one of the main campaigns of the Small October revolution in Kazakhstan – the campaigns of settlement, collectivization, undertaken by the Bolshevik emissary F. Goloshchekin. During the party purges, data on previously unknown persons in the archive's files were revealed.

Keywords: Little October in Kazakhstan, F. Goloshchekin, settlement, collectivization, popularization of the rich and semi-feudal, localization, distribution of arable and meadow lands.

Acknowledgements. The article was prepared in accordance with the implementation plan of the fundamental scientific project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «IRN: BR24993057 fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repressions in Kazakhstan and the processes of their full rehabilitation».

For citation: Suleimenova A.T. Documents of Republican control commissions in Kazakhstan As historical sources of the campaigns carried out in 1925–1933 // Otan tarihi. 2025. T. 28. № 4. Pp. 1117–1135. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1117-1135

Кіріспе. 1925–1933-жылдар аралығында Қазақстанның билік басында болған большевиктік эмиссар Ф.И. Голощекин қолға алған Кіші Қазан революциясы, оны жүзеге асырудың факторлары мен салдарлары зерттеушілердің түрлі топтарының назарын аударып келеді. Қазақстанның кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі тарихының қалыптасу және насихатталу деңгейіне түрлі байыптаулар, қорытындылар жасалды. Негізінен алғанда 1925–1933 жылдары жүргізілген науқандардың Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы, шаруашылыққа тиімділігінің дәрежесі мен қоғамның түрлі қабаттарында қолдауға ие болуы әлі де болса пікірталастар тудырып келеді.

Тарихи оқиғалардың мазмұны мен салдарларына нақты емес, субъективті көзқарастардан дәйектелген тұжырымдамалардан алшақтататын объективті ұғымдарды қалыптастыруға арналған ең жақсы және нақты құрал – архивтік құжаттар және оларды тиісті ғылыми және әдістемелік стандарттарға сай жариялау екендігі белгілі.

Ф.И. Голощекиннің Қазақстанда 1925–1933-жылдары жүргізген саяси, экономикалық, қоғамдық науқандарының тарихына қатысты архивтік құжаттар аталған кезеңнің бет пердесін ашуға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысында архивтік дереккөздерге шолу жасалып, фактологиялық материалдардың сақталу, пайдаланылу механизмдері көрсетілді. Отырықшыландыру, ұжымдастыру, байлар мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу, мемлекеттік басқару аппаратын жергіліктендіру, молдалар мен дін иелерін қудалау, Алаш қозғалысына тікелей қатысқандармен қатар, олармен

тұрмыстық жағынан байланыста болғандардың өзін тергеу, тексеру істеріне және т. б. науқандарға қатысуы жайындағы құжаттарды зерттеу жүзеге асырылды. Нәтижесінде большевиктік билік партиясы жүргізген «партиялық тазалаулар», саяси қуғын-сүргіндер қазақтың бас көтерер қайраткерлерінің, көзі ашық сауатты азаматтардың жаппай қуғын-сүргінге ұшырауы архивтік құжаттар мен фактологиялық деректер арқылы қайта қарастырылды. Қазақстан аумағындағы тергеу, тексеру, бақылау қызметін атқарған институт – Бақылау комиссиясы-Жұмысшы шаруа инспекциялары органдарының жұмысына қатысты архивтік деректер ғылыми айналымға түсірілді. Зерттеу жұмысын қорытындылай келе, большевиктік эмиссар Ф.И. Голощекин 1925–1933-жылдары сталиндік билікпен келісе отырып, жоспарлап жүзеге асырған «Қазақстандағы Кіші Қазан» революциясының негізгі науқандары – отырықшыландыру, ұжымдастыру, партиялық тазалаулар және т. б. барысына қатысты құжаттарға, сақтау бірліктеріне тарихи баға берілді.

Өлкенің сол кездегі басшылары жайлы әңгіме қозғағанда, сол бір күрделі кезеңде сыни тұрғыдан талдау жасау мен оқиғаның нақты бағасын жасауға дәрменсіздіктерін көрсеткендігін айту қажет. Субъективтік факторлар мен аппараттың құдіреттілігіне шексіз сенім мен басқарудың күштеу әдістері мен саяси-идеологиялық регулятивтеріне біржақты бейімделу, тіпті солшыл асығыстық осы бағыттағы қадамдардың әлсіз жақтарын көрсетіп берді. Ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ қоғамының социалистік жолға түсуінің алғышарттарын байыптауда қазақ кеңес-партия қайраткерлерінің басым бөлігі бағынушылық принципін ұстанды. Большевиктік билікке араласқан олар мемлекеттік аппараттың алға қойған реформаларын жергілікті халыққа таратуда да әлсіздік көрсетті.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жарық көрген еңбекте Ж. Абылхожин, М. Қозыбаев, М. Тәтімөвтер «БК (б) П Қазақ Өлкелік комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекин бұл істің орындалуында басымдық көрсетті (республиканың басқа да басшылары да айыптаудан алыс кете алмайды) басшы ретінде ол авторитарлы саяси мәдениеттен құралған қызметкердің жарқын үлгісін көрсетті» деп баға береді. Ф.И. Голощекиннің саяси қызметінде көсемдік ағымдар қылаң беріп отырғандығын атап өте отырып, олар әсірелеу формаларда көрінбесе де, оны «артта қалған Қазақстан еңбекшілерінің көсемі» деп атай бастағанда, бұған қарсы наразылықтар жасала қоймады. Авторлар Ф.И. Голощекиннің іс-әрекеттерінде өзінің дұрыстығына сенімділік орнай бастап, басқалардың сынына төзе алмаушылығын теріс бағалады. Оның өрескел қылықтары Сталиннен өзінің кейбір қателіктері бола тұрса да, жан-жақты жазылған хатына оның қолына өзіндік сенім мандатын тапсырған соң тіпті өршіп кетті. Ол хатта: «Голощекин жодас! Осы жазбада белгіленген саясат, негізінен жалғыз ғана дұрыс саясат болып табылады деп ойлаймын» делінген болатын [Абылхожин, Қозыбаев, Тәтімөв, 1991: 202]. Ең жоғарғы биліктен нақты тапсырма ала отырып, ешбір талқылауларға көнбестен, Голощекин науқандарды аса құштарықпен жүргізуді бастап кеткенін құжаттар көрсетіп берді.

Кеңестік биліктің тоқырау кезеңінде Қазақстанның Голощекин билігі тұсындағы тарихын зерттеу бір жақты ғана жүргізілді. Академик ғалым С. Бәйішев туралы жасаған мақаласында М. Қозыбаев: «Қазақстан Компартиясы тарихының очерктерін» жазған кезде Ф.И. Голощекин дәуіріне тіс батыра алмайтын еді, өйткені Мәскеуде оған деген көзқарас жеке басқа табынудың құрбаны есебінде қарайтын кез еді. Редакциялық алқа мәжілісінде осы бір дәрменсіздікке қиналғаны есімде. С. Бейсембаевтың Ф.И. Голощекинге арнап жазған мақаласына: «Апырмай Секең осыны бекер жазды-ау» дегенін де естігенім бар» деп көрсеткен. Ф.И. Голощекиннің жеке басына табыну ол басшылық еткен сәтте орын алды. Елден кеткен соң да, ол өзі өмірден өткен соң да большевиктік эмиссар туралы, оның реформалары мен науқандары жайлы жақ ашудың өзі қияметке айналды [Қозыбаев, 2021: 374]. Жоғарыда аттары аталған ғалымдар большевиктік эмиссардың қазақ жеріндегі жүргізген саясатына өз заманының талаптарына сай келетін бағаларын берді. Жеке басқа табынушылықтың одақтық қана емес, республикалық деңгейде орын алуының нәтижесінде қазақ халқы өз жерінде отырып азшылыққа ұшырады. Алаш қозғалысы қайраткерлері мен олардың рухани ізбасарларын, мүдделестерін елден түрлі себептермен аластата отырып Ф.И. Голощекин өзінің революциялық идеяларын еш кедергісіз жүзеге асырды. Сайлау өткізді, шабындық және егістік жерлерді қайта бөлді, жартылай феодалдар мен байларды кәмпескелеу, көшпелі, жартылай көшпелі шараушылықтарды ұжымдастыру, отырықшыландыру, мемлекеттік аппаратты жергіліктендіру науқандарын революциялық екпін сала отырып жүргізді. «Партиялық құжаттарды тексеру», «партиялық тазалаулар» желеуімен жүргізілген Алаш қозғалысы қайраткерлері мен қатысушыларын соттау, тергеу-тексеру жүзеге асырылды. «Алаштың 40 төресінің соты» атауымен ел аузында қалған науқандар елдегі бас көтерер жанның азаюына әкеліп соқтырды.

Отырықшыландыру, жаппай ұжымдастыру елдің азып-тозуына, ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі қоғамның ыдырауына әкеліп, атадан балаға мирас болып қалған мал шаруашылығын күйретті. Күнкөріс малы мен ата қоныс жерінен айрылған халықтың ашынғандағы жасаған көтерілістері тарих бетінде қалды. Академик Х. Әбжанов Ф.И. Голощекинді «Билік тармақтарында тепе-теңдік пен тежемелік атымен түзілмеген Қазақстандағы ашаршылық архитекторы – Кремльдің қолшоқпары» деп атай отырып: «Кеңестер Одағы аумағында миллиондарды аштыққа ұрындырғандар – шексіз билікті иеленген Сталин мен оның айналасындағылар, осылар жүргізген аграрлық, кадрлық, ұлттық, ішкі және халықаралық саясат» деп қорытындылайды [Әбжанов, 2014: 148].

Ф.И. Голощекин Қазақстанда тоталитарлық тәртіптің барлық мәнді белгілерінің, ең бастысы – адамды биліктен, құқықтан, қарапайым еркіндіктен айырып, қорғансыздың күнін орнатты. Осының бәрі 1929 жылы басталған жаппай ұжымдастырумен барынша асқынды. КСРО басшылығының тоқпақтауымен жүргізілген жойдасыз жанталаса ұжымдастыру алғашқы төрт жылда адамзатқа қарсы ұйымдастырылған қылмыс деңгейіне жетті. Ашынған халық қарулы қарсылық көрсетуге дейін барды [Әбжанов, 2014: 150].

Шетелдік зерттеуші А. Людткенің пайымдауынша: «Мемлекеттіліктің мағынасы құдіретті биліктің күнделікті әрекетіне үміт пен үрейге бой алдырмастан билік институтының (оның нығаюы, заңдылығы және кейде күйреуі) бар екендігін мойындау мүмкін емес. Мемлекеттік лауазымдар билік иесі бюрократиялық тәжірибе мен дәстүрлеріне сай жұмыс атқарады, ал оны орындаушылар соған бағынады» (Людтке, 2010: 66). Билік институтына бағынған қоғам оның күнделікті әрекетіне баға бере алмады. Жаңа құрылысты орнатушылардың өздері де бұл үрдістің қалай қай жаққа бастап баратынын бағдарлай алмады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысын жүргізуде әдіснамалық негізі фактілер мен тарихи оқиғаларды нақты жағдайға сәйкес, олардың өзара байланысында қарастыруға мүмкіндік берген объективті қамту принципі басшылыққа алынды. Анализ, синтез, жалпылау, индукция, дедукция сияқты жалпы ғылыми әдістер де пайдаланылды. Бақылау комиссиялары – Жұмысшы-Шаруа инспекциясы органдарының 1926–1933 жылдардағы қызметіне қатысты ғылыми-зерттеу еңбектер мен архивтік деректерді талдау жұмысы жасалды. Республикадағы коммунистік биліктің қызметін көрсететін қорлар сақталған Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің, ҚР Орталық мемлекеттік архивінің, Атырау, Абай облыстық мемлекеттік архивтерінің істері сарапталды. Архивке сақтауға алынған Бақылау комиссиясының № 719-қоры мен БК (б) П Қазақ өлкелік комитетінің № 708 қорының 1925–1933 жылдардағы, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіндегі Қазақ АКСР Бақылау комиссиясы – Жұмысшы-Шаруа инспекциясының № 44-қорының 1930–1935-жылдардағы істері қаралып, құжаттары сарапқа салынды. Кеңестік, партиялық бақылау органдарының бір партиялы диктатурасын бекіту процесінің көрінісі болып табылатын дереккөздер 1925–1933-жылдардағы саяси науқандарға сипаттама береді. Жоғарыда аталған архивтермен қатар Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінің, Алматы, Талдықорған облыстық мемлекеттік архивтерінің қорлары жайлы анықтамалық-жолсілтерлерде көрсетілген қорлар туралы мәліметтер берілді.

Талқылау. Большевиктік биліктің бұқара арасында жұмыс жүргізу үшін құрылған мемлекеттік жазалау органы Қазақстандағы Жұмысшы-Шаруа инспекциялары, Бақылау комиссияларының архивтік қорлары зерттеу жұмысының нысанына айналды. Зерделеудің негізгі дереккөзі республикалық және кеңестік мемлекеттік билік органдарының және мемлекеттік басқару органдарының құжаттары мен материалдары. Автор Бақылау комиссиясы мен Жұмысшы-шаруа комиссияларының республикалық органы ұйымдастырған партиялық тазалаулар, отырықшыландыру, кәмпескелеу және т. б. науқандарға қатысты құжаттарды іздеп тапты.

Дереккөздердің келесі бір маңызды тобы – БК (б) П Қазақ өлкелік комитетінің құжаттары: Бақылау комиссиясы мен Жұмысшы-Шаруа комиссиясының съездері, конференциялары, біріккен пленумдар. Бұл жерде Бақылау комиссиясы мен Жұмысшы-Шаруа комиссиясының партия съездерінде, Бақылау комиссиясы пленумдарындағы Бақылау комиссиясы мен Жұмысшы-Шаруа комиссиясының есептік баяндамаларының және т.б. партия құжаттары мен материалдарының маңыздылығын атап өту қажет.

Жалпы Бақылау комиссиялары мен Жұмысшы-Шаруа инспекцияларының қызметі, міндеті және мақсаттары жөнінде зерттеу еңбектері кеңестік кезеңде басталған.

Зерттеуші Е. Химович Орталық Бақылау Комиссиялары-Жұмысшы-Шаруа инспекциясы (ОБК-ЖШИ) органдарының экономия, өндірісті рационализациялау және басқару режимдерін жүргізудегі ролі: 1926–1934 жылдардағы тәжірибесі мен сабақтары туралы зерттеу еңбегінде мемлекеттік-партиялық бақылау органының бүкілодақтық деңгейдегі тарихнамасына тоқталады. Бақылау ұйымдарының мәселелеріне қатысты Қазақстанда А.Ф. Абоян, Өзбекстанда – А.Р. Атаджанов, Белоруссияда – М.И. Злотник, Арменияда – Ш.А. Погосян, Әзербайжанда – Р. Раджабов және т. б. зерттеу жұмыстарын жүргізгендігін атап өтеді. (ОБК-ЖШИ) жүйесі жергілікті БК-ЖШИ органдарымен тығыз байланыс жасады. Олардың қалыптасуы туралы А.П. Константинов, В.М. Иванов, В.И. Зубарев, В.С. Кропотов, В.Л. Кутузов, А.В. Прокопенко, Л.В. Чекуркин және т. б. еңбектерінде қарастырылды [Химович, 1992].

БК (б) П Орталық Бақылау комиссиясы мен жергілікті органдарының КСРО-ның әкімшілік жүйесін қалыптастыруға, ұжымдастыру, бай-кулактарды тәркілеуде, 1920 жылдардың басындағы қуғын-сүргіндерді жүргізуге қатысуы, 1920–1930 жылдардағы ауылдық аудандардағы Бақылау комиссиялары – Жұмысшы-шаруа комиссиясының жұмыстарының ерекше түрлері мен әдістері жан-жақты талдауды талап етеді.

1930 жылдардың басындағы КСРО да ұжымдастыру мен азық-түлік дайындау барысындағы партиялық-мемлекеттік саясатты жүргізу отандық мамандар – тарихшылар, экономистер, социологтар және т. б. сала мамандары жан-жақты зерттеді деп тұжырым жасауға болады. Бірақ партия-мемлекеттік бақылау органдары болып саналатын БК (б) П өңірлік Бақылау комиссиялары-Жұмысшы-Шаруа инспекцияларының (БК-ЖШИ) жергілікті жерлерде жазалау саясатын жүзеге асырудағы ролі әлі де аз зерттелген. Партия-мемлекеттік бақылау органдарына астық дайындау процестеріне қатысу міндеттелді. Басым бөлігі БК (б) П мүшелері және мүшелікке кандидаттар және партияда жоқтар қарастырылып отырған кезеңдегі партия активінің қатарындағылар орындаушылар өздерінің қызметтерінде БК-ЖШИ органдарына есеп беруі тиіс болды. Түрлі себептермен алға қойылған міндеттерді орындамаған жағдайларда мемлекеттік жазалаушы органдар оларды жауапкершілікке тартты. Коммунистерге қарсы қуғындау шараларының бастамашысы жергілікті тәртіп сақтау, сот, БМСБ (ОГПУ) органдарымен өзара белсенді әрекет еткен БК-ЖШИ түріндегі партия органдары болды. Бұл органдардың басшы лауазымды тұлғалары, басым көпшілігі коммунистерге, БК-ЖШИ мәжілістеріне шақырылып, онда міндетті түрде орындалуы тиіс міндеттер, партия тапсырмасы берілді. [Иванцов, 2017].

Зерттеуші И.Г. Иванцов Кубань өлкесінің архивтік маериалдары негізінде өңірлік БК (б) П бақылау комиссиялары – жұмысшы-шаруа инспекциялары соттан тыс қуғындаудың органдары ретіндегі ролін зерделеген мақаласында аталған саяси мекемелердің жұмысына баға береді. «БК (б) П мен оның уәкілетті органдарының көмегімен 1933 жылдың күзіне дейін мемлекеттік жазалау аппаратын өздерінің мақсаттары үшін пайдалана отырып, онсыз да ауыр жағдайды ушықтыра түсіп, селода қуғын-сүргіндерді жалғастыра берді. Жүргізіліп отырған саясатта жетекші рольді БК-ЖШИ атқарды, себебі олар жүргізіліп отырған саясатта қозғаушы әрі бағыттаушы күшке айналды. Олардың бұйрықтары орындалуға міндетті болды. Сырттан қарағанда олардың мұндай ролі білмейтіндерге айқын емес еді» деп қорытындылайды [Иванцов, 2017].

Зерттеуші Д. Султанмуратов революциядан кейінгі және кеңестік кезеңдегі мемлекеттік бақылау органдарының бірі Жұмысшы-Шаруа инспекциясының жұмысын зерделеуге арналған мақаласында инспекцияның құқықтық негізін құрайтын нормативтік-құқықтық актілер, БК (б) П стенографиялық есептерін және осы тақырыпқа қатысты бірқатар ғылыми мақалалар талдауға алынған. Автор Жұмысшы-шаруа инспекциясының өз алдына дербес жұмыс істеген және Орталық Бақылау комиссиясымен біріккеннен кейінгі уақыттағы жұмысына талдау жасай отырып, инспекцияның жылдам институционалды-құқықтық дамуы және жоғары тиімділігін және оның қызмет ету кезеңіндегі ең табысты сәтінде таратылуының негізсіздігін атап көрсетеді [Султанмуратов, 2020].

Қазақстан ғылымында мемлекеттің бақылау органдары, оның ішінде Жұмысшы-Шаруа комиссиясының жұмысына, тарихына, оның мемлекеттілікті дамыту жолындағы институционалдық қызметіне қатысты еңбектер жоқтың қасы. 1960-жылдары КОКП тарихы бойынша қорғалған қазақстандық А.Ф. Абоянның ғылыми диссертациялық еңбегін ғана атап өте аламыз [Абоян, 1967]. Еңбек С. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің КОКП тарихы кафедрасында қорғалған. Ғылыми жұмыста А.Ф. Абоян дииссертациялық жұмыстың көлеміне орай Қазақстанның партиялық-мемлекеттік бақылау органдары айналысқан маңызды мәселелердің кейбіріне тоқтала алмағандығын

атап өтеді. Ұжымдастыру, мәдени құрылыс және т. б. көптеген тақырыптар диссертацияда ішін-ара ғана аталып өтеді және олар арнаулы зерттеуді қажет етеді. Зерттеушінің еңбегінің хронологиялық мерзімі 1924–1933 жылдарды қамтиды. 1924 жылы Қазақстандағы ұйымдастыру жұмыстары аяқталып, V Бүкілқазақстандық партия конференциясы өткізілген уақытта олардың бірігу процесі толығымен аяқталды. Сондықтан олардың қызметі өнімді және жоғары маңызға ие бола бастады. Зерттеушінің еңбегінде республиканың орталық архивтерімен қатар, Бүкілодақтық архивтерге сілтеме жасалады [Абоян, 1967: 13]. Сонымен қатар Бақылау комиссияларының жұмысы негізінде елдегі оңшыл-оппортунистер мен оппозиционерлердің жұмысын әшкерелегені, «қожанов-сәдуақасовшылар» топтарының айқындалуы жайындағы құжаттарға шолу жасайды. Партиялық тазалаулардың барысында 1929–1930 жылдары Бақылау комиссиясы партиядан 1000-ға жуық адамды шығарады. Жергілікті Бақылау комиссияларының сигналдары бойынша Өлкелік комитет пен Өлкелік Бақылау комиссиясы 1931–1932 жылдары 7 ауданда партия ұйымдарын тексеру мен тазалау жұмыстарын жүргізді. 704 коммунистен тұратын 53 ұйым тексерілді. Жедел тазалау барысында барлығы 199 адам партиядан қуылды, 165 коммунист түрлі сөгістер алды. Қазақ Өлкелік комитеті мен оның бірінші хатшысы Ф.И. Голощекиннің ұжымдастыру мен ұлттық саясат мәселелеріндегі жіберген қателіктерін сынаған БК (б) П Орталық комитетінің 1932 жылғы 17 қыркүйектегі қаулысынан кейін оңшыл ағыммен күресудегі Бақылау комиссиясының қызметінің тиімділігі төмендегенін атап өтеді [Абоян, 1967: 16, 17]. Аса қарқынмен жүргізілген қуғын-сүргіндер аталған қаулыдан кейін бәсеңдеп, 1933 жылы саябыр тапқан.

А.Ф. Абоянның есебінше, 1926–1933 жылдары партиядан 13251 адам шығарылған, 1929–1930 жылдардағы тазалаулар кезіндегі санды қосқанда бұл 20 мыңға дейін көтеріледі.

Жұмысшы-Шаруа инспекциясы халық комиссариатының құрамындағы бақылау органдарының жұмысына да шолу жасалады. А.Ф. Абоянның зерттеуінше 1933 жылдың соңында ЖШИ активі толық емес деректер бойынша 30 мың адамды құрады. Нәтижесінде ЖШИ 700 секциясы, 1600 әрекет ету тобы, 200 шағым бюросы посты, жеңіл кавалерияның 150 отряды құрылды. Тұрақты активтен бөлек тексерілуші кәсіпорындардың қоғамдық ұйымдарының мамандары, өкілдері, үй шаруасындағы әйелдер және т. б. тартылды [Абоян, 1967: 17]. Бұдан шығатын қорытынды: билеуші институт бүкіл қоғамның әшкерелеуші-бақылаушы болуын қадыпты деп санады және бұл жұмысқа қоғамның барлық мүшелерін жұмылдыруды көздеді.

Зерттеуші Е.П. Шрамук қазіргі заманғы Ресей тарихнамасындағы Жұмысшы-Шаруа Халық комиссариатының қызметінің талқылануы туралы еңбегінде бұдан бұрынғы уақыттағы жұмыстардан ерекшелігі ретінде КСРО тарағаннан кейін бақылау органдарының ролі әкімшілік-командалық жүйенің қалыптастырылуы тұрғысынан қайта қарастырыла бастағандығын атап өтеді. Бұл жерде Жұмысшы-Шаруа инспекциясына маңызды орын беріле бастады. Орталық Бақылау комиссиясы – Жұмысшы-Шаруа инспекциясының мемлекеттік Бақылау нысанына айналуын И.В. Сталиннің жеке басына табынумен байланыстырады. Яғни большевиктік биліктің бақылау, қадағалау органы ретінде Жұмысшы Шаруа инспекциялары мен Бақылау комиссиялары сталиндік биліктің ең басты қадағалаушы органы ретінде қызмет атқарды. Сталиндік директивалардың, нұсқаулар мен қаулы-қарарлардың мүлтіксіз орындалуын белгіленген нормативтік-құқықтық актілер негізінде жүзеге асырушы орган ретінде қызмет атқарды [Шрамук, 2024].

Бақылау комиссиясы – Жұмысшы-Шаруа инспекциясының құрылымдық бөлімшелері аталған кезеңде мемлекеттік аппаратты жергіліктендіру, индустрияландыру мәселелеріне қатысуда жан-жақты жұмыстар жүргізді.

Мемлекеттік-партиялық бақылау органдарының жұмысының барысы жайында архивтік қорлар кеңінен мәлімет береді. Қазақстандық архивтерде республикалық, облыстық, округтік, аудандық, уездік Бақылау комиссиялары, жұмысшы-шаруа инспекцияларының архивтік қорлары сақтауға алынған. Атап айтқанда: Алматы облыстық мемлекеттік архивінде Жұмысшы, шаруа және қызыләскер депутаттарының Жаркент қаласында орналасқан Жаркент уездік, Лепсі қаласындағы Лепсі, уездік кеңестерінің жұмысшы-шаруа инспекцияларының 1919–1923 жылдардағы № 2 қор, 91 сақтау бірлігі, Панфилов филиалында 1919–1923 жылдардағы № 274 қор, 33 сақтау бірлігі, Үшарал филиалында 1920–1923 жылдардағы № 107-қор, 58 сақтау бірлігі есепке алынған. Бұл ұйымдар БОАК 1920 жылғы 8 ақпандағы декреті негізінде құрылған. 1924 жылы наурызда Түркістан КП уездік партия комитеттерімен біріктірілген. Құжаттарының қатарында: Еңбек халық комиссариаты, ЖШИ Халық комиссариаты және Жетісу облыстық ЖШИ қаулылары, циркулярлары және нұсқаулықтары бар. Уездік инспекцияның бұйрықтары, бөлімдердің қызметкерлерінің

жиналыстарының, алқа мәжілістерінің хаттамалары, инспекция жұмысы туралы есептер, баяндамалар, мекемелер мен ұйымдарды тексеру актілері, қаржылық тәртіпті сақтауды тексерулер актілері жинақталған. Қытайдан оралған босқын қазақтарға көмек көрсету бойынша құжаттар бар (1920–1922) [Путеводитель ГА Алматинской обл., 80].

Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінде Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясының Қазақ Өлкелік Бақылау комиссиясы – Қазақ АКСР Жұмысшы-Шаруа инспекциясы Халық комиссариаты (БК (б) П Қазақ өлкелік БК – ҚАКСР ЖШИ ХК). № 719-архивтік қорында 5 тізімдеме, жалпы саны – 1925–1934 жылдардағы 6031 сақтау бірлігі есепке алынған.

1925 жылғы 21 ақпанда РК (б) П Қырғыз Өлкелік Бақылау комиссиясы – Қырғыз АКСР Жұмысшы-Шаруа инспекциясы ретінде құрылған. 1925 жылғы 15–19 сәуірдегі Кеңестердің V съезінің қаулысымен Қырғыз АКСР атауы Қазақ АКСР болып қайта аталуына орай РК (б) П Қырғыз Өлкелік Бақылау комиссиясы – Қырғыз АКСР Жұмысшы-Шаруа инспекциясы РК (б) П Қазақ Өлкелік Бақылау комиссиясы – Қазақ АКСР Жұмысшы-Шаруа инспекциясы болып өзгертілді. БК (б) П XIV съезінің (18–31 желтоқсан 1925 ж.) қаулысына сәйкес РК (б) П Қазақ Өлкелік Бақылау комиссиясы – Қазақ АКСР Жұмысшы-Шаруа инспекциясы БК (б) П Қазақ Өлкелік Бақылау комиссиясы – Қазақ КСР Жұмысшы-Шаруа инспекциясы Халық комиссариаты болып өзгертілді. 1934 жылы БК (б) П XVII съезінің шешімімен таратылды. Қызылорда, Алматы қалаларында орналасты [Путеводитель по фондам Архива Президента Республики Казахстан, 112].

Бүкілодақтық деңгейдегі жазалаушы органның құрылымдық бөлімшелері жайында Ресей Федерациясы мемлекеттік архивінің жолсілтерінен анықтауға мүмкіндік бар. Архивтегі РКФСР Жұмысшы-Шаруа инспекциясы (РКФСР ЖШИ ХК) А-406 архивтік қорында 1920–1934 жылдар аралығындағы сақтау бірліктері мен ісі есепке алынған. Олардың қатарында Алқа секретариатының құжаттары (1924–1933), ұйымдаструшылық-нұсқаушылық бөлімінің (1920–1933), мемлекеттік аппаратты жақсарту жөніндегі бөлім (1923–1925), әкімшілік техника бөлімі (1926), есептілікті жақсарту бөлімі (1927–1930), мемлекеттік аппаратты жақсарту бөлімі (1931–1933), ведомстволық рационализациялау бөлімі (1928–1930) және мамандар тобының (1929–1932), орталық штат комиссиясының (1924–1927) және құрылымдық-штаттық инспекцияның (1925–1927); әкімшілік (1925–1930), кеңестік құрылыс (1927–1930), қаржы (1923–1932), экономикалық (1923–1924), қаржы инспекциялары (1924) ауыл шаруашылық (1923–1924); сауда, өнеркәсіп және еңбек (1924–1925), өнеркәсіп және еңбек (1925–1932) топтарымен, құрылыс (1925, 1927 – 1932), коммуналдық (1930–1932), жол (1931–1932), текстиль (1932), азық-түлік өнеркәсібі (1930–1932) және өндіріс кооперациясы (1930–1932); сауда (1925–1932) топтарымен, жабдықтау және кооперация (1931–1932), қоғамдық тамақтандыру (1931–1932) және баға инспекциясы (1931–1932); ауылшаруашылық (1924–1930) топтарымен; совхоз-колхоз құрылысы (1931), мал шаруашылығы және техникалық дақылдар (1931–1932); еңбек, әлеуметтік сақтандыру және денсаулық сақтау (1923–1933) топтарымен, әлеуметтік-мәдени (1927–1929), көпшілік халық ағарту (1930–1932), кадрлар (1930–1931), денсаулық сақтау (1930–1932) және мәдени-тұрмыстық қызмет көрсету (1931–1932); жоспардан тыс (1924–1930) бақылау мен тексеру тобымен (1929–1933); әскери (1927–1934); қаржы бөлімі (1920 – 1934), жеке құрам бөлімі.

Құжаттарының қатарында РКФСР ЖШИ ХК хаттамалары, стенограммалары және қаулылары, Халық комиссариатының, оның инспекциялары мен топтарының бұйрықтары, өкімдері, циркулярлары мен нұсқаулықтары, РКФСР БОАК, ХКК, СТО, ЭКОСО, олардың комиссияларының қаулыларының жобалары мен көшірмелері, хаттамалары мен хаттамаларынан үзінділер, КСРО ЖШИ ХК жобаларына, бұйрықтарына, алқа хаттамаларына, жоспарларына және есептеріне жасаған қорытындылары, Орталық штаттық комиссияның және оның комиссия бөлімдерінің мәжілістерінің хаттамалары.

Халық комиссариаты, оның құрылымдық бөлімдері мен жергілікті органдары туралы Ереже. ЖШИ жергілікті органдарының қайта ұйымдастырылуы туралы баяндамалар мен анықтамалар, халық комиссариаты мен оның құрылымдық бөлімшелерінің жұмыс жоспарлары және тексеру бағдарламалары, ЖШИ жергілікті органдарының жұмыстары туралы құжаттар (бұйрықтар, мәжіліс хаттамалары, баяндау жазбалары, жоспарлар, есептер және шолулар жоспарлар, есептер, қорытындылар, сататистикалық мәліметтер, зерделеулер бойынша қорытындылар мен ұсыныстар). Ұйымдастыру-инспекторлық мәселелер бойынша, мекемелер мен ұйымдарды тексеру, мемлекеттік аппаратты экономия мен рационализациялау жұмыстағы параллелизмді жою, мекемелер жүйесін қысқарту, мемлекеттік аппараттарды тазалауды жүргізу және оларды қайта ұйымдастыру, оның

жқмысына деген сын ескертпелер бойынша жұмыстар жүргізу туралы және т. б. мәселелер бойынша хат алмасулар. Басқару техникасы институтының бюллетені бар [Путеводитель. Государственный архив Российской Федерации].

Нәтижелер. Большевиктік Қазақстанның билік басына келген Ф.И. Голощекин қазақ даласында 1925–1933-жылдары қызмет атқарды. Осы кезеңде жүргізілген құқықтық-саяси, әлеуметтік экономикалық науқандар дәстүрлі қазақ шаруашылығының толығымен күйреуіне әкеліп соқтырды. Ф.И. Голощекин 1919 жылы Түркістан АКСР-індегі жағдайды бақылауға алған Түрккомиссия мүшесі ретінде аталған өңірді жақсы білетін. Сондықтан да И. Сталин оны Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы ең ірі өңірді бағындыруға жұмсады десек қателеспейміз. Билік басына келген соң бірнеше рет Мәскеуге хат жолдап, өзінің жүргізбек болған саяси стратегиясын қолдауды сұрады. Қазіргі таңда ғылыми ортада бұл науқандарды «Голощекиннің бағдарламасы» деп атауға үзілді-кесілді қарсылықтар, пікірталастар орын алуда. Большевиктік биліктің жүргізген жұмыстары мақсатты түрдегі бағдарламалық бағытта жүзеге асырылғандығы анық.

«Қазақстандағы Кіші Қазан» бағдарламасын жүзеге асырудың құрамдас бөлігі ретінде егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу; жергілікті Кеңестер сайлауын ерекше ұйымдастыру және өткізу; Жергілікті кадрларды алмастыру және мемлекеттік және саяси қызметке қатысуға жол бермеу құралы ретінде ұлттандыру саясатынан бас тарту; Революциялық-күшпен айырудың және халықтық күрестің экономикалық негізін жоюдың жазалау және қуғындау (репрессиялық) әдісі және механизмі ретінде ірі байлардың, кулактардың, жартылай феодал байлардың (орта шаруалардың) және шаруалардың мүлкін жаппай біржола иемдену; «Қазақстандағы Кіші Қазан» бағдарламасының құрамдас бөлігі ретінде күштеп ұжымдастырудың іргелі зерттеулері; Экспроприация мен ұжымдастыруға балама ретінде ауыл шаруашылығындағы кооперация идеясын жоққа шығару; Күрделі астық, ет және мал сатып алу кезіндегі жаппай саяси қуғын-сүргіннің ерекшеліктері; Жаппай күштеп отырықшыландыру (қоныстандыру); Халық көтерілістері мен наразылықтарын қарулы түрде басу; «Қазақстандағы Кіші Қазан» бағдарламасының құрамдас бөлігі ретінде Қазақстандағы «мәдени» революция; Мәжбүрлі босқындар: тұрғылықты жерінен жаппай қашудың, ауа көшудің себептері мен жағдайлары, жаппай саяси қуғын-сүргіндері сияқты маңызды тақырыптарды зерттеу қолға алынды. Сонымен қатар большевиктік биліктің қазақ қоғамына қарсы жүргізген революциялық-күштеу арқылы жүргізілген өктемдік әрекеттерінің мақсаттары, жүзеге асыру механизмдері және қайғылы салдарын іргелі зерттеу мәселелерін қолға алу аса қажеттігі күн тәртібінде тұр.

Қазақстандағы XX ғасырдың 30-жылдары жүргізілген отырықшылыққа күштеп көшіру науқаны большевиктік билік басына келіп, «феодалдық даму тармағынан капитализмге соқпастан социалистік жолға түсіруді» қолға алған Ф.И. Голощекиннің «Кіші Қазан» революциясының бір тармағы ретінде қарастырылуы тиіс.

Бүкіләлемдік энциклопедиялық анықтамалықтарда берілген түсіндірмелерден шығатын қорытынды: Ф.И. Голощекиннің «Кіші Қазан» науқаны өзінің жүргізілу сипатына қарай белгілі бір мерзімге есептелген қоғамдық-саяси немесе шаруашылық ұйымдастырулардың жүйесі болып табылады.

Сонымен қатар Ф.И. Голощекин «қоғам өміріндегі түпкілікті өзгеріс, бейбіт немесе күштеу әдісімен әлеуметтік немесе саяси құрылымды кенеттен ауыстыру» арқылы қазақ қоғамында төңкеріс жасауды көздеді.

Аталған кезеңдегі тарихи оқиғаларды баяндайтын дереккөздері сынға, талапқа қаншалықты төтеп бере алады? Архивте сақталған құжаттардың барлығы ақиқат пен шындыққа негізделген деп айту мүмкін бе? Өткен ғасырдың 40-жылдары дереккөзтанушы-академик М.Н. Тихомировтің: «тарихи дереккөздерді зерделеусіз және оларға сыни көзқарасты ұстанбайынша, бірде-бір зерттеуші өз жұмысын бастай алмайды» деп көрсетуі қазіргі таңда да маңыздылығын жоғалтқан жоқ. [Тихомиров, 1940: 6].

Бұл бағдарламаның барысы жайлы зерттеуде нормативтік-құқықтық актілер, қорытындылар, ұсыныстар, хаттамалар, баяндамалар, хабарламалар, баяндау жазбалар, хаттар, ақпараттар, мақалалар мен жарияланымдар сияқты құжат түрлері басшылыққа алынды.

Жоғарыда аталып өткен Кіші Қазан» революциясының бірнеше тармақтан тұратын науқандарының бірі – көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықты отырықшыландыру. Нормативтік-құқықтық актілер отырықшыландыру үдерісінің большевиктік биліктің бастапқы кезінде жоспарланғандығын көрсетеді. РКФСР БОАК пен ХКК 1923 жылғы 10 мамырдағы

«Түркістан АКСР-індегі көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда жерге орналастыру туралы Ереже» [Декрет ВЦИК от 10.05.1923] 1924 жылғы 17 сәуірдегі «Қырғыз (Қазақ) АКСР-індегі көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы шаруашылыққа көшуші тұрғындарды жерге орналастыру туралы» Декреті [Декрет ВЦИК, СНК РСФСР от 17. 04. 1924], Қазақстан мен Орта Азия республикаларының ұлттық-аумақтық межеленуіне дейін қабылданған бұл актілер екі республика аумағына шашырай орналасқан көшпелі қазақ шаруаларын жерге орналастыруды көздеді. Көшпелі қоғам большевиктің билікті орнатуда кедергі жасайтын басты апат ретінде қарастырылды.

Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 30 тамыздағы «Қазақстанның көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарын белгілеу туралы» қаулысы жоғарыда аталған актілердің заңды жалғасы болды. 1930 жылы 19 қаңтарда БК (б) П Қазақ өлкелік комитетінің «Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ тұрғындарын отырықшыландыру туралы қаулысы» қабылданып, большевиктік партияның ойға алған ісін жүзеге асыруға негізделді. Кеңестік билік органдары 1930 жылдың өзінде бірнеше қаулы-қарар қабылдап, саяси-экономикалық реформаларды жан-жақты негіздеумен айналысты.

Қазақстандағы отырықшыландыру науқанының дереккөздері қатарында қорытындылар, актілер, ұсыныстар деген құжат түрлері шаралардың жүргізілу барысын көрсетеді. Атап айтқанда: БК (б) П Қазақ өлкелік комитеті бюросының 1929 жылғы 12 наурыздағы «Қазақ тұрғындарды отырықшыландыру туралы» хаттамасы «жер-су реформасының мәселелерін, жер нормаларын жасақтау сұрақтарын Жер ісі халық комиссариаты Өлкелік комитеттің алға қойған жоспарларын орындай алмағандығын» атап өтеді [ҚР ПА. 141-к. 1-т. 2388 а-іс. 215, 216-п.]; БК (б) П Қазақ өлкелік комитеті бюросының 1929 жылғы 6 қарашадағы «Қазақ тұрғындарды отырықшыландыру туралы» баяндама бойынша қабылданған қарарды бекіту туралы хаттамасы «Партияның XV съезінің Қазақстан жағдайында ауыл шаруашылығын социалистік қайта құру міндетін жүзеге асыруда қазақ тұрғындары жүргізіп отырған шаруашылық түрін түбегейлі өзгерту қажеттігін талап етеді» деп түйіндейді, «... сондықтан Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласында жуық арадағы міндеті жер ісін дамытуға болатын аудандарда қазақ тұрғындарын отырықшыландыру проблемасы ...» екендігін атап өтеді [ҚР ПА. 141-к. 2388 б-іс. 111–118-п.], Қазақ тұрғындарын отырықшыландыру жөніндегі комитетінің 1930 жылғы 10 сәуірдегі хаттамасы Семей округтік атқару комитетінің Жаңа Семей ауданындағы округтік Жер басқармасының жүргізген дайындық жұмыстары жайлы ақпаратты талқылайды [Абай облысының мемлекеттік архиві. 577-к. 1-т. 47-іс. 115–117-п.], Қазақ АКСР Жер ісі Халық комиссариатының алқа мәжілісінің 1930 жылғы 5 маусымдағы хаттамасы «ауыл шаруашылық жөніндегі кейбір іс-шаралар тиісті мекемелердің жоспарында белгілі бір байланыс жасай алмады, осы ұйымдардың жүйесінде жергілікті округтік органдар отырықшыландыру жөніндегі іс-шаралардың жүргізілуіне дұрыс және нақты бағдар жасай алмады» деп айыптай, отырып, отырықшыландыру жөніндегі шешімдердің асығыстығына мән бере қоймады. Бір аптаның ішінде отырықшыландыруға жауапты Жер ісі, Денсаулық сақтау Халық комиссариаттарына шұғыл түрде кемшіліктерді жоюға міндеттеді [Атырау облысының мемлекеттік архиві. 19-к. 1-т. 30-іс. 69–73-п.], Денсаулық сақтау халық комиссариатының құрамында Сұлтанғалиев пен Кияткін бар Жұмысшы-Шаруа Инспекциясы бригадасының отырықшыландыру мәселесі бойынша 1930 жылғы 29 тамыздағы тексеру актісі отырықшыландыру барысындағы орын алған біраз кемшіліктердің бетін ашып берді [ҚР ОМА. 44-к.11-т. 62-іс. 46–48-п.], БМСБ (ОГПУ) Уәкілетті өкілдігінің 1930 жылғы қазан айында түрлі науқандарды жүргізудегі орын алған асыра сілтеушіліктер туралы деректер жиынтығы [Трагедия казахского аула, 2018: 188, 189], жұмыстың қызу қарқынмен асығыс жүргізілгендігін көрсетеді.

Қазақстандағы отырықшылыққа көшу мәселесінің 1930-жылдардан бұрын басталғандығын архив деректері көрсетеді. Атап айтқанда, Қырғыз (Қазақ) ОАК төрағасы С. Меңдешевтің Ақмола және Семей облыстарына жасаған сапары туралы РК (б) П облыстық комитетіне жасаған 1923 жылғы 4 қыркүйектегі баяндамасы көшпелі халықтың отырықшылыққа көше бастағандығы жайлы хабарлайды. Ақмола губерниясының 14 қырғыз (қазақ) поселкесінің тұрғындарының қалауына орай губерниялық атқару комитеті Петропавл уезінде бір поселокты ұйымдастыруға шешім қабылдаған, бұл үшін бюджеттен қаржы бөлу қарастырылған. Поселкені құрудың негізгі қағидаты: алғашқы үш жылда қырғыздар (қазақтар) жалдамалы жұмысшы ретінде тартылады, поселкенің әкімшілігін губатком тағайындайды, қырғыздар (қазақтар) шаруашылық құрылысының ұйымдастыру сәтіне қатысады, өз орталарынан сайланған комитет арқылы басқаруға қатысады. Тәжірибе ретінде көшпелі қазақтарды отырықшыландыру процесі басталған [Саяси қуғын-сүргін ...: 2022, 69–71].

Қазақстандық социумның мәдени-зияткерлік кеңістігін ғылыми айналымға енгізуде өткен ғасырдың бірегей және кең көлемдегі ақпаратқа толы дереккөздер, тек ғылыми қауымдастықтың ғана қажеттілігін қамтамасыз етіп қана қоймай өткен дәуірде өмір сүрген адамдардың тағдыры, жүріп өткен жолы, тыныс-тіршілігін баяндаған өмірбаяндық, қызметтік деректердің призмасы арқылы танып білуге тырысатын жалпы қарапайым көпшіліктің де білуге деген құштарлығын қанағаттандырады. Ретроспективті құжаттарға қызығушылық архив қойнауларындағы тарихи дереккөздердің жарыққа шығарылуына септігін тигізеді, қол жетімді болуын талап етеді.

Германиялық зерттеуші А. Людткенің Германияның күнделікті тарихының еңбек, соғыс және биліктің тарихын зерделеудегі жаңа тұрғыларды қарастырады. Алғысөзін құрастырушылар мен аудармашылар құжатайналымы мен архив материалдарының сақталуының кеңестік орталықтандырылған жүйесін ескере отырып, «кеңестік күнделіктіліктің (повседневности) микротарихи реконструкция мен «төменнің» тарихын зерделеуге арналған дереккөздердің болуын есепке ала отырып Германияны зерттеуші әріптестерінің алдында объективті артықшылыққа ие екендігі жайлы атап өтеді. Ресейлік мемлекеттік архивтерде XX ғасырдың тарихы бойынша фабрика-завод және мекемелердің құжаттамалары зерттеушілер үшін ашық болғанымен мамандардың назарын аудармай жүрген тың дүниелер жеткілікті. Партия және кәсіподақ коллекцияларымен кешенді түрде байланыса отырып, сонымен қатар аталған ұйымдардың көп тиражды басылымдары еңбек ұжымдарының нақты цехтар, бригадалар, еңбек династияларының, сонымен қатар жекелеген жұмысшылардың тұрмыстық және өндірістік күнделікті өмірін деталды реконструкциялауға бірегей мүмкіндік береді. XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстан тарихының парақтарын зерделеуде архивтік деректермен қатар бұқаралық ақпарат құралдарының ролін жоққа шығармау керек деген қорытынды жасауға болады.

Соғыс пен билік адамдардың физикалық зорлықты қолдану мен құрбан болу тәсілдерін көрсетеді. Біреуге зәбір көрсету немесе өлтіру оның құрбанына ғана емес, оны жүзеге асыратындарға да тікелей ықпал етеді. Қанаушылық, отаршылдық және отарсыздандыру контекстіндегі заманауи зерттеулер отаршылдық пен отарлау акцияларының нысаны болған немесе «басқаларды» иеліктен шығару дискурстарының әсерін көрсетті [Людтке, 2010: 72].

А. Людткенің пікірінше: «Шынында да, бұл бөлу өте шартты, өйткені өткен туралы кез-келген әңгіме бір уақытта жазылған дәуірдің қалдығы болып табылады, ал құжаттар мен заттай дереккөздерде өткеннің сипаттамалары болуы мүмкін». Біздер қаншалықты шындықты ашқымыз келген күннің өзінде де, кеңестік дәуірде дайындалған құжаттар өз дәуірінің адамдары жасаған дереккөздерді ғана ұсынуға мүмкіндігі бар. Астарын суыртпақтай отырып, әр әріптің түбін қарап, болжаммен ғана түйін жасауға болады.

Зерттеуші П.В. Чеченковтың пікірінше: «Белсенді құжатайналымында, архивте сақтауда, тарихшы-зерттеушінің жұмыс орнында бола отырып құжатты дереккөз құжат та болады, тарихи дереккөз де болады» [Чеченков: 45]. Ресейлік архившілер мен құжаттанушы, архивтанушы ғалымдардың дереккөз, архивтік құжат, құжаттық ескерткіш тақырыптарындағы пікірлеріне шолу жасай отырып, автор жоғарыдағы пікірімен қорытындылайды. Тарихи құжаттар мен іс жүргізу стадиясындағы құжаттың айырмашылығы, маңызы және оларды дұрыс қалыптастыру мәселесін көтереді [Чеченков, 36–45]. Қазақстандағы мемлекеттік архивтердегі тарихшы ғалымдар пайдаланып жүрген құжаттың, архив ісінің қаншалықты деңгейде қалыптастырылғаны көкейде көп сұрақтар туындатады.

Аталған мәселені қазақстандық зерттеуші Г. Жакупова «қазіргі уақытта Қазақстан тарихының дереккөзтануын тарихнамалық тұрғыдан қайта қарауды талап ететін бірнеше фактілер анықталып отыр. Қоғамдық танымның акценттерінің ауысуы біздің тарихымыздың өткен кезеңі туралы түсініктерді айқындауға мүмкіндік беретін тарихи дереккөздерге деген қызығушылықты арттыруда. Сондықтан Қазақстан тарихының дереккөзтануының кейбір аспектілерін қарастыру қажет. Атап айтқанда дереккөздік зерттеулер тақырыбын ұйымдастыру шарттары, қалыптастыру және бұрын белгісіз болып келген дереккөздерді ғылыми айналымға енгізу» деп атап өтеді [Жакупова: 153].

Қазақстандық архивтердегі дереккөздер талдауға алған жағдайды, әсіресе 1920–1930 жылдардағы архив құжаттары көптеген мәліметтерді беруге қауқарлы. Басқарушылық, ұйымдастырушылық, атқарушылық құжаттарынан бөлек тергеу, тексеру, бақылау органдарының деректері де аталған тақырыпты жандандыруға септігін тигізеді сөзсіз.

Қазақстан Бақылау комиссисының Көшпелі үштігі мәжілісінің 1930 жылғы 2 ақпандағы хаттамасы коммунистік партия мүшелерінің аппеляциялық істерін қарағандығын баяндайды.

«Тыңдалды: 1. 1900 жылы туылған Оспанов Садық, 1928 жылдан партия өтілі бар, партибилет № 0950066, әлеуметтік жағдайы – шаруа. Тексеру сәтінде оқушы, мүліктік жағдайы – 2 жылқы, 1 сиыр, білімі – төмен. Саяси сауаттылығы – партия құрылысы курстарын бітірген. Партиялық жүктемесі жоқ. Партиялық ескертулері жоқ. Тексеруден Қостанай округі Наурызым ұйымынан өткен» деп көрсете отырып, Тексеру комиссиясы С. Оспановтың 1925 жылдан Халық ағарту комиссариатында жүріп Алаш Орда ұйымының жетекшілерімен байланыс жасағандығын, Алаш Орда жетекшілерін жасырғандығын, Алаш Орданың партиямызға зиянкестігін білмегендігін анықтады. Жоғарыда аталған әрекеттері үшін С. Оспанов БК (б) П қатарынан шығарылды.

Қостанай округтік Бақылау комиссиясы төралқасы 1929 жылғы 23 қазанда тексеру комиссиясының шешімін бекітті. Үштікте анықталғаны: Оспанов Алаш Орда жетекшілерінің бірінің көшірі болған, бұл оны Алаш Ордамен байланыста болды деген айыптауға негіз болды, оның Алаш Ордашылармен нақты байланыста болғандығы жайында істе дәлелдейтін құжаттар жоқ. (Баяндамашы Аситов, Оспанов қатысып отыр). [ҚРПА. 719-қ. 2-т. 28-іс. 5-п.].

«Қостанай округтік Округтік Бақылау Комиссиясының айыптау туралы шешімінің негізсіздігі ескеріліп, іс тоқтатылсын, Оспанов тексеруден өтті деп есептелсін» деген қаулы қабылданады. Алаш Орда үкіметіне қатысы жоқ, Алаш қозғалысы жетекшілерінің біріне атқосшылық қызмет атқарған деген желеумен де мәселе май шаммен қаралған.

1897 жылы туылған Малбек Исаевтың апелляциялық ісі де осы хаттамада қаралды. Ол 1928 жылы 300 сомды талан-таражға салған үшін бір жылға сотталып, рақымшылыққа іліккен. Тексеру кезінде қойманың сатушысы, 100 сом айлық жалақысы бар. Қызылорда қаласында өзінің жекеменшік үйін пәтерге жалға 13 сомға береді. Бюро мүшесі болып тұрған жерінде партия мүшелері мен партияда жоқ адамдармен шаруашылық және әкімшілік лауазымдарды бөлу бойынша құпия жиналыстар өткізген, сол жерде Текстильторг мекемесінің меңгерушісі лауазымына үміткер ретінде ұсынылғандығын Бюроға хабарламаған. «Партия ұясында орын алған осындай келеңсіз жағдайларды хабарламады», «ұяның жұмысына қатыспады» деген айыптаулар тағылды. Партиялық Бақылау комиссиясы Партиялық алқасы қаулыны бекітіп, М. Исаевты партия мүшелігінен шығарды [ҚРПА. 719-қ. 2-т. 28-іс. 5, 6-п.].

Хаттамада барлығы 7 адамның ісі қаралып, қаулы қабылданды. Солардың қатарындағы Айтуаров Есмұханның апелляциялық ісі жоғарыдағы істермен тақырыптас, мазмұндас. 1903 жылы туылған Е. Айтуаров білімі төмен, тексеру сәтінде оқушы. Қызыл Әскер қатарында 4 ай қызмет еткен. 1917 жылға дейін жалшылықта болған. Қоғамдық ұйымдарда мүшелікте бар, партиялық жүктемесі (партиагрузка) бар. Тексеру комиссиясының анықтағаны: кәмпескелеу мәселесі бойынша теріс көзқарасты ұстанған, Қазақ өлкелік комитетінің саясатына қарсы бағытталған, (кәмпескелеуді жасырын жүргізу, кедейлер алған малдарын ішіп қояды деген көзқарастарын курсанттарға таңған).

Қазақ өлкелік комитетін дискредитациялау (Қазақ өлкелік комитетінде байдың балалары отыр), Мемлекеттік банкте істеп жүрген кезінде жең ішінен байланысу, қызмет бабын пайдаланумен, араққорлық, тазалау барысында арамзалықпен айналысқан. БК (б) П қатарынан шығарылған. Партиялық алқа Тексеру комиссиясының 1930 жылғы 14–20 қаңтардағы шешімін бекітті. Сонымен қатар Айтуаров қоғамдық орындардағы әдепсіз қылықтары үшін оқу орнынан да шығарылды [ҚРПА. 719-қ. 2-т. 28-іс. 8-п.].

Өлкелік Бақылау комиссиясының көшпелі мәжілісінің 1930 жылғы 2 ақпандағы хаттамасында Нұрмухин Налидің ісі қаралды. 1900 ж. т. 1917 жылға дейін өзінің шаруашылығында жұмыс істеген. Партия қатарына кірерде өзінің шыққан тегін, жат элементтермен байланысын, таптық бағыттан ауытқығандығын жасырған, қызмет бабын жеке басының пайдасы үшін пайдаланғандығын, парақорлығын жасырған деген айыптармен партия қатарынан шығаруға ұсыныс жасалғанмен, Нұрмухиннің айыптары толығымен тексерілмегендіктен қайта қарауға жіберілді.

Ал Мәдіомаров Рақымжан, 1902 жылы туылған, әлеуметтік тегі – азаншы молда, тексеру кезінде ЦРК қарауылы қызметін атқарған. 1929 жылы діни сенімі үшін (азаншы) дауыс беру құқығынан айырылған. Тексеру комиссиясының анықтауы бойынша ол: Мәдіомаров бұрынғы діни сенімнің қызметшісі, партияға 1928 жылы кіргенге дейін діни қызметін атқарып келген, өзінің шыққан тегін жасырып, жұмысшымен деп алдаған. Партиялық алқа Мәдіомаровты партия қатарынан шығарып, оны партияға қабылдағандардың ісін тексеруге қаулы қабылдады [ҚРПА. 719-қ. 2-т. 28-іс. 9-п.].

Тілеубергенов Сәли, 1904 ж. т. 1927 жылдан партия мүшесі «жалшы еңбегін қанады, атқамінер туысынан бас тартпай, оның жақтап, тіпті оның сөзін сөйледі, кәмпескелеу кезінде өзінің

жалшысына бөлінген малды алып қойды» деген айыптармен партия қатарынан шығарылды [ҚРПА. 719-қ. 2-т. 28-іс. 9-п.].

Ярков Павел Савельевич 1920 жылы кулактар көтерілісіне қатысқаны, Қытайға эмиграцияға кеткені, 1928 жылға дейін саудамен айналысқаны үшін партия қатарынан шығарылды [ҚРПА. 719-қ. 2-т. 28-іс. 134-п.].

Алаш қозғалысына қатысушыларды қуғындау шаралары кезінде бұқаралық ақпарат құралдарында талқылау мақалалар, әшкерелеу жарияланымдары жиі жарық көріп тұрды. 1929 жылы А. Кенжин мен Ә. Байділдиннің істері орталық баспасөз бетінде жарияланған еді. Бұл жағдай облыстық, аудандық бұқаралық ақпарат құралдарында да жалғасын тапты.

«Қойдай қу, бай менен молданы» деп ұрандатқан қоғамда ауылдағы бай, молдалар мен билердің сарқыншақтарымен белсенді түрде күрес жүргізілді. Түлкібас аудандық партия комитетінің жабық бюросының 1930 жылғы 1 желтоқсандағы хаттамасында 1930 жылғы 25 қарашадағы «Правда в степи» газетіне жарияланған «На поводу у бая» мақаласын талқылау күн тәртібіне қойылды. Мақаланы талқылаған соң қабылданған шешімде «қазіргі таңда фактілердің барлығы жойылды, партия ұйымы тап жауларына қарсы күреске толығымен жұмылдырылды, тамырынан жұлып тастау жүзеге асырылды. Басшылықты большевиктендіру нәтижесінде егін жинау және астық дайындау науқаны басталғанда нақты тапсырма алған және жеке салық салынған 47 бай шаруашылығы анықталды. Қазір жеке салық 367 бай шаруашылығына салынды, 90-ы сотталды, 15-і жер аударылды, жат элементтер жайлап алған 5 колхоз таратылды, қылмыстық жауапкершілікке тартыла отырып 13 ауылдық кеңестің төрағалары жұмыстан босатылды. Партиялық жазаға 30 адам тартылып, оның ішінде 8-і партия қатарынан шығарылды. 4 партиялық ұяның бюросына сөгіс берілді» деп атап көрсетеді.

«На поводу у бая» тақырыбымен жарияланған мақалада көрсетілген № 3 ауылындағы Ерназаров атындағы колхоздың төрағасы бай, бидің тұқымы Қайшыбеков Аманқұл жазаға тартылды. № 2 ауылдағы Көктерек колхозының төрағасы Есенбай Алтаев пен Ревкомиссия төрағасы Жүнісіл Қоспақов бай балалары ретінде, кеңестерге қарсы үгіт, насихат жүргізгені үшін қыркүйектің басында жазаланды, аудандық комитет бюросының мүшесі Байдаралин олармен байланыс жасағаны үшін жұмыстан босатылды, аудандық комитет бюросының құрамынан қуылды, Бақылау комиссиясы арқылы бір жыл жауапты жұмыспен айналысуға тыйым салына отырып қатаң сөгіс берілді. № 7 ауылдағы колхоз төрағасы би баласы Қоқанбаев астық және ет өнімдерін дайындау бағытын бұзғаны үшін тұтқынға алынды, іс қозғалып, әлі шешім қабылданған жоқ» деп жарияға жар салады [ҚРПА. 719-қ. 2-т. 30-іс. 4-п.].

Партиялық бақылау комиссиясының материалдарының арасында Сәлімгерей Қаратілеуовтің ісі бойынша қорытынды (Заключение по делу тов. Каратлеуова) деп аталатын құжат негізі Қаратілеуовтың партиялық-тергеу ісінде болуы керек. Немесе бұл құжат екінші данасы, архившілердің байқауынсыз, осы істің құрамына енгізілген болуы мүмкін.

Тюрин қол қойған қорытындыда С. Қаратілеуовке 9 тармақтан тұратын айыптау тағылған. «... 7. Қаратілеуов жолдас өзінің Темірден атқару комитетінің төрағасы лауазымынан Торғай облысына кетуін – Алаш Ордаға іріткі салу, оның әскерлерін кеңестік билік жағына тарту, Алаш Орда жетекшісі Досмұхамедовты қаралау, Қаратілеуовтің көрсетуі мен сөзінше Темір қаласындағы топ кеңестер жағында болды, әсіресе Кенжин сенімсіз еді.

8. Қаратілеуовтың Темір қаласына кеңестік биліктен өтіп Алаш Орда лагеріне барған соң Алаш Орданың өкімдерін белсенді орындаушысы болады, әсіресе жігіттерді тартуда, жылқыларды жинауда, арбалар мен құралдарды тартып алуда аса белсенділік көрсетті. Ең бастысы Алаш Орданың жарлықтарын орындамағандарға күш қолданды.

9. Қаратілеуов Таран атылып, Амангелді Иманов тұтқынға алынған соң, Алаш Орда Таран отрядын қарусыздандырғаннан кейін, Ырғыздағы кеңес билігін аса ешнәрсе бола қойған жоқ деп сендіруге тырысты, Амангелді Имановтың тұтқындалуы кеңестік билік өкілінің емес, барымташының тұтқындалуы деп түсіндіруге тырысты» деген айыптар тағылды. Істің келесі бетінде С. Қаратілеуовтың қорытындыға берген түсініктемесі тіркелген [ҚРПА. 719-қ. 2-т. 137-іс. 56-п.].

БСМБ Уәкілетті өкілі (Полпред ОГПУ в КССР) Даниловский, БСМБ Уәкілетті өкілдігінің СОУ бастығы (Начальник СОУ ПП ОГПУ) Рогозин, Уәкілетті өкілдігінің Ақпарат бастығы (заместитель начальник Инфо ПП) Сергеев қол қойған Қазақ Өлкелік комитетінің хатшысы Голощекинге, БК-ЖШИ басшысы Фехтерге, Қазақ ХКК төрағасы Құлымбетовке 1931 жылы наурыз айында жолдаған хатында Орал ауданындағы азық-түлік тапшылығының фактілері анықталып жатқандығы жайлы

хабарлайды. «Александровск селосында 70 шаруашылық азық-түлікке мұқтаж болып отыр, олардың ішінде 5 отбасы аштықтан ісіп кеткен. Өлген жануарлар мен жмыхты азық еткен, соның кесірінен әсіресе балалардың арасында асқазан аурулары пайда болған оқиғалар анықталып отыр» деп дабыл қағады. Аштық пен колхоз басқармасының көмек көрсетпеуінен кохоздан шығу және ортақтастырылған малды сойып алу кездесуде. Осындай жағдай Нехвоешенск поселкесінде де орын алған.

Орал қаласының өзінде жұмысшылар мен қызметкерлердің кейбір категорияларының азық-түлікпен қамтамасыз ету жеңілдігі алып тасталған соң, олардың көңіл күйлері бұзылып, көтерілістер мен кеңестерге қарсы үгіт-насихат өршіп, жағдай қиындап тұрғандығын баяндады [ҚРПА. 719-қ. 3-т. 218-іс. 5-п.].

Алматы округі Сарқанд ауданындағы ауыр жағдай туралы хат жазылған [ҚРПА. 719-қ. 3-т. 218-іс. 6-п.]. «Өте құпия» айдарымен Қазақстанның әр өңіріндегі жағдай туралы ақпараттар мыңдап жөнелтіліп жатты. Атап айтқанда: «Қобда ауданы № 1 ауылдың тұрғыны кедей Рысқалиевтың екі жас баласы ашаршылық кесірінен 13 ақпанда қайтыс болды. Рысқалиевтың отбасының қалған мүшелері аштықтан ісініп жатыр. Малды жаппай сатып, Орынбор округінің аумағына нанға айырбастау үшін алып кетіп жатқан оқиғалар тіркелді.

Округтік, аудандық партия комитеттері ашыққандарға көрмек көрсетуге азық-түлік қорының жоқтығынан мүмкіндіктері болмады. Тұрғындардың көңіл-күйі күрт түсіп кеткен, кеңестік билікке және жүргізіліп жатқан іс-шараларға деген наразылықтарын ашық айта бастады» деп хабарлайды [ҚРПА. 719-қ. 3-т. 218-іс. 8-п.].

Зерттеуші Ж. Абылхожин Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихын зерделей келе қазақтардың «... малды жақсарту әдістерін және табынның шоғырлануы мен құрылымын мақсатты басқаруды жетік білді, жануарлардың этологиясы (мінез-құлқы) мен фенологиясы туралы терең білімге ие еді. Бұл тәжірибе ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, әр ұрпақ ауысқан сайын өзін-өзі дамыту мен жетілдіруге мүмкіндік ала отырып, жаңа серпін алды. Бұл сәт мал шаруашылығы мәдениетінің динамизмінің қайнар көздерінің бірі болды» деген қорытынды жасайды [Абылхожин, 1997: 114].

Ғалымның бұл тұжырымы архивтік дереккөздер мен сирек қорлардағы ғылыми әдебиеттердің негізінде жасалды. Архивтік деректер мен жарияланымдарды саралай келе, Ж.Б. Абылхожин М.Қ. Қозыбаев, М.Б. Тәтімов Қазақстандағы ұжымдастыру науқанының барысы мен зардаптары жайлы ғылыми еңбекте біршама тың қортындылар жасайды. Сталиндік басшылықтың жоспары бойынша Қазақстан ұжымдастыруды негізінен 1932 жылы көктемде аяқталуы тиіс өңірлік топтың қатарына енгізілді. Бірақ КОКП съездерінің қарарында көрсетілгендей көшпелі және жартылай көшпелі өңірлер бұл қатарға енбеуі тиіс еді. Партиялық биліктің жоғарыдан жіберген қаулы қарарлары басқаша бағытта жүзеге асырылды.

Күштеп ұжымдастыру негізінде қалыптасқан кеңестік аграрлық өндіріс өзінің басты мақсатын – өнеркәсіпті шикізатпен, халықты азық-түлікпен қажетті мөлшерде қамтамасыз етуді жүзеге асыра алмады. Бәсекеге қабілетсіз әлеуеті бейбіт заманда да, соғыс кезінде де көзге ұрып тұрды [Әбжанов, 2014: 156].

Республикадағы шенеунік-бюрократтардың берілген мерзімді аса орындау деген ұранды желеулеті отырып, билік айтқан уақыттан асыра орындауды көздеді. БК (б) П Қызылорда облыстық округтік комитетінің V пленумының қаулыларына сілтеме жасай отырып, округтің шаруашылықтарын 1930, 1931 жылдары толық ұжымдастыру туралы міндет ашықтан ашық қойылды.

Шамасы, командалық-әкімшілік жүйе жағдайында басқаша ойлау мүмкін емес еді, өйткені оның көзқарастарында ұжымдастыру келесі соққы науқанынан басқа ештеңе болған жоқ. Бұл құбылыстың логикасы әрқашан бірдей апофеозды – ерте жеңіске жету есебін ұсынды. Сондықтан жақын арада жергілікті аппараттың барлық партиялық-саяси жұмысы мен іскерлік қасиеттері тек бір критерий – ұжымдастырылған шаруашылықтардың пайызы бойынша бағалана бастағаны түсінікті [Абылхожин, Қозыбаев, Тәтімов, 1991: 183,184].

Осындай маңызды іс-шараға кірісе отырып, көшпенділік қарапайым әлеуметтік ұйыммен және институционалдық байланыстардың көп деңгейлі кешенімен экономикалық және мәдени қызметтің қарабайыр, бірақ өте күрделі (әрине, өзінше) түрі емес екенін әрдайым назарда ұстау маңызды болды. Бұрыннан қалыптасқан меншік қатынастары (олардың ерекшелігі әлі күнге дейін тарих ғылымындағы проблемалар мәселесі) бұл әлеуметтік-экономикалық жүйенің кез-келген стандартты жоспарланған әлеуметтік жобаларға ең күшті «иммунитетті» көрсете алатындығын көрсетті. Бұл

жерде ғасырлар бойы қалыптасқан коммуналдық құрылымдар бірегей корпоративтік психология мен дәстүрлі идеологиялық көзқарастарды олардың шындыққа сәйкес келмейтін стереотиптерімен қалыптастырды. Олардың айтуынша, көптеген «жақсы бастамалар» нақты тарихи шындықтар аясында ойластырылмаған.

Ең бастысы, олар ұжымдастыру, халықты отырықшы өмір салтына көшіру кезінде еріктілік принципін елемей арқылы анықталды. Жаңа науқанды ұйымдастырушылар жеделдетілген қарқынмен жұмыс жүргізуге сенім артты. Міне, солақай саясаттың салдарынан бүкіл аудандар әкімшілік тәртіпте және өте қысқа мерзімде отырықшылыққа күшпен ауыстырылады.

Зерттеуші ғалымдар билік жүйесінің жолдаған қаулы-қарарлары мен жергілікті органдардың асыра сілтей отырып жүргізген әрекеттерін саралай отырып, мал шаруашылығымен айналысқан қарапайым тұрғындарды қолындағы малынан айырып, барлығын бір жерге асығыс, шала-пұла біткен қора-қопсының жанына жинап, киіз үйлерден жалаң аудандар, қалашықтар тұрғызғандығын анықтайды. «Экономикалық кеңістіктен және табындарды су мен жем іздеуде маневр жасау мүмкіндігінен айырылғаны маңызды емес». Шын мәнінде, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың жаппай қоныстануы ұжымдастырумен тығыз байланысты болды. Бұл туралы БК (б) П Қазақ өлкелік комитеті Пленумының 1929 жылғы желтоқсандағы қаулысында тікелей айтылды: «Барлық отырықшыланатындарды жүз пайыз ұжымдастыру негізінде отырықшыландыру жүргізілетіндей есеппен отырықшыларды мәжбүрлеу және қоныстанған халықты шаруашылық жағынан нығайту саласындағы практикалық жұмыстардың барлық жоспарын жүзеге асыру» қажеттігін міндеттеді [Абылхожин, Қозыбаев, Тәтімов, 1991: 196].

Өлкенің сол кездегі басшылары жайлы әңгіме қозғағанда, сол бір күрделі кезеңде сыни тұрғыдан талдау жасау мен оқиғаның нақты бағасын жасауға дәрменсіз екендіктерін көрсеткендігін айту қажет. Субъективтік факторлар мен аппараттың құдіреттілігіне шексіз сенім мен басқарудың күштеу әдістері мен саяси-идеологиялық регулятивтеріне біржақты бейімделу, тіпті солшыл асығыстық осы бағыттағы қадамдардың әлсіз жақтарын көрсетіп берді.

Кеңестік биліктің тоқырау кезеңінде Қазақстанның Голощекин билігі тұсындағы тарихын зерттеу бір жақты ғана жүргізілді. С. Бәйішев туралы жасаған мақаласында М. Қозыбаев: «Қазақстан Компартиясы тарихының очерктерін» жазған кезде Ф.И. Голощекин дәуіріне тіс батыра алмайтын еді, өйткені Мәскеуде оған деген көзқарас жеке басқа табынудың құрбаны есебінде қарайтын кез еді. Редакциялық алқа мәжілісінде осы бір дәрменсіздікке қиналғаны есімде. С. Бейсембаев ағамыздың Ф.И. Голощекинге арнап жазған мақаласына: «Апырмай Секең осыны бекер жазды-ау» дегенін де естігенім бар» деп көрсеткен еді. Ф.И. Голощекиннің жеке басына табыну ол басшылық еткен сәтте орын алды. Елден кеткен соң да, ол өзі өмірден өткен соң да большевиктік эмиссар туралы, оның реформалары мен науқандары жайлы жақ ашудың өзі қияметке айналды [Қозыбаев, 2021: 374].

Академик Х. Әбжанов Ф.И. Голощекинді «Билік тармақтарында тепе-теңдік пен тежемелік атымен түзілмеген Қазақстандағы ашаршылық архитекторы – Кремльдің қолшоқпары» деп атай отырып: «Кеңестер Одағы аумағында миллиондарды аштыққа ұрындырғандар – шексіз билікті иеленген Сталин мен оның айналасындағылар, осылар жүргізген аграрлық, кадрлық, ұлттық, ішкі және халықаралық саясат» деп қорытындылайды [Әбжанов, 2014: 148].

Ф.И. Голощекин Қазақстанда тоталитарлық тәртіптің барлық мәнді белгілерінің, ең бастысы – адамды биліктен, құқықтан, қарапайым еркіндіктен айырып, қорғансыздың күнін орнатты. Осының бәрі 1929 жылы басталған жаппай ұжымдастырумен барынша асынды. КСРО басшылығының тоқпақтауымен жүргізілген жойдасыз жанталаса ұжымдастыру алғашқы төрт жылда адамзатқа қарсы ұйымдастырылған қылмыс деңгейіне жетті. Ашынған халық қарулы қарсылық көрсетуге дейін барды [Әбжанов, 2014: 150].

Қорытындылар. Еліміздің тарихындағы белгілі оқиғаларды жаңа тұрғыдан қарау арқылы, деректер арқылы жаңа көзқарасты қалыптастыру – басты міндеттердің бірі. XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы әлеуметтік-саяси науқандардың дәстүрлі қазақ қоғамына тигізген салдарларын зерттеу барысында белгілі бір ілгерілеушіліктер бар. Аталған кезеңнің қазақ санасындағы алар орны мен қоғамдық-саяси маңызын зерделеу әлі де архивтік дереккөздерге қажеттілікті талап етуде. Аталған қажеттіліктердің орнын толтыру мақсатында отырықшыландыру, ұжымдастыру, партиялық тазалаулар, байлар мен жартылай феодалдардың мал-мүлкін тәркілеу, жер аудару тарихына қатысты архивтік дереккөздерге шолу жасалды. Қазақстандағы архивтерде сақталған фактологиялық материалдарды кешенді түрде зерделеу ғылыми ортаға беймәлім ақпаратты табуға мүмкіндік береді. Отырықшыландыру, ұжымдастыру, байлар мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу,

жергіліктендіру, молдалар мен дін иелерін қудалау, Алаш қозғалысына тікелей қатысқандармен қатар, олармен тұрмыстық жағынан байланыста болғандардың өзін тергеу, тексеру істеріне және т. б. науқандарға қатысуы жайындағы құжаттар іздеп табылды. Қазақстан аумағындағы тергеу, тексеру, бақылау қызметін атқарған институт – Бақылау комиссиясы-Жұмысшы шаруа инспекциялары жұмысына қатысты архивтік деректер ғылыми айналымға түсіріліп, ғылыми әдебиеттердегі деректермен салыстырыла отырып талдау жасалды.

Зерттеу жұмысын қорытындылай келе, большевиктік эмиссар Ф.И. Голощекин 1925–1933-жылдары жоспарлап жүзеге асырған «Қазақстандағы Кіші Қазан» революциясының негізгі науқандары – отырықшыландыру, ұжымдастыру, партиялық тазалаулар барысына қатысты құжаттар ғылыми айналымға енгізілді. Кіші Қазан революциясының кез-келген науқанына қатысты нормативтік-құқықтық актілер қағаз жүзінде формальды түрде бұл жұмысты өте керемет заңдық тұрғыдан негіздеп бергенімен, адам тағдырымен қайшыласа жүргізілгендігін көрсетті. 1925–1933 жылдар аралығында қуғын көргендер, сыртқа ауа көшіп кетушілер, көтерілістер мен ашаршылық зардабын кешкендер саны әлі нақтыланған жоқ. Отырықшыландырылған ауылдар мен ұжымдастырылған шаруашылықтардың анықтамалықтары жасалмаған. Облыстық мемлекеттік архивтердің кейбірлерінде қызметтік пайдалану үшін колхоздар мен совхоздар жайлы анықтамалықтар жасалғанымен, деректер базасын құру қолға алынбаған. Ауыл-селолардағы жеке шаруашылықтардың отбасы мүшелері, мүліктік жай-күйі және т.б. мәліметтер берілген «шаруашылық кітаптары» негізінде салыстырмалы талдау жасайтын кесте құрастыруды қолға алу керек. Сонда халқымыздың 1934–1938 жылдардағы әлеуметтік жағдайының картасы толыққанды болар еді. «Шаруашылық кітаптарын» жүргізу 1934 жылы елде төлқұжаттандыру жүзеге асырылған сәттен басталған.

Зерттеу кезеңіндегі Қазақстан Бақылау комиссиясының Көшпелі үштігі мәжілісінің, Өлкелік Бақылау комиссиясының көшпелі мәжілісінің, Түлкібас аудандық партия комитетінің жабық бюросының хаттамаларында Коммунистік партия мүшелерінің апелляциялық істері қаралған. Жеке бас мәліметтері ретінде аталған істер тек туыстарына ғана беріледі. Партиялық тергеу істері, апелляциялық, қылмыстық, қылмыстық бақылау істерінің зерттеушілер үшін қолжетімді болуын қамтамасыз ететін заңнамалық актілер қабылдау күн тәртібіне шығып тұр.

Сонымен қатар Қазақстандағы ауыр жағдайлар орын алғандығы, қызметкерлерге берілетін жеңілдіктер алынып тасталғаннан кейін тұрғындар арасында нарзылықтар туындай бастағаны туралы ақпараттар кезеңнің бейнесін көрсетеді. Мемлекеттік саяси бас басқармасының (ОГПУ) Қазақстандағы Уәкілетті өкілінің Қазақ Өлкелік комитетінің хатшысы Голощекинге, Бақылау комиссиясы-Жұмысшы-Шаруа комиссиясының басшысы Фехтерге, Қазақ Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Құлымбетовке 1931 жылы наурыз айында жолдаған хаты, Орал ауданындағы азық-түлік тапшылығының фактілері жайлы хабарлаған хаты деректік маңызы өте жоғары құжат.

Бақылау комиссиялары – Жұмысшы шаруа инспекциясы партиялық-мемлекеттік бақылау жүйесінің жұмысын жүзеге асырды. Елдегі мәдени, экономикалық, саяси, қоғамдық қарым-ұатынастардың жүзеге асырылуын бақылауды қамтамасыз етті. Бұқараның барлық қабатын қамти отырып, большевиктік партияның сенімді тексеру, бақылау құралына айналды.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві.

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві.

АОМА – Абай облысының мемлекеттік архиві

АТОМА – Атырау облысының мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

Абоян, 1967 – *Абоян А.Ф.* Деятельность Крайкк-РКИ Казахстана в области партийного строительства и совершенствования государственного аппарата в 1926-1933 гг.: Автореф. дис. ... кандидата ист. наук: Алма-Ата, 1967. 29 с. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004402711/?ysclid=mgrlskw0ob218046568.

Абылхожин, 1997 – *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: Ун-т «Туран», 1997. 358 [1] с.

Абылхожин, Қозыбаев, Тәтімов, 1991 – *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Тәтімов М.Б.* Новое о коллективизации в Казахстане. // История Казахстана: белые пятна: сборник статей. Алма-Ата: Казахстан, 1991. 348 с.

Әбжанов, 2014, 148 – *Әбжанов Х.* Қазақстан: Ұлттық тарих. Идея. Методология. Алматы: Елтаным баспасы, 2014. – 328 б.

Декрет ВЦИК от 10.05.1923 – Декрет ВЦИК от 10 мая 1923 г. Положение о землеустройстве в кочевых и полукочевых районах Туркестанской Автономной Социалистической Советской Республики. URL: <https://wfi.lomasm.ru>.

Декрет ВЦИК, СНК РСФСР от 17. 04. 1924 – Декрет ВЦИК, СНК РСФСР от 17 апреля 1924 г. «О землеустройстве кочевого, полукочевого и переходящего к оседлому хозяйству населения автономной Киргизской Социалистической Советской Республики». URL: <https://wfi.lomasm.ru>.

Жакупова, 2019 – Жакупова Г.Т. Аспекты источниковедения истории Казахстана (50-60-е годы XX века). // Вестник. Серия историческая. 2019. № 2 (93). С. 153–157. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/download/454/374/>.

Иванцов, 2017 – Иванцов И. Г. Региональные контрольные комиссии – рабоче-крестьянские инспекции ВКП (б) как органы внесудебного преследования. На архивных материалах Кубани 1933 г. URL: <https://www.vestarchive.ru/2022-4/5263-izychenie-severnogo-yrala-v-dokumentalnom-nasledii-akademika-e-s-fedorova.html?ysclid=mg12ecsk2f531484330>.

Козыбаев, 2021 – Историк в меняющемся мире. Тарихшы және оның заманы. Сборник документов и материалов. Сост.: И.М. Козыбаев, Ш.О. Тулеуова. Алматы: Раритет, 2021. 480 с. +32 с. вкл.

Людтке, 2010 – Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти /А. Людтке; [пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона и др.; под общ. ред. и с предисл. С. В. Журавлева]. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Германский исторический институт в Москве, 2010. 271 с.: ил., 4 л. ил. (Современная немецкая историография).

Путеводитель ГА Алматинской обл., 2007 – Путеводитель. Государственный архив Алматинской области и его филиалы, Талдыкорганский государственный архив: Справочно-информационное издание. Т. 2. Талдыкорганский государственный архив. Филиалы Государственного архива Алматинской области. 1917–1991 гг. / Отв. сост.: Сарсенова Г.С., Чаушанская Н.В. Алматы, Издательский дом «Жибек жолы». 2007. 324 с. Первый том путеводителя «Государственный архив Алматинской области и его филиалы» был издан в 2001 году. URL: <https://archive-gaao.kz/wp-content/uploads/2024/08/2-tom-putevoditelya1.pdf>.

Путеводитель по фондам Архива Президента Республики Казахстан, 112 – Путеводитель по фондам Архива Президента Республики Казахстан: Справочно-информационное издание / Составители: Е.М. Грибанова, кандидат исторических наук, А.А. Сейсенбаева. Под общ. ред. профессора Б.А. Джапарова. Издание 2-е, дополненное. Алматы, 2016. 310 с.

Путеводитель. Государственный архив Российской Федерации – Путеводитель. Государственный архив Российской Федерации. URL: <http://garf.ruhttps://libinfo.org/index/index.php?id=34,ysclid=mg12ac3q9b403731435>

Султанмуратов, 2020 – Султанмуратов Д.Ю. Рабоче-крестьянская инспекция: правовые основы деятельности и особенности осуществления контрольно-ревизионной работы // Скиф. Вопросы студенческой науки. 2020. № 12. С. 249–257. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rabochе-krestyanskaya-inspektsiya-pravovye-osnovy-deyatelnosti-i-osobennosti-osuschestvleniya-kontrolno-revizionnoy-raboty/viewer>.

Саяси қуғын-сүргін ..., 2022, 69–71 – Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 23: Ақмола өңірі – архив құжаттарында. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар жинағы. Құрастырушылар: Ғ.Т. Исахан, К.М. Ильясова, Қ.Ғ. Дәркенов / Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Қарин. Астана, 2022. 352 б.

Тихомиров, 1940: 6 – Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в. М.: 1940. 256 с.

Трагедия казахского аула, 2018, 188,189 – Трагедия казахского аула. 1928–1934: сборник документов; [сост.: А. С. Зулкашева, Г. Т. Исахан, Ж. А. Сатаева]; Алматы: Раритет, 2018. Т. 2. 1929 – январь 1932. 744 с.

Чеченков, 2025 – Чеченков П.В. Документ и исторический источник: на перекрестке социально-гуманитарных наук // Вестник НГТУ им. Р. Е. Алексеева. Серия «Управление в социальных системах. Коммуникативные технологии». 2025. С. 36–45.

Шрамук, 2024 – Шрамук Е.П. Деятельность Народного комиссариата Рабоче-крестьянской инспекции в современной российской историографии. // Молодежь XXI века: образование, наука, инновации : материалы XI Международной конференции аспирантов и молодых ученых, Витебск, 6 декабря 2024 г. Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2024. С. 69–71.

Sources

CSA RK – Qazaqstan Respwblıkası Ortalıq Memlekettik arxivi [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]

PA RK – Qazaqstan Respwblıkası Prezidentiniñ Arxivi [President of the Republic of Kazakhstan]

AOMA – Abay oblısınıñ memlekettik arhivi [State Archive of Abai Region]

AtOMA – Aıraw oblısınıñ memlekettik arhivi [State Archive of Aıraw Region]

References

- Aboyan, 1967 – *Aboyan A.F.* The Activities of the Kraykk-RKI of Kazakhstan in the Field of Party Building and Improvement of the State Apparatus in 1926–1933: Avtoref. dis. ... kandidata ist. nauk: Alma-Ata, 1967. 29 p. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004402711/?ysclid=mgrlskw0ob218046568. [in Russian]
- Abylkhozhin, 1997 – *Abylkhozhin ZH.B.* Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana. KHKH vek. Almaty: Un-t «Turan», 1997. 358, [1] p. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. 20th century. Almaty: Turan University, 1997. 358 [1] p.]. [in Russian]
- Abylkhozhin, Kozybayev, Tətimov, 1991 – *Abylkhozhin ZH.B., Kozybayev M.K., Tatimov M.B.* Novoye o kollektivizatsii v Kazakhstane. [New information about collectivization in Kazakhstan.]. *History of Kazakhstan: Blank Spots: A Collection of Articles.* Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. 348 p. [in Russian]
- Abzhanov, 2014 – *Abzhanov X.* Qazaqstan: Ulttiq tarix. İdeya. Metodologiya. Almaty: Eltanım baspası, 2014. 328 p. [Kazakhstan: National History. Idea. Methodology. Almaty: Eltanym Publishing House, 2014. 328 p.]. [in Kazakh]
- Chechenkov, 2025 – *Chechenkov P.V.* Dokument i istoricheskiy istochnik: na perekrestke sotsial'no-gumanitarnykh nauk // Vestnik NGTU im. R. Ye. Alekseyeva. Seriya «Upravleniye v sotsial'nykh sistemakh. Kommunikativnyye tekhnologii». Pp. 36–45. URL: K, aralğan küni: 20 shilde 2025 zh Chechenkov P.V. Document and historical source: at the crossroads of social and humanitarian sciences // Bulletin of NSTU named after R. E. Alekseev. Series «Management in social systems. Communicative technologies». Pp. 36–45. [in Russian]
- Decree of the All-Russian Central Executive Committee of May 10, 1923 – *Dekret VTSIK ot 10.05.1923* – Dekret VTSIK ot 10 maya 1923 g. Polozheniye o zemleustroytve v kochevykh i polukochevykh rayonakh Turkestanskoй Avtonomnoy Sotsialisticheskoy Sovetskoy Respubliki. URL: <https://wfi.lomasm.ru>. [in Russian]
- Decree of the All-Russian Central Executive Committee of May 10, 1923. Regulations on land management in nomadic and semi-nomadic regions of the Turkestan Autonomous Socialist Soviet Republic]. URL: <https://wfi.lomasm.ru>. [in Russian]
- Decree of the All-Russian Central Executive Committee, Council of People's Commissars of the RSFSR of April 17, 1924 – *Dekret VTSIK, SNK RSFSR ot 17. 04. 1924* – Dekret VTSIK, SNK RSFSR ot 17 aprelya 1924 g. «O zemleustroytve kochevogo, polukochevogo i perekhodyashchego k osedlomu khozyaystvu naseleniya avtonomnoy Kirgizskoy Sotsialisticheskoy Sovetskoy Respubliki». URL: <https://wfi.lomasm.ru>. K, aralğan küni: 14 mausym 2025 zh. [Decree of the All-Russian Central Executive Committee, Council of People's Commissars of the RSFSR of April 17, 1924 «On land management of the nomadic, semi-nomadic, and sedentary population of the autonomous Kirghiz Socialist Soviet Republic»]. URL: <https://wfi.lomasm.ru> [in Russian]
- Guide to the Funds of the Presidential Archives of the Republic of Kazakhstan, 112 – *Guide to the Funds of the Presidential Archives of the Republic of Kazakhstan*: Reference and Information Publication Compiled by E.M. Gribanova, Candidate of Historical Sciences, and A.A. Seisenbayeva. Edited by Professor B.A. Dzhaparov. 2nd edition, revised. Almaty, 2016. 310 p. [in Russian]
- Guide. State Archives of the Russian Federation – *Guide. State Archives of the Russian Federation*. URL: <http://garf.ru> <https://libinfo.org/index/index.php?id=34,ysclid=mg12ac3q9b403731435>. [in Russian]
- Guidebook of the State Archives of Almaty Region, 80 – *Guidebook. State Archives of Almaty Region and its branches, Taldykorgan State Archives*: Reference and Information Publication. Vol. 2. Taldykorgan State Archives. Branches of the State Archives of Almaty Region. 1917–1991. Compiled by G.S. Sarsenova and N.V. Chaushanskaya. Almaty, Zhikezholy Publishing House. 2007. – 324 pages. The first volume of the guidebook "The State Archives of the Almaty Region and its Branches" was published in 2001. URL: <https://archive-gaao.kz/wp-content/uploads/2024/08/2-tom-putevoditelya1.pdf>. [in Russian]
- Ivantsov, 2017 – *Ivantsov I. G.* Regional Control Commissions – Workers' and Peasants' Inspections of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) as Extrajudicial Prosecution Bodies. Based on the Archive Materials of the Kuban Region in 1933. URL: <https://www.vestarchive.ru/2022-4/5263-izyuchenie-severnogo-yrala-v-dokumentalnom-nasledii-akademika-e-s-fedorova.html?ysclid=mg12ecsk2f531484330>. [in Russian]
- Khimovich – *Khimovich E.* The Role of the Central Control Commission-Russian Communist Party in Implementing the Economy and Rationalization of Production and Management: Experience and Lessons (1926–1934). (Specialty № 07.00.01 – History of Social Movements and Political Parties). Abstract of the Dissertation for the Degree of Doctor of Historical Sciences. Moscow, 1992. 46 p. URL: <https://cheloveknauka.com/rol-tskk-rki-v-provedenii-rezhima-ekonomiki-i-ratsionalizatsii-proizvodstva-i-upravleniya-opyt-uroki-1926-1934-gg>. [in Russian]
- Kozybaev, 2021 – *Kozybaev M.K.* Istorik v menäüşemsä mire. Tarihsy žone onyñ zamany. Sbornik dokumentov i materialov. Sost.: I.M. Kozybaev, Š.O. Tuleuova. Almaty: Raritet, 2021. 480 s. +32 s. vkl. [Historian in a changing world. Historical soul is his time. Collection of documents and materials]. Comp.: I.M. Kozybaev, Sh.O. Tuleuova. Almaty: Rarity, 2021. 480 p. +32 p. incl. [in Kazakh, Russian]
- Ludtke, 2010, 72 – *Lyudtke A.* Istoriya povsednevnosti v Germanii: Novyye podkhody k izucheniyu truda, voyny i vlasti; [per. s angl. i nem. K.A. Levinsona i dr.; pod obshch. red. i s predisl. S. V. Zhuravleva]. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN); Germanskiy istoricheskiy institut v Moskve, 2010. 271 s.: il., 4 l. il. (Sovremennaya nemetskaya istoriografiya). [Ludtke A. History of Everyday Life in Germany: New Approaches to the Study of Labor, War, and Power; [translated from English and German by K.A. Levinson et al.; edited and with a

foreword by S.V. Zhuravlev]]. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN); German Historical Institute in Moscow, 2010. 271 p.: ill., 4 p. ill. (Modern German Historiography). [in Russian]

Political repression ... : 2022 – *Sayası qwǵın-sürgin ... : 2022 – Sayası qwǵın-sürgin qurbandarın tolıq aqtaw jölindegi Memlekettik komissıyanıń materialdarı (XX ǵasırdıń 20–50 jıldarı) = Materialı Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitacii jertv političeskix repressiy (20-50 godı XX veka)*. T. 23: Aqmola öñiri – arxiv qujattarında. 1920-1940 jj. Qujattar men materialdar jınaǵı. Qurastırwshılar: Ğ.T. Isaxan, K.M. İlyasova, Q.Ğ. Därkenov / Jalpı redakciyasın basqarǵan E.T. Qarın. Astana, 2022. 352 b. [Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression (20-50 years of the XX century) = Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression (20-50 years of the XX century)]. T. 23: Akmola region - in archive documents. 1920-1940. Collection of documents and materials. Compiled by: G.T. Isakhan, K.M. Ilyasova, K.G. Darkenov / General editor E.T. Karin. Astana, 2022. 352 p. [in Russian]

Shramuk, 2024 – *Shramuk, E.P.* The Activities of the People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Inspectorate in Modern Russian Historiography // Youth of the 21st Century: Education, Science, and Innovation: Proceedings of the 11th International Conference of Postgraduate Students and Young Scientists, Vitebsk, December 6, 2024. – Vitebsk: Vitebsk State University named after P. M. Masherov, 2024. Pp. 69–71. URL: <https://rep.vsu.by/bitstream/123456789/45674/1/69-71.pdf>. [in Russian].

Sultnamuratov, 2020 – *Sultnamuratov, D.Yu.* Workers' and Peasants' Inspectorate: Legal Foundations of Activity and Features of Control and Audit Work [Electronic resource] / D.Yu. Sultnamuratov // Skif. Issues of Student Science. 2020. № 12. Pp. 249–257. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/raboche-krestyanskaya-inspektsiya-pravovye-osnovy-deyatelnosti-i-osobennosti-osuschestvleniya-kontrolno-revizionnoy-raboty/viewer>.

The tragedy of the Kazakh aul, 2018 – *Tragediâ kazahskogo aula: 2018 – Tragediâ kazahskogo aula. 1928–1934: sbornik dokumentov*; [sost.: A. S. Zulkasheva, G. T. Isahan, Ž. A. Sataeva]; Almaty: Raritet, 2018. T. 2. 1929–ânvar' 1932. 744 s. [The tragedy of the Kazakh aul. 1928–1934: a collection of documents]; [compiled by: A. S. Zulkasheva, G. T. Isakhan, Zh. A. Sataeva]; Almaty: Raritet, 2018. Vol. 2. 1929 – January 1932. 744 p. [in Russian]

Tikhomirov, 1940, 6 – *Tihomirov, 1940, 6 – Tihomirov M. N.* Istočnikovedenie istorii SSSR s drevnejših vremen do konca XVIII v. M.: 1940. 256 p. [Tikhomirov M. N. Source studies of the history of the USSR from ancient times to the end of the XVIII century]. M.: 1940. 256 p. [in Russian]

Zhakupova, 2019 – *Zhakupova G.T.* Aspekty istočnikovedeniya istorii Kazakhstana (50-60-ye gody KHKH veka) // Vestnik. Seriya istoricheskaya. №2 (93). 2019. Pp. 153–157. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/download/454/374/>. Accessed July 21, 2025 [Aspects of source studies of the history of Kazakhstan (50-60s of the twentieth century)]. *Bulletin. Historical series*. 2019. № 2 (93). Pp. 153–157. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/download/454/374/>. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otantarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1136–
1147
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

МРНТИ 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1136-1147

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ О КОК ОРДЕ (СИНЕЙ ОРДЕ) И АК ОРДЕ (БЕЛОЙ ОРДЕ): ПРОБЛЕМЫ ЛОКАЛИЗАЦИИ И РЕКОНСТРУКЦИИ В ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Алмат Амантаевич Абсаликов¹, Гулсим Алдабергеновна Бисенова²

¹РГУ «Национальный центр рукописей и редких книг» МКиИ РК
(бульвар Нуржол, д. 12, 010000, Республика Казахстан, г. Астана)
магистр исторических наук, главный эксперт отдела организации
научно-исследовательской работы
<https://orcid.org/0009-0001-4270-3113>. E-mail: aalmat@mail.ru

²РГУ «Национальный центр рукописей и редких книг» МКиИ РК
(Бульвар Нуржол, 12, 010000, Республика Казахстан, г. Астана),
к.и.н., доцент, ведущий эксперт отдела организации научно-исследовательской работы
<https://orcid.org/0009-0001-6435-0187>. E-mail bisenova.1966@inbox.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абсаликов А.А., Бисенова Г.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматриваются две основные точки зрения на происхождение и географическое расположение Кок Орды и Ак Орды в эпоху Золотой Орды. Приводятся мнения ученых, поддерживающих ту или иную позицию. Кроме того, в работе представлены исторические источники с соответствующими комментариями. В целом, тема образования и разделения Золотой Орды на два политических центра имеет важное значение для понимания социально-политических, родо-племенных и экономических особенностей этого государства. Статья посвящена анализу двух ключевых подходов к локализации и историко-географической реконструкции Кок Орды (Синей Орды) и Ак Орды (Белой Орды) в контексте развития Золотой Орды. *Цель и задачи.* Целью исследования является выявление методологических проблем, связанных с трактовкой этих терминов, а также уточнение территориального расположения соответствующих улусов. В рамках поставленной задачи рассматривается сопоставление взглядов исследователей советской и западной историографии, а также анализ корпуса письменных источников, среди которых особое внимание уделяется трудам Муин ад-Дина Натанзи, Гаффари Казвини, Абдибека Ширази и других хронистов. *Материалы и методы.* В работе применяются сравнительный и нарративный методы, позволяющие критически переосмыслить существующие научные интерпретации. Научная новизна исследования заключается в уточнении локализации Ак Орды и Кок Орды на основании исторических источников, а также в обосновании гипотезы о территориальной принадлежности Ак Орды к восточному крылу Улуса Джучи, а Кок Орды к западному. *Результаты.* Полученные результаты позволяют конкретизировать генеалогические связи, политико-административную структуру улусов и пролить свет на причины разночтений,

зафиксированных в ряде русских и восточных источников. Заключение. Таким образом, вопрос о локализации Ак Орды и Кок Орды имеет принципиальное значение для реконструкции политической географии Улуса Джучи и понимания процессов его распада, а полученные выводы способствуют более глубокому пониманию политико-административной структуры Золотой Орды и её внутренней эволюции.

Ключевые слова: Ак Орда, Кок Орда, Бату, Орда-Ежен, Тукай-Тимур, Шибан, Золотая Орда.

Для цитирования: Абсаликов А.А., Бисенова Г.А., Исторические источники о Кок Орде (Синей Орде) и Ак Орде (Белой Орде): проблемы локализации и реконструкции в историко-географическом контексте // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1136–1147. [на рус.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1136-1147

КӨК ОРДА (КӨК ОРДА) ЖӘНЕ АҚ ОРДА (АҚ ОРДА) ТУРАЛЫ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗДЕР: ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КОНТЕКСТТЕ ЛОКАЛИЗАЦИЯ МЕН ҚАЙТА ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Алмат Амантаевич Абсаликов¹, Гүлсім Алдабергенқызы Бисенова²

¹ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің РММ «Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы» (Нұржол желек жолы, 12 үй, 010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

тарих ғылымдарының магистрі, ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру

бөлімінің жетекші сарапшысы

<https://orcid.org/0009-0001-4270-3113>. E-mail: aalmat@mail.ru

²ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің РММ «Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы» (Нұржол желек жолы, 12 үй, 010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ.),

т.ғ.к, доцент, ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру бөлімінің жетекші сарапшысы

<https://orcid.org/0009-0001-6435-0187>. E-mail: bisenova.1966@inbox.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абсаликов А.А., Бисенова Г.А., Паримбекова К.П., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада Алтын Орда дәуіріндегі Көк Орда мен Ақ Орданың шығу тегі мен географиялық орналасуы туралы екі негізгі көзқарас қарастырылады. Әрбір ұстанымды қолдайтын ғалымдардың пікірлері келтіріледі. Сонымен қатар, мақалада тарихи дереккөздер мен оларға қатысты түсініктемелер беріледі. Алтын Орданың екі саяси орталыққа бөлінуі туралы мәселе бұл мемлекеттің әлеуметтік-саяси, рулық және экономикалық ерекшеліктерін түсіну үшін маңызды болып табылады. Мақалада Көк Орда мен Ақ Орданы тарихи-географиялық тұрғыдан локализациялау мен қалпына келтірудің екі негізгі тәсілі сарапталады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты осы атаулардың интерпретациясына қатысты әдіснамалық мәселелерді анықтау және тиісті ұлыстардың аумақтық орналасуын нақтылау болып табылады. Жұмыста кеңестік және батыс тарихнамасындағы зерттеушілердің пікірлері салыстырылып, Мұінәд-Дин Натанзи, Ғаффари, Абдибек Ширази және басқа да шежірешілердің еңбектерін қамтитын жазба дереккөздер корпусы талданады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуде салыстырмалы және баяндау әдістері қолданылып, қолда бар ғылыми интерпретациялар сын тұрғысынан қайта қарастырылады. Тарихи дереккөздер негізінде Ақ Орда мен Көк Орданың локализациясын нақтылау және Ақ Орданың Жошы ұлысының шығыс қанатына, ал Көк Орданың батыс қанатына тиесілі болғаны туралы гипотезаны негіздеу болып табылады. *Нәтижелер.* Алынған нәтижелер ұлыстардың генеалогиялық байланыстарын, саяси-әкімшілік құрылымын нақтылап, орыс және шығыс дереккөздеріндегі алшақтықтардың себептерін түсіндіруге көмектеседі. *Қорытынды.* Сонымен, Ақ Орда мен Көк Орданың орналасу мәселесі Жошы ұлысының саяси географиясын қайта құру және оның ыдырау үдерістерін түсіну үшін айрықша маңызға ие. Ал алынған тұжырымдар Алтын Орданың саяси-әкімшілік құрылымын және оның ішкі эволюциясын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді

Түйін сөздер: Ақ Орда, Көк Орда, Бату, Орда Ежен, Тұкай-Темір, Шибан, Алтын Орда.

Дәйексөз үшін: Абсаликов А.А., Бисенова Г.А. Көк Орда және Ақ Орда туралы тарихи деректер: тарихи-географиялық контексте локализация мен қайта құру мәселелері // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1136–1147-бб. [орысш.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1136-1147

HISTORICAL SOURCES ON KOK ORDA (BLUE HORDE) AND AK ORDA (WHITE HORDE): ISSUES OF LOCALIZATION AND RECONSTRUCTION IN A HISTORICAL-GEOGRAPHICAL CONTEXT

Almat A. Absalikov¹, Gulsim A. Bissenova²

¹Department of organization of scientific research work RSU «National Center for Manuscripts and Rare Books» of the MC of the RK (Nurzhol Boulevard, 12, 010000, Republic of Kazakhstan, Astana)
Master of historical sciences, Chief Expert
<https://orcid.org/0009-0001-4270-3113>. E-mail: aalmat@mail.ru

²Department of organization of scientific research work RSU «National Center for Manuscripts and Rare Books» of the MC of the RK (Nurzhol Boulevard, 12, 010000, Republic of Kazakhstan, Astana), Candidate of historical sciences, associate professor, leading expert
<https://orcid.org/0009-0001-6435-0187>. E-mail: bisenova.1966@inbox.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Absalikov A.A., Bissenova G.A., 2025

Abstract. Introduction. This article examines two main viewpoints on the origin and geographical location of the Kok Orda and Ak Orda during the Golden Horde era. It presents scholarly opinions supporting each perspective. Additionally, the work includes historical sources with relevant commentary. The topic of the division of the Golden Horde into two political centers is of significant importance for understanding the socio-political, tribal, and economic features of this state. The article focuses on analyzing two key approaches to the localization and historical-geographical reconstruction of the Kok Orda (Blue Horde) and Ak Orda (White Horde) within the development context of the Golden Horde. *Objective and Tasks.* The purpose of the research is to identify methodological problems related to the interpretation of these terms and to clarify the territorial location of the respective uluses. The study compares the views of Soviet and Western historiography and analyzes a body of written sources, with special attention to the works of Muin ad-Din Natanzi, Ghaffari, Abdibek Shirazi, and other chroniclers. *Materials and Methods.* Comparative and narrative methods are applied to critically reconsider existing scholarly interpretations. The scientific novelty of the study lies in refining the localization of Ak Orda and Kok Orda based on historical sources and in substantiating the hypothesis that the Ak Orda belonged to the eastern wing of the Jochid Ulus, and the Kok Orda to the western. *Results.* The findings help clarify genealogical links, the politico-administrative structure of the uluses, and shed light on the causes of discrepancies found in several Russian and Eastern sources. *Conclusion.* Thus, the issue of locating the Ak Orda and Kok Orda is of fundamental importance for reconstructing the political geography of the Ulus of Jochi and understanding the processes of its disintegration. The findings contribute to a deeper understanding of the political and administrative structure of the Golden Horde and its internal evolution.

Keywords: Ak Orda, Kok Orda, Batu, Orda-Ejen, Tuqai-Timur, Shiban, Golden Horde.

For citation: Absalikov A.A., Bissenova G.A. Historical Sources on Kok Orda (Blue Horde) and Ak Orda (White Horde): Problems of Localization and Reconstruction in the Historical-Geographical Context // Otan tarikhy. 2025. Vol. 28. No 4. Pp. 1136–1147. [In Rus.].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1136-1147

Введение. Изучение истории Золотой Орды, в частности, процесса формирования Кок Орды (Синей Орды) и Ак Орды (Белой Орды), остаётся актуальной задачей для исследователей, занимающихся историей Золотой Орды. Эти образования были не только политико-военными центрами, но и важными звеньями в формировании этнополитической карты евразийского пространства XIII–XV веков. Несмотря на наличие обширного корпуса письменных источников, как восточного (персидские, арабские, тюркские хроники), так и западного происхождения (русские

летописи, европейские хроники), вопросы локализации и историко-географической реконструкции Кок Орды и Ак Орды до сих пор вызывают острые научные дискуссии. Одной из ключевых проблем является противоречивость сведений источников относительно их территориального расположения. В одних исторических текстах утверждается, что Ак Орда (Белая Орда) находилась на востоке Золотой Орды, а Кок Орда (Синяя Орда) на западе; в других же источниках, напротив, Синяя Орда локализуется на востоке.

Предполагается, что историческая путаница в определении и локализации Кок Орды (Синей Орды) и Ак Орды (Белой Орды) во многом обусловлена социально-политическими изменениями, происходившими в Улусе Джучи. Эти изменения сопровождались сменой парадигм, понятий и наименований территориальных и государственных образований. Немаловажную роль сыграли и внутренние противоречия между чингизидскими кланами в борьбе за власть, которые в конечном итоге способствовали распаду самой Золотой Орды. В совокупности все эти факторы привели к противоречивым трактовкам относительно расположения Ак Орды и Кок Орды в структуре Улуса Джучи. Исходя из этого, автор, опираясь на исторические источники, предпринял попытку более точно определить расположение Ак Орды и Кок Орды. При этом следует отметить, что реконструкция и точная локализация этих орд требует комплексного анализа источников с учётом их специфики, языка, времени создания и политического контекста. Цель настоящей статьи является анализ исторических свидетельств, связанных с Кок Ордой и Ак Ордой, выявление ключевых проблем их локализации, а также рассмотрение возможности реконструкции их территориального размещения в историко-географическом контексте.

Материалы и методы исследования. В данном исследовании мы использовали различные тюрко-персидские исторические источники и хроники, среди которых можно выделить «Мунтахабат Таварих» Натанзи, «Тарих Джахан Ара» Гаффари, «Такмилат аль Ахбар» Абдибека Ширази, «Муиз аль Ансаб» и другие исторические источники. Мы использовали сравнительный и нарративный методы исследования.

В исследовании применён сравнительный метод, позволивший сопоставить данные персидских, тюркских и арабских источников, а также взгляды советских и западных историков. Это дало возможность выделить общие элементы и противоречия, а также уточнить локализацию Ак Орды и Кок Орды. Использование нарративного метода позволило проанализировать повествования, а также политический контекст, в котором создавались хроники. Это помогло понять, каким образом формировались различные исторические интерпретации и почему возникли расхождения в их локализации.

Результаты. Вопрос о географическом расположении, границах Ак Орды и Кок Орды в составе Золотой Орды, а также об их политико-административном статусе занимает важное место в исследовании социально-политического устройства Улуса Джучи в XIII – начале XV веков. В научной среде по этому поводу сформировались две основные точки зрения, каждая из которых опирается на данные исторических источников и обладает определённой аргументационной базой. В данной работе будут представлены обе позиции с акцентом на анализ первоисточников. Особое внимание уделяется определению точного местоположения и границ Ак Орды, а также критическому осмыслению взглядов Ж. Сабитова и А. Кушкумбаева, согласно которым термины «Кок Орда» и «Ак Орда» обозначали лишь ставки правителей, а не самостоятельные государственные образования [Сабитов, Кушкумбаев, 2016: 561].

А) Советская историография. Ответ на некоторые критические замечания

В советской исторической науке превалировала традиционная точка зрения, которая основывалась на исторических хрониках, где расположение Ак Орды было установлено на Востоке, а Кок Орды на Западе. Данной позиции придерживались А.А. Ромаскевич, С.Л. Волин, Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский [Тизенгаузен, 1941: 307], и другие советские историки. Однако начиная с 60-х годов прошлого века, ряд советских исследователей, такие как М.Г. Сафаргалиев [Сафаргалиев, 1960: 279]. Г.А. Федоров-Давыдов, посчитали ошибочным мнение Натанзи о расположении Ак Орды на Востоке, а Кок Орды на Западе. Уже к 80-м годам XX века часть советских историков-медиевистов пришли к консенсусу, что термин «Кок-Орда» соответствует восточному крылу Улуса Джучи [Федоров-Давыдов, 1968: 368], а «Ак-Орда» западному крылу [История Казахской ССР, 1979: 422].

Тем не менее, работа Натанзи заслуживает своего внимания. Аноним Искандера (Мунтахабат Таварих Муини) в действительности располагает информацией об Ак Орде, которая не встречается ни в одном другом источнике до Натанзи. Если работы Низам ад Дина Шами, Шараф ад Дина Али

Йазди и других тимуридских историков ограничиваются общими данными о правителях Улуса Джучи, при этом они не разделяют их на Ак Орду и Кок Орду, то Натанзи дает подробное описание хронологии правителей Ак Орды и Кок Орды. Он дает описание каждого отдельно правителя, сообщает сведения о времени их правления. Все это наглядно показывает, что Натанзи пользовался источниками, которыми не пользовались ни Шахи ни Йазди ни другие тимуридские историки. Указание Федорова–Давыдова, что Натанзи и Хафиз Аbru могли использовать один общий источник, на наш взгляд нуждается в дополнительном исследовании, в частности многие моменты касательно правления после Тимура в обеих работах значительно разнятся и не совпадают, из чего можно сделать вывод, что они скорее не могли, пользоваться общими источниками. Предположение А.А. Ромаскевича и С.Л. Волина, что Натанзи в описании правителей Ак Орды и Кок Орды пользовался, тюркскими источниками, написанными староуйгурским письмом, заслуживает своего пристального внимания. Это предположение подтверждается тем, что автор действительно использовал достаточное количество тюркских слов, вперемишку с фарси при написании «Мунтахабат Таварих», что может указывать на тот факт, что он использовал тюркские местные источники. Например: «Ярлык», «Уруг», «Курултай», «Булгак», «Ясак», «Уймак (Аймак)», «Иль», «Ильчи» (Ильчиён), «Йаги», «Туй», «Джарга», «Ярламышы», «Илакмышы», «Юрт» и т.д.

Надо отметить, что М.Г. Сафаргалиев в своей работе, в частности, писал: «Правитель Синей Орды Сасы Бука сын, и приемник Баяна, «Соблюдал правила подчинения повиновения, не сходил с большой дороги службы ...Узбек хану, и не уклонялся ни от одного вызова и курултая». Сасы Бука умер 1321 году, а его сын Эрзен «по указу Узбек хана» стал править Синей Ордой, и, как и отец, «проявлял повиновение и подчинение Узбеку» [Сафаргалиев, 1960: 65]. Однако ссылка, которую дает Сафаргалиев М.Г. на Тизенгаузена В.Г., т.е. извлечение из Анонима Искандера «Мунтахаб Таварих» Натанзи, не верная. Если мы обратимся к самой парижской рукописи и печатному критическому изданию Натанзи, сделанному Ж. Обеном, мы видим, что речь идет об Ак Орде (Белой Орде), а не Кок Орде (Синей Орде), и Натанзи предельно точно обозначил ее границы. Также в извлечении В.Г. Тизенгаузена, на которое ссылается М.Г. Сафаргалиев, такой информации не приводится⁵.

Что касается доводов Сафаргалиева М.Г. касательно ошибочности мнения Натанзи по поводу расположения Белой и Синей Орды, мы не нашли с его стороны никакой серьезной аргументации. А.Г. Федоров-Давыдов в своей работе «Аноним Искандера» и термины Ак Орда и Кок Орда писал: «Возможно, обратив внимание на то противоречие, что земли по Сыр-Дарье, принадлежавшие потомкам левого крыла, оказались по его изложению, за потомками Ногай, представителя правого крыла, и введя для разрешения этого противоречия новые термины «Ак Орда» и «Кок Орда», Аноним Искандера приписал эти термины именно вторичному делению: левое крыло улуса дома Бату у него стало Кок Ордой, а правое крыло (потомки Ногай), – «Ак Ордой». То есть «Аноним Искандера» правильно употребил значение этих терминов, но только не для первоначального членения на Улусы сыновей Джучи – Бату и Орды, а для вторичного членения улуса Бату на улус Ногай и улус Токты» [Федоров-Давыдов, 1968: 229].

Как мы видим данное утверждение А.Г. Федорова-Давыдова основывается только на его предположении, как он сам пишет: «Возможно...». Данное предположение основывается на гипотезе, что Натанзи ошибочно отнес детей Нукая к правителям левого крыла (Ак Орды), когда писал: «Группа левой стороны от границ Улуг Тага и Синкир Йагача и Каратала до границ Туласа [Таласа] и земель Джанда [Джента] и Барчиканда относятся к детям Нукая, известные как земли Ак Орды» [Муин ад-Дин Натанзи, 2004: 73]. Здесь, как считает А.Г. Федоров-Давыдов, речь идет о вторичном делении улуса Бату на улус Ногай и улус Токты. Далее он пишет: «Ошибки «Анонима Искандера» повторены в сочинении Гаффари, считая невозможным, чтобы потомки Нукая стали ханами левого крыла, он возводит их к Орде (т.е. Орда Ежену)» [Федоров-Давыдов, 1968: 229].

Однако А.Г. Федоров–Давыдов, в том числе часть казахстанских историков, принявших ошибочно его позицию, не учел два важных момента:

А) Муин ад-Дин Натанзи точно и ясно обозначает границы Ак Орды, которые никак не соотносятся с восточной частью Улуса Бату. Это делает маловероятной гипотезу о якобы вторичном делении Улуса Бату на уделы – улус Ногай и улус Токты. Территориальные характеристики, приведённые у Натанзи, указывают на то, что речь идёт о области, выходящей за рамки западного крыла Золотой Орды.

⁵ Т.е. о расположении Ак Орды на Западе, а Кок Орды на Востоке.

Б) Натанзи, говоря о Нукае, чьи потомки правили в Ак Орде, не имел в виду Нукая сына Тутара, сына Бувала. Ошибочная интерпретация привела к появлению гипотез о «внутреннем» делении, то есть о разделении самого Улуса Бату. На самом деле, как видно из контекста, Натанзи имел в виду Нукая, сына Джарука, сына Тумакана, сына Кули, сына Орды Ежена. Именно Нукай взойшёл на трон в Ак Орде, государственном образовании, границы которого чётко определены не только у самого Натанзи, но и подтверждаются рядом других исторических источников. Именно по этой причине Гаффари выводит генеалогию Нукая от Орда Ежена, что связано не с невозможностью потомков Нукая, сына Тутара, наследовать власть в левом крыле, а с реальной политической и родословной принадлежностью правителей Ак Орды к линии Орда Ежена. На это обстоятельство указывает не только Натанзи, но и другие хронисты, к чьим свидетельствам мы обратимся в дальнейшем.

Таким образом, мнения ряда советских исследователей М.Г. Сафаргалиева, Г.А. Федорова-Давыдова, В.Л. Егорова и других исследователей не имеют серьезной научной аргументации.

В советской историографии, в частности, указывалось, что источников, указывающих на то, что Кок Орда находилась на Востоке, а Ак Орда на Западе, очень недостаточно. Этих данных слишком мало для того, чтобы обоснованно заменить традиционное название государства потомков Орда Ежена, т.е. Ак Орды, которое использовалось не только в исторической науке, но и в большом количестве средневековых восточных хрониках, применительно к территории современного Казахстана в XIV – начале XV века [История Казахской ССР, 1979: 150].

Б) Западная историография вопроса

Одного из тех, кто исследовал данный вопрос среди европейских исследователей можно назвать Йозефа фон Хаммера-Пургшталь, известного австрийского историка-востоковеда, который по праву считается одним из наиболее великих ориенталистов в истории. Хаммер-Пургшталь, используя различные исторические источники и хроники, научно и аргументировано обосновал и локализовал точное расположение и географические границы Ак Орды на востоке и Кок Орды на западе. Кроме того, он аргументировал ошибочность мнения некоторых русских историков относительно расположения Кок Орды на Востоке [Hammer-Purgstall, n.d.]. Также стоит отметить заслуги выдающегося немецкого ориенталиста Бертольда Шпулера [Spuler, 1965:638], английского исследователя Стэнли Лейн-Пуля [Лейн-Пуль, 2020:349] и французского исследователя Поля Пеллио [Histoire descampagnes de Gengis Khan, 1951: 300], которые с упором на различные исторические хроники также предельно точно обосновали и локализовали Ак Орду на востоке (современный Центральный и Южный Казахстан), а Кок Орду на западе.

Упоминание Кок Орды на западе, Ак Орды на востоке в исторических источниках:

А) Натанзи писал: «После того, как Токта(й) покинул этот мир, потомки их разделились на две части. Одни⁶ стали называться Арам Кан, или Кок Орда. Они включали территории Уруса⁷ (Русь), Черкес⁸, Ас⁹, Махши¹⁰, Булар (Булгар), Маджар¹¹, Укек¹², Башкурт, Либтай¹³, Хаджи Тархан и Ак Сарая в свои владения. Другая часть получила во владения Джанд (Джента), Барджиканд, Сыгнак. Они стали называть себя «Сол кул» или Ак Орда. Это правило продолжалось до периода правления Бердыбека [Натанзи, 2004: 145].

Б) В другом месте границы Ак Орды и Кок Орды Натанзи обозначает следующим образом: «После этого (т.е. войны между Туктой и Нукаем) Улус Джучи разделится на две части. Левая сторона от границ Улуг Тага, Сингир Ягача, и Каратала и до границ Тулуса, области Джанда (Джента), Барчиканда относятся к детям Нукая, они известны как Ак Орда. Другая часть правая сторона. Их границы Ибири и Сибири, Рус и Либка, Укек и Маджар, Булгар и Башкурт и Сарай Берке» [Натанзи, 2004:70-73].

⁶ Т.е. потомки Токты

⁷ Т.е. Русь

⁸ Т.е. территории Северного Кавказа

⁹ Территория части Северного Кавказа

¹⁰ Территории Среднего Поволжья

¹¹ Скорее всего земли Северного Кавказа.

¹² Укек – район Саратовской области

¹³ Либтай (Лабтай), вероятно, территории современной Беларуси.

В) Кази Ахмад Гаффари Казвини в «Тарих Джахан Ара» о границах Синей и Белой Орды, в частности, писал: «Слово первое о султанах Кок Орды (Синей Орды). Вилайт правой стороны: Арсан (Рус) и Лика и Улак (Укек) и Маджар и Каран (Казан), относятся к нему» [Натанзи, 2004:70-73]. Далее Казвини пишет: «Владения [вилайт] левой стороны [т.е. Ак Орды], от границ Улуг Тага до Каратала, и до границ Луса (Пуса¹⁴), относится к этому Улусу» [Гаффари, 1963: 205].

Г) В «Маджмуат Таварих» Хейдара Рази писал: «Упоминание султанов Кок (т.е. Кок Орды), которые из потомства Джуджи (Джучи)...». Далее он пишет: «Владение левой стороны (букв. руки), от Итифака (в извлечении Тизенгаузена – Улуг Таг)а [Тизенгаузен, 1941: 214] до Фуртаса¹⁵ и Руса¹⁶, были под их [Ордуидов] контролем» [Ар-Рази, 1619: 844].

Д) Абдибек Ширази в «Такмилат аль Ахбар» пишет: «Племена Кок Орды¹⁷. Вилайт правой стороны. «Урус¹⁸, Маска, Алан, Маджар, Булгар, и Казан (входят в этот Улус)». Далее автор пишет: «Династия – [племена] заявившие о себе как «Ак Орда» их границы от Улуг Така [Улы Тау] до Каратала, относятся к границам этого Улуса [Ак Орды] [Ширази, 1990: 112].

Е) Мунаджим Баши в «Джамиу ад Дувал» пишет: «Раздел первый (выход первый) об упоминании Кок Орды, и они люди правой стороны (асхабйамин – اصحاب اليمين) [Мунаджим Баши, б.г.: л. 518]. Далее он пишет: «Раздел второй в упоминания Ак Орды и левой стороны (людей левого крыла– асхабашшимал الشمال). Сюда входят владения Сыгнака, Сабрана (Саурана), и Отрара...». Далее о границах Ак Орды он пишет: «(Их земли) в границах Улуг Тага и до Каратала и Сагурлуса» [Мунаджим Баши, б.г.:л. 250].

Из вышеприведенных материалов мы видим, что разделение на правую и левую стороны Улуса Джучи, (т.е. когда левое крыло отошло к потомкам Орды (Орда Ежена), а правая сторона к потомку Бату), произошло еще при правлении Бату хана. Далее после сражения между Тактой и Нукаем, правая сторона получила название Кок Орда, а левая соответственно Ак Орда.

Упоминание Кок Орды на востоке, а Ак Орды на западе в исторических источниках:

А) Некоторые казахстанские исследователи, опираясь на данные из «Муиз ал-Ансаб», где указано, что Кок Орда относится к Орда-Ежену, пытались обосновать её географическое расположение как ставку, а не как государственное образование на востоке, то есть в пределах Улуса Орда Ежена [Сабитов, Кушкумбаев: 2016: 561]. Так в описание Орда-Ежена автор(ы) «Муиз» пишут: «Орда был старшим сыном из детей Джуджи (Джучи) во времена отца и после этого он имел привилегии и величие. Но власть (султанат) после Джуджи перешла к Бату. Орда же был доволен властью Бату, он (Орда) сидел в собраниях на месте отца (т.е. Джучи) и ярлыки, которые Мунке хан писал, как законы Ясы, имя Орды стояло всегда впереди. Орду также называли Ичен (Ежен). Он (Орда) и Исен (Илин) оба были от одной матери. У него было три великие (главные) жены, все они из рода Конкират. Детей его урука (т.е. семьи или клана Орды) называли Кок Орду» [МуизXV: Л-19].

Б) В Никоновской летописи, как об этом пишет К. Ускенбай, приводится следующая информация: «Того же лета (1377 г. – К.У.) перебежа из Синие Орды за Волгу некий царевич именем Арабша, в Мамаеву Орду Воложскую...» [Ускенбай, 2006: 353–380].

Использование термина Синя Орда по отношению к Восточной части Улуса Джучи имеется и в других русских летописях [Ускенбай, 2006: 375].

Ответ на эти критические замечания

Ак Орда (т.е. Белая Орда), являвшаяся с военной точки зрения левым крылом войска Улуса Джучи, в некоторых русских источниках именуется Синей Ордой. Тот факт, что Улус Джучи был разделен на левое (Орда-Ежен и три его брата) и правое крыло (Бату и его клан) основывается на работе Рашид ад Дина «Джамиуат Таварих». Рашид ад Дин писал: «Орда (Орда Ежен) был доволен властью Бату, он в собраниях сидел на месте своего отца (т.е. Джучи). Из армии Джучи половина была у него (Орды) половина у Бату. Он (Орда) со своей армией и четырьмя братьями¹⁹: Удуром,

¹⁴ Пус (на основании одного из списков – «Тарих Джахан Ара» Гаффари). У Натанзи в «МунтахабатТаварих» в описании границ Ак Орды указываются границы Туласа, скорее всего у Гаффари под «Пусом» имеются ввиду именно земли Таласа по реке Чу.

¹⁵ Т.е. имеются ввиду племена нижнего Поволжья.

¹⁶ На том основании, что еще Тизенгаузен указывал на то, что имена в «Маджмуат Таварих» сильно испорчены, мы можем предположить, что под «Русом» имеется виду Пус, т.е. река Талас.

¹⁷ Как приводится в примечании к печатному изданию: «Т.к. в рукописном списке было не читаемо, было дополнено из рукописи «Тарих Джахан Ара» Казвини Гаффари».

¹⁸ В «Тарих Джахан Ара» упоминается как «Лус».

¹⁹ Четыре брата вместе с Орда Еженом.

Тукай-Тимуром, Шингкуром (Шингтум) составили левую сторону армии. Его (Улус) до настоящего времени называют принцами левой стороны» [Рашид ад-Дин, 1994: 776]. Как известно в русских летописях Золотую Орду обычно называли просто «Ордой» или «Волжской Ордой», а земли к юго-востоку от Урала обозначались как «Синяя Орда» или «Заяицкая Орда». При этом термин «Ак Орда» в русских летописях не встречается [История Казахской ССР, 1979: 150-151].

Одной из основных причин, как нам кажется, что Синей Ордой в русских летописях называли восточные земли Улуса Джучи, заключалась в том, что действительно Южная Сибирь, вплоть до границ с землями Орды Ежена, входили в состав Синей Орды. Вероятно, именно поэтому в русских летописях все земли на востоке относили к Синей Орде.

Так Натанзи при описании земель Синей Орды писал: «Другая часть правая сторона. Их границы **Ибири и Сибири**, Рус и Либка, Укек и Маджар, Булгар и Башкурт и Сарай Берке» [Натанзи, 2004: 70]. Таким образом, земли Сибири, место расположения Улуса Шибана, относились к Синей Орде.

Дополнительным аргументом в пользу того, что южная и западная Сибирь входила в состав владений Шибана, подчинявшихся Синей Орде, является следующее: в «Дафтар-и Чингиз-наме» (Парижский список) содержатся маргинальные записи, в которых представлена генеалогия Кучум-хана, правителя Сибирского ханства, восходящая к Шибану [Дафтар Чингиз Нама, XVII в.: 82²⁰]. Это, в свою очередь, указывает на то, что территория Сибири, а также земли современного Северного Казахстана входили в состав Улуса Шибана, и Синей Орды. О пребывании Абулхаир хана (шибанида) в Чимге-Тура (Тюмени) и правлении в этом городе приводится в «Таварих Гузида Нусрат Нама». Так, в частности, мы читаем: «Рассказ о том, как хан (Абулхаир) передал должность даруги города Чимги-Тура» [Таварих Гузида Нусрат Нама: 148].

Рис. 1. Карта Золотой Орды (Улуса Джучи) XIII-XV вв. Источник: forum.paradoxplaza.com (дата обращения: 05.09.2025). Дополнена автором статьи в соответствии с хроникой Натанзи «Мунтахабат-таварих», трудом Гаффари «Тарих-и Джахан-ара», Масуда ибн Усмана Кухистани «Тарих-и Абулхаир-хани» и другими историческими источниками.

Отдельного рассмотрения требует произведение «Муиз аль Ансаб», где Улус Орда Ежена назывался «Кок Орда». Как мы указали выше, Сибирь входила в состав Синей Орды, соответственно автор «Муиз» земли Орда Ежена обозначил как Кок Орда только после вхождения этих земель под крыло Улуса Шибана при Абулхаир хане. В «Тарих Абулхаир хани» мы читаем: «В возрасте семнадцати лет он (Абулхаир) в 833 году (1430 г) воссел на трон в год Бижин, т.е. год «буз – инее»

²⁰ На первой и второй страницах хашийя- маргиналии (на полях парижской рукописи) «Дафтара Чингиз Нама» приводится генеалогия Кучум хана, восходящая к Шибану.

(обезьяны) [Кухистани, XVI :486]. Итак, Абулхаир хан стал правителем Дешт-и Кыпчака в 1430 году, когда ему было 17 лет, значит он родился примерно в 1412-13 году. Итак, под властью Улуса Шибана была Сибирь, которая входила в состав Кок Орды. Когда шибанид Абулхаир хан подчинил себе Улус Орда Ежена, все эти земли получили название Кок Орда. Этим и объясняется название Улуса Орды Ежена как Кок Орда. О чем и писали авторы «Муиз аль Ансаб». В «Муиз» в генеалогии Шибана линия Абулхаир хана завершается Ибрахимом и его сыном Хызром. Как мы знаем Ибрахим имел двух сыновей – Хызра и Даулет Шейха, у последнего и родился Абулхаир хан, которого не упоминает «Муиз» [Муиз: Л – 23]. Как считает Ш. Вохидов, начало создание «Муиз» относится к периоду после смерти Барака, т.е. примерно к 1427 году [История Казахстана, 2006: 668]. Затем работа была дополнена группой авторов в разное время, т.е. включая конец XV [История Казахстана, 2006: 6]. Об Абулхаир хане информации не приводится. Тем не менее о его существовании автор, или авторы «Муиз», не могли не знать. С другой стороны, в генеалогии тимуридов, приводится линия Хусейна Байкары, его сына Бадиу Замана Мирзы и линия его сыновей Мухаммада Мумина и Джуджука, т.е. это уже первая половина XVI века. Если линии Хусейна Байкары были приписаны позже, то как объяснить указанные генеалогии других чингизидов и тимуридов которые также относятся к концу XV началу XVI веков? [с.м. «Муиз» л – 191 – л – 193–194]. Таким образом, «Муиз» начал составляться в период между 1427–1430-ми годами и был закончен группой авторов скорее всего в начале XVI²¹ в. Отсутствие же линии Абулхаир хана в «Муиз» мы связываем с политическими особенностями того времени. Так или иначе, когда земли в Дешт-и Кыпчаке перешли к шибаниду Абулхаир хану, земли Орда- Ежена (Ак Орда) получили (на основании «Муиз») свое новое название – Кок Орда в связи вхождением этих земель под власть Абулхаир хана.

Это, как мы считаем, и стало причиной разночтения в исторических источниках. Утверждение некоторых историков, что деление на Кок Орду и Ак Орду относилось только к Западному или Восточному Дешт-и Кыпчаку (как вторичному делению), мы считаем неверным, так как это не соответствует историческим хроникам, где четко обозначены их географические границы.

Ак Орда – ставка или государственное образование?

Ж. Сабитов и А. Кушкумбаев в частности писали в своей статье «Термины Ак Орда и Кок Орда в письменных и устных источниках (к вопросу о семантике терминов)»: «И это название (т.е. политический центр-ставка), исходя из приведенных материалов, несомненно, было связано с Золотой Ордой, – искомая Ак Орда (центральная ставка) [Сабитов, Кушкумбаев, 2016: 566]». Ж. Сабитов неоднократно в своих публичных выступлениях отмечал, что Ак Орда как государственное образование есть ничто иное как исторический миф [Золотая Орда не государство? e-history.kz].

В ответ на это утверждение нужно сказать:

1) Термин «Орда» имеет как минимум два значения, так В.В. Тишин, известный российский историк, в частности, указывал на то, что «Орда» имеет не одно значение, а несколько [Тишин, 2019: 10]. Таким образом, в зависимости от контекста можно понимать значение «Орда» как ставку, так и как государство. Поэтому, когда Ч. Валиханов писал о том, что Орда имеет значение «ставка» он в тоже время не отвергал возможного его другого значения. Так, в частности, он писал: «Улус Джучиев также разделили на две части, которые называются у нас и у персидских источников Ордами». Волжская Орда (или) Золотая (у русских у Рашид ад Дина и «Вассаф») у мусульман Кук Орда (синяя), а другая Ак Орда [Валиханов, 2010: 460].

2) Кутб (Кутб ад-Дин Сараи) в своей поэме «Хосров и Ширин», которая была написана в 1341-1342 годах, и подарена в городе Сыгнаке Танибек хану и его жене Малике – Джамиле хатун, в частности, писал:

جميله خان ملك اول بخت اوركى
اق اوردو دولتى اول تخت كوركى

Джамила хан царица и счастливая красавица
Украшение трона и государства Ак Орды [Кутб, л. 125].

Значение произведения Кутба трудно переоценить. Несмотря на то, что оно не относится к числу исторических сочинений в строгом смысле, содержащиеся в нём сведения представляют

²¹Линия генеалогии Абу Саида (тимурида) (ум. 1469-70 г) и его детей (линия Умар Шейха с.м. л- 199).

значительную ценность для реконструкции политической и культурной истории того времени. Из общего контекста произведения становится очевидным, что речь идёт не о ставке как временной резиденции правителя, а о полноценном государственном образовании. Термин «даулат» в данном случае используется не в значении богатства или благополучия, а именно в значении государства.

3) Муин ад-Дин Натанзи [Натанзи, 2004: 70–73], Гаффари Казвини [Гаффари, 1963: 205], Абдибек Ширази [Ширази, 1990: 112], Мунаджим Баши [Мунаджим Баши, б.г.: л. 250], Хейдар Рази [Ар-Рази, 1619: 844] и другие хронисты в своих ценных и значимых исторических хрониках Ак Орду и Кок Орду представляют как полноценные государственные образования: Ак Орду на востоке, а Кок Орду на западе, включая Западную Сибирь (на востоке). Эти государственные образования имели чётко обозначенные границы, собственное войско, столицу и другие атрибуты государственности.

В данном исследовании были проанализированы и сопоставлены различные исторические источники, такие как «Мунтахабат-таварих» Натанзи, «Тарих-и Джахан-ара» Гаффари, «Такмилат аль-ахбар» Ширази, «Муиз ал-ансаб» и другие. Также была подчеркнута важность трудов европейских медиевистов, в частности Хаммера-Пургшталя и Шпулера, чьи позиции по данному вопросу были сопоставлены с мнением советских исследователей А.А. Ромаскевича и С.Л. Волина. Сравнительный анализ этих данных позволил выявить существенные расхождения в трактовке локализации Кок Орды и Ак Орды. В одних источниках (например, у Натанзи) Ак Орда отнесена к востоку, к Улусу Орда Ежена, тогда как в других Кок Орда связывается с восточной частью Улуса Джучи (Муиз). Это противоречие, отразившееся в историографии, мы подробно проанализировали. Особое внимание уделено указанию в «Муиз ал-ансаб» на земли Орда Ежена как Кок Орду, что, по нашему мнению, связано с последующим вхождением этих территорий в состав Улуса Шибана. Кроме того, отмечено, что характер изложения в «Муиз ал-ансаб» во многом отражает политическую конъюнктуру своего времени, что оказывает влияние на достоверность отдельных сведений в этом историческом источнике.

Заключение. Анализ письменных источников показал, что проблема локализации Кок Орды и Ак Орды выходит за рамки сугубо географической дискуссии. Она затрагивает более широкие аспекты: структуру власти в Улусе Джучи, происхождение и развитие политических центров, роль потомков Орда Ежена, Бату и Шибана в управлении различными регионами Золотой Орды, а также особенности восприятия этих образований в разных источниковедческих и историографических традициях. Разночтения, зафиксированные в персидских хрониках, русских летописях и трудах востоковедов, обусловлены, прежде всего, различиями в понимании исторических данных в контексте социально-политических изменений XIV–XV веков. Важно отметить, что термин «Орда» имеет как минимум два смысловых значения: как ставка (резиденция) и как государственно-административное образование. В связи с этим его понимание требует тщательного контекстуального анализа для правильной исторической интерпретации.

На основании анализа представленных материалов можно сделать вывод, что локализация Ак Орды в восточном крыле Улуса Джучи, а Кок Орды в западном, включая часть Западной и Южной Сибири, получает наибольшее подтверждение в письменных источниках. Подобное географическое разграничение стало причиной иного восприятия в ряде русских летописей, где Кок Орда отождествлялась с восточными землями. Историческая путаница также связана с тем, что Улус Шибана, занявший территорию Западной Сибири земли, ранее принадлежавшие Орде Ежена (то есть Ак Орде), подчинил их себе. В результате этого в «Муизе» эти земли стали обозначаться как Кок Орда. Подобные упоминания привели к разночтениям и противоречивым интерпретациям среди историков.

Более того, исследование показывает, что и Ак Орда, и Кок Орда представляли собой не просто ставки кочевой знати, а самостоятельные политико-территориальные образования со своими правящими династиями, административной структурой и внешнеполитической активностью. Таким образом, проведённое исследование вносит вклад в уточнение территориально-политической структуры Золотой Орды и открывает перспективы для дальнейших научных изысканий в области исторической географии, источниковедения и социально-политической истории Золотой Орды.

Источники

۲۷۰. صفحه. نشر نی، ۱۹۹۰: الاخبار تکمیل تهران عبدالبیک شیرازی – عبدالبیک شیرازی، ۱۹۹۰.

518. مكتبة السليمانية مخطوطة الجزء الثاني جامع الدول إسطنبول، ص أحمد بن لطف الله منجم باشي — أحمد بن لطف الله منجم باشي،

احوال چنگیز خان اقساق و تیمور. کتابخانه ملی فرانسه، قرن هفدهم: پاریس-دفتر چنگیزنامه، قرن هفدهم ۸۲ صفحه

خسرو و شیرین، — قطب‌الدین سرای نسخه خطی به زبان ترکی. پاریس: کتابخانه ملی فرانسه، ص. ۱۲۵. فاکسیمیل، ۲۰۲۲. آستانه

تاریخ ابوالخیر خانی مسعود بن عثمان کوهستانی، — مسعود بن عثمان کوهستانی نسخه خطی. پتنا: کتابخانه شرقی خدا بخش، هند، ص. ۴۸۶. فاکسیمیل، آستانه، ۲۰۲۳.

معز الانساب، — معز الانساب. نسخه خطی به زبان فارسی. پاریس: کتابخانه ملی فرانسه، ص. ۲۵۷. فاکسیمیل، آستانه، ۲۰۲۱.

معین‌الدین نطنزی منتخب‌التواریخ — ناشناس اسکندر. تهران: آساتیر، ۱۳۸۳. ۵۱۰ صفحه. تواریخ گزیده نصرت‌نامه. نسخه خطی به زبان ترکی. لندن: موزه بریتانیا، ۱۴۸. فاکسیمیل، آستانه، ۲۰۲۱.

Литература

Валиханов, 2010 – *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений: в 5 т. Т. 4. Алма-Ата: Алатау, 2010. 460 с. تاریخ جهان‌آرا قاضی احمد غفاری، ۱۳۴۲ هـ.ش — قاضی احمد غفاری. تهران: کتاب فروشی حافظ، ۱۳۴۲. ۳۹۲ صفحه.

Греков, Якубовский, 1950 – *Греков А.Ю., Якубовский М.Г.* Золотая Орда и ее падение. Москва: АН СССР, 1950. 516 с.

Золотая Орда не государство? URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/28587>

Hammer-Purgstall, 1940. – *Hammer-Purgstall J.V.* Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. München: Bayerische Staatsbibliothek, 1940. 528 p.

Histoire des campagnes de Gengis Khan, 1951 – Histoire des campagnes de Gengis Khan. Trad. et annoté. Leiden: E.J. Brill, 1951. 300 p.

История Казахской ССР, 1979 – *История Казахской ССР* с древнейших времен до наших дней. В 5 т. Т. 2. Алма-Ата: Наука, 1979. 422 с.

История Казахстана в персидских источниках, 2006 – *История Казахстана в персидских источниках.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузен и обработанные А.А. Ромаскевичем, С.Л. Волиным. Ред. кол.: М.Х. Абусеитова (ответ. ред.). Алматы: Дайк-Пресс, 2006. Т. 3. 668 с.

Лейн-Пуль, 2020 – *Лейн-Пуль С.* Мусульманские династии: хронологические и генеалогические таблицы с истор. введениями / пер. В.В. Бартольда. Москва: Центрполиграф, 2020. 349 с.

Сабитов, Кушкумбаев, 2016 – *Сабитов Ж.М., Кушкумбаев А.К.* Термины Ак Орда и Кок Орда в письменных и устных источниках (к вопросу о семантике терминов) // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Мәңгілік Ел» (г. Астана, 11 сент. 2015) Астана: Мемлекет тарихы институты, 2016. С. 557–572.

Сафаргалиев, 1960 – *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовский гос. ун-т, 1960. 279 с.

Spuler, 1965 – *Spuler B.* Die Goldene Horde: die Mongolen in Russland, 1223–1502. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965. Vol. 18. 638 p.

Тизенгаузен, 1941. – *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. В 2 т. Москва: АН СССР, 1941. Т. 2. 308 с.

Тишин, 2019 – *Тишин В.В.* Еще раз о содержании терминов Орда и категориях «Золотая Орда», «Белая Орда», «Синяя Орда» // *Золотоордынское обозрение.* 2019. Т. 7. № 2. С. 11.

Ускенбай, 2006 – *Ускенбай К.* Улусы первых Джучидов. Проблема терминов Ак-Орда и Кок-Орда // *Тюркологический сборник.* Москва: Вост. лит., 2006. С. 353–380.

Федоров-Давыдов, 1968 – *Федоров-Давыдов Г.А.* Аноним Искандера и термины Ак Орда и Кок Орда. История, археология и этнография Средней Азии. Москва, 1968. 368 с.

۲۷۰. صفحه. نشر نی، ۱۹۹۰: الاخبار تکمیل تهران عبدالبیک شیرازی – عبدالبیک شیرازی، ۱۹۹۰.

Sources

Ahmad ibn Lutfallah Munajjim Bashi. Jami‘al-Duwal. Manuscript. Suleymaniye Library. Part 2. Istanbul. XVIII c. 518 p. [in Arabic]

Daftar Chingiz Nama (Ahwal Chingiz Khan waAksak Temur). Paris: Bibliothèque nationale de France, XVII c. 82 p. [in Persian]

Kutb ad-Din Sarai. Khosrow and Shirin. Turkic manuscript. Paris: Bibliothèque nationale de France. XIV c. 125 p. [in Persian]

Mu‘izz al-Ansab. Persian manuscript. Paris: Bibliothèque nationale de France. XV c. 257 p.

Muin ad-Din Natanzi. Muntakhab at-Tawarikh (Anonymous of Iskandar). Tehran: Asatir, XV c. 510 p. [in Persian]

- Rashid ad-Din Hamadani. Jami'al-Tawarikh. Tehran: Al-Burz, XIV c. 776 p. [in Persian]
 Masud ibn Usman Kuhistani. Tarikh-i Abul Khayr Khani. Manuscript. Patna: Khuda Bakhsh Oriental Library, India. XV c. 486 p. [in Persian]
 Tavarikh Guzida Nusrat Nama. Turkic manuscript. London: British Museum. XVI c. 148 p. [in Turkic (Arabic script)]

References

- Valikhanov, 2010 – *Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v 5 t.* [collection of essays] Vol. 4. Alma-Ata: Alatau, 2010. 460 p. [in Russian]
 Ghaffari, 2022 – *Ghaffari K.A. Tarikh-i Jahan Ara* [History of Jahan Ara]. Tehran: Kitabfurushi Hafiz, 1963. 392 p. [in Persian]
 Grekov, Yakubovskiy, 1950– *Grekov A.Yu., Yakubovskiy M.G. Zolotaya Orda i ee padeniye* [The Golden Horde and Its Fall]. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, 1950. 516 p. [in Russian]
 Zolotaya Orda ne gosudarstvo? [The Golden Horde is Not a State?] Available at: <https://e-history.kz/ru/news/show/28587> (accessed 08.06.2025) [in Russian]
 Hammer-Purgstall, 1951 – *Hammer-Purgstall J.V. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland* [History of the Golden Horde in Kipchak, that is: the Mongols in Russia in brief]. München: Bayerische Staatsbibliothek, 1940. 528 p. [in German]
 Histoire des campagnes de Gengis Khan, 1951 – *Histoire des campagnes de Gengis Khan*. Trad. et annoté [History of the Campaigns of Genghis Khan]. Leiden: E.J. Brill, 1951. 300 p. [in French]
 Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikhvremen do nashikh dnei, 1979 – *Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikhvremen do nashikhdnei*. [History of the Kazakh SSR from Ancient Times to the Present Day]. Vol. 2. Alma-Ata: Nauka, 1979. 422 p. [in Russian]
 Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ord. Izvlecheniia iz persidskikh sochinenii, sobrannye V.G. Tizengauzenom i obrabotannye A.A. Romaskevich, S.L. Volin. [History of Kazakhstan in Persian Sources. Extracts from Persian Works, compiled by V.G. Tizengauzen and edited by A.A. Romaskevich and S.L. Volin]. Ed. By M.Kh. Abuseitova (responsible editor). Vol. 3. Almaty: Daik-Press, 2006. 668 p. [in Russian]
 Lane-Poole, 2020 – *Lane-Poole S. Musul'manskie dinastii: khronologicheskie i genealogicheskie tablitsy s istor. Vvedeniami. per. V.V. Bartolda* [Muslim Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions. Trans. V.V. Barthold.]. Moscow: Tsentrpoligraf, 2020. 349 p. [in Russian]
 Sabitov, Kushkumbaev, 2015 – *Sabitov Zh.M., Kushkumbaev A.K. Terminy Ak Orda i Kok Orda v pismennykh i ustnykh istochnikakh (k voprosu o semantike terminov)* Materialy Mezhdunar. nauch. - prakt. konf. «Mangilik El» [The Terms Ak Orda and Kok Orda in Written and Oral Sources: (On the Semantics of the Terms) Materials of the International Scientific-Practical Conference «Mangilik El»], (Astana, 11 Sept. 2015). Astana: Institute of History of the State, 2016. Pp. 557–572. [in Russian]
 Safargaliev, 1960 – *Safargaliev M.G. Raspad Zolotoy Ord* [The Disintegration of the Golden Horde]. Saransk: Mordovian State University, 1960. 279 p. [in Russian]
 Spuler, 1965 – *Spuler B. Die Goldene Horde: die Mongolen in Russland, 1223-1502* [The Golden Horde: The Mongols in Russia, 1223–1502]. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965. Vol. XVIII. 638 p. [in German]
 Tiesenhausen, 1941 – *Tiesenhausen V.G. Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ord* [Collection of Materials on the History of the Golden Horde]. Vol. 2. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, 1941. 308 p. [in Russian]
 Tishin, 2019 – *Tishin V.V. Eshche raz o sodержanii terminov Orda I kategoriyakh «Zolotaya Orda», «Belaya Orda», «Sinyaya Orda»* [Once Again on the Terms Horde and the Categories of «Golden Horde», «White Horde», «Blue Horde»] *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2019. Vol. 7. № 2. Pp. 11. [in Russian]
 Uskenbai, 2006 – *Uskenbai K. Ulusypervykh Dzhuchidov. Problematy terminov Ak-Orda i Kok-Orda* [The Uluses of the First Juchids: The Problem of the Terms Ak-Orda and Kok-Orda] *Tyurkologicheskii sbornik* [Turkological Collection]. Moscow: Vost. lit., 2006. Pp. 353–380. [in Russian]
 Fedorov-Davydov, 1968 – *Fedorov-Davydov G.A. Anonim Iskandera I terminy Ak Orda i Kok Orda. Istoriya, arkhologiiya I etnografiya Sredney Azii* [The Anonymous of Iskander and the Terms Ak Orda and Kok Orda. History, Archaeology, and Ethnography of Central Asia]. Moscow, 1968. 368 p. [in Russian]
 Shirazi, 1990 – *Shirazi A. Takmilat al-Akhbar*. Tehran: Nashr Ney, 1990. 270 p. [in Persian].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1148–
1165
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP /MPHTI /IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1148-1165

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚ НАРАЗЫЛЫҚТАРЫ МЕН КӨТЕРІЛІСТЕРІ МӘСЕЛЕСІНЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Бекзат Акконысулы Молдин^{1,2}, Мәден Асылбек Туреханович³

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
(Ә. Молдағұлова даңғ, 34. 030000 Ақтөбе, Қазақстан Республикасы)
Докторант PhD

<https://orcid.org/0009-0006-7600-2194>. E-mail: moldin.b@zkm.kz

²Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті

³Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
(Ә. Молдағұлова даңғ, 34. 030000 Ақтөбе, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
<https://orcid.org/0000-0003-4498-8105> E-mail: maden.assylbek80@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Молдин Б.А., Мәден А.Т., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанда болған халық көтерілістері мен наразылықтар туралы жүргізілген ғылыми зерттеулерге талдау жасалып, осы мәселенің Отандық және алыс-жақын шет елдердің тарихнамасындағы зерттелу деңгейі анықталған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* 1990-2024 жылдар аралығында жарияланған тарихнамалық деректерге шолу жасап, ондағы көтерілген мәселелердің шеңберінде қарастырылған: жаппай халықты тәркілеу саясатына, күштеп ұжымдастыруға, қазақ халқы үшін ауыр болған ет, астық басқа да экономикалық мәжбүрлеу науқандарына, олардың жүргізілу барысындағы заңсыздықтарға қарсы бағытталған көтерілістер себептерінің, сипатының авторлар тарапынан бағалануының ерекшеліктеріне назар аударту. *Материалдар мен әдістер.* Осы кезеңге дейін жарияланған отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде, соның ішінде монографиялар, мақалалар, мұрағаттық жинақтарда келтірілген материалдар көмегімен көтерілістердің нақты саны мен қатысушылардың ұлттық, әлеуметтік, территориялық құрамы және қамтыған аймақтары туралы ақпараттар деректерді саралау әдісі арқылы сарапталып, оларға берілген бағаларға аналитикалық әдістің көмегімен талдау жасалады. Осыған дейінгі жарияланған тарихи деректер жүйелік әдіспен тәртіпке келтіріледі және де халық наразылықтары мен көтерілістерді басу барысында орын алған заңсыздықтар, көтерілістерге қатысқаны мен оларды қолдағаны үшін сот және соттан тыс органдардың саяси мекемелердің қатыгездік жолмен жасаған жазаларына да баға беріледі. *Қорытынды.* Автор тарапынан XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы кеңестік саясатқа қарсы халық наразылықтары мен көтерілістерінің тарихы жарияланған түрлі әдебиеттер мен тарихнамалық деректерге талдау жасау арқылы мәселенің Отан тарихындағы зерттелу деңгейін анықтап, сараптама жасап, зерттеудің

келешегі, тарихи мәселені алдағы уақытта тарихи хронологиялық, логикалық бірізділік, жүйелік, әлеуметтанулық принциптер негізінде тереңдете қарастыру қажеттігі туралы нақты ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: халық көтерілістері, наразылықтар, тарихнама, зерттелу деңгейі, архив құжаттары, саяси-экономикалық науқандар, күштеп ұжымжастыру, мәжбүрлі отырықшыландыру, жазалау шаралары.

Дәйексөз үшін: Молдин Б.А., Мәден А.Т. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы халық наразылықтары мен көтерілістері мәселесіне тарихнамалық шолу // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1148–1165-бб. [қазақ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1148-1165

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОБЛЕМ НАРОДНЫХ ПРОТЕСТОВ И ВОССТАНИЙ В КАЗАХСТАНЕ В 20-30-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Бекзат Акконысулы Молдин^{1,2}, Мәден Асылбек Туреханович³

¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
(д.34. пр. А. Молдагуловой, 030000 Актобе, Республика Казахстан)
Докторант PhD

<https://orcid.org/0009-0006-7600-2194>. E-mail: moldin.b@zkmk.kz

²Западно-Казахстанский медицинский университет имени М. Оспанова

³Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
(д.34. пр. А. Молдагуловой, 030000 Актобе, Республика Казахстан)

кандидат исторических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0003-4498-8105> E-mail: maden.assylbek80@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Молдин Б.А., Мәден А.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье проведен анализ научных исследований, посвященных изучению восстаний и недовольства в 20-30-годах XX века в Казахстане, определяется уровень изучения данной проблемы в историографии отечественной науки, ближнего и дальнего зарубежья. *Цели и задачи исследования.* Сделать обзор трудов отечественных и зарубежных ученых, в том числе монографий, статей, литературных произведений, опубликованных в период с 1990 по 2024 годы с целью определения оценки авторами их причин, характера восстаний, направленных против политики массовых конфискации у населения, насильственной коллективизации, а также других трудных для казахского народа кампаний экономического принуждения по выполнению планов сдачи мяса, зерна и беззакониям в ходе их проведения. *Материалы и методы.* С помощью материалов, приведенных в опубликованных до этого периода трудах отечественных и зарубежных ученых, в том числе монографий, статей, литературных произведений, анализируется информация о фактическом количестве восстаний и национальном, социальном, территориальном составе участников и охватываемых ими зонах методом дифференциации данных, рассматриваются их оценки с помощью аналитического метода.

Ранее опубликованные исторические данные методом систематизации приводятся в порядок, а также оцениваются неправомерные действия, имевшие место в ходе подавления народных протестов и восстаний, а также жестокое обращение судебных и внесудебных органов с политическими органами за их участие и поддержку. *Заключение.* Автор на основе анализа различной литературы и историографических данных по истории народных протестов и восстаний против советской политики в Казахстане в 20-30-е годы XX века определяет уровень изученности вопроса в истории Отечества, проводит анализ и дает конкретные рекомендации о перспективах исследований, необходимости более глубокого рассмотрения исторического вопроса в будущем на основе историко-хронологического, логического, системного и социологического принципов.

Ключевые слова: народные восстания, недовольства, историография, уровень исследования, архивные материалы, политико-экономические кампании, насильственная коллективизация, принужденная седентаризация, меры наказания.

Для цитирования: Молдин Б.А., Маден А.Т. Историографический обзор проблемы народных протестов и восстаний в Казахстане 1920–1930-х годов // Отечественная история. 2025. Т. 28. № 4. С. 1148–1165. [на казах.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1148-1165

HISTORIOGRAPHIC REVIEW OF THE PROBLEMS OF POPULAR PROTESTS AND UPRISINGS IN KAZAKHSTAN IN THE 1920s–1930

B.A. Moldin^{1,2}, A.T. Maden³

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University,
(34 A. Moldagulova Avenue, 030000 Aktobe, Republic of Kazakhstan)
PhD Doctoral Student.

<https://orcid.org/0009-0006-7600-2194>. E-mail: moldin.b@zkm.kz

²M. Ospanov West Kazakhstan Medical University

³K. Zhubanov Aktobe Regional University,
(34 A. Moldagulova Avenue, 030000 Aktobe, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor.

<https://orcid.org/0000-0003-4498-8105> E-mail: maden.assylbek80@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Moldin B.A., 2025

Abstract. Introduction. The article presents an analysis of scholarly research devoted to uprisings and discontent in Kazakhstan during the 1920s–1930s. It identifies the level of historiographical study of this issue in domestic science as well as in near- and far-abroad scholarship. *Purpose and Objectives of the Study.* The aim of the work is to review the studies of domestic and foreign scholars, including monographs, scientific articles, and literary works published between 1990 and 2024, in order to determine how authors assess the causes and character of uprisings directed against policies of mass confiscations, forced collectivization, and other economically coercive campaigns imposed on the Kazakh population, such as livestock and grain procurement plans, as well as the unlawful actions committed during their implementation. *Materials and Methods.* Using materials presented in previously published works of domestic and foreign researchers—including monographs, articles, and literary works—the study analyzes information on the actual number of uprisings and the national, social, and territorial composition of participants, as well as the areas they covered. Through the method of data differentiation and analytical assessment, the study reviews existing interpretations. Previously published historical data are systematized, and unlawful actions committed during the suppression of public protests and uprisings—as well as the harsh treatment by judicial and extrajudicial bodies toward participants and supporters—are evaluated. *Conclusion.* Based on an analysis of diverse sources and historical data reflecting the history of public protests and uprisings against Soviet totalitarian policies in Kazakhstan in the 1920s–1930s, the author seeks to determine the level of scholarly examination of this topic in national historiography and offers concrete recommendations on the need for further research using historical-chronological, logically consistent, systemic, and sociological principles.

Keywords: popular uprisings, public discontent, historiography, level of research, archival materials, political and economic campaigns, forced collectivization, compulsory sedentarization, punitive measures.

For citation: Moldin B.A., Maden A.T. Historiographical review of the issue of popular protests and uprisings in Kazakhstan in the 1920s–1930s // Otan Tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1148–1165. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1148-1165

Қысқашы. Бүгінгі таңда Қазақстан тарихынан іргелі зерттеулердің саны артып, ғылыми ортада да, жалпы халық арасында да оған деген қызығушылықтың көбейгені қуантарлық жайт. Әсіресе ол

билік тарапынан халық жадынан әдейі өшіруге ұмтылғанымен, санасында сақталған «ақтаңдақ беттерге» қатысты мәселелерді ашуда үлкен маңызға ие болуда. Ашық жария болмағанымен, жалпылама ел білетін, дегенмен, идеологиялық тұрғыдан жасырын болып келген сондай жайттардың бірі – Кеңестік тоталитарлық жүйеге қарсы халық наразылықтары мен көтерілістері туралы шынайылық. Аталмыш кезеңдегі наразылықтар мен көтерілістер туралы арнаулы еңбектер мен мақалалар тарих ғылымында, оның ішінде арнайы ғылыми-зерттеу жұмыстарында, ақпарат құралдарында жарияланып келді және олар жариялануда. Осылардың арқасында жалпылама түрде мұндай көтерілістердің болу себептері, басталған жерлері, қамтыған аумақтары туралы мәліметтер жалпылама жария болды. Алайда, ол білімдер қаншалықты дұрыс, қандай деңгейде ашылған – осы жайттар әлі де тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Бұл көтерілістердің негізгі себептері: тәркілеу, көшпелі аудандарды отырықшыландыру, күштеп ұжымдастыру, ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау бойынша шамадан жоспар орындау науқандары және басқа да факторлар екендігі жасырын емес. Жалпылама көпшілікке танымал оқулықтардағы деректерге сүйенсек, «1929-1931 жж. барлығы 372 көтеріліс жүріп, оның ішінде 25 көтеріліс қарулы сипатты иеленіп, оларға 80 мыңға жуық адам қатынасқан» делінген. Дегенменде осы жұмысты жүргізу барысында бұл мәліметтердің толық еместігі айқындалды. Дәстүрлі өмір салты бұзылған, биліктің асыра сілтеу саясаты, экономикалық реформалардың ғылыми негізсіз жасалуы шын мәнінде көтерілістердің онан ертерек – 1927 жылдан бастау алғандығын және 1933 жылға дейін толастамағандығын, оған қатынасқан адамдардың саны қазіргі ұсынылып жүрген деректердегіден әлдеқайда көп болғандығын көрсетіп отыр. Сондықтан, зерттеу жұмысын жүргізудегі алғашқы саты – осы бағыттағы атқарылған жұмыстар мен зерттеулерге шолу жасау мен сараптама жүргізуден басталуы тиіс. Аталмыш тақырыпқа қатысты әдебиеттер, ғылыми зерттеулер мен деректер бүгінгі таңда біршама деңгейде баршылық. Дегенмен, оларға шолу жасауда жүйелі тұрғы, бірізділікке келтіру мәселесі әлі де жеткіліксіздігі байқалады. Түрліше деректердегі ақпараттарды бірімен-бірін жүйелі байланыстыру, тәртіптеу – тарихи ақиқатты шынайы бейнелеуге көмектесетін басты факторлардың бірі екендігі сөзсіз. Мақалада мен XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы халық көтерілістері мен наразылықтары туралы жарияланған түрлі әдебиеттер мен тарихнамалық деректерге талдау жасай отырып оларды жүйелі түрде көпшілік назарына ұсындық, сондықтан, оларды тарихи оқиғалардың хронологиясына және таралу географиясына байланысты жүйелі тәртіппен саралау – *мақаланың өзектілігі* ретінде ұсынылады.

Себебі, тұтас өлкедегі көтерілістерді зерттеу – болашақтың ісі және өте көп зерттеуді қажет етеді. Жалпы аталмыш тақырыптағы ізденістер – біздің негізгі еңбегіміздің арқауы болмақ. Осылайша, біз тұтас Қазақ өлкесіндегі көтерілістер мен наразылықтарды қарастыра келіп, дедукциялық жолмен, Батыс өңірінде, оның ішінде Ақтөбе облысының барлық аудандарында қамтыған наразылықтар мен көтерілістерге баса назар аударуды жоспарлаудамын. Бұл әрине, алдағы зерттеулердің еншісінде, сондықтан осы мақалада бұған дейінгі жарияланған және зерттелген түрлі тарихи деректерге шолу және сараптама жасалатын болады. Кез-келген жұмысты бастамастан бұрын оның зерттелу деңгейі, бір сөзбен айтқанда – тарихнамасын қарастырып алу қажет. Осыған дейін XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы наразылықтар туралы жарияланған деректемелер біршама болғанымен, оларды бір жүйеге келтіру, мәселенің зерттелу деңгейі толықтай сарапқа салынды деп айта алмаймыз. *Мақаланың мақсаты* да осы мәселелердің тарихнамалық жағы, зерттелуі мен тәжірибесінің және ондағы проблемалардың ашылу деңгейіне талдау жасау болмақ.

Жалпы Қазақ тарихының XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы ақтаңдақ беттерін зерттеу ісі 1990-жылдардан бастау алады. Әсіресе 1992 жылғы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің жанынан құрылған Комиссиясының 31 мамырды тоталитаризм құрбандарын еске алу күні деп белгілеуі, «қазақ халқын ашаршылыққа душар еткен XX ғ. 30-жж. саяси-экономикалық өзгерістерді зерттей келіп, сол кезгі солақай реформа бұрмалаулары туғызған, қайғы-қасіреті айтып жеткізгісіз ауыр ахуалды қазақ халқына жасалған «геноцид саясатының көрінісі» деп бағалауы (жекелеген тарихшылар оны негізінен «тек көшпенді қазақты апатқа ұшыратқан этноцид» деп түйген) тарихты басқаша зерделеуге әкелді. Комиссия жұмысының нәтижелік қорытындылары Жоғарғы Кеңес Төралқасының қаулысымен 1992 жылы 22 желтоқсан күні еліміздің басты газеттері «Егемен Қазақстан» мен «Казахстанская правда» жарияланды. Осы кезден бастап, көптеген жаңа мәліметтер белгілі бола бастады. Дегенмен, түрлі жылдарда бұл зерттеу жұмыстары бәсеңсіп қалғандығы да жасырын емес. Тарихи сананы жаңғыртуға тағы бір септігін тигізген жайт - Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылдың 24 қарашадасы күнгі «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын

толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия жөніндегі» жарлығы бойынша республиканың барлық облыстарында құрылған зерттеу тобының жұмыстары. Оның жұмысының нәтижесінде жария етілген архив құжаттарының жинақтары арқылы көптеген тың мәліметтер белгілі болды. Міне, осы кезеңнен бастап, түрлі жарияланымдар беттерінде аталмыш мәселе бойынша жарық көрген жекеленген мақалалардан бастап, тұтас еңбектер, монографиялар, арнайы тарихи әдебиеттер баспадан шықты. Осы еңбектерді мүмкіндігінше саралау, олардағы келтірілген деректер мен мәліметтерді саралау – жұмыстың басты міндетіне айналды.

Зерттеудің деректері мен әдістері. Мақалада 1990-2024 жылдар аралығында жарияланған отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, соның ішінде монографиялар, мақалалар, әдеби шығармалар қолданылды. Бұларға қосымша ретінде Ақтөбе облыстық мұрағаты және аудандық мұрағаттардағы зерттеулер мен ҚР Президент архивінен алынған ақпараттар сараланып, 1920-30 жылдар арасындағы кезеңдерді зерттеген еңбектерді мен мұрағаттық жинақтар пайдаланылды.

Осы материалдарға талдау жасала отырып, *XX ғасырдың 1920-1930 жылдары аралығында Қазақ өлкесінде Кеңестік билікке қарсылық ретінде болған көтерілістер мен наразылықтар тарихын зерттеу біршама деңгейде жүргізілген, бірақ, оларды жүйелі түрде қамтып, сараптамалық негізде, әлеуметтік, саяси, рухани, географиялық жағынан толықтай саралау әлі де жеткіліксіз, сол себепті аталмыш мәселелерді тарихнамалық тұрғыдан қайта қарау, оларға мұрағат деректерін қосу арқылы шолу жасап, зерттеу қажеттілігі алдағы зерттеудің гипотезасы* ретінде ұсынылуда.

Нәтижелер мен талдаулар. Материалдарға сүйене отырып, осы мақалада, Ақтөбе облыстық мұрағаты және аудандық мұрағаттардағы зерттеулер мен ҚР Президент архивінен алынған ақпараттар, «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиясының» құжаттар мен материалдар жинағы, Алашорда ісі. 1920-1940 жж. құжаттары мен материалдары сараланып, 1920-30 жылдар арасындағы кезеңдерді зерттеген еңбектерді негізге ала отырып бірнеше мәселе қарастырылды.

Талқылау. Жоғарыда айтып өткеніміздей, 20-30 жылдардағы халық наразылықтары мен көтерілістерін зерттеу 1990 жылдардан бастау алатыны белгілі. Бұл туралы ерекше назар аудартатын еңбек - тарихшы Талас Омарбековтың зерттеулері. Оның 1994 жылы жарық көрген «Зобалаң (күштеп ұжымдастыруға қарсылық)» атты оқу құралы мен 1997 жылы шыққан «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» көмекші оқу құралы көптеген мәселелердің бетін ашып береді. Бұл еңбегінде автор «Жаңа ғылыми-методологиялық тұрғыдан өткендегіні бұрмалауларды, догмаларды сын көзбен бағалау, жаңа, көп қырлы концепциялар ұсыну мүмкіндігін толық пайдалана отырып, аталған тарихнаманы үш кезеңге бөліп қарастыруды» ұсынады. Бірінші және екінші кезеңге автор 20-жж. ортасынан бастап, жаппай ұжымдастырудың және күштеп отырықшыландырудың басталуына, яғни 1929 жылдың соңына дейінгі кезең мен 1930 жылдардың зобалаң, ашаршылық, халық көтерілістері, жаппай репрессия уақыттарын жатқызады. Ал үшінші кезең – ұлт зиялыларына шабуыл уақытын – 1937-1938 жылдардағы «үлкен террорды» қамтиды. Ол бұл науқанның басталуын 1928 жылғы И.Сталиннің Сібір сапарынан кейінгі «Бақыттан бас айналу» деген мақаласынан соң басталған шаруалардан астықты күшпен тартып алу әдісін Қазақстан басшылары алғашқылардың бірі болып енгізгенін және Голощекин бастаған республиканың біршама басшыларының «байларға шабуыл» деген бүркеме ұранды жамыла отырып, үлкен әрі ауқымды кез-келген міндеттерді өте қысқа мерзімде зорлық-зомбылықты қолдану арқылы шешкенін, оның салдары қазақ халқы үшін аса ауыр болғанын тарихи кеңестік құжаттармен көрсетті. «Бандиттік» (кеңестік тарихи құжаттарда берілген атау. Автор) бас көтерулер мен ата қоныстан ауа көшулерді есептемегеннің өзінде 1929-1931 жылдары Қазақстанда 372 шаруалар бас көтерулері болғаны айтылады. Жылдарға шақсақ, олардың 54-і 1929 жылы, 241-і 1930 жылы, ал 77-і 1931 жылы болғанын келтіре отырып, көтерілістердің жыл сайын өрістегенін тұжырымдады. 1929-1931 жылдардағы Тақтакөпір, Бостандық, Батпаққара, Созақ, Ырғыз, Қарақұм, Өскемен, Зырян, Шұбар, Балхаш, Шоқпар, Адай Көтерілістерінің себебін, жүру барысын, нәтижесі мен салдарын тарихи құжаттар негізінде зерттеген. Дегенмен, ғалым өз еңбектерінде келтіргендей кейбір аймақтардағы халықтың стихиялық сипаттағы наразылықтары мен көтерілістер әлі де толық зерттеуді қажет етеді [Омарбеков, 1994: 272]. Осыған орай автордың XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы болған еліміздегі тарихи оқиғаларды кезеңделуімен келісе отырып, халық көтерілістерінің 1931 жылмен тоқтамағандығын дәлелдеу қажеттілігі туындайды. Ол әсіресе еліміздің Батыс өңірінде, дәлірек айтсақ, Маңғыстауда, қайта межелеу салдарынан кейін Ақтөбе,

Гурьев (Атырау – авт.) облыстарының құрамына кірген біршама аудандарда 1933 жылға дейін болғанын қосқан жөн.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы көтерілістер мен наразылықтардың алғышарттары мен себептерінің зерттелуі. Көтерілістер мен наразылықтардың басталуына Т.Омарбеков ұжымдастырудың әр түрлі қырларын қарастыра келіп, мәжбүрлі түрде астық, ет тапсыру, шаруалардан жүн, тері, басқада мал өнімдерін өткізуге күштеу - негізгі себеп болып, нәтижесінде «Халық күштеу саясатына деген өзінің наразылықтарын көтерілістер түрінде ғана білдіріп қоймай, өкімет және кеңес белсенділеріне қарсы қастандық жасау, колхоз және совхоз мүліктерін әдейі өртеуге барғаны, елін, жерін тастап көшкені» туралы айтылып, бұл сипаттың еліміздің барлық аймағын қамтығанына баса назар аударады. [Омарбеков, 1997: 320]. Бұл әрине талас тудырмайтын жайт, дегенмен де оны тек қана экономикалық себептермен шектеуге болмайды. Архив материалдарына сүйенсек, көтерілістердің негізгі орталықтары мешіттер мен медреселер болғанына көз жеткіземіз. Сондықтан, себептер қатарына рухани, діни, дәстүрге жасалған идеологиялық шабуылдарды да жатқызған жөн.

1929-31 жылдардағы халықтық наразылықтарды шаруалар қозғалысы түрінде көрсеткен зерттеушілердің пайымдауларының негізінде Т.Омарбеков көтерілістің ұлт-азаттық сипатын ашуда: «...1) Ол бір орталыққа бағынатын, ұлттық мүддені белсенді қорғайтын тұтасқан тасқынға айналды; 2) Көтерілістердің бастаушы, жетекші күші ауқатты қазақ шаруалары және халыққа ықпалды дін басылары болды; 3) 1929-31 жылдардағы қазақ шаруаларының сталиндік коммунистік империяның қатал саясатына, қазақ ауылын оның дәстүрлі даму жолынан тайдыру әрекетіне қарсы белсенді қарсылықтарын - кезінде патшалық Ресей империясының өктемдігіне қарсы жүргізілген қазақ шаруаларының жанкешті ұлт-азаттық қозғалысының заңды, табиғи жалғасы және ең соңғы кезеңі» - деп жүйелі негіздемелер береді. [Мұхатова, 2016: 310, 311].

Көтеріліп отырған мәселені зерттеуде белгілі ғалымдар М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Абылхожин, Қ.С. Алдажұманов мол үлес қосқан. Олар өз еңбектерінде: «Қазақстандағы ұжымдастыру саясаты шаруалар үшін орасан зор әлеуметтік-экономикалық, дәстүрлі өмір мен жүздеген жылдар қалыптасқан экономикалық жүйені түбегейлі өзгерткен процесс болды, соның салдарынан аштық, қожалықтардың мүлкін тәркілеу, күштеп көшіру, көші-қон саясатының демографиялық шығындары көп болды. Нәтижесінде қазақ шаруалары ұйымдасқан алғашқы көтерілістер 1929 жылы күзде басталып, 1931-32 жылдарға дейін созылды. Шаруалардың қарсылықтары көтерілістер, толқулар, зорлық-зомбылық шараларына наразылықтар ретінде көрініс тапты. Бірақ көтерілістер бір-бірінен оқшау, стихиялық көтеріліс болды, жалпы халық көтерілістері өкіметтің теріс саясатына қарсы бағытталған» деп нақтылаған. Сондай-ақ, М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Абылхожин, Қ.С. Алдажұманов Т.О. Омарбеков, К. Жаулин, С. Наушабеков, Ж. Таңатарова отырықшыландыруды зорлық-зомбылықпен жүргізілгендігін ғылыми негіздей отырып, көшпелі халықтың ерекшеліктері ескерілмей, өрескел қателіктерге жол берген *сталиндік седентаризация* екендігіне ерекше назар аудартады. [Қозыбаев и.др., 1992, 1992: 37].

Ал, міне осы тұрғыдан алғанда күштеп отырықшыландыру, яғни седентеризация басты себептің бірі екендігіне назар аударту керек. Жалпы көшпелілерді отырықшыландыруға ұмтылыс XVIII ғасырдан-ақ басталғандығы, ал түрлі реформалар жолымен XIX ғасырда кең көлемде жүзеге асырылғандығы белгілі. Десек те, мәжбүрлі, күштеп, оның ішінде тоталитарлық-террорлық жолмен, қантөгіспен көшпелі өмір салтынан айыру – XX ғасырдағы большевиктік саясаттың еншісі.

Айтып өткеніміздей, осы көтерілістердің себептерін көпшілік ғалымдар экономикалық себептерден іздестіреді. Оларға мәселен, А.С. Зулкашева, Г.Т. Исахан, Ж.А. Сатаева құрастырған құжаттар жинағының II томында дәстүрлі қазақ ауылының өміріндегі түбегейлі өзгерістерді қарастырып, оларда күштеп ұжымдастыру, байларды тап ретінде жою, отырықшыландыру мәселелеріне қатысты деректер жарияланған. Астық жинау, ет науқанына жалпы кеңестер билігінің күштеу саясатына қарсы бағытталған көтерілістерге, ашаршылық кезіндегі халықтың жаппай көшуіне байланысты архив құжаттарына негізделген деректерді [Трагедия казахского аула, 2018: 744] келтіруге болады.

Осылайша, көтерілістердің басты себептерін, біз төмендегідей топтастырғанды жөн көрдік:

- 1) 1927 жылғы астық дайындау науқанынан кейін туындаған ЖЭС тоқтату саясатынан туындаған аса ірі байларды тәркілеу саясаты;
- 2) Мәжбүрлі отырықшыландыру, яғни седентеризация саясаты;
- 3) Кулактарды тап ретінде жою мен оларды жер аудару, олармен «таптық күрес»;

4) Жаңадан құрылған ұжымшарларға таңылған ақылға сыйымсыз жоспар орындау науқандары, салық пен жоспар міндеттемелерінің шектен тыс артуы, олардың жүйесіз жүргізілуі;

5) Кеңестік биліктің «Мәдени революция» саясаты, «ескішілдікпен күрес», «жаңа пролетарлық мәдениет құру» секілді ұрандар арқылы ұлттың рухани болмысын жоюға талпыныстар. Әсіресе, мешіттердің жабылуы немесе діни қызметкерлердің билік тарапынан қудалануы, дәстүрлі мәдениеттегі рухани орталықтың тәрк, тіпті мазақ етілуі;

6) Партия ішілік тазартуды осы жаппай күрес науқаны шеңберінде жүргізу, ру-ауыл аралық, жергілікті кадрлармен «келімсек» кадрлардың күресін жүргізудің арнайы тәсілдерінің біріне айналуы.

1917 жылғы қос бірдей төңкерістің, онан соңғы Азамат соғысының, ЖЭС-ң қазақ даласына тигізген оң және теріс әсерлерін жалпыресейлік толқынмен салыстыруға келмейді, олар империяның шеткері аймақтарында аса бір елеулі бола қойды дей алмаймыз. Дегенмен, ең бір ерекше көрініс тапқаны – 1928 жылғы 27 тамыздағы «Ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу мен жер аудару» туралы Декретінің мақаладағы оқиғалардың басты себептерінің бірі болғанына зерттеушілер тек айтып өткені болмаса, нақты деректер түрінде тоқтала қоймайды. Тек мал-мүлікті ғана емес, ел тізгінін ұстаған жандардың, ағайынға көмек қолын созатын адамдардың бар жиған-тергенін тартып алу, оларды елден аластату – осы наразылықтардың басталуына негіздердің бірі болғаны анық.

Бізге мәлім зерттеулерде «тәркілеу» сөзі көп ретте көтерілістер басылғаннан кейін, олардың салдарымен күрестің бір жолы ретінде қарастырылып өткен.

Барлық бірдей зерттеу жұмыстары бас көтерулердің себептеріне отырықшыландыруды, ұжымдастыруды, артық жоспарлардың таңылуын айтады.

Мысал ретінде мына үзіндіге назар аударып көрелік: «Қазақ шаруаларының мойнына түскен ауыр азаптарды ауыл шаруашылық өнімдерін, оның ішінде астық дайындау науқандарын әкелді. Зерттеушілер тек «екі астық даярлау науқандарының (1928-1929 және 1929-1930 жж.) барысында және үш қана округтің (Ақмола, Петропавл және Семей округтерінің) шеңберінде... 34 120 адам айыпталып, 22 307 шаруашышық әкімшілік жауапкершілікке тартылған, 23 млн сомнан астам мүлік тәркіленіп, 53,4 мың бас мал, 631 мың пұт астық, 258 бірліктегі түрлі құрылыстар тәркіленген...» деп келтірген [Қозыбаев и.др., 1992: 37].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 ж. 24 қарашадағы № 456 Жарлығына сәйкес «Алашорда ісі» 1920-40 жж. құжаттар мен материалдар жинағының «Әулеттерге жасалған қиянат» атты 8-томында 1920-30 жылдардағы халық үшін бас көтергендерге төмендегідей баға берілген: «Антинационалистическая организация широко развернула работу по формированию подпольных районных и областных филиалов организации, вовлечение в них контрреволюционных националистических кадров: алашординцев, бывших карателей, басмачей, активных, участников повстанческого движения, мулл, баев и прочий антисоветский элемент». Мұнан әрі оларға тағылған айыптарға қарайтын болсақ: «участник антисоветских рядовых группировок; активный член к-р националистической организации, проводил контрреволюционную работу направленную на срыв мероприятий ВКП (б) и советского правительства по вопросу коллективизации; как член организации о заданию ее проводил вредительскую деятельность а колхозов завербовал в контрреволюционных группу и.т.д.» 1929-1932 жылдары халық көтерілістерін ұйымдастырып халықты кеңестер билігіне қарсы қойды деп айыпталған бірнеше көзі ашық, сауатты, азаматтардың аты-жөні берілген. Олардың ішінде: Баймурзин К., Демеуов Е., Атагозин Х., Башпаев А., Тлесов Т., Хасанов С., Усербаев С., Сатанов С., Тюребаев Б. т.б. азаматтар көрсетілген [Алашорда ісі..., 2023: 528].

Бұл бағалардан биліктің көтерілістерге қатысушылардың барлығына ортақ «антисоветские элементы» деген атау беріп, олардың әлеуметтік-саяси құрамының ерекшелігін ескермей, бір ұйымға біріктіруге, сөйтіп «ұйымдасқан қылмыс» үшін берілетін жаза арқылы айыпты ауырлатуға ұмтылғанын көре аламыз.

Тарихшы Қ.С.Алдажұманов бас көтерулердің себептері деп «ауылдар мен деревняларда жүргізілген саясатқа ашық қарсылықтарды», «күштеп қысым көрсету мен қатаң үкімдерді» атап көрсетеді. Бас көтерулерге итермелеген нақты себептің ретінде ол «ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындау саясаты, сонымен қатар КСРО ХКК мен ОАК 1930 жылғы 1 ақпандағы тап ретінде кулактар мен байларды жою туралы қаулыларының негізінде тап күресін жасанды түрде шиеленістіру» болғандығын айтады. Мұнан арғы жағдайға тереңірек тоқтала отырып, автор наразылардың бір бөлігі қарсылық көрсету жолына түсіп, оның «бандитизм» ретінде

бағаланғандығын және республиканың шын мәнінде азамат соғысы жағдайында болғандығын көрсетті. 1929 жылдың күзінен 1932 жылға дейін Қазақстанда «шамамен 380 көтеріліс пен шаруалар толқындары» болып өткен. Комиссияның алған бастапқы мәліметтері «30-жылдардағы көтерілістер 80 мыңдай тұрғындарды қамтығанын», «ірі көтерілістерге қатысқаны үшін ғана ОГПУ үштігінің шешімімен ОГПУ 5551 адамның сотталғанын, оның 883 атылғанын» көрсетті. Бастапқы халық көтерілістері бірнеше мың адамның қатысуымен кездейсоқ толқуларға айналды. Ұжымдастырудың басында Қазақстанның әртүрлі аймақтарында ұйымдасқан наразылықтар басталды, бірақ ашаршылық күшейген сайын бұл қозғалыстар бірте-бірте сейілді [Алдажуманов, 1998].

Ендеше, автордың пікірімен келісе отырып, көтеріліс себептеріне басты назар аудартатын тағы бір фактілерге көңіл бөліп көрелік. «1929 жылғы бұрынғы Сырдария округінің Бостандық ауданындағы қарсылықтарда «Кеңес өкіметі жойылсын!», «Кеңес билігі мен коммунистерге қарсы ғаззауат (Қасиетті соғыс)!\», «Жасасын ислам діні!» ұрандары көтерілсе, Батпаққара көтерілісінің қатынасушылары «Мал және астық даярлау науқаны жойылсын!», «Еркін Қазақстан жасасын!», «Дін бостандығы жасасын!», ал Ырғыз және Жітіқара көтерілістерінде халық «Мұсылман діні үшін жан пида!», «Кеңес өкіметі мен коммунистер жойылсын!», «Қазақ халқының өркендеуі үшін!» ұрандарын алған, Биен-Ақсу көтерілісшілері «Кеңес билігі, салықтар, тұқымдық қор мен колхоздар жойылсын!», «Дініміз жасасын!» деп ұрандаған. Ал Катон-Қарағай, Зырянов, Көкпекті жерінде «Кеңес өкіметі жойылсын!», «Сібір автономиялық облысы бөлінсін!», «Еркін сауда жасасын!» деп ұрандаса, Жылықоса ауданында (бұрынғы Гурьев облысы) – «Мал даярлау науқаны жойылсын!», «Дербес хандық құрылсын!» деп бас көтерген көтерген [Мұсағалиева, 2022: 91].

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның «Алашорда ісі» 1920-40 жж. құжаттар мен материалдар жинағының құжаттар мен материалдар жинағының 10 томы – «Сопы» операциясы деп аталады. Онда: билік тарапынан дінбасылар мен діни білімі бар тұлғаларға рухани қысым көрсетіп, «кеңестер билігіне халықты қарсы қойды», «антикеңестік орталықтар құрды», «лаңкестік істер жасады» деген айыптар тағып, қазақ өлкесіндегі басты діни ағымның бірі – сопылық ілімнің дәстүрлі формасына шектеулер қою арқылы күресу саясаты баяндалған. Әсіресе 1920-1930 жылдары «қазақ халқының өміріндегі ислам дінінің тағдыры сынға түскен, халыққа рухани шабуыл дінге қарсы мақсатты түрде күрес жүргізу кезеңі» ретінде көрсетілген. Осы кезеңде діни басыларының рухани жетекшілігімен халық дінсіз билікке қарсы күрестер бастағанын, 1928 жылдан бастап мешіттерде білім берудің, ал 1930 жылы вакфтар (мешіттердің мүлік, ақша алу құқығы) тоқтатылғаны айтылады. Діни қайраткерлер билік тарапынан жүргізіліп жатқан саясатқа өздерінің берген бағаларында: қазақтың дәстүрлі қоғамын бұзу, ашаршылық, жаппай ұжымдастыру, қожалықтардың малын тәркілеу, мешіттер қызметін шектеу үдерістерін халыққа келген «Ақыр заман» деп қортындылап, кеңестер билігінің зұлымдығына төзбеуге шақырған наразылықтары туралы айтылады. БМСБ деректерінде «дінбасылар ресми үндеу жасау арқылы сенушілер өмірін қалыпқа келтіру үшін наразылықтар ұйымдастырып, саяси режимге қарсы үгіт-насихаттар жүргізді. Діни қызметкерлер, ишандар, молдалар, сопыларға қарсы «Ынтымақ», «Филиал» операциясы арқылы күрескен» деген ақпарат берілген. 1930 жылдары Созақ, Тақтакөпір, Қарақұм, Ырғыз көтерілісшілерінің жоспарлары мен бағдарламаларында исламды қалыпқа келтіру талаптары да қамтылған. БСМБ «Сопы» ұйымын тарату операциялары туралы жазбаларында: «Сарбиевтер тобының жұмысы тоқтатылып, 40 адам қамауға алынды. Операция үш топқа жүргізілді: Ильес, Каркула-Ишан, Алланиязов, Кашанов. Сондай-ақ, Орта Азияда жүргізілген Хорезм және Ташауыз операциялары шеңберінде Ақтөбелік «Сопы» тобымен байланысы бар деген жаламен Южахмедов бандасы таратылды. Қарқаралы округінде 90 адам тұтқындалып, 25 адам бандиттік топ құрды деп айыпталып, олардың дүние-мүлкі тәркіленді» – делінген. Сондай-ақ, жинақта халық наразылығынан туындағын «Бұқара мен Түркістанды құтқару одағының» қоғамдық, саяси, экономикалық, діни, ұлттық құндылықтарға бағытталған күресі туралы ақпарат берілген [Алашорда ісі..., 2023: 496].

Көріп отырғанымыздай, осы ұрандардан көтерілістің барлық алғышарттары мен оған түрткі болған мәселелер айқын көрінеді. Және ерекше назар аудартатыны – *экономикалық талаптар, діни, рухани мәселелермен ұштасып, сосын біртіндеп – еркіндік, тәуелсіздік мәселелеріне* қарай ойысқанын да көре аламыз. Бұл күреске көтерілгендердің саяси сауаттылығының артқанын, жай ғана шаруа емес, оларға сауатты басшылықтың да болғанына дәлел бола алады.

Тағы бір дерекке назар салып көрелік: «1937 жылғы Бүкілодақтық халық санағының нәтижелері тек қана халық өсімін көрсетіп қоймай, кулактарды тап ретінде жоюдың, оларды Орал,

Сібір, Қазақстан жеріне жаппай көшіруге қарсылықпен, күштеп ұжымдастырумен қатар жүруінің салдарынан туындаған орасан зор адам шығындарын да ашып көрсетті. Қазақстан халқының 1926-1937 жж. күрт азаюының басты себептері 1928 жылғы бай шаруашылықтарын тәркілеудің, негізінен басым бөлігі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ шаруаларын күштеп ұжымдастырумен, осының барлығының ауқатты адамдарды ғана емес, орташаларды да кулактар ретінде жоюмен, сонымен қатар еш әзірліксіз жергілікті халықты отырықшылыққа көшірумен қатар жүрген саясаттың салдарынан туындады. Осының барлығы бірінші кезекте басым бөлігін байырғы тұрғындар құрайтын ауыл халқының ахуалынан көрініс тапты, ол турасында Қазақ Халық Есепке алудың (Каз Нархозучет – авт) бастығы М.Саматовтың Қазақ Өлкелік партия Комитетінің бірінші хатшысы Л.И.Мирзоянға жіберген 1937 жылғы 14 қаңтардағы Қызметтік жазбасы айқын көрсетеді. 1937 жылғы санақта Кеңес Одағының өзге мемлекеттерінде халықтың саны табиғи және мигранттар есебінен өсуі байқалады. Өзбек КСР (28,8), Тәжік КСР (34,6), Түркімен КСР (18,8), Қырғыз КСР (37,). Автор қазақ даласында жүргізілген кеңестік саясаттың демографиялық салдарын көрсеткен [Асылбеков, Асылбекова., 2016: 146].

Дегенмен де, себептердің бастылары жоғарыда көрсетілгендер екенін ескеріп, ал олардың формалары әр алуан екендігіне басқа да деректер назар аудартады.

1928 жылдың ақпан айының соңында астық даярлау деңгейі біршама төмендейді. Оның басты себебі ауа-райының қолайсыздығы деп көрсетіледі. Шын мәнінде ауқаттылар мен кулактар «Бұл жылы ештеңе берудің керегі жоқ, бәрібір тартып алады» деп қарсылық білдіріп отыр [Совершенно секретно, 2004: 804]. Мұндай пікірлер Ақтөбе округіне қарасты Ақбұлақ, Мәртөк, Темір, Қобда аудандарына қарасты деревня, селолардың ауқаттыларының тарапынан да естілді. Өз тараптарынан «қанаушы», «тонаушы», «біздің үстімізден күн көруші», «екінші басы байлы құқығын құрушылар» деген наразы ойларын жеткізді. Егін шықпауына байланысты нан тапшылығы кезінде Ақтөбе облысының Ақбұлақ, Мәртөк, Темір қалаларында халық кеңсе алдына жиналып нан берулерін талап еткен наразылықтар болды. Көптеген адамдар «Бұл Кеңес үкіметі жаманшылығы жағынан Николай уақытынан да асып түсті, қазір 1921 жылға қарағанда нашар өмір сүрудеміз» деп айқайлайды. Мұндай әрекеттер Қазақстанның басқа жерлерінде де орын алды. Үкімет халық наразылықтарын «кулактар арандатқан контрреволюциялық бас көтерулер» - деп көрсетті [Ақтөбе өңіріндегі..., 2023: 300].

Д.Абеннов, Б.Абеннова, Н. Бейскалиеваның «Саяси – қуғын сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссиясының» ұсынған материалдар жинағында 1933 жылы 28 сәуірде қабылданған БКП(б) ОК мен ОБК-нің «Партиялық тазалау» Қаулысындағы «бөгде-таптық және қас элементтерден тазалауды» басшылыққа алып, партияның ішінде «тінту» жұмысын жүргізе бастады. Соның негізінде 14 шілдеде Камаловтың төрағалығымен Ақтөбе облыстық Бақылау Комитетінің партколлегиясының отырысында кеңес үкіметіне қарсы әрекет ұлттық, буржуазиялық контрреволюция идеологтары, Көтерілістерді ұйымдастырушылар, колхоз құрлысына кедергі жасаушылар, ТОЗ-ға іріткі салушылар, қасақана малдың көзін жоюшылар, аштық пен кедейшілікке итерушілер, отырықшылыққа кедергі жасағандар деген айып тағылған бұрынғы байлар мен олардың балалары, ишандар, молла мен олардың балалары, саудагерлер, орта шаруалар, ауқаттылар мен кедейлер, барлығы 33 адам БМСБ-ның түрмесіне тығылып, арғы тағдырлары белгісіз қалған» – делінеді [Ақтөбе өңірінде..., 2023: 260].

Партия ішілік тазартуды осы жаппай күрес науқаны шеңберінде жүргізу, ру-ауыл аралық араздықты қоздыру, жергілікті кадрлармен «келімсек» кадрлардың күресін ұйымдастыру – биліктің арнайы тәсілдерінің бірі деген пікір де назардан тыс қалмауы тиіс. Бұл әсіресе көтерілістер науқандары басылып, ол «жаппай террор» мен репрессияларға ұласқан кезде өз «нәтижесін» берді де.

Кеңестік дәуірдің солақай саясатының салдарлары біздің ғана емес, шет елдік тарихшылардың да назарынан тыс қалмады. Ағылшын зерттеушісі, тарихшы Роберт Конквест өзінің зерттеу еңбектерінде Кеңес Одағындағы саяси қуғын-сүргін мәселелерін кең көлемде зерттеп, XX ғасырдың отызыншы жылдарындағы сталиндік үлкен террор жөніндегі жеке еңбектерін жариялады. Конквесттің 1986 жылы Нью-Йорк қаласында баспадан шығарылған «The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine кітабының екінші бөлімінде Кеңес Одағының күштеп ұжымдастыру саясатының салдары баяндалды. Онда шетелдік оқырмандарға алғаш рет ұжымдастыру саясатының зардаптары мен олардың негізгі сипаттары ашып көрсетіледі. [Конквест, 1986: 408]. Бұл еңбекті КСРО ыдырамай тұрып-ақ, тарих «ақтаңдақтарын» ашқан алғашқы еңбектердің бірі десек те

болады. Сондықтан, оны нақты деректері аздау болса да, алғашқы антикеңестік тарихнама ретінде басшылыққа алған жөн деп санаймыз.

Француз ғалымы Изабель Огайонның жариялаған еңбегі де қазақ тарихындағы қасіретті зұлмат жылдарындағы оқиғаларға арналған. Автор осы кезеңдегі мәжбүрлі отырықшыландыру, ұжымдастыру және ашаршылық мәселелерін зерттеген. Кеңестік седентаризацияның көшпелі халық үшін өте ауыр, мәжбүрлі түрде болуы халықтың демографиялық, мәдени, әлеуметтік-экономикалық жүйесін түбегейлі өзгерткеніне тоқталған. Ғалым қазақ қоғамында жүрген әлеуметтік өзгерістерді талдап, 1929-1931 жылдардағы шаруалардың көтерілістерінің және наразылықтарының себептері мен салдарларын, олардың қозғаушы күштерін, негізгі жүру ошақтарын көрсетеді [Огайон, 2009: 368].

Ағылшын зерттеушісі Роберт Киндлер де осы тақырыпқа қалам тартып, онда [Киндлер, 2024: 432]. XX ғасырдың 30-жж. саяси және әлеуметтік-экономикалық оқиғаларды қарастырады. Кітапта 20-40 жылдары қазақ көшпелілеріне қатысты жүргізілген ұжымдастыру мен кеңестік саясаттың қатал салдарлары туралы баяндалған. Автор көшпелі халыққа қатысты репрессиялар мен зорлық-зомбылықтардың сталиндік диктатура тұсында ашаршылық пен трагдиялық салдарларға әкелгендігін зерттейді, қазақ қоғамында мәжбүрлі ұжымдастыру мен седентаризация нәтижесінде туындаған әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді де қарастырады. Ол әсіресе өздерінің ғасырлар бойына қалыптасқан өмір салтын тастап, ұжымшарлар мен кеңшарларға отырықшы болуға тура келген қазақ халқына қаншалықты әсер еткендігін сипаттайды. Еңбек қазақ халқының ұлттық болмысы мен ұлттық сана-сезімінің өзгеше түрге енуіне және қазіргі саяси ахуалдың орнығуына ықпал етуіндегі сталиндік саясаттың ролі мен ықпалын да талқылайды.

Американдық зерттеуші С. Камерон XX ғасырдың 30-жылдары қазақ даласында кеңестік саясатқа қарсы наразылықтарды «халық көтерілістері» деп бағалады. Көтерілістің негізгі себептерін «Өлкелік Халық комиссарларының тарапынан жүргізілген асыра сілтеу саясаты, ұжымдастырудағы өрескел қателіктер, жоғарыдан келген жоспарлардың субъективті жасалуы, оған мысалы, Ақтөбе маңында қуаңшылық жерге бидайдың егілуі, құрғақ жерге неге егін егілді деген сұраққа, жоспар берілді деген жауаптың болуы, Ф.Голощекиннің аштықтан қырылып жатқан елге ет және басқа жоспарлардың орындалуын талап етуі» – деп көрсетеді [Камерон, 2020: 360].

Келесі бір американдық ғалымдар Дэвис Р. Және Уиткрофт С. астық даярлау науқандары мен қазақ даласындағы аштықтың экономикалық және әлеуметтік алғышарттарын туралы мәліметтер келтіреді, миллиондаған адамның қырылуына әкелген 1932-1933 жылдардағы «Ұлы ашаршылық» кезеңін сипаттайды [Дэвис, Уиткрофт, 2011: 543].

Көтерілістер мәселелері ресейлік тарихшылардың да еңбектерінде де біршама камтылған. Мысалы ресейлік танымал тарихшы Ф. Сеницын өзінің «Советское государство и кочевники» [Сеницын, 2019: 318]. еңбегінде «көшпелілер оларға қатысты биліктің қолданған отырықшыландыру және ұжымдастырудың қарқынды әдістеріне бейжай қарамады...», «...көшпелі өркениеттің биліктің іс-әрекеттеріне қатысты аса қуатты реакциясы көтерілістер түрінде көрінді» - деп жазады. Сонымен қатар, ол Кеңес Одағындағы барлық көшпелілердің қарсылықтарын зерттей келіп, көп көңілді қазақ халқына бөледі және қарастырылып отырған кезеңге «қашу немесе көшу – қазақтардың белсенді қарсылықтарының бір формасы болды» деген баға береді.

Осы аталған еңбектер негізінен 20-30 жылдардағы көтерілістердің алғышарттары мен себептерін ашуға бағытталған. Ал енді тікелей осы көтерілістер мен олардың жүру барысы туралы еңбектер де жоқ емес. Дегенмен, олардың көпшілігі жалпылама шолу түрінде немесе жекеленген аймақтардағы болған көтерілістерге ғана арналған.

Жоғарыда, мақаланың басында мен жлпылама көпшілікке танымал оқулықтардағы деректерге сүйенсек, «1929-1931 жж. болған көтерілістердің саны 372-ге жетіп, оның ішінде 25 көтеріліс қарулы сипатта жүрді және оларға қатысқан адамдар саны 80 мыңдай» деген болатынын.

Десек те, тарихшылар арасындағы деректік ауытқушылықтар осы көтерілістер мен наразылықтардың жалпы саны қанша деген мәселелерге де қатысты.

Т.К. Алланиязов пен А.С. Таукенов 1929-1931 жылдар аралығында Қазақстанда әртүрлі деңгейде 25-ке жуық қарулы көтеріліс болған деген мәліметтерді алға тартып, наразылықтар мен қозғалыстардың жалпы саны, соның ішінде қарусыз наразылықтардың саны айтарлықтай көп болғанын және көтерілістерді басу үшін жаппай қуғын-сүргін, тұтқындау, ату, жер аудару әдістерін БМСБ мен жергілікті билік қатал жүргізгенін айтады [Алланиязов, Таукенов, 2009: 21].

Аталмыш авторлардың келесі бір еңбегінде шаруалардың қарулы көтерілістерінің тарихына арналған тың ойлары былайша сипатталған: «1929-1931 жылдардағы қарулы көтерілістерді зерттей

келе, алдыңғы деректердегідей 372 емес, ірі 25 қарулы көтерілістер, 545 астам шабуылдар болған, оған 100 мыңнан астам халық қатысқан» – деген қорытынды жасалған. Кітапта ұжымдастыру кезеңіндегі Қарағанды облысының Шет ауданы мен Қарсақпай өңіріндегі шаруалар көтерілістерінің тарихы туралы зерттеулердің нәтижелері келтірілген [Алланиязов, Таукенов, 2000: 166].

Жалпы біз көп ретте халық наразылықтарын тек көтерілістер түрінде ғана қарастырамыз. Дегенмен, халықтың бас көтерулерімен қатар, белсенділерге, арнайы уәкілдерге, үкімет адамдарына қастандық жасау фактілері, болмаса, ішінара «бүлдіру» әрекеттері де болғанын есте сақтау қажет. Мәселен, М.Қ. Қойгелдиев, Т.О. Омарбеков «Тарих ғылымы не дейді?» атты еңбегінде: «1930 жылы 24 мың бай-кулақтардың қожалықтарын халық бұрын тұрмаған, шөлейт жерлерге жер аударып, күн көріс құралы болған малдан жұрдай қылып халықты ашықтан ашық наразылықтарға итермеледі. Қазақстанда 1929 жылы жергілікті өкімет, партия басшыларына қарсы 143 рет қастандық жасалып, 1930 жылы ол көрсеткіш 139, ал 1931 жылы 178 рет болған. Халықтың жаппай бас көтерулері де бұл жылдары жеке алғанда 54, 241, 77 рет болған. Колхоздардың мүлкін өртеп жіберу, малды улау тәрізді қылмыстар да орын алған [Қойгелдиев, Омарбеков, 1993: 203]. 1930 жылы 2 наурызда жарық көрген И.Сталиннің «Табыстан бас айналу» мақаласы БК (б) П Орталық Комитетінің колхоз құрлысындағы партия жолын бұрмалаушылықтар және асыра сіілтеушіліктер туралы 14 наурызда жарық көрген қаулысы қоғамға қатты әсер етті. Күштеп құрылған колхоздардан халықтың 40 пайызға дейінгі мөлшері шығып кетіп жатты» – деп жазады [Хайдаров, 2022: 200].

Сондықтан, көтерілістер, қарулы қарсылықтар, наразылықтар, ішінара және жаппай бас көтерулер, бүлдірулер, белсенділерге жасалған қастандықтар, билік талаптарын орындамау, өзге аймақтарға қоныс аудару кезінде кедергі жасаған әскерлерге, милицияға, арнаулы отрядтарға қарсы ұрыс қимылдары секілді сан-алуан формаларды жүйеге және тәртіпке келтіріп алу да алдағы тұрған міндеттердің бірі. Себебі, шынайы, ауқымды, жаппай көтерілістер мен «тырнақ астынан кір іздеген» «шолақ белсенділердің» не болса соны «контралық әрекет» деп таңуы, болмаса «жеке өшпенділіктің» салдарынан жала жабуы, «жоспардың орындалмауын» – «бүлік» деп табуы сияқты, болмашы, тексерілмеген наразылықтарды қатар қою – сөзсіз дұрыс емес.

Сондай-ақ, отырықшы аудандар мен көшпелі және жартылай көшпелі аймақтардың бас көтерулерінің сипаттары мен жүру барысының да ара жігін ажыратып алған жөн. Бір ғана Ақтөбе облысының түрлі аудандарындағы наразылықтар мен көтерілістер жалпы әлеуметтік, оның ішінде таптық, ұлттық, саяси, демографиялық және басқа да құрамы бойынша жіктей отырып, ерекше зерттеуді қажет етеді. Мәселен, әлеуметтік-таптық құрам тұрғысынан: тәркілеуге ұшырағандар, бұрынғы бай-феодалдар, жер аударылып келген кулақтар, «асыра сілтеуден» ауқатты топтарға жатқызылған «орташалар» (тіпті, олардың жақын туыстары болғандықтан жатқызылған кедейлер де бар болуы – автор), ал кейін билік саясатына ашынған кедейлер де болған. Ұлттық құрам жағынан тек қана көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы байырғы халықтар емес, отырықшы аудандардың украин, белорус, татар, орыс, ұйғыр, дүнген, түркімен, өзбек, қарақалпақ және басқа да ұлт өкілдері қатынасқан. Ал, көп талас-тартысқа әкелетіні – саяси құрам. Себебі, көтеріліске тек қана қатынасып қоймай, оны басқарғандар ішінде тек «антисоветтік элементтер» ғана емес, үкіметке қызмет етіп, кейін, жүргізіліп жатқан саясаттың дұрыс еместігін тсінген, халық жағына шыққан партия және кеңес қызметкерлеріне дейін де болған. Бұған, Адай уезіндегі Тобанияз Әлниязұлы, Атырау өңіріндегі Құныскерей Қожахметұлы, Ерғали Аязбайұлы, Созақтағы Сұлтанбек Шалақов (кей деректе – Шолақов – авт.) және басқа да биліктің құрамындағы жандарды айта аламыз. Және олардың арасында тек ерлер ғана емес, әйелдердің де қатынасулары болған.

Отандық және шет елдік тарихнамада біз қарастырып отырған мәселенің жүру барысын қарастырған әдебиеттерге шолу жасау кезінде тағы бір туындаған мәселе – олардың сипаты және бүгінгі ғалымдардың және көпшіліктің тарапынан берілетін бағалаулары да ерекше талдауды керек етеді.

А.С. Мұсағалиеваның «Отан тарихы» журналындағы мақаласына сүйенетін болсақ, КАКСР бойынша БКП (б) Қазақкомы бойынша ОГПУ-ң «Қазақстан территориясындағы 1929-1931 жж кезеңіндегі көтерілістер мен бандалық наразылықтар туралы» анықтамасында бұл туралы мәліметтер жақсы келтірілген. «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия жөніндегі» Жарлығына сәйкес республиканың барлық облыстарында құрылған жұмыс топтарының бірнеше жинақтары жарыққа шықты. Солардың бірі «Батыс Қазақстан облысындағы халық Көтерілістері 1928-1932 жж. (қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі өңірлік комиссияның материалдары)» жинағында Батыс Қазақстан облысының барлық өңірлеріндегі күшпен ұжымдастыру

саясатына халықтың наразылығы, шаруалар, бай-кулактардың қарсылықтары болғанын нақты архив құжаттарының нәтижесінде көрсеткен. Облыс бойынша көтерілістер мен наразылықтарға шамамен 16 600 халық қатысқан деп топшыланған. Жекелеген аудандардағы көтерілістердің жүру барысы, жетекшілері туралы толық мағұлматтар бергілен. [Хайдаров, 2022: 200]. Аталмыш деректер тек бір ғана Батыс Қазақстан облысына қатысты. Мұндай деректер әр облыста әр түрлі.

Осы ретте 1920-1930 жылдары Қазақ өлкесінің әкімшілік құрылымы жағынан қазіргі кездегіден мүлдем басқаша болғанын, кей облыстар мен аудандардың өзге облыстар территорияларына кіргендігін естен шығармау қажет. Межелегуге дейінгі және онан кейінгі халық санын ескеру, кей аудан халықтарының бірнеше облыс арасында көшіп жүргенін ескерсек, көтерілістер мен наразылықтарға қатынасқан халықтың саны мен құрамы тағы да даулы мәселелерге толы болмақ. Мәселен, бүгін Ақтөбе облысының құрамындағы Ойыл, Байғанин аудандары Орал, Маңғыстау, Атырау территорияларына кірген. Бұл да үлкен зерттеуді қажет ететін мәселе.

Енді осы оқиғаларға берілетін бағалауларға тоқталалық.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ тарихын кең көлемде зерттеп жүрген ғалымдардың бірі Е.Хайдаровтың «Қазақстан тарихы» порталында жарияланған «Банда емес, бостандық үшін күрескендер» мақаласында, «Шындығына келгенде бұлар банды болды ма? «Бандитизммен күрес», «бандалар», «бандалық топтар», «бандошайка» дегенді ойлап тапқан кеңестік өкіметтің өзі еді. Қазіргі тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік идеологиясы және жаңа тарихи сана тұрғысынан қарағанда бұл азаматтарды – бостандық, теңдік, еркіндік үшін күрескендер, сталиндік саяси қуғын-сүргіннің құрбандары деп тануымыз қажет», - деп тұжырымдады [Е.Хайдаров, 2025]. Сонымен қатар, автордың «Жымпиты көтерілісі» [Хайдаров, 2022], «Орда байларының бас көтеруі» [Хайдаров, 2022] - тақырыптарында да мақалалары бар. Автор бұл мақалаларда Батыс Қазақстан облысындағы халық көтерілістерін жаңа архив құжаттары негізінде қарастырып, халық наразылықтарының себеп-салдарына, қозғаушы күштеріне, жетекшілеріне, жүру барысына, тарихи маңыздылығына қатысты ой-тұжырымдар жасаған.

«Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиясының» құжаттар мен материалдар жинағының «Халық көтерілістері» (1929-1931 жж) жинағының 11-томында 1920-30 жж еліміздің барлық өңірлерінде болған халық наразылықтары мен көтерілістері туралы баяндалған, оның ішінде Батпаққара, Абралы, Қаракұм, Адай, Ырғыз, Балқаш, Шұбартау, Табын, Бүйен-Ақсу, Толстоухов, Тактакөпір, Наурызым, Торғай жерлерінде болған көтерілістер туралы нақты мұрағаттық деректер көрсетілген. Зертеушілердің оқиғаларды тұжырымдауында олардың туындай себептері бойынша төмендегідей түрлері келтірілген: 1. Наразылықтар – саяси-экономикалық, әлеуметтік-рухани шектеулерді қабылдамауы. 2. Қақтығыстар – биліктің халық үнін ескермеуі, күштік құрылымдардың асыра күш көрсетуі. 3. Көтерілістер – билік пен азаматтар арасындағы ресми-бейресми келісімнің өрескел бұзылып, қару-жарақтың, жазалаудың іске қосылуы. 4. Ұлт азаттық қозғалыс – отарлық езгіде өмір сүріп жатқан халықтың жері, мемлекеті, ұлты, мүддесі үшін күреске шығуы.

Бұл жүйелеулер Созақ, Ырғыз, Қаракұм, Жетісу, Адай, Абыралы көтерілісі мен оларға қатынасқан көтерілісшілердің тағдырын, шынайы бейнесін ашатын тың деректер негізінде келтірілген. Сондай-ақ, көтеріліс құрамында Алаш қайраткерлерінің де болып, олардың басты кеңесшілер, идеологтар ретінде әрекет еткендігі туралы деректер негізінде айтылады. Жалпы көтерілістің бірнеше себебі және ондағы халықтың қойған талаптары да барынша кеңінен қарастырылған [«Алашорда ісі...», 2023: 600].

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары). «Народный восстания и протесты в Казахстане 1920-1930 гг» деп аталатын жинақтың 4-томында көтерілістер мен наразылықтардың хронологиясына қатысты «Халық көтерілістері мен наразылықтарының бірінші толқыны азамат соғысы жылдарында болса, екінші толқын жалпы халықтық көтеріліс 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында мыңдаған халықтың қатысумен, жүздеген көтерілістердің болғанын құжаттар көрсетеді» - делінген. Сондай-ақ, мұнан әрі: «Көтеріліске қазақтар мен қатар жергілікті орыс, неміс, украин, татар, башқұрт, еврей, өзбек өзге де ұлт өкілдерінің қатысқанын және жалпы халықтың қатысуына әлеуметтік жағдаймен қатар біріктірген ортақ мүдделер мен ұрандардың болғандығы» - туралы айтылып, оған: «Халықтық билік жасасын» (Да здравствует народная власть!), «Дін бостандығы берілсін!» (Свободу религий), «Кеңес өкіметі, салықтар, тұқымдық қор жинау мен колхоздар жойылсын!» (Долой советскую власть, налоги, сбор семфонда и колхозы!) т.б ұрандардың болғандығы баяндалады.

Ұсынылып отырған жинақтың бес бөлімі бар: 1. Қазақстандағы 1920-1930 жж. халық көтерілістері мен бас көтерулер бойынша нормативтік-құқықтық актілер мен құжаттар; 2. Қазақстандағы антибольшевиктік құжаттар (1921); 3. Қазақстандағы халық көтерілістері мен бас көтерулер (1929-1932 жж.); 4. Халық көтерілістері кезеңіндегі халықтың наразылықтары (1930-1932 жж.); 5. Қазақстандағы 1920-1930 жж. халық көтерілістері мен бас көтерулерінің қатынасушылары туралы мұрағаттық-тергеулік істер бойынша құжаттар [Саяси қуғын-сүргін..., 2022: 536].

Бұл жинақтың деректанулық еңбек екенін баса айта кету қажет. Оның көмегімен зерттеу жұмысына ерекше құнды мәлімет беретін түпдеректерге қол жеткізуге болады. Әсіресе саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның 3, 13, 14, 16, 21, 27, 28, 37, 39, 41, 51 жинақтарында мұрағат деректері негізінде берген көптеген деректер келтірілген.

Белгілі тарихшы Б.Жұмағұлов «Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты және Адай көтерілісі (1922-1933 жж.)» еңбегінде, Кеңес өкіметінің жер саясатындағы өзгерістері, малшылардың көшіп-қонуындағы шектеулер, мал-мүліктің тәркіленуі, азық-түлік тапсыру міндеттері, салықтардың ауыр болуы, ауыл шаруашылығындағы түрлі қысымдар Адай көтерілісінің басты себебі болды. Адай көтерілісін Ресейдегі С.Разин мен Е.Пугачев бастаған шаруалар көтерілісімен салыстыруға болатын «Сталин-Голощекин саясатына қарсы бағытталған шаруалар көтерілісі» деп түсіндіреді [Жұмағұлов, 1999: 157].

Осы автордың кандидаттық диссертациясына негізделген, «Сұрқия саясат сойқаны» еңбегінде де осы тұжырым расталып, кітапта Адай ауданындағы кеңестік аграрлық саясатқа арналған тарауларға мәтіндік толықтырулар, тәркіленген шаруашылықтардың кеңейтілген тізімі жарияланған. Адай көтерілісі мен оның күшпен басылуын, Қазақстандағы ОГПУ өкілінің үштік отырысының хаттамасынан үзінді көшірмелері келтірілген. 1931 жылдың 9 қазанынан бастап ату жазасына кесілген, лагерьге қамауға алынған, жер аударылған және қамаудан босатылған 68 адамның аты-жөні, сондай-ақ көтеріліске қуғын-сүргінге ұшыраған 68 қатысушының фотосуреттері көрсетілген. Кітаптың соңғы бетінде кінәлілердің аты-жөні берілген және Т.Әлниязовқа қатысты өлім жазасын орындау туралы Актінің фотокошірмесі басылған [Жұмағұлов, 2021: 312].

Зерттеуші Ғ. Халидуллин «Кеңестік биліктің қазақ шаруаларына қатысты аграрлық саясаты» еңбегінде. Ф.Голощекиннің «Кіші қазан» тұжырымдамасы жаңа экономикалық саясаттан бас тартуды көздеді, қазақ ауылдарын кеңестендіру дәстүрлі қоғамның тіршілік құрылымын мен механизмдерін дамыту жолы емес, қайта оның қирандысынан құру еді. Бұған қазақ ауылының шынайылығынан қол үзген, «қазақ бай-феодалдары мен жартылай феодалдары», «орташа», «кедей», «кулак», «таптық жіктелу», «ауылдық буржуй», «ауылдық пролетариат» категорияларына негізделген партия және кеңестік органдардың директивалық нұсқаулары куә. Сондықтан да қазақ байларының малы мен мүлкін тәркілеуге кіріскен өкімет дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік мәнін, қызметі мен ролін анықтаумен өздерін қинамай, беталды, былайша айтқанда, «марксистік» анықтамалармен шектелді. 1928 жылдың 8 тамызы мен 5 қыркүйегінде Қазақ АКСР ОАК Президиумы «Барлық Қазақстан еңбекшілілеріне» деген үндеу жариялайды, онда тәркілеу саясатының негізгі мақсаттары, оның дәлелдері келтіріліп, «байлардың ауыл тұрғындарын «аяусыз және қатал қанауын» жалғастырып, оларды «қайыршылық пен мәңгілік қараңғылықта» ұстап отыр» деген секілді айыптаулар келтіріледі. Осылайша «кедейлерді байларға қарсы күреске итермелей отырып, биліктегілер оларға деген тұрғындардың жаппай өшпенділігін туғызуға тырысты. Тұрғындарды жаппай идеологиялық бөлу арқылы кеңестік шараларды жүргізуге қарсылық көрсетті, қастық үгіт-насихат, ұлтаралық, руаралық алауыздық арқылы республиканың экономикалық, мәдени дамуына кедергі болды» деп айыптаулар тақты. Ал 1928 жылғы 27 тамыздағы ҚАКСР ОАК мен ХКК қаулысы өзінің көптеген аспектілерінде байларға және олардың отбасы мен туысқандарына қатысты құқықтық «заңсыздықтарды» заңдастырды [Халидуллин, 2015: 204].

Т. Омарбеков «сүйте тұра 1930 жылы 25 қарашада ҚАКСР Әділет халкомының құпия бюлетенінде: «Кулактардың қарсылығының күшеюіне байланысты, оларға қарсы күресу керек» деп айтылған. 1930 жылы Қазақстан түрмелері толып кетті. Қамалғандардың саны 22 мыңнан асты [Омарбеков, 1993: 67]. Өлкелік бақылау комиссиясының пленумында «бүлдіргіш элементтерден» тазарту шараларын күшейтуді талап етті» деп келтіреді.

Зерттеу нәтижелері. Осы зерттеу жұмысының барысында көптеген деректер сараланып, тарихнамалық материалдарға шолу жасалды. Әрине, барлық деректерді қамту мүмкін емес, алайда, қолдағы бар мәліметтер негізінде осы мәселенің зерттелуіндегі әле де кемшіндеу түсіп жатқан жайттарды сараптап, баға бердік.

Тәуелсіз Қазақстанда тарих ғылымына, оның ішінде Кеңестік дәуірдің шынайылықтары ұзақ уақыт бойы жасырын болып келгендігі белгілі. Дегенмен, осы мақаланы жазу барысында көптеген «ақтандақтардың» ашылып жатқандығы, оның тарихшы-ғалымдар тарапынан зерттелуінің біршама деңгейге жеткеніне көз жеткіздік. Оның ішінде: ашаршылық, мәжбүрлі седентеризация, ұжымдастыру, халық наразылықтары туралы қалың көпшілік хабардар, олар тарулы деректер мектеп және ЖОО оқулықтарына енгізілген. Аталмыш тақырып тек қана отандық ғалымдардың емес, алыс және жақын шет елдік ғалымдардың да назарынан тыс қалмаған. Мақалада олардың барлығын бірдей қамту мүмкін болмады, дегенмен, біршама деректерге шолу жасалды.

Дегенмен, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы халық наразылықтары мен көтерілістері туралы зерттеулер аясын әлі де кеңейткен, мұнан да тереңірек, жүйелі ғылыми тұрғыдан зерттеуді қажет етеді. Аталмыш мәселеде ең алдымен мұрағаттық деңгейдегі материалдарды тәртіптеу, ғылыми тұрғыдан саралап, зерттеулер арқылы көпшілік наразарына ұсыну жұмыстары керек. Жай ғана ұсыну емес, оны мына тарихи принциптерге сүйене отырып негіздеген жөн:

1) Хронологиялық принцип. «XX ғасырдың 20-30 жылдары» - жалпылама ұғым, оның нақты басталу және аяқталуы туралы деректерде әлі де нақтыланбаған мәселелер баршылық екендігі анықталды;

2) Логикалық бірізділік принципі. Көтерілістер мен наразылықтарды оның алдындағы болған тарихи оқиғалармен (революция, азамат соғысы, 1921-1922 жылдардағы аштық, ЖЭС және т.б.) байланыста және көтерілістер бәсеңдегеннен соңғы нәтижелермен біртұтастықта қарастыру қажет;

3) Жүйелік принципі. Халық көтерілістері мен наразылықтарын сипаты, формалары бойынша тәртіптеу. Оларды жалпыламалық сипаттан жекелік сипатқа – дедуктивті жолмен баяндау қажет.

4) Әлеуметтанулық принцип. Көтерілістің әлеуметтік құрамы әлі де ашылмаған. Кеңестік деректердегі оларға қатынасукшыларға, оларды бастаушыларға берілген атаулар, олардың халық арасындағы шынайы мәртебелерін аша алмайтындығы сөзсіз.

Бұл принциптер туралы толығырақ, төменде «Қорытынды» бөлімінде баяндалатын болады.

Менің жинақтаған материалдарымның негізінде, XX ғасырдың 20-30 жылдардағы кеңестік саясатқа қарсы халық көтерілістері, жалпы мемлекеттік деңгейдің құрамында Қазақ өлкесінің барлық дерлік облыстарында болды деп тұжырымдай аламыз. Десек те, оларды республиканың қазіргі территориялық құрамымен қарастыру қиынға түседі. Себебі, XX ғасырдың бірінші жартысының өзінде бірнеше рет межелеу саясатының жүргізілгендігін ескерсек, көтерілістердің географиясын нақтылау – ерекше назар аудартатын мәселе. Сол кезеңдегі қағидат бойынша республиканың барлық территориясы көшпелі және отырықшы болып екіге бөлінеді. Түрлі тарихи деректер мен естеліктерге сүйенсек, аудандардағы шаруашылықтың түрлеріне, халықтың этникалық құрамына қарай наразылықтар мен көтерілістердің себептерінде, жүру барысында олардың географиялық, рулық, шаруашылық-экономикалық ерекшеліктер бар екенін анықтау аса бір қиынға түспейді. Сондықтан, мәселені зерттеуде территориялық принцип те қамтылуы қажет.

Қорытынды.

Ең алдымен, тарих ғылымының басты ерекшелігі - хронологиялық сипат болғандықтан, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы болған наразылықтар мен көтерілістердің нақты тарихи кезеңделуін әлі де нақтылап алуымыз қажет. Оны біреулер 1921 жылғы ашаршылықтан бастауды ұсынады, енді біреулер, 1928 жылғы тәркілеуден бастағанды жөн көреді. Оның аяқталуы да әр өңірлерде әркелкі. Сондықтан, нақты кезеңді таңдау – мәселенің басы.

Екіншіден, көтерілістерді себептері бойынша топтастыру, логикалық бір ізділікке салу керектігі туындайды. Біз өз кезегінде оларды жоғарыда айтып өткендей тәртіппен қарастыруды ұсынамыз:

1) 1927 жылғы астық дайындау дағдарысынан кейін туындаған ЖЭС тоқтатылуы, осылайша, жалпы елде басталған аса ірі бай-тәркілеу саясатына қарсылықтар;

2) Мәжбүрлі отырықшыландыру, яғни көшпелі халықтарды мәжбүрлі седентеризациялау саясатына наразылықтар;

3) Кулактарды тап ретінде жою мен оларды жер аудару, олармен «таптық күрес». Оларды мекендеген жерлерінен, еңбектері сіңген табыстарынан алшақтатудан туындаған қарсыласулар;

4) Жаңадан құрылған ұжымшарларға таңылған ақылға сыйымсыз жоспар орындау науқандары, салық пен жоспар міндеттемелерінің шектен тыс артуы, олардың жүйесіз жүргізілуінің халықтың ашу-ызасын тудыруы;

5) Кеңестік биліктің «Мәдени революция» саясаты, «ескішілдікпен күрес», «жаңа пролетарлық мәдениет құру» секілді ұрандар арқылы ұлттың рухани болмысын жоюға талпыныстар. Әсіресе, мешіттердің жабылуы немесе діни қызметкерлердің билік тарапынан қудалануы, дәстүрлі мәдениеттегі рухани орталықтың тәрк, тіпті мазақ етілуі – ұлттық намыстың тәрк етілуіне деген ашу-ыза;

6) Партия ішілік тазартуды осы жаппай күрес науқаны шеңберінде жүргізу, ру-ауыл аралық, жергілікті кадрлармен «келімсек» кадрлардың күресін жүргізудің арнайы тәсілдерінің бірі ретіндегі «тазалау» саясатының салдары.

Партия ішілік тазартуды осы жаппай күрес науқаны шеңберінде өткізу, ру-ауыл аралық, жергілікті кадрлар мен «келімсек» кадрлардың күресін жүргізудің арнайы тәсілдерінің бірі деген пікір де назардан тыс қалмауы тиіс.

Осы себептерден туындаған наразылықтар мен қарсылықтардың себептері әрқелкі болғандықтан, олардың жүру формалары да түрліше болады. Сондықтан, көтерілістер, қарулы қарсылықтар, наразылықтар, ішінара және жаппай бас көтерулер, бүлдірулер, белсенділерге жасалған қастандықтар, билік талаптарын орындамау, өзге аймақтарға қоныс аудару кезінде кедергі жасаған әскерлерге, милицияға, үкімет органдары белгілеп берген жерден кетулер, қоныс аударулар, оларды болдырмауға ұмтылған арнаулы отрядтарға қарсы ұрыстар секілді сан-алуан формаларды жүйеге және тәртіпке келтіріп алу да алдағы тұрған міндеттердің бірі. Себебі, шынайы, ауқымды, жаппай көтерілістер мен «тырнақ астынан кір іздеген» «шолақ белсенділердің» не болса соны «контралық әрекет» деп таңуы, болмаса «жеке өшпенділіктің» салдарынан жала жабуы, «жоспардың орындалмауын» - «бүлік деп табу сияқты, болмашы, тексерілмеген наразылықтарды қатар қою – сөзсіз дұрыс емес.

Тағы да бір көңіл аудартатын жайт - мұрағат деректеріндегі кездесетін «кулактар» термині. Көп ретте көркем әдебиетте кездесетін «бай-құлақ» терминіне қатысты мәселе. Негізгі мұрағат деректері көбінесе орыс тілінде болғандықтан, билік тарапынан «кулактар» қатарына: 1) азын-аулақ ауқатты, жеке шаруашылығы бар, колхозға кіруден бас тартқан адамдар да; 2) Украина, Ресей, Белоруссия секілді КСРО-ң европалық бөлігінен жер аударылған жандар да қамтылуы мүмкін. Олардың арасындағы саяси сауаттылығының, ұлттық-таптық болмыстың, экономикалық талаптарының айырмашылықтары басқаша деңгейде екендігі де назардан тыс қалмауы тиіс.

Сондай-ақ, отырықшы аудандар мен көшпелі және жартылай көшпелі аймақтардың бас көтерулерінің сипаттары мен жүру барысының да ара жігін ажыратып алған жөн. Мәселен, бір ғана Ақтөбе облысының түрлі аудандарындағы наразылықтар мен көтерілістер жалпы әлеуметтік, оның ішінде таптық, ұлттық, саяси, демографиялық және басқа да құрамы ерекше зерттеуді қажет етеді. Мәселен, әлеуметтік-таптық құрам тұрғысынан: тәркілеуге ұшырағандар, бұрынғы бай-феодалдар, жер аударылып келген кулактар, «асыра сілтеуден» ауқатты топтарға жатқызылған «орташалар» (тіпті, олардың жақын туыстары болғандықтан жатқызылған кедейлер де бар болуы ықтимал – *автор*), ал кейін билік саясатына ашынған кедейлерге дейін болған.

Жалпы алып қарағанда, біртұтастық пен рулық-туыстық негізге құрылған қазақ қоғамын жаңа өкімет тарапынан таптық тұрғыдан жіктеудің жаңа формасына көшірудің саясатына да назар аудару қажет.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы кеңестік жүйеге қарсы халық наразылықтары мен көтерілістерін тереңдете және жан-жақты зерттеу жұмыстары әлі де жалғасуы тиіс. Себебі, осы ауқымды тарихи оқиғаларды кең көлемде қарастырып, халық назарына ұсыну мақсатындағы атқарылатын істер – ғалымдар мен зерттеушілердің алдына қойылатын кезекті міндеттердің бірі болмақ.

Әдебиеттер

Ақтөбе өңірінде..., 2023 – Абенов Д.К. Абенова Б.С. Бейскалиева Н.А. Ақтөбе өңірінде байлардың, кулактардың, орта шаруалардың қудалануы. Архивтік құжаттар. Ақтөбе, 2023. 260 б.

Ақтөбе өңіріндегі..., 2023 – Исмагулов Ұ.Ш. Исмагулова Д.М. Калыбаева А.Ж. Ақтөбе өңіріндегі шаруашылық-саяси науқандар (1928-1930 жж.). Құжаттар жинағы. Ақтөбе, 2023. 300 б.

Алашорда ісі..., 2023 – Қабылдинов З. Нұрымбетова Г. Қасымов З. Чиликова Е. «Алашорда ісі 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар». 10 том. «Сопы» операциясы. Ишандар институтының жойылуы. Алматы, 2023. 496 б. сур. 16 б.

Алашорда ісі..., 2023 – Әбжанов Х. Нұрымбетова Г. Балгазина Б. Алашорда ісі 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар». 11 том. Халық көтерілістері (1929-1931 жж.). Алматы, 2023. 600 б. сур. 16 б.

- Алашорда ісі..., 2023 – *Әбжанов Х. Нұрымбетова Г. Мырзатаева З. Балгазина Б.* «Алашорда ісі 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар». 8 том. Әулеттерге жасалған киянат. Құрастырған.: Алматы, 2023. 528 б. сур. 16 б.
- Алдажуманов, 1998 – *Алдажуманов К.С.* Крестьянское движение сопротивления Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: Арыс, 1998. 428 б.
- Алланиязов, Таукенов, 2000 – *Алланиязов Т. Таукенов А.* Шетская трагедия: из истории антисоветских вооружённых выступлений в Центральном Казахстане в 1930–1931 гг. Алматы: фонд «XXI век»; 2000. 166 с.
- Алланиязов, Таукенов, 2009 – *Алланиязов Т.К. Таукенов А.С.* Последний рубеж защитников номадизма: история вооружённых выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929–1931 годы). 00 «03Т-XXI век»; 2009. 21 с.
- Асылбеков, Асылбекова, 2016 – *Асылбеков М.-А.Х. Асылбекова Ж.М.-А.* Социально-демографическое развитие населения Казахстана в 1926-1939 гг. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 146 с.
- Дэвис, Уиткрофт, 2011 – *Дэвис Р. Уиткрофт С.* Годы голода: сельское хозяйство СССР, 1931–1933. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 543 с.
- Жұмағұлов, 1999 – *Жұмағұлов Б.* Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты және Адай көтерілісі (1922–1933 жж.). Алматы; 1999. 157 б.
- Жұмағұлов, 2021 – *Жұмағұлов Б.* Сұркия саясат сойқаны. Алматы, 2021. 312 б.
- Камерон, 2020 – *Камерон, С.* Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана. Москва: Новое литературное обозрение, 2020. 360 с.
- Киндлер, 2024 – *Киндлер Р.* Сталиндік көшпенділер. Қазақстан билігі және ашаршылық / ағылшын тілінен ауд. Ө. Ахмет.: Астана: Фолиант, 2024. 432 б.
- Конквест, 1986 – *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York: Oxford University Press; 1986. 408 p.
- Қозыбаев и др., 1992 – *Қозыбаев М.К. Абылхожин Ж.Б. Алдажуманов, К.С.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 37 с.
- Қойгелдиев, Омарбеков, 1993 – *Қойгелдиев М. Омарбеков Т.* Тарих ғылымы не дейді? Алматы: Ана тілі; 1993. 203 б.
- Мұсағалиева, 2022 – *Мұсағалиева А.С.* Қазақстандағы халық Көтерілістері және наразылықтары туралы (1929-1931 жж.) // *Отан тарихы.* 2022. № 3 (99). 91 б.
- Мұхатова, 2016 – *Мұхатова О.* Қазақстан тарихының тарихнамасы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 310-311 бб.
- Огайон, 2009 – *Огайон И.* Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 г.г.) / Пер. с фр. *Ракишева Л. Т.*; сост. *Сужиков Б. М.* // История Казахстана в западных источниках XII-XX в.в. Т.11. Алматы: Санат, 2009. 368 с.
- Омарбеков, 1993 – *Омарбеков Т.* Меншік иелері қалай жойылды? // *Ақиқат.* № 9. 1993. 67 б.
- Омарбеков, 1994 – *Омарбеков Т.* Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық): Оқу құралы. Алматы: Санат, 1994. 272 б.
- Омарбеков, 1994 – *Омарбеков Т.* Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық): оқу құралы. Алматы: Санат; 1994. 252–253-бб.
- Омарбеков, 1997 – *Омарбеков Т.* 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Саяси қуғын-сүргін..., 2022 – *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары).* Т.4. Народные восстания и протесты в Казахстане 1920–1930 гг. Сборник документов и материалов / Құраст.: Мусағалиева А.С. Касымов С.А. Козыбаева М.М. Әбдіғалиұлы Б. Исахан Г.Т. Жылысбаева М.Г. Алланиязов Т.К. Гривенная Л.А. / Под общ. ред. Карина Е.Т. Астана, 2022. 536 с.
- Синицын, 2019 – *Синицын А.* Советское государство и кочевники. 2019. 318 с.
- Совершенно секретно, 2004 – *«Совершенно секретно»:* Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). т.6. 1928 г. Москва, 2004. 804 с.
- Трагедия казахского аула, 2018 – Сост. *Зулкашева А.С. (отв.), Исахан Г.Т. Сатаева Ж.А.* Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов. Алматы. Раритет, 2018. 744 с.
- Хайдаров, 2022 – *Хайдаров Е.* Орда байларының бас көтеруі // *Егемен Қазақстан.* 2022. № 10. 13 маусым. URL: <https://egemen.kz/article/315104-orda-baylarynynh-bas-ko> (қаралған уақыты 21 қазан 2025 ж.).
- Хайдаров, 2022 – *Хайдаров Е.* Батыс Қазақстан облысындағы халық көтерілістері (1928-1932 жж.). Орал: DANA орталығы, 2022. 200 б.
- Хайдаров, 2022 – *Хайдаров Е.* Жымпиты көтерілісі // Батыс мұра.кз; 2022. 19 ақпан. URL: <https://www.batysmura.kz/zertteu-makalalary/2802-zhympity-koterilisi>.
- Хайдаров, 2025 – *Хайдаров Е.* Банда емес, бостандық үшін күрескендер // *E-history.kz.* 2025. 19 қыркүйек. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/5000065528>.
- Халидуллин, 2015 – *Халидуллин Ф.* Кеңестік биліктің қазақ шаруаларына қатысты аграрлық саясаты (1917-1940): оқу құралы. Алматы; 2015. 202 б.

References

- Aldazhumanov, 1998 – *Aldazhumanov K.S. Krest'yanskoe dvizhenie soprotivleniya. Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremya i sud'by* [The Peasant Resistance Movement. In: Deported Peoples to Kazakhstan: Time and Fates]. Almaty: Arys; 1998. 428 p. [In Russian]
- Allaniiazov, Taukenov, 2000 – *Allaniiazov T.K. Taukenov A. Shetskaia tragediia: iz istorii antisovetskikh vooruzhennykh vystuplenii v Tsentral'nom Kazakhstane v 1930–1931 gg* [The Shet Tragedy: From the History of Anti-Soviet Armed Uprisings in Central Kazakhstan, 1930–1931]. Almaty: XXI Century Foundation; 2000. 166 p. [In Russian]
- Allaniiazov, Taukenov, 2009 – *Allaniiazov T.K. Taukenov A.S. Poslednii rubezh zashchitnikov nomadizma: istoriia vooruzhennykh vystuplenii i povstancheskikh dvizhenii v Kazakhstane (1929–1931 gody)* [The Last Frontier of the Defenders of Nomadism: The History of Armed Uprisings and Rebellious Movements in Kazakhstan (1929–1931)]. 00"03T–21st Century"; 2009. 21 p. [In Russian]
- Aqtöbe öñirindegi..., 2023 – *Äbenov D.K. Äbenova B.S. Beiskalieva N.A. Aqtöbe öñirindegi baylardıñ, qulaqtardıñ jáne orta şaruaların qudalanuı: Arxivtik qujattar* [Persecution of Wealthy Peasants, Kulaks, and Middle Peasants in the Aktobe Region: Archival Documents]. Aktobe; 2023. 260 p. [In Kazakh]
- Aqtöbe öñirindegi..., 2023 – *Ismagulov U.Sh. Ismagulova D.M. Kalibayeva A.Zh. Aqtöbe öñirindegi şaruashylyq-sayasat nawqandarı (1928–1930 jj.): Qujattar jinagı* [Agricultural and Political Campaigns in the Aktobe Region (1928–1930): A Collection of Documents]. Aktobe; 2023. 300 p. [In Kazakh]
- Asylbekov, Asylbekova, 2016 – *Asylbekov M-A Kh. Asylbekova Zh M-A. Sotsial'no-demograficheskoe razvitie naseleniya Kazakhstana v 1926–1939 gg.: monografiya* [Socio-demographic Development of the Population of Kazakhstan in 1926–1939: Monograph]. Almaty: Kazakh University; 2016. 146 p. [In Russian]
- Devis, Uitkroft, 2011 – *Devis R. Uitkroft S. Gody goloda: sel'skoe khoziaistvo SSSR, 1931-1933* [The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933]. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), 2011. 543 p. (History of Stalinism). [In Russian]
- Kameron, 2020 – *Kameron S. Golodnaya step': golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana* [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan]. Moscow: New Literary Observer; 2020. 360 p. [In Russian]
- Khaidarov, 2022 – *Khaidarov E. Batys Qazaqstan oblysyndaǵy khalyq köterilisteri (1928-1932 jj.)* [Popular Uprisings in the West Kazakhstan Region (1928–1932)]. Oral: DANA Center; 2022. 200 p. [In Kazakh]
- Khaidarov, 2022 – *Khaidarov E. Orda bailarynyñ bas köterýi* [The Uprising of the Orda Bais]. Egemen Qazaqstan. 2022. Jun 13. №110. URL: <https://egemen.kz/article/315104-orda-bailarynyñ-bas-ko> (cited 2025 Oct 21). [In Kazakh]
- Khaidarov, 2022 – *Khaidarov E. Zhypmity köterilisi* [The Zypmity Uprising]. Batysmura.kz; 2022. Feb 19. URL: <https://www.batysmura.kz/zertteu-makalalary/2802-zhympty-koterilisi> (cited 2025 Oct. 28). [In Kazakh]
- Khaidarov, 2025 – *Khaidarov E. Banda emes, bostandyq úshin kúreskender* [Not Bandits, but Fighters for Freedom]. E-history.kz; 2025. Sep 19. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/5000065528> (cited 2025 Oct 29). [In Kazakh]
- Khalidullin, 2015 – *Khalidullin Ğ. Keñestik biliktiñ qazaq sharualaryna qatysty agrarlyq saiasaty (1917–1940): oqý quraly* [The Agrarian Policy of the Soviet Government Toward Kazakh Peasants (1917–1940): Textbook]. Almaty; 2015. 202 p. [In Kazakh]
- Kindler, 2024 – *Kindler R. Nomades Staliniani: Potestas et Fames in Kazachstania. e lingua Anglica vertit O. Akhmet. Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan* [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan. Translated from English by O. Akhmet]. Astana: Foliant; 2024. 432 p. [In Kazakh]
- Konkvest, 1986 – *Konkvest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* [The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine]. New York: Oxford University Press; 1986. 408 p.
- Kozybaev et al., 1992 – *Kozybaev M.K. Abylkhodzhin Zh.B. Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva* [Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of the Peasantry]. Alma-Ata; 1992. 37 p. [In Russian]
- Mukhatova, 2016 – *Mukhatova O. Qazaqstan tarihyńyñ tarihnamasy: Oqu quraly* [Historiography of the History of Kazakhstan: A Textbook]. Almaty: Kazakh University; 2016. Pp. 310–311. [In Kazakh]
- Musagalieva, 2022 – *Musagalieva A.S. Qazaqstandaǵı halıq köterilisteri jáne narazılıqtarı (1929–1931 jj.)* [People's Uprisings and Protests in Kazakhstan (1929–1931)]. *Otan Tarikhy* [Homeland History] № 3(99). 2022. Pp.88–93. [In Kazakh]
- Ohayon, 2009 – *Ohayon I. E lingua Francogallica vertit L. T. Rakisheva; collegit B. M. Suzhikov. Sedentarizatio Kazachorum in URSS sub Salino: Collectivizatio et Mutationes Sociales (1928–1945)* [Sedentarization of the Kazakhs in the USSR under Stalin: Collectivization and Social Changes (1928–1945)]. *History of Kazakhstan in Western Sources (12th–20th centuries)*. Vol. 11. Almaty: Sanat; 2009. 368 p. [In Russian]
- Omarbekov, 1993 – *Omarbekov T. Menshik ieleri qalaı zhoiylıdy?* [How Were the Property Owners Eliminated?]. *Aqiqat*. 1993. (9). 67 p. [In Kazakh]
- Omarbekov, 1994 – *Omarbekov T. Zobalan (Kushtep üzhymdastyruǵa qarsylyq): Oqu quraly* [Zobalan: Resistance to Forced Collectivization: Textbook]. Almaty: Sanat; 1994. 272 p. [In Kazakh]

- Omarbekov, 1994 – *Omarbekov T. Zobalan (Resistentia contra Collectivizationem Coactam): Liber scholasticus [Zobalan (Resistance to Forced Collectivization): Textbook]*. Almaty: Sanat; 1994. Pp. 252–253. [In Kazakh]
- Omarbekov, 1997 – *Omarbekov T. 20-30 jıldardaki Qazaqstan qasıreti. Kömekşi oqu quralı [Kazakhstan's Tragedy of the 1920s–1930s: Supplementary Textbook]*. Almaty: Sanat; 1997. 320 p. [In Kazakh]
- Qoigeldiev, Omarbekov, 1993 – *Qoigeldiev M. Omarbekov T. Tarikh ğylymy ne deidi? [What Does Historical Science Say?]*. Almaty: Ana Tili; 1993. 203 p. [In Kazakh.]
- Sinitsyn, 2019 – *Sinitsyn A. Civitas Sovietica et Nomade [The Soviet State and the Nomads]*. 2019. 318 p. [In Russian]
- Siyasi qughyn-sürgin..., 2022 – *Siyasi qughyn-sürgin qurbyndaryn tolyq aqtau jönindegi Memlekettik komissiyaning materialdary (XX ğasyrdyń 20–50 jyldary)*. Vol. 4 [Popular uprisings and protests in Kazakhstan, 1920–1930s. Collection of documents and materials]. Compilers: Musagalieva A.S. Kasymov S.A. Kozybayeva M.M. Abdigaliuly B. Isakhan G.T. Zhylisbaeva M.G. Allanizov T.K. Grivennaya L.A. / Under general editorship of E.T. Karina. Astana: 2022. 536 p. [In Russian]
- Söwşennen sekretno, 2004 – *"Söwşennen sekretno": Lubyanka – Stalinniń eldiń jaǵdayı turalı (1922–1934) [Top Secret: Lubyanka to Stalin on the State of the Nation (1922–1934)]*. Vol. 6, 1928. Moscow; 2004. 804 p. [In Russian]
- Tragediya kazakhskogo aula, 2018 – *Tragediya kazakhskogo aula. 1928-1934: Sbornik dokumentov [The Tragedy of the Kazakh Aul, 1928–1934: Collection of Documents]*. Sost. Zulkasheva A.S. (otv.), Isakhan G.T. Satayeva Zh.A. Almaty: Raritet; 2018. 744 p. [In Rus.]
- Zhūmagūlov, 1999 – *Zhūmagūlov B. Keńes ókimetiniń agrarlyq saiasaty jáne Adai köterilisi (1922–1933 jj.) [The Agrarian Policy of the Soviet Government and the Adai Uprising (1922–1933)]*. Almaty; 1999. 157 p. [In Kazakh]
- Zhūmagūlov, 2021 – *Zhūmagūlov B. Súrqiia saiasat soıǵany [The Atrocity of the Treacherous Policy]*. Almaty; 2021. 312 p. [In Kazakh].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1166–
1176
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAMP / МРНТИ / IRSTI 03.41.91

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1166-1176

ПОЛЕВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЛЯ ШКОЛЬНИКОВ

Бейсенбаева Гульназ Канышевна¹, Касенова Асемгуль Дауреновна², Богенбаева Асемгуль Кабиденовна³

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(д. 25, ул. Джамбула, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD-докторант
<https://orcid.org/0009-0001-1683-5606>. E-mail: gbeisenbayeva@bk.ru

²Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(д. 44, пр. Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-8401-6610>. E-mail: asema_94@mail.ru

³Международная образовательная корпорация
(д. 28, ул. Рыскулбекова, 050043 Алматы, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0009-0002-8620-4348>. E-mail: asbogamina@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Бейсенбаева Г.К., Касенова А.Д., Богенбаева А.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются научно-методические основы организации полевых археологических исследований для школьников. В настоящее время элементы археологии в школьной программе используются для расширения историко-культурных знаний, воспитания патриотизма и развития исследовательских навыков. Полевые археологические исследования являются важным учебно-познавательным инструментом, способствующим совершенствованию практических умений учащихся. В связи с этим участие школьников в археологических экспедициях является значимым средством развития их исследовательской компетентности, критического мышления и исторического сознания. *Цели и задачи исследования.* Цель исследования – определить научно-методические основы полевых археологических исследований в развитии исследовательских навыков и формировании исторического сознания школьников. К задачам исследования относятся описание этапов организации археологической экспедиции, анализ опыта участия учащихся и разработка методических рекомендаций для учителей. *Результаты.* В результате исследования доказана эффективность полевых археологических работ как инструмента повышения познавательной активности и исследовательской компетентности школьников. Представлена авторская методика организации и проведения археологических раскопок с участием учащихся, разработанная совместно с археологом М.М. Нурпеисовым. Кроме того, описаны этапы организации школьной археологической экспедиции: подготовительный, полевой и заключительный. В качестве

практического примера приведены разведочные и раскопочные работы на одном кургане, в которых школьники выступили активными участниками реальной научной экспедиции. Также даны конкретные рекомендации для учителей истории по правильной организации полевых работ с учетом правил безопасности. Эти рекомендации способствуют повышению интереса учащихся к историческим дисциплинам, их вовлечению в исследовательскую деятельность и личностному развитию. Результаты исследования подтверждают эффективность внедрения полевой археологической практики в систему образования. В заключение автор обосновывает, что археологическая практика позволяет школьникам достичь нового уровня понимания исторического времени, развивает навыки критической работы с источниками и формирует комплексное восприятие историко-культурных процессов.

Ключевые слова: обновленное образование, критическое мышление, археология, полевые исследования, школьная программа, учащиеся, методика, курган.

Для цитирования: Бейсенбаева Г.К., Касенова А.Д., Богенбаева А.К. Полевые археологические исследования для школьников // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1166–1176. [на рус.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1166-1176

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА АРНАЛҒАН ДАЛАЛЫҚ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Бейсенбаева Гульназ Каньшиевна¹, Касенова Асемгуль Дауреновна², Богенбаева Асемгуль Кабиденевна³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

(Жамбыл к-ші, 25-үй, 50010 Алматы, Қазақстан)

PhD-докторант

<https://orcid.org/0009-0001-1683-5606>. E-mail: gbeisenbayeva@bk.ru

²Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты

(Достық даңғылы, 44-үй, 050010 Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-8401-6610>. E-mail: asema_94@mail.ru

³Халықаралық Білім Корпорациясы (Рысқұлбеков к-сі, 28-үй, 050043 Алматы, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

<https://orcid.org/0009-0002-8620-4348>. E-mail: asbogamina@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Бейсенбаева Г.К., Касенова А.Д., Богенбаева А.К., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала мектеп оқушыларына арналған далалық археологиялық зерттеулерді ұйымдастырудың ғылыми-әдістемелік негіздерін қарастырады. Қазіргі таңда мектеп бағдарламасында археология элементтері тарихи-мәдени білімді кеңейту, отаншылдық сезімді тәрбиелеу және зерттеу дағдыларын дамыту үшін қолданылады. Далалық археологиялық зерттеулер – оқушылардың практикалық машықтарын жетілдіретін маңызды оқу-танымдық құрал. Осыған байланысты оқушылардың археологиялық экспедицияларға қатысуы олардың зерттеушілік құзыреттілігін, сыни ойлауын және тарихи сана-сезімін дамытуда маңызды құрал болып табылады. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* Мектеп оқушыларының зерттеушілік дағдыларын дамыту мен тарихи сана-сезімін қалыптастыруда далалық археологиялық зерттеулердің ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындау. Зерттеудің міндеттеріне археологиялық экспедицияны ұйымдастыру кезеңдерін сипаттау, оқушылардың қатысу тәжірибесін талдау және мұғалімдерге арналған әдістемелік ұсынымдар ұсыну кіреді. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесінде далалық археологиялық жұмыстардың оқушылардың танымдық белсенділігі мен зерттеушілік құзыреттілігін арттыруда тиімді құрал екені дәлелденді. Сонымен қатар, археолог М.М. Нурпеисовпен бірлесіп әзірленген оқушылардың қатысуымен археологиялық қазбаларды ұйымдастыру мен жүргізудің авторлық әдістемесі

ұсынылады. Сонымен қатар, мектеп оқушыларына арналған археологиялық экспедицияны ұйымдастырудың кезеңдері сипатталады: дайындық жұмысы, далалық зерттеу кезеңі, қорытынды кезең. Практикалық мысал ретінде бір қорғандағы барлау және қазба жұмыстары сипатталады, онда мектеп оқушылары нақты ғылыми экспедицияның белсенді қатысушылары болды. Сонымен қатар, тарих пәні мұғалімдеріне арналған қауіпсіздік ережелерін ескере отырып, далалық жұмыстарды дұрыс ұйымдастыруға бағытталған нақты ұсыныстар берілген. Бұл ұсыныстар оқушылардың тарихи пәндерге қызығушылығын арттыруға, олардың ғылыми-зерттеу қызметіне тартылуын қамтамасыз етуге және тұлғалық дамуына ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері далалық археологиялық тәжірибенің білім беру жүйесіне енгізілуінің тиімділігін дәлелдейді. *Қорытындылай келе*, автор археологиялық тәжірибе арқылы мектеп оқушыларына тарихи уақытты түсінудің жаңа деңгейін ұсынуды, дереккөздермен сын тұрғысынан жұмыс істеуді, тарихи-мәдени процестерді кешенді бағалауды үйретудің тиімділігін негіздейді.

Кілт сөздер: жаңартылған білім, сыни ойлау, археология, далалық зерттеу, мектеп бағдарламасы, оқушылар, әдістеме, қорған.

Дәйексөз үшін: Бейсенбаева Г.К., Касенова А.Д., Богенбаева А.К. Мектеп оқушыларына арналған далалық археологиялық зерттеулер // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1166–1176. [орысш.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1166-1176

FIELD ARCHAEOLOGICAL RESEARCH FOR SCHOOLCHILDREN

Beisenbayeva Gulnaz Kanyshevna¹, Kassenova Asemgul Daurenovna², Bogenbayeva Asemgul Kabidenovna³

¹Abai Kazakh National Pedagogical University
(25 Zhambyl St., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD student
<https://orcid.org/0009-0001-1683-5606>. E-mail: gbeisenbayeva@bk.ru

²A.Kh. Margulan Institute of Archaeology (44 Dostyk Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-8401-6610>. E-mail: asema_94@mail.ru

³International Educational Corporation (28 Ryskulbekov St., 050043 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0009-0002-8620-4348>. E-mail: asbogamina@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Beisenbayeva G.K., Kassenova A.D., Bogenbayeva A.K., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the scientific and methodological foundations of organizing field archaeological research for school students. At present, elements of archaeology are incorporated into the school curriculum to expand historical and cultural knowledge, foster patriotism, and develop research skills. Field archaeological research serves as an important educational and cognitive tool that enhances students' practical abilities. Accordingly, the participation of school students in archaeological expeditions is an effective means of developing their research competence, critical thinking, and historical consciousness. **Research aims and objectives.** The aim of the study is to identify the scientific and methodological foundations of field archaeological research in developing students' research skills and shaping their historical awareness. The objectives include describing the stages of organizing an archaeological expedition, analyzing students' participation experience, and providing methodological recommendations for teachers. **Results.** The study proved that field archaeological work is an effective tool for increasing students' cognitive activity and research competence. An original methodology for organizing and conducting archaeological excavations with the participation of students, developed jointly with archaeologist M.M. Nurpeisov, is presented. In addition, the stages of organizing a school archaeological expedition are described: the preparatory stage, the fieldwork stage, and the final stage. As a practical example,

reconnaissance and excavation work at a burial mound are described, where school students acted as active participants in a real scientific expedition. Specific recommendations are also provided for history teachers on how to organize fieldwork properly, taking safety rules into account. These recommendations help increase students' interest in historical subjects, engage them in research activities, and contribute to their personal development. The results of the study confirm the effectiveness of integrating field archaeological practice into the education system. In conclusion, the author substantiates that archaeological practice enables school students to get onto a new level of understanding of historical time, develop critical source analysis skills, and form a comprehensive perception of historical and cultural processes.

Keywords. Updated education, critical thinking, archaeology, field research, school program, students, methodology, burial mound.

For citation: Beisenbayeva G.K., Kassenova A.D., Bogenbayeva A.K. Field archaeological research for schoolchildren // Otan Tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1166–1176. [in Russ.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1166-1176

Введение. Проблема организации полевых археологических исследований для школьников заключается в недостаточной интеграции теоретических знаний по истории с практическими методами исследования материального наследия. В традиционной школьной программе изучение истории часто носит преимущественно теоретический характер, что затрудняет формирование у учащихся навыков анализа археологических данных, критического мышления и междисциплинарного подхода к изучению прошлого. При этом практические занятия, включающие моделирование археологических раскопок, способствуют более глубокому усвоению исторического материала, помогают увидеть взаимосвязь между материальными находками и социально-экономическими процессами древних обществ, а также способствуют формированию исследовательской инициативы. Любые изменения в организации учебного процесса должны быть направлены на стимулирование и развитие познавательной деятельности школьников [Заикина, 2019: 173]. Кроме того, педагог должен воспитать уважительное отношение к памятникам археологии, ориентировать учащихся на помощь в учете и сохранении музейных экспонатов для научных изысканий [Кольцов, 2009: 124]. Актуальность данной проблемы заключается в совмещении учебного процесса с практическими исследованиями в области археологии. Это позволит учащимся лучше понять методы археологического исследования, ознакомиться с понятием стратиграфии, датировкой находок и реконструкцией исторических процессов, а также положительно скажется на коллективной помощи и дружбе. «Полевые условия создают благоприятную атмосферу для сплочения коллектива и выработки самостоятельности ребят...» [Минеева, 2010: 136].

В процессе полевых работ развивается критическое мышление. Участие в раскопках стимулирует формирование навыков работы с первичными источниками, развивает умение анализировать и интерпретировать данные, что является важным аспектом современного обновленного учебного процесса. Практическое знакомство с археологическими памятниками повышает осознание важности сохранения историко-культурного наследия, что является актуальным в условиях глобальных процессов урбанизации и модернизации. Подобные мероприятия стимулируют интерес к историческим наукам, помогают выявить таланты среди молодежи и формируют основу для выбора будущей профессиональной траектории в области истории, археологии и реставрации. Археологическая деятельность учащихся выступает комплексным средством для всестороннего развития учащихся в процессе освоения историко-культурного наследия [Смоляк, 2014].

Материалы и методы. Организация полевых археологических исследований для школьников направлены на погружение учащихся в практическую археологию. В довоенные годы А.А. Миллером была разработана пошаговая подготовка к археологическим исследованиям [Миллер, 1934] с течением времени это рекомендации дополнялась другими исследователями [Авдусин, 1980]. Эта начальная фаза без значительных изменений дожила до нашего времени. Применительно к современным школьным исследованиям можно опираться на следующие его рекомендации. Распространенное мнение о том, что полевая археология направлена исключительно на поиск и извлечение древних артефактов, является заблуждением.

Основная цель полевых исследований – детальное изучение археологических памятников и сбор максимально полной информации о них. Важны не только сами находки, но и их расположение, а также состав культурного слоя, в котором они обнаружены. Все эти данные становятся основой для

дальнейших научных исследований и анализа. Таким образом, полевая археология представляет собой не просто поисковую деятельность, а важную часть научного археологического процесса.

В школьной программе обновленного казахстанского образования много внимания уделяется критическому мышлению: анализ археологических данных учит школьников делать выводы на основе реальных свидетельств, развивая аналитические способности. Соответственно, интеграция археологических методов в преподавание истории обогатит образовательный процесс, делая его более практико-ориентированным и интересным для учащихся [Кольцов, 2009: 123]. Вместе с тем авторы считают, что в процесс изучения исторических периодов необходимо включать участие школьников в настоящих археологических экспедициях под открытым небом, находиться рядом с настоящими учеными-археологами, иметь возможность наблюдать за их работой, вести мониторинг за работой археологов, а где-то непосредственно принимать активное участие в исследованиях. Школьники узнают, как работают археологи на практике от выбора памятника, проведения разведки, раскопок до обработки находок. Смогут самостоятельно исторически верно пояснять археологические данные. Однако, не у всех школ есть возможность выезжать на раскопки, но по утверждению Н.Н. Головченко, учитель может организовать визуальный осмотр местности с целью поиска памятников археологии и изучения музейных коллекций фондов краеведческих музеев [Головченко, 2020]. При этом объяснить учащимся, что цель раскопок – не поиски вещей, пусть даже красивых, редких, дорогих. Цель раскопок – историческое исследование [Авдусин, 1980].

При изучении литературы, авторами были выделены мнения двух историков-практиков. По утверждению М.С. Довгяло, методика преподавания истории является дисциплиной педагогической. Но, это отнюдь не означает отсутствия связи методики с самой историей. В данном случае подразумевается, что в процессе обучения и внедрения педагогическая методика фактически связана с историческим материалом, сравнивая, каким образом преподавали ранее, какие методы и приемы были более эффективными и каким образом на их основе можно улучшить процесс обучения в настоящее время [Довгяло, 1968]. Однако, другой историк Л.А. Козик утверждает, что «при организации урока и использования различных методов обучения должна сохраняться объективная историческая картина прошлого и настоящего» [Довгяло, Козик, Сальков, 2010]. Он подчеркивает, что «сами методы преподавания истории специфичны, они присущи только истории». Нельзя не согласиться, методика преподавания истории в школе тесно связана с педагогикой, т.к. является отраслью педагогической науки, и связана с дидактикой, теорией воспитания. Кроме указанного метода преподавания истории тесно прослеживается связь с археологией. По утверждению Кольцова П.М. «подготовку учителя истории к использованию археологического материала надо начинать ... с участия в работе археологических экспедиций» [Кольцов, 2009: 123].

Правила организации и проведения археологических исследований расписаны и утверждены в Информационно-правовой системе «Әділет», при этом авторы считают, что необходимо разработать методику школьной полевой экспедиции с учетом образовательной программы и ГОСО (государственный общеобязательный стандарт высшего образования – Г.К.), сложности исторического объекта и возраста школьников, так как полевые археологические исследования – многоэтапный, сложно организованный процесс изучения древних памятников материальной культуры [Винокуров, 2013]. Представленный порядок раскопок для археолога существенно отличается от участия на раскопках школьников. В связи с этим, авторами было решено подготовить методические рекомендации полевой археологии для школьников совместно с учителем истории. Для дальнейшего распространения по школам города необходимо провести обсуждение рекомендаций среди учителей-историков, разработать совместный план мероприятий согласовав с Управлением Образования, местными исполнительными органами, музеями, имеющими лицензию на проведение раскопок.

Важно понимать, что целью подобного мероприятия является привлечение школьников к археологии для глубокого погружения и изучения предмета истории. В процессе изучения своей истории развивается идеологическое воспитание подрастающего поколения – любовь к Родине, патриотизм.

Организация археологических раскопок с участием учащихся требует тщательной подготовки и соблюдения методических рекомендаций, чтобы обеспечить образовательную ценность и безопасность мероприятия. Формирование экспедиционной группы школьников для археологических раскопок требует системного подхода, сочетающего педагогическую методику, междисциплинарное содержание и организационные мероприятия. Необходимо придерживаться

учебно-исследовательской практики при работе на раскопках. Авторы предприняли попытку расписать по пунктам пошаговые действия приобщения школьников к раскопкам в полевых условиях. Нет смысла выходить со школьниками на разведки, не познаколив детей с методикой проведения поисковых работ [Бурдонов, Мезенцев, 2013]. Даже если дети учили про археологию на школьных занятиях, тем не менее требуется пройти по каждому пункту участия в полевых раскопках, так как это поможет избежать ошибок непосредственно на объекте.

Рекомендуется на раскопки привлекать школьников старших классов. Предполагается, что учащиеся овладеют теоретическими знаниями и практическими навыками обработки собранного археологического материала и консервации находок, составления полевых чертежей и масштабных зарисовок археологических объектов, ведения полевого дневника раскопок, приобретение навыков практического использования археологических находок в исследовательской деятельности.

Ниже представлены пошаговые методические рекомендации действий учителя при организации и участии в раскопках:

1. Предварительный этап:

Выбор памятника для раскопок. Рекомендуется провести предварительную археологическую разведку для выявления потенциальных объектов исследования. Личный осмотр местности учителем истории является главным критерием при соблюдении безопасности ребят, его доступность, а также, памятник должен вызывать интерес. По утверждению педагогов образования, желательна предварительная работа по картам, как старым, так и новым, более точным. Весьма полезными будут спутниковые снимки [Бурдонов, Мезенцев, 2013: 74].

Разрабатывается план заданий в соответствии с выбранным памятником археологии. Задания должны определяться в соответствии с реальными возможностями школьной исследовательской группы: количеством школьников и их опытом, материальными средствами, техническими средствами [Бурдонов, Мезенцев, 2013: 74].

Получение одобрения. Перед началом раскопок важно получить официальное разрешение на проведение археологических раскопок от Управления образования и согласовать участие школьников.

2. Организационный этап:

Формирование экспедиционной группы. Сформировать группу учащихся, заинтересованных в участии в раскопках, распределить роли и обязанности внутри группы. Получить письменное разрешение от родителей или опекунов учащихся.

Указать образовательные цели. Сформировать задачи, направленные на развитие критического мышления, исследовательских навыков, умения работать с первичными данными и анализировать артефакты в историко-культурном контексте. При организации учебного процесса необходимо расширить у школьников терминологическую базу по археологии [Заикина, 2019: 173].

Инструктаж по технике безопасности. Провести подробный инструктаж, разъяснив правила поведения на раскопках и меры предосторожности. К сожалению, у многих школьников встречается аллергия на травяную пыльцу. Этот момент обязательно надо учесть учителю при составлении списка учащихся.

Обеспечение необходимыми материалами. Подготовить инструменты и материалы для раскопок, включая тетради для дневников, чертежные принадлежности, рулетки, фотоаппараты и средства для консервации артефактов.

3. Основной этап полевой работы:

Отметить территорию участка. Определить границы раскопа и провести его разметку в соответствии с методикой полевых археологических исследований.

Проведение раскопок. Под присмотром руководителя раскопок учащиеся проводят исследования, фиксируя стратиграфию. Знают принципы сбора находок, обработку археологических материалов в полевых условиях: очистка, консервация.

Вести фотографическую фиксацию памятника, полно и точно передающую особенности рельефа и топографическую ситуацию. При фотографировании конкретных объектов (валы, курганы) и иных деталей памятника археологии необходимо использовать масштабную рейку [Бурдонов, Мезенцев, 2013: 77].

Ведение полевой документации. Каждый участник экспедиции ведёт полевой дневник, записывая наблюдения, зарисовки и описания находок. Особое внимание уделить культурному слою кургана. По мере обнажения слоев насыпи необходимо описывать каждый слой и фиксировать

данные в дневнике. Места, где проводятся археологические исследования, необходимо отмечать на картах. Правильное изучение культурного слоя является основой интерпретации археологического памятника. На занятиях эти проблемы рассматриваются теоретически, а практические навыки приобретаются в процессе полевых занятий [Бурдонов, Мезенцев, 2013: 83].

Если разведка осуществляется сплошным методом, на карте обозначается обследуемая территория с замкнутым контуром, а также указываются все обнаруженные и ранее известные археологические объекты. В случае маршрутного исследования фиксируется сам пройденный путь и все найденные на нём археологические памятники.

4. Камеральный этап: По окончании полевых работ ребята участвуют в очистке, классификации и консервации найденных артефактов. Совместно с учителем проводится анализ полученных данных, обсуждаются возможные интерпретации и исторический контекст находок.

Подготовка отчёта. Класс готовит итоговый отчёт о проделанной работе, включающий описание методики, результатов и выводов. Рекомендуются подготовить короткометражный документальный фильм по раскопкам кургана; создать методические рекомендации в 3D формате. Подготовить виртуальное моделирование кургана, с указанием культурных слоев, могильной ямы, контурами и найденными предметами.

5. Заключительный этап:

Презентация результатов. Организовать презентацию для археологического клуба, где учащиеся расскажут о своих открытиях и опыте участия в раскопках.

Рефлексия. Провести обсуждение с участниками, чтобы оценить полученные знания и навыки, а также определить направления для дальнейших исследований. Следуя данной методике, учитель сможет эффективно организовать и провести археологические раскопки с учащимися, обеспечив их образовательную ценность и безопасность.

Необходимо сформировать умение сопоставлять данные археологии с известными историческими событиями древней истории, владеть фактическим материалом, специальными терминами. Что бы все это применять на практике, у учащегося должны быть сформированы теоретико-методические знания, полученные в кабинете, на уроке. Историко-археологическая полевая школа удачно сочетает школьные знания с практикой, а также даст ребятам уникальную возможность прикоснуться к настоящим научным исследованиям, получить углубленные знания. Так называемые «кабинетные» и «полевые» археологические исследования должны умело сопоставляться школьниками применяя критическое мышление.

Обсуждение. Осенью 2024 года «Объединение музеев города Алматы» организовали археологическую экспедицию кургана № 4 на могильнике ТЭЦ-2 (теплоэлектроцентраль – Г.К.) в Алатауском районе г. Алматы. Курган находится в 600 м к востоку от дороги на городское кладбище «Батыс», в 100 м к северу от теплоцентрали и дороги, идущей вдоль нее, напротив газораспределительной станции. Координаты N43°17'25, E76°49'15, высота над уровнем моря 784,56 м.

История исследования степных элитных курганов насчитывает более 200 лет и за этот период неоднократно менялась методика их раскопок. Первоначально, в конце XIX–начале XX в. раскапывался только центр кургана, поэтому полученная информация касалась конструкции могильных ям. Во второй половине XX века масштабные раскопки царских курганов скифов, савроматов, саков дали представление о наземных конструкциях, дромосах, подземных ходах, мощных гребенчатых и глинобитных постройках. Постепенно сформировалось представление, что курган – это сложное архитектурное сооружение [Хабдулина, Файса, 2022: 197].

Археолог М.А. Нурпеисов, курировавший раскопки, пригласил автора, учителя истории в городской школе, принять участие на раскопках совместно со школьниками 10 класса во время каникулярного периода. На момент проведения раскопок учитель была внештатным научным сотрудником музея имела официальное разрешение на участие в раскопках.

На раскопках приняли участие 6 человек. Объектом для раскопок выступил курган, большой и уникальный объект, соответственно интересный для ребят и археологов. Экспедиционный лагерь разбит не был, так как нахождение кургана в черте города Алматы позволял учащимся и другим участникам уезжать на ночь домой. По предварительной договоренности при выборе археологического объекта участвовали совместно, учитель и ученые-археологи.

В течении 10 дней школьники ознакомились с топоъемкой, принимали участие в запуске дрона. Проводили зачистку, фотофиксацию и отрисовку южного профиля кургана. Самостоятельно

составляли карту высот, ортофотоплан, топографический план, план разреза кургана и профиль кургана. Во время исследования могильной ямы учащиеся самостоятельно определяли с помощью рулетки размеры ямы, была предоставлена возможность использовать металлоискатель. Одному учащемуся повезло найти бронзовый штырь.

На объекте проведена топографическая и фотографическая съемка с БПЛА (беспилотный летательный аппарат – Г.К.). Профиль был зачищен, сфотографирован и зарисован. Была исследована могильная яма. На каждом этапе артефакты фиксировались: фотографировались, описывались, зарисовывались.

После предварительного и организационного этапов наступает основной полевой этап. Учитель истории, стоя на месте предполагаемого объекта, дает школьникам краткую характеристику места и причину выбора именно этого кургана. Методически правильно подобранная форма урока-раскопок изначально даст итоговый положительный результат. Рекомендуются дать историческую справку о месте расположения памятника. г. Алматы располагался на конусах выноса рек Большая и Малая Алматинки на северных склонах Иле-Алатау. Но неуклонный рост города привёл в конце XX в. к включению в него земель к северо-западу от основного городского ядра, где располагается Боралдайская возвышенность. Наивысшая её точка (840,8 м) находится на холме, протяжённостью с запада на восток около 10 км. Здесь в настоящее время расположено Западное кладбище. В черте города холм тянется до долины рек Есентай и малая Алматинка. В северо-восточном направлении высота холма постепенно снижается до уровня долины р. Боралдай (п. Трудовик – 709-712 м). На высокой правой террасе долины, являющейся продолжением Боралдайской возвышенности, зафиксированы высотные отметки 739 м, 740 м, 743 м. На расстоянии около одного километра к востоку этот участок прорезается глубоким руслом реки Б. Алматинка. Этот уникальный ландшафт привлек внимание людей уже в древности [Самашев, 2016: 18].

В связи этим необходимо обратить внимание учащихся на локализацию крупных погребальных комплексов на территории Алматы. В настоящее время большинство их уже не существует, но имеющаяся информация даёт возможность выявлять такие взаимосвязи.

Основные крупные некрополи сакского времени были расположены по обоим берегам р. Большая Алматинка. Они как бы спускались по наклону от предгорий на равнину. С предгорий хорошо просматривалась равнинная часть, а с равнины были видны курганы предгорий. Это делает ущелье Большой Алматинки центральным местом ландшафта. По словам Н.Н. Головченко обнаружить курган помогает только очень внимательный осмотр местности, выявление закономерностей в расположении камней (например, их круговые скопления), небольших поднятий дерна, разницы в растительности. ... Расположены они на относительно ровных местах, как правило водоразделах, в горной местности - в долинах. Их не стоит искать в низинах и заболоченных местах [Головченко, 2020: 8].

С запада русла реки располагается Боралдайская возвышенность. Здесь находится крупный сакский могильник, цепь которого спускается от севера к югу. Это могильник известный как могильник у ТЭЦ-2 (теплоэлектроцентральный – Г.К.) состоит из девяти курганов. С центрального кургана этого могильника также видны курганы по берегам реки.

Учащимся была предоставлена возможность визуально осмотреть курган и дать ему описание. В центре кургана имеется большая воронка диаметром – 12 м, глубиной – 2,5 м. Южная половина насыпи срезана сверху на 1 м отвалом бульдозера во время строительства ЛЭП (линия электропередачи – Г.К.). С запада и северо-запада пол насыпи подрезан. У западного подножия кургана имеется скопление крупных камней, лежащих близко друг к другу. Вероятно, они были перемещены. Размер 50 x 60 см, 70 x 80 см.

Археологами было принято решение разрезать насыпь по центру по линии запад-восток. Ширина разреза – 12 м. Земляные работы проведены техникой.

Разрез насыпи выявил уровень древнего горизонта. Каменная насыпь располагается на коренной платформе суглинка – основной породы Боралдайской возвышенности. На данном участке нет геологических слоев из крупного булыжника, из которого сложена каменная насыпь кургана.

В поисках пятна могильной ямы была проведена зачистка участка в центре кургана. Она не выявила контура ямы. Все пространство было заполнено крупным камнем (20 x 15 см; 15 x 10 см). Во время раскопок был найден грабительский лаз, который особенно заинтересовал учащихся. Было взято интервью у руководителя раскопок на предмет возникновения и использования подобного лаза.

При углублении на центральном участке кургана, предпринятом в поисках могильной ямы, на глубине 90 см от древнего горизонта в северном профиле был выявлен лаз. Размеры 80 см высотой, 50 см шириной. Верх сводчатый. Пол лаза – слоистые натёки глины, образовавшиеся от воды. Стенки хорошо фиксируются прорастанием корней растений.

Внимательно оценив значение полученной информации в процессе исследования кургана № 4, необходимо начать реконструкцию погребального сооружения с выяснения назначения бронзовых предметов – крюков и гвоздей.

Всего найдено 18 крюков и 5 гвоздей. Крюки длиной 30-35 см; гвозди 8-9 см.

Часть крюков деформирована, один сломан. Несмотря на коррозию в основном они находятся в хорошем состоянии. Учащихся заинтересовали найденные предметы, развернулась дискуссия и даже небольшой спор по поводу гвоздей, химического состава материала и сохранности. В данном случае наблюдается межпредметная связь химии, географии и истории.

Видимо, назначение крюков такое же, начиная со средних веков VIII-X вв. вплоть до современности. Это настенный крюк для монтажа и крепления в строительстве. В средние века и в настоящее время они изготавливались из железа. Аналогов в раннем железном веке нами пока не найдено.

Сведения о бронзовых гвоздях известны по исследованию мавзолея № 6 могильника Тагискен в Приаралье. Там было найдено 100 бронзовых гвоздей. Исследователь данного памятника М.П. Грязнов считает, что использование бронзовых гвоздей связано с неразвитостью железоделательного производства в раннем периоде железного века и датирует памятник IX-VIII вв. до н.э.

Все крюки и гвозди найдены около стен, а также торчащими в грунте, пахсе вертикально и горизонтально. Наибольшее количество найдено у западной стенки, там, где найдены костные останки человека.

Учитель дал задание: изучить найденные предметы и дать им историческую характеристику. В этом задании им помогли археологи, которые провели лекцию о гвоздях и крюках. Настенный крюк функционально не предназначен для монтажа деревянных конструкций – это не скоба. Данные крюки предназначены для легких конструкций и облицовки стен. А полукруглый загнутый конец, по всей вероятности, предназначен для канатов и веревок, которые крепили легкую конструкцию погребального сооружения, а также связаны с драпировкой стен легкими матами из чия, камыша, украшенными коврами и т.д.

Первые крюки были найдены на уровне древнего горизонта. То есть глубина могильной ямы могла достигать 2,7-2,8 м, а размеры ямы – 4,3 м Ю-С и 4,5 м В-З. Яма была овальная, почти круглая. Это видно, как по каменному закладу, так и после зачистки от камней. В этом пространстве делалась погребальная конструкция. Внутри могилы не было найдено значительных фрагментов дерева, что исключает наличие столбового перекрытия, как в мавзолеях Тагискена.

Были обнаружены четыре бронзовых крюка. Они однотипные: длина 30-35 см, толщина 6-8 см. Один конец загнут полукольцом, другой – заострен. Их расположение как бы маркировало участок четырьмя точками.

Следует отметить полное отсутствие фрагментов керамики и присутствие очень небольших фрагментов дерева.

Нижняя часть стен могильной ямы укреплялась выкладкой булыжника на жидкой глине. Это фиксировалось при исследовании могильной ямы. После похорон, через определенный промежуток времени, возможно, длительный, была сооружена каменная насыпь и насыпь из суглинка.

Во время раскопок учитель обратил внимание школьников, что каменная насыпь сооружена из крупных камней примерно одного размера, свезенных с участков вблизи горных рек. Насыпь сверху выполнена из местного суглинка. Вполне возможно, земляные карьеры были видны до периода проведения планировочных работ под сельхозугодья в XX веке. При этом техника безопасности нахождения на кургане была полностью соблюдена. Осыпавшиеся места кургана были обследованы руководителем раскопок и огорожены.

Во время исследования ребята пришли к выводу, что находки немногочисленны, что говорит о том, что могила была неоднократно опустошена. Размер могильной ямы, обустройство могилы свидетельствует о высоком ранге умершего. В дальнейшем эту тему рекомендуется развить и подготовить научный проект или доклад в 3D формате; создать электронный ресурс в виде познавательного мультфильма; краткометражного документального фильма.

Артефакты после консервации и реставрации будут представлены в экспозиции музеев г. Алматы. М.М. Нурпеисов поделился отчётом по данному кургану для настоящей статьи, однако, научной публикации по кургану №4 пока не было, так как продолжаются дальнейшие исследования. Важное значение имеет рекультивация памятника после окончания раскопок. Археологу-специалисту рекомендуется подробнее объяснить учащимся, с какой целью надо рекультивировать курган.

Заключение. Не вызывает сомнения, что описанный опыт участия в полевой археологической школе успешно сочетал школьные теоретические знания с практикой, а также дало учащимся уникальную и редкую возможность принять непосредственное участие в настоящих раскопках рядом с археологами. Этот новый опыт сотрудничества музейного объединения и учебных заведений внесёт большой вклад в дело воспитания молодёжи. Это поможет укрепить полученные знания и использовать их в подготовке научных работ. Таким образом, организация полевых археологических исследований в рамках школьного курса истории представляет собой эффективный инструмент для повышения образовательного уровня, формирования практических навыков и стимулирования интереса к изучению прошлого, что в свою очередь способствует развитию исторического сознания и сохранению культурного наследия. Участие в подобных мероприятиях предоставляет школьникам уникальную возможность погрузиться в мир археологических исследований, развить критическое мышление и внести свой вклад в сохранение культурного наследия. По мнению авторов, подобные мероприятия вызывают патриотизм, любовь и чувство ответственности перед историей своей страны.

По итогам окончания раскопок необходимо провести ряд мероприятий с целью вызвать популяризаторский эффект среди учащихся школ: проведенные лекции, «живые уроки», мастер-классы по реконструкции керамики, одежды, украшений, участие в научно-практических конференциях, подготовка фотовыставок, организация экспедиций к местам раскопок.

Была попытка систематизировать методику преподавания истории при помощи археологии. Подобные экспедиции желательно проводить повсеместно и внести предложение в Управление образования включить в программу истории участие в археологических исследованиях. В работе с археологическим материалом важна методика его изучения. К сожалению, на практике преобладают те методы и приемы преподавания, при использовании которых, учащиеся являются объектом пассивного восприятия – слушателями и наблюдателями. Использование археологического материала позволяет разнообразить методы и приемы преподавания и значительно повысить эффективность урока [Кольцов, 2009: 124].

Археологические исследования кургана № 4 раннего железного века ТЭЦ-2 археологами проводились осенью. Особенностью раскопок стало – участие школьников с целью углубленного изучения предмета истории через призму археологии. Думается, что учитель и археологи достигли своей цели. После исследованного и увиденного учащиеся пришли к выводу, что по характеру надгробного сооружения и могильной ямы курган можно отнести ко времени РЖВ (ранний железный век – Г.К.). Это подтверждают исследования могилы, которая четко фиксировалась по стенкам, наличию остатков дерева, костей человека и бронзовых крепёжных изделий. Несомненно, могила была неоднократно ограблена, обнаружен и исследован грабительский лаз.

В раннем железном веке наступает расцвет мемориальной архитектуры, который воплощается в конструкции крупных «царских» курганов и пространственных ансамблях некрополей. Размеры и монументальность конструкций курганов являлись важнейшим символическим элементом социального статуса умершего, что подтверждается результатами раскопок элитных скифо-сакских мемориалов от степей Украины до высокогорных котловин Горного Алтая и Тувы [Хабдулина, Файса, 2022: 197].

Школьники принимали непосредственное участие в практических работах с дроном, планом, а также при изучении найденных бронзовых штырей и гвоздей. Вместе с тем, эти раскопки дали ценный научный материал по технике строительства могильного сооружения, и дальнейшие исследования этого материала могут привести к интересным аналогиям. Эти данные в дальнейшем могут послужить материалом для школьных научных проектов и защитой их на городском и республиканском уровне.

Существенным было то, что во время археологических работ школьники слушали лекции ученых, интересные и забавные истории о прошлых раскопках специалистов. Брели интервью, задавали вопросы об археологических памятниках, об особенностях курганов, некрополей, могильников.

Литература

- Авдусин, 1980 – *Авдусин Д.А.* Полевая археология СССР. Учеб. пособ. СССР. Учеб. пособ. 2-е изд., перераб. и доп. 2-е изд. М.: Высш. школа, 1980. 97 с.
- Бурдонов, Мезенцев, 2013 – *Бурдонов А.В., Мезенцев А.Л.* Методические рекомендации по проведению археологических исследований школьниками Уссурийского городского округа // Исследовательская работа школьников. 2013. № 4(48). С. 73-83.
- Винокуров, 2013 – *Винокуров Н.* Полевые археологические исследования и археологические практики. Учебно-методическое пособие. М., 2013. 176 с.
- Головченко, 2020 – *Головченко Н.Н.* Археология в школе: учебно-методическое пособие. Барнаул, 2020. 158 с.
- Довгяло, 1968 – *Довгяло Г.И.* К истории возникновения государства. На материале хеттских клинописных текстов: монография. Минск: Изд-во.: Издательство БГУ им. В.И. Ленина, 1968. 162 с.
- Заикина, 2019 – *Заикина Н.А.* Педагогический потенциал археологии в школьном историческом образовании // Вопросы студенческой науки. 2019. Вып. №12 (40). С. 172–175.
- Кольцов, 2009 – *Кольцов П.В.* Использование археологического материала в общеобразовательных учреждениях // Вестник ИКИАТ. 2009. Вып. 1. С. 123–126.
- Довгялло, Козик, Сальков, 2010 – *Довгялло М.С., Козик Л.А., Сальков А.П.* Методика преподавания истории: в 2 ч.: учебно-методическое пособие для студентов-заочников 5-6-х курсов исторического факультета БГУ. Минск: БГУ, 2010. 196 с.
- Миллер, 1934 – *Миллер А.А.* Археологические разведки // Известия Государственной академии истории материальной культуры. 1934. Вып. №83. С. 49-55.
- Минеева, 2010 – *Минеева И.М.* Проблема сохранения археологического наследия Южного Урала в контексте его социокультурного использования // Вестник Томского государственного университета. 2010. № 3(11). С. 136–142.
- Самашев, Джумабекова, Нурпеисов, Чотбаев, 2006 – *Самашев З.С., Джумабекова Г.С., Нурпеисов М.М., Чотбаев А.* Древности Алматы: курганы Боралдая. Алматы, 2006. 216 с.
- Смоляк, 2014 – *Смоляк А.Р.* Смысловая составляющая педагогической археологии // Категория смысла в философии, психологии, психотерапии и общественной жизни. М.: Кредо, 2014. 320 с.
- Хабдулина, Файса, 2022 – *Хабдулина М.К., Файса А.М.* Новые подходы в исследовании элитных могильников сакской эпохи Сарыарки // Отан тарихы. 2022. № 3(99). С. 196–207.

References

- Avdusin, 1980 – *Avdusin D.A.* Poleyaya arheologiya SSSR [Field archeology of the USSR. Study guide. the USSR.]. M., 1980. 97 p. [in Russ.]
- Burdonov, Mezencev, 2013 – *Burdonov A.V., Mezencev A.L.* Metodicheskie rekomendacii po provedeniyu arheologicheskikh issledovaniy shkol'nikami Ussuriyskogo gorodskogo okruga [Methodological recommendations for conducting archaeological research by schoolchildren of the Ussuriysk city district]. *Issledovatel'skaya rabota shkol'nikov*. 2013. № 4(48). Pp. 73–83. [in Russ.]
- Vinokurov, 2013 – *Vinokurov N.* Polevye arheologicheskie issledovaniya i arheologicheskie praktiki [Field archaeological research and archaeological practices]. M., 2013. 176 p. [in Russ.]
- Golovchenko, 2020 – *Golovchenko N.N.* Arheologiya v shkole: uchebno-metodicheskoe posobie [Archaeology in School: A Teaching Aid]. Barnaul, 2020. 158 p. [in Russ.]
- Dovgyalo, 1968 – *Dovgyalo G.I.* K istorii vznikhoveniya gosudarstva. Na materiale hettiskikh klinopisnykh tekstov [On the history of the emergence of the state. Based on Hittite Cuneiform texts]. Minsk, 1968. 162 p. [in Russ.]
- Zaikina, 2019 – *Zaikina N.A.* Pedagogicheskij potencial arheologii v shkol'nom istoricheskom obrazovanii [The pedagogical potential of archaeology in school history education]. *Voprosy studencheskoj nauki*. 2019. № 12(40). Pp. 172–175. [in Russ.]
- Kol'cov, 2009 – *Kol'cov P.V.* Ispol'zovanie arheologicheskogo materiala v obshcheobrazovatel'nykh uchrezhdeniyah [The use of archaeological material in educational institutions]. *Vestnik IKIAT*. 2009. Issue 1. Pp. 123–126. [in Russ.]
- Dovgyallo, Kozik, Sal'kov, 2010 – *Dovgyallo M.S., Kozik L.A., Sal'kov A.P.* Metodika prepodavaniya istorii: v 2 ch.: uchebno-metodicheskoe posobie dlya studentov-zaochnikov 5-6-h kursov istoricheskogo fakul'teta BGU [Methods of teaching history]. Minsk: BGU, 2010. 196 p. [in Russ.]
- Miller, 1934 – *Miller A.A.* Arheologicheskie razvedki [Archaeological exploration]. *Izvestiya Gosudarstvennoi akademii istorii material'noi kul'tury*. 1934. № 83. Pp. 49–55. [in Russ.]
- Mineeva, 2010 – *Mineeva I.M.* Problema sohraneniya arheologicheskogo naslediya Yuzhnogo Urala v kontekste ego sociokul'turnogo ispol'zovaniya [The problem of preserving the archaeological heritage of the Southern Urals in the context of its socio-cultural use]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2010. № 3 (11). Pp. 136–142. [in Russ.]
- Samashev, Dzhumabekova, Nurpeisov, Chotbaev, 2006 – *Samashev Z.S., Dzhumabekova G.S., Nurpeisov M.M., Chotbaev A.* Drevnosti Almaty: kurgany Boraldaya [Antiquities of Almaty: Boraldai mounds]. Almaty, 2006. 216 p. [in Russ.]
- Smolyak, 2014 – *Smolyak A.R.* Smyslovaya sostavlyayushchaya pedagogicheskoi arheologii [The semantic component of pedagogical archeology]. *Kategoriya smysla v filosofii, psikhologii, psihoterapii i obshchestvennoi zhizni*. M., 2014. 320 p. [in Russ.]
- Habdulina, Gaisa, 2022 – *Khabdulina M.K., Gaisa A.M.* Novye podkhody v issledovanii ehlitnykh mogil'nikov saksoidnoy epokhi Saryarki [New approaches in the study of elite burial grounds of the Saka Saryarki era]. *Otan tarikh*. 2022. № 3(99). Pp. 196–207. [in Russ.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1177–
1188
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.01.29

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1177-1188

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУДЫҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ (2021–2025 жж.)

Әсел Рахметова¹, Гүлжан Сарсембаева²

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, (Өскемен, Қазақстан), докторант,
<https://orcid.org/0009-0000-9255-7962>. E-mail: Asselkabitkhanova@gmail.com

²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, (Өскемен, Қазақстан), тарих
ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, <https://orcid.org/0000-0003-1371-1656>. E-
mail: Gulzhan1974@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Рахметова Ә., Сарсембаева Г., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* ХХІ ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстандағы демографиялық дамудың жаңа үрдістерін зерттеу қазіргі тарих, экономика, әлеуметтік ғылымдар саласында өзекті бағыттардың бірі. Сондықтан да Қазақстанның демографиялық құрылымындағы өзгерістер әлеуметтік-экономикалық даму мен мемлекеттік саясатқа тікелей әсерін тигізетін маңызды фактор ретінде қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* ХХІ ғасырдың алғашқы ширегінің соңғы бөлігіндегі Қазақстандағы демографиялық дамудың негізгі үрдістерін анықтауды мақсат еттік. Осы негізгі мақсатқа жету үшін туу мен өлім көрсеткіштерінің динамикасы талданды, урбанизация деңгейін бағалауға талпыныс жасалды; ішкі және сыртқы көші-қон үдерістері зерттелді. *Материалдар мен әдістер.* Қазақстанның Ұлттық статистика бюросы деректері осы мақаланың материалдық бөлігін құрады. Сонымен қатар ғылыми әдебиеттерді жүйелі қолдану мақсатында Taylor, Francis, Routledge және Dove Medical Press баспаларындағы зерттеу тақырыбына қатысты рецензияланған мақалалар зерделенді. Әдістемелік негізі ретінде салыстырмалы-тарихи талдау, статистикалық әдістер, құрылымдық өзгерістерді бағалау қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 2021–2025 жылдар аралығында Қазақстанда халық саны едәуір өсті, сонымен қатар туу көрсеткіші тұрақталды, адамдардың өмір сүру ұзақтығы артты. Урбанизацияның қарқынды дамығанын да байқадық, этнодемографиялық құрылым трансформацияға ұшырады. Ішкі және сыртқы көші-қон динамикасы елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайына әсер етті. *Қорытынды.* Бұл жұмыс Қазақстандағы демографиялық дамудың жаңа тенденцияларын анықтауға және әлеуметтік-экономикалық саясатты жетілдіруге, көші-қон үдерістерін реттеу бойынша практикалық мәнге ие деген тұжырым жасалды.

Кілт сөздер: Қазақстан демографиясы, ХХІ ғасырдың алғашқы ширегі, жаңа үрдістер, урбанизация, көші-қон, тарихи кезең

Алғыс. Авторлар мақала жариялануға дайындалған кезде көрсеткен көмегі үшін «Otan Tarih» журналының редакторына, сондай-ақ зерттеуге деген назарлары мен қызығушылықтары үшін анонимді рецензенттерге алғысын білдіреді.

Дәйексөз үшін: Рахметова Ә., Сәрсембаева Г. Қазақстандағы демографиялық дамудың жаңа бағыттары (2021–2025 жж.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. №. 4. 1177–1188-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1177-1188

НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА (2021–2025 гг.)

Әсел Рахметова¹, Гульжан Сарсембаева²

¹Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, (Усть-Каменогорск, Казахстан), <https://orcid.org/0009-0000-9255-7962>, E-mail: Asselkabitkhanova@gmail.com

²Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, (Усть-Каменогорск, Казахстан), кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, <https://orcid.org/0000-0003-1371-1656>, E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Рахметова Ә., Сарсембаева Г., 2025

Аннотация. *Введение.* Изучение новых тенденций демографического развития Казахстана в первой четверти XXI века является одной из актуальных тем в современной истории, экономике и социальных науках. Поэтому изменения в демографической структуре Казахстана рассматриваются как важный фактор, оказывающий прямое влияние на социально-экономическое развитие и государственную политику. *Цель и задачи.* Была поставлена цель определить основные тенденции демографического развития Казахстана в завершающей части первой четверти XXI века. Для достижения этой цели были проанализированы динамика показателей рождаемости и смертности, предприняты попытки оценить уровень урбанизации; изучены процессы внутренней и внешней миграции. *Материалы и методы.* Данные Бюро национальной статистики Казахстана составили материальную основу данной статьи. Кроме того, с целью системного использования научной литературы были изучены рецензируемые статьи по теме исследования, опубликованные в издательствах Taylor, Francis, Routledge и Dove Medical Press. В качестве методологической основы применялись сравнительно-исторический анализ, статистические методы и оценка структурных изменений. *Результаты.* Как показали результаты исследования, в период с 2021 по 2025 гг. численность населения Казахстана значительно увеличилась, при этом уровень рождаемости стабилизировался, а продолжительность жизни возросла. Также наблюдалось активное развитие урбанизации, этнодемографическая структура претерпела трансформацию. Динамика внутренней и внешней миграции оказала влияние на социально-экономическое положение страны. *Заключение.* Сделан вывод о том, что данная работа позволяет определить новые тенденции демографического развития Казахстана и имеет практическое значение для совершенствования социально-экономической политики и регулирования миграционных процессов.

Ключевые слова: демография Казахстана, первая четверть XXI века, новые тенденции, урбанизация, миграция, исторический период

Благодарность. Авторы выражают признательность редактору журнала «Отан Тарихы» за помощь в подготовке статьи к публикации, а также анонимным рецензентам за внимание и интерес к исследованию.

Для цитирования: Рахметова А., Сарсембаева Г. Новые направления демографического развития Казахстана (2021–2025 гг.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1177–1188. [на казахском].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1177-1188

NEW DIRECTIONS OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN (2021–2025)

Assel Rakhmetova¹, Gulzhan Sarsembayeva²

¹S.Amanzholov East Kazakhstan University, (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan), doctoral student, <https://orcid.org/0009-0000-9255-7962>. E-mail: Asselkabitkhanova@gmail.com

²S.Amanzholov East Kazakhstan University, (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan), Candidate of Historical Sciences, associate professor, <https://orcid.org/0000-0003-1371-1656>. E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Rakhmetova A., Sarsembayeva G., 2025

Abstract. *Introduction.* The study of new trends in the demographic development of Kazakhstan in the first quarter of the 21st century is one of the relevant topics in contemporary history, economics, and social sciences. Therefore, changes in Kazakhstan's demographic structure are considered an important factor directly influencing socio-economic development and state policy. *Purpose and objectives.* The objective of this study was to identify the main trends in the demographic development of Kazakhstan in the final part of the first quarter of the 21st century. To achieve this goal, the dynamics of birth and death rates were analyzed; efforts were made to assess the level of urbanization; internal and external migration processes were studied. *Materials and methods.* The data of the Bureau of National Statistics of Kazakhstan formed the material basis of this article. In addition, to ensure the systematic use of scientific literature, peer-reviewed articles related to the research topic published by Taylor, Francis, Routledge, and Dove Medical Press were analyzed. The methodological framework included comparative-historical analysis, statistical methods, and the assessment of structural changes. *Results.* The study results showed that between 2021 and 2025, Kazakhstan's population significantly increased, birth rates stabilized, and life expectancy rose. Active urbanization was observed, and the ethnodemographic structure underwent transformation. The dynamics of internal and external migration affected the country's socio-economic situation. *Conclusion.* It was concluded that this study identifies new trends in Kazakhstan's demographic development and has practical significance for improving socio-economic policy and regulating migration processes.

Keywords: Demography of Kazakhstan, quarter of the 21st first century, new trends, urbanization, migration, historical period

Acknowledgements. The authors express their gratitude to the editors of «Otan Tarihy» for their assistance in preparing the article for publication, as well as to the anonymous reviewers for their attention to and interest in the study.

For citation: A. Rakhmetova, G. Sarsembayeva. New Directions of Demographic Development in Kazakhstan (2021–2025) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1177–1188. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1177-1188

Кіріспе. Қазақстан соңғы бесжылдықта демографиялық дамудың интенсивті жолына түсуімен ерекшеленеді. Қазақстан халқының демографиялық дамуының трансформациясы XX ғасырдың соңында орын алған әлеуметтік-экономикалық дағдарыстардан басталғаны белгілі. Сол кезең халық санының азаюы, көші-қон ағындарының күшеюі, туу көрсеткішінің төмендеуі және өлім-жітімнің артуы елдің демографиялық құрылымына теріс әсерін тигізген еді. Бұл кезең Қазақстандағы халық санының табиғи өсімі баяулап, урбанизация үдерісі қарқын алған уақытпен сәйкес келді. Салыстырмалы түрде алатын болсақ, 2021 – 2025 жылдар аралығында Қазақстан демографиясында жаңа үрдістер байқалды. Әсіресе, халық санының қайта өсуі, туу көрсеткішінің біршама тұрақтануы, өмір сүру ұзақтығының артуы мен көші-қон процестеріндегі өзгерістер ерекше назар аударады. Сонымен қатар, этнодемографиялық құрылымдағы трансформациялар, жастар үлесінің артуы және урбанизацияның жаңа деңгейге көтерілуі Қазақстан қоғамының әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етуде. Бұл жаңа үрдістер осы зерттеу жұмысында жүргізілген салыстырмалы-тарихи әдіс, статистикалық талдау, жүйелік тәсілдердің нәтижесінде анықталды.

XXI ғасырдың алғашқы ширегінің соңғы бөлігіндегі демографиялық даму тенденцияларын зерделеу арқылы болашақтағы ұлттық саясатты, көші-қон үдерістерін және әлеуметтік бағдарламаларды қалыптастыру кезінде маңызды бағыттарға басымдық бере аламыз. Қазіргі Қазақстандағы демографиялық процестерді жан-жақты талдау арқылы олардың елдің әлеуметтік тұрақтылығы мен экономикалық дамуына әсерін айқындау зерттеу тақырыбының өзектілігін көрсетеді.

Хронологиялық зерттеу кеңістігіне кіретін жылдардағы демографиялық дамуды зерттеудің ғылыми және практикалық маңызы өте зор. Әр елдің демографиялық дамуы сол ұлттың ұлттық әлеуетіне тікелей ықпал ететін негізгі бағыттардың бірі. Сондықтан соңғы жылдары Қазақстанда да ұлттық демографияға басымдық беріле бастады. Әсіресе, тәуелсіздік жылдарынан кейін ұлттық демография дербес бағыт ретінде қалыптасты, сонымен қатар этнодемографиялық трансформация, көші-қон, урбанизация, туу мен өлім-жітім мәселелері көптеген зерттеушілердің қызығушылығын тудырды. Мысалы, отандық зерттеушілер Қазақстанның жалпы демографиялық дамуы, соның ішінде туу мен өлім-жітімнің ұзақ мерзімді үрдістерін қарастыру кезінде елдің әртүрлі өңірлеріндегі демографиялық дамудың біркелкі еместігін және бұл өз кезегінде жалпы демографиялық жағдайға әсер ететінін көрсеткен [Rakhmetova, Kaliyeva, 2022: 80].

Демографиялық үрдістерді зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне мән беретін болсақ, қазіргі күні урбанизация, көші-қон, этнодемографиялық өзгерістер туралы еңбектер өте көп. Бұл осы тақырыптың актуальдылығын көрсетеді. Дегенмен, Қазақстандағы демографиялық даму мәселелері бойынша жүргізілген зерттеулер этнодемографиялық өзгерістерді, көші-қон мен урбанизацияны сипаттаумен шектеліп, көбіне статистикалық-аналитикалық сипатта қалып қойғандықтан, тақырыптың теориялық-әдіснамалық және халықаралық ғылыми айналымға енгізу деңгейі жеткілікті дамымаған күйінде қалып отыр.

Қазақстандағы соңғы бес жыл ішіндегі демографиялық өзгерістерді кешенді түрде сараптау және жаңа тенденцияларды анықтау, сонымен қатар өзгерістердің кейбір себептерін болжау осы мақаланың негізгі мақсаты. Осы мақсатқа жету үшін туу мен өлім көрсеткіштерінің динамикасын талдап, елдегі урбанизация үдерістерін қарастырдық. Сондай-ақ көші-қонның ішкі және сыртқы бағыттарын бағамдай отырып, этнодемографиялық құрамдағы өзгерістерді көрсету бойынша қадамдар жасалды. Осылайша, Қазақстандағы демографиялық дамудың жаңа кезеңін айқындап, оның ерекшеліктерін статистикалық деректер негізінде талдау арқылы болжам жасау – мақаланың ғылыми жаңалығы ретінде айқындалды. Бұл өз кезегінде демография саласындағы ғылыми ізденістерді толықтырып қана қоймай, мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясатты жетілдіруге де үлес қоса алады.

Материалдар мен әдістер. Мәліметтер Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросының ресми деректерінен алынған. Сонымен қатар, Тәуелсіздік алған жылдардан кейінгі халық санақтарының нәтижелері мен демографиялық көрсеткіштердің динамикасын қамтитын ресми статистикалық деректер пайдаланылды. Ғылыми әдебиет пен сараптамалық мақалаларды толық қамту мақсатында зерттеу барысында Taylor, Francis, Routledge және Dove Medical Press баспаларындағы рецензияланған мақалалар базасы да ізделіп, сәйкес мақалалар мен зерттеулерге сілтемелер құрылған. Зерттеудің әдіснамалық негізі салыстырмалы-тарихи және жүйелік талдау тәсілдеріне сүйенеді. Демографиялық процестерді сипаттауда статистикалық әдістер – динамика қатарларын талдау, салыстырмалы көрсеткіштерді есептеу, құрылымдық өзгерістерді бағалау қолданылды. Осы әдістер кешені Қазақстандағы демографиялық дамудың жаңа тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді.

Талқылау. Қазақстандағы демографиялық зерттеулердің ғылыми негізі кеңестік кезеңдегі халық санағы мен этнодемографиялық еңбектерден бастау алады. Тәуелсіздік жылдарынан кейін ұлттық демография жеке ғылыми бағыт ретінде қалыптасып, этнодемографиялық трансформация, көші-қон, урбанизация, туу мен өлім-жітім мәселелері кеңінен зерттеле бастады. Алайда көптеген еңбектер сипаттамалық деңгейде қалып, демографиялық процестердің теориялық үлгілері мен олардың әлеуметтік, экономикалық және саяси ғылымдармен интеграциясы жеткілікті дамымаған. Бұл қазіргі кезеңде демографиялық дамуды талдаудың әдіснамалық базасын жаңартуды және пәнаралық зерттеу тәсілдерін кеңейтуді талап етеді.

Демографиялық зерттеулердің негізгі дереккөзі – Ұлттық статистика бюросының мәліметтері мен халық санағы нәтижелері. Архивтік деректер мен тарихи-демографиялық құжаттар кейбір ғалымдардың еңбектерінде пайдаланылғанымен, көп жағдайда зерттеулер ресми статистикамен

шектеледі. Сонымен қатар, халықаралық ғылыми базаларда (Scopus, Web of Science) жарияланған қазақстандық демографиялық зерттеулердің үлесі өте аз. Сол аздың ішінде Қазақстанның демографиялық даму болжамы, елдің аймақтық құрылымы, туу мен өлім көрсеткіштері қарастырған зерттеушілер бар [Spankulova, Chulanova, 2023: 52]. Одан бөлек, Қазақстан мен бүкіл Орталық Азиядағы әлеуметтік-демографиялық өзгерістерді талдаған мақалаларға да назар аударылды [Tukumov, Kurmashev, 2024: 5]. Ұлттық демографияның халықаралық ғылыми айналымға толыққанды енуіне жағдай жасау үшін халықаралық деңгейдегі басылымдарға жариялау үрдісін дамыту қажет.

Отандық басылымдарға келетін болсақ, тақырыпты зерттеу бағытының кеңеюі байқалады. Соңғы жылдары Қазақстан демографиясында зерттеу тақырыптарының әртараптануы байқалады. Этнодемографиялық өзгерістер, көші-қон және урбанизация мәселелерімен қатар, демографиялық қауіпсіздік, урбанизация мен ұлттық бірегейлік арасындағы байланыс, гендерлік факторлар және демографиялық саясат тақырыптары өзекті бағыттарға айналды.

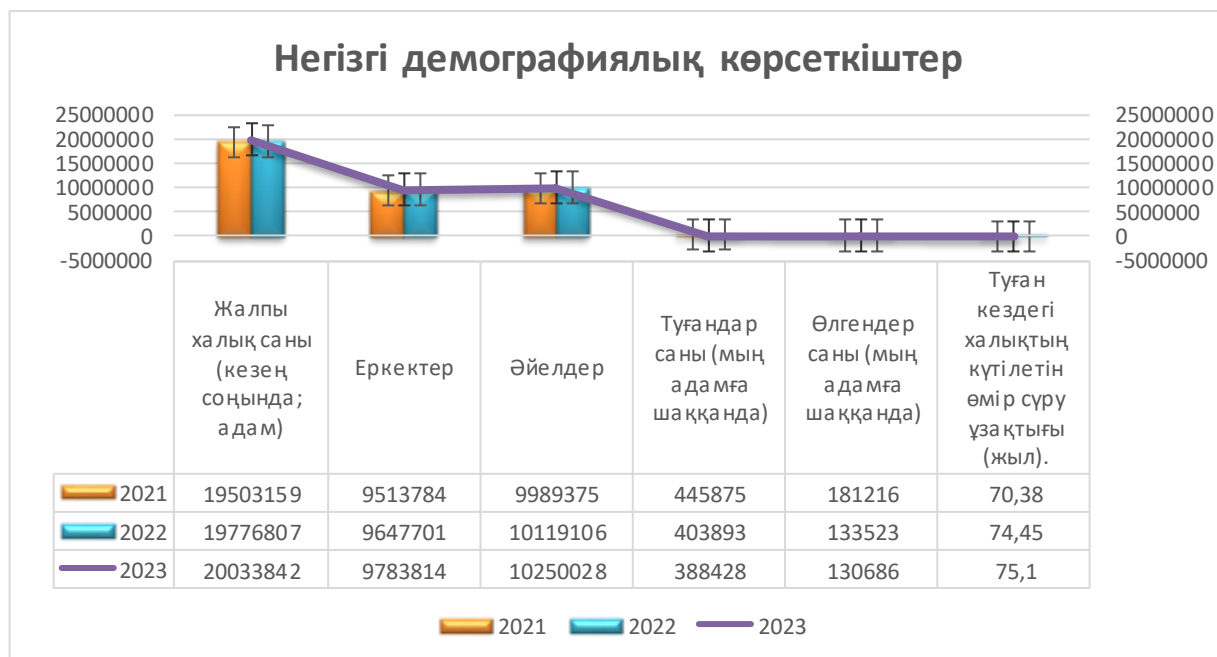
Урбанизация мен ішкі көші-қон динамикасын зерделеу барысында қалалық тұрғындардың үлесінің күрт артқанын, ауыл халқының санының жыл сайын азайып жатқанын байқауға болады. Ал, сыртқы көші-қон тұрғысынан алғанда, Қазақстан соңғы жиырма жылда екіжақты көші-қон процесін бастан өткерді. 1990-жылдары елден кеткен этникалық орыстар мен немістердің үлесі азайып, олардың орнын қандас қазақтар (оралмандар) толықтыра бастады. ХХІ ғасырдың алғашқы ширегінде еңбек миграциясы жаңа сипат алып, Қазақстан бір мезгілде жұмыс күшін тартатын және білікті мамандарды шетелге жіберетін елге айналды. Бұл құбылыс ішкі еңбек нарығына, өңірлік теңгерімге және әлеуметтік құрылымға әсер етті. Урбанизация үдерісі, әсіресе Астана, Алматы, Шымкент сияқты ірі қалаларда, демографиялық кеңістіктің жаңа құрылымын қалыптастырып отыр.

Мемлекеттік демографиялық саясатқа назар аударатын болсақ, соңғы жылдары мемлекет демографиялық процестерді реттеу мақсатында отбасы институтын қолдау, көпбалалы аналарды әлеуметтік қорғау және бала тууға ынталандыру бағытындағы шараларды күшейтті. «Аңсаған сәби» бағдарламасы, тұрғын үймен қамтамасыз ету және әлеуметтік төлемдер демографиялық өсімге оң ықпал етті. Дегенмен, демографиялық дамудың ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін жастарды әлеуметтік-экономикалық тұрғыда қолдау, білім мен еңбек нарығын теңгеру, көші-қонды тиімді басқару және аймақаралық даму айырмашылығын азайту маңызды.

Қазақстан демографиясының халықаралық контекстегі орны тұрақты деуге негіз бар. Мысалы, Орталық Азия елдерімен салыстырғанда, Қазақстанда туу деңгейі орташа қарқында дамуда. Өзбекстан мен Тәжікстанда жоғары туу көрсеткіштері сақталып отырса, Қазақстанда урбанизация мен экономикалық факторлар туу динамикасын тежеп отыр. Қырғызстандағы еңбек миграциясы феномені Қазақстанда да байқалғанымен, елдегі көші-қон үрдістері ішкі және сыртқы бағыттардың үйлесімділігімен ерекшеленеді.

Жалпы алғанда, Қазақстандағы демографиялық даму үрдістері елдің әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістерімен тығыз байланысты. Демография бүгінгі таңда тек сандық көрсеткіштер жиынтығы емес, ұлттық қауіпсіздік, әлеуметтік тұрақтылық және стратегиялық даму факторы ретінде қарастырылуда. Алдағы кезеңде демографиялық зерттеулердің басты бағыттары ретінде урбанизация, көші-қон, жастардың әлеуметтік бейімделуі, ұлттық сәйкестік және еңбек нарығының трансформациясы айқындалуда. Демек, демографиялық ғылымның жаңа кезеңі пәнаралық синтезге, болжамдық талдау мен халықаралық ғылыми интеграцияны күшейтуге негізделуі қажет деп есептейміз.

Нәтижелер. Халық саны дегеніміз – белгілі бір аумақта белгілі бір уақыт сәтінде тұратын адамдардың саны. Жыл басындағы ағымдағы бағалау соңғы халық санағының нәтижелері негізінде есептеледі. Бұл есепке сәйкес жыл сайын осы аумақта туғандар мен тұрақты тұруға келгендердің саны қосылады және қайтыс болғандар мен тұрақты тұруға кеткендердің саны шегеріледі. Алдыңғы жылдарға қатысты халық санының ағымдағы бағалары келесі халық санағының қорытындылары негізінде нақтыланып отырады [stat.gov.kz, 2025]. Ұлттық статистикалық бюроның статистикалық деректерінде 2024 және 2025 жылдың демографиялық көрсеткіштерінің шектеулілігіне байланысты 2021.

1 сур. 2021-2023 жылдар аралығындағы негізгі демографиялық көрсеткіштер. Ұлттық бюроның статистикалық мәліметтеріне сәйкес автормен құрастырылды

2023 жылдар аралығындағы негізгі демографиялық көрсеткіштерге (1 сурет) назар аудардық. Нәтижесінде осы жылдар аралығында халықтың өмір сүру ұзақтығының жыл сайын ұлғайып келе жатқанын, туу көрсеткіші мен өлім фактілерінің азайғанын байқауға болады.

Жалпы зерттеу нәтижелері Қазақстандағы демографиялық дамудың ХХІ ғасырдың алғашқы ширегінде бірнеше жаңа бағытта өрбігенін көрсетті. Қазіргі күні елдің демографиялық деңгейін жақсарту үшін білім мәселесіне аса назар аудару қажет деп пайымдаймыз. Білімнің артуы туу деңгейін төмендетіп, өмір сүру ұзақтығы мен экономикалық белсенділікті арттыра отырып, демографиялық өзгерістердің қарқыны мен бағытын айқындайды. Қазақстанда да ерлер мен әйелдердің білім деңгейінің артуымен қатар жүріп жатқан бұл демографиялық кезең алдағы үш онжылдықта ел үшін әлеуметтік-экономикалық мүмкіндіктер тудыруы ықтимал. Алайда, ол үшін тиісті экономикалық жағдайлар, мемлекеттік саясаттар және жастарды жұмыспен қамту шаралары дайындалуы қажет [Mirzaei, Sadeghi, 2023: 523].

ХХІ ғасырдың алғашқы ширегінің соңғы бөлігіндегі (2021–2025 жж.) Қазақстандағы демографиялық дамудың жаңа үрдістерін анықтау үшін осы зерттеуде туу мен өлім көрсеткіштері, урбанизация, көші-қон сияқты нақты үш бағытқа басымдық бердік және оларды жеке-жеке қарастырамыз.

Туу мен өлім көрсеткіштері. Жалпы өлім-жітім коэффициенті – халық өлім-жітімінің қарқындылығын анықтайтын көрсеткіш. Ол жыл ішінде қайтыс болғандардың жалпы санының халықтың жылдық орташа санына қатынасы түрінде есептеледі. Әдетте 1000 адамға шаққандағы есеппен көрсетіледі. 2021–2025 жылдардағы туу мен өлім көрсеткіштерін анық көру үшін тәуелсіздік алған жылдардағы көрсеткіштердің деректеріне қараймыз. Мысалы, 2000–2010 жылдары Қазақстанда халық саны баяу қарқынмен өскенімен, 2010 жылдан кейінгі кезеңде туу көрсеткіштері тұрақталып, халықтың табиғи өсімі айқын байқалды. Ал осы зерттеудің хронологиялық кезеңіне жататын 2021–2025 жылдар аралығындағы туу мен өлім көрсеткіштерін саралай келе соңғы бес жылда халық өсімінің тұрақталғанын көруге болады. Бұл үрдіске әлеуметтік қолдау бағдарламалары мен экономикалық тұрақтану ықпал етті. Өмір сүру ұзақтығы да біртіндеп артып, 2020 жылдардың ортасына қарай орта есеппен 73 жасқа жетті.

Ұлттық бюроның ресми сайтындағы табиғи өсім коэффициенті туралы түсіндірмеге мән беретін болсақ, ол – жалпы туу коэффициенті мен өлім-жітім коэффициентінің айырмасы. Туған кездегі күтілетін өмір сүру ұзақтығы – белгілі бір жылы туған ұрпақтағы әрбір адам өмір бойы дәл сол жылғы жас ерекшеліктері бойынша өлім-жітім деңгейі сақталған жағдайда орта есеппен өмір сүретін жылдар саны [stat.gov.kz, 2025].

Өлім жағдайлары туралы мәліметтер өлім актілері мен медициналық өлім туралы куәліктер негізінде жасалған статистикалық жыл сайынғы өңдеулер нәтижесінде алынады. Бұл құжаттар азаматтық хал актілерін жазу органдары тарапынан рәсімделеді және олардың негізінде өлім туралы актілер жасалады. Өлімді тіркеу қайтыс болған адамның тұрған жері бойынша немесе өлім болған жері бойынша жүргізіледі. Қазақстан Республикасы өңірлері бойынша өлім-жітімнің статистикалық деректері қайтыс болғандардың тұрақты тұрғылықты жері негізінде қалыптастырылады. Соның негізінде Қазақстан бойынша өлім себептерін санаттарға бөлуге және тенденциясын анық көруге мүмкіндік бар. Бұл мәліметтер де өз кезегінде халықтың әлеуметтік көрсеткіштерінің негізін құрайды. 1 кестеден негізгі өлім себептері бойынша қайтыс болғандардың мәліметтерін көруге болады.

1 кесте. Қазақстандағы өлім-жітім себептері

Өлім себептері	2021	2022	2023	2024	2025
Қан айналымы жүйесі ауруларынан	19137	12279	11354	29637	28812
Жазатайым оқиғалардан, уланулардан және жарақаттардан	2505	2297	2378	10366	10078
Жаңа түзілімдерден (ісіктерден)	6790	6490	6443	13556	13178
Тыныс алу органдары ауруларынан	9223	5251	5116	13290	12920
Асқазан-ішек органдары ауруларының себебінен	5335	4531	4471	11031	10724
Жұқпалы және паразиттік аурулардан	467	537	488	495	1200
Ескерту: кесте Ұлттық бюро агенттігінің статистикалық деректеріне сай, өзге де ашық ақпараттардың (sputnik.kz) негізінде автормен құрастырылды					

Кестедегі 2024 жылғы мәліметтер Ұлттық статистика бюросының 2024 жылғы көрсетілген жалпы қайтыс болғандар саны (132.9 мың) және 2024 жылғы ресми релизде берілген негізгі себептер бойынша үлестер негізінде есептелді. 2025 жыл үшін нақты (ресми) толық жылдық сандар жарияланбауына байланысты осы жылды зерттеу бойынша шектеулер бар. Бірақ, ғаламтордағы ақпараттық сайттардың мәліметтерін қолдандық. Мысалы, 2025 жылы қайтыс болғандардың көпшілігі қан айналымы ауруынан көз жұмғаны мәлімделген. Осы кезеңде бұл аурумен 29,8 мың адам қайтыс болды. Бұл көрсеткіш те жыл санап өсіп барады. Екінші орында - жүйке жүйесінің аурулары тұр. Бұл аурумен 25,6 мың адам бақилық болған. Жазатайым оқиғалар, улану және жарақат салдарынан 10,4 мың адам, жұқпалы және паразиттік аурулардан 1,2 мың адам көз жұмды [Sputnik, 2025].

Кестедегі сандарға назар аударатын болсақ, 2024 және 2025 жылдары Қазақстандағы өлім-жітім күрт көбейді деген тұжырым жасауға болады. Қан айналымы жүйесі ауруларынан, жазатайым оқиғалар мен онкологиялық аурулардан, сондай-ақ жұқпалы-паразиттік аурулардан қайтыс болғандар саны айтарлықтай өсті. Мұның себебін күрделі әлеуметтік жағдайлармен, адамдардың стресс пен депрессияға жиі түсу фактілерімен тығыз байланысты деп болжаймыз.

Урбанизация. ХХІ ғасырдың алғашқы ширегінің соңғы бөлігіндегі Қазақстандағы демографиялық дамудың жаңа үрдістерінің тағы бір бағыты – урбанизация. Урбанизация – қалалардың мөлшері, тығыздығы және алуан түрлілігі тұрғысынан өзгеру процесі [Vlahov, Galea, 2002: 79]. Хронологиялық зерттеу кезеңінде (2021-2025) халықтың қала мен ауыл арасындағы арақатынасы айтарлықтай өзгерді. 2000 жылы қала тұрғындарының үлесі шамамен 56 % болса, 2023 жылға қарай ол 60 %-дан асты. Ауылдан қалаға көшу қарқыны әсіресе жастар арасында күшейді. Бұл – әлемдік құбылыс. Урбанизация индустриялық экономикадан барған сайын білімге негізделген экономикаға көшу барысында көптеген елдерде аумақтық поляризацияны күшейтті. Бұл өзгеріс қалалық өңірлерге экономикалық дамуды ынталандыру арқылы пайда әкелсе, ауылдық өңірлерде халық санының азаюы, салық базасының қысқаруы және экономикалық тоқырау орын алуда [Sundqvist, 2021: 287]. Қазақстандағы урбанизацияның негізгі себептерін ауылды аймақтардағы жұмыстың тапшылығымен, мектеп бітіруші жастардың қалалық аймақтарға жоғары оқу орындарына кетуімен байланыстырамыз. Нәтижесінде Алматы, Астана және облыс орталықтарының халқы едәуір артты. Дегенмен, урбанизация адамзат дамуы мен прогрестің белгісі ретінде танылғанымен, соңғы

зерттеулер қалалық ортаның айтарлықтай әлеуметтік теңсіздіктер мен денсаулық мәселелеріне әкелетінін көрсетеді [Kuddus et al., 2020: 41]. Осы ретте ғалымдар ауылдық дамуға қатысты ауылдық аймақтардың әркелкі сипаты жеке физикалық, демографиялық, институционалдық, мәдени және геосаяси жағдайларға сәйкес икемді және дифференциалды саясатты талап ететінін атап өтеді [Stern, 2013: 154]. Өзге бір ғалымдардың анықтамаларында урбанизация — бұл көп санды адамдардың салыстырмалы түрде шағын аумақтарда тұрақты түрде шоғырланып, қалаларды қалыптастыру процесі ретінде көрсетілген. Қаланың анықтамасы уақыт пен географиялық кеңістікке байланысты өзгеріп отырады. Алайда ғылыми тұрғыдан алғанда бұл ұғым көбіне демографиялық өлшемдер арқылы айқындалады [Evers et al., 2024].

Қазақстандағы соңғы жылдардағы урбанизация көрсеткіштері ауылдық аймақтардың тоқырауға ұшырап жатқанын көрсетеді. Жастардың жаппай қалаға кету тенденциясы байқалады. Мысалы, 2025 жылғы 1 шілдедегі мәлімет бойынша халық саны 20 387 811 адамды құрады, оның ішінде қалалықтар – 12 899 438 адам, ал ауылдық тұрғындар – 7 488 373 адам [stat.gov.kz, 2025]. Осы фактілерді 2021 жылмен салыстырмалы түрде алсақ, қазіргі күні жалпы халық санының едіуір өскенін көруге болады (2 сурет).

2 сур. 2021 жылғы және 2025 жылғы халық өсіміне салыстырмалы талдау
Ұлттық бюроның статистикалық мәліметтеріне сәйкес автормен құрастырылды

Бұл сурет арқылы қалалық және ауылдық тұрғындардың сандық динамикасын салыстыруға қолайлы. Салыстырмалы талдаудың нәтижесінде соңғы төрт жылдың ішінде Қазақстан халқының жалпы саны шамамен 6,3 % өскен. Бұл табиғи өсім мен көші-қон процестерінің оң динамикасын білдіреді. Халық санының тұрақты өсуі елдегі туу деңгейінің біршама жоғары екенін көрсетеді.

Ұлттық санақ елімізде урбандалу үдерісі, әсіресе кейінгі он екі жылда қарқынды жүргендігін көрсетті: қала халқының үлес салмағы 1999 жылы – 56,4, 2009 жылы 56,1 пайыз болса, 2021 жылы 61,2 пайызға жетті. Тиісінше ауыл халқының саны азайып, бұдан екі жыл бұрынғы үлес салмағы 38,8 пайыз болды. Биылғы 28 наурызда Үкімет қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасында 6295 ауылдық елді мекеннің алдағы уақытта 5900-і ғана қалады деп болжанғандығын ескерсек, урбандалу одан әрі жалғасып, бола-ша-ғы бар тірек және серіктес ауылдық елді мекендер тізбесіне енгізілмеген жүздеген ауылдың түтіні өшетін тәрізді [Мұсырман, 2023].

Қалалық халықтың өзгерісі бойынша да даму тенденциясы байқалады. Нәтижесінде қалалық тұрғындар саны 10 %-ға артқан. Бұл урбанизация процесінің қарқынды жүріп жатқанын дәлелдейді. Экономикалық, білім беру және инфрақұрылымдық мүмкіндіктердің шоғырлануы қалаға көшуге әсер

етті деген тұжырым жасауға болады. Ал ауыл халқының өзгерісі бойынша баяу өсім байқалады – небәрі 0,6 %. Бұл ауылдық аймақтарда туу көрсеткіштерінің жоғары болғанына қарамастан жастардың қалаға көшу үдерісінің басым екенін білдіреді.

Көші-қон. Миграция бүгінде ұлттық, өңірлік және халықаралық деңгейлерде адам құқықтары, даму және геосаясатпен байланысты маңызды саяси мәселе болып отыр [Zhumashbekova et al., 2024]. Халықтың көші-қоны – адамдардың (мигранттардың) тұрғылықты орнын ауыстырумен белгілі бір аймақтар шекарасынан өтуі. Қоныс аударғандар мен көшіп кеткендердің саны Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінен келіп түсетін халықты тұрақты тұруға тіркеу туралы мәліметтерді өңдеу нәтижесінде анықталады. Ағымдағы статистикалық есепте шартты түрде келгендер мен кеткендердің саны тіркеледі, ал шын мәнінде әңгіме келулер мен кетулер саны туралы болып отыр.

Көші-қонның негізгі көрсеткіштері мыналар болып табылады:

- келгендер саны (келулер);
- кеткендер саны (кетулер);
- көші-қон өсімі (немесе азаюы), көші-қон балансы, таза көші-қон. Көші-қонның қарқындылық көрсеткіштері белгілі бір кезең ішінде халықтың тұрғылықты орнын ауыстыру жиілігін сипаттайды. Көбінесе 1000 адамға шаққандағы жалпы жылдық көші-қон қарқындылығы коэффициенттері қолданылады [stat.gov.kz, 2025].

Сыртқы көші-қон динамикасы екі кезеңге бөлінді. 2000–2010 жылдары шетелге көшу үрдісі айқын болса, 2010 жылдан кейінгі жылдары тұрақтанды. Қазақстанға этникалық қазақтардың оралуы (оралмандар) халық құрамына елеулі ықпал етті. Сонымен бірге, еңбек миграциясы шетелден келетін жұмысшылар мен Қазақстаннан тысқарыға кететін мамандар ағынын қалыптастырды. Хронологиялық зерттеу кезеңіндегі сыртқы көші-қонның, яғни Қазақстаннан кету және келудің көрсеткіштерін нақты көру үшін 2-ші кестеге назар аударамыз.

2-кесте. 2021-2025 жылдар аралығындағы сыртқы көші-қон көрсеткіштері (Қазақстаннан кету және келу)

Жыл	Елге тұрақты көшіп келушілердің саны	Елден тұрақты тұруға кетушілер саны	Таза миграция	Дереккөздер / ескерту
2021	11,039	32,256	Таза – теріс баланс, шамамен 21,217 адам	Біріңғай жинақтаушы зейнетақы қоры ресми сайтынан [enpf.kz, 2024]
2022	17,425	24,147	Таза – теріс баланс, шамамен 6,722 адам	
2023	25,387	16,094	Таза, шамамен +9,293 адам	[Beisembina, et al., 2025]
2024	29,282	12,732	Таза, шамамен +16,550 адам	[KazTAG, 2025]
2025	I жартыжылдықта 7,5 миллион шетелдіктің Қазақстанға кіргені айтылған	I жартыжылдықта 7,2 миллион Қазақстаннан шыққаны туралы дерек бар	-	Бұл 2025 жылдың алғашқы 6 айындағы туристік/уақытша / кіріп-шығу қозғалыстарының жалпы саны, тұрақты көшу емес

2021 жылы тұрақты жұмысқа келушілер саны мен елден кетушілер арасындағы айырма (таза миграция) теріс болған, яғни елден кетушілердің көптігімен сипатталады.

2022 жылы да таза миграция теріс болғанымен 2021 жылға қарағанда айырма едәуір төмендеген. Бұл елге келушілердің санының артуымен және елден кетушілердің санының азаюымен байланысты. Сәйкесінше, 2022 жылы елге келу көрсеткіші 2021 жылға қарағанда жоғарылаған.

2023 жылы таза миграция алғаш рет оң нәтижеге ие болды. 2024 жылы бұл көрсеткіштердің аса қарқынмен тенденция алғанын байқауға болады. 2025 жылғы ресми деректердің толық жарияланбауына байланысты шектеулер барын ескере отырып, 2024 жылдың толық жылдық көрсеткіштері бойынша Қазақстандағы демографиялық дамудың сыртқы көші-қон бағытына оң баға беруге негіз бар. Яғни, соңғы жылдары Қазақстанда көші-қон үдерісі жаңа сипатқа ие болған. Мәселен, 2024 жылы елге 29,282 шетел азаматы кіріп, 12,732 адам шыққан, нәтижесінде таза көші-қон балансы шамамен +16,550 адамды құрады [KazTAG, 2025]. Ал 2025 жылдың алғашқы жартыжылдығында 7,5 миллион шетелдік Қазақстанға кіріп, 7,2 миллион адам шыққаны тіркелген. Бұл көрсеткіштер негізінен туристік және уақытша сапарлар қозғалысын білдіреді, алайда олардың жиілігі халықаралық көші-қон мен еңбек миграциясы ағынының белсенділігін көрсетеді.

Көші-қон мен қоныстанудың уақыт бойынша өзгерген үлгілерін зерделеу жаһандық кірігу үдерісінің қалыптасуы мен эволюциясын түсінуге мүмкіндік береді [Sefer et al., 2023: 185]. Біздің пайымдауымызша, көші-қон үдерісінің сапасы, яғни көшуші адамдардың тек халық санының өсуі ғана емес, сонымен қатар сауаттылық деңгейінің және жалпы адами капиталдың артуымен де құнды [Zanden, 2011: 331]. Осы көші-қон үдерісінде этникалық қазақтардың санының артуы да маңызды. Себебі, этникалық қазақтар бірнеше онжылдықтың ішінде өздерінің сандық басымдығынан айырылды. Бұл өзгеріс олардың аумағының ірі көші-қон толқындарына ашылуының нәтижесінде орын алды [Saparbekova, 2014: 71]. Дегенмен, 2000–2024 жылдар аралығында қазақ халқының үлесі айтарлықтай өсті. 2000 жылы олардың үлесі жалпы халықтың 53 %-ын құраса, 2024 жылға қарай 70 %-дан асты. Орыс, неміс және басқа да славян этностарының үлесі біртіндеп азайды. Бұл өзгерістер тарихи көші-қон үдерістерімен және этностық топтардың миграциялық белсенділігімен байланысты деген тұжырым жасауға болады.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері ХХІ ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстандағы демографиялық дамудың сапалық тұрғыдан жаңа кезеңге өткенін көрсетті. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыстан кейін елдегі демографиялық процестер біртіндеп тұрақталып, халық санының артуы, туу көрсеткішінің тұрақтануы және өмір сүру ұзақтығының ұлғаюы айқын байқалды. Осы аталғандар Қазақстандағы ХХІ ғасырдың алғашқы ширегіндегі демографиялық дамудың басты ерекшеліктері болып табылады.

Урбанизация қарқыны халықтың қоныстану құрылымын түбегейлі өзгертті: ірі қалаларда тұрғындар саны өсіп, ауылдық жерлердегі көші-қон күшейді. Сыртқы көші-қон ағындарының өзгеруі мен этникалық қазақтардың елге оралуы этнодемографиялық құрамға әсер етті. Нәтижесінде қазақ халқының үлесі едәуір артып, этносаралық құрылым трансформацияға ұшырады.

Жастардың басым бөлігі қалаларға шоғырлануда, бұл еңбек нарығы мен әлеуметтік инфрақұрылымға қысым түсіріп отыр. Сонымен қатар халықтың қартаю үрдісі де байқалып, демографиялық саясаттың ұзақ мерзімді бағыттарын қайта қарастыруды талап етеді. Осылайша, Қазақстандағы демографиялық дамудың негізгі жаңа тенденциялары – халық санының өсуі, урбанизацияның жеделдеуі, этнодемографиялық құрамдағы өзгерістер және өмір сүру ұзақтығының артуы болып табылады. Бұл үрдістер елдің әлеуметтік-экономикалық даму стратегиясына тікелей ықпал етіп, ұлттық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады деген қорытындыға келдік.

Сонымен қатар, осы зерттеудің ғылыми маңызы ретінде Қазақстандағы демографиялық процестердің қазіргі кезеңдегі ерекшеліктерін айқындап, олардың болашақ даму бағыттарына болжам жасауға мүмкіндік беруінде екенін атап көрсетеміз. Ал демографиялық саясатты жетілдіруде, көші-қон үдерістерін реттеуде және әлеуметтік бағдарламаларды жоспарлауда алынған нәтижелерді қолдану мүмкіндігін осы мақаланың практикалық маңызы ретінде бағалаймыз. Сонымен қатар, зерттеу жүргізу барысында 2025 жылдың толық жылдық деректері жарияланбауына байланысты 2025 жылғы деректерді болжау үшін экстраполяция әдісі қолданылғандықтан бұл болашақ зерттеушілер үшін пікірталас тудыруы мүмкін.

Әдебиеттер

- enpf.kz, 2024 – *enpf.kz* – Бірінғай жинақтаушы зейнетақы қоры. 2023 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстандағы демографиялық трендтер, ұзақ мерзімді сын-қатерлер және олардың зейнетақы жүйесіне әсері. 2024. URL: <https://www.enpf.kz/upload/iblock/f70/1x6dddsyh1868n2pnyiuXe2u1v8mcj4c.pdf>
- sputnik.kz, 2025 – *sputnik.kz*. Қазақстанда өлімі-жітім көрсеткіші 2,3%-ке артқан. 06.03.2025. URL: https://sputnik.kz/20250306/qazaqstanda-olimi-zhitim-korsetkishi-23-ke-artqan-51148355.html?utm_source=chatgpt.com
- stat.gov.kz, 2025 – *stat.gov.kz*. Демографиялық статистика. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы. URL: <https://stat.gov.kz/>
- Мұсырман, 2023 – *Мұсырман К.* Ұлттық санақ: Сыры терең цифрлар. *Егемен Қазақстан* // 2023. 22 қараша. URL: <https://egemen.kz/article/353208-ulttyq-sanaq-syry-terenh-tsifrlar>
- Beisembina, et al., 2025 – *Beisembina A., Abuselidze G., Nurmaganbetova B., Kabakova G., Makenova A., Nurgaliyeva A.* The Labour Market in Kazakhstan Under Conditions of Active Transformation of Their Economy. *Economies*. 21025. № 13(5). P. 131. <https://doi.org/10.3390/economies13050131>
- Evers, et al., 2024 – *Evers D., Katuric I., van der Wouden R.* Understanding Urbanization. In: *Urbanization in Europe. Sustainable Urban Futures*. Palgrave Macmillan, Cham. 2024. https://doi.org/10.1007/978-3-031-62261-8_1
- Kuddus et al., 2020 – *Kuddus M.A., Tynan E., McBryde E.* Urbanization: a problem for the rich and the poor?. *Public Health Rev* 41. 2020. № 1. <https://doi.org/10.1186/s40985-019-0116-0>
- KazTAG, 2025 – *KazTAG*. Number of migrants has increased by more than 15% within a year in Kazakhstan. 2025. March 13. URL: <https://kaztag.kz/kz/news/number-of-migrants-has-increased-by-more-than-15-within-a-year-in-kazakhstan>
- Mirzaei, Sadeghi, 2023 – *Mirzaei M., Sadeghi R.* Iran's Demographic Transition and Its Potential for Development. *Middle East Critique*, 2023. № 32(4). Pp. 523–533. <https://doi.org/10.1080/19436149.2023.2270347>
- Rakhmetova, Kaliyeva, 2022 – *Rakhmetova R.U., Kaliyeva S.A.* Comparative Analysis of the Demographic Development of the Regions of Kazakhstan. *The economy strategy and practice*, 2022. № 17(1). Pp. 80–92. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-1-80-92>
- Sefer et al., 2023 – *Sefer A., Erinal E., Kabadayı M. E.* Mid-Nineteenth-Century Gemlik and Its Environs: A Survey of a West Anatolian Region and Its Long-Term Economic and Demographic Development. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 2023. № 26(2). Pp. 183–202. <https://doi.org/10.1080/19448953.2023.2233354>
- Sundqvist, 2021 – *Sundqvist E.* Demographic challenges in regional development: A study of regional political leadership in Sweden and Finland. *Regional, Federal Studies*, 2021. № 33(3). Pp. 287–305. <https://doi.org/10.1080/13597566.2021.1959322>
- Stern, 2023 – *Stern E.* Demographic sustainability and rural development policy. *Journal of Maps*, 2023. 9(2), 154–160. <https://doi.org/10.1080/17445647.2013.773566>
- Saparbekova et al., 2014 – *Saparbekova A., Kocourková J., Kučera T.* Sweeping ethno-demographic changes in Kazakhstan during the 20th century: A dramatic story of mass migration waves AUC Geographica, 49. 2014. № 1. Pp. 71–82. URL: <https://karolinum.cz/data/clanek/26/96643.pdf>
- Spankulova, Chulanova, 2023 – *Spankulova, L. S., Chulanova, Z. K.* Data on the demographic forecast of the Kazakhstan population. *Data in brief*. № 52. P. 109985. <https://doi.org/10.1016/j.dib.2023.109985>
- Tukumov, Kurmashev, 2024 – *Tukumov, Y., Kurmashev, A.* Societal Shifts in Central Asia: Figures and Trends. *Journal of Central Asian Studies*, 2024. № 95(3). Pp. 4–17. <https://doi.org/10.52536/3006-807X.2024-3.01>
- Vlahov, Galea, 2002 – *Vlahov D., Galea S.* Urbanization, urbanicity, and health // *Journal of urban health : bulletin of the New York Academy of Medicine*. 2002. № 79 (4 Suppl 1). S1–S12. https://doi.org/10.1093/jurban/79.suppl_1.s1
- Zhumashbekova et al., 2024 – *Zhumashbekova S., Kirdasinova K., Talapbayeva G., Bekmagambetova G., Nurpeissova A., Orynbekeva G., Aldeshova S.* Assessment of the migration processes on the example of Kazakhstan. *Regional Science Policy, Practice*. Vol. 16. Issue 3. March 2024. P. 12645. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12645>
- Zanden, 2011 – *van Zanden J. L.* The Malthusian intermezzo: Women's wages and human capital formation between the late Middle Ages and the demographic transition of the 19th century. *The History of the Family*, 2011. № 16(4). Pp. 331–342. <https://doi.org/10.1016/j.hisfam.2011.08.003>

References

- Beisembina, et al., 2025 – *Beisembina A., Abuselidze G., Nurmaganbetova B., Kabakova G., Makenova A., Nurgaliyeva A.* The Labour Market in Kazakhstan Under Conditions of Active Transformation of Their Economy. *Economies*. 2025. № 13(5). Pp. 131. <https://doi.org/10.3390/economies13050131>
- enpf.kz, 2024 – *enpf.kz* – Бірінғай жинақтаушы зейнетақы қоры. 2023 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстандағы демографиялық трендтер, ұзақ мерзімді сын-қатерлер және олардың зейнетақы жүйесіне әсері [Unified Accumulative Pension Fund. Demographic trends, long-term challenges, and their impact on the pension system in Kazakhstan based on the results of 2023]. URL: <https://www.enpf.kz/upload/iblock/f70/1x6dddsyh1868n2pnyiuXe2u1v8mcj4c.pdf> [in Kazakh]

- Evers, et al., 2024 – Evers D., Katurić I., van der Wouden R. Understanding Urbanization. In: Urbanization in Europe. Sustainable Urban Futures. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-62261-8_1
- Kuddus et al., 2020 – Kuddus M.A., Tynan E., McBryde E. Urbanization: a problem for the rich and the poor?. *Public Health Rev* 41. 2020. № 1. <https://doi.org/10.1186/s40985-019-0116-0>
- KazTAG, 2025 – KazTAG. Number of migrants has increased by more than 15% within a year in Kazakhstan. March 13, 2025. URL: <https://kaztag.kz/kz/news/number-of-migrants-has-increased-by-more-than-15-within-a-year-in-kazakhstan>
- Musyrman, 2023 – Musyrman K. Ұлттық санақ: Сыры терең сифрлар [National Census: The Profound Meaning Behind the Numbers]. *Egemen Qazaqstan*. 2023. November 22, URL: <https://egemen.kz/article/353208-ulttyq-sanaq-syry-terenh-tsifrlar> [in Kazakh]
- Mirzaei, Sadeghi, 2023 – Mirzaei M., Sadeghi R. Iran's Demographic Transition and Its Potential for Development. *Middle East Critique*. 2023. № 32(4). Pp. 523–533. <https://doi.org/10.1080/19436149.2023.2270347>
- Rakhmetova, Kaliyeva, 2022 – Rakhmetova R.U., Kaliyeva S.A. Comparative Analysis of the Demographic Development of the Regions of Kazakhstan. *The economy strategy and practice*, 2022. № 17(1). Pp. 80–92. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-1-80-92>
- stat.gov.kz, 2025 – stat.gov.kz. Демографиялық статистика. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы [Demographic Statistics. Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan – Bureau of National Statistics]. 2025. URL: <https://stat.gov.kz/> [in Kazakh]
- sputnik.kz, 2025 – sputnik.kz. Қазақстанда өлімі-жітім көрсеткісі 2,3%-ке артқан. [In Kazakhstan, the mortality rate increased by 2.3%] as of March 6, 2025. URL: https://sputnik.kz/20250306/qazaqstanda-olimi-zhitim-korsetkishi-23-ke-artqan-51148355.html?utm_source=chatgpt.com [in Kazakh]
- Sefer et al., 2023 – Sefer A., Erinal E., Kabadayı M. E. Mid-Nineteenth-Century Gemlik and Its Environs: A Survey of a West Anatolian Region and Its Long-Term Economic and Demographic Development. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. 2023. № 26(2). Pp. 183–202. <https://doi.org/10.1080/19448953.2023.2233354>
- Sundqvist, 2021 – Sundqvist E. Demographic challenges in regional development: A study of regional political leadership in Sweden and Finland. *Regional, Federal Studies*, 2021. № 33(3). Pp. 287–305. <https://doi.org/10.1080/13597566.2021.1959322>
- Stern, 2023 – Stern E. Demographic sustainability and rural development policy. *Journal of Maps*, 2023. № 9(2). Pp. 154–160. <https://doi.org/10.1080/17445647.2013.773566>
- Saparbekova et al., 2014 – Saparbekova A., Kocourková J., Kučera T. Sweeping ethno-demographic changes in Kazakhstan during the 20th century: A dramatic story of mass migration waves *AUC Geographica*, 49. № 1. Pp. 71–82. URL: <https://karolinum.cz/data/clanek/26/96643.pdf>
- Spankulova, Chulanova, 2023 – Spankulova, L. S., Chulanova, Z. K. Data on the demographic forecast of the Kazakhstan population. *Data in brief*. 2023. № 52. 109985. <https://doi.org/10.1016/j.dib.2023.109985>
- Tukumov, Kurmashev, 2024 – Tukumov, Y., Kurmashev, A. Societal Shifts in Central Asia: Figures and Trends. *Journal of Central Asian Studies*. 2024. No 95(3). Pp. 4–17. <https://doi.org/10.52536/3006-807X.2024-3.01>
- Vlahov, Galea, 2002 – Vlahov D., Galea S. Urbanization, urbanicity, and health. *Journal of urban health : bulletin of the New York Academy of Medicine*. 2002. No 79(4 Suppl 1). S1–S12. https://doi.org/10.1093/jurban/79.suppl_1.s1
- Zhumashbekova et al., 2024 – Zhumashbekova S., Kirdasinova K., Talapbayeva G., Bekmagambetova G., Nurpeissova A., Orynbekova G., Aldeshova S. Assessment of the migration processes on the example of Kazakhstan. *Regional Science Policy, Practice*. Vol. 16. Issue 3. March 2024. P. 12645. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12645>
- Zanden, 2011 – van Zanden J. L. The Malthusian intermezzo: Women's wages and human capital formation between the late Middle Ages and the demographic transition of the 19th century. *The History of the Family*, 2011. № 16(4). Pp. 331–342. <https://doi.org/10.1016/j.hisfam.2011.08.003>

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1189–
1203
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1189-1203

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ И СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДОВ КАРАКАЛПАКСТАНА. 1873–1926 гг.

Зульфия Балташовна Есназарова¹

¹Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза
(ул. Сеитова, 230203 Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан)
кандидат исторических наук, доцент,
zulfiaesnazarova@gmail.com.
Orcid: <https://orcid.org/0009-0000-1230-718X>

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Есназарова З.Б., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье анализируются особенности социально-демографической структуры городского населения Каракалпакстана в период с момента вхождения региона в состав Российской империи (после похода 1873 года) до первой Всесоюзной переписи населения 1926 г. Считается, что после присоединения Каракалпакстан был в значительной мере сельскохозяйственной территорией, а роль городов постепенно возрастала в связи с экономическими преобразованиями. *Цель и задачи.* Цель – выявление административно-территориальных изменений и социально-демографических характеристик городов Каракалпакстана. Задачи: анализ, определение, сопоставление, описание, систематизация, интерпретация, оценка. *Материалы и методы.* Использованы статистические данные Всероссийской переписи 1897 г., Всесоюзной переписи 1926 г., материалы Центрального статистического управления, архивные документы Хивинского ханства и Узбекистана. *Методология* включает историзм, системность, объективность, сравнительные, статистические, генетические, количественные и описательные подходы, обеспечивающие анализ урбанизации, динамики населения и социального развития Каракалпакстана. *Результаты.* Выяснено, что к 1926 г. в Каракалпакской автономной области крупнейшими городами были Турткуль (административный центр) и Нукус. По переписи 1897 г. подавляющее большинство каракалпаков занималось орошаемым земледелием (87%), лишь 10% – скотоводством, что говорит о преимущественно сельской экономике. В городах же преобладали торговля и ремёсла: традиционные караванные базары располагались в Ходжейли, Кунграде, Чимбае, а ремесленники (кузнецы, плотники и др.) селились около этих центров, обеспечивая городской быт и торговый обмен. *Заключение.* Горожане Каракалпакстана конца XIX – начала XX вв. представляли собой этнически и социально разнообразную группу: в них сходились местные каракалпаки-ремесленники, переселенцы-казахи и узбеки, а также русские чиновники и торговцы. К концу периода города стали важными очагами торговли и культуры региона. Полученные данные раскрывают сложную демографическую динамику региона и подчёркивают необходимость дальнейших углублённых историко-статистических исследований.

Ключевые слова: Каракалпакстан, городское население, демография, урбанизация, национальный состав, перепись населения.

Для цитирования: Есназарова З.Б. Административно-территориальное и социально-демографическое развитие городов Каракалпакстана. 1873–1926 гг. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1189–1203. [на рус.]

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1189-1203

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ. 1873-1926 жж.

Зульфия Балташовна Есназарова¹

¹ Ёжинияз атындағы Нүкіс мемлекеттік педагогикалық институты.

(Сейітова көшесі, 230203 Нүкіс, Қарақалпакстан, Ёзбекстан),

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

zulfiaesnazarova@gmail.com.

Orcid: <https://orcid.org/0009-0000-1230-718X>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТӘИ, 2025

© Есназарова З.Б., 2025

Аңдатпа. *Kiricne:* Мақалада Қарақалпакстанның қала халқының әлеуметтік-демографиялық құрылымының ерекшеліктері аймақтың Ресей империясының құрамына кірген сәттен бастап (1873 жылғы жорықтан кейін) 1926 жылғы бірінші бүкілодақтық халық санағына дейін талданған. Қосылғаннан кейін Қарақалпакстан едәуір дәрежеде ауыл шаруашылығы аумағы болды, ал экономикалық өзгерістерге байланысты қалалардың рөлі біртіндеп өсті деп саналады. *Мақсаты мен міндеттері:* Мақсаты – Қарақалпакстан қалаларының әкімшілік-аумақтық өзгерістері мен әлеуметтік-демографиялық ерекшеліктерін анықтау. Міндеттері: талдау, анықтау, салыстыру, сипаттау, жүйелеу, интерпретациялау, бағалау. *Материалдар мен әдістер:* 1897 жылғы Бүкілресейлік санақтың, 1926 жылғы Бүкілодақтық санақтың статистикалық деректері, Орталық статистика басқармасының материалдары, Хиуа хандығы мен Ёзбекстанның мұрағаттық құжаттары пайдаланылды. *Әдістеме* тарихилықты, жүйелілікті, объективтілікті, салыстырмалы, статистикалық, генетикалық, сандық және сипаттамалық тәсілдерді қамтиды, олар Қарақалпакстанның урбандалуын, халық динамикасын және әлеуметтік дамуын талдауды қамтамасыз етеді. Нәтижелер: 1926 ж. Қарақалпак автономиялық облысында ең ірі қалалар Төрткүл (әкімшілік орталық) және Нөкіс болғаны анықталды. 1897 жылғы санақ бойынша қарақалпақтардың басым көпшілігі суармалы егіншілікпен (87%), тек 10%-ы мал шаруашылығымен айналысқан, бұл негізінен ауыл экономикасын көрсетеді. Ал қалаларда сауда мен қолөнер басым болды: дәстүрлі керуен базарлары Қожайлы, Қоңырат, Шымбайда орналасты, ал қолөнершілер (ұсталар, ағаш шеберлері және т.б.) осы орталықтардың маңында қоныстанып, қалалық тұрмыс пен сауда айырбасын қамтамасыз етті. *Қорытынды:* ХІХ ғ. соңы - ХХ ғ. басындағы Қарақалпакстан қаласының тұрғындары этникалық және әлеуметтік жағынан әртүрлі топ болды: оларға жергілікті қарақалпак-қолөнершілер, қоныс аударған қазақтар мен өзбектер, сондай-ақ орыс шенеуніктері мен саудагерлер бірікті. Кезеңнің соңына қарай қалалар аймақтың маңызды сауда және мәдениет ошақтарына айналды. Алынған мәліметтер аймақтың күрделі демографиялық динамикасын ашады және одан әрі тереңдетілген тарихи-статистикалық зерттеулердің қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: Қарақалпакстан, қала халқы, демография, урбанизация, ұлттық құрамы, халық санағы.

Дәйексөз үшін: Есназарова З.Б. Қарақалпакстан қалаларының әкімшілік-аумақтық және әлеуметтік-демографиялық дамуы. 1873–1926 жж. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1189–1203-бб. [орысш.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1189-1203

SOCIO-DEMOGRAPHIC STRUCTURES OF THE CITIES OF KARAKALPAKSTAN. 1873-1926

Zulfiya Baltashovna Esnazarova¹

¹Nukus State Pedagogical Institute named after. Ajiniyaza
(Seitova St., 230203 Nukus, Karakalpakstan, Uzbekistan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
zulfiyaesnazarova@gmail.com.
Orcid: <https://orcid.org/0009-0000-1230-718X>

© Valikhanov IHE, 2025

© Esnazarova Z.B., 2025

Abstract. Introduction: The article analyzes the peculiarities of the socio-demographic structure of the urban population of Karakalpakstan during the period from the region's incorporation into the Russian Empire (after the 1873 campaign) until the first All-Union census of 1926. It is believed that after the annexation, Karakalpakstan was largely an agricultural territory, and the role of cities gradually increased due to economic transformations. **Purpose and objectives:** To identify the administrative-territorial changes and socio-demographic characteristics of the cities of Karakalpakstan. **Tasks:** analysis, definition, comparison, description, systematization, interpretation, evaluation. **Materials and methods:** Statistical data from the 1897 All-Russian census, the 1926 All-Union census, materials from the Central Statistical Office, archival documents of the Khiva Khanate and Uzbekistan were used. The **methodology** includes historicism, systematicity, objectivity, comparative, statistical, genetic, quantitative, and descriptive approaches that ensure the analysis of urbanization, population dynamics, and the social development of Karakalpakstan. **Results:** It has been established that by 1926, the largest cities in the Karakalpak Autonomous Oblast were Turtkul (administrative center) and Nukus. According to the 1897 census, the vast majority of Karakalpaks were engaged in irrigated agriculture (87%), and only 10% were engaged in cattle breeding, which indicates a predominantly rural economy. In the cities, trade and crafts prevailed: traditional caravan bazaars were located in Khojeyli, Kungrad, Chimbay, and artisans (smiths, carpenters, etc.) settled near these centers, ensuring urban life and trade exchange. **Conclusion:** The citizens of Karakalpakstan at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries represented an ethnically and socially diverse group: local Karakalpaks - artisans, settlers - Kazakhs and Uzbeks, as well as Russian officials and merchants. By the end of the period, cities had become important centers of trade and culture in the region. The obtained data reveal the complex demographic dynamics of the region and emphasize the need for further in-depth historical and statistical research.

Keywords: Karakalpakstan, urban population, demography, urbanization, national composition, population census.

For citation: Esnazarova Z.B. Administrative-territorial and social-demographic development of the cities of Karakalpakstan. 1873–1926 // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1189–1203. [In Rus.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1189-1203

Введение. Конец XIX – начало XX веков стали периодом стремительных социальных и демографических изменений на территории современного Каракалпакстана. Присоединение к Российской империи (1873 г.), административные реформы, развитие ирригационных систем и торговых путей, а затем советская политика в 1920-х годах оказали глубокое влияние на городское население региона. Города Турткуль (Турткуль), Чимбай, Ходжейли и Кунград были основными центрами политической, экономической и культурной жизни. Изучение их социально-демографических структур позволяет понять динамику урбанизации, этнических изменений и социального расслоения в период перехода от ханства к советской власти.

Изучение социально-демографических структур городов Каракалпакстана в конце XIX – первой четверти XX века имеет большое научное и практическое значение. Именно в этот период в регионе произошли глубокие социальные и экономические преобразования, связанные с присоединением Хивинского ханства к Российской империи (1873 г.), формированием новых

административно-территориальных единиц, развитием торговли и ирригационных систем, а позднее – с советской модернизацией в 1920-х годах.

Эти процессы определили направление урбанизационного развития и демографических изменений, заложили основу современного расселения и социальной структуры населения Каракалпакстана. Несмотря на большой интерес историков к истории Средней Азии, социально-демографические аспекты городов региона этого периода до сих пор недостаточно изучены. В частности, отсутствует комплексный сравнительный анализ городов Турткуля, Чимбая, Ходжейли и Кунграда, различающихся по экономическому и этническому составу, но связанных единым историческим путем развития.

Актуальность темы также определяется необходимостью пересмотра исторических источников, позволяющих восстановить реальные социальные процессы, происходившие в городах Каракалпакстана – архивных материалов, переписей населения 1897 и 1926 годов, местных статистических отчетов и публикаций 1920-х годов.

Кроме того, исследование способствует пониманию механизмов формирования городской идентичности, этно-религиозных отношений и динамики миграции, что важно не только для исторической науки, но и для современных социологических и демографических исследований региона.

Таким образом, анализ социально-демографических структур городов Каракалпакстана в 1873-1926 годах является важным направлением научного исследования, позволяющим восполнить пробелы в местной и региональной историографии и внести вклад в изучение историко-демографического развития Центральной Азии.

Цель исследования – выявить административно-территориальные изменения, а также демографические и социальные характеристики населения городов Каракалпакстана в указанный период. Задачи включают: определение общих демографических тенденций (увеличение/уменьшение численности населения, миграционные процессы); анализ переписных и архивных данных; определение динамики численности и национального состава городских общин; рассмотрение и описание социальной структуры городского населения (ремесленников, торговцев, крестьян, чиновников, духовенства); определение влияния политико-экономических факторов (введение российского управления, реформы 1920-х годов) на социально-демографическую динамику и административное развитие.

Материалы и методы. В источниковую базу исследования были включены документы архива Верховного Совета Республики Каракалпакстан, материалы первой Всероссийской переписи населения 1897 года, отчеты Амударьинского отдела, статистические таблицы волостных управлений, а также воспоминания местных и зарубежных исследователей. В частности, А. Кудияров и К. Кунназаров внесли вклад в изучение истории и топонимики отдельных городов, таких как Чимбай и Кунград.

Методологической основой данного исследования послужили принципы историзма, системности, объективности и комплексного анализа. Использованы как общенаучные, так и специальные исторические методы, направленные на раскрытие процессов формирования структуры каракалпакского общества и роли городов в социально-экономической жизни населения в период с 1873 по 1926 год.

В исследовании были использованы различные методы. Историко-сравнительный метод – сравнение показателей по городам и периодам (1873, 1897, 1921, 1926 гг.), что позволило выявить региональные различия в демографической динамике и социальной структуре, например, между Турткулем и Чимбаем. Статистико-аналитический метод – анализ переписей населения (1897 г., 1926 г.), ведомственной отчетности и архивных материалов, в частности, материалов Центрального статистического управления и архивов Хивинского ханства и Узбекистана. Историко-генетический метод – наблюдение причинно-следственных связей между социальными, административными и демографическими изменениями, например, влияние Гендемианского договора 1873 года и советской политики 1920-х годов на развитие городов. Количественно-статистический метод – применён при обработке данных переписей населения 1897, 1921 и 1926 годов, что позволило выявить демографические тенденции, динамику урбанизации и изменения в социальном составе населения. Этот метод особенно важен для анализа роста населения за счет миграции и учета населения. Историко-описательный метод – использован для описания особенностей, уклада жизни, традиций и форм общественных отношений, сложившихся в исследуемых городах.

Применение этих методов позволило всесторонне рассмотреть процессы урбанизации, выявить характерные особенности социального развития каракалпакского общества и определить значение городов как центров экономических, культурных и политических преобразований в регионе.

Обсуждение. Историография темы социально-демографических структур городов Каракалпакстана в конце XIX – начале XX вв. является сложной и фрагментированной. Несмотря на большой интерес историков к истории Средней Азии, социально-демографические аспекты городов региона этого периода до сих пор недостаточно изучены.

Значимыми для понимания процессов урбанизации и типологии поселений являются научные труды О.А. Сухаревой и Н.О. Турсунова, которые разработали типологию городов и сел Средней Азии, отмечая занятость населения и значение населенного пункта для региона. Вопросы административного устройства и истории города Турткуля подробно освещены в работах А.У. Кожагелдиева. Также были учтены работы Л.Н. Бабушкина по истории природы региона, что важно для анализа причин миграции, С.С. Сайманова и Е.Е. Канаатова [Канаатов, 2024: 361-375] по истории Кунграда.

Однако, как справедливо отмечается, отсутствует комплексный сравнительный анализ городов Турткуля, Чимбай, Ходжейли и Кунграда, различающихся по экономическому и этническому составу, но связанных единым историческим путем. Недостаточно изучены именно такие демографические и социальные характеристики, как показатели возраста, пола, семейного положения и образования, что требует более углубленного анализа архивных источников и переписей. Актуальность темы также определяется необходимостью пересмотра архивных материалов и статистических отчетов, позволяющих восстановить реальные социальные процессы.

Результаты. Проведенный анализ историко-статистических источников позволил выявить основные этапы формирования структуры каракалпакского общества и определить роль городов Турткуля, Чимбая, Ходжейли и Кунграда в жизни населения в 1873–1926 годах.

Научный анализ, существующий в историографии, и оценка источников.

Источниковая база исследования, включающая данные Всероссийской переписи 1897 г. и Всесоюзной переписи 1926 г., а также архивные документы Амударьинского отдела, имеет свои характеристики и ограничения. Переписные материалы часто не были сплошными, а ранние ведомственные отчеты (до 1917 г.) отражали скорее административное деление, чем фактическую демографическую картину. Это влияет на интерпретацию результатов: неравномерный рост численности населения, особенно значительный в Турткуле и Ходжейли, объясняется не только естественным приростом, но и резким улучшением качества статистического учета и мощными миграционными волнами, вызванными как административными преобразованиями (введение российского управления в Амударьинском отделе), так и гидрологической нестабильностью Амударьи.

С точки зрения историографии, наши результаты согласуются с выводами исследователей О.А. Сухаревой и Н.О. Турсунова о значении городов Средней Азии как ключевых торгово-ремесленных центров. Однако данное исследование углубляет анализ, показывая, что изменение общественного устройства в 1920-х годах (от преобладания ремесленно-аграрного населения к формированию групп рабочих и служащих) было вызвано системными экономическими изменениями (строительство каналов, расширение хлопководства), которые привели к формированию новых социальных категорий – работников водного хозяйства, строителей и мелких предпринимателей. Этот переход является отражением раннего советского этапа модернизации, что требует дальнейшего изучения.

Результаты исследования. Позволяют выявить особенности процессов урбанизации в Каракалпакстане и предоставляют новый материал для реконструкции историко-демографической картины региона конца XIX – начала XX веков.

Рассмотрим основные характеристики социального состава городов Каракалпакстана. Города Центральной Азии, их величие в прошлом и настоящем, являются неотъемлемой частью нашей славной истории. Они известны как центры древней общественно-политической и культурной жизни и человеческой цивилизации. В настоящее время на территории Каракалпакстана с древних времен известны пять городов: Ходжейли, Чимбай, Кипчак, Мангыт и Кунград. Эти города служили образцом для всех процессов, и достижения человеческой цивилизации распространялись из них по всему Хорезму. Среди этих городов Турткуль претерпел ряд важных социально-экономических изменений, стал свидетелем исторических событий, имеющих значение для народов Хорезмского оазиса и их взаимоотношений. В Петро-Александровске среди местного населения он с древних

времен назывался Турткуль. История Турткуля и причины его возникновения охватывают длительный исторический период.

12 августа 1873 года был заключен Гендимианский договор, в котором указывалось, что правый берег Амударьи был непосредственно подчинен Российской империи (в пунктах 2-3). После этого начался новый этап административно-территориальной организации края.

Гендимианский договор имел решающее значение для темы, поскольку он:

1. Определил новые административные границы: Он юридически закрепил включение правобережья Амударьи в состав Российской империи, что стало стартовой точкой для формирования Амударьинского отдела и начала процессов урбанизации, управляемых российской администрацией.

2. Спровоцировал миграцию и изменение этнического состава: Переход под российское управление привел к притоку русского, татарского и других этнических групп (чиновников, военных, торговцев), что прямо повлияло на этнический и социальный состав городского населения, в частности, Турткуля (Петро-Александровска).

3. Обосновал строительство Турткуля: На основании решения туркестанского генерал-губернатора К.П. Кауфмана, последовавшего за договором, в августе 1873 года началось строительство города Турткуль (Петро-Александровск), который стал военным гарнизоном и административным центром Амударьинского отдела. Именно этот акт заложил основу для развития Турткуля как крупнейшего административного и торгового центра региона в исследуемый период.

Первоначально город выполнял функции военного гарнизона и административного центра Амударьинского отдела. Впоследствии Турткуль стал важным узлом торговли, образования и медицины, став ядром регионального развития.

Данные переписи населения свидетельствуют о постепенном росте населения региона. Если в 1897 году в Турткуле проживало 1392 человека, то в 1921 году их число увеличилось до 3683 человек, а к середине 1920-х годов – до более чем 4200 человек.

Такая же ситуация наблюдалась и в других волостях. Например, согласно материалам переписей 1921–1926 годов, рост населения в волостях Сарыбий, Турткуль, Шорахан, Шайхбаз-Вали и Бийбазар составлял от 22 до 60 процентов.

Этот рост невозможно объяснить только естественным приростом. Основные причины и обоснование роста заключаются в следующем. Будучи административным и торговым центром Амударьинского отдела после 1873 года, Турткуль естественным образом привлекал население. Рост населения в Турткуле с 1392 до 3683 человек (в 2,6 раза) явно свидетельствует об усилении урбанизации и роли города как центра. Рост численности населения в волостях, особенно высокий в Бийбазарской волости (60%), значительно превышал естественный предел демографического роста. Следовательно, основной причиной роста являлась миграция или учет ранее незарегистрированных поселений. Миграция происходила как за счет переселенцев из других волостей, так и из соседних районов. В Бийбазарской волости был учтен ранее неизвестный аул Аджи-Кудук, состоявший исключительно из казахов.

Рост происходил в развивающиеся хозяйственные районы. Экономические изменения, такие как строительство каналов и расширение хлопководства, стимулировали переселение и рост новых социальных категорий (работников водного хозяйства, строителей, мелких предпринимателей), что обусловило рост населения. Разница в данных между 1921 и 1926 годами частично связана с тем, что перепись 1921 года была неполной, а методика переписи 1926 года была усовершенствована. Эти изменения отражают как ограниченный естественный демографический рост, так и быструю миграцию населения в развивающиеся хозяйственные районы.

Город Чимбай в этот период превратился в крупный ремесленный и торговый центр северного Хорезма. В начале XX века здесь проживало до 4 тысяч человек, функционировали ремесленные мастерские, базары и лавки, что способствовало развитию мелкотоварного производства и социальной дифференциации населения. Согласно сведениям В. Дерягина, в Чимбае уже в 1906 году насчитывалось свыше 500 жилых домов, и отмечалось устойчивое развитие городской инфраструктуры [ЦГА РК. Ф. 17. Оп. 1 Д. 79. Л. 44].

Ходжейли и Кунград являлись важными административно-торговыми звеньями, связывавшими Амударьинский край с Хорезмом и Приаральем. Эти города выполняли функцию транзитных пунктов, в них стремительно развивались обменные отношения, формировались элементы городской культуры и социальной мобильности.

В ходе анализа было установлено, что урбанизация Каракалпакстана в конце XIX – начале XX веков сопровождалась трансформацией социальной структуры общества. В городах постепенно сформировался новый социальный слой – служащие, ремесленники, учителя, медицинские работники, мелкие торговцы. Это свидетельствует о начале перехода от традиционного аграрного уклада к смешанной городской культуре.

К 1920-м годам города Каракалпакстана стали выполнять не только экономические, но и культурно-просветительские функции. В Турткуле, Чимбае и Ходжейли действовали школы, больницы, типографии, аптеки и культурные центры, что способствовало росту грамотности и социальной активности населения.

Таким образом, результаты исследования показывают, что города Каракалпакстана стали центрами общественных и культурных изменений в период с 1873 по 1924 год. Урбанизация этого периода сыграла решающую роль в присоединении региона к общероссийскому пространству и формировании новой структуры каракалпакского общества. Города Турткуль, Чимбай, Ходжейли и Кунград не только определили экономическое развитие региона, но и стали центрами формирования новой социальной идентичности населения.

Город Турткуль расположен на высоте 90 метров над уровнем моря. На основе исторических событий того времени, которые способствовали строительству каждого крупного или малого города, решение о строительстве города Турткуль было принято в связи с присоединением каракалпакцев к России. 12 августа 1873 года в саду Гендемиан недалеко от Хивы был подписан Гендемианский договор между Россией и Хивой. Согласно третьему пункту этого договора, правый берег Амударьи перешел под управление Российской империи [Сборник архивных документов, 1992: 99].

В этот период выбор места для строительства города и работы по его возведению были поручены генерал-губернатору Туркестана, командующему русской армией, генералу фон К.П. Кауфману. 13 августа 1873 года Туркестанский отряд во главе с фон Кауфманом переправился через Амударью на правый берег в районе Ханки. Под руководством Кауфмана отряд на правом берегу приступил к определению места для строительства города. Хотя весь правый берег Амударьи принадлежал царскому правительству, Кауфман выделил Матниязу 3227 танапов земли в другом месте. Это место называлось «Улы баг» («Великий сад»). Город Турткуль был построен на месте этого «Великого сада». 20 августа 1873 года было определено и размечено местоположение города Турткуль и был вбит первый колышек. Строитель генерал Кауфман начал работу со своими инженерами-строителями, сначала возведя казармы военного гарнизонного городка, затем приступил к строительству административных зданий и больницы. После этого началось строительство городских административных зданий, больницы, школы, парка культуры и отдыха, жилых домов, аптеки, типографии и других необходимых объектов. Согласно строительному проекту, работа велась по европейскому образцу, с разбивкой на улицы и кварталы. Этот город постепенно рос и стал центральным городом Амударьинского отдела.

Первоначально город назывался Петро-Александровск. Он носил это название до 1920 года.

Говорят, что крепость Петро-Александровск, построенная Российской империей, располагалась вдоль русла бывшего Турткульского канала, что послужило основанием для местного населения называть её «Турткуль». Среди народа этимология слова «Турткуль» очень распространена. Немецкий учёный А. Габен утверждает, что слово «Турткуль» относится к тюркским языкам и означает «четырёхугольник». Профессор Х. Хасанов определяет его как «Турткуль – четырёхугольный дом, небольшой караван-сарай, земля, окружённая стеной, и прочно укреплённый холм». Таким образом, Турткуль, «укрепление, окружённое поселение», находился близко к центральным городам Хивинского ханства: Хиве, Хазарасп, Ханка, Старый Ургенч, Гурлен и Шават.

Первая и единственная Всеобщая перепись населения Российской империи состоялась 9 февраля 1897 года. Эта перепись, начатая известными учёными, в том числе русским учёным П.П. Семеновым-Тянь-Шанским, представляет собой единственный источник достоверных данных о численности и составе населения России в конце XIX века («История переписей населения в России», 2009: 66).

Информация о численности населения Турткуля (1897 г. – 1392 чел., 1921 г. – 3683 чел., середина 1920-х гг. – более 4200 чел.) уже была изложена выше. При этом данные за 1887 год (3111 человек) противоречат данным за 1897 год (1392 человека). Согласно данным переписи населения 1921 года, плотность населения составляла приблизительно 35 человек. В 1926 году их число достигло 4207 человек [Бабушкин, 1970: 299].

В 1887 году в городе Турткуле проживало 3111 человек. Однако, согласно Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, численность населения составляла 1392 человека. Это расхождение требует анализа: цифра за 1887 год, вероятно, отражала весь Петро-Александровский укрепленный пункт с военным гарнизоном и приписанным к нему населением, тогда как перепись 1897 года могла учитывать только гражданское население или непосредственно городскую черту. Согласно архивным данным, Турткуль считался наиболее подходящим районом для учета населения, расположенным на небольшой территории по обе стороны от города.

Согласно данным переписи населения 1921 года, плотность населения составляла приблизительно 35 человек. В 1926 году их число достигло 4207 человек.

В каракалпакском обществе управление состояло из волостей, и в 1921 году в волостях была проведена перепись населения. Эта перепись, осуществленная в условиях Гражданской войны, голода и эпидемий, была крайне важной, но отличалась неполнотой учета, что впоследствии обусловило резкий прирост населения в некоторых волостях к 1926 году, как, например, в Бийбазарской волости (60%), за счет регистрации ранее неизвестных аулов и миграции. Этот факт подчеркивает методологические трудности в оценке демографической динамики начала 1920-х годов.

Таблица 1. Результаты переписи населения 1921 года.

Волости	Население 1926 года	Население 1921 года	Разница	% прироста
Сарыбийская	14845	12193	+2652	+22
Туркульская	14426	11728	+2698	+23
Шораханская	142775	10952	+3323	+30
Бийбазарская	8573	5373	+3200	+60
Шейхабаз-валийская	24357	19124	+5253	+27
Итого 76476 59370 +17106				

Как видно из приведенных выше цифр, наблюдается широкое распространение роста численности населения. Этот рост нельзя связать с естественным приростом. Следовательно, мы рассматриваем только данные 1921 года. Особенно большая разница наблюдается в Бийбазарской волости. В этой волости в горах Султан-Баба в 1921 году был обнаружен ранее неизвестный аул Аджи-Кудук. Население этого аула состояло исключительно из казахов. В Туркульской волости наблюдается более плотное расселение населения. Очевидно, что население было меньше, чем в 1921 году. Однако эта ситуация объясняется капризами Амударьи: когда река разливалась, она затапливала окрестное население. Об этом имеется официальная информация. Подобное явление мы наблюдаем в Чимбайском районе в дельте Амударьи, где течение реки нестабильно, и население часто вынуждено менять место жительства [ЦГА РК. Ф. Р-12. Оп. 1. Д. 747].

В таблице показано, что прирост невозможно объяснить естественным приростом (разницей между рождаемостью и смертностью).

Проведенный анализ позволяет выявить ключевые демографические и социальные характеристики населения Каракалпакстана в период 1921–1926 гг., которые помогают понять структуру общества и прогнозировать тенденции.

Рост численности населения был неравномерным, особенно высоким в Бийбазарской волости, где он достиг 60%, что значительно превышает естественный предел демографического роста.

Основной причиной роста являлась миграция или учет ранее незарегистрированных аулов. Например, аул Аджи-Кудук в горах Султан-Баба, состоявший исключительно из казахов, был включен в перепись населения.

Миграция являлась основным фактором, при этом рост населения происходил за счет переселенцев из других волостей, а также из соседних районов.

Естественный прирост был очень ограничен. Уровень рождаемости был низким после периода голода и болезней, что делает миграцию доминирующим фактором демографической динамики. Гидрологическая нестабильность Амударьинского региона повлияла на миграцию населения. Неустойчивое течение реки, частые наводнения и изменения русла вынуждали население менять

места проживания. В связи с этим в переписи населения 1921 года аулы, пострадавшие от наводнения, либо не были зарегистрированы, либо уже переселились в другие места.

Перепись 1921 года была неполной, а в 1926 году методика переписи была усовершенствована, что также способствовало выявленной разнице в численности. Данные 1927 года по Чимбайскому уезду показывают, что половой состав был относительно равномерным (51,8% мужчин и 48,2% женщин), за исключением волости Давкара, где число мужчин было вдвое больше, чем женщин (5089 мужчин против 2187 женщин), что является исключительным случаем, требующим дополнительного исторического объяснения.

Переселение населения напрямую повлияло на расширение сельского хозяйства, в том числе на увеличение производства хлопка. Рассматривая социально-экономическую жизнь, эти данные свидетельствуют о нестабильной жизни и адаптации к природной среде сельского населения вдоль Амударьи в 1920-х годах [Кожагелдиев, 1996: 7].

С точки зрения исторического контекста, в 1920 году Туркестанская АССР (1918-1924) всё ещё находилась на начальном этапе формирования Советской власти. В этот период административные границы и центры неоднократно менялись, поскольку новая власть перестраивала регион с учётом различных этнических, экономических и географических факторов.

Амударьинский отдел (территория современной Республики Каракалпакстан) был одним из крупнейших экономических и стратегических регионов в составе Туркестанской АССР. В этом регионе вопросы хлопководства, водной ирригации и транспорта имели большое значение.

Согласно постановлению от 10 октября 1920 года, Амударьинский отдел получил статус области, то есть повысился уровень административной самостоятельности. Город Турткуль был определен столицей области. Этим постановлением Турткуль был признан региональным административным центром, в котором были размещены органы власти, административные учреждения и органы экономического управления.

С политической и социальной точки зрения, политика централизации Советской власти стремилась к централизации управления и созданию стабильной административной системы на территории Туркестана. Экономические потребности требовали наличия местного центра для эффективного управления хлопковыми хозяйствами Амударьинского отдела. Турткуль считался удобным из-за близости к водным путям и ирригационным системам. Стратегические факторы: геополитическое значение Амударьи было огромным. Город Турткуль был важен для сельского хозяйства и транспортного сообщения. Поэтому превращение Турткуля в центр было экономически и стратегически оправданным решением.

Это решение заложило основу для последующего административно-политического формирования Каракалпакстана. Даже когда в 1925 году была образована Каракалпакская автономная область, Турткуль оставался столицей. Этот процесс является практическим проявлением политики советизации в регионе, то есть частью реорганизации местного управления.

Сведения о времени возникновения города Чимбай были собраны русскими учеными в большом количестве в конце XIX – начале XX веков. Один из членов экспедиции, прибывшей в наш край в 70-х годах XIX века для проведения исследований, А. Кун, приводя данные, собранные у местного населения, утверждает, что заселение Чимбая началось не так давно, 140 лет назад. Согласно записям Соболева, основанным на воспоминаниях одного каракалпакского бия, на месте современного Чимбая ранее находился город Шах-Темир. Исследователи Амударьинского отдела указывают, что городу Чимбай, занимавшемуся торговлей, 200 лет. Согласно У. Шалекенову, проводившему исследования жизни крестьян Чимбайского района, история возникновения города Чимбай до сих пор точно неизвестна. По данным, записанным сотрудниками Переселенческого управления в 1913 году, Чимбаю не менее 200 лет. Однако исторические данные не подтверждают раннее возникновение города в первой половине XVIII века. Русские правители официально признали Чимбай городом. «Город Чимбай возник 350-400 лет назад, во второй половине XVI века и начале XVII века, и сформировался как город к XVIII веку», – указывается в источнике. Все исследователи считают, что город возник относительно поздно, не ранее XVII-XVIII веков.

Согласно сведениям о Шах-Темире, на месте Чимбая существовало древнее поселение, которое, вероятно, было разрушено в результате природных факторов или миграции населения. XVIII век стал периодом стремительного развития торговых путей в низовьях Амударьи, что способствовало превращению этого небольшого караванного городка в центр торговли и ремесленничества.

Сопоставляя все источники, можно заключить, что формирование города Чимбай приходится на середину и конец XVIII века, а более раннее возникновение города Шах-Темир свидетельствует о глубоких исторических корнях заселения этого региона. Разница в датах связана с постепенным превращением поселения в городской центр и ограниченностью письменных источников, относящихся к первой половине XVIII века.

Использование материалов переписи населения 1897 года вызывает значительные трудности. Эта сложность связана с недавними изменениями в административно-территориальном делении Каракалпакстана. При анализе данных первой Всероссийской переписи населения выявляется ряд некорректных сведений. Полную информацию о численности населения Амударьинской области можно получить из материалов переписи населения 1897 года и списка населенных пунктов Сырдарьинской области, составленного в 1920 году. С установлением советской власти на территории Туркестанской АССР в 1920 году следует отметить, что во время переписи населения 1897 года территория Каракалпакстана состояла из двух частей: левого и правого берегов Амударьи. Она еще не имела единого регионального статуса. Ее левый берег входил в состав Хивинского ханства, а правый – в состав Российской империи.

Данные о динамике численности населения в период с 1897 по 1921 год можно увидеть в следующей таблице.

Таблица 2. Численность населения Амударьинской области (ЦГА РК. Ф. Р-12. Оп. 1. Д. 747. Л. 11).

	По переписи 1897 года	1912 года данные по	По переписи 1921 года
Город Турткуль	1392	2520	3683
Сельские местности В том числе:	191281	199223	156912
Чимбайский уезд	-	130006	80994
Шураханский уезд	-	69217	75918
По области	192673	201748	160595

При анализе данных, представленных в таблице, видно, что в период с 1897 по 1912 год численность населения выросла с 192 673 до 201 748 человек, увеличившись на 4,7%. Этот период рассматривается как время экономической стабильности в составе царской России, развития орошаемого земледелия и роста населения за счет миграции. В период с 1912 по 1921 год население сократилось с 201 748 до 160 595 человек, то есть на 20,4%. Это снижение связано с Первой мировой войной, восстанием 1916 года, Гражданской войной, голодом и эпидемиями. Кроме того, из-за высыхания рукавов правого берега дельты Амударьи численность населения сельских населенных пунктов Чимбайского уезда значительно сократилась.

Сравнение городского и сельского населения. Город Турткуль: 1897 г. – 1 392 человека → 1921 г. – 3 683 человека. То есть, население города увеличилось в 2,6 раза. Это свидетельствует об усилении урбанизации и роли административного центра. Сельское население: 1897 г. – 191 281 → 1921 г. – 156 912. Численность населения сократилась на 18%, поскольку сельские районы пострадали больше (война, голод, миграция). Различия по уездам: Чимбайский уезд: 1912 г. – 130 006 → 1921 г. – 80 994. Уменьшение составляет примерно 37,7%. Шураханский уезд: 1912 г. → 1921 год – 75 918. Наблюдается рост на 9,6 процента. Это показывает, что данный регион меньше пострадал от войны и голода. 130 006 → 1921 г. 80 994. Уменьшение составляет примерно 37,7%. Шураханский уезд: 1912 г. → 1921 год – 75 918. Имеется рост на 9,6 процента.

1897-1912 годы – период естественного роста и экономического развития; 1912-1921 годы – период социально-политического кризиса и резкого сокращения населения; Город Турткуль – центр урбанизации региона, население которого постоянно росло; Чимбай – уезд с наибольшим сокращением населения; В целом по области население сократилось на 32 078 человек (≈16,6%) в период с 1897 по 1921 год.

По данным Гиршфельда, в начале XX века население города Чимбай составляло 801 домохозяйство или 4 тысячи человек. По численности населения он превосходил Петро-Александровск и все города на левом берегу, за исключением Хивы. В 1906 году, согласно обзору Сырдарьинской области, в городе Чимбай было 360 домов и 161 юрта. Таким образом, если посчитать по пять человек в каждом доме и юрте, это составляет 2605 человек. Согласно докладу генерал-майора Дерягина, в Чимбае насчитывалось 535 домов, 1900 мужчин и 3400 женщин и детей. В целом, можно сказать, что в городе Чимбай в конце XIX – начале XX веков проживало от двух до четырех тысяч человек. Чимбайский участок состоял из 9 волостей. Это были Нукуская, Чимбайская, Кегейлийская, Кос-кольская, Есимская, Даукаринская, Наупырская, Таллыкская и Кунградская волости. Чимбайская волость располагалась в дельте Амударьи, на западной границе которой находился город Чимбай. На западе она граничила с Кегейлийской волостью и Кегейлийским каналом, на западе также проходил канал Куанышжарма (один из крупных каналов Амударьи), а на севере она доходила до границ Туркмено-Кырылганских песков. На востоке существовала административная граница с Наупырской и Кокозекской волостями [Кожагелдиев, 1996: 11].

Численность населения в этих волостях была учтена. На Чимбайском участке проживало 64078 женщин, 5885 мужчин, всего 12933 человека. В 1913 году прирост населения составил 201 465 человек. По данным Амударьинского отдела, полученным из населенных пунктов, говорится о проблеме землепользования переселяющегося населения. В результате высыхания правобережных рукавов дельты Амударьи численность населения сельских населённых пунктов Чимбайского уезда сократилась.

3 июля 1927 года Чимбайский район и Нукуская волость были образованы без сельских административно-объединенных советов. Центром района является Чимбай, территория которого составляет 223 километра. Общая площадь района составляет 2416,6 квадратных километров. Население составляет 39 213 человек, преимущественно каракалпаков – 34 668 человек. С экономической точки зрения район занимается сельским хозяйством, особенно хлопководством. В состав района входило 13 сельсоветов [Есназарова, 2023: 20].

Рассмотрим, как это было указано в пояснительной записке Каракалпакской Автономной Области по вопросу проектирования нового регионального центра в Чимбае в 1927 году. Размещение основывается на генеральном плане города. Площадь, отведенная под городской парк, занимает зеленые пространства. Дворы и здания занимают 35% территории, улицы – 16,15%, строительство зданий – 8%, специальные площади, такие как аэродром и другие, занимают 13,5%. У каждого жилого квартала есть свой внутренний сад. Существует 375 земельных участков под жилые здания, и если на каждый участок приходится в среднем 16 человек, учитывая среднюю численность населения, то в некоторых случаях указано, что в среднем проживает 600 человек. Участки для жилых зданий указаны размером от 300 квадратных метров до 500 квадратных саженей. Количество разработанных участков для административных, общественных и производственных зданий выделяется в соответствии с техническими условиями конкурса по включению учреждений и предприятий государственного значения по инициативе автора.

Административно-торговая часть города расположена на левом берегу канала Кегейли: часть жилых зданий также находится здесь. На правом берегу канала расположены промышленные предприятия, рабочие кварталы, школа, баня, рынок и крытый рынок.

Вдоль канала Кегейли расположены административная часть города и окружающий широкий бульвар. Бульварные деревья смягчают ветры, дующие вдоль канала. Ширина улиц обеспечивает наличие зеленых насаждений. Две магистральные улицы имеют основные направления: в северо-восточной части города ширина улицы 1-го порядка составляет 25 м, а улицы 3-го порядка – 1 м. На северной стороне общая часть города непрерывно покрыта деревьями и лесами. В центре города расположен парк отдыха площадью 4,8 гектара. Основные улицы и улицы второго порядка орошаются путем полива [ЦГА РК. Ф. Р-12. Оп. 1. Д. 747. Л 57.].

Краткое содержание всей окружной демографической переписи населения города Чимбай от 5 февраля 1927 года мы рассмотрим в следующей таблице.

Таблица 3. Сведения о населении города Чимбай в 1927 году [ЦГА РК. Ф. Р-12. Оп. 1. Д. 747. Л. 36]

	Волости	Число населенных пунктов	Количество хозяйств	Численность населения		
1	Чимбай	75	2862	13553	12,745	26,328
2	Жанабазар	55	1,317	6239	5638	11,877
3	Таллык	85	1,581	5190	4810	10,000
4	Кегейли	35	1763	6456	5626	12,082
5	Нукус	33	1208	3592	3100	6692
6	Даукара	75	1629	5089	21873	9960
7	Наупыр	82	2267	7719	7670	153889
8	Кокузек	-	-	-	-	-
Итого: 440			126227	47836	44492	92328

В среднем в одном домохозяйстве проживает примерно 5,5-9,2 человека, что соответствует большой семейной структуре и широким условиям жизни. Наибольшая численность населения наблюдается в Чимбайской (26 328) и Навпирской (15 389) волостях. С точки зрения соотношения численности населения и количества населенных пунктов, например, в Таллыке в 85 пунктах проживает 10 000 человек, в Чимбае в 75 пунктах – 26 328 человек, то есть в Чимбае плотность населения выше.

Численность мужчин составляет 47 836, а женщин – 44 492, что составляет примерно 51,8% мужчин и 48,2% женщин. Половой состав во всех волостях относительно равномерен, но в волости Давкара мужчин вдвое больше, чем женщин (5 089 мужчин, 2 187 женщин), что является исключительным случаем. Эта демографическая особенность может быть связана с определенными историческими или социальными обстоятельствами.

Сравнительный анализ волостей по населению и хозяйству. Чимбай – крупнейшая по численности населения волость, а также лидирует по количеству хозяйств. Навпир занимает второе место по численности населения. Таллык, Кегейли, Давкара, Нукус – волости со средней численностью населения и количеством хозяйств. Число населенных пунктов в каждой волости различно (в пределах 35-85), что соответствует географическому и административному делению.

В 1927 году среднее число членов семьи в волостях Чимбайского уезда колебалось в пределах 5,5-9,2, население в основном проживало в сельской местности с высокой плотностью.

Число мужчин и женщин уравнилось, однако Давкара имеет особую демографическую ситуацию. Чимбайская и Наупырская волости лидируют по численности населения и хозяйств. В целом, представленные данные хорошо характеризуют демографическую и хозяйственную структуру области в 1920-х годах.

Не считая Кокозекской и Кунградской волостей, перепись населения и населённые пункты указаны в таблице. А Шураханский уезд, наоборот, из-за благоприятных условий увеличил свое население. Особенно значительный рост населения наблюдался в городе Турткуле. В теоретическом плане проблемы городов рост численности населения отражен в зарубежной литературе. Рассмотрим наше исследование по городам Ходжейли и Кунград на территории Республики Каракалпакстан. Многовековые исторические исследования подтверждают значительную роль этих городов в истории каракалпакской национальной государственности и общественно-политической жизни. На протяжении более пятисот лет левый берег Амударьи был центром многочисленных исторических, социальных, культурных и политических событий, одним из основных рынков для каракалпачков, казахов, туркмен и хорезмских узбеков. Архивные материалы, относящиеся к прошлому города Ходжейли, представляют большой интерес. Основание старой части современного Ходжейли относится к XVII веку. В середине XVII века хивинский хан Абулгази Бахадур-хан, стремясь навести порядок в регионе, разделил все племена, проживавшие в этой местности, на четыре группы. В первую группу вошли уйгуры и найманы, во вторую – конграты и кияты, в третью – нокисы и мангыты, а в четвертую – племена канлы и кипчаков. С течением времени на этих территориях начали появляться деревни и города. Это означает, что данная местность принадлежала не только ходжам, но и племенам других этнических групп, разделенных Абулгази Бахадур-ханом. Кроме того,

названия деревень в этом регионе, таких как Кенегес, Найман, Яйсин, Казаяклы, Джалаир, Сарайкол, Кулап, Кият, Туба и многих других, произошли от названий этих племен [Кунназаров, 2020: 14].

Таким образом, топоним «город Ходжейли» возник на этой основе и произошел от названия племени. Также можно предположить, что названия населённых пунктов в районе Ходжейли появились в 1650-1660 годах. В XIX веке в городе Ходжейли не было значительных крупных промышленных предприятий, только несколько небольших мастерских по дублению кожи, переработке хлопка и производству масла. Кроме того, ремесла, такие как ювелирное дело, вышивка, медное дело, кузнечное дело, изготовление арб, гончарное дело, выпечка в тандырах, рыболовство, малярное дело и ткачество, играли значительную роль в жизни населения. Город Ходжейли был основан 14 января 1926 года на месте небольшого сельского поселения решением Центрального исполнительного комитета Республики Узбекистан.

Таблица 4. Численность населения городов Каракалпакстана в 1926-1939 годах [ЦГА РК. Ф. 322. Оп. 1. Д. 87. Л. 19: 324. Оп. 1. Д. 4, 5. Л.3.].

№	Города	1926 год	1939 год
1	Турткуль	4,1 тыс. человек	19,6 тыс. человек
2	Нукус	3,4 тыс. человек	14,0 тыс. человек
3	Ходжейли	3,0 тыс. человек	11,4 тыс. человек
4	Чимбай	5,4 тыс. человек	8,5 тыс. человек
5	Кунград	4,2 тыс. человек	4,9 тыс. человек
6	Муйнак	1,6 тыс. человек	7,9 тыс. человек

В таблице показана динамика численности населения городов Каракалпакстана. Представлена динамика численности населения города Ходжейли в сравнении с другими городами Каракалпакстана. Так, в Ходжейли в 1926 году проживало 3,0 тысячи человек, а к 1939 году численность населения города увеличилась до 11,4 тысяч человек. Значимость города Ходжейли заключается в том, что он расположен на левом берегу Амударьи, в 8 километрах от города Нукус, на болотистой низменности. Единственным положительным фактором для Ходжейли стало проектируемое прохождение железной дороги Чарджуй – Александровск Гай вдоль левого берега, то есть в непосредственной близости от Ходжейли. Это сыграло особенно важную роль в развитии значимых торговых путей города Ходжейли.

Исследователи О. А. Сухараев и Н. О. Турсунов, разработавшие типологию городов и сел Средней Азии, в качестве важнейших признаков населенных пунктов отмечают занятость населения и значение населенного пункта для всего региона или его части. Кроме того, были учтены другие факторы, повлиявшие на формирование населенных пунктов, в том числе статистические данные о численности населения, которые особенно необходимы при составлении классификации городов. Авторы выделяют крупные города с населением более 10 тысяч человек. Среди крупных городов Хорезма, наряду с Хивой и Новым Ургенчем, также упоминается город Кунград [Кунназаров, 2020: 18].

Город Кунград – один из древних городов Южного Приаралья. По утверждению М.Н. Чернышевского, в средние века через город Кунград, расположенный в районе Ташкента, проходили караванные пути в Россию, Афганистан, Персию, Индию и Китай [Сайманов, 2017].

В XIX веке город Кунград, расположенный на древнем Шелковом пути через Устюрт, поддерживал тесные связи с народами Казахстана, России и Кавказа, являясь западно-северными воротами Каракалпакстана. Город Кунград имел важное политическое и экономическое значение: караваны, купцы, послы и другие путешественники из зарубежных стран сначала прибывали в Кунград для торговли. Из Кунграда по реке Амударья на лодках и по сухопутным дорогам караваны на арбах, лошадях и верблюдах доставляли и продавали рыбу, хлопок, кожу, шерсть, масло и другие товары в Старый Ургенч, Хиву и Бухару. Кроме того, город Кунград являлся центром политических и исторических событий. Это объясняется тем, что именно Кунград первым принимал любых послов, торговые караваны и путешественников, прибывающих в Среднюю Азию.

В 1924 году город Кунград отделился от Халкябской и Шургольской волостей. Территория составляла 3824,6 квадратных километров, население в основном состояло из узбеков и казахов.

Согласно данным того периода, казахов насчитывалось 8358 человек, узбеков – 8397 человек, а каракалпаков было немного. Таким образом, в 1920-1924 годах Кунград был бекством в составе Хорезмской Республики, в 1924 году стал Кунградской волостью, в 1925 году – округом в составе Каракалпакской Республики, а с 24 июля 1927 года был преобразован в Кунградский район [ЦГА РК. Ф. 322. Оп. 1. Д. 87. Л. 19: 324. Оп. 1. Д. 4. 5. Л.3.].

Таким образом, архивные данные предоставляют информацию об административном статусе и этническом составе населения Кунградского района в период с 1924 по 1927 год. Согласно источникам, в 1924 году город Кунград отделился от Халкаябской и Шургальской волостей. Его площадь составляла 3824,6 км², а население состояло в основном из узбеков (8397 человек) и казахов (8358 человек). Численность каракалпаков была очень незначительной.

В хозяйственном отношении район состоял из 14 сел и сельских советов. Район специализировался на развитии сельского хозяйства, в частности животноводства и смешанных хозяйств [ЦГА РК. Ф. № Р-12. Оп. 1. Д. 535. Л. 35].

Согласно представленной информации, в исследуемый период (например, в контексте 1920-1930-х годов) район административно состоял из 14 сельсоветов. Эти данные свидетельствуют о том, что советская система управления начала устанавливаться на местном уровне в период формирования административно-территориальной структуры района.

Заключение. Древними городами, прославившими Каракалпакстан на весь мир, являются Чимбай, Турткуль, Ходжейли и Кунград. Это создает возможность для формирования исторической школы по изучению истории районов и городов Каракалпакстана.

Источники

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Каракалпакстан.
Сборник архивных документов, 1992 – Сборник архивных документов. М.: Русская книга, 1992.
Первая всеобщая перепись, 1897/1905 – Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Том I. Петербург, 1905 г.

Литература

Бабушкин, 1970 – *Бабушкин Л.Н.* Из истории природы Средней Азии. Ташкент, 1970. 266 с.
Есназарова, 2023 – *Есназарова З. Б.* Каракалпакстанда районлардың дүзилий тарихынан // «Zamanagóy talaplar sharayatında pedagogikalıq bilimlendiriw sapası» atamasındaǵı «IFTE-2023: Uzbekistan» xalıqaralıq konferenciya materialları. Nókis, 2023. 25–30-66.
Зотов и др., 1965 – *Зотов А., Реимов Т., Смирнов Ж., Якубов В.* Города Узбекистан. Ташкент, 1965. 244 с.
Иванов, 1926 – *Иванов П.П.* Население Средней Азии. Т. 1926. 45 с.
История переписей, 2009 – *История переписей* населения в России. Сборник информационных материалов. Челябинск, 2009. 66 с.
Кожажелдиев, 1996 – *Кожажелдиев А.У.* История города Турткуля 1873–1941 гг.: Автореф. дис.... канд. ист. наук. Нукус, 1996. 22 с.
Қанаатов, 2024 – *Қанаатов Е.Е.* Дәукескен (Уэзір) қаласы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 361–375-66. DOI: 10.51943/2710-3994_2024_27_2_361-375
Қарақалпақстанның жаңа тарихы, 2003 – *Қарақалпақстанның жаңа тарихы.* Қарақалпақстан ХІХ әсирдин екінші ярымынан ХХІ әсирге шекем. Нөкіс: Қарақалпақстан, 2003. 556 с.
Кудияров, 2021 – *Кудияров А.* Шымбай тарихынан. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2021. 112 б.
Қунназаров, 2020 – *Қунназаров К.* Бес қала. Нөкіс: Билим, 2020. 60 б.
Сайманов, 2017 – *Сайманов С.С.* Из истории возникновения города Кунграда // Материалы форума гуманитарных наук «Великая степь». Астана: «Ғылым», 2017. С. 15–20.
Сухараева, Турсунов, 1982 – *Сухараева О.А., Турсунов Н.О.* Из истории городских и сельских поселений Средней Азии, во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. // Жилище народов Средней Азии и Казакстана. Ташкент, 1982. С. 15–27.

Sources

TSGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Karakalpakstan [Central State Archive of the Republic of Karakalpakstan]
Sbornik arkhivnykh dokumentov, 1992 – Sbornik arkhivnykh dokumentov. M.: Russkaya kniga, 1992. P. 99. [Collection of Archival Documents. in Russian]
Pervaya vseobshchaya perepis', 1897/1905 – Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiiskoi imperii, 1897 g. Obshchii svod po imperii rezul'tatov razrabotki dannyykh pervoi vseobshchei perepisi naseleniya, proizvedennoi 28

yanvarya 1897 goda. Tom I. Peterburg, 1905 g. P. 66. [First General Census of the Russian Empire, 1897/1905. General summary of results. in Russian]

References

- Babushkin, 1970 – *Babushkin L.N.* Iz istorii prirody Srednei Azii [From the History of Nature in Central Asia]. Tashkent, 1970. 299 p. [in Russian]
- Esnazarova, 2023 – *Esnazarova Z. B.* Qaraqalpaqstanda rayonlardyń dúziliw tariyxynan [From the History of the Formation of Districts in Karakalpakstan. in Karakalpak]. Zamanagóy talaplar sharayatında pedagogikalıq bilimlendiriw sapası atamasyndaǵy IFTE-2023: Uzbekistan xalyqaralyq konferentsiyasy materiallary. Nókis, 2023. Pp. 25–30. [in Karakalpak]
- Zotov et al., 1965 – *Zotov A., Reimov T., Smirnov Zh., Yakubov V.* Goroda Uzbekistan [Cities of Uzbekistan]. Tashkent, 1965. 244 p. [in Russian]
- Ivanov, 1926 – *Ivanov P.P.* Naselenie Srednei Azii [The Population of Central Asia. in Russian]. Tashkent, 1926. 45 p. [in Russian]
- Istoriya perepisei, 2009 – *Istoriya perepisei* naseleniya v Rossii [History of Censuses in Russia]. Sbornik informatsionnykh materialov. Chelyabinsk, 2009. 66 p. [in Russian]
- Kozhageldiev, 1996 – *Kozhageldiev A.U.* Istoriya goroda Turtkulya 1873–1941 gg [History of the city of Turtkul 1873–1941 yy.]. Avtoref. dis.... kand. ist. nauk. Nukus, 1996. 22 p. [in Russian]
- Kanaatov, 2024 – *Kanaatov Y.E.* The Daukesken (Vazir) settlement. *Otan tarikhy*. 2024. Vol. 27. № 2. Pp. 361–375. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_27_2_361-375
- Qaraqalpaqstanń jańa tariyxı, 2003 – *Qaraqalpaqstanń jańa tariyxı*. Qaraqalpaqstan XIX áserdin ekinshi yarımynan XXI áserge shekem [New History of Karakalpakstan. Karakalpakstan from the Second Half of the 19th Century to the 21st Century]. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2003. 556 p. [in Karakalpak]
- Qudiyarov, 2021 – *Qudiyarov A.* Shymbay tariykhynan [From the History of Shymbay]. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2021. 112 p. [in Karakalpak]
- Qunnazarov, 2020 – *Qunnazarov K.* Bes qala [Five Cities.]. Nókis: Bilim, 2020. 60 p. [in Karakalpak]
- Saimanov, 2017 – *Saimanov S.S.* Iz istorii vozniknoveniya goroda Kungrada [From the History of the Origin of the City of Kungrad]. *Materialy forum gumanitarnykh nauk*. “Velikaya step”. Astana: Gylym, 2017. Pp. 15
- Esnazarova Z.B.20. [in Russian]
- Sukhareva, Tursunov, 1982 – *Sukhareva O.A., Tursunov N.O.* Iz istorii gorodskikh i sel’skikh poselenii Srednei Azii, vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv. [From the History of Urban and Rural Settlements in Central Asia]. *Zhilishche narodov Srednei Azii i Kazakstana*. Tashkent, 1982. Pp. 15
- Esnazarova Z.B.27. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1204–
1214
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1204-1214

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ САНАСЫНДАҒЫ ТҮРІК ФАКТОРЫ

Канат Базарбаев¹, Айдарбек Амирбек*², Эрен Акдениз³

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
(Б.Саттарханов даңғылы 29, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD, қауым.профессор.
<https://orcid.org/00000003-0058-2322>. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
(Б.Саттарханов даңғылы 29, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD, қауым.профессор. Автор корреспондент.
<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

³Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
(Б.Саттарханов даңғылы 29, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант.
<https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>. E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Базарбаев К., Амирбек А., Акдениз Э., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасында түрік факторының қалыптасуы мен маңызын талдауға арналған. Зерттеудің өзектілігі Ресей империясындағы 1905 және 1917 жылдардағы революциялық үдерістер жағдайында қазақ қоғамында саяси белсенділіктің артуы және ұлттық зиялы қауымның жаңа идеялық бағдарлар іздестіруімен айқындалады. Осы кезеңде Осман империясының тағдыры, түрікшілдік және пантүркістік идеялар қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси ойында маңызды орын алды. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты - XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасының қалыптасу үдерісіндегі түрік факторының мазмұны мен рөлін айқындап, ұлттық мемлекеттілік идеяларымен сабақтастығын көрсету. Осы мақсатқа жету үшін қазақ зиялыларының идеялық ұстанымдарын талдау, ұлттық баспасөздегі түрік тақырыбының мазмұнын анықтау және пантүркістік бағыттың қазақ қоғамындағы орнына баға беру міндеттері қойылды. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу барысында деректанулық талдау, салыстырмалы-тарихи, проблемалық-хронологиялық және тарихи-жүйелік әдістер қолданылды. Негізгі дереккөздер ретінде XX ғасыр басындағы ұлттық баспасөз материалдары, сондай-ақ отандық және шетелдік тарихшылардың еңбектері пайдаланылды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесінде қазақ зиялыларының Осман империясы мен түрік әлеміндегі саяси үдерістерге қатысты көзқарастарының біркелкі болмағаны анықталды.

Түрік факторы қазақ қоғамдық-саяси санасында белгілі бір ықпалға ие болғанымен, ол ұлттық дамудың шешуші бағытына айналмағаны ғылыми тұрғыда негізделді. *Қорытынды.* Мақала материалдары XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихын, қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси ой-санасының эволюциясын және ұлттық қозғалыстардың идеялық негіздерін терең зерделеуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері Қазақстан тарихы бойынша ғылыми зерттеулер мен жоғары оқу орындарының оқу үдерісінде пайдалануға жарамды.

Түйін сөздер: қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасы, түрік факторы, Осман империясы, пантүркизм, ұлттық зиялы қауым, ұлттық баспасөз, саяси қозғалыстар.

Алғыс. Бұл зерттеу жұмысы ҚР Ғылым және Жоғары білім министрлігінің «Түркі тілдес мемлекеттердің тарихи-мәдени ықпалдастығын қалыптастырудың саяси, құқықтық тәжірибесі және даму бағыттары» тақырыбындағы гранттық жоба аясында жүргізілді. (тіркеу номері: АР 19676634)

Дәйексөз үшін: Базарбаев К., Амирбек А., Акдениз Э. XX ғасыр басындағы Қазақстандағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасындағы түрік факторы // Отан тарихы. 2025.Т. 28. № 4. 1204–1214-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1204-1214

ТУРЕЦКИЙ ФАКТОР В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОМ СОЗНАНИИ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ КАЗАХСТАНА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Канат Базарбаев¹, Айдарбек Амирбек^{*2}, Эрен Акдениз³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(пр. Саттарханова 29, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD, Ассоциированный профессор.

<https://orcid.org/00000003-0058-2322> E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(пр. Саттарханова 29, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD, Ассоциированный профессор. Автор корреспонденции.

<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

³Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(пр. Саттарханова 29, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

PhD докторант.

<https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>. E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Базарбаев К., Амирбек А., Акдениз Э., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу формирования и значения турецкого фактора в общественно-политическом сознании казахской интеллигенции Казахстана в начале XX века. Актуальность исследования обусловлена ростом политической активности в казахском обществе в условиях революционных процессов в Российской империи в 1905 и 1917 годах и поиском национальной интеллигенцией новых идейных ориентиров. В этот период судьба Османской империи, идеи тюркизма и пантюркизма заняли важное место в общественно-политической мысли казахской интеллигенции. *Цель и задачи.* Целью исследования является выявление содержания и роли турецкого фактора в процессе формирования общественно-политического сознания казахской интеллигенции в начале XX века, а также определение его взаимосвязи с идеями национальной государственности. Для достижения поставленной цели определены задачи анализа идейных установок казахской интеллигенции, выявления содержания турецкой тематики в национальной прессе и оценки места пантюркистского направления в казахском обществе. *Материалы и методы.* В исследовании использованы источниковедческий анализ, сравнительно-исторический, проблемно-хронологический и историко-системный методы. В качестве основных источников привлечены материалы национальной периодической печати начала XX века, а также труды отечественных и зарубежных историков. *Результаты.* В ходе исследования установлено, что взгляды казахской

интеллигенции на Османскую империю и политические процессы в тюркском мире не отличались единообразием. Турецкий фактор, оказав определённое влияние на общественно-политическое сознание, не стал решающим направлением национального развития, что получило научное обоснование. *Заключение.* Материалы статьи позволяют углублённо изучить историю Казахстана начала XX века, эволюцию общественно-политического сознания казахской интеллигенции и идейные основы национальных движений. Результаты исследования могут быть использованы в научных исследованиях и образовательном процессе по истории Казахстана.

Ключевые слова: общественно-политическое сознание казахской интеллигенции, турецкий фактор, Османская империя, пантюркизм, национальная интеллигенция, национальная пресса, политические движения.

Благодарность. Данное исследование выполнено в рамках грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Политико-правовой опыт и направления развития формирования историко-культурной интеграции тюркоязычных государств» (регистрационный номер: AP19676634).

Для цитирования: Базарбаев К., Амирбек А., Акдениз Э. Турецкий фактор в общественно-политическом сознании казахской интеллигенции Казахстана в начале XX века // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1204–1214. [на казахском языке].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1204-1214

THE TURKISH FACTOR IN THE SOCIO-POLITICAL CONSCIOUSNESS OF THE KAZAKH INTELLIGENTSIA IN KAZAKHSTAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

*Kanat Bazarbayev¹, Aidarbek Amirbek*², Eren Akdeniz³*

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan).
PhD, associate professor.
<https://orcid.org/00000003-0058-2322> E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan).
PhD, associate professor. Corresponding author.
<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

³Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan).
PhD doctoral student
<https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>. E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Bazarbaev K., Amirbek A., Akdeniz E., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the formation and significance of the Turkish factor in the socio-political consciousness of the Kazakh intelligentsia in Kazakhstan at the beginning of the twentieth century. The relevance of the study is determined by the rise of political activity in Kazakh society during the revolutionary processes in the Russian Empire in 1905 and 1917 and by the search for new ideological orientations by the national intelligentsia. During this period, the fate of the Ottoman Empire, as well as the ideas of Turkism and Pan-Turkism, occupied an important place in the socio-political thought of the Kazakh intelligentsia. *Purpose and objectives.* The purpose of the study is to identify the content and role of the Turkish factor in the formation of the socio-political consciousness of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the twentieth century and to determine its relationship with ideas of national statehood. The objectives include analyzing the ideological positions of the Kazakh intelligentsia, identifying the content of

the Turkish theme in the national press, and assessing the place of the Pan-Turkist trend in Kazakh society. *Materials and methods.* The research employs source analysis, comparative-historical, problem-chronological, and historical-systemic methods. The main sources include materials from the early twentieth-century national periodical press, as well as works by domestic and foreign historians. *Results.* The study reveals that the views of the Kazakh intelligentsia on the Ottoman Empire and political processes in the Turkic world were not uniform. Although the Turkish factor exerted a certain influence on socio-political consciousness, it did not become a decisive direction of national development, which is substantiated from a scholarly perspective. *Conclusion.* The materials of the article contribute to a deeper understanding of the history of Kazakhstan in the early twentieth century, the evolution of the socio-political consciousness of the Kazakh intelligentsia, and the ideological foundations of national movements. The results of the study can be used in scholarly research and educational programs on the history of Kazakhstan.

Keywords: socio-political consciousness of the Kazakh intelligentsia, Turkish factor, Ottoman Empire, Pan-Turkism, national intelligentsia, national press, political movements.

Acknowledgements: This research was carried out within the framework of the grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan entitled “Political, legal experience and directions of development of the formation of historical and cultural integration of Turkic-speaking states” (Registration № AP19676634).

For citation: Bazarbayev K., Amirbek A., Akdeniz E. The Turkish Factor in the Socio-Political Consciousness of the Kazakh Intelligentsia in Kazakhstan at the Beginning of the 20th Century // *Otan tarihi*. 2025. Vol. 28. № 4. P. 1204–1214. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1204-1214

Кіріспе. XX ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін қоғамдық-саяси сананың түбегейлі өзгерістерімен сипатталды. 1905 және 1917 жылдардағы Ресей империясындағы революциялық үдерістер ұлттық зиялы қауымның саяси белсенділігін арттырып, жаңа идеялық бағдарлардың қалыптасуына ықпал етті. Осы кезеңде қазақ зиялылары әлемдік және аймақтық саяси оқиғаларды мұқият қадағалап, оларды қазақ қоғамының болашағымен сабақтастыра қарастырды. Солардың ішінде Осман империясының тағдыры, түрік әлеміндегі саяси өзгерістер және түрікшілдік идеялар қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасында маңызды орын алды. Ақпан төңкерісінен кейінгі қазақ мемлекеттілігін қалпына келтіруге бағытталған талпыныстар, Алаш Орда қайраткерлерінің азамат соғысы жағдайында ақтар мен большевиктер арасындағы саяси тепе-теңдікті сақтауға ұмтылысы және большевиктік биліктің орнығуы қоғамдық-саяси сананың даму аясын айтарлықтай шектеді [Аманжолова, 2021: 63–78]. Кеңестік кезеңдегі бірпартиялық жүйе бұл үдерісті ұзақ уақыт тежеп, қазақ қоғамдық-саяси ойының еркін дамуына 1991 жылға дейін мүмкіндік бермеді [Лапин, Жуманбаев, 2020: 136–152].

Соған қарамастан, XX ғасырдың басында қазақ зиялылары саяси қозғалыстардың қалыптасуына ұйытқы болып, ұлттық баспасөзді дамытып, қоғамдық пікірдің дискурстық кеңістігін қалыптастырды.

Осы үдерістер барысында қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасында түрік факторы, яғни Осман империясы және соған байланысты түрікшілдік пен пантүркистік идеялар маңызды орын алды. Танзимат дәуірінен бастап Осман империясы түркі-мұсылман әлеміндегі саяси және идеялық орталықтардың біріне айналып, оның ықпалы Орта Азиядағы түркі халықтарының қоғамдық ой-санасына тарады [Landau, 1995]. Ресей империясының этноұлттық және діни шектеулерге негізделген саясатына балама ретінде османдық саяси тәжірибе мен түрікшілдік идеялар қазақ қоғамының белгілі бір бөлігі үшін даму үлгісі ретінде қабылданды [Надеин-Раевский, 2024].

Алайда қазақ зиялылары арасында түрік факторына қатысты көзқарастар біркелкі болған жоқ. Ұлттық зиялы қауымның бір бөлігі, әсіресе Алаш қозғалысы төңірегіндегі қайраткерлер, қазақ халқының болашағын батысшыл, еуропалық үлгідегі конституциялық реформалармен және ұлттық автономиямен байланыстырды [Қойгелдиев, 2010]. Ал өзге зиялылар арасында Осман империясының тағдыры, Балқан соғыстары, Бірінші дүниежүзілік соғыс және түркі халықтарының бірлігі туралы мәселелерге айрықша назар аударылды. Бұл көзқарастар айырмашылығы ұлттық баспасөз беттерінде кеңінен талқыланып, түрік факторы XX ғасыр басындағы қоғамдық-саяси пікірталастардың өзекті тақырыптарының біріне айналды [Kudaibergenova, 2017].

Қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасы мәселесі XX ғасыр басындағы отандық, ресейлік және батыстық тарихнамада қарастырылып келеді. М. Қойгелдиевтің еңбектерінде қазақ

зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі, Алаш Орда қозғалысының қалыптасу алғышарттары мен бағдарламалық ұстанымдары тарихи-талдамалық тұрғыда жүйелі түрде қарастырылады [Қойгелдиев, 1995]. К. Нұрпейісовтің еңбектері Қазақ автономиясын құру үдерісін және Алаш қайраткерлерінің саяси көзқарастарының қалыптасуы мен эволюциясын қазақстандық тарихнамада іргелі, классикалық зерттеулер қатарында қарастырылады [Нұрпейісов, 1995]. М. Асылбековтің еңбегінде XX ғасырдың басындағы Қазақстан халқының әлеуметтік-саяси үдерістерінің қалыптасуы мен даму динамикасы кешенді тарихи талдау негізінде қарастырылады [Асылбеков, 2001]. Д. Аманжолова, Н. Лапин, Қ. Ақанов және басқа да зерттеушілер еңбектерінде қазақ автономиясының қалыптасу мәселелері, Алаш Орда қозғалысының саяси қызметі, пантүркістік ағымдардың тарихы және қазақ қоғамының империялық билік пен большевиктік жүйемен қарым-қатынасы талданған [Saktaganova et al., 2020: 208–218]. Алайда аталған еңбектерде XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасындағы түрік факторының рөлі арнайы әрі кешенді талдау нысаны ретінде айқындалмаған. Осы мәселе зерттеудің өзектілігін айқындайды. Зерттеу нәтижелері қазақ-түрік қатынастарының этносаяси, геосаяси және идеялық қырларын терең зерделеуге мүмкіндік береді. Материалдар мен әдістер. Зерттеуде жалпығылыми және арнайы тарихи әдістер қолданылды. Атап айтқанда, деректанулық талдау, салыстырмалы-тарихи, проблемалық-хронологиялық және тарихи-жүйелік әдістер негізгі әдістемелік құрал ретінде пайдаланылды. Негізгі дереккөздер ретінде XX ғасыр басындағы ұлттық баспасөз материалдары, отандық және шетелдік тарихшылардың еңбектері тартылып, мәселе кешенді түрде қарастырылды. Негізгі әдіс ретінде тарихи-жүйелік әдіс таңдалып, оның көмегімен XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасы тұтас тарихи құбылыс ретінде қарастырылды. Аталған әдіс зерттеу нысанын құрылымдық-функционалдық тұрғыдан талдауға, оның ішкі элементтері мен даму динамикасын айқындауға мүмкіндік берді. Теориялық-әдіснамалық база ретінде қазақстандық, ресейлік және батыс зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды. Зерттеу үш кезеңде жүргізілді. Бірінші кезеңде зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі қалыптастырылып, дереккөздер мен ғылыми әдебиеттер іріктелді. Бұл кезеңде жүйелік талдау, деректанулық талдау және контент-талдау әдістері қолданылды. Жүйелік талдау әдісі зерттеу проблемасын айқындауға, тақырыптың мақсаты мен міндеттерін нақтылауға мүмкіндік берді. Деректанулық талдау арқылы пайдаланылған деректер жіктеліп, олардың ақпараттық әлеуеті, мазмұны мен репрезентативтілігі бағаланды. Контент-талдау әдісі ұлттық баспасөз материалдарын құрылымдауға және түрік факторының мазмұндық қырларын айқындауға бағытталды. Нәтижесінде зерттеудің мақсаты мен міндеттері нақтыланып, тақырыптың өзектілігі мен ғылыми жаңалығы негізделді.

Екінші кезеңде іріктелген материалдарға аналитикалық талдау жүргізіліп, алынған мәліметтер синтезделді. Бұл кезеңде жалпығылыми талдау мен жинақтау әдістерімен қатар тарих ғылымына тән арнайы әдістер – тарихи-жүйелік, салыстырмалы-тарихи және проблемалық-хронологиялық әдістер қолданылды. Тарихи-жүйелік әдіс қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасының қалыптасуын Ресей империясы жағдайындағы тарихи үдерістермен сабақтастыра талдауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-тарихи әдіс ұлттық зиялы қауым өкілдерінің түрік факторына қатысты көзқарастарын, сондай-ақ пантүркістік және батысшыл бағыттардың айырмашылықтарын тарихи-типологиялық тұрғыдан салыстыруға жағдай жасады. Проблемалық-хронологиялық әдіс зерттеу тақырыбын кезеңдерге бөліп қарастыруға мүмкіндік беріп, империялық кезеңдегі қоғамдық ойдың генезисін, азаматтық соғыс жылдарындағы қазақ автономизмі мәселелерін және большевиктік билік орнағаннан кейінгі өзгерістерді жүйелі түрде талдауға негіз болды.

Үшінші кезеңде алынған ғылыми нәтижелер жүйеленіп, зерттеу барысында жасалған тұжырымдар қорытындыланды. Қалыптастырылған тұжырымдар зерттеудің бастапқы мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес бағаланып, қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасының эволюциясындағы түрік факторының орны мен маңызы айқындалды. Зерттеу нәтижелері қазақ-түрік қатынастарының тарихи негіздерін, пантүркістік қозғалыстардың ерекшеліктерін және ұлттық баспасөз бен қоғамдық-саяси ойдың дамуын одан әрі ғылыми тұрғыда зерделеуде пайдалануға мүмкіндік береді.

Нәтижелер. XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасында Осман империясының тағдыры мен түрік әлеміндегі өзгерістер ерекше назар аудартты. Осман мемлекетінің мұсылман дүниесіндегі символдық орны, Балқан түбегіндегі соғыстар және Еуропа державаларымен күрделі қарым-қатынасы қазақ баспасөзінде кеңінен талқыланды. 1912–1913 жылдардағы Балқан соғыстары Осман империясының әлсіреу үдерісін айқын көрсеткен кезең болды.

«Қазақ» газетінде жарияланған материалдарда бұл соғыстардың себептері мен салдары, Осман билігінің ішкі дағдарысы және халықаралық жағдай жан-жақты сипатталды [Қазақ газеті, 1913]. Қазақ зиялылары Осман империясының күйреуін бүкіл мұсылман әлемі үшін қауіпті құбылыс ретінде қабылдағанымен, оны идеалдандыруға ұмтылмады.

Әлихан Бөкейхановтың публицистикалық еңбектерінде Осман империясына қатысты көзқарастар саяси-прагматикалық сипатта көрінеді. Ол Осман мемлекетінің Балқан соғыстары мен Бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі жағдайын халықаралық күштердің текетіресі тұрғысынан бағалап, империялық құрылымдардың ішкі әлсіздігін көрсетуге тырысты. Бөкейханов үшін Осман империясының тағдыры қазақ қоғамына тікелей үлгі емес, тарихи сабақ ретінде маңызды болды [Бөкейхан, 2009].

Міржақып Дулатұлы «Қазақ» газеті беттерінде Осман империясының Бірінші дүниежүзілік соғысқа тартылуын мұсылман халықтарының саяси болашағымен байланыстыра талдады. Ол Осман мемлекеттілігінің дағдарысын сыртқы қысыммен қатар, ішкі басқару жүйесінің әлсіздігімен де түсіндірді. Бұл қазақ зиялыларының Осман империясына сыни көзқараспен қарағанын көрсетеді [Дулатұлы, 2013].

Мағжан Жұмабаев шығармашылығында түрік әлемі мәселесі рухани-идеялық тұрғыда көрініс тапты. Оның поэзиясында түрік халықтарының ортақ тарихы мен мәдени сабақтастығы мадақталады. Алайда Мағжанның түрікшілдік идеялары саяси бағдар емес, рухани бірлік идеясы ретінде қалыптасты [Жұмабаев, 1996].

Мұстафа Шоқай эмиграция кезеңінде Осман империясының күйреуінен кейінгі Түркиядағы өзгерістерді, соның ішінде *Kurtuluş savaşı* үдерісін отарлық жүйеге қарсы күрестің үлгісі ретінде бағалады. Дегенмен ол түрік тәжірибесін дайын модель ретінде емес, тарихи-тәжірибелік сабақ ретінде қарастырды [Шоқай, 2007].

Қазақ ұлттық интеллигенциясының идеялық көзқарастарының қалыптасу бастаулары XIX ғасырдың ортасынан-ақ байқалады. Бұл үдеріс, бір жағынан, қазақ жастарының Ресей империясының, кейіннен Батыс Еуропа мемлекеттерінің университеттерінде жоғары білім алуы арқылы жүзеге асса, екінші жағынан, дәстүрлі дүниетаным үстем болған халықпен тығыз байланыста дамыды. Жоғары білім алу қазақ зиялыларының империялық және еуропалық әлеуметтік-мәдени кеңістікпен танысуына мүмкіндік берді, ал дәстүрлі орта этномәдени және діни сәйкестіктің сақталуын қамтамасыз етті [История Казахстана, 1993].

Осы екі фактордың тоғысуы нәтижесінде қазақ зиялылары дәстүрлі мәдениет пен батыстық ойлау жүйесінің синтезі негізінде қалыптасқан әлеуметтік топ ретінде айқындалды. XX ғасырдың басына қарай қазақ зиялылары қоғамдық-саяси өмірде белсенді орын ала бастады. Олар мәдени-ағартушылық қызметпен шектелмей, саяси мәселелерге араласып, отарлық әкімшілік жүргізген орыстандыру саясатын сынға алды. Жер мәселесінің шешілмеуі, қоныс аудару саясаты, этно-діни шектеулер және тілдік қысым қазақ зиялыларының саяси талаптарының негізіне айналды [Аманжолова, 2021: 63–78].

1905 жылғы революция бұл үдерісті жеделдетіп, қазақ қоғамының саяси белсенділігін арттырды. Қазақ делегациялары Петербургке бірнеше рет барып, Мемлекеттік Думаға қатысу, жер мәселесі мен қоныс аудару саясатына байланысты талаптарын жеткізді [Sabol, 2003]. Дәл осы кезеңде автономия идеясы қазақ зиялыларының саяси бағдарламалық ұстанымына айнала бастады [Аманжолова, 2009: 22–36].

Дәстүрлі мәдениет пен батыстық ойлау жүйесінің тоғысуы қазақ зиялыларының дүниетанымында саяси плюрализмнің қалыптасуына ықпал етті. 1905 жылы өткен Бірінші жалпықазақ съезінде ұлттық партия құру мәселесі көтеріліп, ол жалпы ресейлік конституциялық-демократиялық партиямен ынтымақтастыққа негізделді. Бұл бастама Қазақ конституциялық-демократиялық партиясының құрылуына жол ашты. Сонымен қатар, қазақ зиялылары Бүкілресейлік мұсылман съездеріне қатысып, «Мұсылмандар одағы» саяси-діни бірлестігінің жұмысына тартылды.

1905–1907 жылдардағы революциялық оқиғалар қазақ зиялыларының саяси белсенділігін күшейтсе, Бірінші дүниежүзілік соғыс бұл белсенділікті ұлттық-азаттық сипатқа жақындатты. Осы кезеңде ұлттық баспасөздің қалыптасуы ерекше маңызға ие болды. 1913 жылдан бастап «Қазақ» газеті ұлттық ойдың негізгі мінберіне айналды [Қазақ газеті, 1913]. Газет төңірегіне топтасқан зиялылар тобы 1917 жылы «Алаш» партиясын құрды. Партия ұлттық-территориялық автономия, жер мәселесін шешу, азаматтық құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету талаптарын алға тартты [Sabol, 2017].

Сонымен қатар, 1917 жылы құрылған «Үш жүз» партиясы социалистік бағытты ұстанып, большевиктерге жақындады [Бурабаев, 1991]. «Шуро-и-ислами» және «Шуро-и-улеми» қозғалыстары белгілі бір кезеңде біртұтас сипатта болып, кейіннен исламизм мен пантүркизм идеяларын дәріптеген ағымдарға бөлінді.

Ұлттық-азаттық қозғалыстың күшеюі аясында қазақ зиялылары арасында пантүркистік идеялар тарала бастады. Бұл идеялар түркі халықтарын этносаяси және діни негізде біріктіруді көздеді. Пантүркизмнің негізгі идеологиялық орталығы Осман империясы болды. Жас түріктер реформасынан кейін Осман мемлекеті өзін түркі халықтарының мүддесін қорғаушы геосаяси күш ретінде көрсетуге ұмтылды [Landau, 1995]. Ресей империясы жағдайында пантүркизм идеялары панисламизммен ұштасып, билік тарапынан оппозициялық және қауіпті ағым ретінде бағаланды [Mazhitova et al., 2020: 154–162].

Қазақ зиялыларының жәдидтік бағыттағы тобы пантүркизмді қолдаса, еуропашыл зиялылар оны сын тұрғысынан бағалады [Kendirbaeva, 1999: 5–36]. «Қазақ» газеті пантүркизмді қазақ ұлттық бірегейлігін әлсірететін әрі батыстық реформалармен үйлеспейтін ағым ретінде қарастырды [Saktaganova et al., 2020: 208–218]. Ал «Айқап» газеті пантүркизм мен панисламизм идеяларын қолдап, империялық саясатты сынға алып, татар қозғалыстарымен ынтымақтастық орнатты [Хостлер, 2006]. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Осман империясының Антанта елдеріне қарсы жариялаған «ғазуат» үндеуі бұл идеяларға жаңа мазмұн берді. Алайда Алаш қозғалысы автономиялық бағытты басым ұстап, түрік факторын тікелей саяси бағдар деңгейіне көтермеді. 1917 жылғы Жалпықазақ съезінде Қазақ автономиясы мен оның үкіметі – «Алаш Орда» жарияланып, кейінгі жылдары большевиктік биліктің орнығуымен бұл құрылым таратылды [d’Encause, 1994: 224–256; Абдакимов, 1994: 341–360]. 1920 жылы Қазақ АССР-інің құрылуы және оның Түркістан АССР-імен салыстырмалы құрылымы пантүркистік ықпалдың шектелуіне бағытталған саяси шешім ретінде бағаланды [Аманжолова, 2021].

Талқылау. Қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасының қалыптасуы мен идеялық бағдарларын зерттеу отандық тарихнамада әр қырынан қарастырылған. М. Қойгелдиев еңбектерінде Алаш зиялыларының саяси көзқарастары мен ұлттық мемлекеттілік идеялары кеңінен талданады [Қойгелдиев, 2010: 114–116]. К. Нұрпейісов Алаш қозғалысының саяси мазмұнын ұлттық мемлекеттілік идеясы, автономия мәселесі және қазақ қоғамын жаңғыртуға бағытталған саяси-құқықтық ұстанымдар жүйесі тұрғысынан талдады [Нұрпейісов, 2008]. М. Асылбеков ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси трансформация үдерістерін қоғамдық құрылымның өзгеруі, саяси сана эволюциясы және модернизациялық үрдістер аясында зерттеді [Асылбеков, 2001].

Алайда аталған зерттеулерде Осман империясы мен түрік әлеміне қатысты қазақ зиялыларының көзқарастары арнайы әрі жүйелі түрде талданбаған. Бұл жағдай зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігін арттыра түседі. Қазақ зиялыларының қалыптасуы мен дүниетанымдық бағдарлары мәселесін қарастырған Г. Кендирбаева мен С. Сабо́л еңбектері дәстүрлі мұсылман мәдениеті мен Ресей және Батыстан енген әлеуметтік-мәдени ықпалдардың өзара қайшылығы қазақ зиялыларының интеллектуалдық кеңістігін айқындағанын көрсетеді.

Бұл қайшылықтар бір жағынан ұлттық мәдениет пен бірегейлікті сақтау қажеттілігін алға шығарса, екінші жағынан Ресей империясының ассимиляциялық саясаты, жер мәселесі мен қоныс аудару үдерістері сияқты өткір әлеуметтік проблемаларға жауап іздеуді талап етті. Г. Кендирбаева «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің пайда болуын дәл осы әлеуметтік-экономикалық және мәдени қайшылықтардың нәтижесі ретінде бағалайды. Бұл басылымдардағы пікірталастар тек этносаяси мәселелермен шектелмей, көшпелі және отырықшы шаруашылық, экономикалық даму және империялық қоныс аудару саясаты сияқты түйткілдерді де қамтыды. Аграрлық-экономикалық проблемалар төңірегіндегі талқылаулар қазақ зиялыларының саяси ұстанымдарының айқындалуына елеулі ықпал етті [Kendirbaeva, 1999: 5–36].

Қазақ зиялыларының Ресей империясының отарлық саясатына қатынасы тарихнамада даулы мәселе ретінде бағаланады. Бірқатар зерттеушілер империялық биліктің отаршыл сипатын баса көрсетсе, өзгелері қазақ қоғамының ресейлік білім беру және әлеуметтік-мәдени кеңістікке енуін ұлттық зиялы қауымның қалыптасуындағы маңызды фактор ретінде атап өтеді [Лапин, Ақанов, 2021: 1568–1579].

С. Сабо́л бұл мәселені кешенді тұрғыда қарастырып, қазақ қоғамының барлық әлеуметтік қабаттарын қамтыған проблемалар жиынтығын көрсетеді. Оның пайымдауынша, күнделікті тұрмыстық деңгейде сезілген жер, этноұлттық және діни қысым мәселелері ұлттық зиялы қауым

тарапынан тұтас ұлттық мүдде деңгейінде ұғындырылды. Мұндай көзқарас қоғамдық-саяси сананың дамуына ғана емес, ұлттық бірегейлікті сақтау, ассимиляцияға қарсы тұру және дербестікке ұмтылу идеяларының қалыптасуына ықпал етті [Sabol, 2003].

С. Саболдың Ресейдің қазақтарды отарлауын Солтүстік Америкадағы үндіс халықтарының, соның ішінде сиу тайпасының тағдырымен салыстыруы отарлау үдерістерінің өркениеттік астарын ашуға мүмкіндік береді. Зерттеуші отарлаушы және отарланған халықтар арасындағы әлеуметтік-мәдени алшақтықтың теңсіз қарым-қатынастарды алдын ала айқындағанын атап өтеді. Сонымен қатар, ол отарлаушы мемлекеттердің белгілі бір мәдени-ағартушылық функция атқарғанын да жоққа шығармайды [Sabol, 2017]. Бұл тұжырым қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасын біржақты отарлық қысымның салдары ретінде емес, күрделі әрі қайшылықты үдеріс ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

1905–1917 жылдардағы саяси өзгерістерге қазақ зиялыларының қатысуы М. Асылбеков, М. Қойгелдиев, К. Нұрпейісов, Д. Аманжолова, Д. Құдайбергенова, З. Сақтағанова және басқа зерттеушілер еңбектерінде кеңінен талданған. 1905 жылғы революция, Бірінші дүниежүзілік соғыс және 1917 жылғы Ақпан төңкерісі қазақ зиялыларының саяси белсенділігін арттырып, олардың қоғамдық-саяси санасын партиялық ұйымдар, баспасөз және бағдарламалық құжаттар арқылы айқындауға жол ашты [Kudaibergenova, 2017]. Д. Аманжолова көрсеткендей, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы жіктелудің тереңдеуіне Ресей империясының Орта Азияға қатысты жүйесіз саясаты мен этносаяси қайшылықтары ықпал етті [Аманжолова, 2021: 63–78]. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске алып келген жағдайлар да осы қайшылықтардың шегіне жеткенін аңғартады.

Пантүркизм идеологиясы мен Осман империясының қазақ қоғамдық-саяси санасындағы орны батыс тарихнамасында Ч. Хостлер, Я. Ландау, В. Надеин-Раевский еңбектерінде қарастырылған. Я. Ландау пантүркизмді XIX ғасырдың екінші жартысындағы Осман империясындағы саяси-идеялық ізденістермен және 1877–1878 жылдардағы орыс-түрік соғысынан кейінгі геосаяси өзгерістермен байланыстырады. Ол бұл ағымды Ресей империясында таралған панславизмге жауап ретінде қалыптасқан қозғалыс ретінде бағалайды [Landau, 1995]. Ч. Хостлер пантүркизмді Осман дәуіріндегі түрік ұлтшылдығының күшеюімен, жәдидшілдік және панисламизм ағымдарымен сабақтастыра отырып, оның Ресей империясы аумағындағы ұлттық консолидация үдерістеріне ықпалын атап өтеді [Хостлер, 2006]. В. Надеин-Раевский пантүркизмді геосаяси тұрғыда бағалап, оны Ресей империясы мен кейінгі кеңестік кеңістікке қарсы бағытталған экспансионистік идеология ретінде сипаттайды. Алайда оның тұжырымдарында марксистік-лениндік әдіснаманың және анти-түркілік көзқарастың элементтері байқалады. Соған қарамастан, бұл еңбектер түрік факторының сыртқы саяси және идеологиялық қырларын түсіндіруде деректік маңызын сақтайды [Надеин-Раевский, 2024].

Осылайша, талданған деректер мен тарихнамалық көзқарастар XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасының қалыптасуында түрік факторының маңызды, бірақ біржақты сипатта емес рөл атқарғанын көрсетеді. Осман империясы мен пантүркизм идеялары қазақ зиялылары үшін этносаяси бағдар ретінде қабылданғанымен, олардың басым бөлігі ұлттық автономия мен батысшыл реформаларға негізделген даму жолын таңдады. Бұл жағдай түрік факторының қазақ қоғамдық-саяси ойында салыстырмалы, баламалы бағдар ретіндегі орнын айқындайды.

Қорытынды. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасында түрік факторы маңызды интеллектуалдық ресурс ретінде көрініс тапты. Қазақ зиялылары Осман империясы мен түрік әлеміндегі өзгерістерді мұқият зерделеп, оларды ұлттық мемлекеттілік идеяларын қалыптастыруда пайдалануға тырысты. Алайда түрік факторы қазақ қоғамының дамуына тікелей үлгі ретінде қабылданған жоқ. Бұл қазақ зиялыларының сыртқы идеялар мен тәжірибелерді сындарлы әрі прагматикалық тұрғыда қабылдағанын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, пантүркизм XX ғасырдың басында Осман империясының геосаяси мүдделерімен сабақтасқан түрік ұлтшылдығының жобасы ретінде қалыптасып, Орталық Азиядағы түркі халықтарын біріктіруді көздеді. Алайда қазақ зиялыларының басым бөлігі бұл идеяны ұлттық дамудың негізгі бағыты ретінде қабылдаған жоқ. Қазақ қоғамындағы қоғамдық-саяси қозғалыстардың негізгі арқауы Ресей құрамындағы автономия идеясы болып, ұлттық мемлекеттілікті заңдастыру үміті Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының қызметімен байланыстырылды. Азамат соғысы жағдайында «Алаш Орда» үкіметі ұлттық автономияны сақтап қалу мақсатында әртүрлі саяси күштермен тактикалық келісімдерге баруға мәжбүр болды. Соған қарамастан, қозғалыс басшылығы өзін-өзі басқару және ұлттық автономия идеяларынан бас тартқан жоқ. Бұл жағдай қазақ

зиялыларының қоғамдық-саяси санасында түрік факторының белгілі бір маңызға ие болғанын, алайда оның шешуші әрі жетекші бағдарға айналмағанын көрсетеді.

Қорытындылай келе, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси санасында Осман империясы мен пантүркістік идеялар маңызды интеллектуалдық және геосаяси фон қалыптастырғанымен, ұлттық мемлекеттілік мәселесінде шешуші рөл атқара алмады. Зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Түркиядағы геосаяси ой-сананың эволюциясын, қазақ ұлттық баспасөзінің даму тарихын және ұлттық-азаттық қозғалыстардың идеялық негіздерін зерделеуде жаңа ғылыми бағыттарды айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мақала материалдары Қазақстан тарихы, қазақ мемлекеттілігі тарихы, Түркия тарихы және дүниежүзі тарихы бойынша білім беру және әдістемелік курстарды әзірлеуде қолдануға болады.

Әдебиеттер

Абдакимов, 2001 – *Абдакимов А.* История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): учебное пособие. Алматы: «Издательский дом «Казахстан», 2001. 127 с.

Асылбеков, 2001 – *Асылбеков М.Х.* Қазақстан халқы XX ғасырдың басында: әлеуметтік-саяси үдерістер. Алматы: Ғылым, 2001. 278 б.

Аманжолова, 2009 – *Аманжолова Д.* На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. Алматы: Таймас, 2009. 412 с.

Аманжолова, 2021 – *Аманжолова Д.А.* Казахский автономизм в 1918 г.: конкуренция проектов и динамика альянсов // Российская история. 2021. №1. С. 63–78.

Аманжолова, 2021 – *Аманжолова Д.А.* К вопросу об установлении центра Казахстана: национально-территориальное размежевание и столицы республики // Quaestio Rossica. 2021. Т. 9. №1. С. 341–360.

Бөкейхан, 2009 – *Бөкейхан Ә.Н.* Шығармаларының толық жинағы. 7 томдық. Т. III. Астана: Сарыарқа БҰ., 2009. 556 б.

Бурабаев, 1991 – *Бурабаев М.* Общественная мысль Казахстана: 1917–1940. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 254 с.

Дулатұлы, 2013 – *Дулатұлы М.* Алты томдық шығармалар жинағы. Алматы: Мектеп, 2013.

d’Encausse, 1994 – *d’Encausse H.C.* Civil War and New Governments // Central Asia. 1994. Т. 130. Р. 224–253.

Жұмабаев, 1996 – *М. Жұмабаев.* Шығармалары. 2–3 том. Алматы: “Білім” баспасы, 1996 ж.

История Казахстана, 1993 – *История Казахстана с древнейших времен до наших дней.* Алматы: Дәуір, 1993. 416 с.

Хостлер, 2006 – *Хостлер Ч.* Тюркизм и Советы. Тюрки мира и их политические цели. Алматы: Санат, 2006. 288 с.

«Қазақ газеті», 1913 – *Қазақ газеті.* Сыртқы хабарлар. № 1. 2 Февраль. 11–12-бб.

«Қазақ газеті». 1913 – *Қазақ газеті.* № 4. 1 март. 41–42-бб.

Kendirbaeva, 1999 – *Kendirbaeva G.* ‘We are children of Alas’ The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people // Central Asian Survey. 1999. Т. 18. №1. Pp. 5–36.

Қойгелдиев, 1995 – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.

Қойгелдиев, 2010 – *Қойгелдиев М.Қ.* Алаш қозғалысы: тарихи очерк. Алматы: Санат, 2010. 352 б.

Қойгелдиев, 2010 – *Қойгелдиев М. Қ.* Алаш қозғалысы: монография. 2-кітап. Алматы: Мектеп, 2017. 656 б.

Kudaibergenova, 2017 – *Kudaibergenova D.T.* Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives. Bloomsbury Publishing PLC, 2017. 258 p.

Landau, 1995 – *Landau J.M.* Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. Bloomington: Indiana University Press, 1995.

Лапин, Аканов, 2021 – *Лапин Н.С., Аканов К.Г.* Посольские связи казахских ханств и Российской империи в позднесоветской и современной историографии // Былые годы. Российский исторический журнал. 2021. № 16. С. 1568–1579.

Лапин, Жуманбаев, 2020 – *Лапин Н.С., Жуманбаев Д.Н.* Социалистическая партия Казахстана и попытки наследования имущества бывшей компартии (по материалам Архива Президента Республики Казахстан) // Новейшая история России. 2020. Т. 10. №1. С. 136–152.

Mazhitova, Atanakova, Uskembayev 2020 – *Mazhitova Z., Atanakova K., Uskembayev K.* Convergence of customary law and Sharia in the Kazakh steppe based on Russian reports (First half of the 19th century) // Utopia y Praxis Latinoamericana. 2020. Т. 25. № 5. С. 154–162.

Надеин-Раевский, 2024 – *Надеин-Раевский В.А.* Пантюркизм в рамках идеологической экспансии Турецкой Республики // Ближний и Постсоветский Восток. 2024. №1. С. 5–22.

Нұрпейісов, 1995 – *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.

Нұрпейісов, 2008 – *Нұрпейісов К.Н.* Қазақстан тарихы: Алаш қозғалысы кезеңі. Алматы: Ғылым, 2008. 284 б.

Sabol, 2003 – *Sabol S.* Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. Springer, 2003. 233 p.

Sabol, 2017 – *Sabol S.* "The Touch of Civilization": Comparing American and Russian Internal Colonization. University Press of Colorado, 2017. 310 p.

Saktaganova, Omarova, Ilyassova et al, 2019 – *Saktaganova Z.G., Omarova B.K., Ilyassova K.M., Nurligenova Z.N., Abzhapparova B.Zh., Zhalmurzina A.Zh., Mazhitova Zh.S.* The Alash Party: Historiography of the Movement // Space and Culture, India. 2019. Vol. 7. № 4. Pp. 208–218.

Шоқай, 2007 – *Шоқай М.* Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. Алматы: Қайнар, 2007.

References

Abdakimov, 2001 – *Abdakimov A.* Istoriya Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei): uchebnoe posobie [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day): textbook]. Almaty: Izdatel'skii dom «Kazakhstan», 2001. 127 p. [in Russian].

Asylbekov, 2001 – *Asylbekov M.* Kazakhstan halky XX gasyrdyn basynda: aleumettik-sayasi uderister [The Population of Kazakhstan in the Early 20th Century: Socio-Political Processes]. Almaty: Gylym, 2001. 278 p. [in Kazakh].

Amanzholova, 2009 – *Amanzholova D.* Na izlome. Alash v etnopoliticheskoi istorii Kazakhstana [At the turning point. Alash in the ethno-political history of Kazakhstan]. Almaty: Taimas, 2009. 412 p. [in Russian].

Amanzholova, 2021 – *Amanzholova D.A.* Kazakhskii avtonomizm v 1918 g.: konkurentsiya proektov i dinamika al'yansov [Kazakh autonomism in 1918: competition of projects and dynamics of alliances]. Rossiiskaya istoriya, 2021. № 1. Pp. 63–78. [in Russian].

Amanzholova, 2021 – *Amanzholova D.A.* K voprosu ob ustanovlenii tsentra Kazakhstana: natsional'no-territorial'noe razmezhovanie i stolitsy respubliki [On the issue of establishing the center of Kazakhstan: national-territorial delimitation and the capitals of the republic]. Quaestio Rossica, 2021. Vol. 9. № 1. Pp. 341–360. [in Russian].

Bokeikhan, 2009 – *Bokeikhan A.N.* Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. 7 tomдық. T. III [Complete Works. In 7 vols. Vol. III]. Astana: Saryarka BU, 2009. 556 p. [in Kazakh].

Burabaev, 1991 – *Burabaev M.* Obshchestvennaya mysl' Kazakhstana: 1917–1940 [Public thought of Kazakhstan: 1917–1940]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 254 p. [in Russian].

Dulatuly, 2013 – *Dulatuly M.* Alty tomдық shygarmalar zhinagy [Collected Works. In 6 vols.]. Almaty: Mektep, 2013. [in Kazakh].

d'Encausse, 1994 – *d'Encausse H.C.* Civil War and New Governments. Central Asia, 1994. Vol. 130. Pp. 224–253.

Zhumabayev, 1996 – *Zhumabayev M.* Shygarmalary. 2–3 tomдар [Works. Vols. 2–3]. Almaty: Bilim, 1996. [in Kazakh].

Istoriya Kazakhstana, 1993 – *Istoriya Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei* [History of Kazakhstan from ancient times to the present day]. Almaty: Dauir, 1993. 416 p. [in Russian].

Khostler, 2006 – *Khostler Ch.* Tyurkizm i Sovety. Tyurki mira i ikh politicheskie tseli [Turkism and the Soviets. The Turks of the world and their political goals]. Almaty: Sanat, 2006. 288 p. [in Russian].

Kazak gazetі, 1913 – *Kazak gazetі* [Kazakh Newspaper]. Syrtky khabarlary [Foreign News]. № 1, 2 February 1913. Pp. 11–12. [in Kazakh].

Kazak gazetі, 1913 – *Kazak gazetі* [Kazakh Newspaper]. 1913. № 4. 1 March Pp. 41–42. [in Kazakh].

Kendirbaeva, 1999 – *Kendirbaeva G.* 'We are children of Alash': The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people. *Central Asian Survey*. 1999. Vol. 18. № 1. Pp. 5–36.

Koygeldiev, 1995 – *Koygeldiyev M.* Alash kozgalysy [The Alash Movement]. Almaty: Sanat, 1995. 368 p. [in Kazakh].

Koygeldiev, 2010 – *Koygeldiyev M.K.* Alash kozgalysy: tarikhi ocherk [The Alash Movement: A Historical Essay]. Almaty: Sanat, 2010. 352 p. [in Kazakh].

Koygeldiyev, 2017 – *Koygeldiyev M.K.* Alash kozgalysy: monografiya. 2-kitap [The Alash Movement: Monograph. Book 2]. Almaty: Mektep, 2017. 656 p. [in Kazakh].

Kudaibergenova, 2017 – *Kudaibergenova D.T.* Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives. London: Bloomsbury Publishing PLC, 2017. 258 p. (In Eng.).

Landau, 1995 – *Landau J.M.* Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. Bloomington: Indiana University Press, 1995.

Lapin, Akanov, 2021 – *Lapin N.S., Akanov K.G.* Posol'skie svyazi kazakhskikh khanstv i Rossiiskoi imperii v pozdnesovetskoi i sovremennoi istoriografii [Embassy ties of the Kazakh khanates and the Russian Empire in late Soviet and modern historiography]. *Bylye gody. Rossiiskii istoricheskii zhurnal*. 2021. № 16. Pp. 1568–1579. [in Russian].

Lapin, Zhumanbaev, 2020 – *Lapin N.S., Zhumanbaev D.N.* Sotsialisticheskaya partiya Kazakhstana i popytki nasledovaniya imushchestva byvshei kompartii (po materialam Arkhiva Prezidenta Respubliki Kazakhstan) [The

Socialist Party of Kazakhstan and attempts to inherit the property of the former Communist Party (based on materials from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan)]. *Noveishaya istoriya Rossii*. 2020. Vol. 10. № 1. Pp. 136–152. [in Russian].

Mazhitova, Atanakova, Uskembayev, 2020 – Mazhitova Z., Atanakova K., Uskembayev K. Convergence of customary law and Sharia in the Kazakh steppe based on Russian reports (First half of the 19th century). *Utopía y Praxis Latinoamericana*. 2020. Vol. 25. № 5. Pp. 154–162. (In Eng./Spanish).

Nadein-Raevskii, 2024 – Nadein-Raevskii V.A. Pantyurkizm v ramkakh ideologicheskoi ekspansii Turetskoi Respubliki [Pan-Turkism within the framework of the ideological expansion of the Turkish Republic]. *Blizhnii i Postsovetskii Vostok*. 2024. № 1. P. 5. [in Russian].

Nurpeisov, 1995 – Nurpeisov K. N. Alash ham Alashorda [Alash and the Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. [in Kazakh].

Nurpeisov, 2008 – Nurpeisov K.N. Kazakhstan tarikhy: Alash kozgalysy kezengi [History of Kazakhstan: The Period of the Alash Movement]. Almaty: Gylym, 2008. 284 p. [in Kazakh].

Sabol, 2003 – Sabol S. Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. Springer, 2003. 233 p.

Sabol, 2017 – Sabol S. The Touch of Civilization: Comparing American and Russian Internal Colonization. Boulder: University Press of Colorado, 2017. 310 p.

Saktaganova, Omarova, Ilyassova et al., 2019 – Saktaganova Z.G., Omarova B.K., Ilyassova K.M., Nurligenova Z.N., Abzhapparova B.Zh., Zhalmurzina A.Zh., Mazhitova Zh.S. The Alash Party: Historiography of the Movement. Space and Culture, India, 2019. Vol. 7. № 4. Pp. 208–218.

Shokai, 2007 – Shokai M. Tandamaly shygarmalar. Ush tomdyk [Selected Works. In 3 vols.]. Almaty: Kainar, 2007. [in Kazakh].

Published in the Kazakhstan
Otan tarkhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1215–
1229
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1215-1229

РЕФОРМЫ ЖАНГИР-ХАНА

Мурат Гарифоллаевич Шолахов¹, Махсат Алпысбесұлы Алпысбес²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010008, Астана, Республика Казахстан)
докторант PhD
<https://orcid.org/0009-0003-6468-9812>. E-mail: muri777@mail.ru

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010008, Астана, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Шолахов М.Г., Алпысбес М.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья анализирует реформы Жангир-хана во Внутренней (Букеевской) Орде как попытку точечной модернизации кочевого общества в первой половине XIX в. Рассматриваются образовательные инициативы (создание ханского училища, подготовка детей у татарских мулл и в имперских учебных заведениях, поддержка религиозно-правовой литературы), медицинские меры (приглашение врача, организация фельдшерской помощи, элементарная санитарная профилактика) и фискально-административные преобразования (упорядочение поборов, освобождение беднейших хозяйств, попытка ввести учет). *Цель статьи* – на основе комплекса опубликованных и архивных материалов реконструировать содержание образовательных, медицинских, фискальных и административных реформ Жангир-хана и оценить, были ли они навязанным инструментом имперского контроля или попыткой внутренней модернизации и защиты интересов Внутренней (Букеевской) Орды. *Материалы и методы.* Источниковую базу исследования составляют российские письменные источники первой половины XIX в. Привлечены работы российских историков дореволюционного, советского и постсоветского периодов, в которых оценивается роль Жангир-хана и интерпретируются его реформы. В основе методологии лежат классические приемы внешней и внутренней критики источников, контекстуализация нормативных актов и управленческих практик во Внутренней Орде, сравнительное сопоставление разных типов источников (делопроизводственных, нарративных и научных). *Результаты.* Показано, что реформы Жангир-хана носили персоналистский характер и опирались прежде всего на его авторитет, а не на устойчивые институты: после его смерти фиксируются управленческий спад, слабость бухгалтерии и рост внутренних противоречий. Особое внимание уделяется конфликту вокруг Карауылқожи Бабажанова и восстанию Исатая как проявлению кризиса доверия не столько к хану, сколько к его окружению и практике фаворитизма. *Заключение.* Сделан вывод, что ключевым ограничением проекта Жангир-хана стало отсутствие сформированной

военной опоры и кадровой меритократии, что не позволило конвертировать просветительский курс и фискальные новшества в устойчивую систему власти.

Ключевые слова: Жангир-хан, Букеевская Орда, реформа Жангира, реформы, ханское училище, исламизация, Карауылқожа Бабажанов, Исатай Тайманұлы, Махамбет, восстание Исатая, реформа Мәйдзи.

Благодарность. Настоящее исследование выполнено в рамках грантового проекта № AP26103999 «Комплексное изучение истории средневекового городища Сарайшык».

Для цитирования: Шолахов М.Г., Алпысбес М.А. Реформы Жангир-хана // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1215–1229. [на рус.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1215-1229

ЖӘНГІР-ХАННЫҢ РЕФОРМАЛАРЫ

Мұрат Ғарифоллаұлы Шолахов¹, Махсат Алпысбесұлы Алпысбес²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Сәтпаев көш., 2-үй, 010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы)
PhD докторанты
<https://orcid.org/0009-0003-6468-9812>. E-mail: muri777@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Сәтпаев көш., 2-үй, 010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Шолахов М.Г., Алпысбес М.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала Жәңгір ханның Ішкі (Бөкей) Ордасында жүргізген реформаларын ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы көшпелі қоғамды нүктелік түрде жаңғырту талпынысы ретінде талдайды. Зерттеуде білім беру бастамалары (хандық училищенің ашылуы, балаларды татар мүдделерінде және империялық оқу орындарында оқыту, діни-құқықтық әдебиетті қолдау), медицина саласындағы шаралар (дәрігер шақыру, фельдшерлік көмек жүйесін ұйымдастыру мен мал саулығын қорғау, сондай-ақ фискалдық-әкімшілік өзгерістер (салық алымдарын ретке келтіру, кедей шаруашылықтарды салықтан босату, есеп жүргізу талпынысы) қарастырылады. *Мақаланың мақсаты* – жарияланған және архивтік материалдар кешеніне сүйене отырып, Жәңгір ханның білім беру, медицина, фискалдық және әкімшілік реформаларының мазмұнын реконструкциялау, сондай-ақ олардың империялық бақылаудың күштеп енгізілген құралы болған-болмағанын немесе Ішкі (Бөкей) Орданың мүдделерін қорғауға және ішкі жаңғыртуға бағытталған әрекет болғанын бағалау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің деректік негізін ХІХ ғасырдың бірінші жартысына жататын ресейлік жазба дереккөздер құрайды. Сонымен қатар, Жәңгір ханның рөлін бағалап, оның реформаларын интерпретациялайтын революцияға дейінгі, кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі ресейлік тарихшылардың еңбектері тартылды. Әдіснамалық негізін дереккөздерге сыртқы және ішкі сынның классикалық тәсілдері, Ішкі Ордадағы нормативтік актілер мен басқару практикаларын контекстуализациялау, сондай-ақ дереккөздердің әртүрлі типтерін (іс жүргізу құжаттары, нарративтік және ғылыми деректер) салыстырмалы түрде талдау құрайды. *Нәтижелер.* Жәңгір ханның реформалары тұрақты институттарға емес, көбіне оның жеке беделіне сүйенгені көрсетіледі: хан қайтыс болғаннан кейін басқару әлсіреп, есеп жүргізу жүйесінің әлсіздігі мен ішкі қайшылықтардың өсуі байқалды. Ерекше назар Қарауылқожа Бабажанов тұлғасы төңірегіндегі дауға және Исатай Тайманұлы бастаған көтеріліске аударылады. Бұл жағдайлар қарсыластықтың тікелей ханға ғана емес, оның айналасындағы фаворитизм тәжірибесіне бағытталғанын көрсетеді. *Қорытынды.* Мақала Жәңгір хан жобасының негізгі шектеуі – дербес әскери тіректің және меритократиялық кадр саясатының болмауы, сондықтан ағартушылық және фискалдық бастамалар толыққанды билік жүйесіне айнала алмағаны туралы қорытынды жасайды.

Түйінді сөздер: Жәңгір-хан, Бөкей Ордасы, Жәңгір реформасы, реформалар, хандық училище, исламдандыру, Қарауылқожа Бабажанов, Исатай Тайманұлы, Махамбет, Исатай көтерілісі, Мәйдзи реформасы.

Алғыс. Бұл зерттеу № AP26103999 нөмірлі «Сарайшық ортағасырлық қалашығын кешенді зерттеу» гранттық жобасы аясында орындалды.

Дәйексөз үшін: Шолахов М.Ғ., Алпысбес М.А. Жәңгір-ханның реформалары // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1215–1229-бб. [орыс]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1215-1229

THE REFORMS OF ZHANGIR KHAN

Murat Garifollaevich Sholakhov¹, Maksat Alpysbessuly Alpysbes²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2 Satpayev Str., 010008, Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD Doctoral Candidate
<https://orcid.org/0009-0003-6468-9812>. E-mail: muri777@mail.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2 Satpayev Str., 010008, Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes@gmail.com

© Ch. Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Sholakhov M.G., Alpysbes M.A., 2025

Abstract. *Introduction.* This article examines the reforms of Jangir Khan in the Inner (Bukey) Horde as an attempt at targeted modernization of a nomadic society in the first half of the nineteenth century. It analyzes his educational initiatives (the establishment of the khan's school, the training of Kazakh children under Tatar mullahs and in imperial institutions, and the support of Islamic legal literature), his medical measures and his fiscal-administrative restructuring (rationalizing levies, exempting the poorest households, and attempting to introduce accounting). *The purpose of the article* is to reconstruct, on the basis of a body of published and archival materials, the substance of Jangir Khan's educational, medical, fiscal, and administrative reforms and to assess whether they represented an imposed instrument of imperial control or an attempt at internal modernization and the protection of the interests of the Inner (Bukey) Horde. *Materials and methods.* The source base of the study consists of Russian written sources from the first half of the nineteenth century. The study also draws on the works of Russian historians of the pre-revolutionary, Soviet, and post-Soviet periods, which assess the role of Jangir Khan and interpret his reforms. The methodology is grounded in classical approaches of external and internal source criticism, the contextualization of normative acts and administrative practices in the Inner Horde, and the comparative analysis of different types of sources (bureaucratic records, narrative sources, and scholarly works). *Results.* The study argues that these reforms were highly personal and rested on Jangir Khan's own authority rather than on stable institutions: after his death, governance weakened, bookkeeping proved fragile, and internal tensions increased. Particular attention is given to the conflict surrounding Karaulykhoja Babazhanov and to the uprising of Isatay Taimanuly as expressions of a crisis of trust directed less against the khan himself than against his entourage and the practice of favoritism. *Conclusions.* The article concludes that the key structural limitation of Jangir Khan's project was the absence of a consolidated military base and a merit-based cadre system, which prevented his educational and fiscal innovations from hardening into a durable architecture of governance.

Keywords: Jangir Khan, Bukey Horde, Jangir's reforms, reforms, khan's school, Islamization, Karaulykhoja Babazhanov, Isatay Taimanuly, Makhambet, Isatay's uprising, Meiji Reform.

Acknowledgments. This research was carried out within the framework of the grant project № AP26103999 «Comprehensive Study of the Medieval Site of Saraishyq».

For citation: Sholakhov M.G., Alpysbes M.A. The reforms of Zhangir khan. Otan Tarihy. 2025. Vol. 28. No 4. Pp. 1215–1229. [in Russian]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1215-1229

Введение. Реформы Жангир-хана во Внутренней (Букеевской) Орде – это не только локальный сюжет истории казахской степи первой половины XIX в., но и показательный пример того, как кочевое общество пыталось приспособиться к давлению имперской модели управления, не утратив собственной структуры и норм степной политики. Правление Жангир-хана (1801–1845) приходится на период усиливающегося контроля России, внутренних социальных противоречий и хозяйственного кризиса (сокращение поголовья скота, нехватка пастбищ, климатические риски).

В этих условиях ханская власть оказалась перед дилеммой: либо сохранять привычные формы степного управления, рискуя потерять поддержку имперского центра, либо проводить селективные реформы, повышающие управляемость Орды и ее «понятность» для российской администрации. Жангир-хан выбрал второй путь, стремясь усилить ханскую ставку и одновременно продемонстрировать лояльность Оренбургу. В его политике постепенно вырисовываются несколько направлений — просветительское, медицинское, фискально-административное, — однако на уровне источников еще не очевидно, воспринимал ли он этот курс как целостный «проект модернизации» или как серию ситуативных решений.

Контекст первой половины XIX в. — усиление пограничного контроля, рост долговой зависимости, конкуренция чингизидских линий, конфликты вокруг распределения пастбищ — делал любые реформы политически уязвимыми. Уже современники отмечали напряженность вокруг фигуры Карауылқожи и недовольство частью родоправителей концентрацией власти при ханской ставке. Эти факторы в дальнейшем проявились в восстании Исатая, но в данном исследовании они рассматриваются прежде всего как индикаторы пределов реформаторского курса Жангир-хана. Таким образом, введение задает общий проблемный контекст: как именно сочетались имперское давление, внутриродовые балансы и культурно-нормативные представления степи о «правильной власти», и в каких пределах реформы Жангир-хана могли быть восприняты как легитимные его подданными и имперской администрацией.

Цели и задачи. Цель статьи — на основе комплекса опубликованных и архивных материалов реконструировать содержание образовательных, медицинских, фискальных и административных реформ Жангир-хана и оценить, были ли они навязанным инструментом имперского контроля или попыткой внутренней модернизации и защиты интересов Внутренней (Букеевской) Орды.

Задачи: описать основные направления реформ Жангир-хана (административные, судебные, налоговые, земельные); выявить, какие элементы этих реформ исходили из требований имперских властей, а какие представляли собой инициативу самого Жангира, направленную на удержание управляемости и стабилизации внутри Орды; проанализировать, как эти реформы воспринимались различными группами внутри степного общества (родовая элита, аульное население), включая обвинения в несправедливости, нарушении чести и «продаже земли»; сопоставить официальное имперское описание Жангира как «лояльного администратора» с позднейшими интерпретациями (в том числе обвиняющими его в пророссийской ориентации) и показать, насколько эти оценки соответствуют фактическим управленческим действиям; определить, в какой мере Жангир может рассматриваться как модернизатор степного управления и права, и в какой мере как посредник между имперской административной моделью и внутренними нормами степи.

Материалы и методы. Источниковую базу исследования составляют, во-первых, российские письменные источники первой половины XIX в.: делопроизводственные материалы Оренбургской пограничной комиссии, переписка ханской канцелярии с имперскими структурами, рапорты военных и гражданских чиновников о положении во Внутренней (Букеевской) Орде. Часть этих документов известна по опубликованным сборникам, частично используются архивные материалы Центрального государственного архива РК, Государственного архива Саратовской области.

Во-вторых, привлекаются работы российских историков дореволюционного, советского и постсоветского периодов, в которых оценивается роль Жангир-хана и интерпретируются его реформы. Имперские делопроизводственные источники и более поздняя историография сопоставляются между собой с учетом их институциональной и идеологической предвзятости: официальные документы стремятся представить хана как лояльного и управляемого администратора, тогда как историографическая традиция колеблется между образом «проводника российской политики» и прагматичного степного реформатора.

Методологически исследование опирается на классические приемы внешней и внутренней критики источников, контекстуализацию нормативных актов и управленческих практик во

Внутренней Орде, а также на сравнительное сопоставление разных типов источников (делопроизводственных, нарративных и научных).

Обсуждение. Исследования, посвященные жизни и деятельности Жангир-хана, имеют давние традиции. Ряд публикаций появился еще во второй половине и в конце XIX в. [Харузин, 1889/2023; Иванов, 1895/2016]. Личность хана рассматривалась в контексте колониальной политики Российской империи, истории Букеевской Орды, социально-экономических изменений в казахском обществе, народно-освободительного движения и др. В отношении Жангира в историографии сложились полярные оценки – его считали либо реформатором, либо, наоборот, хранителем прежних порядков. Значимые с научной точки зрения и до сих пор актуальные по своим оценкам труды появились в советский период [Досмұхамедұлы, 1991 (первая публикация 1926 г.); Рязанов, 1991 (первая публикация 1927 г.); Зиманов, 1982]. Значительный интерес представляют сведения, представленные в работах казахстанских исследователей периода независимости [Кенжетасов, 1995; Бадрутдинова М.Ш., Галимуллина Г.Х., 2013; Абжаппарова М.Т., Шотбакова Л.К., 2016; Ишмухамбетов, 2016; Ермекбай, 2017]. Сегодня благодаря доступности большого корпуса опубликованных и архивных документов имеется возможность проводить объективное изучение личности Жангир-хана, не прибегая к жестким односторонним выводам. Важное значение имеет большой массив документов о деятельности Жангир-хана, опубликованный в сборнике «История Букеевского ханства» [История Букеевского ханства, 2002].

Результаты. Жангир получил русское образование: учился в Букеевской Орде, затем в Астрахани, в доме астраханского губернатора А.П. Андреевского, и Петербурге. Владел русским, татарским, персидским, арабским и несколькими европейскими языками. Как просветитель он открыл первую светскую школу и настаивал на пользе естественных наук и подготовке «своих» врачей. Его ориентиром была Казань – университетский центр, к которому относилась Букеевская Орда. В октябре 1826 г. Жангир посетил Казань, осмотрел университет (библиотеку, нумизматическое собрание, кабинеты естествознания) в сопровождении ректора К.Ф. Фукса и ассистента К. Казембекова и выразил желание обучать там сыновей и родственников. Реализовать это тогда было невозможно: лишь устав 1863 г. разрешил мусульманам, окончившим гимназии, поступать в Казанский университет на любые факультеты [Кенжетасов, 1995: 254]. В этом смысле Жангира корректнее сравнивать не с раннесуверенными ханами степи, а с поздними лиминальными правителями, существовавшими на границе распада собственного политического пространства и включения его в более крупную империю, например, с Шахином Гиреем в позднем Крымском ханстве или с Пу И (Aisin-Gioro Puyi) в Маньчжурии XX в. Как и они, Жангир сочетал риторику лояльности метрополии с проектом внутренней модернизации и попыткой сохранить хотя бы минимальную субъектность собственного общества. Именно эта двойственность – а не простая «пророссийскость» – стала источником его последующей репутации как спорной и морально неоднозначной фигуры. Жангир не действовал в условиях свободного выбора между несколькими равноценными внешними покровителями. У него, по сути, не было реальной альтернативы, кроме опоры на Россию. Это связано с геополитической конфигурацией начала XIX в.

Во-первых, Внутренняя (Букеевская) Орда находилась внутри орбитального пространства Российской империи – территориально, административно, экономически. Она уже была признана и легализована именно через российскую власть, а не как независимое ханство. Это означает, что сам статус Жангира как хана формально подтверждался и поддерживался Петербургом. Потеря этой опоры означала бы не «суверенитет», а вакуум власти.

Во-вторых, другие возможные центры силы, с которыми казахские элиты раньше могли играть – Хивинское ханство, Бухарский эмират, Османская империя – к тому моменту не могли предложить ни военной защиты на уровне регулярной армии, ни стабильного юридически оформленного покровительства, ни доступа к имперским институтам (школа, медицина, администрирование). Более того, Хива и частично Бухара сами рассматривались в России как угрозы приграничной стабильности. Любая попытка Жангира сблизиться с ними интерпретировалась бы уже как измена и немедленно спровоцировала бы прямое силовое вмешательство России.

В-третьих, в отличие от восточноевропейских и балканских ситуаций XVIII–XIX вв., где существовали конкурирующие имперские интересы (Османская империя, Австрийская империя, Россия, позднее Британия), у Внутренней Орды не было «второго патрона», которого можно было бы противопоставить российскому давлению дипломатически. Это не Польша, у которой были европейские союзники, и не Маньчжурия времен Пу И, где вмешивалась Япония; это степное

пространство, фактически окруженное и контролируемое из Оренбурга и Астрахани. То есть модель «балансировать между державами» физически не работала.

Поэтому говорить о Жангире как о человеке, который «выбрал Россию», – методологически неточно. Правильнее сказать: он оказался встроен в единственный доступный политико-административный каркас – российский. Его попытки реформ (налоги, суд, школа, медицина, упорядочение земель и перекочёвок) нужно понимать не как добровольную европеизацию по западноевропейскому образцу, а как управляемую адаптацию степного общества к единственной силе, которая реально определяла правила. Сравнение с «европейскими государствами» в широком смысле здесь некорректно, потому что Жангир не был полновластным монархом, ведущим внешнюю политику; он был пограничным правителем внутри имперской зоны влияния и действовал в логике сохранения максимально возможной автономии в рамках уже заданной зависимости.

Жангир, действуя как наместник императора и проводник колониальной политики, укреплял собственную власть, что вызвало протест и восстание под руководством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова. В то же время он запомнился как реформатор, чьи инициативы в целом получили положительный отклик у части казахского общества [Ермекбай, 2017: 128]. Нельзя однозначно обвинять хана Жангира в «пророссийской позиции». Такое упрощение делает его фигурой пассивного коллаборатора, что исторически неточно. Его политические решения следует рассматривать не как сознательное предательство интересов степи, а как прагматическую – во многом интуитивную – попытку обеспечить выживание и стабильность подвластного ему сообщества в условиях усиливающегося давления со стороны Российской империи. В его логике это была не смена лояльности, а стратегия минимизации риска для народа.

Для аналитической ясности разделим инициативы Жангира на пассивные (культурно-институциональные) и активные (ресурсно-административные). К первым относятся приглашение муллы и поддержка образования; ко вторым – перераспределение земель и курс на оседлость. Пассивные меры наращивали символический и человеческий капитал, тогда как активные, затрагивая права пользования ресурсами, усиливали рентные перекосы и социальные трения, кульминаровавшие, среди прочего, в выступлении Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова.

«Предание моей родословной передает цепочку: Мурат – Гарифолла – Зейнолла – Шолак – Султантемир – Кондыбай. По тому же преданию, мой прадед Кондыбай-шешен из Беріш-Себек обратился к хану Жангиру с просьбой направить детей на обучение исламской теологии в Казань; среди них был Ахон Хазрат, сын брата Кондыбая» [Капиз, 2008: 31]. Жангир понимал значение образования и направлял детей учиться в Казань – фактически без альтернатив. Именно казанские татары были ближайшим и наиболее доступным центром исламской учености, территориально расположенным рядом и компетентным в религиозных дисциплинах. При этом его участие в подавлении выступления Исатая и Махамбета – батыров того же рода Беріш-Жайық – обусловило неоднозначную оценку его фигуры: для нас он предстает жестким противником повстанцев для нашего рода, для других – решительным реформатором.

Образовательная политика Жангир-хана опиралась на аульные мектебы при мечетях: ради этого строились новые мечети и приглашались муллы из Казани и Оренбурга. По его указанию муллы должны были, помимо ислама, преподавать детям русский язык, но выпускники таких мектебов показывали слабую подготовку и «совсем не были пригодны для продолжения учебы в школах российских губерний» [Зиманов, 1982: 141]. По его инициативе открывались мектебы и медресе; детей направляли учиться в Астрахань, Саратов, Казань, а в Неплюевском кадетском корпусе в Оренбурге по его ходатайству выделили 10 мест для выходцев из Внутренней Орды. При его участии были организованы медицинские отделения и аптека, созданы архив и музей, а также составлена карта ханства [Абжаппарова, Шотбакова, 2016: 126].

По поручению и на средства Жангир-хана А. Казем-Бек подготовил и издал труд «Мухтесерюль викгаёт» («Сокращенное законоведение», 1845). Казем-Бек называл Жангира покровителем науки и просил посвятить ему книгу. Жангир выступал не только заказчиком, но и редактором: внес поправки, дал комментарии по мусульманскому праву (ханафитскому мазхабу). За поддержку просвещения, знание восточных языков и внимание к Казанскому университету ученый совет по представлению Ф. Эрдмана и при поддержке ректора Н.И. Лобачевского 29 мая 1844 г. избрал Жангир-хана почетным членом университета. Это решение утвердил министр С.С. Уваров при одобрении императора Николая I. Сам Жангир обещал помогать университету рукописями и восточными монетами через связи с Бухарой. Его канцелярию возглавлял выпускник Казанского университета Г. Матвеев; для

детей он пригласил английского учителя Г. Холла с женой. Летом 1845 г. Жангир готовился к личной встрече с Николаем I; однако перед отъездом он был найден мертвым в своей юрте, в крови, Фатимой-ханым [Бадрутдинова, Галимуллина, 2013: 115–116].

Жангир-хан не предпринял системной реформы костюма. Его личное ношение имперского мундира отражало политическую лояльность и статус, но не сопровождалось навязыванием европейского платья подданным. Казахское население продолжало придерживаться традиционных форм одежды.

Кадрово-интеграционная реформа. Администрация царя, опасаясь волнений в Орде во главе с Қайыпқали Есимовым, в 1827 г. учредила при хане Жангире Ханский совет из двенадцати биев, совет с 1 апреля 1828 г. приступил к работе. В состав Ханского совета вошли Алтай Досмұхамедов (из рода алаша), Құдайберген Кенжебаев (тана), Бос Боздақов (кете), Құнажан Сапақов (байбақты), Шомбал Ниязов (ногай), Құшатар Мойнақов (жаппас), Мүсіреп Айдаболов (шеркеш), Шора Қидайов (маскар), Жаутұр Ақтанов (қызылқұрт), Балқы Құдайбергенов (беріш). По указу Жангир-хана при Ханском совете должны были служить также двенадцать старшин [Иванов, 2016]. Стремясь сохранить баланс внутри союза байулы, Жангир-хан сформировал совет таким образом, чтобы в него входили бии, представлявшие все основные родовые подразделения байулы. Включение представителей родов союза байулы, а также рода кете как представителя алимулы в общий совещательный орган означало, что решения, исходившие от ханской ставки, могли предьявляться не как частное распоряжение Жангир-хана или имперской администрации, а как коллективно санкционированная воля всего алшынского союза — байулы и алимулы. Возможно, его мировоззрение и практика были близки к тому, что позднее стали называть джадидизмом, хотя сам он этого термина не употреблял, поскольку понятие «джадидизм» оформилось позже.

Жангир-хан не мог в полной мере доверять толенгутам, поскольку они к тому моменту уже были глубоко влитой частью социальной ткани Младшего жуза; их лояльность была распределена шире, чем только ханская ставка. В то же время ногай-казахи, остававшиеся в Орде относительно «пришлой» группой, фактически формировали ближнюю опору Жангира [Ишмухамбетов, 2016: 41–42]. В ряде источников утверждается, что мать Исатай-батыра была из ногай-казахов [Ишмухамбетов, 2016: 41–42], хотя родовое предание беришевого круга настаивает, что она происходила из рода есентемир. Для Букеевской Орды были характерны взаимные браки между казахами и ногай-казахами, тогда как южнее такие союзы считались редкими. Это согласуется с политикой Жангир-хана, который стремился не просто использовать ногай-казахов как службу при ставке, но включить их в родоплеменную ткань Орды. Для самих ногай-казахов такая интеграция была выгодной: казахская среда была культурно близка, а общее литературное наследие Ногайской Орды давало возможность перенести и закрепить собственный престижный словесный пласт внутри казахского корпуса.

В контексте кадрово-интеграционных реформ внимание привлекает политика Жангир-хана: он целенаправленно окружал себя новыми служилыми группами и стремился интегрировать ногайцев в казахское общество. В ногай-казахских преданиях Жангир-хан предстает благодетелем, щедро одарившим род земель и приблизившим его к себе; ему же приписывают и первое введение самоназвания «ногай-казах». Один из ключевых мотивов этих преданий — память о службе хану «в гвардейцах» [Ишмухамбетов, 2016: 44]. Ногай-казахские группы, несмотря на их близость к ханскому центру и символическую роль «служилого окружения», в реальности не составляли устойчивой и боеспособной военной опоры. Их численность, организация и вооружение не соответствовали задаче силовой защиты ставки. В большей степени они были ориентированы на дворцовую службу, а не на полевое военное действие. И, возможно, Жангир изначально не рассматривал их как военную силу.

За службу Жангиру и его отцу ногай-казахи долго пользовались благоволением хана и его наследников; помимо бия Шомбала Ниязова, особое положение при дворе получали и другие [Уалиев, 2003: 15]. С одной стороны, ногай-казахи демонстрировали повышенную лояльность ханской власти — сказывался «эффект пришлости»: за покровительство и дары хана они ощущали интеграцию в казахский социум. С другой стороны, для них было привычным соседство и служба чингизидам: так, ногайцы-юртовцы служили астраханскому хану Жанибеку. Именно при Жангире толенгуты окончательно интегрировались в казахский социум. Н.Н. Харузин отмечал, что казахи помнят происхождение толенгутов и сажают их ниже представителей других родов; однако, несмотря на это, не проявляют к ним презрения, выдают за них дочерей и сами берут их дочерей в жены [Харузин, 2023: 33–34]. Сам Жангир не мог опереться на достаточно образованный и нравственно устойчивый кадровый корпус. Для проведения реформ ему не хватало добросовестных исполнителей.

В имперской административной литературе причины волнений в Букеевской Орде нередко объяснялись «ментальностью народа». Так, приводится характеристика 1830 г.: «народ киргизский, чуждый всякого гражданского благоустройства, не привыкший к постоянной жизни и ставящий свободу и независимость выше всякого блага, имеет наклонность к неповиновению и возмущается при всяком удобном случае» [Иванов, 2016: 32]. Кочевники, привыкшие к устоявшемуся порядку, воспринимали нововведения как отступление от традиции. С одной стороны, следует отдельно рассматривать приглашение татарских мулл как инструмент дальнейшей исламизации. Жангир, позиционируя себя наследником Улуса Джучи, стремился консолидировать казахские группы тюрко-монгольского происхождения, а также ногайцев и исламизированных татар, фактически формируя «государство внутри государства». Жангира можно назвать локальным аналогом Берке/Узбека в части патронажа исламских институтов, но его политика протекала в колониальных рамках и не достигала масштаба шариатизации улуса Джучи. При Жангире усилилась исламизация казахов, которые «прежде почти не знали ислама», и хан «собрал целую армию мулл». При этом он характеризовал мулл как «наиболее безнравственный и вредный для русского правительства слой населения в Орде», – оценка, отражающая риторику и предвзятость имперской эпохи. Впоследствии русские администраторы стали рассматривать укрепление ислама и автономные устремления Жангира как потенциальную угрозу. Одним из первых об этом писал А.Е. Алекторов (четырежды цитируя Веселовского): по его словам, десятки и сотни беглых татар, уклонявшихся от воинской службы, приписывались ханом к казахским обществам, и вместе с ними «разносилась вражда ко всему русскому». А.Е. Алекторов предупреждал: упрочение ислама усиливает отчуждение от русских; при этом он признавал и практические ограничения – недостаток мечетей и мулл, трудности соблюдения пятиразовой молитвы в кочевом быту. В его логике, если ислам в Орде не окрепнет, то не окрепнет и отчуждение казахов от русских [Иванов, 2016: 41–42]. Несмотря на то что Жангир-хан как представитель интеллектуальной и аристократической элиты поддерживал продуктивные связи с просвещенными кругами Российской империи, часть имперских акторов относилась к перспективе усиления Букеевской Орды настороженно. Подобная позиция коррелировала с имперской парадигмой управляемости, в которой предпочтение отдавалось поддержанию зависимости периферийных сообществ и их постепенной культурно-административной ассимиляции.

Хронический кадровый дефицит делал реформы Жангир-хана уязвимыми с самого начала. Нехватка подготовленных администраторов вынуждала хана опираться на узкий круг родичей и приближенных, совмещавших в своих руках судебные, фискальные и земельно-распорядительные функции. Такая концентрация полномочий открывала широкий простор для злоупотреблений – от произвольного взимания поборов до манипуляций пастбищными ресурсами, – причем именно эти злоупотребления в массовом восприятии отождествлялись с «реформами» хана. В результате кадровый голод выступал не просто технической проблемой управления, а ключевым фактором, который спровоцировал народное возмущение и стал одним из непосредственных катализаторов открытого протеста против ханской ставки. **Политика и реформа седентаризации.** Жангир первым задал во Внутренней Орде образец домообустройства, побудив родоначальников и старшин оседать на зимовках. По преданию, толчком стал брак с Фатимой (1824). Осознав неудобства кибитки для супруги, привыкшей к оседлой жизни, он добился высочайшего пособия (до 10 тыс. руб., 1826) на устройство постоянного жилища. Осенью 1826 г. в Рын-Песках поставили первый деревянный дом; в 1827–1828 гг. был возведен большой дом с флигелями. Пример хана подхватили и другие султаны, что привело к формированию Ханской Ставки (Китары) [Иванов, 2016: 35]. Возможно, решающий импульс Жангир получил от своей умной супруги, привыкшей к оседлому городскому быту. Таким образом казахский чингизид впервые приобщался к практике оседлости через посредство татарской культуры.

Несмотря на усилия Жангира по переходу к оседлости, экономическая база казахского общества оставалась пастбищно-скотоводческой. В этих структурных условиях формирование полноценно оседлого государства было практически недостижимо.

В первые годы развитие ханской Ставки шло медленно, с 1342 г. начался быстрый рост, и к 1346 г. уже насчитывалось 89 домов, из них 41 принадлежал простым киргизам (казахам). Уже тогда можно говорить примерно о 1000 зимовочных домов и землянок. Во Внутренней Орде зимой кочующих киргизов не было; их корректнее считать полуоседлыми, а не кочевниками [Иванов, 2016: 39]. По свидетельству И.И. Железнова, казахи резко отвергали переход к оседлости и пытались откочевать за Урал, но были удержаны силой. Они не желали менять подвижную юрту на избу или землянку и

связывали оседлость с крестьянской и военной обязанностью; к последней, по его словам, не испытывали ни интереса, ни склонности [Иванов, 2016: 39]. По наблюдениям А. Вамбери, у казахов городские жители представлялись «больными» и «безумными», тогда как сочувствие вызывали «все, кто не имеет монгольских черт лица» [Вамбери, 2006: 225]. Жилищный проект Жангир-хана – в ряду землянок и изб – не становился для степняков привлекательным образцом: перед ними была не фортификация и не «замок», а символический шаг к оседлости, к которому кочевое общество адаптировалось с трудом. При ограниченной фискальной базе и дефиците технической экспертизы возможности реализации оставались узкими. Несмотря на знакомство Жангира с европейской архитектурой и дворцовыми ансамблями и его стремление перенести отдельные принципы на степную почву, как и в опыте астраханских чингизидов и ногайской знати, проект упирался в нехватку квалифицированных кадров, слабость инженерной подготовки и финансовые ограничения.

Поскольку хан Жангир был мусульманином и состоял в браке с дочерью Оренбургского муфтия, он задумал построить в Ставке мечеть. Эту инициативу одобрил П.К. Эссен. До Жангира у казахов насчитывалось около 15 мулл с посредственной подготовкой. Хан пригласил нескольких татарских богословов, известных ученостью и знанием канонических норм, одного из них назначил ахуном. В дальнейшем он поручил татарскому имаму проводить экзамены и по их результатам утверждать казахов на должности мулл [Иванов, 2016: 41–42]. Постепенно Жангир осознал, что строительство мечетей может стимулировать переход к оседлости. Для коллективного намаза община должна постоянно находиться вблизи молитвенного сооружения. Тем самым религиозная инфраструктура могла способствовать закреплению полуседлого и оседлого образа жизни. Кочевым узбекам – шибанидам тюрко-монгольского происхождения – пришлось выстраивать кооперацию с оседлым населением Трансоксианы. Аналогично Жангир был вынужден опираться на оседлых казанских татар как на проводников исламизации. Принципиально важно помнить, что казахское общество к началу XIX в. уже самоосознавало себя как мусульманское. Принадлежность к исламу была частью коллективной идентичности, связанной с понятием адалдык, честью рода, нормами брака, наследования, погребального обряда и т.д. То есть ислам не был «привнесен» извне при Жангире. Роль татарских ученых и мулл во Внутренней (Букеевской) Орде заключалась не в обращении казахов в ислам, а в укреплении институциональных форм ислама – прежде всего в развитии шариатского образования, введении более системного обучения письму, фикху, чтению Корана и хадисов, а также в оформлении религиозно-судебной практики. При Жангире это воспринималось как элемент упорядочивания внутренней жизни Орды и легитимации власти через религиозно признанную норму, а не как «татаризация» или подмена казахской традиции.

Наиболее негативный образ Жангира сформировал Х. Досмухамедов из рода бериш (подрод жайык, руководитель восстания Исатай также принадлежал к тому же роду и подроду), который отмечал, что при правлении Жангира появились непонятные для казахов налоги – садака, пітір, ғұшыр и другие религиозные сборы; казахские судебные споры – жер дауы, жесір дауы – все чаще решались по шариату, а многие муллы были не казахами, а выходцами из ногайцев, естеков, мишарей, тептярей и пришлых сартов [Досмухамедұлы 1991: 57]. В казахском обществе велась тщательная родословная фиксация (шежире), что подчеркивало родовую идентичность и в ряде случаев формировало настороженное отношение к внешним группам. Хотя в Улусе Джучи все перечисленные оседлые и полукочевые группы ногайцев проживали в одном государстве, к моменту окончательного формирования казахской нации казахи уже не принимали пришлые группы и их влияние на хана. Кочевые узбеки, напротив, были вынуждены сотрудничать с сартами, включив их в собственный этногенез; казахи, в отличие от них, сопротивлялись подобным изменениям и отвергали реформы. Жангир не мог опереться на казахов как на строителей и имамов, поскольку те отвергали любые нововведения, хотя было и множество исключений. При этом некоторые группы манипулировали исламом и использовали его в корыстных целях.

В результате Жангир столкнулся с хроническим кадровым голодом практически во всех сферах. Даже у имамов нередко было посредственное богословское образование. С одной стороны, Жангир понимал значимость казахов и пытался обучить их через татарских мулл, чтобы ослабить кадровый дефицит. Жангир проводил политику просвещения «киргизов», направляя молодых людей на обучение к наиболее авторитетным татарским муллам Оренбурга [Иванов, 2016: 43]. Х. Досмухамедов, деятель Алаш-Орды и яркий представитель казахской интеллигенции, будучи казахским националистом, отнесся к Жангир-хану и его реформам с недоверием, видя в нем интегратора и проводника интересов Российской империи. Его книга «Аламан» написана

субъективно: автор не всегда видел объективные причинно-следственные связи, однако обвинять его в этом нельзя. Напротив, благодаря Х. Досмухамедову мы можем взглянуть на фигуру Жангира более многогранно. В Букеевской Орде экономика была слабой, поступления в казну – незначительными. Ее хозяйственный потенциал можно считать сопоставимым с Сибирским ханством или даже ниже. Грандиозные планы Жангир-хана требовали огромных средств, поэтому ему приходилось «подкупать» земель некоторых родственников и подданных, а также повышать налоги. Его масштабные замыслы народ фактически не понимал, что вызывало у Жангир-хана раздражение, тревогу и разочарование. Многие рода отвернулись от него, и в итоге он повел себя неосторожно в политике по отношению к Исатаю.

Образовательные реформы. В 1826 г. Жангир в беседе с профессором К.Ф. Фуксом заявил о необходимости «вывести наших киргизцев из дикого состояния» посредством обучения и инициировал проект открытия училища в Орде. В 1830 г. он приступил к хлопотам о строительстве школьного дома; в сентябре 1831 г. последовало официальное обещание ведомственной поддержки [Иванов, 2016: 41–42]. К такому решению Жангир пришел не сразу: первоначальный замысел предусматривал немедленную отправку казахов в Неплюевское училище. Между тем обучаемость индивидуальна: у одних есть выраженная склонность к учению, у других – нет. В своей поспешности хан этого обстоятельства не принял во внимание. В 1839 и 1844 гг. фонд ханской библиотеки Жангира был пополнен рядом уникальных рукописей на персидском, арабском и турецком языках: «История монгольских ханов 761–951 (1359/1360–1544/1545) гг.» Мирзы Хайдера (перс.); персидский словарь «Медарюли-афазиль», составленный Феизгим; «История первых халифов» Мухаммеда бен Ахмеда (прозв. Мюстуфи) на персидском языке; «История народов» Хамзы бен аль-Хасана Исфакхани (сост. в 350 г. х./961 г.; араб.); «Книга объяснений связей и толкования» – медицинское сочинение Нефиза бен Ауза на персидском языке (1073 г. х./1662–1663 гг.); а также «Книга умозаключений наук» – историко-философский трактат на турецком языке [История Букеевского ханства, 2002: 417].

Однако, как указывал астраханский военный губернатор И.С. Тимирязев в письме от 26 апреля 1841 г. (№ 1985), ускоренное переведение молодых степняков к оседлой жизни в более суровом климате оказалось неразумным: опыт с бурятами, мусульманами Башкирии и калмыками Астраханского края показал низкую выносливость к климату, укладу и привычкам. Дополнительно, интерпретации неудач «оставшимися на родине» как следствия беспорядка лишь подрывали доверие к просветительским инициативам. В этих условиях Жангир принял решение открыть училище в самой Орде [Иванов, 2016: 48]. Скорее всего, позиция И.С. Тимирязева вызывает сомнения: казахи, буряты, башкиры и калмыки изначально жили в не менее суровых, а порой и более тяжелых условиях, поэтому его аргумент о «непосильном климате» выглядит спорным. Его сомнения могли быть рациональны не из-за «суровости» как абстрактного фактора, а из-за комплекса практических рисков при быстром и внешнем (вне Орды) переводе к новому укладу. В 1841 г. Жангир открыл в Орде училище и в письме от 10 октября 1841 г. обосновал его необходимость императору: грамотность и знания нужны для изучения шариата, для службы и для защиты прав; невежество ведет к обманам и проволочкам; государь открыл киргизам доступ к Оренбургскому кадетскому корпусу и петербургским учебным заведениям; отличившиеся могут получать чины и даже дворянство. В подтверждение своих намерений Жангир отправил наследника Сатыб-Гирея в Пажеский корпус [Иванов, 2016: 49].

При жизни Жангира школа содержалась всецело на его собственные средства и сразу после его смерти начала приходить в упадок. Позднее училище стали содержать за счет закята. Уже в 1848 г. учитель Ольдекоп принял решение принимать туда и русских мальчиков, не имевших собственных средств на обучение, полагая полезным, чтобы русские изучали киргизский язык, а казахи – русский [Иванов, 2016: 52]. Благами и наследием просвещенного хана Жангира начали пользоваться и русские.

Медицинские реформы. Казахи были чувствительны к различным заболеваниям, и Жангир понимал ценность медицины для общества, настаивал на создании в Орде медицинской службы. В письме от 10.04.1825 г. он просил назначить врача, поскольку у кочевников высока смертность из-за непрофессиональных родов, распространены болезни людей и скота, отсутствует врачебная помощь. План включал открытие больницы и аптеки, обучение фельдшеров (прививки, лечение), подготовку коновалов на научной основе, профилактику скотских болезней и улучшение хозяйства. Для реализации был приглашен аттестованный специалист Петербургской медико-хирургической академии [Иванов, 2016: 53]. Многочисленные исследования смертности при низких температурах подтверждают это наблюдение: в Финляндии и других регионах холод оказывал более сильное

влияние на общий уровень смертности, чем жара [Donaldson, 2003: 1–7]. Холодный климат мог способствовать высокой смертности новорожденных в Букеевской Орде. Вместе с тем нельзя отрицать и успехи казахов в адаптации к суровым условиям. В Орде отмечались серьезные климатические трудности и проблемы со здоровьем населения, что вызывало обеспокоенность Жангир-хана.

Трудности реформ Жангира были во многом обусловлены слабостью академических кадров. Родоправители и старшины в исполнении своих обязанностей не проявляли особой исполнительности. В 1840-е гг. участились угоны скота киргизами у казахов. Допускалось, что султаны и старейшины не только не противодействовали этому, но порой поощряли и даже сами участвовали [Иванов, 2016: 62–63]. С одной стороны, давление колонизации, бедность широких слоев, слабая теологическая подготовка, сопротивление изменениям и высокая мобильность кочевников создавали благоприятную почву для барымты. Имелось и противоположное направление угонов: зафиксировано дело об угоне 35 лошадей из табуна Жангир-хана во Внутренней (Букеевской) Орде, совершенном крестьянином слободы Покровской Василием Чернышевым [ГАСО. Ф. 432. Оп. 1. Л. 13]. То есть кражами промышляли не только казахи. Хан Жангир освобождал от закята и сугума малолетних сирот (до 15 лет), родоправителей, биев и старшин (за службу), султанов и ходжей (по происхождению), мулл, служивших и обучавших детей, лиц, пожалованных тарханством, а также толенгутов (бывших рабов) [Иванов, 2016: 88].

Архивные данные показывают, что после смерти хана Жангира внутри Орды наблюдались слабая управляемость и отсутствие надлежащего бухгалтерского учета. Комиссия затребовала трехлетний отчет по зякету и сугуму, однако финансовая отчетность оказалась неудовлетворительной: системные книги не велись, записи были расплывчаты, выплаты производились как деньгами, так и натурой; точные суммы восстановить невозможно. Налогообложение первоначально строилось по принципу «доли стада», позднее – по фиксированным ставкам; беднейшие хозяйства (менее ~100 руб. серебром) освобождались от зякета и сугума [ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1. Д. 5440. Л. 32–36].

Восстание Исатая. В интерпретации Г.Ф. Генса, возглавлявшего Оренбургскую комиссию, восстание Исатая следует объяснять не столько фискальными практиками и злоупотреблениями местной знати, сколько динамикой коллективных представлений – «слуховой» природой коммуникаций и психологией толпы. Схожую мысль высказывал сенатор Энгель, указывая на решающую роль «нелепых слухов». Энгель предупреждал, что в Орде есть султаны, распространявшие слухи, такие как Кайп-Галий и Чука Нуралиев [Рязанов, 1991: 4–5]. В методологическом отношении эта трактовка акцентирует структурную проблему информационной среды: дефицит легитимных каналов оповещения и процедур проверки сведений способствовали ускоренному распространению непроверенной информации и росту напряжения. Один человек мог распространить неверный слух о Жангире, а далее в процессе ретрансляции он искажался до такой степени, что превращался в вопиющее преувеличение. Некоторые султаны-чингизиды могли стремиться к власти и пытались ослабить позиции Жангира, распространяя о нем непроверенную информацию. Изобилие чингизидских линий этому благоприятствовало. Подобные механизмы видны и в Казахском ханстве, и в Ногайской Орде, где мангыты нередко вступали в смертельную междоусобицу за власть.

Исатай был представителем рода бериш (подрод жайык). Хотя ядро восстания формировалось преимущественно среди беришей, значительная часть старшей ветви рода бериш подрода себек сохраняла про-жангирскую ориентацию. Разумеется, имелись и исключения: внутри рода сосуществовали разные группы интересов и различающиеся политические цели. Исатай не был ни первым, ни последним, кто сопротивлялся политике Жангир-хана. Как отмечает историк Кайып-Гали Ишимов, в 1817, 1818 и 1829 гг. предпринимались попытки увести часть населения из Нарынских песков в Зауральскую Орду. До него аналогичные стремления проявлял султан Каратай, а последняя по времени попытка принадлежала Исатаю [Рязанов, 1991: 6]. Однако корректность такой линии сопоставления вызывает вопросы. Исатай не был чингизидом и не претендовал на ханскую власть, поэтому сопоставление его действий с инициативами Кайып-Гали Ишимова и султана Каратай-хана некорректно – цели и мотивации могли существенно различаться. Одновременно становится очевидно, что Жангир не проводил системных военных реформ, концентрируясь прежде всего на образовании и просвещении. В ходе восстания хан оказался фактически в одиночестве: у него не было собственных сил для подавления выступления, кроме привлеченного русского отряда. Даже дядя хана Чока Нуралиев занял двусмысленную позицию, а султан Кайып-Гали фигурировал как один

из инициаторов движения, при том что его конечной целью могло быть хотя бы объединение казахов под властью Хивы [Рязанов, 1991: 5–6].

Следует оговорить, что Жангир-хан располагал некоторыми собственными казахскими вооруженными силами. Следовательно, тезис о его «полном одиночестве» упрощает ситуацию. Ключевой дефицит заключался не столько в людских ресурсах, сколько в отсутствии внутри ханского лагеря фигуры, сопоставимой с Исатаем по личной харизме и авторитету, способной выступить медиатором и сдерживающим лидером. Между тем большинство наиболее влиятельных батыров – включая байбактинца Наушу и, в культурно-политическом смысле, поэта Махамбета – примкнули к Исатаю, что резко сузило для хана пространство переговоров и невоенной деэскалации.

Реформы Жангир-хана вошли в кризис, поскольку ключевые назначения делались по степени родства и лояльности, а не по личным заслугам и компетенциям. Кризисная динамика реформ Жангир-хана во многом была обусловлена патримониальным принципом кадровых решений. Приоритет родства и верноподданности над меритократическими критериями (личными достижениями и профессиональной компетентностью) подорвал эффективность институциональных нововведений.

Исатай выступал как относительно объективный лидер и не поддавался «эмоциональной» логике слухов. Согласно свидетельствам, сторонники Жангир-хана и часть управленцев применяли фискальное давление к «неудобным» родовым старшинам, тогда как близкие родственники получали налоговые послабления, подобная практика воспринималась населением как ограбление [Рязанов, 1991: 11]. Одной из главных причин выступления стало назначение тестя, Карауылқожи Бабажанова, не имевшего казахского происхождения. Несмотря на эти протесты, хан этого не учел [Рязанов, 1991: 14]. Не исключено, что предпочтение, оказанное Жангир-ханом Карауылқоже, было обусловлено не аффиальным родством, а сакрализованным статусом ходжей как предполагаемых потомков Пророка. Религиозная мотивировка могла усилить доверие хана. При этом, в отличие от казахов и калмыков, практиковавших строгую родословную фиксацию (шежире), ходжи нередко не удостоверяли происхождение в сопоставимых формах и могли происходить из среды сартов. Мы не находим свидетельств, что Исатай изначально был против хана. Источники подтверждают, что 29 ноября 1826 г. Исатай выступал главным представителем при бухарском посланнике, а в 1828 г. как старшина рода бериш на урочище Уяла принес присягу верности посредством клятвенной записи. Подобных «позитивных» эпизодов было немало, однако именно эти зафиксированы в архивах [Рязанов, 1991: 15]. Из-за этого может показаться, что недовольство Исатая было направлено не столько против Жангира, сколько против Карауылқожи Бабажанова. Карауылқожа был сартом по происхождению и вызывал раздражение назначением старшиной Адаевского уезда. К 1838 г. Исатай уже был готов предпринять решительные шаги именно против него. Также он усиливал поборы с казахов и присваивал ресурсы. Исатай писал, чтобы Карауылқожа не объявлял себя правителем и не увеличивал поборы [Рязанов, 1991: 19–20]. Тем самым стало очевидно, что без прозрачной фискальной системы, устойчивой бюрократии и инклюзивной кадровой базы «реформы сверху» обречены порождать сопротивление и расколы.

Материалы, введенные в оборот А.Ф. Рязановым, свидетельствуют об отсутствии у Карауылқожи широкой социальной легитимности. В условиях вооруженного столкновения, несмотря на численное превосходство, он уклонился от прямого боя с Исатаем. Отмечается, что деморализация затронула даже его ближайшее окружение. Исатай, приблизившись к ханской ставке, согласился на переговоры через бия Алтая Досмухамедова и распустил свой отряд. Сам Жангир отмечал Махамбета как главного подстрекателя и как фигуру, влиявшую на Исатая [Рязанов, 1991: 20–28]. Наряду с этим имеются основания полагать, что богословская подготовка Карауылқожи была неудовлетворительной: он не обладал достаточным шариатским знанием и не мог убедительно обосновать свою легитимность. Исатай не стремился «убрать» хана; его протест был направлен прежде всего против Карауылқожи и против вмешательства во внутренние дела казахов. Кайып-Гали, вошедший под протекторат Хивы, добивался войны с Российской империей. В конце Исатай был убит в бою, сражаясь против пяти наседавших, он «умер по вине своей храбрости» [Рязанов, 1991: 97]. Исатай из-за промедления не атаковал ставку Жангир-хана и, упустив благоприятный момент, в итоге потерпел поражение [Рязанов, 1991: 93].

Казахская политическая культура исходила из презумпции сакральной неприкосновенности чингизидской власти, и убийство чингизида рассматривалось как крайняя, почти табуированная мера. В этом контексте Исатай, уже приносивший присягу Жангир-хану, проявлял колебание: прямой удар

по хану, по его собственному пониманию чести, грозил уронить его воинское достоинство, поскольку выглядел бы как нарушение данной клятвы. Исатай происходил из рода бериш, однако внутри самого рода не существовало единой линии. Определенные группы в виде биев признавали и позитивные стороны политики Жангира.

Политика Жангир-хана во многом была задумана как модернизационный проект и по своему замыслу напоминает реформаторский курс эпохи Мэйдзи в Японии, где авторитет императора (тэнно) признавался безусловным и служил идеологическим ядром централизации. В Казахской степи подобная «вертикаль» была структурно затруднена: множественность чингизидских линий и конкурирующих центров легитимации воспроизводила дву- и троевластие, подрывая дисциплину и согласованность реформ. В этом сопоставлении фигура Исатая функционально сродни Сайго Такамори. Оба стали символами вооруженной оппозиции модернизационным преобразованием, апеллируя к нормам справедливости и привычному порядку. Дополняя аналогию, отметим роль идеологии: в Японии конфуцианский идеал иерархической лояльности поддерживал центр, тогда как в степи не сложилось сопоставимого по силе консенсуса – религиозные и родоплеменные нормы интегрировали общество иначе и часто вступали в противоречие с проектом ускоренной централизации. Разумеется, это лишь эвристическое сравнение, призванное выявить институциональные различия, а не нивелировать специфику каждого случая. Жангир-хан во многом предвосхищал институциональные и культурные тренды своего времени. Разрыв между его модернизационным горизонтом и ожиданиями степного социума породил эффект «непонятости» и ограничил результативность реформ. Исатай не выступал против модернизационных мер как таковых. Его протест был адресован прежде всего приближенным хана и практикам их власти.

Социальные факторы краха части реформ Жангир-хана. Крах части реформ Жангир-хана был непосредственно связан с действием ряда устойчивых социальных факторов. Во-первых, усиливавшееся имущественное расслоение и долговая зависимость рядовых скотоводов от родоправителей и купцов подрывали фискальные новации хана. Попытка упорядочить зякет и сугым, перевести поборы в фиксированные ставки и формально освободить беднейшие хозяйства воспринималась значительной частью населения не как облегчение, а как еще один механизм извлечения ресурсов в условиях сужающейся пастбищной базы. Тем самым социальная структура делала фискальную реформу политически уязвимой и способствовала ее делегитимации.

Во-вторых, сохранение сильной родовой иерархии ограничивало административную централизацию. Усиление ханской канцелярии, попытка навязать единые нормы судопроизводства и налогообложения неизбежно вступали в конфликт с интересами родоправителей, для которых автономия в управлении родовыми ресурсами была основой статуса. Соппротивление элит, не желавших уступать часть полномочий ханской ставке, приводило к тому, что многие управленческие новшества оставались на уровне указов или точечных практик, а не превращались в устойчивую иерархию институтов.

В-третьих, фаворитизм в кадровой политике, наиболее ярко проявившийся в продвижении Карауылқожи Бабажанова и концентрации в его руках земельных и фискальных ресурсов, подрывал доверие к самому языку реформ. В глазах значительной части подданных образовательные, земельные и налоговые меры оказывались связаны не с «общим благом», а с обогащением узкой группы приближенных. Это недоверие стало важным фактором мобилизации в восстании Исатай и способствовало тому, что даже потенциально полезные инициативы Жангир-хана воспринимались как несправедливые.

Наконец, отсутствие собственной устойчивой военной опоры и кадровой меритократии не позволило хану институционализировать проведенные нововведения. При нехватке лояльного вооруженного ресурса и подготовленного по заслугам административного слоя Жангир-хан не мог обеспечить ни принудительное исполнение новых норм, ни защиту тех, кто был вовлечен в их реализацию. В результате образовательные, медицинские и фискальные реформы оставались персоналистским проектом, опиравшимся на харизму хана; после его смерти сочетание перечисленных социальных факторов привело к быстрому свертыванию созданных институтов и возвращению к более фрагментированной системе власти.

Выводы. Реформаторский замысел Жангир-хана во Внутренней (Букеевской) Орде был целостным – охватывал школу, медицину, административные практики и фискальную модернизацию, – однако опирался на узкий кадровый ресурс и не подкреплялся устойчивой вертикалью власти. Образовательные инициативы (училище в Орде, отправка одаренных юношей к авторитетным

татарским муллам и в имперские корпуса) дали точечный символический и кадровый эффект, но из-за дефицита преподавателей и финансирования не сформировали воспроизводимую систему. Медицинские меры – приглашение врача, подготовка фельдшеров и ветеринаров, вакцинация – были адекватны потребностям кочевого хозяйства, но их охват оставался ограниченным. Фискальная база реформ эволюционировала от традиционной «доли стада» к фиксированным ставкам и предусматривала освобождение беднейших; вместе с тем слабость бухгалтерии, натурные формы расчетов и расплывчатость записей подрывали управляемость финансами.

Попытки укрепить ханскую опору через служилые группы и интеграцию ногайцев усиливали дворцовый центр, но углубляли напряжение с частью родовой знати; военные аспекты преобразований оставались фрагментарными и источниково неочевидными. Природно-климатические ограничения (холодные зимы, падеж скота) и высокое бремя болезней сужали хозяйственный потенциал, а социальное сопротивление ускоренной централизации на фоне давления колониальной администрации ограничивало пространство для компромиссов. Финансовая несостоятельность многих проектов – зависимость от личных средств хана и последующая деградация институтов после его смерти – не позволила конвертировать модернизационный импульс в устойчивые практики управления и налогообложения, что, в совокупности с конкурирующими центрами чингизидской легитимации, поддерживало дефицит дисциплины исполнения и способствовало политической эскалации, завершившейся восстанием Исатая–Махамбета.

Одним из уязвимых мест политики Жангир-хана была слабость военной реформы. В отличие от образовательных, медицинских и фискальных инициатив, вопрос системной военной опоры практически не был институционализирован. Это можно объяснить несколькими факторами: ориентацией хана на просвещение и «мирное» управление, влиянием религиозно-нравственной рамки, а также жесткими ограничениями со стороны Российской империи, не поощрявшей создание самостоятельной вооруженной силы в степи. В результате, в момент, когда отряд Исатая приблизился к ханской ставке, Жангир оказался фактически незащищен. Его положение спасли не собственные вооруженные структуры, а личная сдержанность Исатая и признание за Жангир-ханом сакрального статуса чингизида.

Источники

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан

ГАСО – Государственный архив Саратовской области

Литература

Абжаппарова, 2016 – *Абжаппарова М.Т., Шотбакова Л.К.* Роль личности в истории: хан Жангир в истории Казахстана // Перспективы науки – 2016: материалы IV международного заочного конкурса научно-исследовательских работ, Казань, 10 октября 2016 г. Казань: Научно-образовательный центр «Знание», 2016. С. 125–128.

Бадрутдинова, 2013 – *Бадрутдинова М.Ш., Галимуллина Г.Х.* Хан Букеевской Орды Жангир – почетный член Казанского Императорского университета // История России и Татарстана: проблемы энциклопедических и науковедческих исследований. Сб. статей итоговой научно-практической конференции научных сотрудников Института Татарской энциклопедии АН РТ, Казань, 03–04 июня 2013 г. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2013. С. 112–117.

Вамбери, 2006 – *Вамбери А.* Путешествие по Средней Азии (Библиотека казахской этнографии, т. 48). Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2006. 313 с.

Досмұхамедұлы, 1991 – *Досмұхамедұлы Х.* Аламан. Алматы: Ана тілі, 1991. 176 б.

Ермекбай, 2017 – *Ермекбай Ж.А.* Хан Жангир: верноподданный России и реформатор степи // *Вестник Томского государственного университета.* 2017. № 425. С. 124–130.

Зиманов, 1982 – *Зиманов С.З.* Россия и Букеевское ханство. Алма-Ата: Наука, 1982. 141 с.

Иванов, 2016 – *Джангер, хан внутренней Киргизской Орды* / Сост. И.С. Иванов. Астрахань: Тип. Н.Л. Рослякова, 1895 (репр. изд. 2016). 230 с.

История Букеевского ханства, 2002 – *История Букеевского ханства. 1801–1852 гг.: сб. документов и материалов* / Сост. Б.Т. Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаева. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 1120 с.

Ишмухамбетов, 2016 – *Ишмухамбетов Р.В.* Восстание Исатая Тайманова 1836–1838 гг. во Внутренней (Букеевской) Орде казахов и служилые группы ее населения // *Каспийский регион: политика, экономика, культура.* 2016. № 4 (49). С. 39–47.

Капиз, 2008 – *Капиз М.* Руханият. 2008. 27 ноября.

- Кенжетаев, 1995 – *Кенжетаев Б.* Джангир хан – почетный член Казанского университета // *Гасырлар авазы – Эхо веков*. 1995. № 1. С. 254–256.
- Рязанов, 1991 – *Рязанов А.Ф.* Восстание Исатая Тайманова (1836–1838 гг.): очерк по истории национального движения казахского народа. Алма-Ата: Алтын-Орда, 1991. 102 с.
- Уалиев, 2003 – *Уалиев А.М.* Ноғай-қазақ шежіресі = Родословие (шежире) ногай-казахов. Уральск: [б. и.], 2003.
- Харузин, 2023 – *Харузин А.Н.* Киргизы Букеевской Орды. М.: Книга по требованию, 2023. 335 с.
- Donaldson, 2003 – *Donaldson G.C., Keatinge W.R., Näyhä S.* Changes in Summer Temperature and Heat-Related Mortality since 1971 in North Carolina, South Finland, and Southeast England // *Environmental Research*. 2003. Vol. 91. № 1. Pp. 1–7.

Sources

TsGA RK – Tsentral’nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]

GASO – Gosudarstvennyi arkhiv Saratovskoi oblasti [State Archive of the Saratov Region]

References

- Abzhapparova, 2016 – *Abzhapparova M.T., Shotbakova L.K.* Rol’ lichnosti v istorii: khan Zhangir v istorii Kazakhstana [The role of the individual in history: Khan Zhangir in the history of Kazakhstan]. *Perspektivy nauki – 2016: materialy IV mezhdunarodnogo zaochnogo konkursa nauchno-issledovatel’skikh rabot*, Kazan’, 10 oktiabria 2016 g. Kazan’: Nauchno-obrazovatel’nyi tsentr «Znanie», 2016. Pp. 125–128. [in Russian]
- Badrutdinova, 2013 – *Badrutdinova M.Sh., Galimullina G.Kh.* Khan Bukeevskoi Ordy Zhangir – pochetnyi chlen Kazanskogo Imperatorskogo universiteta [Zhangir, Khan of the Bukey Horde – honorary member of Kazan Imperial University]. *Istoriia Rossii i Tatarstana: problemy entsiklopedicheskikh i nauchovedcheskikh issledovaniy*. Kazan’: Institut Tatarskoi Entsiklopedii AN RT, 2013. Pp. 112–117. [in Russian]
- Dosmukhameduly, 1991 – *Dosmukhameduly Kh.* Alaman [Alaman]. Almaty: Ana tili, 1991. 176 p. [in Kazakh]
- Ermekbai, 2017 – *Ermekbai Zh.A.* Khan Zhangir: vernopoddannyyi Rossii i reformator stepi [Khan Zhangir: loyal subject of Russia and reformer of the steppe]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2017. № 425. Pp. 124–130. [in Russian]
- Ishmukhambetov, 2016 – *Ishmukhambetov R.V.* Vosstanie Isataia Taimanova 1836–1838 gg. vo Vnutrennei (Bukeevskoi) Orde kazakhov i sluzhilye gruppy ee naseleniia [The uprising of Isatay Taimanov (1836–1838) in the Inner (Bukey) Horde of the Kazakhs and the service strata of its population]. *Kaspiiskii region: politika, ekonomika, kul’tura*. 2016. № 4 (49). Pp. 39–47. [in Russian]
- Istoriia Bukeevskogo khanstva, 2002 – *Istoriia Bukeevskogo khanstva. 1801–1852 gg.: sbornik dokumentov i materialov* [History of the Bukey Khanate, 1801–1852: collection of documents and materials]. Compl. Zhanaev B.T., Inochkin V.A., Sagnaeva S.Kh. Almaty: Daik-Press, 2002. 1120 p. [in Russian]
- Ivanov, 2016 – *Dzhanger, khan vnutrennei Kirgizskoi Ordy* [Dzhanger, Khan of the Inner Kirghiz Horde]. Compl. I.S. Ivanov. Astrakhan’, 1895 (reprint 2016). 230 p. [in Russian]
- Kapiz, 2008 – *Kapiz M.* Rukhaniyat [Rukhaniyat]. 2008. November 27. [in Kazakh]
- Kenzhetaev, 1995 – *Kenzhetaev B.* Zhangir khan – pochetnyi chlen Kazanskogo universiteta [Zhangir Khan – honorary member of Kazan University]. *Gasyrlar avazy – Ekho vekov*/ 1995. № 1. Pp. 254–256. [in Russian]
- Kharuzin, 2023 – *Kharuzin A.N.* Kirgizy Bukeevskoi Ordy [The “Kirgiz” of the Bukey Horde]. Moskva: Kniga po trebovaniyu, 2023. 335 p. [in Russian]
- Ryazanov, 1991 – *Ryazanov A.F.* Vosstanie Isataia Taimanova (1836–1838 gg.): ocherk po istorii natsional’nogo dvizheniia kazakhskogo naroda [The Uprising of Isatay Taimanov (1836–1838): An Essay on the History of the National Movement of the Kazakh People]. Alma-Ata: Altyn-Orda. 102 p. [in Russian]
- Ualiev, 2003 – *Ualiev A.M.* Nogai-qazaq shezheresi [The Nogai-Kazakh genealogy]. Uralsk, 2003. [in Kazakh]
- Vambery, 2006 – *Vambery A.* Puteshestvie po Srednei Azii [Travels in Central Asia]. (Biblioteka kazakhskoi etnografii, vol. 48). Pavlodar: EKO, 2006. 315 p. [in Russian]
- Zimanov, 1982 – *Zimanov S.Z.* Rossiia i Bukeevskoe khanstvo [Russia and the Bukey Khanate]. Alma-Ata: Nauka, 1982. 141 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otantarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1230–
1244
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1230-1244

1937 ЖЫЛҒЫ № 00447 БҰЙРЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕҢЕСТІК РЕПРЕССИЯЛЫҚ АППАРАТТЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Серікбай Дәулетұлы Мамраймов

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, А. Байтұрсынов көш., 160000, Шымкент, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>. E-mail: s_dauletuly@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Мамраймов С., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1937 жылғы 30 шілдеде қабылданған №00447 санды КСРО ІХК бұйрығы кеңестік кеңістікте жаппай саяси қуғын-сүргін науқанының жаңа кезеңін бастап берді. Бұл бұйрық аясында Қазақстанда да кең ауқымды репрессиялық операциялар жүргізілді. Сталиндік тоталитарлық жүйенің шарықтау шегіне жеткен тұсында басталған бұл қуғын-сүргін әрекеттері халықтың барлық әлеуметтік, ұлттық және діни топтарына бағытталды. Аталған зерттеу осындай тарихи әділетсіздіктің мазмұны мен сипатын талдауға арналған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Бұл зерттеудің басты мақсаты – №00447 бұйрығы аясында Қазақстанда жүргізілген репрессиялық операциялардың нақты мазмұны мен құрылымын жан-жақты талдау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер алға қойылды: қуғын-сүргін шараларының әлеуметтік, ұлттық және саяси сипатын анықтау; репрессияның кеңістіктік ауқымын және бағытталған нысандарын сипаттау; құжаттық және статистикалық деректер негізінде қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың сандық көрсеткіштерін талдау; репрессиялық шаралардың құқықтық және идеологиялық негіздемелерін ашу. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу жұмысы негізінен архивтік құжаттарға, ресми баяндамаларға, сондай-ақ мемлекеттік қауіпсіздік органдарының деректеріне сүйеніп жүргізілді. *Нәтижелер.* Қазақстанда №00447 бұйрығы негізінде жүргізілген репрессиялық операциялар нәтижесінде 22 804 адам тұтқындалған. Олардың ішінде 9500 адам 1-санатпен – ату жазасына, 13 804 адам 2-санатпен – лагерьлерге жіберілген. Қуғын-сүргін кеңеске қарсы ұйымдар, ұлтшыл құрылымдар, діни және сектанттық қауымдастықтар, өндірістік астыртын ұйымдар мен казак ақгвардияшыл топтарға бағытталған. Операциялар әсіресе шекаралық, индустриялық және ұлттық құрам жағынан күрделі аймақтарда қарқынды жүргізілді. Ұйым мүшесі болмаған, бірақ саяси сенімсіздік тудырған жеке тұлғалар да қуғын-сүргінге ұшыраған. Репрессиялық шаралар құқықтық тұрғыдан формалды рәсімделгенімен, олардың астарында идеологиялық және саяси мақсаттар тұрғаны анықталды. *Қорытынды.* Жүргізілген зерттеу нәтижесінде сталиндік репрессияның тек мемлекеттік қауіпсіздікке бағытталған акция ғана емес, сонымен қатар этносаралық қатынастарды, діни құрылымды, саяси элитаны және әлеуметтік таптарды қайта форматтауға арналған жүйелі саясат болғаны анықталды. Бұл мақала Қазақстан тарихындағы ең қасіретті кезеңдердің бірі – 1937–1938 жылдардағы «Үлкен

террор» кезеңін нақты деректермен қайта зерделеуге өз үлесін қосады. Зерттеу сталиндік зұлматтың әлеуметтік және ұлттық салдарларын түсінуге және тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге бағытталған ғылыми ізденістердің жалғасы ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: сталиндік репрессия; № 00447 бұйрығы; үштік; Қазақстан; кеңеске қарсы ұйымдар; қуғын-сүргін; этносаясат; лагерьлер; тоталитаризм; ұлттық қозғалыстар.

Дәйексөз үшін: Мамраймов С.Д. 1937 жылғы № 00447 бұйрық және Қазақстандағы кеңестік репрессиялық аппараттың құрылымдық-институционалдық тетіктері // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1230–1244-бб. [Қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1230-1244

ПРИКАЗ № 00447 ОТ 1937 ГОДА И СТРУКТУРНО-ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ СОВЕТСКОГО РЕПРЕССИВНОГО АППАРАТА В КАЗАХСТАНЕ

Серикбай Даулетулы Мамраймов

Южно-Казахстанский педагогический университет им. У. Жанибекова
(д. 13, ул. А. Байтурсынова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>. E-mail: s_dauletuly@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Мамраймов С., 2025

Аннотация. *Введение.* Принятый 30 июля 1937 года приказ НКВД СССР №00447 дал начало новому этапу кампании массовых политических репрессий на советском пространстве. В рамках этого приказа в Казахстане также были проведены масштабные репрессивные операции. Эти репрессии, начавшиеся в разгар сталинской тоталитарной системы, были направлены на все социальные, национальные и религиозные слои населения. Данное исследование посвящено анализу содержания и характера такой исторической несправедливости. *Цель и задачи исследования.* Основная цель данного исследования-всесторонний анализ фактического содержания и структуры репрессивных операций, проводимых в Казахстане в рамках приказа № 00447. Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи: определение социального, национального и политического характера репрессий; описание пространственного диапазона репрессий и направленных форм; анализ количественных показателей репрессированных лиц на основе документальных и статистических данных; раскрытие правовых и идеологических обоснований репрессивных мер. *Материалы и методы.* Исследовательская работа проводилась в основном на основе архивных документов, официальных докладов, а также данных органов государственной безопасности. *Результаты.* В результате репрессивных операций, проведенных в Казахстане на основании приказа № 00447 было арестовано 22 804 человека. Из них 9500 человек направлены в лагеря 1 категории – к расстрелу, 13 804 человека 2 категории – к лагерям. Репрессии были направлены на антисоветские организации, националистические структуры, религиозные и сектантские общины, промышленные подпольные организации и казахи белогвардейские группы. Операции особенно активно проводились в приграничных, индустриальных и этнически сложных районах. Лица, которые не были членами организации, но вызвали политическую незащищенность, также подвергались репрессиям. Установлено, что, хотя репрессивные меры формально формализованы в правовом отношении, они стоят за идеологическими и политическими целями. *Заключение.* Проведенное исследование показало, что сталинские репрессии были не только акцией, направленной на государственную безопасность, но и системной политикой переформатирования межэтнических отношений, религиозной структуры, политической элиты и социальных классов. Настоящая статья представляет собой вклад в переосмысление на основе эмпирических данных одного из наиболее трагичных этапов в истории Казахстана – периода «Большого террора» 1937–1938 годов. Исследование рассматривается как продолжение научных изысканий, направленных на осмысление социальных и национальных последствий сталинских репрессий и восстановление исторической справедливости.

Ключевые слова: сталинские репрессии, приказ № 00447, тройки, Казахстан, антисоветские организации, репрессии, этнополитика, лагеря, тоталитаризм, национальные движения.

Для цитирования: Мамраймов С. Приказ № 00447 от 1937 года и структурно-институциональные механизмы советского репрессивного аппарата в Казахстане // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1230–1244. [на казахском яз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1230-1244

ORDER NO 00447 OF 1937 AND THE STRUCTURAL-INSTITUTIONAL MECHANISMS OF THE SOVIET REPRESSIVE APPARATUS IN KAZAKHSTAN

Serikbay Mamraimov

U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University
(13, A. Baitursynova str., 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>. E-mail: s_dauletuly@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Mamraimov S., 2025

Abstract. Introduction. The order of the NKVD of the USSR № 00447, adopted on July 30, 1937, initiated a new stage of the campaign of mass political repression in the Soviet space. Large-scale repressive operations were also carried out in Kazakhstan as part of this order. These repressions, which began at the height of Stalin's totalitarian system, were directed at all social, national and religious strata of the population. This study is devoted to the analysis of the content and nature of such historical injustice. *The purpose and objectives of the study.* The main purpose of this study is a comprehensive analysis of the actual content and structure of the repressive operations conducted in Kazakhstan under Order № 00447. To achieve this goal, the following tasks were set: Determining the social, national and political nature of repression; Description of the spatial range of repressions and targeted forms; Analysis of quantitative indicators of repressed persons based on documentary and statistical data; Disclosure of the legal and ideological grounds for repressive measures. *Materials and methods.* The research work was carried out mainly on the basis of archival documents, official reports, as well as data from state security agencies. *Results.* As a result of the repressive operations carried out in Kazakhstan on the basis of Order № 00447, 22,804 people were arrested. Of these, 9,500 people were sent to category 1 camps for execution, and 13,804 category 2 people were sent to camps. The repressions were directed at anti-Soviet organizations, nationalist structures, religious and sectarian communities, industrial underground organizations and Cossack White Guard groups. Operations were carried out especially intensively in border, industrial and national zones of complexity. Individuals who were not members of the organization, but caused political insecurity, were also subjected to repression. It has been established that although repressive measures are formally formalized in legal terms, they stand behind ideological and political goals. *Conclusion.* The conducted research showed that the Stalinist repressions were not only an action aimed at state security, but also a systemic policy of reformatting interethnic relations, religious structure, political elite and social classes. This article contributes to the re-examination of factual data from one of the most terrible periods in the history of Kazakhstan - the period of the "Great Terror" of 1937-1938. The study is assessed as a continuation of scientific research aimed at understanding the social and national consequences of Stalin's evil and restoring historical justice.

Keywords: Stalinist repression; Order №00447; troikas; Kazakhstan; anti- Soviet groups; persecution; ethnic policy; labor camps; totalitarianism; national movements.

For citation: Mamraimov S. Order № 00447 of 1937 and the structural-institutional mechanisms of the soviet repressive apparatus in Kazakhstan // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 4. Pp. 1230–1244. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1230-1244

Қысқашы. 1930-жылдардың соңы – КСРО тарихындағы ең зұлмат кезеңдердің бірі ретінде сипатталады. Бұл жылдар кеңестік биліктің тоталитарлық жүйе ретінде түбегейлі орнығып, мемлекеттік репрессиялық аппараттың бұрын-соңды болмаған ауқымда жұмыс істеген дәуірі болды. 1937 жылы шілде айында қабылданған №00447 оперативтік бұйрық осы репрессиялық саясаттың ең шарықтау шегі ретінде қарастырылады. Аталған бұйрық «бұрынғы кулактарды, қылмыскерлерді және антисоветтік элементтерді» жаппай жазалау арқылы қоғамды «тазартуға» бағытталды және

«үштіктер» деп аталатын соттан тыс органдардың көмегімен қысқа мерзімде жүздеген мың адамды жазалауға негіз болды.

Кеңестік репрессияларды зерттеу тек тарихи шындықты қалпына келтіру ғана емес, сонымен бірге қазіргі қоғам үшін саяси, құқықтық және адами сабақ алу тұрғысынан да өзекті. Бұл мақалада 1937 жылғы № 00447 бұйрығына сәйкес Қазақстанда жүргізілген жаппай репрессиялық науқанның құрылымы, әлеуметтік және этностық нысаналары, жүзеге асырылу механизмдері мен салдары архивтік деректер негізінде талданады. Зерттеу кеңестік қуғын-сүргіннің жүйелі сипатын көрсетуге және оның ұлттық жадтағы орнына баға беруге бағытталған.

Материалдар мен әдістері. Зерттеу барысында 1937–1938 жылдардағы сталиндік репрессиялық саясаттың Қазақстан аумағында жүзеге асырылу ерекшеліктері көпәспектiлi әдістер жүйесі негізінде қарастырылды. Жұмыстың негізгі материалдары ретінде ресми архивтік құжаттар, мемлекеттік органдардың статистикалық есебі, қауіпсіздік құрылымдарының жедел баяндамалары, тергеу хаттамалары және мемуарлық сипаттағы деректер пайдаланылды.

Бұл зерттеу жұмысы 1937–1938 жылдары Қазақстанда жүргізілген сталиндік репрессияларды тарихи-танымдық тұрғыдан зерделеуге бағытталған. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін кеңестік жүйенің тоталитарлық сипаты, саяси қуғын-сүргін механизмдері және оларды жүзеге асыру әдістері құрайды. Зерттеуде отандық тарихнамада қалыптасқан тұжырымдамалар, әсіресе тоталитаризм теориясы және репрессиялық мемлекеттілік феномені басшылыққа алынды.

Жалпы алғанда, зерттеудің әдіснамасы тарихилық, жүйелілік, объективтілік және деректік негіздеуге сүйенеді. Статистикалық, салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-функционалдық және тарихи-салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды. Архивтік деректер мен заманауи ғылыми еңбектерді қатар қарастыру арқылы зерттеу кеңестік репрессиялық аппараттың ішкі логикасын, әлеуметтік бағытын және тарихи зардабын тереңірек ашуға бағытталды.

Талқылау. Ал енді аталған бұйрықтың мазмұны мен салдарын талдауға арналған ғылыми және публицистикалық еңбектерге келсек, бұл тақырыпта жазған зерттеушілер қатарында отандық та, шетелдік те ғалымдарды атап өтуге болады.

М. Қойгелдиевтің «Сталинизм и репрессии в Казахстане (1920–1940-х годов)» атты еңбегінде кеңестік репрессиялық саясаттың саяси-идеологиялық және құрылымдық негіздері ашылады. Ол еңбекте сталиндік жүйенің қазақ қоғамына тән дәстүрлі құрылымдарды жоюға бағытталғаны нақты тарихи мысалдар арқылы талданған. Осы тұжырым негізінде бұл зерттеуде репрессияларды ұлтты деконструкциялау тәсілі ретінде қарастыру басым [Қойгелдиев, 2009: 196].

М.Қ. Қозыбаевтың «Тарих зердесі» еңбегінде тарихи шындықты қалпына келтіру, тарихи сана мен ұлттық болмыстың тұтастығы идеясы зерттеу әдіснамасының рухани-идеялық өзегін құрайды. Ол кеңестік зұлматтың ұлттық интеллигенцияға, дін иелеріне, кулактар мен шаруаларға бағытталған әлеуметтік және этностық селекция сипатын ашып көрсетеді. Сондықтан бұл зерттеуде автордың дерекке сүйене отырып тарихи әділдікке ұмтылу тәсілі басшылыққа алынған. Манаш Қабашұлы: «Қазақ – неше түрлі қиямет замандарды басынан өткізген халықтардың бірі. Ол ішпеген у жоқ», – деп атап көрсеткен [Қозыбаев, 1998: 71].

«Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.» жинағындағы нақты архивтік құжаттар, «үштік» отырыстарының хаттамалары, ішкі істер органдарының есептері тарихи-фактологиялық әдістің негізгі дереккөздері ретінде пайдаланылды. Бұл дереккөздер арқылы репрессиялар көлемі, олардың әлеуметтік тобы, аймақтық сипаты және қолданылған жазалау шаралары жүйелі түрде талданды [Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг., 1998: 5-11].

Г. Нұрбетованың «История «красного террора» в Казахстане (20–30-е гг. XX в.)» зерттеуінде кеңес өкіметінің идеологиялық күресі мен саяси тазалау науқандарындағы репрессивтік аппараттың қызметі нақты сипатталады. Автор марксистік-лениндік идеологияның ұлттық кеңістікте қалай жүргізілгенін көрсетіп, саяси репрессияны жүйелік билік құралы ретінде зерделейді. Осы концепцияны негізге ала отырып, зерттеуде қуғын-сүргінді орталық билік пен отарлық басқарудың институционалдық тетіктері ретінде қарастыру әдісі қолданылды. Ол «Қызыл террор» тарихына арнаған еңбегінде Қазақстандағы «20-30-шы жылдардағы процесстердің саяси тарихы енді ашылып жатқанын атап кету қажеттігін» көрсетеді [Нұрбетова, 2003: 6].

Т. Қожакеевтің Қым-қуат іздер еңбегі репрессияланған интеллигенция тағдырын нақты тұлғалар мысалында аша отырып, психологиялық, моральдық және ұлттық деңгейдегі зардаптарын бағалауға жол ашады. Саяси идеялық ахуал шығармашылық интеллигенцияны рухани дағдарысқа душар етті. Бір біріне сенбестік орын алып, олар бір біріне ғана емес, өз шығармаларына да күдіктене

қарады. «Қашан, қалай айыптауға түсуіміз мүмкін» деген қорқыныш пен үрейдің жетегінде жүрді [Қожакеев, 1999: 138].

М. Юнге, Б. Бонвеч және Р. Биннер құрастырып, Ресей, Украина және Германия тарихшыларының қатысуымен жарық көрген «Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг.» атты іргелі ұжымдық монографияда осы бұйрықтың өңірлік деңгейде қалай жүзеге асқандығы кең көлемде сараланады. Зерттеуде аймақтық НКВД құрылымдарының қызметі, «үштіктердің» шешім қабылдау тетіктері, орталықтан келген лимиттерді орындау механизмі және репрессияланғандардың әлеуметтік құрылымы архивтік деректерге негізделі отырып жан-жақты талданған.

Бұл еңбек №00447 бұйрығы бойынша жүргізілген репрессиялардың кеңестіктік ауқымын, әлеуметтік бағытын және билік құрылымдарының репрессивтік әлеуетін ашып көрсету арқылы сталиндік қуғын-сүргін тарихын зерттеушілер үшін аса маңызды ғылыми дереккөз болып табылады [Юнге и др., 2009: 459].

Марк Юнге, Геннадий Бордюгов және Рольф Биннердің авторлығымен жарық көрген «Вертикаль большого террора: История операции по приказу НКВД №00447» атты іргелі зерттеу осы репрессиялық науқанның барлық кезеңдерін архивтік құжаттар негізінде жүйелі түрде ашып көрсетеді.

Кітапта операцияның орталық аппарат пен жергілікті құрылымдар арасындағы тікелей иерархиялық бағыныштылығы (вертикаль) егжей-тегжейлі баяндалып, НКВД құрылымдарының, партия органдарының, сондай-ақ кеңестік қоғамдағы қарапайым азаматтардың репрессиялық науқанға қатысу формалары сипатталады. Авторлар орталықтың нұсқаулары, лимиттік жүйе, үштіктердің қызметі, құжаттардың шынайылығы және әлеуметтік-саяси топтарды жою логикасы секілді күрделі мәселелерге ғылыми талдау жасайды.

Зерттеу операцияның тек саяси қарсыластарды ғана емес, сонымен қатар кең ауқымды әлеуметтік топтарды – «кулактарды», дін өкілдерін, бұрынғы «буржуазиялық элементтерді» жоюға бағытталғанын көрсетеді. Авторлар бұл науқанның жоспарлы әлеуметтік тазарту ма, әлде партия ішіндегі және қоғамдағы саяси оппозицияны жою науқаны ма деген негізгі сұраққа жауап іздейді [Юнге и др., 2008: 119].

Роберт Конквесттің «Большой террор» атты еңбегі Кеңес Одағындағы сталиндік репрессияларды Батыста алғашқылардың бірі болып жан-жақты зерттеген іргелі еңбек. Автор 1937–1938 жылдардағы «Үлкен террордың» – соның ішінде НКВД-ның №00447 бұйрығына сәйкес жүргізілген «кулактарға» қарсы операцияның ауқымы мен механизмдерін талдайды.

Конквест репрессияларды «жергілікті бастамалар» емес, жоғарыдан – Сталиннің тікелей нұсқауымен жүзеге асқан орталықтандырылған мемлекеттік террор деп бағалайды. Ол бұл науқанның лимиттік жоспарлар бойынша ұйымдастырылғанын, «үштіктердің» бірнеше минут ішінде үкім шығарып, мындаған адамды атуға жібергенін дәлелдейді.

Автор бастапқыда 20 миллионға жуық құрбан санын келтіргенімен, кейінгі архивтік мәліметтерге сүйене отырып, нақты деректерді қайта қарап, шамамен 1 миллион ату жазасы мен 2 миллион лагерьге қамалғанды мойындаған [Конквест, 1991: 22].

Бұл еңбек кеңестік тоталитаризм табиғатын түсіндіруде және №00447 тәртізді репрессиялық бұйрықтардың мәнін ашуда маңызды дереккөз ретінде қабылданады.

Н.Н. Аблажей мен А.С. Жанбосинованың «Массовые операции НКВД 1937–1938 гг. в отношении уголовных и «деклассированных элементов» атты мақаласы кеңестік саяси қуғын-сүргіндердің, соның ішінде Қазақстандағы Ұлы террор кезеңінің өзекті мәселелерін талдауға арналған. Олар кеңестік репрессиялық саясаттың зерттелуі әлі де толық және жүйелі сипат ала қоймағанын атап өтіп, 1937–1938 жылдардағы террордың маргиналдық және өтпелі қоғамды социалистік құрылысқа бейімдеу үдерісіндегі рөлін анықтауға назар аударады.

Авторлар мұрағат мәліметтері негізінде 1937–1938 жылдары Қазақстанда шамамен 27 мың адамның қуғындалғанын, оның 3,7 мыңы «қылмыскер» ретінде айыпталып, үштен бірі ату жазасына кесілгенін анықтайды. Зерттеу қорытындысы бойынша кеңес билігінің маргинал және «деклассаланған» топтарды саясиландыруы олардың шынайы әлеуметтік рөлін бұрмалап, жаппай қуғын-сүргіндердің өршуіне алып келгені көрсетіледі [Аблажей, Жанбосинова, 2024: 102-126].

Олег Хлевнюктың «Сталин. Жизнь одного вождя» атты ғажап еңбегі – Сталиннің архиві негізіндегі жан-жақты портретін ұсынатын қос желілік сипаттамасы бар биография. Біріншісі – негізгі сюжет Сталиннің өмірімен және саяси мансабымен таныстырады, ал екіншісінде оның өлім алдындағы соңғы күндері әдеби драмалық форматта баяндалады.

Хлевнюктың негізгі идеясы төмендегідей: Сталин – диктатор ретінде саяси шешімдерді өзі қабылдаған тәуелсіз лидер, ол репрессия мен террордың бастамашысы ретінде қоғамдық экономикадағы дағдарысқа «дауды» емес, «адам тағдырларын» енгізген – орталықтандырылған биліктің тікелей өнімі болды. Архив материалдарына сүйене отырып, автор 1930–1950 жылдардағы репрессиялар, ГУЛАГ, азаматтардың тағдыры тақырыбын ғылыми тұрғыда ұсынады [Хлевнюк, 2015: 11-15].

Бұл кітап – Сталин дәуіріндегі қоғамдық-саяси құрылысты терең талдауға, сондай-ақ №00447 бұйрығы мен «Үлкен террорға» қатысты оқиғалар тізбегін түсіндіруге арналған маңызды ғылыми дереккөз болып табылады.

Барсенков пен Вдовиннің «История России» еңбегі – Кеңес Одағының құрылуынан бастап ХХІ ғасырдың басына дейінгі Ресей тарихының терминалды кезеңдерін қамтитын кешенді оқулық. Бұл еңбек 1917 жылғы революциялар, Кеңестік кезеңнің эволюциясы, сталиндік қуғын-сүргін, КСРО ыдырауы мен заманауи Ресейдің қалыптасуы сияқты маңызды тарихи сәттерге жан-жақты талдау жасайды. Авторлар жазбаша дереккөздерді, мемлекеттік және партиялық құжаттарды, сондай-ақ статистикалық мәліметтерді біріктіріп, оқырманға тарихи оқиғаларды пәндік және қоғамдық тұрғыдан пайымдауға арналған жүйелі шолу ұсынады.

Бұл еңбектегі өте құнды бөлім – сталиндік дәуір мен кеңестік репрессиялық аппараттың құрылымдық сипаттамаларын тарихи конструкция тұрғысынан түсіндіруі. Барсенков пен Вдовин ұғындырғандай, репрессиялар кеңестік саяси жүйенің функциясы ретінде қалыптасып, одан әрі аппараттардың адам тағдырына әсер ету деңгейіне дейін эволюцияланды. Олар бүкіл науқандардың әлеуметтік, экономикалық және идеологиялық әсерін, Кеңес Одағының саяси тұтастығын қамтамасыз ету құралдары ретінде қалай пайдаланылғанын көрсетеді [Барсенков, Вдовин 2010: 241-253].

1937–1938 жылдары Кеңес Одағында жүргізілген «Үлкен террор» науқаны тоталитарлық жүйенің репрессиялық әлеуетін шегіне жеткізді. Осы кезеңде қабылданған №00447 бұйрығы «кулактарды», «қылмыстық элементтерді» және «қоғамға жат тұлғаларды» жаппай жазалауға негіз болды. Г.М. Ивановтың История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты атты еңбегінде осы бұйрықпен тікелей байланысты лагерьлік жүйенің кеңеюі мен құрылымдық өзгерістері жан-жақты сипатталған.

Автор атап өткендей, 1937–1938 жылдары НКВД-ның жедел бұйрықтары аясында тұтқындар саны күрт артты. Репрессияға ұшырағандардың елеулі бөлігі ГУЛАГ жүйесіне жіберіліп, олар мәжбүрлі еңбекке тартылды. Бұған қоса, Иванов архивтік құжаттар негізінде №00447 бұйрығы орындалғаннан кейін лагерьлердің географиясы айтарлықтай кеңейіп, Қазақстан, Сібір, Қиыр Шығыс және Орал өңірлерінде жаңа лагерлік құрылымдар пайда болғанын көрсетеді. Бұл – орталықтың экономикалық және саяси стратегиясымен тікелей байланысты: режим сенімсіз деп таныған элементтерді оқшаулай отырып, оларды индустрияландыру мен құрылыс салаларында пайдалануға мүмкіндік алған.

Сол кезеңдегі лагерлік тәртіп, жұмыс нормалары, санитарлық жағдай және өлім көрсеткіші туралы нақты деректер келтіре отырып, Бродский репрессиялық жүйенің адам құқықтарын жүйелі түрде бұзғанын, ал мәжбүрлі еңбек экономикалық тиімділікке емес, саяси мақсаттарға қызмет еткенін дәлелдейді [Иванов, 2006: 115].

Т.У. Эльбуздукаева Реализация приказа НКВД СССР № 00447 в Чечено-Ингушетии в 1937-1938 гг. деген мақаласында 1937 жылғы қазан айында Грозныйға Политбюро мүшелігіне кандидат, Ежовтың орынбасары М.Ф. Шкирятов келді. 1937 жылғы 8-10 қазан аралығында өткен Чечено-Ингуш обком партиясының кеңейтілген Пленумында Шкирятов чечен және ингуш облыстық комитетінің барлық мүшелерін тұтқындау туралы бұйрық берді. Оларды пленум залының өзінде тұтқындады. Шкирятовтың тұтқындау туралы бұйрығы республика үкіметінің төрағасынан бастап ауылдық совет төрағасына дейінгі барлық чечен және ингуш қызметкерлеріне қатысты болды. Тұтқындаулар 1938 жылғы қараша айына дейін жалғасты. Сол уақытқа қарай Чечено-Ингуш Республикасы «халық жаулары» дегендерден толық тазартылды деп жазады [Эльбуздукаева, 2015].

Бұл оқиғалар мен саяси репрессиялардың сценарийі Кеңес Одағының басқа республикаларында, соның ішінде Қазақстанда да қайталанды. 1937-1938 жылдар аралығында Қазақстандағы партия және мемлекеттік қызметкерлердің арасында да «халық жаулары» ретінде айыпталған мыңдаған адам тұтқындалып, ату жазасына кесілді немесе лагерьлерге жіберілді. Қазақстандағы ұлттық және саяси тазалаулар ауқымды түрде жүргізіліп, әсіресе қазақ зиялылары мен белсенділері, ұлт-азаттық қозғалысына қатысы бар деген күдікпен көптеген адам қудаланды.

Нәтижелер. 1937 жылғы 30 шілдеде КСРО Ішкі істер халық комиссары Н.И. Ежов қол қойған №00447 нөмірлі «Бұрынғы кулактарды, қылмыскерлерді және өзге де антисоветтік элементтерді репрессиялау жөніндегі операция туралы» атты оперативтік бұйрық кеңестік қуғын-сүргін саясатының ең шоғырланған әрі қатаң түрін білдірді. Бұл құжат кең көлемдегі репрессиялық науқанның құқықтық-әкімшілік негізін қалап, Кеңес Одағында миллиондаған адамның тағдырын шешті. Аталған бұйрық – сталиндік «Үлкен террордың» негізгі тетіктерінің бірі ретінде қарастырылады.

Құжаттың кіріспе бөлімінде тергеу материалдарына сілтеме жасай отырып, бұрынғы кулактар мен өзге де кеңеске қарсы «элементтердің» ауылдық жерлерде жасырын әрекет етіп жатқаны, лагерьлерден, жер аударудан қашып шығып, қайта қоғамға еніп кеткені айтылады. Сондай-ақ діни сектанттар, бұрынғы эссерлер, дашнактар, мусаватшылар мен ақгвардияшылар сияқты саяси топтардың өкілдері де нысанаға алынған.

Бұйрықта көрсетілгендей, антисоветтік элементтердің бір бөлігі қалаларға ауысып, өнеркәсіп, көлік және құрылыс салаларына еніп, осылайша кеңес қоғамына қауіп төндіруін жалғастырып отыр деген тұжырым жасалған. Осыдан барып, мемлекет тарапынан бұл топтарды «ең қатаң әдіспен жою» міндеті қойылды.

№00447 бұйрықтың «Репрессияға жататын топтар» бөлімінде репрессияға ұшырауға тиіс адамдардың нақты 9 санаты көрсетілген. Олар: Бұрынғы кулактар, яғни тап ретінде жойылған, бірақ қоғамдық өмірге қайта енген, антисоветтік әрекеттерін жалғастырып жүрген азаматтар; Лагерьлер мен еңбек поселкелерінен қашып шыққандар, тәркілеуден бой тасалағандар; Көтерілісшіл, террористік, бандиттік ұйымдарға қатысқандар; Антисоветтік партиялардың мүшелері мен шетелден оралғандар, соның ішінде ақгвардияшылар, жазалаушылар; Фашистік және шпиондық құрылымдардың белсенді мүшелері, тергеуі аяқталғанымен сот үкімі шықпағандар; Қамауда отырып антисоветтік үгіт жүргізген тұлғалар – кулактар, дінилер, бандиттер; Қылмыстық ортада беделге ие рецидивистер, қарақшылар, алаяқтар, мал ұрылары; Еңбек мекемелерінде отырып қылмыс жасағандар; Ауыл мен қалада түрлі салада жұмыс істеп жүргендердің ішінен жоғарыда аталған санатқа жататындар.

Аталған операция 1937 жылғы 5 тамыздан бастап барлық республикаларда, облыстар мен өлкелерде басталды. Орта Азия республикалары – Өзбекстан, Түрікменстан, Тәжікстан мен Қырғызстанда операция 10 тамызда, ал Қиыр Шығыс, Краснояр өлкесі және Шығыс Сібір облыстарында – 15 тамызда басталатыны нақты көрсетілген. Бұл хронологиялық жіктеу КСРО-ның әр өңіріндегі саяси бақылау мен репрессиялық қуаттың біртіндеп орталықтан енгізілу үдерісін білдіреді.

1937 жылғы №00447 бұйрықтың «Репрессияға ұшырайтындарға қолданылатын жаза шаралары мен олардың саны туралы» атты бөлімі – репрессияға ұшырайтындарды нақты санаттарға бөліп, оларға қолданылатын жазалау шараларын айқындаумен ерекшеленеді. Бұл құжат Кеңес Одағындағы мемлекеттік қуғын-сүргін саясатының жүйелік сипатын және алдын ала жоспарланған жазалау механизмін ашық түрде көрсетеді.

Репрессияланатын азаматтар екі негізгі санатқа бөлінген. Бірінші санатқа – кеңестік жүйеге аса қауіпті деп танылған, яғни жаулықпен қарайтын, контрреволюциялық әрекеттерге белсенді қатысқан немесе сондай әрекеттерге қабілетті деп танылған тұлғалар енгізілді. Бұл азаматтар дереу тұтқындалып, істері НКВД жанындағы арнайы үштік тарапынан қаралған соң, ең ауыр жаза – ату үкімімен жазаланды.

Екінші санатқа – саяси сенімі бойынша кеңес билігіне қарсы ниеттегі, бірақ әрекеті аз белсенді болған элементтер жатқызылды. Бұл топқа кіретіндер де тұтқындалып, олар үшін 8 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге еңбекпен түзеу лагерьлеріне жіберу қарастырылды. Кейбір ерекше қауіпті деп танылғандар – түрме жазасына кесілді. Бұл да арнайы үштік арқылы жүзеге асырылды.

Құжатта қазақ кеңестік социалистік республикасында әрбір облысқа бөлінген репрессиялық квоталар бекітілген.

Кесте 1. 1937 жылғы № 00447 бұйрық бойынша Қазақстанға бөлінген квота [«Через трупы врага на благо народа», 2010: 110].

№	Облыс атауы	Бірінші санат (ату)	Екінші санат (лагерь)	Барлығы
1	Солтүстік Қазақстан облысы	650	300	950
2	Оңтүстік Қазақстан облысы	350	600	950
3	Батыс Қазақстан облысы	100	200	300
4	Қостанай облысы	150	450	600
5	Шығыс Қазақстан облысы	300	1050	1350
6	Ақтөбе облысы	350	1000	1350
7	Қарағанды облысы	400	600	1000
8	Алматы облысы	200	800	1000
9	НКВД лагерлері	10000	–	10000
10	Жалпы (Қазақ КСР бойынша)	12500	5000	17500

Сонымен қатар, НКВД басшылығына бұл квоталарды өз бетінше өзгертуге қатаң тыйым салынған. Егер қандай да бір өңірде жағдай күрделенсе және қосымша репрессиялық шаралар қажет болса, НКВД басшылары тек орталыққа ресми ұсыныс жолдауы тиіс. Бұл орталықтандырылған басқару жүйесінің шексіз билігін айқындап тұр.

Айта кетерлік тағы бір жайт – бірінші санаттағы адамды екінші санатқа немесе керісінше ауыстыруға рұқсат етіледі. Бұл шешім тек ерекше жағдайларда ғана қарастырылып, ол да үштіктің мақұлдауымен жүргізілуі тиіс болған. Ал отбасыларға қатысты саясат белгілі бір гуманитарлық жеңілдік танытқандай көрінгенімен, оның астарында да қатаң бақылау мен әлеуметтік оқшаулау стратегиясы жатқан.

1937 жылғы №00447 бұйрықтың «Операцияны жүргізу тәртібі» атты бөлімі – кең көлемдегі репрессиялық операцияны аумақтық, уақыттық және құрылымдық жағынан қалай іске асыру қажет екенін нақтылап беретін егжей-тегжейлі нұсқаулық сипатында. Бұл бөлім НКВД құрылымының жаппай қуғын-сүргінді жүйелі түрде, жоспарлы және қатаң тәртіппен ұйымдастыруға ұмтылғанын айғақтайды.

Репрессиялау ісі алдымен бірінші санатқа жатқызылған контингенттерден басталды. Бұл санаттағы тұлғалар – кеңестік билікке ең қауіпті, жаулықпен қарайтын деп танылғандар. Ал екінші санаттағы контингенттерге қатысты шаралар кейінге қалдырылды. Олар жөнінде арнайы нұсқау берілгенше ешқандай әрекет жүргізілмейді. Тек республикалық, облыстық немесе өлкелік НКВД басшылары бірінші санаттағы операцияны аяқтағаннан кейін ғана, екінші санатқа көшуге мүмкіндік алды. Алайда бұл үшін олардың орталыққа арнайы өтініш жіберіп, рұқсат алуы міндетті болды. Осылайша, орталықтың тікелей бақылауы мен рұқсатынсыз ешқандай қадам жасауға болмайтын тәртіп қалыптасты.

Түрмелер мен лагерлерге түрлі мерзімге сотталған азаматтарға қатысты да нақты тәртіп белгіленген. Бұл тұлғалар жөнінде – үкім шыққан сайын – НКВД басшыларына жедел есеп жіберілуі тиіс болды. Бұл есептерде қанша адам сотталғаны, қандай мерзімге, қай лагерьге немесе түрмеге жіберілгені туралы мәліметтер көрсетілуі тиіс еді. Мұндай деректер НКВД-ның орталық аппаратына түсіп, олар арнайы нұсқаулық беру арқылы әр сотталғанды белгілі бір лагерьге бөлуді реттеп отырды.

Әрбір репрессияланушы азамат туралы дербес құжаттар мен айыптау материалдары жинақталып, арнайы тұтқындау тізімдері жасалды. Бұл тізімдер жедел топ басшысы тарапынан қол қойылып, НКВД басқармасына ұсынылды. Басқарма немесе облыстық бөлім басшысы тізімді бекіткеннен кейін ғана тұтқындауға санкция берілді. Санкцияланған тұлғаларды тұтқындау арнайы ордер негізінде жүзеге асырылды.

Тұтқындау барысында міндетті түрде тінту жүргізілді. Тінту кезінде қару-жарақ, оқ-дәрі, жарылғыш заттар, у, контрреволюциялық әдебиет, шетел валютасы, бағалы металдар, көбейту техникасы және басқа да күдікті заттар тәркіленіп, тиісті хаттамамен рәсімделді. Бұл – репрессия тек адамды ғана емес, оның мүлкін де бақылауға алу саясатын ұстанғанын білдіреді.

Бұйрықтың «Тергеу жүргізу тәртібі» бөлімінде әрбір тұтқындалған тұлғаға немесе бір топ азаматқа жеке тергеу ісі ашылатыны, және тергеу жеңілдетілген әрі жедел түрде жүргізілетіні

көрсетілген. Мұндай «жеңілдетілген» тәртіп – іс жүзінде кеңес құқықтық жүйесінің шынайы сот процессуалдық стандарттарын айналып өтіп, тергеуді тек саяси-әкімшілік тұрғыдан жүргізуге жол ашты.

Тергеу ісі аяқталғаннан кейін, іс арнайы үштікке жолданды. Үштіктің қарауына ұсынылатын материалдар тізімі нақты айқындалған. Олардың қатарында тұтқындау ордері, тінту хаттамасы мен тәркіленген материалдар, жеке құжаттар, анкеталық мәліметтер, агентуралық және есептік материалдар, тергеу хаттамасы мен қысқаша айыптау қорытындысы болды. Бұл материалдар кейде бір-ақ беттен тұратын қысқаша сипаттама ретінде дайындалды. Мұндай қарапайымдылық – кеңестік жүйенің әділ сот процесінен қаншалықты алыс кеткенін көрсетеді.

№ 00447 бұйрықтың «Үштіктерді ұйымдастыру және олардың жұмысы» бөлімінде әр облыстағы үштіктердің нақты құрамы бекітілген. Қазақ КСР аясында әрбір облыс бойынша НКВД өкілі төрағалық ететін үштікке екі мүшеден тұратын қосымша тұлғалар енгізілген. Бұл құрам – саяси және құқықтық шешім қабылдаудың жалғыз орталығы болды. Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысында үштіктің төрағасы Панов болса, мүшелері – Степанов және Сегізбаев. Оңтүстік Қазақстан облысында – төраға Пинтель, мүшелері – Досов пен Случак. Осындай үлгімен Ақтөбе, Шығыс Қазақстан, Қостанай, Қарағанды, Батыс Қазақстан және Алматы облыстарындағы үштіктер де арнайы тағайындалған.

Үштік құрамына кірмесе де, облыстық немесе республикалық прокурорлардың отырысқа қатысуына рұқсат етілген. Алайда бұл қатысу – тек кеңес беруші сипатта болды және прокурор шешім қабылдауға ықпал ете алмайтын. Бұл – репрессия процесінің таза әкімшілік сипат алғанының, заңдылық қағидаттарының шетке ысырылғанының белгісі.

Әрбір отырыстың нәтижесі хаттама түрінде ресімделіп, онда әрбір адамға қатысты үкім нақты көрсетілді. Бұл хаттама жедел топ басшысына жіберіліп, ол үкімді орындауға жауапты болды. Ал тергеу істеріне сотталған тұлға туралы хаттамадан арнайы үзінді тіркелді.

Бұйрықтың «Үкімдерді орындау тәртібі» бөлімінде көрсетілгендей, барлық үкімдер – үштіктердің төрағаларының тікелей нұсқауымен жүзеге асырылуы тиіс болды. Бұл лауазым иелері қатарында республикалық НКВД халық комиссарлары мен облыстық басқарма бастықтары болды. Үкімнің орындалуына негіз ретінде екі құжат пайдаланылды: үштік отырысының хаттамасынан алынған куәландырылған үзінді және арнайы жазбаша нұсқау. Бұл екі құжат – сотсыз, жария процеске түспеген, ешбір апелляцияға жатпайтын үкімнің жалғыз тірегі еді.

Бірінші санат бойынша – яғни ату жазасына кесілген азаматтарға қатысты үкімдер – құпия түрде, нақты орын мен уақытты жарияламай жүзеге асырылды. Бұл тіпті репрессияланған тұлғаның отбасы, туған-туысы, кейде тіпті өзі де нақты қай күні атылатынын білмей кеткенін білдіреді. Үкім орындалған соң, тиісті құжаттар жеке тергеу ісіне жапсырылған арнайы конвертке тіркеліп, іс жабылатын.

Екінші санаттағы азаматтар – 8 жылдан 10 жылға дейін еңбекпен түзеу лагерлеріне сотталғандар – НКВД-ның ГУЛАГ жүйесі арқылы жіберілді. Бұл үшін арнайы жолдамалар негізге алынды. ГУЛАГ – кеңестік концентрациялық лагерьлердің жалпы жүйесі, яғни сталиндік репрессияның физикалық орындалу кеңістігі – осы лагерьлер болды. Миллиондаған адам осы жүйе аясында сотталды, ауыр еңбекке жегілді немесе өмірінен айырылды.

«Операцияны басқаруды ұйымдастыру және есептілік» бөлім – кең көлемді репрессиялық науқанның тек құқықтық немесе идеологиялық емес, сондай-ақ әскери-әкімшілік басқару объектісі ретінде де қабылданғанын көрсетеді. Бұл бөлімде операцияны тікелей басқару КСРО НКВД басшысы Ежовтың орынбасары, армия корпусының комиссары Фриновскийге жүктелгені атап көрсетіледі. Фриновский басшылық ететін арнайы жедел топ – бүкіл одақ көлемінде жаппай қуғын-сүргіннің ұйымдастырушылық өзегіне айналды.

Операция аясында барлық үкімдерге қатысты №1 үлгідегі есеп карточкалары мен үштіктер хаттамалары дереу НКВД Мемлекеттік қауіпсіздік бас басқармасының 8-бөліміне жолдануға тиіс болды. Әсіресе бірінші санат бойынша сотталғандар жөнінде – барлық құжаттар мен тергеу істері қосымша тіркелді. Бұл – әрбір өлім жазасына кесілген адамның ісі орталықтан мұқият қадағаланып, бюрократиялық архивте нақты есеппен сақталғанын дәлелдейді.

Операция нәтижелері жөнінде барлық республикалар мен облыстар орталыққа нақты уақыт аралығында – ай сайын 1, 5, 10, 15, 20 және 25 күндері – қысқаша телеграмма және пошта арқылы толық мазмұнды баяндама жіберуге міндеттелді. Бұл – қуғын-сүргін процесінің автоматтандырылған есеп жүйесіне негізделіп жүргізілгенін көрсетеді [«Через трупы врага на благо народа», 2010: 99-115].

№00447 бұйрықтың тек бір реттік саяси науқан емес, тоталитарлық жүйенің толық институционалдық моделіне айналғанын айқын бейнелейді. Репрессияның тек шешім қабылдау немесе тұтқындау кезеңі ғана емес, оны орындау, құжаттау және орталыққа есеп беру процестері де толық жүйелендірілген. Бұл – кеңес одағындағы «құқықтың» формалды сипат алып, биліктің абсолюттік бақылау құралына айналғанын растайды.

НКВД аппараты тек күштік құрылым емес, сондай-ақ деректер жинаушы, өңдеуші және орталыққа бағынатын әкімшілік-мемлекеттік құрылым ретінде жұмыс істеді. Адам тағдыры – сандар мен кестелерге, жоспар мен квоталарға айналды. Репрессия – саяси тәртіпті сақтаудың құралы ретінде емес, мемлекеттің басқару тетігіне айналды.

Қазақ КСР аумағында жүргізілген операция барысында: 1-санат бойынша (жазалауға жататындар): 9500 адам; 2-санат бойынша (лагерьлерге жіберілетіндер): 13 804 адам сотталған.

Сотталғандардың басым бөлігі УГБ (Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасы) тарапынан кеңеске қарсы ұйымдарға, топтарға немесе жеке антисоветтік элементтерге қатысты істер бойынша тұтқындалған. Бұл контингенттің саны – 20 059 адамға жеткен. Олардың 8662-сі 1-санат бойынша жазаланған.

Милиция тарапынан тергеліп, тұтқындалған 2745 адамның 838-і 1-санат бойынша ату жазасына кесілген. Осы арқылы операция екі бағытта – УГБ желісі бойынша саяси айыпталушылар және милиция арқылы қылмыстық элементтерге бағытталғаны байқалады.

Операция барысында кеңеске қарсы әрекет еткен немесе ондай әрекетке қатысы бар делінген ұйымдар мен топтар әшкереленіп, жойылғаны баяндалады. Кеңестік баяндамада аса қауіпті ұйым ретінде пантүркістік, панисламистік және ұлтшыл сипаттағы террористік-диверсиялық құрылымдар көрсетілген.

Кеңестік тергеу мәліметтері бойынша, бұл ұйымдардың тамыры Түркістан өлкесіндегі 1917–1919 жылдар аралығындағы пантүркістік қозғалыстар мен «Алаш Орда» қызметімен байланысты. Алаш зиялылары Рысқұлов, Қожанов, Нұрмақов, Құлымбетов, Жүргенов сияқты қайраткерлерге «кеңестік аппаратқа еніп, партия мен үкімет құрылымдарына ықпал ету арқылы ұлтшыл-әлеуметтік жат элементтерді билікке әкелді» деген айып тағылды.

1927–1928 жылдардан бастап бұл ұйым Троцкийдің ықпалымен қайта жанданып, қарулы төңкеріс арқылы Кеңес үкіметін құлатуға, Қазақстанды Одақ құрамынан бөліп алуға және буржуазиялық үлгідегі ұлттық мемлекет құруға бағытталған делінді. Олардың іс-әрекеті феодалдардың мүлкін тәркілеу, ұжымдастыру, байларды тап ретінде жою науқандарын пайдалану арқылы бұқараны Кеңес өкіметіне қарсы қою, аймақтық көтерілістер ұйымдастыру сияқты тәсілдермен сипатталды.

1932–1938 жылдары бұл ұйымның кеңестік «оңшылдар блогымен» байланыс орнатқаны, диверсиялық және тыңшылық қызметтер атқарғаны, ал болашақта жапон империализміне сүйеніп, Қазақстанда автономиялық буржуазиялық мемлекет құруды көздегені туралы айыптаулар тіркелген.

Кеңеске қарсы ұйымдарға қатысы бар делінген 4297 адам тұтқындалған. Олардың 2062-сі 1-санат бойынша ату жазасына кесілген. Осы топтың ішінен 3151 адам тергеу барысында кеңеске қарсы әрекеттерін мойындаған және өзгелердің үстінен көрсетпе берген. Мұндай мәжбүрлі мойындаулар сталиндік тергеу тәсілдерінің репрессивті табиғатын көрсетеді.

Жалпы кеңеске қарсы ұйымдар бойынша: сотталған – 9306 адам; оның ішінде 1-санат бойынша – 4996 адам.

Осы сандардың өзі бұл операцияның мақсатты түрде ұлтшылдықпен, саяси оппозициямен және әлеуметтік тұрғыдан «сенімсіз» элементтермен күреске бағытталғанын айғақтайды. Сонымен қатар, бұл көрсеткіштер кеңестік қуғын-сүргіннің тек идеологиялық емес, әлеуметтік тазарту сипаты болғанын да көрсетеді.

1937 жылғы № 00447 бұйрығына сәйкес жүргізілген операциялар аясында Алматы облысының Ұйғыр, Жаркент, Шелек және Қордай аудандарында ұйғыр және дүнген халықтарының өкілдерінен құралған кеңеске қарсы ұйымдар әшкереленіп, жойылғаны туралы баяндалған. Кеңестік қауіпсіздік құрылымдары бұл ұйымдарды Алашшыл және кеңеске қарсы қазақ ұлтшыл ұйымдарымен байланыста болған деп сипаттады.

Ұйғыр ұлтшыл ұйымының басында белгілі ұйғыр қайраткерлері ретінде Розыбакиев пен Сүлейменов аталған. Ал дүнген ұйымы Масанчи басшылығындағы құрылым ретінде көрсетілген. Бұл ұйымдардың әрекеттері шекаралық аудандарда жүргізілген және Қытай Халық Республикасының батыс аймақтарымен байланыста болған деп баяндалды. Сонымен қатар, кеңестік құжаттарда бұл

ұйымдар жапон барлау қызметінің агентурасымен байланыста, шпиондық, көтерілісшіл және диверсиялық сипаттағы әрекеттермен айналысты деген айып тағылған.

Ұйғыр ұйымы бойынша 117 адам тұтқындалып, «үштікпен» сотталған, оның ішінде – 65 адам – 1-санат бойынша, яғни ату жазасына кесілген.

Дүнген ұйымы бойынша 55 адам сотталған, оның ішінде – 38 адам – 1-санатпен жазаланған.

Жалпы екі ұйым бойынша 172 адам «үштік» арқылы сотталып, 103 адам 1-санат бойынша ату жазасына кесілді.

Бұл деректер ұлтшылдық сипаттағы ұйымдарды жоюды кеңестік биліктің идеологиялық тұрғыдан ғана емес, этносаралық қатынастарды бақылау құралы ретінде де пайдаланғанын көрсетеді.

Кеңестік есептерге сәйкес, 1937–1938 жылдары антисоветтік, ұлтшылдық және панисламистік сипаттағы ұйым да жойылған. Бұл ұйым негізінен Оңтүстік Қазақстан, Ақтөбе, Алматы және Батыс Қазақстан облыстарында кеңінен таралған. Оның құрамында молдалар, ишандар, жартылай феодалдар, байлар мен өзге де дәстүрлі элиталық топтардың өкілдері болған.

Алғашқыда бұл құрылым пантүркістік ұйымның тармағы ретінде әрекет еткенімен, кейіннен бірігіп, діни-ұлтшыл сипаттағы жасырын құрылымға айналған. Кеңестік баяндамаларда ұйым жетекшілері Уфадағы мұсылмандардың орталық діни басқармасы арқылы жапон барлау агенттерімен байланыс орнатты деп сипатталған. Ұйымның жетекшілерінің бірі ретінде Тардеиманов есімі аталады.

Бұл ұйым бойынша: 1363 адам тұтқындалып, «үштік» арқылы сотталған; оның ішінде 829 адам 1-санатпен ату жазасына кесілген; 771 адам тергеу барысында кінәсін мойындап, ұйымға қатысы барын растаған.

Ұйымның кең таралуы және діни элитаның белсенділігі кеңестік биліктің дінге қарсы ұстанымын күшейтіп, мұндай құрылымдарды толық жоюға бағытталған репрессиялық әрекеттерді ақтауға себеп болды.

№ 00447 бұйрығы аясында кеңестік қауіпсіздік органдары Қазақстан аумағындағы казак ақгвардияшыл, кеңеске қарсы ұйымдарды әшкерелеп, жойды. Бұл ұйымдардың негізгі ошақтары ретінде Алтай, Павлодар, Орал, Солтүстік Қазақстан және Алматы өңірлері аталды.

Алтай казактарының көтерілісшіл-диверсиялық ұйымы кеңестік баяндамаларда ерекше қауіпті құрылым ретінде сипатталған. Ұйым құрамында бұрынғы казак офицерлері, атамандар және шетелмен байланысы бар эмигранттар болған. Кеңес деректеріне сәйкес, ұйымның шетелдік ақгвардияшыл орталықтармен, соның ішінде жапон барлау қызметімен (Шарасум қаласы арқылы) байланыста болғаны айтылған.

Бұл ұйым бойынша 908 адам сотталып, 455 адам – 1-санатпен жазаланған. Сотталғандардың құрамы: 779 – кулак; 247 – бұрынғы ақгвардияшылар; 365 – көтерілісшілер; 49 – шетелден қайтқан эмигранттар; 476 – бұрын сотталғандар. Ұйым құрамында 44 кеңеске қарсы топ әрекет еткені тіркелген.

Павлодар өңірінде 16 топ әшкереленіп, 231 адам сотталып, оның 111-і 1-санатпен жазаланған. Топтың басында бұрынғы казак офицерлері – Тычинский, Ярков, Жариков және Некрасов тұрған. Бұл топ шетелде жүрген Евдокимовпен байланыс орнатқан.

Қарағанды облысында атаман Ефремов пен офицер Ермолаев басқарған ұйым әрекет етіп, 160 адам сотталған, олардың 137-сі 1-санатпен жазаланған. Бұл топтың бір ерекшелігі – оның мүшелері (28 адам) Қарағанды шахталарында жұмыс істеп жүріп, астыртын ұйымдық қызмет жүргізді деген айып тағылған.

1937–1938 жылдары Солтүстік Қазақстан, Алматы, Батыс Қазақстан және Қарағанды өңірлерінде белсенді әрекет еткен казак ақгвардияшыл ұйымдары кеңестік репрессиялық құрылымдар тарапынан аса қауіпті контрреволюциялық күштер ретінде сипатталды. Бұл ұйымдар бұрынғы казак офицерлерінің, жер аударылған эмигранттардың, кулак элементтерінің және көтерілісшілердің қатысуымен құрылған.

Солтүстік Қазақстан облысы аумағында сібірлік казактар шоғырланған 8 ауданды қамтыған, құрамында 16 топ болған ұйым анықталды. Басшылары ретінде эмигрант Леонтьев, атаман Иванов және кулак Артемьев аталған. Бұл ұйым бойынша 113 адам тұтқындалып, оның 100-і 1-санат бойынша жазаланған.

Алматы облысындағы казак ұйымы – Қытаймен шекаралас бес ауданға таралған, 14 кеңеске қарсы топтан тұрған құрылым болды. Ұйымды бұрынғы ақгвардияшылар Вяткин, Полторацкий,

Кмелев, Лоскутов және Корякин басқарған. Бұл ұйым бойынша 276 адам тұтқындалып, оның ішінде 176 адам 1-санатпен сотталған.

Батыс Қазақстан облысында Урал казактары негізінде құрылған ұйым 9 топтан тұрып, Болгариядан келген эмигранттар арқылы ұйымдастырылған. Олардың басты мақсаты – аймақта қарулы көтеріліс ұйымдастыру еді. Бұл ұйым бойынша 91 адам сотталып, оның 43-і 1-санатпен жазаланған.

Қазақстандағы казак ақгвардияшыл ұйымдар бойынша жалпы: сотталғандар – 1789 адам. Оның ішінде 1114 адам 1-санатпен (ату жазасына) тартылған.

Бұл деректер сталиндік саяси репрессияның тек ұлттық немесе әлеуметтік сипатта емес, сонымен қатар тарихи-сословиелік топтарға – бұрынғы әскери-аристократиялық қауымдастықтарға бағытталғанын айғақтайды.

Шығыс Қазақстан облысында неміс халқы тығыз орналасқан аймақтарда неміс-фашистік сипаттағы астыртын ұйым жойылған. Кеңестік баяндамаларда бұл құрылым фашистік Германиямен байланыста болған, әскери диверсиялық және тыңшылық әрекеттер жүргізген деп көрсетілген. Бұл ұйым бойынша 291 адам тұтқындалып, оның 124-і – 1-санат бойынша жазаланған. Кеңестік билік бұл ұйымды алдағы соғыс жағдайында ішкі тұрақсыздық тудыратын стратегиялық қауіп ретінде бағалаған.

Кеңестік жазалаушы саясаттың негізгі нысандарының бірі – кулак топтары мен бұрынғы көтерілісшілер болды. Оңтүстік және Шығыс Қазақстан облыстарында екі ірі кулак ұйымы анықталған: Біріншісі – 102 адамнан; Екіншісі – 212 адамнан тұрған. Бұл ұйым бойынша жалпы сотталғандар – 314 адам, оның ішінде 166 адам – 1-санатпен атылған.

Бұл топтар кеңес үкіметіне қарсы әрекеттері үшін және «әлеуметтік қауіпті» ретінде бағаланып, жазаланған.

Қазақстан аумағында православ шіркеуі мен протестанттық бағыттағы сектанттық ұйымдардың кең ауқымды желісі жұмыс істеген. Кеңестік органдар бұл құрылымдарды кеңеске қарсы идеологиялық, террорлық және шпиондық әрекеттермен айналысты деп айыптады. Бұл ұйым бойынша жалпы сотталғандар саны – 1189 адам, олардың 975-і – 1-санатпен ату жазасына кесілген.

Сотталғандардың әлеуметтік-қызметтік құрамы төмендегідей: 5 митрополит; 18 епископ; 345 діни қызметкер (поптар); 99 монах, 333 кулак-шіркеу белсендісі; 126 сектант уағыздаушы; 263 кулак-сектант.

Аталған ұйымдар мен топтар Алматы, Шымкент, Қызылорда, Семей, Жетісу, Қостанай өңірлерінде әрекет еткен. Адвентистер, субботниктер және баптистер сынды діни ағымдардың өкілдері кеңестік жүйеге қарсы «құпия насихат жүргізіп, халықты социалистік құрылымнан бас тартуға үндегені» үшін қудаланған.

1937–1938 жылдары сталиндік репрессиялық саясаттың шарықтау шегінде Қазақстанның өндірістік құрылымдары да «кеңеске қарсы әрекет етуші қауіпті элементтер» ретінде жаппай қудалауға ұшырады. Кеңестік қауіпсіздік органдарының баяндамаларында өнеркәсіп нысандарының ішінде троцкийшіл-неміс-фашистік ұйымдардың әрекет еткені көрсетіліп, олардың диверсиялық, шпиондық және өндірісті әдейі бұлдіру жолымен социалистік құрылысты әлсіретуге бағытталғаны айтылады.

Қарағанды көмір өнеркәсібінде анықталған ұйым Пятаковтың нұсқауымен құрылып, Хшкин, Куперман және Федорович сынды тұлғалар басқарған. Кеңестік қауіпсіздік органдары бұл ұйымды неміс-фашистік шпиондық және троцкийшіл орталықтармен байланысы бар деп сипаттайды. Ұйым бойынша 233 адам тұтқындалып, «үштікпен» сотталған.

Қазақстанның қорғасын, мыс және мырыш өндірісінде де кеңеске қарсы бағыттағы астыртын ұйымдар жұмыс істеген. Шымкент, Ащысай, Риддер, Зырян және Қарсақпайдағы өндіріс орындары мен комбинаттарда белсенділік танытқан ұйымның басында КСРО Мемлекеттік жоспарлау комитетінің төрағасы Кельмансон тұрған. Бұл ұйым бойынша 397 адам сотталған.

Балқаштағы мыс қорыту зауытының құрылысы кезінде тіркелген диверсиялық әрекеттер өндірісті тоқтатуға, ақау тудыруға бағытталған. Бұл ұйымды құрылыс басшысы Иванов басқарған. Сотталғандар саны – 205 адам.

Қаззолото, Жетіғаразолото, Майқайыңзолото және Алтайзолото трестері бойынша жұмыс істеген астыртын ұйымға 298 адам қатысып, барлығы кеңеске қарсы әрекеттері үшін сотталған.

Арал балық шаруашылығы (Аралгосрыбтрест) мен басқа да азық-түлік өндірісімен айналысатын мекемелерде троцкийшіл ұйымдар жұмыс істеген. Бұл салада 187 адам, оның ішінде 62

адам Арал өңірінен, «үштікпен» сотталған. Жалпы есеп бойынша, Қазақстан өнеркәсіп саласындағы кеңеске қарсы астыртын ұйымдарға қатысты: 2155 адам сотталған; оның 1008-і 1-санатпен ату жазасына кесілген.

Сондай-ақ 1219 астыртын топ жойылған, олардың көпшілігі көтерілісшіл және диверсиялық сипатта болған.

1930-жылдардың соңында Кеңес Одағында «халық жауларын» жою шаралары тек ішкі саяси-әлеуметтік топтармен шектелмей, бұрынғы саяси партиялардың қалдықтарына да бағытталды. Қазақстан аумағында әрекет еткен саяси бағыттағы құрылымдарға эсерлер, сионистер, дашнактар, грузмектер және олардың жергілікті мүшелері жатқызылды.

Эсерлік ұйым кеңестік құжаттарда Гоц басшылық еткен құрылым ретінде аталған. Бұл ұйым кеңестік билікке қарсы саяси-идеологиялық күрес жүргізіп, жұмысшылар мен шаруалар арасында кеңеске қарсы үгіт-насихат таратқаны үшін айыпталған. Бұл бағытта жалпы 469 адам тұтқындалып, оның ішінде 343 адам «үштікпен» сотталған, ал 227 адам – 1-санатпен (ату жазасына) кесілген.

Бұл құрылымдардың құрамына көбіне бұрынғы оппозициялық партиялардың мүшелері, ауқатты саудагерлер, зиялылар мен шеттен оралған эмигранттар тартылған деп сипатталады. Олардың барлығы «кеңестік тәртіпке қарсы келетін контрреволюциялық және ұлтшылдық пиғылдағы тұлғалар» ретінде қарастырылды.

№00447 бұйрығын іске асыру аясында кеңестік қауіпсіздік органдарының назары шетелдік этностар мен арнайы қоныстанушыларға да ауғаны байқалады. Құжаттарда Украина, Белоруссия, Ленинград облысынан Қазақстан аумағына жер аударылған поляк, неміс және басқа да ұлт өкілдері арасынан кеңеске қарсы белсенділер анықталғаны көрсетілген. Бұл топтар күдік тудыратын әлеуметтік-саяси контингент ретінде арнайы бақылауға алынған. Нәтижесінде 1135 адам тұтқындалып, «үштікпен» сотталған. Олардың ішінде айыптаулар көбіне шпиондық, фашистік және ұлтшылдық қызмет түрлерімен байланысты болған.

Ұйымдарға мүше емес, бірақ саяси тұрғыдан күдікті саналатын, жеке әрекет еткен тұлғаларға да репрессия жүргізілген. Бұл категорияға жатқызылған тұлғалар – негізінен Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасы (УГБ) желісі арқылы қадағалауға түскен, бірақ топтық байланыстары анықталмаған азаматтар. Бұл бағыт бойынша 7018 адам сотталған. Оның ішінде 1897 адам 1- санатпен ату жазасына кесілген.

Бұл көрсеткіш жеке тұлғаларға да сталиндік қуғын-сүргіннің соншалықты ауқымды түрде бағытталғанын дәлелдейді.

Кеңестік экономиканың маңызды стратегиялық саласы саналатын теміржол көлігі де саяси тазалаулардан тыс қалмады. Теміржол тораптарында еңбек еткен мамандардың арасында да жеке тұлғалар негізінде қылмыстық істер қозғалып, олардың көпшілігі кеңеске қарсы әрекеттерге қатысы бар деген желеумен тұтқындалған. Барлығы 712 адам сотталып, жауапкершілікке тартылған. Бұл салада да «диверсия», «пойыз қозғалысын бұзу», «үгіт-насихат тарату» секілді айыптар жиі қолданылған.

Қазақстанның геосаяси тұрғыдан маңызды саналатын шекаралық өңірлері – Зайсан, Катонқарағай, Жаркент, Мақаншы, Нарынқол сияқты аудандарда арнайы «тазарту» операциялары жүргізілген. Кеңестік қауіпсіздік органдары бұл аудандарды шетелдік идеологияның ықпалына бейім, жау агентурасы шоғырланған аймақтар ретінде қарастырған. Шығыс Қазақстан облысының кейбір аудандарында бір аудан бойынша 300 адамға дейін, Алматы облысының шекаралық аудандарында әрқайсысында шамамен 170 адам сотталған.

Бұл көрсеткіштер аталмыш аймақтардың ерекше бақылауда болғанын, әрі ұлттық-этностық сипаттағы қуғын-сүргіндердің кең ауқымда жүзеге асқанын аңғартады.

1937 жылғы шілде-қараша айларында жүргізілген операция аяқталғаннан кейін, қуғын-сүргін әрекеттері тоқтатылған жоқ. №00447 бұйрығына сәйкес «үштіктердің» жұмысы ресми түрде аяқталғанымен, мемлекеттік қауіпсіздік басқармасы (УГБ) аппараты жаңа тұлғалар мен топтарды анықтау, бұрын қамауға алынбаған элементтерді тергеу ісін жалғастырған. Осылайша қуғын-сүргін саясаты 1938 жылға дейін созылып, заңдық және құқықтық рәсімдеулермен (формалды түрде) жүзеге асырылып отырған.

1938 жылғы 8 қаңтарда Алматы қаласында бекітілген қорытынды баяндамаға Қаз КСР Ішкі істер халық комиссарының орынбасары, мемлекеттік қауіпсіздік майоры Володзько қол қойған. Бұл құжат Қазақстандағы сталиндік террордың экономикалық, ұлттық, діни, саяси және әлеуметтік кеңістіктің барлық саласын қамтығанын дәлелдейтін ресми әрі толық қорытынды болып табылады.

[Материалы государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, 2022: 380-385].

Қорытынды. 1937–1938 жылдардағы сталиндік репрессиялар Кеңес Одағында орнаған тоталитарлық жүйенің шарықтау шегін көрсетті. №00447 бұйрығына сәйкес жүргізілген кең көлемдегі операциялар Қазақстан аумағында саяси, ұлттық, діни, әлеуметтік және кәсіби сипаттағы тазарту шараларымен ерекшеленді. Бұл қуғын-сүргіндер кеңеске қарсы деп танылған ұйымдарды, жеке тұлғаларды, этностарды, өндіріс құрылымдарын және діни бірлестіктерді нысанаға алды. Қуғындалғандардың ішінде ұлт зиялылары, діни көшбасшылар, өндіріс мамандары, шаруалар, діни секталар өкілдері мен казак ұйымдарының мүшелері болды.

Операцияның ең қасіретті көрінісі – қазақтың ұлт-азаттық қозғалысын басқарған, рухани-мәдени және саяси элитасын құраған Алаш қайраткерлерінің толық дерлік жойылуы болды. Көптеген мемлекет қайраткерлері мен ағартушылар «ұлтшыл-фашист», «пантүркист» деген желеумен ату жазасына кесілді немесе ГУЛАГ лагерлеріне жіберілді. Бұл қуғын-сүргін ұлттың саяси жады мен интеллигенциясына бағытталған соққы болды.

Сондай-ақ, Ұйғыр және Дүнген ұлттық ұйымдары, православтық және протестанттық діни құрылымдар, неміс-фашистік астыртын топтар да қуғын-сүргінге ұшырап, Кеңес Одағының ішкі ұлттық саясаты мен діни төзімсіздігінің көрінісіне айналды. Аса ірі өндіріс ошақтары – Қарағанды көмір бассейні, Балқаш мыс қорыту зауыты, Шымкент қорғасын зауыты секілді стратегиялық маңызы бар кәсіпорындардағы инженерлік-техникалық мамандар да «диверсия», «шпиондық әрекет» айыптарымен жаппай ұсталды. Теміржол, азық-түлік, алтын өндіру салаларында да «қасақана бүлдіру» сынды айыптармен ондаған адам атылды.

Қуғын-сүргіннің тағы бір ерекшелігі – жаппай жазалау науқандары тек ұйымдарға емес, сонымен бірге ешқандай ұйымға қатысы болмаған, бірақ саяси сенімсіздікке ұшыраған жекелеген адамдарға да бағытталды. Бұл жеке адам тағдырының жүйелі репрессия механизмінде қаншалықты дәрменсіз екенін көрсетеді. Жазаланғандар арасында мұғалімдер, диқандар, қарапайым жұмысшылар, жастар мен қарттар да болған.

Қорыта айтқанда, № 00447 бұйрығына сәйкес жүргізілген репрессиялық шаралар – сталиндік жүйенің қылмысты сипатын айқындайтын нақты тарихи құжаттық дәлел. Ол өз заманының трагедиясын ғана емес, бүгінгі ұрпаққа өткеннің сабақтарын саралауға мүмкіндік беретін естелік. Бұл зұлмат кезеңді толық зерттеу мен саяси-құқықтық тұрғыдан бағалау – қазіргі заманғы тарихи ғылым мен ұлттық жадымыздың маңызды міндеті болып қала береді.

Әдебиеттер

Аблажей, Жанбосинова, 2024 – *Аблажей Н.Н., Жанбосинова А.С.* «Массовые» операции НКВД 1937–1938 гг. в отношении уголовных и «деклассированных элементов» // Новейшая история России. 2024. Т. 14. № 1. С. 102–126.

Барсенков, Вдовин, 2010 – *Барсенков А.С., Вдовин А.И.* История России. 1917–2009. М.: Аспект Пресс, 2010. 640 с.

Иванов, 2006 – *Иванов Г.М.* История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Ин-т рос. истории РАН. М: Наука, 2006. 438 с.

Конквест, 1991 – *Конквест Р.* Большой террор. Книга 1. Пер. с англ. Л. Владимирова. Издательство: Ракстникс, 1991. 416 с.

Қойгелдиев, 2009 – *Қойгелдиев М.Қ.* Сталинизм и репрессии в Казахстане (1920–1940-х годов). Алматы: Жалын, 2009. 448 с.

Қозыбаев, 1998 – *Қозыбаев М.Қ.* Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. Алматы: Ғылым, 1998. 344 б.

Қожакеев, 1999 – *Қожакеев Т.* Қым-қуат іздер: Оқу құралы. Алматы: Санат, 1999. 400 б.

Материалы государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, 2022
Материалы государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 1. Нур-Султан, 2022. 622 с.

Нурбетова, 2003 – *Нурбетова Г.* История «Красного террора» в Казахстане (20–30-е гг. XX в.). Алматы: Ғылым, 2003. 120 с.

Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг., 1998 – *Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.*: Сборник документов. Алматы: Санат, 1998. 336 с.

Хлевнюк, 2015 – *Хлевнюк О.В.* Сталин. Жизнь одного вождя. М.: Corpus / АСТ, 2015. 464 с. (2-е изд. на русском языке РОССПЭН, 2015).

«Через трупы врага на благо народа», 2010 – «Через трупы врага на благо народа». «Кулацкая операция» в Украинской ССР 1937–1941 гг. Т. 1: 1937 г. М.: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина»: Германский исторический институт в Москве, 2010. 743 с.

Юнге и др., 2009 – Юнге М., Бонвеч Б., Биннер Р. Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447. 2-е изд. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина; Германский исторический институт в Москве, 2009. 927 с.

Юнге и др., 2008 – Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора: История операции по приказу НКВД №00447. М.: Новый Хронограф, 2008. 784 с.

Эльбүздукаева, 2015 – Эльбүздукаева Т.У. Реализация приказа НКВД СССР № 00447 в Чечено-Ингушетии в 1937-1938 гг. // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 2-2. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=23107>.

References

Ablazhej, Zhanbosinova, 2024 – Ablazhej N.N., Zhanbosinova A.S. «Massovye» operacii NKVD 1937–1938 gg. v otnoshenii ugolovnyh i «deklassirovannyh jelementov» [The 'mass' NKVD operations of 1937–1938 against criminal and 'declassified elements']. *Novejshaja istorija Rossii*. 2024. T. 14. № 1. Pp.102–126. [in Russian]

Barsenkov, Vdovin, 2010 – Barsenkov A.S., Vdovin A.I. *Istorija Rossii*. 1917–2009 [History of Russia. 1917–2009]. М.: Aspekt Press, 2010. 640 p. [in Russian]

Ivanov, 2006 – Ivanov G.M. *Istorija GULAGa, 1918–1958: social'no-jekonomicheskij i politiko-pravovoj aspekty* [The History of the GULAG, 1918–1958: Socio-Economic and Political-Legal Aspects]. In: *t. ro. istorii RAN*. М.: Nauka, 2006. 438 p. [in Russian]

Konkvest, 1991 – Konkvest R. *Bol'shoj terror*. Kniga 1. Per. s angl. L. Vladimirova [The Great Terror: Stalin's Purges of the 1930s.]. Izdatel'stvo: Rakstnieks, 1991. 416 p. [in Russian]

Kojgeldiev, 2009 – Kojgeldiev M.Қ. *Stalinizm i repressii v Kazahstane (1920–1940-h godov)* [Stalinism and Repressions in Kazakhstan (1920s–1940s)]. Almaty: Zhaly, 2009. 448 p. [in Kazakh]

Kozybaev, 1998 – Kozybaev M.Қ. *Tarih zerdesi (Zamana asuy)*. 1-kitap [Historical Memory (The Passage of Time). Book 1.]. Almaty: Gylym, 1998. 344 b. [in Kazakh]

Kozhakeev, 1999 – Kozhakeev T. *Kym-kuat izder: Oqu kuraly* [Traces of Life's Hustle: A Textbook]. Almaty: Sanat, 1999. 400 p. [in Kazakh]

Materialy gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij, 2022 – *Materialy gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20–50 gody XX veka)* [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (1920s–1950s)]. T.1. Nur-Sultan, 2022. 622 p. [in Kazakh]

Nurbetova, 2003 – Nurbetova G. *Istorija «Krasnogo terrora» v Kazahstane (20–30-e gg. XX v.)* [The History of the “Red Terror” in Kazakhstan (1920s–1930s)]. Almaty: Fylym, 2003. 120 p. [in Kazakh]

Politicheskie repressii v Kazahstane v 1937–1938 gg., 1998 – *Politicheskie repressii v Kazahstane v 1937–1938 gg.: Sbornik dokumentov* [Political Repressions in Kazakhstan in 1937–1938: Collection of Documents]. Almaty: Sanat, 1998. 336 p. [in Kazakh]

Hlevnjuk, 2015 – Hlevnjuk O.V. *Stalin. Zhizn' odnogo vozhdja* [Stalin: Life of One Leader]. М.: Sorrus. AST, 2015. 464 p. (2-е изд. на русском языке ROSSPJeN, 2015). [in Russian]

«Через трупы врага на благо народа», 2010 – «Через трупы врага на благо народа». «Кулацкая операция» в Украинской ССР 1937–1941 гг. Т. 1: 1937 г. [“Through the Enemy's Corpses for the Benefit of the People”. “The Kulak Operation” in the Ukrainian SSR, 1937–1941]. М.: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина»: Германский исторический институт в Москве, 2010. 743 p. [in Russian]

Junge i dr., 2009 – Junge M., Bonvech B., Binner R. *Stalinizm v sovetskoj provincii: 1937–1938 gg. Massovaja operacija na osnove prikaza №00447* [Stalinism in the Soviet Province: 1937–1938. The Mass Operation Based on Order № 00447]. 2-е изд. М.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина; Германский исторический институт в Москве, 2009. 927 p. [in Russian]

Junge i dr., 2008 – Junge M., Bordjugov G., Binner R. *Vertikal' bol'shogo terrora: Istorija operacii po prikazu NKVD №00447* [Vertikal' bol'shogo terrora: Istorija operacii po prikazu NKVD №00447]. М.: Novyj Hronograf, 2008. 784 p. [in Russian]

Jel'buzdukaeva, 2015 – Jel'buzdukaeva T.U. *Realizacija prikaza NKVD SSSR № 00447 v Checheno-Ingushetii v 1937-1938 gg.* [Implementation of NKVD Order № 00447 in Chechen-Ingushia in 1937–1938]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovanija*. 2015. № 2-2. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=23107>.

Published in the Kazakhstan
Otantarikhy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1245–
1259
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI / IRSTI 930.2

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1245-1259

КОММУНИСТИК ПАРТИЯ МЕН КЕҢЕСТІК МЕМЛЕКЕТТІЛІК: ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ЭВОЛЮЦИЯСЫ (ТАРИХИ АСПЕКТ)

Самат Аманкелдіұлы Есқалиев¹*, Жасулан Куанышевич Айтенов²

¹А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты,
(М.Жұмабаев көш., 4, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-6664-1738>, E-mail: Samat.Eskaliev@mail.ru

²А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты,
(М.Жұмабаев көш., 4, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

²Alikhan Bokeikhan University,
(Мәңгілік ел көш., 11, 070000, Семей, Қазақстан Республикасы)
Тарих магистрі
<https://orcid.org/0000-0002-6366-3528>, E-mail: i-10-off@bk.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025

© Есқалиев С.А., Айтенов Ж.К. 2025

Аңдатпа. *Аңдатпа.* Мақалада кеңестік мемлекеттіліктің және коммунистік партияның басшылығымен кеңестік саяси жүйенің қалыптасуы мен дамуы, әсіресе оның Қазақстандағы ерекшеліктері тарихи-сыни тұрғыда талданады. Тарихи әдебиеттердің молдығына қарамастан, бұл мәселе қазіргі кезеңде жан-жақты зерттеуді талап етеді, өйткені кеңестік дәуірдегі фактологиялық мұра партия саясатын біржақты дәріптеуге бағытталған. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеу кеңестік билік жүйесінің түпкілікті қалыптасуында партия мен мемлекет арасындағы шекараның жойылып, біртұтас партиялық-мемлекеттік басқару моделінің орнығу әдістерін, идеологиялық негіздерін, әкімшіл-әміршіл модельдің орнығу жолдарын объективті түрде зерделеуге бағытталған. Кеңестер формалды түрде биліктің жоғарғы органы болып танылғанымен, нақты саяси шешімдер тек Коммунистік партияның орталық құрылымдарында қабылданды. Бұл жағдай партия мен кеңес құрылымдарының функционалды кірігуін, сондай-ақ саяси монополияның орнығу үдерісін айғақтайды. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу барысында партияның кадрлық және идеологиялық саясаты, нормативтік-құқықтық тетіктер, орталықтандыру құралдары мен әміршіл-әкімшіл жүйенің институционалдық негіздері жан-жақты сипатталған. Авторлар кеңестік тарихнамадағы біржақты сипаттағы дереккөздерге, сондай-ақ отандық (Б. Аяған, Т. Омарбеков), ресейлік (Н.С. Симонов) және батыс (Р. Пайпс, К. Каутский) зерттеулерге сүйене отырып, сондай-ақ кеңестік тоталитарлық жүйенің тарихи-идеологиялық логикасын түсіндіре отырып, бұл тәжірибені посткеңестік кеңестік аясында жаңаша бағалауды ұсынады. *Нәтижелері.* Дискурстық талдау негізінде партия мен кеңес институттарының өзара әрекеті, билік вертикалінің қалыптасуы мен пролетариат диктатурасы

ұғымының мәні талданған. Зерттеу кеңестік жүйенің тарихи актандақтарын ашып, партия–мемлекет симбиозының тоталитаризмге апаратын құрылым болғанын дәлелдейді. *Қорытынды.* Зерттеу нәтижелері кеңестік дәуірді объективті бағалауға және посткеңестік кеңістіктегі саяси институттардың тарихи негіздерін ұғынуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: революция, большевиктер, Кеңес Одағы, коммунистік партия, Ленин, пролетариат диктатурасы, әкімшіл-әміршіл жүйе, теңдік, тапсыз қоғам.

Дәйексөз үшін: Ескалиев С.А., Айтенов Ж.К. Коммунистік партия мен кеңестік мемлекеттілік: тоталитарлық жүйенің институционалдық эволюциясы (тарихи аспект) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1245–1259-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1245-1259

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ И СОВЕТСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ТОТАЛИТАРНОЙ СИСТЕМЫ (ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

*Самат Амангельдинович Ескалиев*¹ *, *Жасулан Куанышевич Айтенов*²

¹Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова
(ул. М. Жумабаева, 4, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-6664-1738>, E-mail: Samat.Eskaliev@mail.ru

²Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова
(ул. М. Жумабаева, 4, 010000, Астана, Республика Казахстан)
²Alikhan Bokeikhan University, (ул. Мангилик ел, 11, 070000, Семей, Республика Казахстан)
Магистр истории
<https://orcid.org/0000-0002-6366-3528>, E-mail: i-10-off@bk.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Ескалиев С.А., Айтенов Ж.К. 2025

Аннотация. *Аннотация.* В статье проводится историко-критический анализ становления и развития советской государственности и политической системы под руководством Коммунистической партии, с особым акцентом на особенности этого процесса в Казахстане. Несмотря на обилие исторической литературы, данная проблема требует всестороннего переосмысления, так как фактологическое наследие советской эпохи носит односторонний, идеологизированный характер. *Цель и задачи.* Исследование направлено на объективное осмысление механизмов формирования партийно-государственной модели управления, стирания границ между партией и государством, идеологических основ и административно-командной модели власти. Хотя Советы формально считались высшими органами власти, реальные политические решения принимались исключительно в центральных структурах Коммунистической партии, что свидетельствует о функциональном слиянии партийных и государственных органов и процессе установления политической монополии. *Материалы и методы.* В статье подробно рассматриваются кадровая и идеологическая политика партии, нормативно-правовые инструменты и институциональные основы централизованного административного управления. Авторы опираются на отечественные (Б. Аяган, Т. Омарбеков), российские (Н.С. Симонов) и западные (Р. Пайпс, К. Каутский) исследования, а также на односторонние источники советской историографии, предлагая новое прочтение тоталитарного опыта в постсоветском контексте. *Результаты.* На основе дискурсивного анализа исследуется взаимодействие партийных и советских институтов, вертикаль власти и концепт диктатуры пролетариата. *Заключение.* Результаты исследования способствуют объективной оценке советского периода и осмыслению исторических основ политических институтов постсоветского пространства. **Ключевые слова:** революция, большевики, Советский Союз, Коммунистическая партия, Ленин, диктатура пролетариата, административно-командная система, равенство, бесклассовое общество.

Для цитирования: Ескалиев С.А., Айтенов Ж.К. Коммунистическая партия и советская государственность: институциональная эволюция тоталитарной системы (исторический аспект) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1245–1259. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1245-1259

THE COMMUNIST PARTY AND SOVIET STATEHOOD: THE INSTITUTIONAL EVOLUTION OF THE TOTALITARIAN SYSTEM (HISTORICAL ASPECT)

Samat Yeskaliyev¹, Zhassulan Aitenov²

¹A.K. Kusainov Eurasian Humanities Institute
(M. Zhumabayev St., 4, 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-6664-1738>, E-mail: Samat.Eskaliyev@mail.ru

²A.K. Kusainov Eurasian Humanities Institute
(M. Zhumabayev St., 4, 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
²Alikhan Bokeikhan University, (Mangilik el St, 11, 070000, Semey, Republic of Kazakhstan)
Master of History
<https://orcid.org/0000-0002-6366-3528>, E-mail: i-10-off@bk.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Eskaliyev S.A., Aitenov Zh.K. 2025

Abstract. *Introduction.* This article presents a historical-critical analysis of the formation and development of Soviet statehood and the political system under the leadership of the Communist Party, with particular attention to its specific features in Kazakhstan. Despite the abundance of historical literature, this topic still requires a comprehensive reassessment, as the factual legacy of the Soviet era largely reflects a one-sided glorification of party policy. *Purpose and objectives.* The research aims to objectively examine the mechanisms of establishing the party-state governance model, the elimination of boundaries between party and state structures, ideological foundations, and the formation of the administrative-command system. Although the Soviets were formally considered the highest authority, real political decisions were made exclusively within the central organs of the Communist Party. This reflects the functional merger of party and state structures and the process of establishing political monopoly. *Materials and methods.* The study comprehensively analyzes party personnel and ideological policies, regulatory mechanisms, tools of centralization, and the institutional foundations of the authoritarian system. The authors draw on domestic (B. Ayagan, T. Omarbekov), Russian (N.S. Simonov), and Western (R. Pipes, K. Kautsky) scholarship, as well as ideologically biased Soviet sources, to propose a new interpretation of totalitarian experience in the post-Soviet context. *Results.* Based on discourse analysis, the article examines the interaction between party and soviet institutions, the formation of vertical power, and the concept of the dictatorship of the proletariat. *Conclusion.* The findings contribute to an objective assessment of the Soviet era and help understand the historical foundations of political institutions in the post-Soviet space.

Keywords: Revolution, Bolshevik movement, Soviet Union, Communist Party, Lenin, dictatorship of the proletariat, administrative-command system, social equality, classless society.

For citation: Eskaliyev S.A., Aitenov Zh.K. The Communist Party and Soviet Statehood: The Institutional Evolution of the Totalitarian System (Historical Aspect) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 4. Pp. 1245–1259. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1245-1259

Кіріспе. Коммунистік партияның жетекшілігімен кеңестік құрылыстың қалыптасу және даму кезеңіне арналған тарихи әдебиеттердің көптігіне қарамастан, бұл мәселе қазіргі кезеңнің өзінде жан-жақты және тиянақты зерттеуді талап етеді. Әсіресе, кеңестік кезеңде жарияланған көп көлемді фактологиялық мұра – жетпіс жыл Коммунистік партияның нұсқауымен өз саясатын баламасыз дәріптеуге арналғандықтан, өткен оқиғалар тек біржақты, қоғамның дамуына ықпалы жоқ, талдаусыз берілген.

Соңғы уақытта кеңестік кезең тарихын бағалауда мемлекеттік құрылыс саясатының тек теріс қырларын көрсетуге бейім үрдіс байқалады. Алайда, тарихи шындықты толыққанды түсіну үшін кеңестік билік жүргізген саяси стратегиялардың әдістері мен түрлерін, сондай-ақ олардың жағымды және жағымсыз нәтижелерін объективті тұрғыда сараптау қажет. Кеңестер Одағында жетпіс жылға жуық уақыт бойы тарихта бұрын-соңды болмаған әлеуметтік-экономикалық жүйе қызмет етті. Утопистік ойшылдар белгілі бір тарихи кезеңде қоғамды әділетті түрде ұйымдастырудың негізі ретінде «теңдік», «қанауды жою» және «тапсыз қоғам құру» идеяларын алға тартты. Бұл идеялар өз кезегінде езілген бұқара халықтың үмітін бейнеледі. Кеңестік биліктің негізін қалаған коммунистік партия жетекшілері осы утопиялық тұжырымдамаларға сүйене отырып, бүкіл ел көлемінде жаңа үлгідегі мемлекеттік құрылым мен басқару тәжірибелерін қалыптастыруға ұмтылды. Сондықтан кеңестік тәжірибелерді талдау мен олардың іске асырылу механизмдерін зерделеу тек өткенді түсіну үшін ғана емес, сонымен қатар тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мен бүгінгі қоғамдық-саяси тұрақтылықты нығайту тұрғысынан да маңызды болып табылады.

Осы мақалада кеңестік саяси жүйенің институционалдық трансформациясы, партия-мемлекет симбиозының қалыптасу логикасы, пролетариат диктатурасы тұжырымдамасының идеологиялық негіздемелері, сондай-ақ әкімшіл-әміршіл басқару үлгісінің орнығу тетіктері кешенді түрде зерттеледі. Зерттеу кеңестік мемлекеттіліктің құрылу үдерісін посттоталитарлық және постколониалдық теориялық-методологиялық ұстанымдар негізінде қарастыруды мақсат етеді. Бұл тұрғыда кеңестік кезеңде үстем болған идеологиялық догмалар мен біржақты интерпретацияларға негізделген дереккөздер мен тарихнамалық зерттеулер сыни тұрғыдан қайта сарапталып, партиялық-саяси стратегиялар мен басқару үлгілерінің шынайы мазмұны мен құрылымдық ерекшеліктерін объективті пайымдауға ұмтылыс жасалады.

Зерттеу кеңестік жүйенің тарихи-идеологиялық легитимация тетіктерін, билік пен идеология арасындағы өзара тәуелділікті және саяси институттардың функциялық трансформациясын ұғынуға бағытталған. Мақалада қолданылған тәсілдер тарихи-салыстырмалы және дискурстық талдауға негізделіп, кеңестік кезеңдегі басқару тәжірибесін ғылыми рефлексиялау үшін заманауи теориялық құрылымдармен ұштасады. Әсіресе, Кеңестік билік формасының Қазақстан аумағына енгізілуі жергілікті халықтың тарихи, мәдени және саяси ерекшеліктерімен өзара күрделі қарым-қатынаста жүзеге асқан үдеріс болды. Кеңес үкіметінің ресми идеологиялық дискурсында биліктің «төменнен», яғни еңбекшілердің тікелей бастамасымен қалыптасуы туралы ұстаным жарияланғанымен, Қазақстан жағдайында бұл модель көбінесе «жоғарыдан» күштеп тану мен енгізу әдістері арқылы іске асты. Республиканың кеңістігінде большевиктік билікті қабылдау біркелкі жүрмей, аймақтарда стихиялық қарсылықтарға, көтерілістерге, саяси сенімсіздікке алып келді. Бұл кеңестік биліктің қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік құрылымдарына бейімделмеуінен, сондай-ақ орталықтың әкімшілік-әміршіл механизмдерді басым қолдануынан туындады.

Зерттеу барысында кеңестік мемлекеттіліктің Қазақстанда қалыптасу ерекшеліктерін талдау арқылы тоталитарлық жүйенің институционалдық негіздері мен партия-мемлекет симбиозының тарихи-идеологиялық түп-тамыры айқындалады. Сонымен қатар, кеңестік биліктің енгізілу тәсілдерінің отарлық сипатқа ие болуы және бұл жағдайдың билік легитимдігіне, әлеуметтік қолдауға, әрі қарайғы саяси трансформацияларға ықпалы сараланады.

Бұл мәселе бірнеше теориялық және әдіснамалық түйткілдермен ұштасып жатыр. Кеңестік жүйе ұзақ уақыт бойы «бірден-бір дұрыс модель» ретінде ұсынылғандықтан, балама интерпретацияларға жол берілмеді. Кеңестік тарихнамада партия мен кеңестердің рөлін шексіз дәріптеу, пролетариат диктатурасын «объективті қажеттілік» ретінде көрсету белең алды. Ал қазіргі кезеңде кеңестік тоталитаризмді немесе Сталиндік билікті ақтауға тырысатын жаңа дискурстардың пайда болуы бұл тақырыпты қайта қарастыру қажеттілігін арттыра түседі.

Кеңес дәуіріндегі зерттеулер идеологиялық бақылау аясында жүргізіліп, партия тарихы мен мемлекеттік құрылымды негізінен ВКП(б)-ның ресми ұстанымына сәйкестендіріп сипаттаған. Кеңестік тарихнаманың алғашқы кезеңінде (1917–1930 жж.) М.И. Туган-Барановский [Туган-Барановский, 1919: 116], А. Аргунов [Аргунов, 1918: 25], Л. Крицман [Крицман, 1926], А. Шестаков [Залесский, 2000] сынды революцияны таптық тұрғыдан түсіндіріп, пролетариат диктатурасы заңдылық ретінде қарастырылды. А. Шестаков Институтта «Қысқаша КСРО тарихы курсы» (1937) атты мектеп оқулығын құрап, кеңес тарихын «ғылыми» түрде насихаттауға іргетас қалады. Дегенмен, кейін сын айтылуы мүмкін тұстары бар: бұл шығарма идеологиялық кешендерге бейім келеді, шынайы тарихтан гөрі мақсатты идеализацияны көздейді. Сталиндік кезеңде тарихи

тұжырымдамалар догмаға айналып, тарихи шындық біржакты насихатпен алмастырылды. 1980-жылдардан бастап, қайта құру дәуірінде (М.П. Ирошников, Н.С. Симонов) [Ирошников, 1966] [Симонов, 1993] зерттеушілер мемлекеттік аппарат пен билік механизмдерін сыни тұрғыдан қарастырып, объективтіәлеуметтік жақтарға назар аударды.

Қазақстандық тарихнамада да бұл мәселе әркелкі сипатта зерттелді. Б. Аяған [Смутное время, 2014], Т. Омарбеков [Омарбеков, 2003], Ж. Абсеметова [Абсеметова, 2019] сынды ғалымдар Кеңес билігінің Қазақстанда орнығу ерекшеліктерін, оның отарлық сипаттағы әкімшіл-әміршіл механизмдерін нақты мұрағаттық деректермен негіздеп көрсетті. Батыс авторы Р. Пайпс [Ричард Пайпс] пайымынша, партия мен мемлекеттің монополиялануы әлеуметтік тұрақтылық пен саяси бақылауды қамтамасыз еткенімен, бұл – қоғамның бақылау механизмі, зерттеу логикасы емес. Яғни саяси биліктің «тиімділігі» емес, дерлік толық бақылау тетігі екенін көрсетті.

Материалдар және зерттеу әдістері. Зерттеудің деректік негізін кеңестік кезеңге қатысты архивтік және нормативтік материалдар, партиялық-саяси құжаттар, ресми баяндамалар мен Кеңес үкіметінің заңнамалық актілері құрайды. Атап айтқанда, РК(б)П мен БК(б)П съездерінің материалдары, Қазақстан Компартиясының пленумдарындағы қаулылар, 1918 жылғы РКФСР Конституциясы, 1924 және 1936 жылдардағы КСРО конституциялық актілері, сондай-ақ Қазақстандағы кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы әкімшілік шешімдер мен нормативтік құқықтық актілер зерттеудің негізіне айналды.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс кеңестік билік моделінің Қазақстандағы енгізілу ерекшеліктерін жалпыодақтық тәжірибемен салыстыра қарастыру үшін қолданылды. Жүйелі-құрылымдық талдау партия мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың институционалдық сипатын, билік тармақтарының құрылымдық иерархиясын анықтауға бағытталды. Дискурстық талдау әдісі арқылы партиялық құжаттар мен идеологиялық мәтіндердегі «пролетариат диктатурасы», «революция», «орталықтандыру» сияқты ұғымдардың мазмұны, оларды қолдану контекстері мен тарихи трансформациясы зерделенді. Сондай-ақ, деректанулық талдау негізінде ресми құжаттар мен партиялық шешімдердің саяси және идеологиялық салмақтық сипаты анықталды.

Зерттеу әдістерінің үйлесімді қолданылуы кеңестік партиялық-мемлекеттік құрылымның эволюциясын, Қазақстандағы енгізілу механизмдерін және идеологиялық негіздерін тарихи-сыни тұрғыда жан-жақты ашуға мүмкіндік берді.

Талқылау. Жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, Қазақстандағы кеңестік билік жүйесі шынайы демократиялық институттарға емес, орталықтандырылған партиялық құрылымға негізделген. Кеңестер – бастапқыда халық билігінің органы ретінде қарастырылғанымен, шын мәнінде партияның саяси құралдарына айналды. Лениндік және сталиндік тұжырымдар коммунистік партияны барлық мемлекеттік құрылымдардан жоғары қоюды көздеді.

Атап айтқанда, Кеңестер құрылымы бастапқыда жергілікті өзін-өзі басқару институттарына ұқсас болғанымен, уақыт өте келе билік толықтай партиялық номенклатура қолына шоғырланып, кеңестер қосалқы рөлге ығыстырылды. Кеңестердің заң шығару, атқару және бақылау функцияларын бір қолға жинақтауы билік тармақтарының бөлінісі қағидасына қайшы келді.

Пролетариат диктатурасы туралы кеңестік тұжырымдама шын мәнінде жұмысшы табының емес, коммунистік партияның үстемдігін қамтамасыз етті. Партия барлық қоғамдық ұйымдардың, оның ішінде кәсіподақтар, кооперативтер, комсомолдар мен жастар одақтарының қызметін бақылауға алды. Пролетариат диктатурасы ұғымының өзі күштеу механизмдерін заңдастырудың құралына айналды.

Партия мен кеңес органдарының бірігуі бұл тек саяси конъюнктураның емес, басқару жүйесін орталықтандыруға бағытталған мақсатты стратегияның нәтижесі. Кеңестік мемлекеттіліктің ерекшелігі заңмен емес, партия ұйғарымымен реттелген билік архитектурасына айналды.

Тарихнамада кеңестік кезеңге баға беруде әркелкі көзқарастар байқалады. Батыс зерттеушілері тоталитарлық жүйені белгілі бір тарихи кезеңдегі қажеттілік ретінде сипаттаса, басқа зерттеушілер бұл режимнің репрессивтік сипатын баса көрсетеді. Кеңес мемлекетінің құрылуы мен дамуы – бір партиялық жүйенің шеңберінде орталықтан басқарылатын, халық еркіндігін шектейтін саяси жүйенің орнығу үлгісі ретінде танылды.

Зерттеу барысында анықталған деректер партияның басқарушылық рөлінің кеңестердің қызметімен тоғыса отырып, орталықтандырылған билік құрылымын қалыптастырғанын көрсетті. Бұл тұжырымдар Т. Омарбеков, Р. Пайпс, А. Рабинович секілді зерттеушілердің пайымдауларымен үндес келеді. Алайда, авторлар кеңестік билік моделі тек диктаторлық сипаты арқылы емес, сонымен қатар

идеологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында да құрылымданғанын айқындайды. Бұл аспектілерді зерттеу — қазіргі посткеңестік саяси жүйелердің қалыптасу ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді және тарихи сабақтарды авторитаризм мен демократия шекарасын қайта пайымдау үшін пайдалануға негіз болады.

Нәтижелер. Жалпы, XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан тарихының кейбір тұстары әлі де болса қалың жұртшылыққа белгісіз. Тарихтың бірпартиялық әдіснамасы үстемдігі жағдайында қалыптасқан кейбір тарихи қағидалардың ықпалы әлі өміршең деп айтуға болады. Кеңес кезеңінің Қазақстандық тарихнамасында қазақ даласында Қазан төңкерісінің *жеңісін көпшілік халық қуана қарсы алды деген пікірлер* бар. Бұл, әрине, шындыққа сәйкес келмейді. Күнделікті өмірдің қиыншылықтарымен өмір сүрген дала тұрғындары 1917 жылғы өзгерістер мен одан кейін болған азамат соғысының түпкі мақсатына аса мән бермеді. Бұл жерде: *«...халық, бұған дейін болмаған және ол кезде түсініксіз коммунистік құрылымды социальды түсіністікпен қалай қарсы ала алды?»* - деген шынайы сұрақ өзінен-өзі туындайды. Оның үстіне қазақ халқы «социализмді енгізуге» жоғарыдағы биліктің кезекті әкімшіл-әміршіл күштеу әрекеті ретінде қарады [Койгелдиев, 2009: 13].

Большевиктердің революция нәтижесінде билікті қолдарына алуы туралы алғашқы еңбектерде Ресейлік авторлар М.И. Туган-Барановский, А. Аргунов, Н.В. Святицкий [Святицкий, 1924: 48] Кеңес үкіметінің заңдылығын жоққа шығарып, қарсы ұстанымдағы көзқарасты қолдады [Туган-Барановский, 1919: 18]. Осы тақырыптағы тарихшы-марксистердің алғашқы жұмыстары айқын саяси бағытта еді [Пионтковский, 1923: 115]. 1920 жылдардың ортасында шыққан еңбектерге тән, революцияның екі бағытты сипаты туралы көзқарас үстем болып келді. Айтарлық, Л. Крицман қазан оқиғаларына «Антифеодалдық және антикапиталистік революцияның сәйкестігі» ретінде сипаттама берді [Крицман, 1926: 148]. Большевиктер өз партиясының қызметін идеологиялық жағынан негіздеу үшін Халық ағарту комиссариаты жанынан большевиктердің Ресей коммунистік партиясы тарихын зерттейтін *Истпарт* комиссиясын 1920 жылы құрды. Сөйтіп, истпарт комиссиясы революция және партия тарихын жазуды ВКП(б)-ның тікелей қадағалауымен зерттеулер жүргізуге кірісті. Мысалы, 1927 жылы революцияның 10-жылдығы сериясы бойынша еңбектер шыға бастады. Соның ішінде, большевиктер партиясының шаруалармен одағын ерекше етіп көрсетуге арналған қомақты кітап А.В. Шестаковтың «Большевики и крестьянство в революции 1917 года». Автордың жаңа үкімет тұсында қандай қызмет атқарғанын қазіргі кезеңдегі Ресейлік басылымда «А.В. Шестаков *«буржуазиялық идеологиямен күресу және кеңестік ғылымның жетістіктерін насихаттау»* атты маркстік тарихшылар қоғамының жетекшісі және негізін қалаушыларының бірі болды. 1925 жылы негізі қаланған «қоғам» тарихты большевиктер партиясының ресми идеологиясына бейімдеп, жүйелі түрде бұрмалауға кірісті. 1937 жылы «КСРО тарихының қысқаша курсы» бастауыш мектептерге арналған алғашқы кеңестік тарих оқулығы еді. Ол нақты ғылыммен ешқандай байланысы жоқ, ең жағымсыз басылымдардың бірі болды [Залесский, 2000: 432].

XX ғ. 30 жылдары КСРО-да әкімшіл-әміршіл жүйемен қатар, насихаттау-идеологиялық режимі де қалыптасты. Саясат тарих ғылымының тұжырымдамаларының қалыптасуында шешуші рөл атқарды, ал нақты зерттеулер И. Сталиннің тарихи көзқарастарымен салыстырыла талданатын болды. 1931 жылы И. Сталин «Пролетарлық Революция» журналына «Большевизм тарихының кейбір мәселелері» атты хатын жолдап, Е.М. Ярославцевтің редакциясымен шыққан төрт томдық «ВКП(б) тарихы» еңбегінің авторларын сынайды [Сталин]. Ол 1937 жылы партия тарихын құрастырушыларына «ВКП(б) тарихы оқулығы туралы» хатында *«Менің ойымша ВКП(б) тарихы оқулығының қанағаттанарлықсыз болуының үш негізгі себебі бар. Олар ВКП(б) тарихын ел тарихымен байланыстырмай бергендіктен, ағымдағы күрес оқиғалары мен фактілерін баяндаумен, қарапайым суреттеумен шектелгендіктен, оларға қажетті маркстік түсініктің болмағанынан зардап шегеді»* (К изучению истории: Сб. Ст. / И.В. Сталин. – Москва, 1937. -С.28.). Сөйтіп, XX ғасырдың 30-жылдары тарих ғылымында Кеңес қоғамының және партиялық жүйенің қалыптасу тарихы — сталинизм идеологиясының толық үстемдігі жағдайында, оның догмаға айналуы нәтижесінде шынайы көрінісін таба алмады. И.В. Сталиннің «Пролетарлық революция» журналының редакциясына жазған хатынан кейін, тарих ғылымын жан-жақты сынау күшейді. Елдің ғылыми орталықтарындағы сынға ұшыраған ғалымдар жаппай қудалана бастады [Бабиченко, 1990: 80].

Хрущевтік жылымық кезеңінде аталған тақырыпқа арналған бірнеше еңбектер шықты. Соның ішінде, М.П. Ирошниковтың «Создание Советского центрального Государственного аппарата: совет Народных комиссаров и народные комиссариаты» атты жұмыстың мақсаты 1917 жылғы қазан айынан 1918 қантарға дейінгі кезеңдегі Халық Комиссарлары Кеңесі мен халық комиссариаттарының

тарихын зерттеу болып табылды. Бұл белесті В.И. Ленин пролетарлық революцияның бірінші кезеңі, яғни Кеңес өкіметінің салтанатты шеруі ретінде сипаттағаны белгілі. Зерттеуге тартылған баспа және мұрағат материалдарының негізінде автор жылымық кезеңіндегі көтерілген мәселелердің негізгі сәттерін нақтылауға және сонымен байланысты маңызды оқиғаларды сипаттауға әрекет жасаған. Алайда, Кеңес мемлекеті мен қоғамының бүкіл тарихымен тығыз байланысты, Халық Комиссарлар кеңесі мен халық комиссариаттарының бастапқы тарихының барлық мәселелері толық және жан-жақты зерттелмеді. Бұл зерттеуде Петроградтағы қазан қарулы көтерілісі жеңгеннен кейінгі алғашқы айларда Халық Комиссарлар кеңесі мен халық комиссариаттарының құрылуы және олардың жұмысын ұйымдастыру тарихы қарастырылған. Зерттеуде Кеңес үкіметінің халық комиссарларының қарамағына жіберілген «сенімді» өкілдерінің кеңестік мемлекеттік аппаратын құруға белсенді қатысуын сипаттауға ерекше назар аударған [Ирошников, 1966: 129]. Осындай сарында жазылған еңбектер қайта құру кезеңіне дейін жарық көрді.

1980 жылдардың ортасынан бастап, дәстүрлі тарихнамалық тұжырымдама біртіндеп қайта қарала бастады. Бұрын зерттелуге тиым салынған тақырыптар, акtandaқтар қайта қаралып большевиктердің пролетариат диктатурасы, тоталитарлық режимнің ішкі саясаты талданып, сыналды. Дегенмен, соңғы уақыттарда тоталитарлық жүйені, Сталиннің саясатын ақтауға бағытталған көзқарастар да байқалады. Тарихшы Ю.С. Борисов 30-жылдардың аяғына қарай әкімшілік-жазалау және насихаттау-идеологиялық режимінің қалыптасуының аяқталғаны туралы тұжырым жасайды. Л.А. Гордон және Э.В. Клопов демократиялық централизмнің демократиялыққа емес, әміршіл-әкімшіл және деспоттық жүйеге айналғанын атап көрсетеді. Н.С. Симонов болса аталған билік режимінің мәні туралы *«мүмкін, осындай билік режимі жекелеген елде Маркстің идеясын жүзеге асыруда пролетариат диктатурасын орнатудың табылған формасы болар»*, – деп қорытынды жасайды [Симонов, 1993: 56].

Қарастырылып отырған кезеңге арналған «Белгілі тарихтың белгісіз парақтары» зерттеуінің авторлары Б. Аяған, А. Ауанасова, Е. Нұрпейсов кеңестер билігінің қалыптасуы және оның Қазақстанға ықпалы тарихын қарастырады. Еңбекте кеңестік саяси жүйесіне «кеңестік мемлекеттілік» пен тоталитаризм жүйесіне әділетті баға берілген [Смутное время, 2014: 221].

Профессор Т. Омарбеков еңбегінде Қазақстан тарихының XX ғасырдағы қайшылықты кезеңдеріне, кеңестік тоталитарлық жүйе жүргізген төтенше саяси-шаруашылықтық науқандарға, мұрағат деректері мен құжаттары негізінде талдау жасап, тәуелсіз Қазақстан тарихының жетістігі тұрғысынан ғылыми баға береді [Омарбеков, 2003: 502].

Ж. Абсеметованың еңбегінде Қазақстанда большевиктер партиясының құрылуы және партия мекемелері құрылымдарының қалыптасу үдерісі баяндалған. Партия органдарының мемлекеттік құрылымдарымен бірігуі архив деректері негізінде зерттелген. Партияның шағын бір топ номенклатуралық элитасының халықтың атынан басқарғандығы атап көрсетілген [Абсеметова, 2019: 188].

Қайта құру кезеңінен бастап, тарихшылар Кеңестер Одағында социализмді құрудың Сталиндік нұсқасынан басқа жолдарды да қарастырды. Айтарлық жаңа экономикалық саясаттың жалғастырылуы немесе тежелуі, нақты тарихи жағдайда таңдаған жолдың дұрыстығы мен бұрыстығы немесе большевиктік революцияның дұрыстығына күмән келтіру. Азамат соғысы жылдарында шетелге кетуге мәжбүр болған орыс эмигранттары большевиктер партия жөнінде «ұлтшыл-большевиктік» және «евразиялық» деп екі түрлі тұжырымдама қалыптастырды.

Айтарлық, ұлтшыл большевизм аясында большевиктер партиясының тарихы интернационалдық ұстанымдардан орыс ұлтшылдығына өту эволюциясы ретінде сипатталды. Қазіргі батыстық тарихи зерттеулерде де ұлтшыл-большевизм тұжырымдамасы кеңінен көрініс тапқан [Давид Бранденбергер, 2009: 280]. Сонымен қатар, қазіргі Ресей тарихнамасында бұл мәселеге нақты ортақ баға берілген жоқ [Агурский, 2013: 521]. Жалпы аталған бағытқа жақын тоталитарлық ағымның өкілдері (Левин М, Джилас М, Конквест Р, Кулешов С, Афанасьев Ю.) социалистік революцияны большевиктер партиясы жүзеге асырған мемлекеттік төңкеріс ретінде сипаттайды. И.В. Джугашвилидің саяси бағыты В.И. Ульянов ілімінің заңды жалғасы болды, ал социалистік жүйе жеке адамның және қоғамның бүкіл жақтарын қадағалап бақылауында ұстады. Тарихшы ғалымдар Сталиндік тоталитарлық жүйе гитлерлік рейхпен іспеттес болып қорқыныш пен үрейге негізделген бірпартиялық саяси жүйесімен ерекшеленгенін атап көрсетеді. Яғни, осы жүйені зерттеушілер мемлекет және билік құрылымдарымен мекемелерінің қызметі жоғары партиялық органдарының басшылығымен жүзеге асқанын нақтылайды.

Жаңғыртып қайта қарау бағыты XX ғасырдың жетпісінші жылдарын Х. Куромии, Ф. Фицпатрик т.б. еңбектерінің жарық көруімен байланыстырылады. Бұл тарихшылар 1917 жылғы оқиғаны пролетарлық революцияның кемшіліктері болғанына қарамастан, Сталиннің саясаты қарапайым халықтың мүддесін білдерген және сауатсыздықты жойып елдің өнеркәсібінің дамуына серпіліс берген үдеріс ретінде қарастырады [Захаровский, 2019, 21: 189].

Батыс тарихшысы Ричард Пайпс «Русская революция» атты іргелі еңбегінде большевизмнің негіздері мен билік үшін күресіне назар аударады, қазан төңкерісінің жүзеге асырылуы нәтижесінде бірпартиялық мемлекеттің қалыптасу ерекшеліктерін талдайды. Тоталитарлық режимнің ішкі саясаты, қызыл террорды айыптап, сипаттама береді.

Е. Гимпельсонның зерттеуінде қазан төңкерісінен кейінгі Ресейдің алғашқы жылдары, кеңестік саяси жүйенің қалыптасуы, кейінгі кеңестік тарихқа әсер еткен әкімшіл-әміршіл саяси жүйенің қалыптасу негіздері, себептері мен алғышарттары талданады. Коммунистік партияның мемлекеттік құрылымға айналуы, бір партиялықтың пайда болуы, билік пен басқаруды шектен тыс орталықтандыруы, саяси және экономикалық мәселелерді шешудің әкімшілік-репрессиялық әдістері, келіспеушіліктерді басуы, қоғамдық ұйымдарды мемлекет қарамағына алуы, мемлекеттің бюрократияландыруы – негізгі зерттеу бағыты ретінде қарастырады. Кітапта алғаш рет зерттеушілер үшін кеңінен ашылған мемлекеттік және партиялық органдардың деректік қорлары негізінде Кеңес өкіметінің алғашқы кезеңінің тарихындағы оқиғалар жаңаша сипатталған [Гимпельсон, 1995: 145].

1990 жылға дейін жарық көрген Кеңестер Одағының коммунистік партиясының тарихы кітабында, оның тарихы белгілі уақытқа дейін мамандандырылған және өзекті тақырып ретінде асыра мадақталып жазылса, 1990 жылдардан кейін қызықсыз, жағымсыз және маңызды емес тақырыптарға айналды. Қазіргі заман тарихында, КОКП әлемнің және көпұлтты Ресейдің тағдырында елеулі рөл атқарған үлкен саяси күш ретінде белгілі. Сондықтан оның партиялық және мемлекеттік құрылыстағы әр түрлі тәжірибесін тарих үйіндісіне тастамай, білген жөн. Өйткені, қазіргі заманда Ресей мен әлемде бір жағынан партиялар, саяси жүйелер құлдырап жатса, екінші жағынан саяси құрылымдар, қоғамдық қозғалыстар қайта жандануда екені атап көрсетіледі [История Коммунистической, 2023: 251]. Қазіргі әлемде XX ғасырдың зобалаңын тудырған саяси ұйымның күштеу саясатын қайта болдырмау үшін, оның тарихын зерделеу, жариялау және білу өте қажет.

КОКП атауында Кеңес Одағы деп аталатын саяси жүйенің идеологиялық, ұйымдастырушылық және әкімшілік-территориялық негізі кіріктірілген. Уақыт өте келе өзінің атауын өзгертіп отырғанмен, 1918-1925 жж.- Большевиктердің Ресей коммунистік партиясы (РКП(б)), 1925-1952 жж.- Большевиктердің бүкілресейлік коммунистік партиясы (ВКП(б)), 1952-1991 жж. Кеңестер Одағының Коммунистік партиясы (КОКП), шын мәнісінде өзінің органдарының номенклатурасын (төменгі буыннан Орталық аппаратқа дейін), мақсаты мен міндеттерінің жүйелілігін ұстанып отырды.

Алғашқы орыстық маркстік топ сонау 1883 жылы пайда болды. Бұл Г.В. Плехановтың революциялық қызметі үшін патша үкіметі тарапынан қудалануымен шетелде жүргенде Женева қаласында ұйымдастырған «Еңбекті азат ету тобы» еді. Плеханов эмиграцияда маркс ілімімен танысқаннан кейін, оны кең түрде таратушысына айналды. Ол маркс ілімін Ресейде қолдануға болатынын, пролетариат аз санды болса да, өзінің жағдайына байланысты революцияны ұйымдастыруға жеңіл баратын қарымды күш деп уағыздайды.

Коммунистік партия қызметі тарихының бастауы, Ресей социал-демократиялық партиясының 1903 жылы екі жікке большевиктер және меньшевиктерге, ал 1917 жылы түпкілікті екі партияға бөлінуімен басталады. Большевиктер партиясы француз революциясының тәжірибесіне, соның ішінде якобиншілер диктатурасы тәжірибесіне сүйенді, басшылыққа алды. Большевиктер партиясының көсемі В.И. Ленин большевиктерді Якобиншілермен, ал меньшевиктерді Жирондистермен теңестіріп, ымырасыз қарсыластар екенін атап көрсетіп, оларға қарсы қатал күрес жүргізуге шақырды. Ленин партияны ұйымдасқан алдыңғы шептегі жауынгер тобы ретінде қарастырады, оның қатарына қабылданған мүшелері партияның тәртібіне қатаң бағынуы керек еді. Яғни, партияны монолитті, жауынгер, қатал тәртіппен ұйымдастырылған әлеуметтік революцияның, пролетариат диктатурасының құралы ретінде қалыптастырады.

Лениннің 1904 жылы шыққан әйгілі «Қадам алға, екі қадам артқа» кітабында *«Партия бұл тек ұйымдасқан жасақ ғана емес, жұмысшы табының барлық басқа ұйымдарының ішіндегі «ең жоғарғы ұйымдасқан түрі», яғни бүкіл жұмысшы табының ұйымдарына басшылық етуге арналған құрылым. Партия бұқараны дұрыс бағыттап, жүйелі түрде басқара алуы үшін – ол орталықтандырылған принциптер негізінде құрылуы тиіс: біртұтас жарғысы, бірыңғай партиялық*

тәртібі, басында партия съезі тұрған бірыңғай басшылық органы болуы қажет, ал съездер арасындағы кезеңде – бұл рөлді партияның Орталық Комитеті атқаруы керек; мұнда ашылық көпшілікке, жекелеген ұйымдар – орталыққа, төменгі ұйымдар – жоғарғы ұйымдарға бағынуға тиіс. Қазір біз ұйымдасқан партияға айналдық, бұл дегеніміз – биліктің құрылуын, идеялық беделдің билік беделіне айналуын, төменгі буындардың партиялық жоғары органдарға бағынуын білдіреді» [Ленин, 1963: 205] - деп көрсетілген (аударма – автордікі). Демек, Лениннің үзілді-кесілді пайымдауынша революцияның самодержавиені нақты жеңуі дегеніміз пролетариат және шаруалардың диктатурасының орнауы дегенді білдіреді және мұндай жеңіс «занды түрде» және «бейбіт жолмен» құрылған мекемелерге емес, міндетті түрде диктатураға, демек ол әскери күштеуге, қарулы бұқара халыққа, көтеріліске негізделеді. Жеңіс тек қана диктатура түрінде болу керектігін атап көрсетеді. Сонымен бірге, жұмысшы табының, бұқаралық саяси ұйымының революцияны жүзеге асыруы жаңа билікті құрудың келесі сатысы, бүкіл завод, фабрикалары уәкілдерінің өкілеттіліктері болып жұмысшы табы депутаттарының Кеңестері құрылады. Кеңестер бұрын болмаған, халықтың патша билігіне, оның қағидаттары мен заңдарына қарсылықтың өз бетінше күрес формасы. Кеңестер 1905 жылы алғаш пайда болған, 1917 жылы жұмысшылармен құрылған кеңестік биліктің алғашқы тәжірибелі үлгісі. Алғашында, большевиктер Кеңестерді революциялық биліктің нышандары немесе негізі ретінде қарастырды [История Всесоюзной, 1946: 43]. Осы негіздемеге сәйкес алғашқы кеңестік мемлекеттік жүйесінің құрылымдары қалыптаса бастады.

1917 жылдың 24-25 қазан күндері большевиктердің бақылауында болған Жұмысшы және солдат депутаттары Петроград кеңесінің әскери-революциялық комитеті қарулы көтеріліс ұйымдастырып, Қысқы сарайдағы уақытша үкімет министірлерін тұтқындайды. Дәл сол уақытта Смольныйдағы көтерісшілердің штабында II Бүкілресейлік Кеңестердің съезі, елдегі бүкіл билікті қолдарына алғандығын жариялайды.

Қазан төңкерісінен кейін кеңестік билік жүйесінің институционалдық негіздері қалана бастады. Жоғарғы өкілетті орган ретінде Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті (БОАК) құрылып, оны Л. Каменев басқарды. Ал атқарушы үкіметтік орган – Халық Комиссарлары Кеңесі (ХКК) құрылып, оның төрағасы ретінде В. Ленин тағайындалды. Осы құрылымдар арқылы Кеңестер билігі ресми түрде бекітіліп, большевиктердің саяси үстемдігі заңдастырылды. Бұл биліктің құрылымы (жоғарғы билік – Кеңестердің бүкілресейлік съезі, оның жұмыстарының аралығында Кеңестердің бүкілресейлік орталық атқару комитеті; атқарушы билік – Халық комиссарлар кеңесінің басшылығымен жүзеге асты) кейінірек 1918 жылдың шілде айында Кеңестердің бүкілресейлік V съезінде қабылданған Ресей Социалистік Федеративтік Кеңестік Республикасының алғашқы конституциясында, пролетариат диктатурасы кеңестік (большевиктік) билік түрінде заңды түрде бекітілді. Елдің бүкіл өнеркәсібін бір орталықтан басқару мақсатында халық шаруашылығының Жоғарғы кеңесі құрылады. Қолдарына тиген билікті сақтау, нығайту үшін контрреволюция және саботаждарға қарсы Бүкілресейлік төтенше комиссиясы, сонымен бірге Қызыл армия және флот құру туралы декрет жарияланды. Сөйтіп кеңестер билігінің жариялануы, мемлекеттің жаңа түрі – Кеңестік социалистік мемлекетінің құрылуы еңбекші халық үшін үлкен үміт алып келді. Алғашқы кезеңде Кеңестер бүкіл елде патша үкіметіне қарсы халықтың өкілетті органдары ретінде құрылса, 1919 жылғы наурыз айында өткен большевиктер партиясының съезінде Кеңестердің жұмысындағы партияның жетекші рөлінің дұрыс еместігін дәлелдеуге тырысқан Сапронов және Осинскийдің тобына соққы беріліп, Кеңестердің жұмысындағы партияның жетекші ролі күшейе берілетіндігі атап көрсетілді. Сонымен қатар, партия қатарындағы сенімсіз мүшелерден алғаш рет тазарту туралы шешім қабылданады [История Всесоюзной, 1946: 142].

Халықаралық социал-демократиялық қозғалыстың көрнекті қайраткері және теоретигі Карл Каутский өз еңбектерінде бір таптың диктатурасының жариялануы шын мәнісінде бір партияның диктатурасы болады, демократияның жойылуына жол ашады, және Лениннің өзі айтқандай жеке адамдардың диктатурасына айналуы мүмкін екеніне назар аударады. Халықтың ақпан революциясы нәтижесінде жеңіп алған демократияны большевиктер жойды. Соған сәйкес большевиктер өздерін социал-демократтар деп атаудан бас тартып, коммунистер деген атауды қабылдады дейді. Каутский екі оқиғаны 1917 жылғы қазан төңкерісінде және 1918 жылдың қаңтар айында болған Құрылтай Жиналысын күшпен таратуында, большевиктерді екі мемлекеттік төңкерісі ретінде қарастырады. 1917 жылдың күзінде Ресейде диктатура революция нәтижесінде дүниеге келді, сонымен қатар ол орталықтандырылған, жан-жақты, шектеусіз бұрын болып көрмеген түрінде еді. Бұл диктатура мүлдем ерекше жағдайлардың үйлесімінің салдары болып табылатын ерекше оқиға ретінде емес, кез-

келген революциялық режим табиғи қажеттілікпен ұласа алатын форма ретінде қарастырыла бастады дейді.

Каутскидің пікірінше, коммунистік партияның демократиядан бас тартуы құрылтай жиналысын таратуы, басқа партияларға тыйым салуы, тым қатал полиция режимін енгізуі, қорытындылай келе бүкіл өндіріс пен айналым үдерісінің негізінен тоқырауы және көпшілік жерде аштық пен жетіспеушіліктің туындауы – осылардың барлығы большевиктер режимінің нәтижелері еді. Большевиктер мемлекетті өз партиясының үлгісі мен ұқсастығы бойынша ұйымдастырды және бүкіл экономикалық өмірді мемлекеттік билікке бағындырды. Бүкіл өндіріс пен айналым аппаратын алып механизмге айналдырды, оның ішкі дүниесінің соншалықты мықты болуы да барлық қоғамды бақылауында ұстауы болатын [Карл Каутский, 2002: 95].

Жалпы, билікті большевиктердің басып алуы көпшілік саяси және қоғамдық топтармен теріс қабылданды. Бірақ белең алған заңсыздық және сананың шатасуы мен абыржу жағдайында, жаңа режим елеулі зияткерлік немесе әскери қарсылық кездестірмеді. Көпшілігі оның салдарын бірден сезінбеді. Большевиктердің алғашқы қарсыластарының бірі философ И.А. Ильин: *«Ресейге жаңа қамыт әкеліп, елді құлдыққа айналдыру үшін оны тізгіндеуге тырысқан қара күш»* - деп айыптаған [Ильин, 2011].

Құрылтай жиналысын тарату арқылы большевиктер өздерінің билігін заңдылықтың барлық түрлерінен айырды. Мұндай саясат большевиктер партиясын, ішкі эволюциясын әскери-саяси типтегі жабық ұйымға, оны мемлекеттің бір бөлігіне айналдыруды алдын-ала анықтап берді. Бұл әрекетпен большевиктер бүкіл елге демократия негіздерін, жеке бас бостандығын жалпыға бірдей сайлау құқығын елемейтінін көрсетті. Оңшыл социалистік революционерлер, меншевиктер және басқа оппозициялық РКП(б) партиялары бейбіт жолмен большевиктерді биліктен алыстатудан үмітін үзді. Енді күрестің қарулы түрлеріне көшу туралы мәселе көтерілді. 1918 жылдың жазында кулактарды алғашқы жаппай тәркілеуден кейін ауқатты шаруалардың саны үш есе қысқарды. Азық-түлік отрядтары мен кедейлер комитеттерінің іс-әрекеттері 1918 жылдың көктемі мен жазында шаруалар бүліктеріне алып келді [Захаровский, 2019: 211].

Құрылтай жиналысының таратылуы әскери-коммунистік идеологияға көшуді белгіледі. Л. Троцкий Құрылтай жиналысының таратылуын «екінші революция» деп атады, өйткені осы оқиғадан тікелей «кеңестік үлгідегі» мемлекеттіліктің дамуы басталды [История России, 2009, 41].

Кеңестердің большевиктерге тартымды болуы, өмірде өз орнын таппаған қоғамның төменге топтары өкілдерінің осы билік ұйымында басым болуында еді. Сондықтан, Кеңестер іс-жүзінде қарумен билікті басып алатын күш ретінде, большевиктердің саясатын шын мәнісінде жүзеге асыратын жалғыз құралы болды. Өйткені, Кеңестермен салыстырғанда өңірлердегі большевиктер бөлімшелерінің саны аз, әлсіз, аймақтарда халық арасында беделі төмен, ұйымдасуы жеткілікті дәрежеде болмады. Большевиктердің мәліметі бойынша 1917 жылдың басында партия мүшелерінің саны шамамен 25-30 мың адамды құрады. Олар, Ресей империясының өнеркәсібі дамуының ерекшелігіне сәйкес, Мәскеу, Санкт-Петербург қалалары, Донбас өңірлерінде шоғырланған ірі завод-фабрикаларында қызмет жасайтын.

Революция нәтижесінде орталықтағы бұрынғы билік мекемелерін жойғаннан кейін, алдын-ала дайындық болмаған соң, өңірлердегі жаңа билік жүйесін құру өте баяу жүрді. Осындай жағдайда, тек Кеңестер билік тетігін ұстап қала алды. Сондықтан большевиктер көсемі Ленин «Еңбекші тұрғындар! Сіздің құрған Кеңестеріңіз – енді мемлекеттік билік құрылымы. Ешкімді күтпей істі төменнен бастаңыз – қатаң революциялық тәртіп орнатыңыздар. Бүкіл билікті өздеріңіздің Кеңестеріңізге шоғырландырыңыздар» - деп үндеу тастады [Ленин, 66-67].

Жергілікті жерлерде Кеңес өкіметі органдары қалыптасуының алғашқы үрдісі Ресей тарихнамасында дәстүрлі түрде кеңес өкіметінің салтанатты шеруі деп аталды. Алғаш рет 1918 жылы наурызда Лениннің аузынан шыққан бұл үрдісті бағалау нақты жағдайына толық сәйкес келмеді, өйткені бұрынғы биліктің кеңестік билікке көшу үрдісі елдің көптеген аймақтарында қанды және қатыгез таптық күрес сипатына ие болды. Бұл фактінің дәлелі сол кезеңде елдің көптеген негізгі аймақтарында өткен оқиғалар болды. Дегенмен, аталған кезеңде көпшілік өңірлік қалаларында кеңес үкіметі бейбіт жолмен орнады. Бірақ, революцияға дейінгі земстволармен салыстырғанда, кеңестер тұрғындардың жергілікті мәселелерді шешетін өзін-өзі ұйымдастырудың тетіктері бола алмай, тек мемлекеттік биліктің төменгі буынына айналып, көп ұзамай олардың ішінде мықты коммунистік топтарды қалыптастыру арқылы большевиктердің толық бақылауына түсті.

Кейбір зерттеушілердің (А. Рабинович, С. Леонов) пайымдауынша, 1918 жылдың көктемінде Кеңес үкіметінің ықпалы әлсірей бастады. Бұған орталық мемлекеттік басқару аппаратының жедел кеңеюі, жаңа әскери және төтенше құрылымдардың пайда болуы және олардың жергілікті билікке толық бағынбауы себеп болды. Сонымен қатар, 1918 жылы наурызда РКП(б) VII съезінде барлық деңгейдегі кеңестердің билік міндетін большевиктік партия комитеттеріне қайта бөлу ресми ұстанымы қалыптасты. Я.М.Свердловтың айтуынша олар, яғни партия өз шешімдерін неғұрлым ашық және батыл түрде жүргізе алады. Көптеген тарихшылардың пікірінше (В. Семьянинов, Г. Бордюгов, В. Козлов), Кеңестер билігінің жергілікті құрылымдарына жаңа соққы 1918 жылдың 11 маусымында ХКК мен РКФСР БОАК (ВЦИК)-тің Комбедтер құру туралы декреті болды, олар азық-түлік наркомы А.Д. Цюрупаның сөзімен айтқанда *«жергілікті жерлерде жаңа тірек болды және жаңа негіз бойынша кеңес өкіметін нығайтты»*. Бұл ауыл кедейлерінің комитеттері параллель билік құрылымдары ретінде әрекет ете бастап, ауқатты, орташа шаруаларды елдің саяси өміріндегі Кеңестерден ығыстырып шығарды. Сонымен қатар, бірқатар тарихшылардың пікірінше (В. Данилов, В. Кабанов), ауыл кеңестерінің әлсіздігіне байланысты деревнялардағы белгілі бір реттеуші қызметтерді дәстүрлі шаруалар қауымы атқара берді.

Бүкіл елдегі «Бүкіл билік Кеңестерге» деген ұран Қазақстанға да тарады. Ең алдымен жергілікті Кеңестер басқармалар мен земстволарды таратты, уақытша үкіметтің қалалық, уездік атқару комитеттері және отарлау билігінің мекемелерін жойды. Атап кету керек, Кеңестердің қызметі негізінен губерния, уез және ішінара болыс орталықтарын қамтып, деревня әсіресе жергілікті ауылдарды қамтымады. Көпшілік жағдайда Кеңестер өзінің іс-жүзіндегі мазмұны жағынан бұрынғы жергілікті өзін-өзі басқару құрылымын қайталап отырды [Абылгожин: 267].

Басында большевиктер революцияны «Бүкіл билік Кеңестерге!» деген желеумен бастады. Өздерінің алғашқы ата-заңында да, бүкіл билік қалалық және ауылдық Кеңестердің біріккен еңбекші тұрғындардың қолында, - деп жариялады. Демек, мемлекеттік жүйеде Кеңестерге толық билік берілетіндігі айтылды. Сонымен бірге, Кеңестер заң шығарушы да, атқарушы да, орындалуына жауап беруші қызметтерді қатар атқаруы тиіс еді. Бір-біріне тәуелсіз билік тармақтарының орнына бірлік және бөлінбеушілік конституцияның негізгі ережесіне айналды. Революциядан кейін, тек алғашқы кезеңінде Кеңестер бұрынғы Ресей империясы кеңістігінде жалғыз билік органы болып, бүкіл билік тетіктерін қолдарына шоғырландырды. Бірақ, 1918 жылдың жазында большевиктер олардың құрамындағы басқа партия өкілдерін ығыстырып, билікті өз қолдарына толығымен алған соң, тек өз партиясының саясатын жүргізеді. Кеңестерге өз бақылауы орнатылғанмен биліктің орталығы партия құрылымдарының буындарына ауысады. Кеңестер біртіндеп қосалқы орынға ығыстырылады. Бұл үдеріс большевиктердің құқықтық актілері арқылы, билік түрлі төтенше басқару құрылымдарына, атап айтсақ төтенше комиссарларға, ревкомдарға, кедейлер комитеттеріне берілуі арқылы жүзеге асты. Сөйтіп, большевиктер партиясы жалғыз саяси күш болып, ал Кеңестер шынайы билігінен айырылып, халық билігінің жасанды формасына айналды.

Осылайша, мемлекетті басқарудың кеңестік жүйеден нақты бас тартуы 1918 жылдың ортасында жүзеге асты. Баламалы аппаратты құру үрдісі басталған кезде мемлекеттік билік партиялық және өзге де арналар арқылы жүзеге асырылды. Бұл кезеңде, ең алдымен, большевиктер партиясының бөлімшелері барлық болыстарда, уездерде уәкілетті және төтенше органдарымен бірге елдің барлық аймақтарында, бүкіл деңгейдегі кеңестердің қызметін толығымен жоққа шығарды, оларды партиялық-әкімшілік органдардың қосымшаларына айналдырды [Кара-Мурза, 2023: 720]. Большевиктер Кеңестерді бұқара халықты басқарудың көп тетігінің бірі ретінде кәсіподақ, жұмысшы комитеттері, комсомол т.б. қатарында көрді. Сөйтіп, бастапқы кезден Кеңестер, пролетариат диктатурасының ұйымдастыру формасы ретінде қарастырылғаны көрінеді.

Пролетариат диктатурасы – өзге идеологиялық ұстанымдарды қабылдамайтын және күшпен басып-жаншуды негізге алған билік формасы ретінде қалыптасты. Бұл жүйенің большевиктік партия жетекшілігімен орнығу ерекшеліктері тарихи әдебиеттерде әртүрлі бағаланған. Айта кету керек, пролетариат диктатурасы идеясы марксизм-ленинизм ілімінде басты орын алады. Маркс және Энгельс алғаш рет оны 1845 жылы «Неміс идеологиясы» атты бірлескен еңбегінде ұсынса, 1849 жылы жарияланған әйгілі «Коммунистік партияның манифесінде» ашып көрсетуге талпынды [Маркс и другие, 1955, 32]. Ал «пролетариат диктатурасы» термині алғаш рет Маркспен 1850 жылы «1848-1850 жж. Франциядағы таптық күрес» атты еңбегінде қолданылды [Сочинение, 1895: 22].

Маркс пролетарлық социализмнің негізгі айырмашылықтарын «Социализм – үздіксіз революцияның жариялануы, пролетариаттың таптық диктатурасы, таптық айырмашылықтар, соған

негізделген өндірістік айырмашылықтарды жоюдың қажетті кезеңі, барлық қоғамдық қатынастарды жою, аталған қатынастардан туындайтын барлық идеялардың төңкерісі» деп сипаттайды [Маркс и другие: 435]. Пролетариат диктатурасы дегеніміз жұмысшы табының жаңа мемлекеттіліктің бүкіл аппаратын өз қолына шоғырландыруы [Ленин, 1963: 108]. Пролетариат диктатурасының қызметінің бірінші көрінісі – күштеу. Ленин өз еңбектерінде буржуазиялық күштеу – керітартпа болса, пролетарлық күштеу – прогрессивті, өйткені ол негізделген және заңды деп тұжырымдайды.

Пролетариат диктатурасы белгілі бір әлеуметтік-саяси механизм арқылы жүзеге асып, жүйенің негізін құрайды. Лениннің ілімі бойынша құрылған жүйе бүкіл қоғамды қамтыды, орталықта және жергілікті орындарда қызметін атқарып, төмендегідей буындардан тұрды:

- «Социалистік мемлекет. Сталиннің пікірінше, пролетариат диктатурасының тікелей көрінісі болып табылады [Сталин: 33]. Сондай-ақ, бұл оның жүйесінің алғашқы буыны және революциялық жетістіктерді қорғау, капитализмді социализмге айналдыру бойынша тікелей ауыртпалықты көтереді;

- Коммунистік партия пролетариат диктатурасы жүйесінде жетекші рөлге ие. Пролетариат диктатурасы – Ленин атап өткендей – тек Коммунистік партия арқылы жүзеге асуы керек. Өйткені компартия пролетариаттың таптық ұйымдасуының жоғарғы формасы;

- Капитализм кезінде кәсіптікодақтар еңбек пен капиталға қарсы күрес органдарынан, социалистік қоғамды құру кезінде шаруашылық және коммунизм мектебіне айналады;

- Кооперация қала мен ауыл халқының едәуір бөлігін – орта, және ұсақ кәсіпкерлерді, колөнершілер мен жеке-дара шаруаларды социализм жолына көшірудің тиімді формасын білдіреді;

- Коммунистік жастар одақтары. Олардың негізгі және ең маңызды міндеті жас ұрпаққа жан-жақты коммунистік тәрбиені жүзеге асыру, жаңа қоғамды белсенді, саналы түрде қалыптастыруға және пролетариат диктатурасының қалған барлық буындары үшін жас, тың күштерді, мамандарды дайындауға белсенді қатысу болып табылады» [Боровиков, 2023: 14]. Пролетариат диктатурасы жүйесінің жалпы құрылымы осындай сипатта келді. Сөйтіп, пролетариат өктемдігі жүйесінің барлық буындары коммунистік партияның басшылығын мойындады және оның ұстанымдарына сәйкес өздерінің қызметін жүргізіп отырды.

Коммунистік партия мүшелеріне арналған «Пролетариат диктатурасы туралы Маркстік-лениндік ілім» атты еңбекте - «пролетариат диктатурасы ұғымы міндетті түрде (жоғарыда талқыланған) белгілі бір зорлық-зомбылық қамтиды. Зорлық-зомбылықсыз сөздің нақты мағынасында диктатура болмайды. Сондықтан пролетариат диктатурасын Коммунистік партияның диктатурасымен сәйкестендіруді мойындау дегеніміз, партия жұмысшы табына қатысты тек басшы, көсем және ұстаз ғана емес, сонымен қатар оларға да зорлық-зомбылық жасайтын өктем күш (диктатор) болуы керек» деп атап көрсетілген [Боровиков, 2023: 20]. Осылайша, маркстік-лениндік ілім өзінің халқына, одан қалды революцияны жүзеге асырған негізгі саяси күш жұмысшы табына қарсы – Коммунистік партия өктемдігін, зорлық-зомбылығын заңдастырып негіздеді. Большевиктер партиясының басшылығының шағын тобы «пролетариат диктатурасы», «кеңестердің толық билігі», «тап күресінің өршуі» деген желеулерді билік үшін күресте идеологиялық қалқан ретінде пайдаланып, саяси билікті өз қолдарына ала бастады.

Қорытынды. Зерттеу барысында кеңестік мемлекеттіліктің қалыптасуында Коммунистік партияның шешуші рөл атқарғаны және партия-мемлекет симбиозы негізінде тоталитарлық басқару жүйесінің орныққаны дәлелденді. Кеңестердің формалды түрде билік органы болып танылғанына қарамастан, нақты шешімдер партиялық аппарат арқылы жүзеге асырылды. Бұл жағдай билік тармақтарының бөлінбеуіне, кеңестердің партиялық бақылау құралына айналуына алып келді.

Қазақстандағы кеңестік билік формасының енгізілуі жоғарыдан күштеп жүзеге асқанын тарихи деректер растайды. Жергілікті халықтың бұл жүйені қабылдауы көбіне саяси қысыммен және идеологиялық үстемдікпен жүзеге асқан. Кеңестік жүйе отарлық сипатта болды: орталықтан басқару, кадрлық саясаттағы теңсіздік, жергілікті өзін-өзі басқару институттарының шектеулі қызметі оның негізгі белгілеріне айналды. Партия жүргізген саясаттың жағымды жақтарына халықты жаппай сауаттандыру мен әлеуметтік мобилділіктің артуы жатса, жағымсыз жақтары ретінде репрессиялық аппараттың құрылуы, пікір алуандығының болмауы және басқарудың бюрократиялық сипат алуы аталды.

Зерттеу нәтижелері посткеңестік кеңістіктегі саяси институттардың тарихи негіздерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ қазіргі авторитарлық және демократиялық модельдердің қайнар көзін айқындауға мүмкіндік береді. Бұдан бөлек, кеңестік басқару тәжірибесін ғылыми сын тұрғысынан бағамдау болашақтағы саяси модернизация үрдістеріне де әдістемелік бағдар бола алады.

Кеңестік саяси жүйенің институционалдық эволюциясын зерделеу келешекте бірнеше маңызды зерттеу бағыттарын дамытуға мүмкіндік береді.

Біріншіден, Коммунистік партия мен мемлекеттік аппарат арасындағы билік тепе-теңдігі мен шиеленістерін өңірлік деңгейде талдау, яғни партиялық шешімдердің аймақтардағы іске асу ерекшеліктерін ашуға жол ашады.

Екіншіден, кеңестік басқару үлгісінің посткеңестік мемлекеттердің саяси мәдениеті мен әкімшілік құрылымына әсерін компаративтік негізде зерттеу өзекті болмақ.

Үшіншіден, тоталитарлық жүйе қалыптастырған идеологиялық дискурс пен ұжымдық жадтың қазіргі азаматтық санаға ықпалын әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан зерделеу қажет.

Сонымен қатар, архивтік дереккөздерді жүйелі пайдалану арқылы Қазақстандағы кеңестік биліктің қабылдану деңгейі мен жергілікті халықтың қарсылығын сипаттайтын *микротарихи зерттеулер* жүргізу маңызды. Бұл партиялық аппараттың әрекеттеріне қарапайым азаматтардың реакциясын және биліктің төменгі буындарындағы ресми емес қарым-қатынастарды ашуға көмектеседі.

Осылайша, кеңестік саяси жүйені зерттеу тек тарихи фактологияны нақтылауға емес, сонымен қатар қазіргі Қазақстандағы саяси институттар мен азаматтық қоғамның қалыптасуындағы сабақтастық пен үзілулерді ұғынуға бағытталған іргелі ғылыми негіз бола алады.

Әдебиеттер

Абсеметова, 2019 – *Абсеметова Ж.* Большевистский режим в Казахстане: становление и укрепление (1920-1933 гг.). Алматы: Казак университеті, 2019. 204 с.

Абылгожин, 2001 – *Абылгожин Ж.* Казахстан в советском тоталитарном пространстве: историческая динамика // История Казахстана: народы и культуры. Учебное пособие. Алматы: Дайк-пресс, 2001. 267–268 б.

Агурский, 2013 – *Агурский М.* Идеология национал большевизма. М.: Алгоритм, 2003.; История Коммунистической партии Советского Союза / отв. ред. А. Б. Безбородов; науч. ред. Н. В. Елисеева. М.: Политическая энциклопедия, 2013. 671 с.

Адамбек, 2029 – *Адамбек Б.К.* Кеңес мемлекетіндегі «Қызыл террор» // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. 2023. № 2(110). 14–19-бб.

Аргунов, 1918 – *Аргунов А.* Навстречу врагу // Народовластие. Москва. 1918.

Ахманаев, 2023 – *Ахманаев П.В.* История Коммунистической партии Советского Союза. М.: Фонд «Русские Витязи», 2023. 256 с.

Бабиченко, 1990 – *Бабиченко Л.Г.* Письмо Сталина в «Пролетарскую революцию» и его последствия // Вопрос истории КПСС. 1990. № 6. С. 78–91.

Боровиков, 2023 – *Боровиков А.П.* Марксистко-Ленинское учение о диктатуре пролетариата. Москва, 2014. 21 с.

Гимпельсон, 1995 – *Гимпельсон Е.Г.* Формирование советской политической системы: 1917–1923 гг. М.: Наука, 1995. 232 с.

Давид Бранденбергер, 2009 – Давид Бранденбергер «Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931-1956)». (пер. с англ.). СПб.: Академический проект. Издательство ДНК, 2009. 287 с.

Ескалиев, 2023 – *Ескалиев С.А.* XX ғасырдағы Компартия жүйесінің қалыптасуы тарихнамасының кейбір аспектілері // Справедливый Казахстан: теория и практика политической модернизации в контексте эволюции политических институтов. Сборник статей научного семинара. – Астана: Институт истории государства, 2023. С. 40–41.

Залесский, 2000 – *Залесский К.А.* Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. Москва, Вече, 2000. 487 б.

Захаровский, 2019 – *Захаровский Л.В.* История России советского периода. Екатеринбург: РГППУ, 2019. 211 С.

Ильин, 2011 – *Ильин И.А.* Национальная Россия. Наши задачи. / И.А. Ильин. Москва; Эксмо, 2011. 464 с.

Ирошников, 1966 – *Ирошников М.П.* Создание Советского центрального Государственного аппарата совет Народных комиссаров и народные комиссариаты. Октябрь 1917 г. – январь 1918 г. Москва: Наука, 1966. 299 с.

История Всесоюзной, 1946 – *История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков).* Краткий курс. Под редакцией комиссии ЦК ВКП (б). Одобрен ЦК ВКП(б) 1930 год. ОГИЗ – ГОСПОЛИТИЗДАТ. Москва, 1946. С.223.

История Коммунистической, 2023 – *История Коммунистической партии Советского Союза* / отв. ред. А. Б. Безбородов; науч. ред. Н. В. Елисеева. М.: Политическая энциклопедия, 2013. 671 с.

История России, 2009 – *История России с 1917 до 1945 г.г.* Учеб. пособие / С.П. Боброва, О.Е. Богородская, Г.А. Будник и др.; под общей ред. Г.А. Будник / ГОУВПО «Ивановский государственный энергетический университет имени В.И. Ленина». - Иваново, 2009. 200 с.

Кара-Мурза, 2023 – *Кара-Мурза С.* Советская цивилизация. Москва, Алгоритм, 1 том. 2001. 720 с.

Каутский, 2002 – *Каутский К.* Диктатура пролетариата от демократии к государственному рабству. Большевизм в тупике. Москва, 2002. АОЗТ «АНТИДОР». 207 С. 11, 95, 143, 159 с.

- Койгелдиев, 2009 – *Койгелдиев М.К.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. Алматы, 2009. 448 с.
- Крицман, 1926 – *Крицман Л.* «Героический период Великой русской революции». Москва, Государственное издательство, 1926. 278 с.
- Ленин – *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. Т. 35. С. 66–67.
- Ленин, 1963 – *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. Государственное издательство политической литературы. Москва, издание пятое. 1963. Т. 4, 205–206, 328, 291 с.
- Ленин, 1963 – *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. Государственное издательство политической литературы. Москва, 1963. Т. 39. С.108.
- Маркс и другие – *Маркс К. и Энгельс Ф.* Сочинения. Издание 2-е. Т. 7. С. 91.
- Маркс и другие, 1955 – *Маркс К. и Энгельс Ф.* Сочинения. Издание 2-е. Государственное издание политической литературы. Москва, 1955. 650 с. Т. 3. С. 32–33; Т. 4. С. 435, 437–438, 446.
- Омарбеков, 2003 – *Омарбеков Т.* Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. Алматы: Өнер, 2003. 552 б.
- Пионтковский, 1923 – *Пионтковский С.А.* Октябрьская революция в России, ее предпосылки и ход : популярно-исторический очерк / С. А. Пионтковский; Истпарт, Комиссия по истории Октябрьской революции и РКП(б). М. ; Пг. : Гос. изд-во, 1923. 124 с.
- Пайпс, 1994 – *Пайпс Р.* Русская революция. Ч. 2. Москва: Российская политическая энциклопедия, 1994. 576 с.
- Свяцкий, 1924 – *Свяцкий Н.В.* Крах учредилки (главы из книги). Колчаковщина. Сб. / Под ред. Н. Райвида и В. Быкова. Екатеринбург, 1924.
- Симонов, 1993 – *Симонов Н.С.* Термидор, брюмер или фрюктидор? Эволюция сталинского режим власти: прогнозы и реальность // Отечественная история. 1993. № 4. С. 17.
- Смутное время, 2014 – *Смутное время. Неизвестные страницы известной истории / Б.Аяган, А.Ауанасова, Е.Нурпеисов.* Алматы: ТОО Литера-М, 2017. 320 с.
- Сочинение, 1895 – *Сочинение К. Маркса и Ф. Энгельса.* Изд. 2. Т. 22. С. 519–548; Die Neue Zeit. Bd. 2. № 27 и 28, 1894–1895 гг.; Marx K. Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850. Berlin, 1895.
- Сталин – *Сталин И.В.* О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала «Пролетарская революция» // Сочинения. Т. 13. С. 84–102.
- Сталин – *Сталин И.В.* Сочинения. Т. 8. С. 33.
- Туган-Барановский, 1919 – *Туган-Барановский М.И.* В поисках нового мира. Москва. 1919.

References

- Absemetova, 2019 – *Absemetova Zh.* Bol'shevistkiy rezhim v Kazakhstane: stanovlenie i ukreplenie (1920–1933 gg.) [Bolshevik regime in Kazakhstan: formation and consolidation (1920–1933)]. Almaty: Qazaq universiteti, 2019. 204 p. [in Russian]
- Abylgozhin, 2001 – *Abylgozhin Zh.* Kazakhstan v sovetskom totalitarnom prostranstve: istoricheskaya dinamika [Kazakhstan in the Soviet totalitarian space: historical dynamics]. *Istoriya Kazakhstana: narody i kul'tury*. Uchebnoe posobie [History of Kazakhstan: peoples and cultures. Textbook]. Almaty: Daik-press, 2001. Pp. 267–268. [in Russian]
- Adambek, 2023 – *Adambek B.K.* Keñes memleketindegi «Qyzyl terror» [“Red Terror” in the Soviet state]. *Qaraghandy universitetiniñ habarshısı*. Tarih. Filosofiya seriyası [Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy Series]. 2023. № 2(110). Pp. 14–19. [in Kazakh]
- Agurskiy, 2013 – *Agurskiy M.* Ideologiya natsional bol'shevizma [Ideology of National Bolshevism]. Moscow: Algoritm, 2003.; *Istoriya Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuz* / otv. red. A.B. Bezborodov; nauch. red. N.V. Eliseeva [History of the Communist Party of the Soviet Union / ed. A.B. Bezborodov; scientific ed. N.V. Eliseeva]. Moscow: Politicheskaya entsiklopediya, 2013. 671 p. [in Russian]
- Ahmanayev, 2023 – *Ahmanayev P.V.* Istoriya Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuz [History of the Communist Party of the Soviet Union]. Moscow: Fond “Russkie Vityazi”, 2023. 256 p. [in Russian]
- Argunov, 1918 – *Argunov A.* Navstrechu vragu [Towards the Enemy]. *Narodovlastiye* [People's Power]. Moscow, 1918. [in Russian]
- Babichenko, 1990 – *Babichenko L.G.* Pismo Stalina v «Proletarskuyu revolyutsiyu» i ego posledstviya [Stalin's Letter to “Proletarian Revolution” and Its Consequences]. *Vopros istorii KPSS* [Questions of the History of the CPSU]. 1990. № 6. Pp. 78–91. [in Russian]
- Borovikov, 2023 – *Borovikov A.P.* Marksistko-Leninskoe uchenie o diktature proletariata [Marxist-Leninist Doctrine on the Dictatorship of the Proletariat]. Moscow, 2014. 21 p. [in Russian]
- David Brandenberger, 2009 – *David Brandenberger* Nacional-bolshevizm. Stalinskaya massovaya kul'tura i formirovaniye russkogo natsional'nogo samosoznaniya (1931–1956) [National-Bolshevism: Stalin's Mass Culture and the Formation of Russian National Consciousness] (transl. from English). St. Petersburg: Akademicheskii proyekt. DNK Publishing, 2009. 287 p. [in Russian]
- Eskaliyev, 2023 – *Eskaliyev S.A.* KhKh ghasyrdaghy Kompartiia zhuyesinyñ qalyptasu tarykhnamasyngh kaisbir aspektleri [Some Aspects of the Historiography of the Formation of the Communist Party System in the 20th Century] // Spravedlivyy Kazakhstan: teoriya i praktika politicheskoy modernizatsii v kontekste evolyutsii politicheskikh institutov. Astana: Institut istorii gosudarstva, 2023. Pp. 40–41. [in Russian]
- Gimpelson, 1995 – *Gimpelson E.G.* Formirovaniye sovetskoy politicheskoy sistemy: 1917–1923 gg. [Formation of the Soviet Political System: 1917–1923] Moscow: Nauka, 1995. 232 p. [in Russian]

- Ilyin, 2011 – *Ilyin I.A. Natsional'naya Rossiya. Nashi zadachi* [National Russia: Our Tasks]. Moscow: Eksmo, 2011. 464 p. [in Russian]
- Iroshnikov, 1966 – *Iroshnikov M.P. Sozdaniye Sovetskogo Tsentral'nogo Gosudarstvennogo apparata Sovet Narodnykh Komissarov i narodnyye komissariaty. Oktyabr' 1917 g. – yanvar' 1918 g.* [Creation of the Soviet Central State Apparatus: Council of People's Commissars and People's Commissariats, October 1917 – January 1918]. Moscow: Nauka, 1966. 299 p. [in Russian]
- Istoriya Kommunisticheskoy, 2023 – *Istoriya Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza / otv. red. A.B. Bezborodov; nauch. red. N.V. Eliseeva* [History of the Communist Party of the Soviet Union]. Moscow: Politicheskaya entsiklopediya, 2013. 671 p. [in Russian]
- Istoriya Rossii, 2009 – *Istoriya Rossii s 1917 do 1945 g.: Uchebnoye posobiye / S.P. Bobrova, O.E. Bogorodskaya, G.A. Budnik i dr.; pod obshchey red. G.A. Budnik* [History of Russia from 1917 to 1945: Textbook]. Ivanovo: Ivanovskiy gosudarstvennyy energeticheskiy universitet im. V.I. Lenina, 2009. 200 p. [in Russian]
- Istoriya Vsesoyuznoy, 1946 – *Istoriya Vsesoyuznoy Kommunisticheskoy partii (bol'shevikov). Kratkiy kurs* [History of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). Short Course]. Moscow: OGIZ – GOSPOLITIZDAT, 1946. 223 p. [in Russian]
- Kara-Murza, 2023 – *Kara-Murza S. Sovetskaya tsivilizatsiya* [Soviet Civilization]. Moscow: Algoritm, vol. 1, 2001. 720 p. [in Russian]
- Kautsky, 2002 – *Kautsky K. Diktatura proletariata ot demokratii k gosudarstvennomu rabstvu. Bolshevizm v tupike* [Dictatorship of the Proletariat: From Democracy to State Slavery. Bolshevism at a Dead End]. Moscow: AOZT "ANTIDOR", 2002. 207 p. [in Russian]
- Koigeldiev, 2009 – *Koigeldiev M.K. Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940-kh godov* [Stalinism and Repressions in Kazakhstan, 1920–1940s]. Almaty, 2009. 448 p. [in Russian]
- Kritzman, 1926 – *Kritzman L. "Geroicheskiy period Velikoy russkoy revolyutsii"* [The Heroic Period of the Great Russian Revolution]. Moscow: Gosudarstvennoye izdatel'stvo, 1926. 278 p. [in Russian]
- Lenin – *Lenin V.I. Polnoye sobranie sochineniy*. T. 35. S. 66–67 [Complete Works, Vol. 35, pp. 66–67]. [in Russian]
- Lenin, 1963 – *Lenin V.I. Polnoye sobranie sochineniy* [Complete Works]. Moscow: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, 5th ed., 1963. T. 4, pp. 205–206, 328, 291 p. [in Russian]
- Lenin, 1963 – *Lenin V.I. Polnoye sobranie sochineniy* [Complete Works]. Moscow: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1963. T. 39. Pp. 108. [in Russian]
- Marx, Engels – *Marx K., Engels F. Sochineniya*. Izdanie 2-e. T. 7. S. 91 [Works. 2nd ed., Vol. 7. P. 91]. [in Russian]
- Marx, Engels, 1955 – *Marx K., Engels F. Sochineniya*. Izdanie 2-e [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1955. 650 p. T. 3, pp. 32–33; T. 4. Pp. 435, 437–438, 446. [in Russian]
- Omarbekov, 2003 – *Omarbekov T. Qazaqstan tarykhynyn XX ghasyrdaghy ozekti meseleleri. Komekshi oku quraly* [Topical Issues of the History of Kazakhstan in the 20th Century. Supplementary Textbook]. Almaty: Óner, 2003. 552 p. [in Kazakh]
- Piontkovsky, 1923 – *Piontkovsky S.A. Oktyabr'skaya revolyutsiya v Rossii, eye predposylki i khod: popularno-istoricheskiy ocherk* [The October Revolution in Russia, Its Preconditions and Course: A Popular-Historical Essay]. Moscow; Petrograd: Gosudarstvennoye izdatel'stvo, 1923. 124 p. [in Russian]
- Pipes, 1994 – *Pipes R. Russkaya revolyutsiya. Ch. 2* [The Russian Revolution, Vol. 2]. Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 1994. 576 p. [in Russian]
- Simonov, 1993 – *Simonov N.S. Termidor, bryumer ili fryuktidor? Evolyutsiya stalinskogo rezhima vlasti: prognozy i real'nost'* [Thermidor, Brumaire, or Fructidor? Evolution of the Stalinist Regime of Power: Predictions and Reality] // *Otechestvennaya istoriya*. 1993. № 4. pp. 17. [in Russian]
- Smutnoye vremya, 2014 – *Ayagan B., Auanasova A., Nurpeisov E. Smutnoye vremya. Neizvestnye stranitsy izvestnoy istorii* [Time of Troubles: Unknown Pages of a Famous History]. Almaty: TOO Litera-M, 2017. 320 p. [in Russian]
- Sochinenie, 1895 – *Marx K., Engels F. Sochinenie* [Works]. 2nd ed., Vol. 22, pp. 519–548; *Die Neue Zeit*. Bd. 2. № 27–28, 1894–1895; *Marx K. Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850* [The Class Struggles in France 1848–1850]. Berlin, 1895. [in Russian, German]
- Stalin – *Stalin I.V. O nekotorykh voprosakh istorii bolshevizma. Pis'mo v redaktsiyu zhurnala "Proletarskaya revolyutsiya"* [On Some Questions of the History of Bolshevism. Letter to the Editorial Office of the Journal "Proletarian Revolution"] // *Sochinenie*. Vol. 13, pp. 84–102. [in Russian]
- Stalin – *Stalin I.V. Sochineniya*. T. 8, pp. 33 [Works, Vol. 8, p. 33]. [in Russian]
- Svyatitsky, 1924 – *Svyatitsky N.V. Krakh uchredilki (glavy iz knigi). Kolchakovshchina. Sb. / Pod red. N. Rayvida i V. Bykova* [The Collapse of the Constituent Assembly (Chapters from the Book). Kolchakism. Collection / Ed. N. Rayvid and V. Bykov]. Yekaterinburg, 1924. [in Russian]
- Tugan-Baranovsky, 1919 – *Tugan-Baranovsky M.I. V poiskakh novogo mira* [In Search of a New World]. Moscow, 1919. [in Russian]
- Zakharovskiy, 2019 – *Zakharovskiy L.V. Istoriya Rossii sovetского perioda* [History of Russia in the Soviet Period]. Yekaterinburg: RGPPU, 2019. 211 p. [in Russian]
- Zallesskiy, 2000 – *Zallesskiy K.A. Imperiya Stalina. Biograficheskiy entsiklopedicheskiy slovar'* [Stalin's Empire: Biographical Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Veche, 2000. 487 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1260–
1270
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1260-1270

КОРРУПЦИЯ И ПОЛИТИЗАЦИЯ: ОТРАЖЕНИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСКОЙ АССР НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «ЕҢБЕКШІ ҚАЗАҚ» (КОНЕЦ 1920-х – НАЧАЛО 1930-х ГОДОВ)

Самал Сагнайкызы¹, Спатай Алтынбекович Сартаев², Салтанат Адыровна Нусупбаева³

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(пр. Аль-Фараби 71, 050040, Алматы, Республика Казахстан),
кандидат исторических наук, ст. преподаватель
<https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(пр. Аль-Фараби 71, 050040, Алматы, Республика Казахстан),
кандидат юридических наук, декан факультета довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби
<https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

³Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(пр. Аль-Фараби 71, 050040, Алматы, Республика Казахстан),
магистр исторических наук, преподаватель
<https://orcid.org/my-orcid?0000-0001-8796-5566>. E-mail: N.salta_82@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сагнайкызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу преобразования правоохранительной системы КазАССР в конце 1920-х – начале 1930-х годов в условиях масштабных социальных трансформаций. Выявлены институциональные проблемы, конфликты между советскими и традиционными практиками, низкий профессиональный уровень кадров, коррупция, языковые барьеры. Отмечается значимость учета местных условий при проведении реформ. *Материалы и методы.* Исследование основано на контент-анализе газеты «Еңбекші Қазақ» (1927–1933 гг.) и архивного документа из ЦГА РК. Применялись системный и сравнительный методы, а также анализ отечественной и постсоветской историографии, выявивший пробелы в изучении трансформации правоохранительной системы Казахской АССР. *Результаты.* В конце 1920-х – начале 1930-х годов правоохранительная система Казахской АССР пережила глубокую и многогранную трансформацию. В этот период заявленная борьба с коррупцией и злоупотреблениями служебным положением тесно переплелась с задачами политических чисток и усиленного идеологического контроля. Анализ материалов газеты «Еңбекші Қазақ» убедительно показывает, как эта борьба, изначально направленная на укрепление «революционной законности» и дисциплины, постепенно превратилась в мощный и эффективный

инструмент политического контроля и масштабных репрессий, окончательно подчинив органы правосудия директивам партийной линии. *Заключение.* В 1920–1930-е годы правоохранные органы Казахской АССР, борясь с внутренней коррупцией, одновременно стали инструментом политических репрессий. Под видом этой борьбы происходило вытеснение «неблагонадежных» элементов. В результате система утратила независимость, став частью тоталитарного аппарата, где коррупция и произвол подорвали её легитимность.

Ключевые слова: коррупция, злоупотребление властью, правоохранные органы, Казахская АССР, общественное доверие, «Еңбекші Қазақ», 1920-е – 1930-е годы

Для цитирования: Сағнайкызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С.А. Коррупция и политизация: трансформация правоохранительной системы Казахской АССР на страницах газеты «Еңбекші қазақ» (конец 1920-х – начало 1930-х годов) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1260–1270. [на рус.] DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1260-1270

ЖЕМҚОРЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИЛАНДЫРУ: ҚАЗАҚ АССР ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ «ЕҢБЕКШІ ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ БЕТТЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ (1920-ЖЫЛДАРДЫҢ СОҢЫНАН – 1930-ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНА ДЕЙІН)

Самал Сағнайкызы¹, Спатай Алтынбекович Сартаев², Салтанат Адыровна Нусупбаева³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(пр. Әл-Фараби 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы),
тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
<https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(пр. Әл-Фараби 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы),
заң ғылымдарының кандидаты, ҚазҰУ ЖОО дейінгі білім беру факультетінің деканы
<https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(пр. Әл-Фараби 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы),
тарих ғылымдарының магистры, оқытушы
<https://orcid.org/my-orcid?0000-0001-8796-5566>. E-mail: N.salta_82@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сағнайкызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1920-шы жылдардың соңынан 1930-шы жылдардың басына дейінгі кезеңде ҚазАССР құқық қорғау жүйесінің ірі әлеуметтік трансформациялар жағдайында өзгеруі талданады. Институционалдық мәселелер, кеңестік және дәстүрлі тәжірибелер арасындағы қақтығыстар, кадрлардың кәсіби деңгейінің төмендігі, сыбайлас жемқорлық және тіл кедергілері анықталды. Реформаларды жүргізу кезінде жергілікті жағдайларды ескеру маңыздылығы көрсетіледі. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу «Еңбекші Қазақ» газетінің (1927–1933 жж.) контент-талдауына және ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатының бір архивтік құжатына негізделген. Жүйелік және салыстырмалы әдістер, сондай-ақ Қазақ КСР құқық қорғау жүйесінің трансформациясын зерттеудегі олқылықтарды анықтаған заманауи отандық және посткеңестік историографияны талдау қолданылды. *Нәтижелер.* 1920-шы жылдардың соңы мен 1930-шы жылдардың басында Қазақ АССР-нің құқық қорғау жүйесі терең әрі жан-жақты трансформацияны бастан өткерді. Бұл кезеңде жемқорлықпен және қызметтік өкілеттікті теріс пайдаланумен күрес саяси тазартулармен және идеологиялық бақылауды күшейту міндеттерімен тығыз байланысты болды. «Еңбекші Қазақ» газеті материалдарын талдау бұл күрестің, бастапқыда «революциялық заңдылықты» нығайтуға бағытталғанымен, бірте-бірте саяси бақылау мен ауқымды репрессиялардың қуатты әрі тиімді құралына айналып, сот органдарын партиялық нұсқауларға толығымен бағындырғанын айқын

көрсетеді. *Қорытынды.* 1920–1930-жылдары Қазақ АССР-інің құқық қорғау органдары ішкі жемқорлықпен күресе отырып, бір мезгілде саяси қуғын-сүргін құралына айналды. Осы күрес аясында «сенімсіз» элементтерді ығыстыру жүзеге асты. Соның салдарынан жүйе дербестігінен айырылып, тоталитарлық аппараттың бір бөлшегіне айналды, ал жемқорлық пен заңсыз әрекеттер оның заңдылығын әлсіретті.

Түйін сөздер: коррупция, билік пұрсатын теріс пайдалану, құқық қорғау ұйымдары, Қазақ АССР, қоғамдық сенім, «Еңбекші Қазақ», 1920–1930 жылдар

Дәйексөз үшін: Сағнайкызы С., Сартаев С.А., Нусупбаева С.А. Жемқорлық және саясиландыру: Қазақ АССР құқық қорғау жүйесінің «Еңбекші қазақ» газетінің беттеріндегі трансформациясы (1920-шы жылдардың соңы – 1930-шы жылдардың басы) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1260–1270-бб. [орысш.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1260-1270

CORRUPTION AND POLITICIZATION: THE REFLECTION OF THE TRANSFORMATION OF THE LAW ENFORCEMENT SYSTEM OF THE KAZAKH SSR ON THE PAGES OF THE «ENBEKSHI QAZAQ» NEWSPAPER (FROM THE LATE 1920s TO THE EARLY 1930s)

Samal Sagnaikyzy¹, Spatay A. Sartayev², Saltanat A. Nusupbaeva³

¹Al-Farabi Kazakh National University

(Al-Farabi Ave. 71, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan),

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer

<https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University

(Al-Farabi Ave. 71, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan),

Candidate of Legal Sciences, Dean of the Faculty of Pre-University Education at Al-Farabi Kazakh National University

<https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

Al-Farabi Kazakh National University

(Al-Farabi Ave. 71, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan),

Master of History, Lecturer

<https://orcid.org/my-orcid?0000-0001-8796-5566>. E-mail: N.salta_82@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Sagnaikyzy S., Sartayev S., Nusupbaeva S., 2025

Abstract. Introduction. The article analyzes the transformation of the law enforcement system of the Kazakh ASSR in the late 1920s to early 1930s amid large-scale social changes. Institutional problems, conflicts between Soviet and traditional practices, low professional qualifications of personnel, corruption, and language barriers are identified. The importance of considering local conditions during reforms is emphasized. **Materials and Methods.** This study is based on the content analysis of the «Eñbekshi Qazaq» newspaper (1927–1933) and an archival document from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. We employed systematic and comparative methods, along with an analysis of contemporary domestic and post-Soviet historiography, which revealed gaps in the research on the transformation of the Kazakh ASSR's law enforcement system. **Results.** In the late 1920s and early 1930s, the law enforcement system of the Kazakh ASSR underwent a deep and multifaceted transformation. During this period, the declared fight against corruption and abuse of official position became closely intertwined with the goals of political purges and strengthened ideological control. An analysis of the «Eñbekshi Qazaq» newspaper's materials clearly shows how this struggle, initially aimed at reinforcing «revolutionary legality» and discipline, gradually transformed into a powerful and effective instrument of political control and large-scale repression, ultimately subordinating judicial bodies entirely to party directives. **Conclusions.** In the 1920s–

1930s, corruption and abuse of official powers occurred in the law enforcement agencies of the Kazakh ASSR, which negatively affected the functioning of the system and public trust.

Keywords: Corruption abuse of power, law enforcement agencies Kazakh ASSR, public trust, «Еңбекші Қазақ» 1920-1930 years.

For citation: Sagnaiyzy S., Sartayev S., Nusupbaeva S. Corruption and politicization: The transformation of the law enforcement system in the Kazakh ASSR on the pages of the «Еңбекші Қазақ» newspaper (late 1920s – early 1930s) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1260–1270. [In Rus.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1260-1270

Введение. Актуальность исследования определяется сложностью и значимостью процесса формирования и преобразования правоохранительной системы в Казахской АССР в конце 1920-х — начале 1930-х годов, который происходил на фоне масштабных социальных, политических и экономических трансформаций. В этот период в Казахстане происходил переход от традиционных форм управления и правопорядка к советской модели, что сопровождалось внедрением новых нормативно-правовых актов, кадровыми перестановками и организационными реформами. Одновременно с этим возникали серьёзные вызовы, связанные с легитимностью власти и институциональными проблемами, которые усложняли процесс реформирования и налаживания эффективной работы правоохранительных органов. Эти обстоятельства требуют детального изучения, поскольку позволяют лучше понять специфику становления советской власти в национальном регионе и причины сложностей, с которыми сталкивалась система обеспечения правопорядка.

Гипотеза исследования заключается в том, что реформирование правоохранительной системы в Казахской АССР не ограничивалось формальными изменениями в структуре и функциях органов, а сопровождалось глубокими конфликтами между советскими идеологическими установками и традиционными социальными практиками коренного населения. Это приводило к проблемам легитимности новой власти, недостаточной эффективности исполнения законов и необходимости адаптации институциональных механизмов к местным условиям. Кроме того, низкий уровень профессиональной подготовки сотрудников, языковой барьер и отсутствие юридической литературы на казахском языке усугубляли ситуацию и становились серьёзными препятствиями на пути построения действенной правоохранительной системы.

Целью статьи является комплексный анализ этапа преобразования правоохранительной системы в Казахской АССР в конце 1920-х — начале 1930-х годов, выявление основных вызовов легитимности и институциональных проблем, а также оценка их влияния на формирование правового порядка и социально-политическую стабильность региона в данный исторический период. Для достижения цели исследование опирается на архивные документы, периодическую печать того времени, а также работы современных историков, что позволяет всесторонне раскрыть суть происходивших изменений.

По результатам проведённого исследования установлено, что процесс преобразования правоохранительной системы представлял собой комплексный и многомерный феномен, охватывающий трансформации организационной структуры, кадрового состава и нормативно-правовой базы. Вместе с тем, данные реформы столкнулись с серьёзными препятствиями, среди которых можно выделить проявления коррупции и злоупотребления властью в правоохранительных органах, низкий уровень профессиональной подготовки кадров, а также языковые и коммуникационные барьеры. В совокупности эти факторы существенно снижали уровень доверия к новым институтам и усложняли формирование устойчивой и действенной системы правопорядка. Таким образом, результаты исследования подтверждают необходимость учитывать внутренние институциональные и социокультурные ограничения при реализации реформ, а также подчеркивают важность дальнейшего комплексного анализа исторического опыта становления правоохранительных структур в условиях национального региона.

Материалы и методы. В качестве основной источниковой базы для этого исследования мы использовали материалы газеты «Еңбекші Қазақ» за период с конца 1920-х по начало 1930-х годов. Это ключевой источник для выявления трансформации правоохранительной системы Казахской АССР, так как газета активно освещала вопросы организации, функционирования, а также проблемы коррупции и злоупотреблений в системе правопорядка того времени. Для подтверждения и детализации отдельных аспектов также был привлечен архивный документ из фондов Центрального государственного архива Республики Казахстан.

Хронологические рамки исследования (конец 1920-х — начало 1930-х годов, с особым фокусом на 1927–1933 годы) обусловлены значительными историко-политическими процессами в СССР и на территории Казахской АССР. Этот период отмечен активным реформированием административно-правовых институтов, внедрением новых норм и методов управления, а также масштабными социально-политическими вызовами, связанными с коллективизацией, индустриализацией и усилением партийного контроля. Именно тогда произошли ключевые изменения в структуре и деятельности правоохранительных органов, обострились проблемы легитимности и кадрового дефицита, что нашло отражение в рассматриваемой периодической печати.

Методологически исследование основано на комплексном применении историко-правовых методов. Контент-анализ материалов газеты «Еңбекші Қазақ» стал основным методом работы с источником, позволившим выявить главные вызовы, проблемы и тенденции в деятельности правоохранительной системы, а также особенности её освещения в официальной печати. Мы также использовали системный анализ для изучения взаимосвязей между институциональными изменениями и социокультурными факторами, влияющими на функционирование правоохранительных органов. Сравнительный метод применялся для сопоставления выявленных тенденций с общими процессами, происходившими в правоохранительной системе СССР в указанный период, что позволило выявить как общие черты, так и специфику Казахской АССР.

Помимо работы с первоисточниками, при подготовке исследования мы провели анализ современной отечественной и постсоветской историографии, посвященной проблемам коррупции, злоупотреблений и политических репрессий в советский период. Изучение трудов более чем пятнадцати исследователей позволило вписать выводы нашего исследования в широкий научный контекст, а также выявить недостаточную изученность трансформации правоохранительной системы Казахской АССР в указанный период на основе региональных материалов.

Таким образом, сочетание углубленного контент-анализа ограниченной, но репрезентативной источниковой базы с критическим осмыслением историографического поля обеспечило всестороннее освещение процессов преобразования правоохранительной системы в Казахской АССР и выявление причин, препятствовавших формированию устойчивых и легитимных институтов правопорядка.

Обсуждение. Представленный анализ газеты «Еңбекші Қазақ» за период конца 1920-х — начала 1930-х годов выявляет сложную картину трансформации правоохранительной системы Казахской АССР, где борьба с коррупцией тесно переплеталась с политическими задачами и идеологической чисткой кадров. Для более глубокого понимания этого процесса необходимо рассмотреть его в контексте современной историографии, изучающей советский период.

Как показывают исследования, коррупция и злоупотребления в органах власти, включая правоохранительную систему, были характерной чертой советской действительности 1920-х — 1930-х годов. В частности, работа Маркосяна Г.М. «Коррупция в СССР в 1920-е годы и борьба с ней» убедительно демонстрирует системный характер коррупции, связанный с особенностями нэповской экономики и формированием советской бюрократии [Маркосян, 2010: 14]. Анализ газеты «Еңбекші Қазақ» подтверждает эти выводы, показывая, что проблема коррупции была широко распространена и в Казахской АССР. Твердюкова Е.Д. в работе «Внутренняя торговля и ее государственное регулирование в СССР (конец 1920-х — середина 1950-х гг.)» также подчеркивает, что период рубежа 1920-х-1930-х гг. характеризовался массовыми случаями злоупотреблений и коррупции в системе государственного регулирования, включая правоохранительную сферу [Твердюкова 2011: 486]. Аналогично, Богданов С.В. и Репецкая А.Л. в статье «Организованная преступность в экономической сфере СССР в 1930-1950-е годы» отмечают, что коррупция использовалась для взаимодействия между преступными элементами и правоохранительными органами, указывая на масштабы проблемы [Богданов, Репецкая, 2011: 70-79].

Однако, как справедливо отмечает анализ, в Казахстане борьба с коррупцией приобрела специфический характер, тесно переплетаясь с политическими кампаниями и чистками. Это связано с тем, что, как показывают исследования Теплякова А.Г. «Машина террора: ОГПУ-НКВД Сибири в 1929-1941 гг.», советская власть использовала правоохранительные органы не только для борьбы с преступностью, но и для подавления политической оппозиции и «классово чуждых элементов» [Тепляков, 2008: 305]. Синельщиков Ю.П. в работе «Коррупция в России: история, состояние, причины, меры борьбы» указывает, что корни институциональной коррупции в России лежат в традициях, заложенных еще в СССР, где «коррозия самой правоохранительной системы» становилась серьезной проблемой [Синельщиков, 2017: 39-40]. Анализ «Еңбекші Қазақ» демонстрирует, как под

видом борьбы с коррупцией происходила чистка правоохранительных органов от «ненадежных» элементов, в том числе представителей национальной интеллигенции и потомков зажиточных слоев. Гулько А.Н. в своем исследовании становления системы органов по борьбе с коррупцией в начале 1920-х годов также указывает на масштаб злоупотреблений, которые требовали создания специальных механизмов противодействия [Гулько, 2008: 187]. Плетень О.И. в своей диссертации о деятельности правоохранительных органов в период коллективизации (1928-1932 гг.) прямо указывает на многочисленные факты коррупции [Плетень, 2003: 230]. Краковский К.П., анализируя уголовную ответственность советских государственных служащих за должностные преступления в 1920-е гг., подчеркивает системность злоупотреблений, которые создавали вызовы для правоохранительной системы [Краковский, 2020: 154-184].

Работы казахстанских историков, таких как Джунусбаева С.М. «О репрессиях 1920-30 годов в трудах казахстанских ученых», анализировавшего эти процессы, показывают, что Казахстан в данный период стал ареной масштабных политических репрессий [Джунусбаева, 2020: 130-136]. Анализ газеты «Еңбекші Қазақ» позволяет увидеть, как эти репрессии отражались на кадровой политике в правоохранительных органах, где лояльность к режиму ставилась выше профессионализма и законности. Исследования Жанбосиновой А.С. «Масштабы и региональные особенности „национальных“ операций в Казахской ССР (1937–1938 годы): к вопросу об этнической составляющей Большого террора», также вносят значительный вклад в понимание механизмов политических чисток в правоохранительной системе, демонстрируя, как этнический фактор использовался в репрессивных практиках, что является продолжением тенденций, заложенных в более ранний период [Жанбосинова, 2019: 1-12]. Куракин А.В. в своей работе о противодействии коррупции в правоохранительной деятельности органов внутренних дел, хотя и более позднего периода, ссылается на исторические корни проблемы, упоминая деятельность особого уполномоченного при НКВД СССР, что подчеркивает давность и укорененность коррупции в системе [Куракин, 2008: 39-48].

Дополнительно, работы современных казахстанских исследователей углубляют понимание роли правоохранительных органов в контексте социально-экономических трансформаций того времени. Так, статья Сағнайқызы С., Асылбековой Ж.М.-А., Апендиева Т. «Кеңестік құқық қорғау ұйымдарының әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделу мәселесі», опубликованная в «Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ», напрямую рассматривает проблему адаптации советских правоохранительных организаций к административно-командной системе [Сағнайқызы и др., 2025: 169-185]. Это исследование подтверждает, что функционирование этих органов было тесно интегрировано в политические задачи режима. Схожие тенденции прослеживаются и в работе Сағнайқызы С., Танабаевой А., Сартаева С., Нусупбаевой С. «Confiscation and sustainable agriculture: law enforcement agencies and local communities in soviet kazakhstan (1927-1932)», которая акцентирует внимание на роли правоохранительных органов в конфискации имущества и их взаимодействии с местными сообществами в период коллективизации, что часто сопровождалось злоупотреблениями и усилением конфликтов [Saganaikyz et al., 2025: 531-542]. Кроме того, статья Сағнайқызы С., Асылбековой Ж.М.-А., Омаровой Г.А. «Деятельность правоохранительных органов в ходе реализации закона «о защите социалистической собственности»», опубликованная на Edu.e-history.kz, раскрывает аспекты борьбы с хищениями, которая, как правило, также становилась инструментом политического давления и могла маскировать злоупотребления со стороны самих правоохранителей [Сағнайқызы и др., 2024: 915-927]. Общие вопросы борьбы с коррупцией в СССР также рассматриваются в работе Плеховой О.А «К вопросу о формах и методах борьбы с коррупцией в СССР» [Плеханова, 2012: 171-179]. и Лугового А.В. «Коррупция в СССР и новой России: исторические зарисовки», которые подтверждают, что проблема была постоянной на протяжении всего советского периода [Луговой, 2016: 58-63]. Значимый вклад в изучение становления советской правоохранительной системы в Казахстане вносит монография Сапарғалиевой М. «Возникновение и развитие судебной системы Советского Казахстана», где рассмотрено формирование институтов правосудия, показана их тесная связь с партийно-государственным управлением и идеологическим контролем [Сапарғалиева, 1971: 143-147].

Таким образом, представленный анализ газеты «Еңбекші Қазақ» служит ценным эмпирическим источником для понимания трансформации правоохранительной системы Казахской АССР в сложный и противоречивый период конца 1920-х – начала 1930-х годов. Он позволяет увидеть, как борьба с

коррупцией, заявленная советской властью, на практике обернулась инструментом политических репрессий и идеологической чистки кадров.

Несмотря на то что многие исследователи, работающие в области советской истории, широко освещают вопросы коррупции, репрессий и злоупотреблений в правоохранительной системе в целом, тема специфической адаптации и трансформации правоохранительной системы именно Казахской АССР в условиях усиливающегося административного давления и голода 1920-х – начала 1930-х годов, основанная на анализе региональной партийной печати, до сих пор не получила достаточного системного раскрытия в отечественной историографии. Данное исследование, опирающееся на уникальные материалы газеты «Еңбекші Қазақ», вносит вклад в восполнение этого пробела, предлагая новые ракурсы для изучения указанного периода

Результаты. Процесс становления правоохранительной системы в Казахской АССР в период конца 1920-х – начала 1930-х годов сопровождался глубокой трансформацией, в ходе которой борьба с коррупцией и злоупотреблениями служебным положением тесно переплеталась с задачами политической чистки и идеологического контроля. Анализ партийной прессы, в частности газеты «Еңбекші Қазақ», позволяет выстроить хронологию этих процессов и выявить их ключевые аспекты.

1927 год: Начало кампании и выявление системных нарушений. С середины 1920-х годов, в условиях формирования советской административной системы в Казахстане, проблема коррупции в правоохранительных органах активно поднималась в партийной печати. В 1927 году газета «Еңбекші Қазақ» развернула активную кампанию по разоблачению сотрудников, уличенных во взяточничестве. Например, статья «El işindegi sot jumysy» («Судебная работа в селе») критиковала следователя Касыма за получение взятки при исполнении служебных обязанностей [Еңбекші Қазақ, 1927, 24 маусым, № 141 (869)]. Это демонстрировало стремление партийных структур создать честный и неподкупный состав работников суда и следствия, способных реализовать принципы «революционной законности».

Однако, несмотря на эти усилия, системные проблемы сохранялись. Решение Бюро Краевого комитета от 8 октября 1927 года прямо указывало на неудовлетворительное состояние судебно-следственных органов, в том числе из-за наличия в их рядах «преступных элементов». В резолюции подчеркивалась необходимость пополнения кадрового состава новыми работниками, соответствующими задачам революционного государства [ЦГА РК. Ф. 1380, Оп. 1. Д. 1038, Л. 49–50]. Этот документ, подписанный секретарем бюро В. Пятницким, указывал на обеспокоенность партийного руководства дисфункцией аппарата правосудия.

1928 год: Усиление контроля и акцент на «кадрах трудящихся». Антикоррупционная тематика продолжала доминировать в партийной прессе в 1928 году. В статье «Sot, militsia qyzmetkerlerinin jilylysy» («Собрание работников суда и милиции»), опубликованной в начале 1928 года, вновь подчеркивалась необходимость ужесточения борьбы с лицами, злоупотреблявшими своим положением и расхищавшими государственное имущество: «...Борьба с взяточниками, злоупотребляющими полномочиями и расхитителями имущества должна быть усилена...» [Еңбекші Қазақ, 1928, 7 қаңтар, № 5 (1034)]. Аналогичные обвинения прозвучали и в материале «Paraqot qyzmetker» («Коррупцированный служащий»), где сообщалось о новых фактах преступлений со стороны представителей судебной системы [Еңбекші Қазақ, 1928, 5 наурыз, № 54 (1081)].

С усилением командно-административного контроля в 1928 году на первый план выдвигалась задача формирования в судах кадров, представляющих интересы трудящихся. В одной из программных публикаций прямо утверждалось, что меры по борьбе с коррупцией должны выходить за рамки репрессивных действий и сопровождаться «коренным изменением судебной системы». Подчеркивалось: «...Нам недостаточно просто сместить активных преступников. Мы должны принять действенные меры для коренного изменения судебной системы. Нам нужны честные, уважаемые среди трудящихся кадры...» [Еңбекші Қазақ, 1928, 15 шілде, № 158 (1185)]. Важно отметить, что борьба с коррупцией в судебно-следственной системе в этот период происходила не изолированно, а в рамках широкой политической кампании по ликвидации социально чуждых элементов. Под лозунгами укрепления «революционной законности» проводились чистки среди работников, имевших родственные связи с зажиточными слоями населения. Тем самым, идеологическая и классовая лояльность становилась главным критерием оценки кадров, вытесняя профессиональную компетентность. Эта политика закладывала основы для трансформации правоохранительной системы в инструмент политического контроля, что впоследствии проявилось в масштабах репрессий конца 1920-х — начала 1930-х годов.

1929 год: Смещение приоритетов от правосудия к «классовой чистоте». Несмотря на регулярные публикации в партийной прессе, обличавшие проявления взяточничества, небрежности и превышения служебных полномочий в работе правоохранительных органов, такие явления сохраняли системный характер. В материалах «Еңбекші Қазақ» 1928–1929 годов, включая статьи «Paraqor qyzmetker» («Коррупцированный служащий») [Еңбекші Қазақ, 1928, 5 наурыз, № 54 (1081)] и «Jalshynyn aqysyn zhegen sot» («Судья, присвоивший оплату батрака») [Еңбекші Қазақ, 1929, 2 тамыз, № 150 (1479)], подчеркивалась необходимость борьбы с подобными нарушениями. Однако уже к концу 1920-х годов центр тяжести сместился с задач правового порядка и справедливости на обеспечение «классовой чистоты» судебно-следственного аппарата и устранение из него «антисоветских элементов».

Идеологический акцент в кадровой политике отчетливо прослеживается в статье, опубликованной в 1929 году под авторством Сырғабайұлы Нығымета. В ней содержался призыв к изгнанию из органов суда лиц, охарактеризованных как Tabansyz taǵaqtar (непостоянные и колеблющиеся) и Töreşilik tamaqsaūlar (чиновники, стремящиеся к личной выгоде), с одновременным требованием предоставления приоритета при назначениях выходцам из рабочего класса и батрацких слоёв [Еңбекші Қазақ, 1929, 16 шілде, № 135 (1464)]. Эти установки отражали общий курс советской власти на ужесточение классовой политики, при котором правовая квалификация, профессиональный опыт и представление о справедливости отступали на второй план. На практике это вело к закреплению репрессивной модели, в которой главными критериями отбора кадров становились политическая лояльность и происхождение, а не соблюдение принципов законности.

Начало 1930-х годов: Обострение кадрового вопроса на фоне голода. В начале 1930-х годов, в условиях усиливающегося административного давления и кризиса, вызванного аграрной политикой большевиков, тема несоответствия кадров правоохранительных органов идеологическим и политическим требованиям приобрела особую остроту. Уже в январе 1931 года, задолго до пика голода 1932 года, в официальной партийной печати появилась резкая критика в адрес судебных учреждений. В частности, в газете «Еңбекші Қазақ» отмечалось, что суды, не успевшие перестроить свою работу в соответствии с социалистическими задачами, оказались оторваны от общественно-политических процессов и нужд трудящихся. Вместо того чтобы служить орудием пролетарской диктатуры, часть судей, как подчёркивалось в публикации, превратилась в «дубинку зажиточных слоёв», продолжая формально следовать букве закона, не вникая в его классовую суть: «...наши суды, далекие от великого движения и от стремлений народа, продолжают зубрить закон и грызть буквы Сталина» [Еңбекші Қазақ, 1931, 24 қаңтар, № 19 (1911)]. Эта критика иллюстрирует начало идеологической кампании, направленной на кадровую «чистку» и переориентацию правоохранительных институтов, которая впоследствии стала составной частью общего курса на политическое укрепление власти. Уже в начале 1932 года, несмотря на усиливающийся голод, вызванный коллективизацией и изъятием зерна у крестьянства, партийные органы продолжали требовать ужесточения кадровой политики в судебной системе. В январской статье того же издания подчёркивалось, что в органах суда и следствия сохраняются «многочисленные ошибки и недостатки», причиной чего назывался низкий уровень подготовки и ненадёжность сотрудников. В этой связи выдвигался призыв к формированию из судебных работников идеологически стойких «активистов», способных проводить политику партии в условиях растущей социальной напряжённости: «...Кадры, работающие в этих органах, должны быть надёжными, заслуживающими поддержки. Мы должны готовить из них активистов и воспитывать их. Сейчас мы особенно остро нуждаемся в настоящих активистах...» [Еңбекші Қазақ, 1932, 3 қаңтар, № 3].

1933 год: Кульминация политизации и борьба с «чуждыми элементами». Публикации 1933 года свидетельствуют о дальнейшем усилении политизации правоохранительной сферы. Статья в газете «Еңбекші Қазақ» появилась статья с заголовком: «Об обличении преступления Азірбая Айтбайұлы, происходящего из рода Бокейхана (Алихан Бокейхан – председатель национальной партии «Алаш» и правительства «Алаш Орда», основанных в 1917 году), а также обвинения в адрес прокурора Искендирулы и следователя Кусаинулы Жакпара в сговоре с баями, чиновниками, ворами и фальшивыми активистами» [Еңбекші Қазақ, 1933, 3 маусым, № 121 (1726)]. наглядно иллюстрирует, как печатные органы использовались для разоблачения не только предполагаемых правонарушений, но и для акцентирования внимания на социальном и политическом происхождении обвиняемых. Это соответствовало общей тенденции усиления классовой борьбы и репрессий, где любые отклонения от

партийной линии могли быть интерпретированы как злоупотребление или проявление коррупции со стороны «враждебных» элементов.

Таким образом, анализ материалов официальной печати свидетельствует о том, что уже к 1931 году в Казахской АССР сформировалась устойчивая критика правоохранительной системы как недостаточно идеологически выверенного механизма. Проблема коррупции и злоупотреблений, которая активно освещалась с 1927 года, постепенно трансформировалась из чисто правовой проблемы в инструмент политической борьбы. Переориентация функций судов и следствия с правовой на политико-воспитательную задачу стала выражением общего тренда на подчинение юридических институтов задачам партийного контроля. В результате в системе правосудия доминирующим критерием кадровой оценки становилась не профессиональная компетентность, а преданность большевистской линии, что в долгосрочной перспективе подрывало правовую культуру и доверие населения к судебным органам. Это означало, что коррупция, которая изначально была признана как проблема, стала не только следствием низкой дисциплины и материального положения сотрудников, но и удобным инструментом для проведения политических чисток, маскируя истинные цели и масштабы репрессий под борьбу с правонарушениями.

Закключение. Анализ архивных материалов, публикаций в газете *Eñbekshi Qazaq* и официальных директив советского руководства показывает, что в 1920–1930-е годы правоохранительные органы Казахской АССР оказались втянутыми в противоречивую двойную роль. С одной стороны, декларировалась борьба с правонарушениями в их собственных рядах: систематически выявлялись и наказывались случаи взяточничества, злоупотребления служебным положением, некомпетентности. Регулярные публикации в прессе, статистика привлечения к ответственности сотрудников прокуратуры, суда и милиции, а также партийные директивы свидетельствуют о наличии системной коррупции, подрывавшей доверие населения к институтам власти.

С другой стороны, под прикрытием борьбы за «революционную законность» и «идеологическую чистоту» происходило целенаправленное вытеснение из правоохранительных органов представителей казахской национальной интеллигенции, зажиточного слоя и духовенства. Кампания по «чистке кадров» всё чаще превращалась в механизм политических репрессий, а суд и следствие — в орудие уничтожения традиционного казахского общества. Таким образом, при формальном стремлении к правовому порядку советская власть фактически подменяла принципы законности классовыми и идеологическими критериями.

В итоге правоохранительная система утратила самостоятельность и стала частью репрессивного аппарата, действовавшего в интересах тоталитарного государства. Коррупция и произвол в её рядах не только не исчезли, но и стали неотъемлемыми элементами функционирования этой системы, что окончательно подорвало её легитимность в глазах населения.

Источники

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан

Литература

Богданов, Репецкая, 2011 – *Богданов С.В., Репецкая А.Л.* Организованная преступность в экономической сфере СССР в 1930-1950-е годы: особенности воспроизводства, масштабы, формы проявления // *Всероссийский криминологический журнал*. 2011. № 4. С. 70–79.

Гулько, 2008 – *Гулько А.Н.* Становление и развитие системы государственных органов по борьбе с коррупционными проявлениями в начале 1920-х годов (на примерах Северного Кавказа): дис. ... канд. юрид. наук. Пятигорск: ПГТУ, 2008. 187 с.

Джунусбаев, 2019 – *Джунусбаев С.М.* О репрессиях 1920-30 годов в трудах Казахстанских ученых. 2019. URL: <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/04/12/12-...-130-136.pdf> (дата обращения: 24.03.2024).

Еңбекші Қазақ, 1927 – Ел ішіндегі сот жұмысы // *Еңбекші Қазақ*. 1927. № 141 (869). 24 маусым.

Еңбекші Қазақ, 1928а – Парақор қызметкер // *Еңбекші Қазақ*. 1928. № 54 (1081). 5 наурыз.

Еңбекші Қазақ, 1928б – Қазақстандағы төңкеріс заңы туралы // *Еңбекші Қазақ*. 1928. № 158 (1185). 15 шілде.

Еңбекші Қазақ, 1929а – Сот орындарындағы кемшіліктерді жоямыз // *Еңбекші Қазақ*. 1929. № 135 (1464). 16 шілде.

Еңбекші Қазақ, 1929б – Жалшының ақысын жеген сот // *Еңбекші Қазақ*. 1929. № 150 (1479). 2 тамыз.

Еңбекші Қазақ, 1931 – Заң органдарымыз тап құралы бола білсін // *Еңбекші Қазақ*. 1931. № 19 (1911). 24 қаңтар.

Еңбекші Қазақ, 1932 – Заң органдарының 2 бесжылдықтың алғашқы жылдарындағы міндеттері туралы // *Еңбекші Қазақ*. 1932. № 3. 3 қаңтар.

Еңбекші Қазақ, 1933 – Орданың тергеушісі кім // *Еңбекші Қазақ*. 1933. 3 маусым. № 121 (1726).

Жанбосинова, Потапова, 2019 – *Жанбосинова А.С., Потапова Н.А.* Масштабы и региональные особенности «национальных» операций в Казахской ССР (1937–1938 годы): к вопросу об этнической составляющей Большого террора // Исторический курьер. 2019. № 1. С. 7.

Краковский, 2020 – *Краковский К.П.* Уголовная ответственность советских государственных служащих за должностные преступления (1920-е гг.) // Вестник Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. 2020. № 2 (78). С. 154–184.

Куракин, 2008 – *Куракин А.В.* Административно-правовые средства противодействия коррупции в правоохранительной деятельности органов внутренних дел // Государство и право. 2008. № 5. С. 39–48.

Луговой, 2016 – *Луговой А.В.* Коррупция в СССР и новой России: исторические зарисовки // Мир политики и социологии. 2016. № 6. С. 58–63.

Маркосян, 2010 – *Маркосян Г.М.* Коррупция в СССР в 1920-е годы и борьба с ней: Автореферат дис. ... канд. ист. наук. М., 2010. С. 14.

Плехова, 2012 – *Плехова О.А.* К вопросу о формах и методах борьбы с коррупцией в СССР // Гуманитарные и социальные науки. 2012. № 3. С. 171–179.

Плетень, 2003 – *Плетень О.И.* Деятельность правоохранительных органов СССР в период разработки и реализации политики сплошной коллективизации в 1928–1932 гг.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2003. С. 230

Сағнайқызы и др., 2025 – *Сағнайқызы С., Асылбекова Ж.М.-А., Апендиев Т.* Кеңестік құқық қорғау ұйымдарының әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделу мәселесі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. 2025. № 1 (84). С. 169–185.

Сағнайқызы и др., 2024 – *Сағнайқызы С., Асылбекова Ж.М.-А., Омарова Г.А.* Деятельность правоохранительных органов в ходе реализации Закона «О защите социалистической собственности» // *Edu.e-history.kz*. 2024. Т. 11. № 4. С. 915–927.

Saganaikyzy et al., 2025 – *Samal Saganaikyzy, Tanabayeva Anar Saduakasovna, Sartayev Spatay, Nusupbaeva Saltanat Amirovna.* Confiscation and Sustainable Agriculture: Law Enforcement Agencies and Local Communities in Soviet Kazakhstan (1927–1932) // *SGEM Journal of Research and Publications*. *SGEM Journal*. 2024. Vol. 24. Issue 4.2.

Сапарғалиева, 1971 – *Сапарғалиева Г. С.* Общественный строй казахских аулов в XIX – начале XX века. – Алма-Ата: Наука, 1971. 198 с.

Синельщиков, 2017 – *Синельщиков Ю.П.* Коррупция в России: история, состояние, причины, меры борьбы. М.: Псковское возрождение, 2017. С. 39–40.

Тепляков, 2008 – *Тепляков А.Г.* Машина террора: ОГПУ-НКВД Сибири в 1929–1941 гг. М.: Новый Хронограф, АИРО-XXI, 2008. С. 305.

Твердюкова, 2011 – *Твердюкова Е.Д.* Внутренняя торговля и ее государственное регулирование в СССР (конец 1920-х – середина 1950-х гг.). СПб. Tverdyukova ED, 2011. С. 486.

Sources

SGA RK – Sentralnyi gosudarstvennyi arhiv Respubliki Kazahstan [CGA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

References

Bogdanov, Repetskaia, 2011 – *Bogdanov S.V., Repetskaia A.L.* Organizovannaia prestupnost' v ekonomicheskoi sfere SSSR v 1930–1950-e gody: osobennosti vosproizvodstva, masshtaby, formy proiavleniia. *Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal*. 2011. № 4. Pp. 70–79. [in Russian]

Dzhunusbaev, 2019 – *Dzhunusbaev S.M.* O repressiakh 1920–30 godov v trudakh Kazakhstanskikh uchenykh. 2019. URL: <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/04/12/12-.-130-136.pdf> (accessed: 24.03.2024). [in Russian]

Enbekshi Qazaq, 1927 – El ishindegi sot zhumysy [Judicial Work Among the Population]. *Enbekshi Qazaq*. 1927. 24 mausym. № 141 (869). [in Kazakh]

Enbekshi Qazaq, 1928a – Paraqor qyzmetker [A Bribe-Taking Official]. *Enbekshi Qazaq*. 1928. № 54 (1081). 5 nauryz. [in Kazakh]

Enbekshi Qazaq, 1928b – Qazaqstandaghy toengkeris zańy turaly [On Revolutionary Law in Kazakhstan]. *Enbekshi Qazaq*. 1928. № 158 (1185). 15 shilde. [in Kazakh]

Enbekshi Qazaq, 1929a – Sot oryndaryndaghy kemshilikterdi zhoiamyz [We Will Eliminate the Shortcomings of Judicial Institutions]. *Enbekshi Qazaq*. 1929. № 135 (1464). 16 shilde. [in Kazakh]

Enbekshi Qazaq, 1929b – Zhalshynyn aqysyn zhegen sot [A Judge Who Stole a Laborer's Wages]. *Enbekshi Qazaq*. 1929. № 150 (1479). 2 tamyz. [in Kazakh]

- Enbekshi Qazaq, 1931 – Zan organdarymyz tap quraly bola bilsin [Let Our Legal Organs Serve as Instruments of the Class]. *Enbekshi Qazaq*. 1931. № 19 (1911). 24 qantar. [in Kazakh]
- Enbekshi Qazaq, 1932 – Zan organdarynyn 2 bezshyldyqtyn algashqy zhyldaryndagy mindetteri turaly [On the Tasks of Legal Organs in the Early Years of the Second Five-Year Plan]. *Enbekshi Qazaq*. 1932. № 3. 3 qantar. [in Kazakh]
- Enbekshi Qazaq, 1933 – Orda nyn tergeushisi kim [Who is the Investigator of the Orda?]. *Enbekshi Qazaq*. 1933. № 121 (1726). 3 mausym. [in Kazakh]
- Gul'ko, 2008 – *Gul'ko A.N.* Stanovlenie i razvitie sistemy gosudarstvennykh organov po bor'be s korruptsionnymi proiavleniiami v nachale 1920-kh godov (na primerakh Severnogo Kavkaza): diss. ... kand. iurid. nauk. Piatigorsk: PGU, 2008. 187 p. [in Russian]
- Zhanbosinova, Potapova, 2019 – *Zhanbosinova A.S., Potapova N.A.* Masshtaby i regional'nye osobennosti «natsional'nykh» operatsii v Kazakhskoi SSR (1937–1938 gody): k voprosu ob etnicheskoi sostavliaiushchei Bol'shogo terrora. *Istoricheskii kur'er*. 2019. № 1. P. 7. [in Russian]
- Krakovskii, 2020 – *Krakovskii K.P.* Ugolovnaia otvetstvennost' sovetskikh gosudarstvennykh sluzhashchikh za dolzhnostnye prestupleniia (1920-e gg.). *Vestnik Instituta zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniia pri Pravitel'stve Rossiiskoi Federatsii*. 2020. № 2 (78). [to be specified]. [in Russian]
- Kurakin, 2008 – *Kurakin A.V.* Administrativno-pravovye sredstva protivodeistviia korruptsii v pravookhranitel'noi deiatel'nosti organov vnutrennikh del. *Gosudarstvo i pravo*. 2008. № 5. Pp. 39–48. [in Russian]
- Lugovoi, 2016 – *Lugovoi A.V.* Korruptsiia v SSSR i novoi Rossii: istoricheskie zarisovki. *Mir politiki i sotsiologii*. 2016. № 6. Pp. 58–63. [in Russian]
- Markosian, 2010 – *Markosian G.M.* Korruptsiia v SSSR v 1920-e gody i bor'ba s nei: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. M., 2010. P. 14. [in Russian]
- Plekhova, 2012 – *Plekhova O.A.* K voprosu o formakh i metodakh bor'by s korruptsiei v SSSR. *Gumanitarnye i sotsial'nye nauki*. 2012. № 3. Pp. 171–179. [in Russian]
- Pleten', 2003 – *Pleten' O.I.* Deiatel'nost' pravookhranitel'nykh organov SSSR v period razrabotki i realizatsii politiki sploshnoi kollektivizatsii v 1928–1932 gg.: avtoref. diss. ... kand. iurid. nauk. Krasnodar, 2003. [in Russian]
- Sagnaikyzy et al., 2025 – *Sagnaikyzy S., Asylbekova Zh.M.-A., Apendiev T.* Keñestik qūqyq qorghau üiymdarynyñ äkimshil-ämırshil zhüiege beıımdelu mäselesi. *Abai atyndağy QazÜPU-nıñ Khabarshysy, «Tarih zhāne saıasi-äleumettik ğylymdar» seriıasy*. 2025. № 1 (84). Pp. 169–185. [in Kazakh]
- Sagnaikyzy et al., 2024 – *Sagnaikyzy S., Asylbekova Zh.M.-A., Omarova G.A.* Deiatel'nost' pravookhranitel'nykh organov v khode realizatsii Zakona «O zashchite sotsialisticheskoi sobstvennosti». *Edu.e-history.kz*. 2024. Vol. 11. № 4. Pp. 915–927. [in Russian]
- Saganaikyzy et al., 2025 – *Saganaikyzy S., Tanabayeva A.S., Sartayev S., Nusupbaeva S.A.* Confiscation and Sustainable Agriculture: Law Enforcement Agencies and Local Communities in Soviet Kazakhstan (1927–1932). *SGEM Journal of Research and Publications*. Vol. 24, Issue 4.2, 2024.
- Sapargalieva, 1971 – *Sapargalieva G.S.* Obshchestvennyi stroi kazakhskikh aulov v XIX – nachale XX veka. Alma-Ata: Nauka, 1971. 198 p.
- Sinel'shchikov, 2017 – *Sinel'shchikov Yu.P.* Korruptsiia v Rossii: istoriia, sostoianie, prichiny, mery bor'by. M.: Pskovskoe vozrozhdenie, 2017. Pp. 39–40. [in Russian]
- Teplakov, 2008 – *Teplakov A.G.* Mashina terrora: OGPU–NKVD Sibiri v 1929–1941 gg. M.: Novyi Khronograf, AIRO–XXI, 2008. 305 p. [in Russian]
- Tverdiukova, 2011 – *Tverdiukova E.D.* Vnutrenniaia trgovlia i ee gosudarstvennoe regulirovanie v SSSR (konets 1920-kh – seredina 1950-kh gg.). SPb., 2011. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1271–
1283
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1271-1283

АТЫРАУ ӨНІРІНДЕГІ ҚУҒЫН-СҮРГІН: ӨЛІМ ЖАЗАСЫНА КЕСІЛГЕН ДІН ӨКІЛДЕРІ

Қуаныш Серік Орынғалиұлы¹, Айдосынова Гаухар Жәнібекқызы,²
Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы³

¹ Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті (Атырау қ., Қазақстан)
т.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
<https://orcid.org/0009-0000-8746-5385> E-mail: s.kuanysh@asu.edu.kz

² Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті (Атырау қ., Қазақстан)
тарих магистрі, аға оқытушы
E-mail: g.aidosynova@asu.edu.kz. <https://orcid.org/0000-0003-2645-2323>

³ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)
ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-7723-8082>. e-mail: kuka_ist@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қуаныш С.О., Айдосынова Г.Ж., Мурзаходжаев Қ.М. 2025

Аңдатпа. *Kırişne.* Кеңес мемлекетінің жалпы жазалау саясатында дін өкілдері мен дінге сенушілерге қарсы қуғын-сүргін айрықша орын алды және ерекше мақсаттары мен міндеттерін көздеді. Дін өкілдерін қудалаудың тікелей («ашық»), жанама және жасырын («жабық») түрлері толығымен жүзеге асты. *Мақсаттар мен міндеттер.* Атырау өңірінде 1917 ж. дейін 45 ірі және 50-ден астам ұсақ мешіт-медреселер болған. Онда діни шаралармен қатар оқушылар қадим және жәдид әдістері бойынша білім алатын. Дін өкілдеріне қарсы қуғын-сүргін барысында барлық мешіттер талқандалып, көптеген молдадар мен сопылар атылды. *Материалдар мен тәсілдер.* Мақаланы жазу барысында Атырау облысы мемлекеттік архивінің, Батыс Қазақстан облысы мемлекеттік архиві, Атырау мен Батыс Қазақстан облыстарының Полиция департаментінің архив құжаттары, ҚР Президенті архивінің материалдары, жарияланған құжаттар жинақтары мен іргелі зерттеулер пайдаланылды. Тақырыпқа қатысты тың құжаттар ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отыр. *Нәтижелер.* Мақалада кеңес билігінің қуғындауына ұшырап, ату жазасына кесілген қазақ және татар молдаларының аты-жөндері берілген. Зерттеу барысында есімдері бұрын қалың көпшілікке белгісіз болып келген дін өкілдері анықталды. *Қорытынды.* Жазықсыз жазаланған діни қайраткерлерді толық ақтаудың қажеттігін мемлекеттік органдар мен жұртшылыққа дәлелдеу – зерттеушілердің қасиетті парызы.

Түйін сөздер: Атырау облысы, дін өкілдері, молдалар, қуғын-сүргін, мешіт-медресе, рухани құндылықтар.

Алғыс: Зерттеу BR24993173 «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» ғылыми жоба аясында орындалды.

Дәйексөз үшін: Қуаныш С.О., Айдосынова Г.Ж., Мурзаходжаев Қ.М. Атырау өңіріндегі қуғын-сүргін: өлім жазасына кесілген дін өкілдері // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1271–1283-бб. [Қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1271-1283

РЕПРЕССИИ В АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ: ПРЕДСТАВИТЕЛИ РЕЛИГИИ, ПРИГОВОРЕННЫЕ К СМЕРТНОЙ КАЗНИ

*Қуаныш Серик Орынғалиевич¹, Айдосынова Гаухар Жанибековна²,
Мурзаходжаев Қуаныш Мадиевич³*

¹ Атырауский университет им. Х. Досмухамедова (г. Атырау, Казахстан)
к.и.н., ассоциированный профессор,
<https://orcid.org/0009-0000-8746-5385> E-mail: s.kuanysh@asu.edu.kz

² Атырауский университет им. Х. Досмухамедова (г. Атырау, Казахстан)
магистр истории, старший преподаватель
E-mail: g.aidosynova@asu.edu.kz. <https://orcid.org/0000-0003-2645-2323>

³ Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Шевченко, 28. 050010, г. Алматы, Казахстан)
Научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Қуаныш С.О., Айдосынова Г.Ж., Мурзаходжаев Қ.М., 2025

Аннотация. *Введение.* Репрессии в отношении духовенства и верующих занимали особое место в общей карательной политике советского государства и преследовали свои особые цели и задачи. Полностью реализованы прямые («открытые»), косвенные и скрытые («закрытые») формы преследования представителей религии. *Цель и задачи исследования.* В Атырауском регионе до 1917 г. было 45 крупных и более 50 мелких мечетей-медресе. Помимо религиозных мероприятий, учащиеся обучались методам «кадима» и «джадида». В результате репрессивных мероприятий против представителей религии были разрушены все мечети, расстреляны многие муллы и суфии. *Материалы и методы.* В процессе подготовки статьи использовались архивные документы Государственного архива Атырауской области, Государственного архива Западно-Казахстанской области, архивные материалы Департамента полиции Атырауской и Западно-Казахстанской областей, материалы Архива Президента Республики Казахстан, опубликованные сборники документов и фундаментальные исследования. По данной теме впервые вводятся в научный оборот новые архивные документы. *Результаты.* В статье приведены имена казахских и татарских мулл, подвергшихся преследованиям со стороны советских властей и приговоренных к расстрелу. В ходе исследования были выявлены имена многих религиозных деятелей, которые ранее были неизвестны широкой публике. *Выводы.* Довести до государственных органов и общественности необходимость полного оправдания невинно наказанных религиозных деятелей – священный долг исследователей. **Ключевые слова:** Атырауская область, духовенство, муллы, репрессии, мечети-медресе, духовные ценности.

Благодарность. Исследование выполнено в рамках научного проекта BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана».

Для цитирования: Қуаныш С.О., Айдосынова Г.Ж., Мурзаходжаев Қ.М. Репрессии в Атырауской области: представители религии, приговоренные к смертной казни // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1271–1283. [на казахском яз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1271-1283

REPRESSION IN ATYRAU REGION: REPRESENTATIVES OF RELIGION SENTENCED TO DEATH

*Kuanysh Serik Oryngalievich¹, Aydosynova Gaukhar Zhanibekovna²,
Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich³*

¹ Atyrau University named after H. Dosmukhamedov (Atyrau city, Kazakhstan)
Candidate of historical science, Associate Professor
<https://orcid.org/0009-0000-8746-5385> E-mail: s.kuanysh@asu.edu.kz

² Atyrau University named after H. Dosmukhamedov (Atyrau city, Kazakhstan)
MA of History, Senior Lecturer
E-mail: g.aidosynova@asu.edu.kz. <https://orcid.org/0000-0003-2645-2323>

³ Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Shevchenko, 28. 050010, Almaty, Kazakhstan)
Scientific Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kuka_ist@mail.ru

© Valichanov IHE, 2025

© Kuanysh S.O., Aydosynova G.Zh., Murzakhodzhayev K.M., 2025

Abstract. *Introduction.* Repression of the clergy and believers occupied a special place in the general punitive policy of the Soviet State and pursued their special goals and objectives.

Direct («open»), indirect and hidden («closed») forms of persecution of representatives of religion have been fully realized. *The purpose and objectives.* In the Atyrau region until 1917 there were 45 large and more than 50 small mosques-madrassas. In the Atyrau region there were 45 large mosques. In addition to religious activities, students were trained in the methods of Kadim and Jadid. As a result of repressive actions against religious representatives, all mosques were destroyed, and many mullahs and Sufis were shot. *Materials and methods.* In the course of preparing the article, archival documents from the State Archive of Atyrau Region, the State Archive of West Kazakhstan Region, archival materials from the Police Departments of Atyrau and West Kazakhstan regions, materials from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, published collections of documents, and fundamental studies were used. New archival documents related to this topic are being introduced into scientific circulation for the first time. *Results.* The article lists the names of Kazakh and Tatar mullahs who were persecuted by the Soviet authorities and sentenced to death. The study identified many religious figures who were previously unknown to the general public. *Conclusions.* It is the sacred duty of researchers to prove to the state authorities and the public the necessity of full justification of innocently punished religious figures.

Key words: Atyrau region, clergy, mullahs, repression, mosque-madrasah, spiritual values.

Acknowledgements. This research was conducted within the framework of the grant-funded project BR24993173 «Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan».

For citation: Kuanysh S.O., Aydosynova G.Zh., Murzakhodzhayev K.M. Repression in Atyrau region: representatives of religion sentenced to death // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 4. Pp. 1271–1283. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1271-1283

Кіріспе. Кеңес билігінің орнауы Қазақстанда да дінге, дін өкілдеріне қарсы қуғындау, алалау, кемсіту саясатымен қатар жүрді. Коммунистік партия саясаты діннің ықпалын төмендетіп, жаңа идеология – коммунизм идеясын қалыптастыруға, қоғамдық өмірден дінді аластатуға, діни қызметкерлерді құртуға, мешіт-медреселерді, шіркеулерді жабуға бағытталды. Ол, өз кезегінде, дін өкілдерінің қоғамдағы әлеуметтік байланыстарының үзілуіне, қоғамда дінге, дін өкілдеріне қарсы бағытталған әлеуметтік қақтығыстардың өршуіне, ұзақ жылдар бойы қалыптасқан дәстүрлі ғұрыптар мен құндылықтар жүйесінің бұзылуына, соның нәтижесінде ұлттық тәрбие, ұлттық сана мен менталитеттің құлдырауына әкелді. Дін өкілдерін «үстем тап өкілдері» ретінде жою, түптеп келгенде, қоғамды үлкен трагедияларға алып келді, ұлттық тұтастықтың негізі ыдырап, ұлттық жады мен ұлттық санаға көптеген жылдарға созылған жарақат түсті.

Өзектілігі. ҚР президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 Жарлығы бойынша кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргін құрбандарының барлық санатына қатысты тарихи әділеттілікті толық қалпына келтіруге арналған мемлекеттік комиссия және өңірлік комиссиялар құрылды. Комиссия зерттейтін басты бағыттарының бірі – жазықсыз жазаланған дін өкілдерін толық ақтау болып табылады. Архив деректер көрсеткендей, кеңес билігінің ислам дініне, оның ішінде қазақ діни қауымына қатысты саясаты – қарсылық көрсетуге қабілетті ауыл-селолардағы идеологиялық қарсыластарын толық құрту бағытындағы әрекеттер еді. Ол тек «бай-кулактарға» ғана емес, қарсылық қозғалыстарының басында болуы мүмкін барлық күштерге, оның ішінде дін өкілдеріне де, қарсы бағытталды. Яғни, ислам дінін кеңестік қоғам өмірінен мүлдем аластау мақсаты қойылды. Дінге қарсы күрес діни ұйымдардың жұмысын тоқтату, мешіттер мен медреселерді жабу, діни жоралғыларға тиым салумен басталып, 1937–1938 жж. дін өкілдерін тікелей репрессиялаумен жалғасты. 1950–1960 жж., 1980–1990 жж. дін өкілдерінің біразы ақталғанымен де, оларды толық ақтау мәселесі күн тәртібінен әлі түскен жоқ.

Мақсаты мен міндеттері. Мақаланың мақсаты – жазықсыз жазаланған дін иелерін толық ақтаудың қажеттігін мемлекеттік органдар мен жұртшылыққа дәлелдеу болып табылады. Зерттеудің нәтижесінде жұртшылықтың назарынан тыс қалған көптеген діни қайраткерлердің есімдері анықталды.

Материалдар мен әдістемесі. Мақала жазу барысында Атырау [Атырау облысы мемлекеттік архиві] және Батыс Қазақстан [Батыс Қазақстан облысы мемлекеттік архиві] облыстары мемлекеттік архивтері, Атырау [Атырау облысы Полиция департаменті] және Батыс Қазақстан [Батыс Қазақстан облысы Полиция департаменті] облыстары Полиция департаменті ақпараттандыру және байланыс басқармаларының арнайы мемлекеттік архивтері, ҚР Президентінің архиві [Қазақстан Республикасы Президентінің архиві] құжаттары пайдаланылды. Бұл мәліметтер ғылыми айналымға алғаш енгізіліп отырғандықтан зерттеушілер үшін өте құнды ақпараттар береді.

Ғылыми талдау әдістерін пайдалану XX ғ. 20–30 жж. оқиғалардың объективті бейнесін қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Кеңес билігінің дін өкілдеріне қарсы кең көлемді репрессиялық саясатын сипаттау үшін салыстырмалы әдіс пайдаланылды.

Талқылау. Қазақстандық және шетелдік тарихнама діннің әртүрлі аспектілерін, оның идеологиясының оң және теріс, жағымды және жағымсыз жақтарын жан-жақты зерттеп келеді. Алайда, егер ресейлік зерттеушілер дін өкілдеріне қарсы репрессиялық саясатты зерттеуде біраз тәжірибе жинаса, қазақстандық зерттеушілер бұл проблеманы зерттеуде кенже қалуда. Іс жүзінде, отандық тарихнамада бұл мәселе әлі күнге дейін арнайы зерттеу объектісіне айналмай отыр. Мұсылман дін өкілдеріне қатысты жалпы зерттеу жұмыстары кейбір шетелдік және отандық зерттеушілер еңбектерінде кездеседі.

М.Қ. Қозыбаев [Қозыбаев, Алдажуманов, 1997], А.Н. Нысанбаев [Нысанбаев, Сулейменов, 1991], И.М. Қозыбаев [Қозыбаев, 2019] еңбектерінде сталинизм тоталитаризмнің варианттарының бірі ретінде қаралады. Авторлар архив құжаттары негізінде 1937–1938 жж. қуғын-сүргінді талдауға мән береді.

М.Қ. Қойгелдиевтің [Қойгелдиев, 2009] әртүрлі конфессияларға арналған, сонымен қатар дін өкілдерінің қызметі мен қилы тағдырын зерттеуге арналған еңбектері ерекше қызығушылық тудырады. М.Қ. Қойгелдиев алғашқылардың қатарында қазақ халқының рухани өмірінде айырықша рөл атқарған әлеуметтік топты жою процесін талдап жазған болатын.

XX ғ. 20–30 жж. Қазақстан мен Орта Азиядағы әртүрлі діни теориялар мен ағымдардың қалыптасу және даму тарихы М.Х. Әбусейтова [Әбусейтова және т.б., 2001], А.К. Муминов [Муминов, 2004], А.М. Нұрғалиева [Нұрғалиева, 2005], Н.Д. Нұртазина [Нұртазина, 2008], А.С. Тасмағамбетов [Тасмағамбетов, 2008] және т.б. қазақстандық тарихшылар еңбектерінде көрініс тапқан.

Отандық ғалымдардың келесі бір бөлігі қожалар, сопылар және басқа мұсылман дін өкілдерінің қазақ қоғамындағы рөлі мен маңызына мән бере отырып, Қазақстан территориясындағы әртүрлі діни ұйымдардың қызметі тарихына көңіл бөледі. Оларға З.З. Жандарбек [Жандарбек, 2002], З.О. Ибадуллаева [Ибадуллаева, 2001], Р.М. Мустафина [Мустафина, 2003], А.П. Абуов [Абуов, 1997] еңбектері жатады.

Қазақстанның әртүрлі облыстарында қызмет еткен, кейін кеңес билігінің шешімімен жойылған мешіттер мен медреселердің саны туралы мәлімет беретін Н. Сабитов [Сабитов, 1950], Г.Д. Мұхтарова [Мұхтарова, 2007], Н. Нұртазина [Нұртазина, 2002], Н. Сабырғалиева [Сабырғалиева,

2022] еңбектері үлкен қызығушылық туғызады. А.С. Жанбосынова жарияланымдары [Жанбосынова, 2009; 2012; 2015] мұсылман дін өкілдеріне қарсы заңдық-құқықтық шараларға байланысты мәселелердің кең ауқымын қамтиды.

Ю.В. Шаповал [Шаповал, 2022] мақаласында Солтүстік Қазақстандағы кеңес билігінің сайлау құқығынан айырылғандарға қатысты көзқарасы және «контрреволюциялық ұйымдармен» күресі сипатталса, архив құжаттары негізінде жазылған Қ. Құттымұратұлы еңбегінде [Құттымұратұлы, 2021] Батыс Қазақстан облысындағы қуғын-сүргінге ұшыраған дін өкілдері туралы толық мәлімет береді. Кеңес билігінің Атырау өңіріндегі дін басыларға қарсы ұстанымы С.О. Қуаныш, Г.Ж. Айдосынова [Қуаныш, Айдосынова, 2022] еңбектерінде берілген.

Діни ұйымдарға қарсы жүргізілген дөрекі саясат пен оның әсері К.Т. Бодеев және З.Г. Сақтағанова [Бодеев, Сақтағанова, 2018], сонымен қатар Б.Ж. Ақтаулов [Ақтаулова, 2013] еңбектерінде берілген.

Кеңес билігінің дін өкілдеріне қарсы репрессиялық саясатын зерттеуде шетелдік зерттеушілер де үлкен үлес қосты. Ресей тарихшылары Д.Ю. Арапов [Арапов, 2010], Б.М. Бабаджанов [Бабаджанов және т.б., 2007], А.И. Савин [Савин, 2005], А.А. Хисматулин [Хисматулин, 2008], Р.И. Хакимов [Хакимов, 2013] еңбектерінде билік пен мұсылман дін басыларының ара қатынасына мән береді.

Ислам дін өкілдерінің ресми билікпен араларындағы проблемаларды зерттеуді алыс шетел ғалымдары да өздерінің ғылыми зерттеулеріне арқау қылуда. Бұл мәселелер бойынша А. Парк [Park, 1957], А. Беннигсен [Bennigsen, 1980], К. Блисс Итон [Bliss Eaton, 2004], М. Кемпер [Kemper, 2009] еңбектерін атап өтуге болады.

Зертеу нәтижелері. Діни қызметкерлерді қудалаудың алғашқы қадамы – сайлау-сайлану (азаматтық) құқығынан айыру болатын. 1918, 1925, 1926 жж. РСФСР Конституциясы, 1922, 1926 жж. РСФСР Қылмыстық кодексі, Халық Комиссарлар Кеңесінің 1918 ж. 20 қаңтардағы «Шіркеуді мемлекеттен және мектепті шіркеуден айыру туралы» Декреті, 1925 ж. 13 қазандағы Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің «Қалалық және селолық Кеңестерге сайлау және Кеңестердің съезін шақыру туралы» Нұсқаулығы, Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің 1926 ж. 4 қарашадағы «Қалалық және селолық Кеңестерге сайлау және Кеңестердің съезін шақыру туралы Нұсқаулықты бекіту туралы» Декреті, РСФСР Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1929 ж. 8 сәуірдегі «Діни бірлестіктер туралы» Қаулысы және т.б. заң актілері бойынша алғашқылардың қатарында дін өкілдері «тап жаулары» ретінде жойылуы тиіс еді. Жергілікті жерлерде ислам діні өкілдері – хазірет, имам, ишан, молда, сопылар, бөлек «діни қызметкерлер» («служителей религиозного культа») деген жалпы атпен қудаланған діни орындардағы шаруашылық қызметтерді атқарғандар немесе дін жолында жүргендер де болды [АОМА. 2-қ.], [БҚОМА. 24-қ.]. Кейін сот үкімі шыққандардың ішінде «балгер», «көріпкел», «қаңғыбас» аталған адамдар жиі кездеседі. Бұл категориядағы адамдар қоғамдағы міндетті саналған дәстүрлі әлеуметтік, жанұялық ғұрыптарды, ритуалдарды жүзеге асырушы болды, олардың ел арасындағы беделі мен олардың қызметіне сұраныс атеистік идеологияны таратуға кедергі келтірді, сондықтан оларды заңнан тысқары қоюдың, легитимдігін жоюдың бір жолы ретінде сайлау-сайлану құқығынан айыру сияқты саяси-құқықтық сипаттағы жаза қолданылды. Азаматтық құқығынан айырылғандар «халық жауы» атты жаңа стереотипке, советтік антогонистік идеологеманың басты элементіне және бұдан кейінгі репрессиялардың дайын әрі оңтайлы объектісіне айналды.

Дін өкілдерін қудалау кеңес өкіметі орнағаннан кезден-ақ басталды, дегенмен, 1937-1938 жж. «Үлкен террор» кезінде ол өзінің шырқау шыңына жетті, ал оларды өлім жазасына кесу соттан тыс орган «Ерекше үштіктің» үкімдерімен рәсімделді.

Атырау өңірінде қуғынға ұшыраған дін өкілдерін сараптай келе, әзірге, **өлім жазасына кесілген 80 адам** анықталды. Олардың 65-і қазақтар (бұрынғы деректерде өлім жазасына кесілген 45 молда туралы айтылатын), 10-ы орыстар, 5-і татарлар. Сонымен қатар, 3 адам (қазақтар) тергеу барысында қаза тапқан. Оларды да бұл тізімге қостық. Толық емес мәліметтер бойынша еңбекпен түзету лагерлеріне 3 жылдан 10 жылға дейін сотталғандар – 39 адам. Бұл жерде бір адамға тек бір ғана (ең соңғы) жазаны белгіледік. Ал шын мәнінде, бір адамның бірнеше жазаны өтеп, соңында ату жазасына кесілген фактілер көптеп кездеседі. Мысалы, Ескене мұнай кеніші тұрғыны, бұрынғы молда Нияз Бекимов 1931 ж. «бай-кулак» деген айыппен 3 жылға жер аударылса, 1936 ж. 5 жылға бас бостандығынан айырылады, ал 1937 ж. ату жазасына кесіледі. Сондай-ақ, Теңіз ауданындағы Нұржау ауылының тұрғыны, мұхтасиб Мұхаметшәріп Бекбаев 1930 ж. 5 жылға сотталса, 1937 ж. атылған. Ганюшкино ауылының тұрғыны, имам Жармұхамбет Бекетаев 1931 ж. 7 жылға сотталып, 5 жылға

жер аударылса, 1937 ж. атылған. Бақсай ауданы Тұщықұдық ауылының тұрғыны, 1930 ж. жүн салығын «әдейі» төлемегені үшін 5 жылға сотталып, жер аударылған, ал 1933 ж. жер аударған жерден қашып келгені үшін 3 жылға итжеккенге кеткен, молда Мұқат Бердиев 1938 ж. атылған. Осы аталған адамдардың алғашқы тартқан жазалары үшін ақталғандығы туралы мәлімет жоқ. Біраз адамдар 1950-1990 жж. осы «қылмыстары» үшін ақталғанымен де сайлау және сайлану құқығынан айырылуына байланысты құқықтық мәртебесін қалпына келтіру және оларды құқықтық ақтау мәселесі тіптен көтерілмеді. Айталық, 1937 ж. 14 наурыздағы КСРО Орталық Атқару Комитеті төралқасының «Әлеуметтік шығу тегі, мүліктік жағдайы және бұрынғы қызметі бойынша КСРО азаматтарының сайлау құқықтарынан айыру туралы істерді жүргізуді тоқтату туралы» қаулысында да, 1958 ж. 25 желтоқсандағы «Сот бойынша сайлау құқықтарынан айырудың күшін жою туралы» КСРО Заңы бойынша да сайлау құқығынан айыруға сотталған барлық адамдар осы жазадан босатылғанымен олардың ақталуы туралы ештеңе айтылмады.

Қазіргі кезде бізге белгілі архив құжаттары бойынша алғашқы дін өкілін өлім жазасына кескен «үштік» шешімі 1930 ж. 9 қазанда қабылданған екен. Ол бойынша Теңіз ауданы Өлеңді ауылының тұрғыны, 1927 ж. сайлау құқығынан айырылған «бұрынғы дін өкілі – сопы, еш жерде жұмыс жасамайтын, өзінің жеке шаруашылығымен айналысқан саудагер, малшы, бағбан», 48 жастағы *Қадыр Оспановты* Теңіз ауданы бойынша ОГПУ-дың Гурьев округтік бөлімі тұтқындайды. 9 қазанда Қазақстандағы ОГПУ-дың өкілетті өкілдігі Үштігінің шешімімен өлім жазасына кесіліп, 4 қарашада атылған.

1930-1932 жж. ұжымдастыруға қарсы халық қозғалыстары Атырау өңірін де шарпыды, әсіресе, ол Маңғыстауға жақын Жылыой өңірінде кеңінен таралды. Кеңес билігіне қарсы шыққан «банды» деп айыпталғандар арасында 1899 ж. Жем-Атырау болысы №1 ауылда дүниеге келген, Жем бойындағы №42 ауыл тұрғыны, 1924 ж. бастап сайлау құқығынан айырылған, молда *Ақтан Төлеков* те болған. 1932 ж. 11 ақпанда НКВД-ның Жилая Коса аудандық бөлімшесі Төлековты тұтқынға алады. Тергеу барысында НКВД азаптауын көтере алмай ол қаза табады.

1932 ж. 3 маусымда Теңіз ауданы, Зормата ауылында 1876 ж. дүниеге келген, Нұржау ауылының тұрғыны, өз мешіті бар, молда *Мәжит (Әбділмәжит) Айдыналиев* тұтқынға алынады [ҚР ПА. 27-к. 941-іс]. Оны 1929 ж. сайлау құқығынан айырып, ал 1931 ж. РСФСР Қылмыстық кодексінің 109 бабы бойынша соттап, 5 жыл еңбекпен түзеу лагеріне жіберуге үкім шығарады. 1932 ж. 3 маусымда ОГПУ-дың Теңіз аудандық бөлімшесі Айдыналиевті қайтадан қамауға алады, тергеу барысында НКВД азаптауын көтере алмай ол қаза табады.

Дін өкілдерін жаппай өлім жазасына кесу 1937 жылдан басталады.

1937 ж. 25 сәуірде Ескі Қызылқоғандағы «Хасан хазірет мешітін» басқарған, діни жоғары білімі бар имам-мухтасиб, хазірет *Хасан Нұрмұхамедов* қамауға алынды [БҚОПДА. 6-к. 1124-іс]. Хасан хазірет маңғыстаулық мухтасиб Хади Сұлтанов, молда Оразмағамбет Тұрмағамбетов, имам Әби Өтемағамбетовпен бірге айыпталды. «Хасан Нұрмұхамедовтің ісі» деген жалпы атпен белгілі бұл қуғын-сүргін Батыс Қазақстан бойынша «контрреволюциялық, панисламдық, шпиондық-бүлікшіл ұйым мүшелері болып табылатын» барлық дін өкілдерін қудалауға және 1937-1938 жж. Атырау өңірінің 65 қазақ, 5 татар молдаларын өлім жазасына кесуге жол ашты.

Енді, өлім жазасына кесілген дін өкілдерінің атылған уақыты мен олардың кейбіреулеріне кеңінен тоқталсақ.

10 қарашада – 69 жастағы молда *Мүсір Арыстанов* атылды.

16 қарашада – 71 жастағы, діни орта білімі бар, молда *Жұмағали Сегізбаев* атылды. Ж.Сегізбаевтың кінәсі: бұрын Орал түрмесінде отырғандығы, Хасан хазіретті 1904 жылдан – Қызылқоғанда тұрған кезінен білетіндігі, 1926-1928 жж. Ракуша болысы №2 ауылда имам болғандығы. Оны айыптау қаулысында (басқа да дін өкілдеріне тағылған айыптарға ұқсас) былай деп жазылған: «Жапонияның КСРО-ға қарсы соғысы қарсаңында қарулы көтеріліс дайындау арқылы контрреволюциялық панисламдық ұйымдар кеңес билігін күштеп құлатуды және Қазақстанда буржуазиялық, ұлтшыл мемлекет құруды, жеке меншік пен дінді қалпына келтіруді, мешіттер мен діни мектептер ашуды, молда-ишандар мен байларға артықшылық беруді мақсат етті. Ұйымдардың практикалық қызметі ауданда контрреволюциялық көтерілісшілер ұяшықтарын құруға, бүлікшіл диверсиялық кадрларын даярлауға, молдалар, ишандар, байлар, қоғамға қарсы және жат элементтер қатарынан ұйымға адамдар тартуға, колхоздардағы, совхоздардағы және Ембімұнай кәсіпшілігіндегі зиянды диверсиялық әрекеттерге, халық арасында жеңіліс үгітін таратуға, діни қызметті жандандыруға бағытталды. Ұяшықтар Қаратөбе, Жымпиты,

Маңғыстау, Жангелді, Жилая Коса, Теңіз аудандарында, Ембімұнай кәсіпшіліктерінде – Мақатта, Доссорда, Қосшағылда құрылды» [БҚОПДА. 6-қ. 2834-іс].

20 қарашада – 54 жастағы, «дінге сенушілердің сенімдерін пайдалана отырып антисоветтік насихат жүргізгені үшін» осыған дейін екі рет сотталған бұрынғы саудагер, ақ гвардия офицері, молда *Залетдин Хамзинович Туктамышев* атылды.

28 қарашада – 62 жастағы ауыл молдасы, әрі бақсы ретінде адам емдеген *Жұмат Наурызәлиев* атылды [ҚР ПА. 27-қ. 1402-іс].

3 желтоқсанда түнгі сағат 2-де – 7 бірдей молда атылды. Олар: Гурьев қаласындағы «Ақ мешіт» мешітінің бас имамы *Мырзағали Иманғазиев*, осы мешітінің молдалары *Қосмұхан Маманов*, әкесі Елеумен бірге жеке меншік мешіт ұстаған, молда *Ғаббас Елеуов*, Мұсылман мешіттері Кеңесінің мүшесі, молда *Әубәкір (Әбубәкір) Наушабаев*, бұрынғы молда, төре тұқымы, 73 жастағы мал бағып жүрген *Қадыр Тойшыбаев* [ҚР ПА. 27-қ. 629-іс] және діни жоғары білімі бар, «Жаршық» ТОЗ-ының мүшесі, 52 жастағы имам-молда *Мұқаш Жаңбырбаев* [БҚОПДА. 6-қ. 2835-іс], Рақуша поселкесінің тұрғыны, жасы 65-тегі, молда *Нияз Бекімов* [ҚР ПА. 27-қ. 907-іс]. «Ақ мешіт» мешітінің бас имамы М. Иманғазиев 1922 ж. бастап азаматтық құқығынан айырылған еді. 1929 ж. дейін Сарайшықта имам-молда болып қызмет атқарып, сол жылы бай-молда ретінде мал-мүлкі кәмпескеленген болатын. 1930 ж. Гурьев округтік сотының көшпелі сессиясы молда-хазірет М. Иманғазиевті мемлекеттік салықты орындамады деп айыптап, РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-10 бабы бойынша 5 жылға Гурьев қаласына жер аударып, бір жылдай түрмеге қамауға үкім шығарған еді. Кейін ол Гурьев қалалық мешітінде қатардағы молда болып бастап, бас имам дәрежесіне көтерілді. М. Иманғазиевке «контрреволюциялық ұйым ісіне белсене араласты, халықты үкіметке қарсы қойды, жапон империализмінің көмегімен кеңес үкіметін құлатуға тырысты» деп айыптады [ҚР ПА. 27-қ. 629-іс].

5 желтоқсанда – имам-мухтасиб, хазірет Хасан Нұрмұхамедовпен бірге жасы 61-дегі, молда, хазірет *Сапар Лұқпановты* атылды [ҚР ПА. 27-қ. 1126-іс]. С. Лұқпановты 1931 ж. 17 шілдеде Новобогат халық соты Қылмыстық кодекстің 169-2, 73-1 баптары бойынша 4 жылға бас бостандығынан, 3 жылға азаматтық құқығынан айырып, Қарағанды лагеріне жіберген болатын. 1936 ж. елге оралған С.Лұқпанов Индер ауданы Тума селосында тұрып, емшілікпен айналысқан еді.

7 желтоқсанда – Жылыой өңіріндегі Ақтайлақ ауылында әкесінен қалған мешітті ұстаған ишан-молда, имам *Әби Өтемағамбетов* [ҚР ПА. 27-қ. 1127-іс] пен Айранкөл мешітін ұстаған, ишан отбасынан шыққан, имам-молда *Нығметолла Ермұхамедов* [ҚР ПА. 27-қ. 745-іс] атылды.

16 желтоқсанда – Теңіз ауданы Нұржау ауылының тұрғыны, 78 жастағы имам *Гафар (Ғабдолгафар) Боранқұлов*, Өлеңті ауылының тұрғыны, жасы 65-тегі молда *Қайырқұл Жүсіпов*, Өлеңті ауылының тұрғыны, діни жоғары білімі бар, молда-мұхтасиб *Мұхаметишәріп (Мұхаметжан) Бекбаев* [ҚР ПА. 27-қ. 560-іс], жасы 67-дегі, Гурьев қаласында мешіт молдасы болған, сопы *Мамай Жұмбаев* [ҚР ПА. 27-қ. 890-іс] атылды. Мұхтасиб М. Бекбаевты 1930 ж. 26 тамызда Гурьев округі Теңіз аудандық ОГПУ бөлімшесі тұтқындап, Ерекше үштік 1930 ж. 9 қазанда Қылмыстық кодекстің 58-10, 58-13 баптары бойынша 5 жыл бас бостандығынан айырып, Қарқаралы арнай мақсаттағы лагеріне жіберген болатын. Жазасын толық өтеп келген М. Бекбаев қайтадан тұтқындалып, енді «Алаш сиездерінің және барлық мұсылман сиездерінің белсенді мүшесі, Алашорда қайраткері хазірет, ишан Қуанай Қосдәулетовпен байланыста болған контрреволюциялық, панисламдық бүлікшіл-шпиондық ұйым мүшесі» ретінде айыпталды [ҚР ПА. 27-қ. 1087-істер].

Дін өкілдерін жаппай өлім жазасына кесу 1938 жылы да жалғасты.

2 қаңтарда – 64 жастағы, Қылмыстық кодекстің 169 бабы бойынша 7 жылға бас бостандығынан айырылып, 5 жылға итжеккенге барып келген бұрынғы имам-молда *Жармұхамбет Бекетаев* [ҚР ПА. 27-қ. 561-іс] пен 1929 ж. дейін мешіт ұстаған, сол жылы кәмпескеленіп, сайлау құқығынан айырылған, 1931 ж. мемлекеттік тапсырысты орындамағаны үшін Қылмыстық кодекстің 61 бабы бойынша 5 жылға сотталған, жазасын Қарағанды лагерінде өтеп келген, бұрынғы молда *Шәріпқали Әжіков* [ҚР ПА. 27-қ. 937-іс] атылады.

16 қаңтарда – 1927 ж. сайлау құқығынан айырылған, 1932 ж. «емшілікпен айналысқаны үшін» Қылмыстық кодекстің 169 бабы бойынша 5 жылға сотталып, 5 жылға сайлау құқығынан айырылған, жасы 73-тегі ауыл молдасы *Жолдыбай Қамыспаев* атылды. Оны «өзінің мазмұны бойынша арнайы қорғалатын мемлекеттік құпия болып табылатын мәліметтерді шет мемлекеттерге, контрреволюциялық ұйымдарға немесе жеке тұлғаларға бергені, ұрлағаны немесе жинағаны – шпионаж» үшін айыпты деп тапқан еді [ҚР ПА. 27-қ. 928-іс].

17 қаңтарда – бұрынғы молда, бақсы *Әйіп Сисенәлиев* пен жасы 57-дегі, бұрынғы молда *Әшім Қабасов (Қожабеков)* [ҚР ПА. 27-қ. 988-іс] атылды.

19 ақпанда атылғандар: 55 жастағы, бұрынғы бай-молда *Ескендір Үбішев* [ҚР ПА. 27-қ. 225-іс], 67 жастағы, сопы *Терекбай Оразбаев* [ҚР ПА. 27-қ. 1036-іс], діни жоғары білімі бар, 1931 ж. Қылмыстық кодекстің 61-3 және 79-1 баптары бойынша мемлекеттік тапсырысқа негізделген салықты төлемегені үшін 6 жылға бас бостандығынан айырылған, 61 жастағы, Құмтоғайдағы «Аққұдық» мешітін ұстаған, бай-молда *Қауан Білімбетов* [ҚР ПА. 27-қ. 1036-іс], 66 жастағы бұрынғы молда *Қаражан Сарбөдиев* [ҚР ПА. 27-қ. 224-іс] және байырғы молда *Есенбай Есенаманов* [ҚР ПА. 27-қ. 1036-іс]. Оларды «панисламдық, контрреволюциялық, ұлтшылдық үгіт-насихат жүргізді» деп айыптады.

26 қыркүйекте – 1930 ж. кәмпескеге ұшырап, жер аударылған, жасы 30-ға келген, молданың баласы *Рахмет Мұсағалиұлы Достанов* атылды [ҚР ПА. 27-қ. 564-іс].

27 қыркүйекте Жилая Коса поселкесінде мешіт молдасы болып қызмет еткен, жасы 66-дағы ишан *Нұрғали Есжанов* таңғы сағат 4-те Гурьев түрмесінде «өкпе туберкулезі, жүрек талмасынан» көз жұмды. [ҚР ПА. 27-қ. 1364-іс]. Н.Есжановтың әкесі хазірет Есжан Жаңабаев (1847–1918 жж.) 1878 ж. Башқұртстандағы Қарғалы мешітін бітірген, 1918 жылға дейін өзі мешіт ұстаған адам. Ол кезде Қарғалы селосында 9 медресе жұмыс жасап, онда башқұрт, татар, қазақтардан 496 шәкірт болса, XX ғасырдың басында шәкірттердің саны 700-ге жетіп, 1900-1901 жж. медреселердің бірінде «жадизм» мектебіне мұғалімдер дайындайтын Бүкілресейлік педагогикалық курстар да болған [Каргалинские медресе]. 1879–1894 жж. Нұрғали Есжанов Қарғалы медресесінде дәріс алып, 1918–1927 жж. әкесі салған мешітте молда, 1927–1930 жж. Былан болысы №8 ауылда молда болды. Оны 1930 ж. Жилая Коса халық соты Қылмыстық кодекстің 61-3 бабы бойынша айыпты деп тауып, 2 жылға шартты түрде соттап, сайлау құқынан айырған болса, 1931 ж. сәуір айында Доссор халық соты 61-3 бап бойынша қайта соттап, мал-мүлкінен айырып, Жилая Коса ауданына 8 жылға жер аударған еді.

29 қыркүйекте – Қошалақты ауылының тұрғыны, жасы 56-дағы бұрынғы молда *Әмірхан Таңқышев* атылды [ҚР ПА. 27-қ. 563-іс].

20 қазанда 4 молда атылды. Олар: 1929 жылға дейін өз мешіті болған, молда ретінде 500 рубль айыппұл төлеп, ал 1930 ж. контрреволюциялық қызметі үшін 5 жылға сотталған, 1937-1938 жж. арналған 120 кг ет салығын төлемеген, жасы 63-ке келген молда *Нұғман Хасанов* [ҚР ПА. 27-қ. 1168-іс], жасы 74-тегі бұрынғы молда *Тұхпатолла Ахметов* [ҚР ПА. 27-қ., 975-іс], Сафоновка селосының тұрғыны, мешіт ұстаған, жасы 77-ге келген, қажылыққа барған, молда *Шамбыл Мурзин* [ҚР ПА. 27-қ. 569-іс] және мешіт ұстаған, 69 жастағы, бұрынғы молда *Пазыл Тұрланов* [ҚР ПА. 27-қ. 978-іс].

22 қазанда 7 молда атылды, олар: 1931 ж. балық салығынан мемлекеттік тапсырысты орындамағаны үшін 5 жылға сотталған, жасы 54-тегі бұрынғы молда *Ерғали Аренев* [ҚР ПА. 27-қ. 973-іс], 1923-1929 жж. Манаш ауылында мұғалім болып жұмыс істеген, 1930 ж. 11 сәуірде ОГПУ өкілетті өкілдігі тұтқындап, «колхоз құрылысына қарсы болып, тұтқындалған адамдарды босатуға халықты көтергені, коммунистерге қарсы шыққаны» үшін Қылмыстық кодекстің 58-8, 58-10 баптары бойынша 1930 ж. 18 тамызда 5 жылға концлагерге айдалған, қазіргі кезде өз малын бағып жүрген, жасы 53-тегі, бұрынғы бай-молда *Оразақ Өтебаев* [ҚР ПА. 27-қ. 974, 1486-істер], 1932 ж. дін өкілі ретінде мемлекетке жүн салығын төлемегені үшін 5 жыл бас бостандығынан айырылған, жасы 54-тегі бұрынғы молда *Салық Хуснутдинов* [ҚР ПА. 27-қ. 732-іс], жасы 65-тегі, бұрынғы молда *Берді Құлбаев*, жасы 73-ке келген, бұрынғы бай-молда *Дәуітбай Наурызбаев* [ҚР ПА. 27-қ. 1157-іс], 1929 ж. Қылмыстық кодекстің 107 бабы бойынша 5 жылға сотталған, 1931 ж. Қылмыстық кодекстің 61 бабы бойынша 4 жылға бас бостандығынан айырылып, 4 жылға жер аударылған, жасы 60-тан кеткен, бұрынғы имам-молда *Ыбыраш Машағзов* [ҚР ПА. 27-қ. 957-іс] және жасы 50-дегі, бұрынғы молда *Айтмағамбет (Айтмұхамед) Мәмбетов* [ҚР ПА. 27-қ. 898-іс].

23 қазанда – 45 жастағы, бұрынғы бай-молда *Медение Нұрманов* [ҚР ПА. 27-қ. 1157-іс] атылды.

25 қазанда 6 молда атылды, олар: жасы 74-тегі, бұрынғы молда *Сейітқали Сәлиев* [ҚР ПА. 27-қ. 1224-іс], 1928 ж. мемлекеттік салықтан мал басын жасырғаны үшін 3 жылға сотталған, 1931 ж. контрреволюциялық қызметі үшін 5 жылға сотталған, жасы 73-тегі, мешіттің имам-молдасы *Нақан Ықласов* [ҚР ПА. 27-қ. 1225-іс], Ақсайдағы «Көк мешітте» молда болған, 1931 ж. Қылмыстық кодекстің 169-бабы бойынша 3 жылға сотталып, кәмпескеленген, «Дальлаг» (Қиыр Шығыс еңбекпен түзеу лагерінде) жазасын өтеген, жасы 37-ге шыққан, бұрынғы бай-молда *Оңдаған Дүйсекенов* [ҚР ПА. 27-қ. 1162-іс], жасы 51-дегі, бұрынғы молда, кейін Бақсай ауданы №17 ауылда сауатсыздықты

жою мектебінің мұғалімі *Рахымберді (Рахметолла) Тынышимов* [ҚР ПА. 27-қ. 689-іс], жасы 51-дегі, бұрынғы молда, төре тұқымы *Кенжегүл Есниязов* [ҚР ПА. 27-қ. 1193-іс], жасы 41-дегі бұрынғы молда *Сәбит (Салахетдин) Оспанов* [ҚР ПА. 27-қ. 567-іс].

26 қазанда атылған татар молдалары: 46 жастағы *Яхир (Яхия) Абдрахманұлы Ерімбетов*, 48 жастағы *Хұсайын Ахметұлы Алиев*, 57 жастағы *Заиратдин Садыратдинов* [ҚР ПА. 27-қ. 964-іс].

28 қазанда – 50 жастағы бұрынғы молда *Мұхамбет Айтекенов* [ҚР ПА. 27-қ. 971-іс] атылды.

29 қазанда 4 молда атылды, олар: жасы 75-тегі бұрынғы бай-молда *Мүсіріп Әспембетов* [ҚР ПА. 27-қ. 965-іс], бұрынғы имам-молда, жасы 63-тегі *Нығмет Бисембиев* [ҚР ПА. 27-қ. 1158-іс], мешіт ұстаған, жасы 68-дегі бұрынғы имам-молда *Тасжан Есжанов* [ҚР ПА. 27-қ. 1171-іс] және Мергенқорған деген жерде мешіт ұстап, бала оқытқан, 1930 және 1932 жж. «контрреволюциялық қызметі үшін» 2 рет сотталған, жасы 53-тегі, бұрынғы молда *Айтолла (Атағолла) Жақауов* [ҚР ПА. 27-қ. 1187-іс].

1 қарашада – алғаш 1930 ж. 9 шілдеде тұтқындалып, 9 қазанда Қылмыстық кодекстің 58-10 бабы бойынша сотталып, мал-мүлкі кәмпескеленіп, 5 жылға еңбекпен түзеу лагеріне айдалған, жазасын Байкал-Амур лагерінде өтеп келген, бұрынғы молда, жасы 47-дегі *Ғалам Жарылғанов* (құжатта Галлям Джарылғапов) атылды [ҚР ПА. 27-қ. 570-іс].

2 қарашада – Индер болысы №6 ауылда мешіт ұстаған, 1931 ж. Қылмыстық кодекстің 58-10 бабы бойынша «антисоветтік қызметі және мемлекеттік тапсырысты орындамағаны – саботаж үшін» 2 жылға бас бостандығынан айырылып, 3 жылға Гурьев қаласына жер аударылған, жасы 44-тегі, бұрынғы имам-молда *Оразғали Есқалиев* [ҚР ПА. 27-қ. 1232-іс] атылды.

4 қарашада 10 бірдей молда атылды, олар: Теңіз ауданы Нұржау ауылының тұрғыны, білімі орта, 1906 ж. Мекке, Медина қалаларында болып, татар медресесін бітірген, 1906-1914 жж. Стамбул қаласында тұрып, 1910 ж. оқытушылар семинариясын, 1914 ж. университеттің 1-курсын бітірген, жасы 43-ке келген, тұтқынға алынған кезде Жанқала ауданы Новая Казанка поселкесінде С.М. Киров атындағы мектеп мұғалімі, «Алашорда мүшесі, Ақ армияның белсенді қатысушысы, арнайы мешіт ұстаған», бұрынғы молда, мұхтасиб *Досқали Құлбаев* [ҚР ПА. 27-қ. 568-іс], жасы 50-дегі, бұрынғы бай-молда *Сәбит Жалмағамбетов* [ҚР ПА. 27-қ. 1154-іс], 1930 ж. жүн салығын «әдейі» төлемегені үшін 5 жылға сотталып, жер аударылған, 1933 ж. жер аударған жерден қашып келгені үшін 3 жылға итжеккенге кеткен, жасы 67-ге келген, бұрынғы молда *Мұқат (Мұқаметжан) Бердиев* [ҚР ПА. 27-қ. 1229-іс], 1929 ж. контрреволюциялық қызметі үшін 6 жылға сотталып, кәмпескеленген, 3 жылға жер аударылған, жасы 69-дағы, бұрынғы молда *Мүти (Мүтиғолла) Шәріпов* [ҚР ПА. 27-қ. 1188-іс], 1932 ж. кәмпескеленіп, 5 жылға итжеккенге айдалған, Киров атындағы колхоз мүшесі, жасы 60-тағы бұрынғы имам-молда *Саташ Есенгелдиев* [ҚР ПА. 27-қ. 571-іс], діни арнаулы орта білімі бар, 1931 ж. дейін Ганюшкино селосында мешіт ұстаған, 1931 ж. «бай-молда» ретінде кәмпескеленіп, Арал теңізіндегі лагерьге 5 жылға жер аударылған, колхоз мүшесі, жасы 53-тегі, имам-молда *Кәрім Шекмұхамбетов* [ҚР ПА. 27-қ. 562-іс], бұрынғы молда *Шаяхмет Шахвалиев* [ҚР ПА. 27-қ. 565-іс], жасы 68-дегі, бұрынғы молда *Нұрғали Сағындықов* [ҚР ПА. 27-қ. 1189-іс], жасы 67-дегі, бұрынғы молда *Мұсапар Қосаев* [ҚР ПА. 27-қ. 962-іс] және 1930 ж. кәмпескеленіп, 1931 ж. Арал теңізіндегі лагерьге жер аударылған, жасы 76-дағы, Ковалево селосындағы мешіт молдасы *Бақтығали Нәжмеденов* [ҚР ПА. 27-қ. 1169-іс].

Сөйтіп, 1937 ж. 10 қараша - 16 желтоқсан аралығында 19 молда (оның 1 татар молдасы) атылса, 1938 ж. 2 қаңтар – 4 қараша аралығында 51 молда (оның 4 татар молдасы) атылды. Дін өкілдерін қамауға алудан ату жазасы орындалғанға дейінгі уақыт 7 айдан 3 күнге дейін (молда Жұмағали Сегізбаевты тұтқындап, Қылмыстық кодекстің 58-2, 58-11 баптарымен айыптап, ату жазасына кесуге және үкімді орындауға небары 3 (үш!) күн уақыт кетті) қысқарды. Тек, адам аяғы жете бермейтін алыс ауылдағы молдалар және осы кезеңде жазасын өтеп лагерде отырған немесе итжеккенде жүрген дін өкілдері ғана бұл «Үлкен террордан» аман қалды.

Қорытынды. Әлі күнге дейін дінге қарсы науқандардың құрбандары толық ақталған жоқ. Олар «контрреволюциялық, панисламдық, шпиондық-бүлікшіл ұйымға мүше болғандығы» үшін ақталғанымен де, діни наным-сенімі үшін ақталмады. Ресейде олар 1996 жылы Ресей Президенті жарлығымен ақталған болатын. Қазақстанда да өзінің шыққан тегіне, қызметінің түріне байланысты азаматтық құқықтарынан, ең алдымен сайлау құқығынан айырылған дәстүрлі дін өкілдері саяси-құқықтық жағынан толық ақталуы тиіс.

Ату жазасына үкім шыққандардан бөлек сотталған немесе жер аударылған (ссылка), итжеккенге кеткен (высылка) дін өкілдері туралы мәліметтердің көпшілігі белгісіз болып қалуда. Тек

«Үлкен террор» кезінде атылған немесе лагерьге жабылған адамдардың құжаттарын қарап отырып олардың бұрын сотталғандарын көруге болады. 1920–1930 жж. «халық соттары» арқылы сотталғандардың құжаттарының кейбірі архивтен табылғанымен, кейбірі сақталмаған немесе құжаттар сапасы сын көтермейді, оқуға келмейді. Көптеген діни қызметкерлер экономикалық баптармен жазаланып, жер аударылған. Олар туралы мәліметтер тауып, жарыққа шығару үшін қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссия жұмыстары жалғаса беруі керек деп есептейміз.

Дереккөздер

АОМА – Атырау облысы мемлекеттік архиві

АОПДА – Атырау облысы Полиция департаменті ақпараттандыру және байланыс басқармасының арнайы мемлекеттік архиві

БҚОМА – Батыс Қазақстан облысы мемлекеттік архиві

БҚОПДА – Батыс Қазақстан облысы Полиция департаменті ақпараттандыру және байланыс басқармасының арнайы мемлекеттік архиві

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президенті архиві

Әдебиеттер

Bennigsen, 1980 – *Alexandre A. Bennigsen*. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 267 p.

Eaton, 2004 – *Katherine Bliss Eaton*. Daily Life in the Soviet Union. Greenwood Publishing Group, 2004. 320 p.

Kemper, 2009 – *Michael Kemper*. The Soviet Discourse on the Origin and Class Character of Islam, 1923–1933. Die Welt des Islams, 2009. 49(1) Pp. 1–48 pp.

Park, 1957 – *Alexander G. Park*, Bolshevism in Turkestan, 1917–1927. New York: Columbia University Press, 1957. 428 p.

Абуов, 1997 – *Абуов А.П.* Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави и его место в истории казахской философии: Автореф. дисс. докт. филос. наук. Алматы, 1997. 35 с.

Абусеитова и др., 2001 – *Абусеитова М.Х., Абылхожин Ж.Б., Кляшторный С.Г., Масанов Н.Э., Султанов Т.И., Хазанов А.М.* История Казахстана и Центральной Азии: учебное пособие. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 616 с.

Ақтаулова, 2013 – *Ақтаулова Б.Ж.* Кеңестік дәуір саясатындағы ислам факторы және Қазақстандағы ислами ахуал // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. 2013. № 3(64). 3–6-бб.

Арапов, 2010 – *Арапов Д.Ю.* (сост.) Ислам и советское государство (1917-1936). Сборник документов. Вып.2. М. Изд. дом Марджани. 2010. 208 с.

Бабаджанов и др., 2007 – *Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., фон Кюгельген А.* Диспуты мусульманских религиозных авторитетов в Центральной Азии в XX веке. Алматы: Дайк - Пресс, 2007. 269 с.

Бодеев, Сақтаганова, 2018 – *Бодеев К.Т., Сақтаганова З.Г.* Кеңес өкіметінің Қазақстандағы діни ұйымдарға қатысты саясаты (XX ғасырдың 30-40 жж.) // Вестник КарГУ. Серия «История. Философия». 2018. № 1(89). С. 25–30.

Жанбосинова, 2009 – *Жанбосинова А.С.* Эволюция законодательно-правовой политики государства в отношении религиозного культа в 20-е годы XX века // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе: сб. науч. трудов / под ред. П.К. Дашковского. Барнаул: Азбука, 2009. Вып. III. С. 279–290.

Жанбосинова, 2012 – *Жанбосинова А.С.* Религиозная политика: ислам и советская власть // Народы и религии Евразии, 2012. № 5. С. 240–251.

Жанбосинова, 2015 – *Жанбосинова А.С.* Кампания по изъятию религиозных ценностей в 20-е годы XX века как метод борьбы с культом // Народы и религии Евразии, 2015. № 8. С. 264–275.

Жандарбек, 2002 – *Жандарбек З.З.* «Насаб-нама» нұскалары және түркі тарихы. – Алматы: Дайк-Пресс», 2002. 168 с.

Ибадуллаева, 2001 – *Ибадуллаева З.О.* Қазақ халқының құрамындағы құжаттар (тарихи-этнографиялық зерттеу): тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2001. 31 с.

Каргалинские медресе – *Каргалинские медресе*. URL.: <http://wiki02.ru/encyclopedia/kargalinskije-medrese/t/6509>.

Козыбаев, 2019 – *Козыбаев И.М.* «Большой террор в Казахстане». Алматы: Раритет, 2019. 368 с.

Козыбаев, Алдажуманов, 1997 – *Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С.* Тоталитарный социализм: реальность и последствия. Алматы: Адилет. Фонд XXI век, 1997. 28 с.

- Койгелдиев, 2009 – *Койгелдиев М.К.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. Алматы, 2009. 448 с.
- Куаныш, Айдосынова, 2022 – *Куаныш С.О., Айдосынова Г.Ж.* Атырау өңірінің мешіттері мен мешіт ұстаған молдалары // Атырау өңіріндегі саяси қуғын-сүргін. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Атырау өңірлік комиссиясы мүшелерінің мақалалар жинағы. Атырау: «Assem» ЖШС, 2022. 182-194 бб. (252 б.); Куаныш С.О. Жаланың құрбандары ақтала ма? // Атырау. 2022. № 41. 27 мамыр. 14 б.
- Құттымұратұлы, 2021 – *Құттымұратұлы Қ.* Сенім үшін сергелдең (Саяси қуғын-сүргінге түскен батысқазақстандық дін өкілдері). Орал: «ШұғылаПринт» баспасы, 2021. 327 б.
- Мунинов, 2004 – *Мунинов А.К.* Казахские ходжи // SHYGYS. 2004. № 1. С. 229–235.
- Мустафина, 2003 – *Мустафина Р.М.* Ислам в Казахстане в советский период // Отан Тарихы (Отечественная История), 2003. № 4. С. 48–57.
- Мухтарова, 2007 – *Мухтарова Г.Д.* Ислам в советском Казахстане (1917–1991 гг.): Дисс. на соискание ученой степени: д.и.н. Алматы, 2007. 307 с.
- Нурғалиева, 2005 – *Нурғалиева А.М.* Очерки по истории ислама в Казахстане. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 224 с.
- Нуртазина, 2008 – *Нуртазина Н.Д.* Борьба с исламом. Религиозная политика Советской Власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века. Алматы: Қазақ Университеті, 2008. 36 с.
- Нұртазина, 2002 – *Нұртазина Н.Д.* Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи-мәдениеттанулық зерттеу). Алматы: ҚазМӨҒЗИ, 2002. 208 б.
- Нысанбаев, Сулейменов, 1991 – *Нысанбаев А.Н., Сулейменов Ф.М.* Между миром и разумом. (Из опыта духовных исканий XX в.). Алма-Ата: Казахстан, 1991. 144 с.
- Сабитов, 1950 – *Сабитов Н.* Мектебы и медресе у казахов. (Историко-педагогический очерк). Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1950. 44 с.
- Сабырғалиева, 2022 – *Сабырғалиева Н.Б.* Қазақстанның батыс өңірлеріндегі дәстүрлі ислам өкілдерінің рухани-ағартушылық қызметі (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы). 6D020300-Тарих Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2022. 244 б.
- Савин, 2005 – *Савин А.И.* «Эта работа...произведет соответствующее впечатление и на Европу» (из документов ОГПУ СССР о методах борьбы с религиозными организациями в I половине 1920-х гг.) // Гуманитарные науки Сибири, 2005. № 2. С. 74–78.
- Тасмағамбетов, 2008 – *Тасмағамбетов А.С.* Политика Советской власти в отношении ислама на Востоке страны в первые годы после Октября 1917 г. // Октябрь 1917-го: проблемы истории и историографии: матер. межд. науч. конф. Ч. 2. Москва: ИтиГ, 2008. С. 74–80.
- Хакимов, 2013 – *Хакимов Р.Ш.* Лишение избирательного права мусульманских священнослужителей в 20–30-е годы XX века (на примере Урала) // Международный журнал экспериментального образования. 2013. № 11–1. С. 90–93.
- Хисматулин, 2008 – *Хисматулин А.А.* Суфизм. СПб.: Азбука-классика, Петербургское востоковедение, 2008. 192 с.
- Шаповал, 2022 – *Шаповал Ю.В.* Борьба советской власти с мусульманским духовенством в Северном Казахстане в 20-30-е гг. XX века: от статуса «лишенцев» до «участников контрреволюционной организации» // Аль-Фараби. Журнал социально-гуманитарных исследований. 2022. № 1(77). С. 153–168.

Sources

- AOMA – Atyrau oblysy memlekettik arhivi [State Archive of the Atyrau region]
 AOPDA – Atyrau oblysy Policia departamenti arhivi [Police Department Archive of the Atyrau region]
 BKOMA – Batys Kazakhstan oblysy memlekettik arhivi [West Kazakhstan Regional State Archives]
 BQOPDA – Batys Kazakhstan oblysy Policia departamenti arhivi [Police Department Archive of the West Kazakhstan region]
 KRPA – Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin arhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]

References

- Bennigsen, 1980 – *Alexandre A. Bennigsen.* Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 267 p. Eaton, 2004 – *Katherine Bliss Eaton.* Daily Life in the Soviet Union. Greenwood Publishing Group, 2004. 320 p.
- Kemper, 2009 – *Michael Kemper.* The Soviet Discourse on the Origin and Class Character of Islam, 1923–1933. *Die Welt des Islams.* 2009. № 49(1). Pp. 1–48.
- Park, 1957 – *Alexander G. Park.* Bolshevism in Turkestan, 1917-1927. New York: Columbia University Press, 1957. 428 p.
- Abuov, 1997 – *Abuov A.P.* Mirovozzrenie Hodzha Ahmeta Yasavi i ego mesto v istorii kazahskoj filosofii [The worldview of Khoja Akhmet Yasavi and his place in the history of Kazakh philosophy]: Avtoref. diss. dokt. filos. nauk. Almaty, 1997. 35 p. [in Rus.].

- Abuseitova i dr., 2001 – *Abuseitova M.H., Abylhozhin Zh.B., Klyashtornyj S.G., Masanov N.E., Sultanov T.I., Hazanov A.M.* Istoriya Kazahstana i Central'noj Azii [History of Kazakhstan and Central Asia]: uchebnoe posobie. Almaty: Dajk-Press, 2001. 616 p. [in Rus.].
- Aktaulova, 2013 – *Aktaulova B.Zh.* Kenestik dauir sayasatyndagy islam faktory zhane Kazakstandagy islami ahual [The Islamic factor in the politics of the Soviet era and the Islamic situation in Kazakhstan]. *KazYU habarshysy.* Shygystanu seriyasy. 2013. № 3 (64). Pp. 3–6. [in Kaz.].
- Arapov, 2010 – *Arapov D.Yu.* (sost.) Islam i sovetskoe gosudarstvo (1917-1936) [Islam and the Soviet State (1917-1936)]. Sbornik dokumentov. Vyp. 2. M., Izd. dom Mardzhani. 2010. 208 p. [in Rus.].
- Babadzhanov i dr., 2007 – *Babadzhanov B.M., Muminov A.K., fon Kyugel'gen A.* Disputy musul'manskih religioznyh avtoritetov v Central'noj Azii v XX veke [The Debates of Muslim religious authorities in Central Asia in the 20th century]. Almaty: Dajk-Press, 2007. 269 sp [in Rus.].
- Bodeev, Saktaganova, 2018 – *Bodeev K.T., Saktaganova Z.G.* Kenes okimetining Kazakstandagy dini ujymdarga katysty sayasaty (XX gasyrdyng 30-40 zhzh.) [The policy of the Soviet authorities in relation to religious organizations in Kazakhstan (30-40s of the XX century.)]. *Vestnik KarGU.* Seriya «Istoriya. Filosofiya». 2018. № 1(89). Pp. 25–30 [in Kaz.].
- Zhanbosinova, 2009 – *Zhanbosinova A.S.* Evolyuciya zakonodatel'no-pravovoj politiki gosudarstva v otnoshenii religioznogo kul'ta v 20-e gody XX veka [The evolution of the legislative and legal policy of the state in relation to religious worship in the 20s of the twentieth century] // *Mirovozzrenie naseleniya Yuzhnoj Sibiri i Central'noj Azii v istoricheskoy retrospektive: sb. nauch. trudov / pod red. P.K. Dashkovskogo.* Barnaul: Azbuka, 2009. Vyp. III. Pp. 279–290. [in Rus.].
- Zhanbosinova, 2012 – *Zhanbosinova A.S.* Religioznaya politika: islam i sovetskaya vlast' [Religious politics: Islam and the Soviet Government]. *Narody i religii Evrazii.* 2012. № 5. Pp. 240–251. [in Rus.].
- Zhanbosinova, 2015 – *Zhanbosinova A.S.* Kampaniya po iz'yatiyu religioznyh cennostey v 20-e gody veka kak metod bor'by s kul'tom [The campaign for the seizure of religious values in the 20s of the twentieth century as a method of combating the cult]. *Narody i religii Evrazii.* 2015. № 8. Pp. 264–275 [in Rus.].
- Zhandarbek, 2002 – *Zhandarbek Z.Z.* «Nasab-nama» nyskalary zhane turki tarihy ["Nasab-Nama" and Turkic history]. Almaty: Dajk-Press, 2002. 168 p. [in Kaz.].
- Ibadullaeva, 2001 – *Ibadullaeva Z.O.* Kazak halkynyng quramyndagy quzhattar (tarihi-etnografiyalyk zerrteu) [Documents on the composition of the Kazakh people (historical and ethnographic research)]: tarih gylymdarynyng kandidaty darezhesin alu yshin dajyndalghan dissertatsiyaning avtoreferaty. Almaty, 2001. 31 p. [in Kaz.].
- Kargalinskie medrese – *Kargalinskie medrese* [Kargaly madrasahs] // [Elektronnyj resurs] URL.: <http://wiki02.ru/encyclopedia/kargalinskie-medrese/t/6509>. [in Rus.].
- Kozybaev, 2019 – *Kozybaev I.M.* «Bol'shoj terror v Kazahstane» ["The Great Terror in Kazakhstan"]. Almaty: Raritet, 2019. 368 p. [in Rus.].
- Kozybaev, Aldazhumanov, 1997 – *Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S.* Totalitarnyj socializm: real'nost' i posledstviya [Totalitarian Socialism: reality and consequences]. Almaty: Adilet. Fond XXI vek, 1997. 28 p. [in Rus.].
- Kojgeldiev, 2009 – *Kojgeldiev M.K.* Stalinizm i repressii v Kazahstane 1920–1940-h godov [Stalinism and repression in Kazakhstan in the 1920s and 1940s]. Almaty, 2009. 448 p. [in Rus.].
- Kuanysh, Ajdosynova, 2022 – *Kuanysh S.O., Ajdosynova G.Zh.* Atyrau onirining meshitteri men meshit ustagan moldalary [Mosques and mullahs in the Atyrau region] // Atyrau onirindegi sayasi qugyn-surgin. Sayasi qugyn-syrgin qurbandaryn tolyk aktau zhonindegi Atyrau onirlik komissiyasy myshelerining makalalar zhinagy. Atyrau: «Assem» ZhShS, 2022. Pp. 182–194. (252 p.); *Kuanysh S.O.* Zhalanyng qurbandary aqtala ma? [Will the victims of slander be vindicated?]. Atyrau, 2022. 27 mamyr (№ 41). 14 p. [in Kaz.].
- Kutymuratuly, 2021 – *Kutymuratuly K.* Senim ushin sergeldeng (Sayasi qugyn-syrginge tysken batys kazakstandyk din okilderi) [You who fought for your faith (Religious representatives of West Kazakhstan who were subjected to political persecution)]. Oral: «ShugylaPrint» baspasy, 2021. 327 p. [in Kaz.].
- Muminov, 2004 – *Muminov A.K.* Kazahskie hodzhi [Kazakh hodjis]. *SHYGYS.* 2004. № 1. Pp. 229–235 [in Rus.].
- Mustafina, 2003 – *Mustafina P.M.* Islam v Kazahstane v sovetskij period [Islam in Kazakhstan in the Soviet period]. *Otan Tarihy* (Otechestvennaya Istoriya). 2003. № 4. Pp. 48–57 [in Rus.].
- Muhtarova, 2007 – *Muhtarova G.D.* Islam v sovetskom Kazahstane (1917–1991 gg.) [Islam in Soviet Kazakhstan (1917–1991)]: Diss. na soiskanie uchenoj stepeni: d.i.n. Almaty, 2007. 307 p. [in Rus.].
- Nurgalieva, 2005 – *Nurgalieva A.M.* Ocherki po istorii islama v Kazahstane [Essays on the history of Islam in Kazakhstan]. Almaty: Dajk-Press, 2005. 224 p. [in Rus.].
- Nurtazina, 2008 – *Nurtazina N.D.* Bor'ba s islamom. Religioznaya politika Sovetskoj Vlasti v Kazahstane v 20-40-e gody XX veka [Struggle with Islam. Religious policy of the Soviet Government in Kazakhstan in the 20-40s of the XX century]. Almaty: Kazak: Universiteti, 2008. 36 p. [in Rus.].
- Nurtazina, 2002 – *Nurtazina N.D.* Kazak madenieti zhane islam (tarihi-madeniettanulyq zertteu) [Kazakh culture and Islam (historical and cultural research)]. Almaty: KazMOGZI, 2002. 208 p. [in Kaz.].

Nysanbaev, Sulejmenov, 1991 – *Nysanbaev A.N., Sulejmenov F.M.* Mezhdru mirom i razumom [Between the world and the mind]. (Iz opyta duhovnyh iskanij XX v.). Alma-Ata: Kazahstan, 1991. 144 p. [in Rus.].

Sabitov, 1950 – *Sabitov N.* Mekteby i medrese u kazahov [Kazakh school and madrasa]. (Istoriko-pedagogicheskij ocherk). Alma-Ata: Akademiya nauk Kazahskoj SSR, 1950. 44 p. [in Rus.].

Sabyrgalieva, 2022 – *Sabyrgalieva N.B.* Kazakstannyng batys onirlerindegi dastyrlı islam okilderining ruhani-agartushlyq qyzmeti (XIX g. ekinshi zhartyssy – XX g. basy) [Spiritual and educational activities of representatives of traditional Islam in the western regions of Kazakhstan]. 6D020300-Tarih Filosofiya doktory (PhD) darezhesin alu yshin dajyndalghan dissertaciya. Almaty, 2022. 244 p. [in Kaz.].

Savin, 2005 – *Savin A.I.* «Eta rabota...proizvedet sootvetstvuyushchee vpechatlenie i na Evropu» ["This work...produces a corresponding impression on Europe"] (iz dokumentov OGPU SSSR o metodah bor'by s religioznyimi organizatsiyami v I polovine 1920-h gg.). *Gumanitarnye nauki Sibiri*. 2005. № 2. Pp.74–78 [in Rus.].

Tasmagambetov, 2008 – *Tasmagambetov A.S.* Politika Sovetskoj vlasti v otnoshenii islama na Vostoke strany v pervye gody posle Oktyabrya 1917 g. [The policy of the Soviet government against Islam in the East of the country in the first years after October 1917] // *Oktyabr' 1917-go: problemy istorii i istoriografii: mater. mezhd. nauch. konf. Ch.2.* Moskva: ItiG, 2008. Pp. 74–80 [in Rus.].

Hakimov, 2013 – *Hakimov R.Sh.* Lishenie izbiratel'nogo prava musul'manskih svyashchennosluzhitelej v 20-30-e gody XX veka (na primere Urala) [Disenfranchisement of Muslim clerics in the 20s and 30s of the XX century (for example, the Urals)]. *Mezhdunarodnyj zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya*. 2013. № 11–1. Pp. 90–93 [in Rus.].

Hismatulin, 2008 – *Hismatulin A.A.* Sufizm [Sufism]. SPb.: Azbuka-klassika, Peterburgskoe vostokovedenie, 2008. 192 p. [in Rus.].

Shapoval, 2022 – *Shapoval Yu.V.* Bor'ba sovetskoj vlasti s musul'manskim duhovenstvom v Severnom Kazahstane v 20-30-e gg. XX veka: ot statusa «lishencev» do «uchastnikov kontrevolyucionnoj organizacii» [The struggle of the Soviet power with the Muslim clergy in Northern Kazakhstan in the 20–30s. XX century: from the status of "dispossessed" to "participants of the counter-revolutionary organization"]. *Al'-Farabi, zhurnal social'no-gumanitarnyh issledovanij*. 2022. № 1(77). Pp. 153–168 [in Rus.].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1284–
1292
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1284-1292

XIV ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ЖОШЫ ҰЛЫСЫНДА БОЛҒАН ІНДЕТ

Тимур Фаритович Хайдаров¹, Ақмарал Рашидқызы Бейсембаева²

¹Қазан мемлекеттік медицина университеті

(Бутлеров к-сі, 49-үй, 420012 Қазан, Ресей Федерациясы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, тарих, философия және социология кафедрасының доценті

<http://orcid.org/0000-0003-1909-5727>. E-mail: timkh2000@yandex.ru.

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

(Алматы қ., Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

ORCID: 0000-0002-3599-9091. E-mail: read_and_read@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Хайдаров Т.Ф., Бейсембаева А.Р., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Алтын Орда тарихындағы аз зерттелген оқиғалардың бірі –1396 ж. індет қарастырылады. Самарқанд билеушісі Әмір Темір мен Жошы Ұлысын билеп тұрған Тоқтамыс хан арасындағы қарама-қайшылық іс жүзінде көптеген Орда қалаларының талқандалып, жойылуына әкеп соқтырды. Ұлы Мәскеу княздігін де осындай тағдыр тосып тұр еді, алайда Ақсақ Темірдің Орта Азияға тез оралуы көбі үшін күтпеген жақсы жаңалық болды. Автордың пікірінше, бұл қадамның басты себептерінің бірі Ақсақ Темірдің Төменгі Еділ бойындағы, Еділ-Дон далаларындағы, Солтүстік Кавказ бен Қырымдағы әскері арасында оба індетінің таралуы. *Мақсаты мен міндеттері.* *Зерттеудің мақсаты* – XIV ғасырдағы Жошы Ұлысы территориясында оба індетінің пайда болуы мен таралу жағдайларын, оның тигізген әсері мен салдарларын зерттеу. Міндеттері: тарихи детектерді жинау және оларға талдау жасау, Әмір Темір мен Тоқтамыс арасындағы соғыстардың салдарларына берілген бағаларды талқылау, Алтын Орда территориясындағы саяси және әлеуметтік дағдарыстардағы обаның пайда болуының алғышарттарын, себептері мен рөлін зерделеу. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу орыс жылнамаларының мәліметтері мен парсының Низам-ад-дин-Шахи мен Шереф-ад-дин-Иезди шығармаларына сүйене отырып жасалды. Әдістер: көрсетілген шығармаларға деректанулық және тарихнамалық талдау жасалды. Автор өз ойларын орыс және араб тілдеріндегі жазбаша деректердегі тарихи мәліметтерді обаның табиғи ошақтарына жасалған биологиялық зерттеулер жүргізу нәтижесінде алынған қорытындылармен бірге талдау жасап шығады. Талдауларға сәйкес оба бұл аймақта әрқашан болып тұрғаны анықталды. *Нәтижелері.* XI ғасырдың екінші жартысынан бастап Еділ-Дон аңғарын оба оқтын-оқтын шарпып тұрғаны анықталды. «Қара өлімнің» XIV ғ. Екінші жартысынан бастап пайда болуы табиғи-климаттық және адами фактордың өзара ықпалы салдарынан болды. *Қорытынды.* Індеттің тікелей салдары Жошы Ұлысындағы көлемді өзгерістерге алып келді (халықтардың жаппай қоныс аударуы, Орда

қалаларының іс жүзінде дезурбанизациялануы), жағдай 1390-жж. Әмір Темір жорығының салдарынан одан сайын қиындай түсті.

Түйін сөздер: «қара өлім», аштық, жаппай өлім, Әмір Темір, Тоқтамыс, Ұлы Жібек жолы, Алтын орда қалалары.

Алғыс. Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қолдауымен гранттық қаржыландыру аясында жүзеге асырылды (жоба ЖТН АР26104055 Жошы Ұлысының мемлекеттік институттарының эволюциясы мен экономикалық дамуына табиғи-климаттық және індет факторларының ықпалын зерттеу).

Дәйексөз үшін: Хайдаров Т.Ф., Бейсембаева А.Р. XIV ғасырдың екінші жартысында Жошы Ұлысында болған індет // Отан тарихы. 2025.Т. 28. № 4. 1284–1292-бб. [қазақша].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1284-1292

МОР ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIV ВЕКА В УЛУСЕ ДЖУЧИ

Тимур Фаритович Хайдаров¹, Акмарал Рашидкызы Бейсембаева²

¹Казанский государственный медицинский университет

(д.49, ул. Бутлерова, 420012 Казань, Российская Федерация)

Кандидат исторических наук, доцент кафедры истории, философии и социологии

<http://orcid.org/0000-0003-1909-5727>. E-mail: timkh2000@yandex.ru.

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,

(г. Алматы, Республика Казахстан)

Научный сотрудник

ORCID: 0000-0002-3599-9091. E-mail: read_and_read@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Хайдаров Т.Ф., Бейсембаева А.Р., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается один из малоизученных фактов в истории Золотой Орды – мор 1396 г. Противостояние между правителем Самарканда Тамерланом и Улуса Джучи Тохтамышем привело к фактическому разграблению и исчезновению многих ордынских городов. Схожая судьба была уготована Великому княжеству Московскому, но быстрое возвращение Аксак Тимура в Среднюю Азию явилось для многих хорошей неожиданностью. По мнению автора, одной из главных причин подобного шага явилась разразившаяся в тылу войск Тамерлана на Нижней Волге, в волго-донских степях, Северном Кавказе и Крыму эпидемия чумы. *Цель и задачи.* Цель исследования – изучить условия возникновения и распространения эпидемии чумы на территории Улуса Джучи в XIV веке, ее влияние и последствия. Задачи: проведение сбора и анализа исторических источников, существующих оценок последствий войн Тамерлана и Тохтамыша, выявление предпосылок, исследование причин и роли чумы в политическом и социальном кризисе на территории Золотой орды. *Материалы и методы.* Исследование основывается на материале русских летописей и персидских сочинений Низам-ад-дин-Шахи и Шереф-ад-дин-Иезди. Методы: проводится сравнительный анализ указанных летописей и существующей историографии. В своих размышлениях автор исходит как из анализа письменных источников на русском и арабских языках, так и из данных, полученных в ходе биологических исследований природных эпидемических очагов чумы. Согласно им чума присутствовала всегда в этом регионе. *Результаты.* Выявлено, что начиная со второй половины XI в., постоянно фиксировались вспышки чумы в Волго-Донском бассейне. Возникновение «черной смерти» во второй половине XIV в. явилось следствием взаимовлияния природно-климатического и человеческих факторов. *Заключение.* Прямым последствием эпидемии стали масштабные изменения в Улусе Джучи (массовая миграция населения, фактическая дезурбанизация ордынских городов), осложнявшиеся нашествием Тамерлана в 1390-х г.

Ключевые слова: «черная смерть», голод, массовая смерть, Тамерлан, Тохтамыш, Великий Шёлковый путь, золотоордынские города.

Благодарность. Исследование выполнено при поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования (проект ИРН AP26104055 Исследование влияния природно-климатического и эпидемического факторов на эволюцию государственных институтов и экономического развития Улуса Джучи).

Для цитирования: Хайдаров Т.Ф., Бейсембаева А.Р. Мор второй половины XIV века в Улусе Джучи // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1284–1292. [на казахском языке].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1284-1292

THE PLAGUE OF XIV CENTURY IN THE JOCHI ULUS

Timuor F. Khaydarov¹, Akmaral R. Beisembayeva²

¹Kazan State Medical University

49, Butlerov Str., 420012 Kazan, Russian Federation

PhD (History), Associate Professor of Russian History, the Department of History, Philosophy and Sociology

<http://orcid.org/0000-0003-1909-5727>. E-mail: timkh2000@yandex.ru.

²The Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Republic of Kazakhstan

Researcher

ORCID: 0000-0002-3599-9091. E-mail: read_and_read@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Khaydarov T.F., Beisembayeva A.R., 2025

Abstract. Introduction. The article examines one of the relatively unexplored aspects in the history of the Golden Horde - the plague of 1396. The confrontation between Tamerlane, the ruler of Samarkand, and Tokhtamysh from the Jochi Ulus, led to the actual plundering and disappearance of many Horde cities. A similar fate awaited the Grand Duchy of Moscow, but Aksak Timur's rapid return to Central Asia came as a pleasant surprise to many. According to the author, one of the main reasons for this step was the outbreak of the plague in the rear of Tamerlane's forces in the Lower Volga, Volga-Don steppes, North Caucasus and Crimea. **Purpose and objectives.** The purpose of the research is to study the conditions of the emergence and spread of the plague in the territory of the Jochi Ulus in the 14th century, its impact and consequences. **Objectives:** collection and analysis of historical sources, existing assessments of the consequences of the wars of Tamerlane and Tokhtamysh, identification of prerequisites, study of the causes and role of the plague in the political and social crisis in the territory of the Golden Horde. **Materials and methods.** The research is based on the Russian chronicles and Persian writings of Nizam-al-din-Shami and Sharaf-al-din-Yazdi. **Methods:** a comparative analysis of the specified chronicles and existing historiography is carried out. The author's reasoning is based both on the analysis of written sources in Russian and Arabic, and the data obtained through biological research on natural plague foci. These studies suggest that plague has always been endemic to this region. **Results.** Findings indicate that since the second half of the 11th century, outbreaks of plague have been constantly recorded in the Volga-Don basin. The emergence of the "Black Death" in the second half of the 14th century resulted from the combined influence of natural-climatic conditions and human activity. **Conclusion.** The direct consequence of the epidemic was large-scale changes in the Jochi Ulus (mass population migration, actual deurbanization of the Horde cities), aggravated by Tamerlane's invasion in the 1390s.

Keywords: "Black Death", famine, mass mortality, Tamerlane, Tokhtamysh, the Great Silk Road, Golden Horde cities.

Acknowledgements. The research was carried out with the support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of grant funding (IRN project AP26104055 Research of the influence of natural-climatic and epidemic factors on the evolution of state institutions and economic development of the Jochi Ulus).

For citation: Haydarov T.F., Beisembayeva A.R. The Plague of 1396 in the Jochi Ulus // Otan tarihyi. 2025. T. 28. №. 4. Pp. 1284–1292. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1284-1292

Кіріспе. Орта ғасырлардың соңы мен Жаңа заманның басы Жошы Ұлысында Тоқтамыс пен Самарқанд әмірі Ақсақ Темірдің бір-бірімен ауқымды тіресуімен сипатталды. Бұл жанжалдың шырқау шегі Терек өзені бойындағы шайқас пен Әмір Темірдің Шығыс Еуропаға жорығы болды (1395/96).

Мақсаты мен міндеттері. Тарихнамада бұл оқиғаның салдарларына біржақты баға беру қалыптасты: Еділдің төменгі ағысындағы Орда қалаларының тонауға ұшырап, артынан құлауы, Ордадағы сауданың құлдырап, оның артынан татарлар мемлекетінің территориясының тарап кетуі. Оқиғаның замандастары үшін Темір жорығы ақырзаманға тең болды. Бұзылған заманақыр бейнесін археологтар сызып берді. Мысалы, 1950-жж. соңы – 1960-жж басында Сарай-Беркенің орнында жүргізілген қазба жұмыстары барысында өте көп мөлшерде адам сүйектері және қала құрылысының бұзылуынан болған қалдықтар табылды [Федор-Давыдов и др., 1970: 86, 94, 97]. Бұл жорамалды 797 х.ж. дейін мерзімделетін (27.Х.1394 – 15.Х.1395) жаппай нумизматикалық материалдар да бекете түседі [Янина, 1970: 194].

Материалдар мен әдістер. Бұл Бұлғар ұлысындағы Орда қалалары мен Қырымның да басына келуі мүмкін еді. Бұл мәселеге орыс жылнамалары мен парсы Низам-ад-дин-Шахи мен Шереф-ад-дин-Иезди шығармаларындағы мәліметтер анықтама бере алады [Материалы по истории киргизов, 1973]. Неғұрлым үлкен территорияны жаулап алу үшін Самарқанд билеушілері жан-жаққа кішігірім отрядтар жібере бастады. Самарқандтан біршама алыс қашықтықта орналасқан жерлерде жау әскерінің жақындап қалғаны, сонымен бірге бір уақытта көптеген әр түрлі жерлерде қалалардың қиратылуы сияқты күмәнді оқиғалар жайлы әңгімелер жүруі осымен түсіндірілді. Темір әскерінің негізгі бөлігі орыс княздіктеріне қарай жылжи бастады. 1395 жылы күзде аралас халықтар тұратын Рязанның Елек-Қарасу қаласына жеткенде, олар кері бұрылуға мәжбүр болды, бұл Мәскеу княздігінде құдайдың ғажабы ретінде қабылданды [Никоновская летопись, 1897: 161].

Талқылау. Замандастары үшін Темірдің Жошы Ұлысының бай территориясын артынша тез арада тастап кетуі таңқалдырды. Бүгінгі тарихнамада негізгі себеп жаппай аштыққа ұшырау салдарынан және татар халқының арасындағы тоқтаусыз жүрген партизандық соғыс әскердің «әлсіреуі мен рухының түсуі» болды деген көзқарас үстемдік құрып тұр [Миргалеев, 2004: 139]. Көбіне бұл ортағасырлық жылнамашылардың көзқарасы болды.

Сондай-ақ, бүгінгі күні тарихнамада үстем болып отырған 1395/96 ж. болған Терек шайқасынан кейін 18 күндік қоршаудан соң Кафаны талқандаумен аяқталуы, Темір әскерінің немесе оның жекелеген отрядтарының түбекке екі рет әскери ірі шабуылы болды деген көзқарас бірқатар сұрақтар туғызып отыр. Тарихи деректерде берілген ақпаратты археологиялық мәліметтер айқындап бере алмайды. Осыған қарағанда, бұл сөздер Тоқтамыс сарайында болған мәмлүк елшісі Төлемен Әлишах әмірдің жорамалы болса керек [Balard, 1978: 330].

Нәтижелер. Дәлірек айтсақ, зерттеулерде пайдаланылған тарихи деректер болған оқиғалардан кейін айтарлықтай жазылған болуы мүмкін, не тарихи дәлдікті сақтамай қайта көшіріп жазылған жылнамалар болуы мүмкін. Оның үстіне, ең сенімді ақпаратты археологиялық және нумизматикалық материалдар береді. Соңғыларын қолдану тарихшыларға Жошы Ұлысының аумағы осы оқиғадан кейінгі онжылдықтарда Орда қалаларының бұрынғы тұрғындарының дағдарысқа ұшыраған көшпелі ордалары арасындағы тұрақты әскери қақтығыстар алаңына айналды деген болжам жасауға мүмкіндік береді [Миргалеев, 2004: 141].

Деректер қатарындағы екі шығарманың мазмұны ерекше. Біріншісі – иеромонах Матфейдің белгілі «Сказание» поэма-диалогы, онда 1396 жылы көктем-жаз айларындағы Феодоро княздігінде қалыптасқан жағдайды сипаттай отырып, автор түбектегі әскери қимылдардың салдарларынан гөрі індеттің таралғаны туралы көбірек жазады [Герцен, 2007]. Екіншісі – Никонов жылнамасының мәтіні. Оған сүйенсек былай дейді: «В лето 6904 осени бывшу царю Темирь-Аскаку на Ординскихъ местехъ, въ приморіи, и прииде на него гневъ Божій, моръ силенъ на люди и на скоты» [Никоновская летопись, 1897: 162].

Екі деректе де індет туралы сөз болып тұрғанын атап айтқымыз келеді. Орта ғасырларда ең үлкен індет «Қара өлім» болды. Ұзақ уақыт бойы жылнамашылар адамдардың жаппай өлімге ұшырауының кез-келген түрін «қырғын» («мор») деген бір сөзбен берді. Түркі даласы мен Русьте ол туралы XI ғасырда-ақ айтыла бастаған. Түркілер арасындағы ең ерте індеттің тарағаны туралы 1060 ж. ұлы Киев князі Изяславтың жорығы кезінде тіркелді. Батыйдың Руське жорығы, жалпы алғанда

XIII ғасырдың екінші жартысында Алтын Орда үстемдігінің орнауы да бұдан тыс қалған жоқ. Сол кезеңдегі ең ірі індеттердің бірі Рязань княздігінде (1257), Псковта (1265), өзге де орыс жерлерінде (1278/79, 1282, 1286), 1283/84 жж. Тохта хан әскерінің Подолье, Волынь және Польшаның бірнеше қалаларын қоршауға алған кезінде тіркелді. Тіпті соңғыларының бір себебін жылнамашылар татарлар сиқыршылар жіберіп арбады деп те атайды. Дегенмен, бұл жерде негізінен батыстан поляктар, шығыстан татарлар алып келген ішек инфекциясы болуы мүмкін [Васильев, Сегал, 2020: 27–32].

«Қара өлімге» қатысты, XIV ғасыр орталарынан бастап, сол кезеңдегі көптеген тарихи деректерді текстологиялық талдау нәтижесінде алынған мәліметтер және еуразиялық табиғи ошақтарды эпидемиологиялық ерттеулердің қорытындылары көрсеткендей, індеттің тарауына ең ықтималды нұсқа 1331 ж. қарай Ыстықкөл көлі аумағындағы табиғи суыр ошағынан (*Marmota baibacina*) оба бактериясының шығуы болды. Климат өзгеруі, даланың жылдам аридтенуі мен Каспий, Арал және Азов теңіздері деңгейінің күрт өзгеріске ұшырауы да маңызды рөл атқарды. Оның үстіне, жағдайды Жошы Ұлысы халқының белсенді шаруашылық әрекеттері ушықтырып жіберді [Артюхин, 2010].

Одан ары, індет дала кеміргіштерінің көшпелі синантроптық түрлерінің (суырлар, дала иттері) көмегімен және Ұлы Жібек Жолы бойымен өткен керуендер арқылы 1341 жылға қарай Алтын Орданың территориясына өткен [Домарадский, 1998].

Жылнамалар мәтініне сүйенсек, Қара өлімнің шырқау шегі 1346 жылға тұс келеді. Бұл туралы былай жазылады: «В лето 6854 (1346) бысть казнъ на люди от Бога подъ въсточною стороною въ Орде и в Ворначе и в Сарай и в Бездежи и въ прочих градахъ и странахъ ихъ. И бысть моръ на люди великъ и на Бессермены и на Татары и на Ормены и на Бесы и на Жиды и на Черкасы и прочаа человеки тамо живущаа в нихъ. Толъ же сплень бысть моръ въ нихъ, яко не бе мощно живымъ мертвыхъ погребати». [Московский летописный свод конца XV века, 1949, С. 175]. Бұған қатысты, бұл жердегі ең дау тудыратын сәті Ворначь (Орначъ) қаласының аталуы. Көбіне бұл атау Орта Азиялық Үргеніш қаласы болуы мүмкін деген пікір туып отыр. Алайда, обаның табиғи ошақтарын биологиялық зерттеулер тұрғысынан қарасак, мұндай жорамал жасау қате мағына тудырады. Дұрысы, бұл атау Солтүстік Кавказ жағындағы немесе Карамзин айтқандай, Донның құя берісінде орналасқан Алтын Орда қаласына тиісті болуы мүмкін, ол туралы аты аталған халықтар айқындап береді, сондай-ақ жақын маңдағы Орда қалалары да болуы мүмкін (Қажы-тархан, Сарай, Белжамен) [Карамзин, 2007]. Кей-кейде бұл жорамалға аттарын атап шыққанда өзге Орта Азиялық қалалардың аты ұшыраспайтыны дәлел бола алады.

Бұл қаланың Дон сағасына жақын орналасуы туралы болжамды отандық тарихшы Г.Н. Моисеева ұсынған болатын. Бұл жорамал басқа дереккөздердегі мәліметтермен де сәйкес келеді [Моисеева, 1979: 225]. Мәселен, XIV ғ. соңында жасалған венециялық космограф Фра Мауроның картасында Дон өзенінің сағасында Organsa деп аталатын қаланың қалдықтары бейнеленген. Парсы шежірешісі Фасих Хавафи сол жылы Үргеніште тырысқақ (холера) індеті тарағанын ашық түрде көрсетеді [әл-Хавафи, 1980]. Орыс жылнамашылары кез келген жаппай адам өлімін «мор» (қырғын, індет) деп бір ғана сөзбен атағанын ескерсек, ал араб және парсы авторлары Ибн Синаның еңбектерінен бастап індеттік аурулардың негізгі белгілерін білгендіктен, сөз, ең алдымен, Дон сағасында орналасқан қала туралы болуы ықтимал. Сонымен қатар, Фасих Хавафи Кавказдағы індеттердің басқа да ошақтары туралы айта келе (1359/60, 1369/70, 1392/93 жж.), XIV ғ. екінші жартысында Орда аумағында тараған індеттердің барлығы 2–3 жыл сайын қайталанып отырғанын байқауға болады.

Қырымдағы оба індетінің ең белгілі сипаттамасы – Жәнібек әскері Кафа қаласын қоршауға алған кезде қаланың ішінде болған генуэздік колонист Габриэле де Муссидің 1348 ж. «История мора, или великой смертности» атты еңбегінде [Еманов, 2013: 50], сондай-ақ араб тіліндегі тарихшылар әл-Айни мен Ибн әл-Вардидің еңбектерінде кездеседі [Тизенгаузен, 1884: 498, 529–530].

Індет Қырымнан басталып, біртіндеп Еуропа мен Таяу Шығысқа таралды [Dols, 1977]. 1350 жж. басында бұл ауру қайта шығысқа қарай ойысты [Супотницкий, 2004].

Алтын Ордаға ең жақын орналасқан аймақтарда жазылған орыс жылнамаларының мәтіндеріне жүргізілген талдау көрсеткендей, індеттің ең жиі кездесетін көріністері халық арасындағы жаппай ашаршылық пен мал қырғыны болған. XIV ғ. екінші жартысында Жошы ұлысында індеттің бірнеше ірі өршуі тіркелген (1363/64 – 1366/67, 1374/75, 1395/96) [Schamioglu, 1993].

Алтын Ордадағы «Қара өлімнің» басты ошағы Еділ мен Дон өзендері аралығындағы далалық өлкелер болды. Бұл жағдай індеттің алғаш таралған жерлері ретінде ордалық қалалардың жиі

аталуымен де расталады. Араб және орыс деректеріне сүйенсек, өлім-жетім күн сайын 20-дан 100 адамға дейін жетуі мүмкін болған. XIV ғ. екінші жартысындағы індеттер салдарынан қаза тапқандардың жалпы саны, М. Долс Батыс Еуропа мен Таяу Шығыс бойынша келтірген ұқсас деректерге сүйенсек, халықтың 50%-на дейін жетуі мүмкін [Dols, 1977].

1360–1370 жж. Қырым уәлаятының ықпалы күшейе түсті. Бұл үдерісте түменбасы Мамай маңызды рөл атқарды [Трепавлов, 2015]. Зерттеушілердің пайымдауынша, 1365 ж. дейін ол едәуір дәрежеде генуялықтардың қаржылық қолдауына сүйенген. Генуялықтар Қара теңіз аймағында венециялықтармен салыстырғанда анағұрлым кең колониялық желіге ие болды және алғашқы оба індеті кезінде итальян қоныстанушылары елеулі шығынға ұшырағанына қарамастан, 1350–1355 жж. үшінші Венеция-Генуя соғысындағы жеңістің жемісін толық пайдалана алды [Карпов, 1990: 45].

Бәсекелестерін Қырымнан ығыстырып шығарып, Жошы Ұлысының Қара теңіз маңындағы сауда жолдарын бақылауға алған генуялықтар біршама уақытқа ордадағы экономикалық жағдайды тұрақтандырып, дала аймақтарындағы ашаршылықтың алдын алуға септігін тигізді. Алайда 1365 ж. соңында түменбасы Мамай мен генуялықтар арасында кедендік баж салығының мөлшеріне қатысты дау туындап, бұл жетістіктердің барлығы жойылып кетті. Генуялықтардың Каффа қаласының тоналуы мен латын текті тұрғындардың қуылуы нәтижесінде Мамай Қырым түбегінің басым бөлігіне іс жүзінде бақылау орнатты. Бұл оқиғаларға жанама дәлел ретінде оның әскери күштерінің Орта және Төменгі Еділ бойына сәтті ілгерілеуін айтуға болады, дегенмен бұл өңірде толық үстемдікке қол жеткізе алмады.

Мамайдың сәтсіздіктерінің себебі, шамасы, 1363–1365 жж. кең аумақты қамтыған оба індетінің екінші толқыны болған сияқты. «Мамай Ордасында» жаппай халықтың қырылуы оның саяси қарсыластарының, яғни Қажы-Тархан (Астрахан) билеушісі — орыс жылнамаларында Салчеи деген атпен белгілі Қажы-Черкес әмірінің әрекеттерін дер кезінде бейтараптандыру мүмкіндігінен айырды.

Осы жағдайларда Мамай мәмлүктер сұлтанынан қолдау сұрауға мәжбүр болды. Нәтижесінде, 1371 ж. Мамай Қырым түбегінің толыққанды билеушісі ретінде ресми түрде танылды. 1374 ж. қазан айында ол Қырым билеушісі ретінде Каффа консулының алдында салтанатты түрде қабылданды. Генуялықтар тарапынан қайта қолдау алған соң, Мамай Төменгі Еділ бойына жаңа жорық жасады. Алайда бұл әскери қимылдарын көп ұзамай тоқтатуға тура келді, бұған, ең ықтимал себеп ретінде, 1374–1375 жж. обаның жаңа толқыны себеп болды.

Мамайдың жағдайы одан әрі қиындай түсті, себебі 1374–1375 жж. Еділдің төменгі ағысындағы бірнеше ірі орда қалаларын тонап, қиратып кеткен ушқуниктердің (Новгородтық қарақшылар) шабуылдары орын алды. Бұл оқиғалар оның Қажы-Черкес (Салчеи) бастаған саяси қарсыластарынан озып шығуына тағы да мүмкіндік бермеді. Дегенмен, қалыптасқан жағдайдың жалғыз оң нәтижесі — Еділдің төменгі атырауындағы уақытша саяси бірігудің орын алуы болды. Алайда Мамай түпкілікті табысқа жете алмады: керісінше, бұл кезеңде ішкі ордалық және Орда мен Мәскеу арасындағы қайшылықтар ушығып, ақыры Куликово даласындағы Дмитрий Донскойдың жеңісімен аяқталды.

1381 ж. Мамайдың қаза табуынан кейін Қырымда билік Тоқтамыс ханның қолына өтті. Алайда 1387 ж. дейін Қырым түбегі ішкі саяси қақтығыстардың алаңына айналды. Бұл дағдарысты шешу үшін Сарай ханының өкілі — әмір Құтлуғ-Бұқа Салхат-Қырымға даруғалық қызметке тағайындалды. Кейіннен Тоқтамыс пен Әмір Темір (батыс деректерінде Тамерлан, түркі-татар дәстүрінде Ақсақ Темір) арасындағы күрестің өршуі Қырым түбегін қайтадан саяси оқиғалардың ортасына тартты.

Темірмен қақтығыста Тоқтамыстың сәтсіздіктері кең ауқымды басқыншылық қауіпінің туындауына себеп болды. 1395/96 жж. Терек бойындағы шайқастан кейін Самарқан билеушісінің әскері Қырым түбегіне екі рет жорық жасады. Ұзақ уақыт бойы тарихнамада бұл оқиғаларға қатысты негізгі дерек ретінде Тоқтамыс ханның сарайындағы мысырлық елші — әмір Тулумен Алишахтың хабары негізге алынып келді. Оның айтуынша, генуялықтардың Каффа (қазіргі Феодосия) бекінісі он сегіз күндік қоршаудан кейін талқандалған. Алайда қазіргі ғылымда бұл хабарды растайтын археологиялық немесе басқа нақты материалдық дәлелдер табылған жоқ.

Иеромонах Матфейдің белгілі шығармасы — «Сказание» атты поэма-диалог 1396 жылдың көктемі мен жазы аралығында Феодорода қалыптасқан жағдайларға арналған. Бұл шығарма әскери қақтығыстардың салдарынан гөрі, түбек аумағында орын алған эпидемиологиялық апат шындығын бейнелейді деген пікір басым. Бұл жорамалға қосымша дәлел ретінде орыс жылнамаларындағы мәліметтерді келтіруге болады. Жылнамаларға сүйенсек, 1396 ж. Төменгі Еділ даласында обаның кезекті өршуі тіркелген.

Қорытынды. Никон жылнамасындағы үзіндіні талдай келе, бірнеше маңызды қорытынды жасауға болады. Индеттің негізгі таралу ошағы, болжам бойынша, Еділдің төменгі бойындағы Бельджамен және Қажы-Тархан (қазіргі Астрахан маңы) қалаларының маңында орналасқан. Қырымға бұл индет, ең жақын нұсқа бойынша, дәл осы өңірлерден Әмір Темірдің жорық жасап келе жатқан әскери жасақтары арқылы жеткен. Ауру негізінен Қырым түбегінің орталық аймақтарын қамтыған сияқты. Себебі тарихи жазба деректерде Қырымның оңтүстігінде халықтың жаппай қырылуы туралы мәлімет кездеспейді.

XV ғ. Қаратеңіз маңындағы оба индеті туралы орыс жылнамаларында деректер өте аз. Бұның басты себебі – Алтын Орданың ыдырауы. Бұл оқиға Мәскеу кінәздігінің сыртқы саяси мүдделерін Еділ бойы мен Қырымнан Литва мен солтүстік-батыс Руське қарай бұрды. Бұл аймақтар сол кезде стратегиялық жағынан анағұрлым маңызды саналатын. Осы тарихи жағдайға байланысты Мәскеу жылнама дәстүрінде оба индетінің Русь жеріне таралуы көбінесе Германия мен басқа да Батыс Еуропа елдерінен Новгород пен Псков арқылы келген деген түсінік орнықты.

Осыны ескере отырып, Әмір Темір әскері шегінуінің негізгі себебі – оба индетінің таралуы болғанын айтуға болады. Бұл эпидемияның ошағы айқын түрде төменгі Еділ бойындағы Бельджамен мен Қажы-Тархан қалаларының маңында орналасқан. Орда қалаларындағы ауқымды қираулар мен халық арасындағы жаппай өлім-жітім, ең бастысы – әскерден айырылып қалу қаупі Самарқан билеушісі кері қайту туралы шешім қабылдауға мәжбүр етті. Бұл жағдай өз кезегінде тарихи зерттеулерде орныққан көзқарасқа – яғни Ақсақ Темірдің шегінуінің басты себебі ретінде Алтын Орданың күшейіп келе жатқан қарсылығы деген пікірге күмән келтіреді. Жошы ұлысының физикалық тұрғыдан әлсіреген әрі сан жағынан азайған халқы басқыншыларға лайықты қарсылық көрсете алмады. Ал XIV ғ. соңына қарай Мәскеу мен Литва ұлы князьдіктері де қақтығысқа тартылған соң, қарсыластардың саны аз болмады. Шындыққа біршама жақынырақ болжам – тірі қалған Алтын Орда халқы өмірлеріне қауіп төнген соң, оба индеті ошағына айналған, күйреген қалаларды амалсыз тастап кеткен. Орда қалаларындағы халық санының азайғаны соншалық, XV ғ. басында Иоганн Шильтбергер Алтын Орда билеушілері мен татар халқының қайтадан көшпелі өмір салтына оралғанын жазып қалдырған [Schiltberger, 2008].

Әдебиеттер

- ал-Хавафи, 1980 – *Фасих Ахмад ибн Джалал ад-Дин Мухаммад ал-Хавафи*. Фасихов свод. Ташкент, 1980. 346 с.
- Артюхин, 2010 – *Артюхин Ю.Х.* Природные катаклизмы как одна из причин «Великой замятни» в Золотой Орде и возникновения Азака // *Боспорские исследования*. 2010. Вып. XXVI. С. 315–334.
- Васильев, Сегал, 2020 – *Васильев К.Г., Сегал А.Е.* История эпидемий в России: от чумы до коронавируса / Константин Васильев, Александр Сегал. М.: Родина, 2020. 560 с.
- Герцен, 2007 – *Герцен А.Г.* Христианская община Мангупа под властью турок // *Материалы Междунар. церковно-исторической конф. «Духовное наследие Крыма»*. Симферополь, 2007. С. 22–40
- Домарадский, 1998 – *Домарадский И.В.* Чума: К 100-летию противочумной службы России. М., 1998. 176 с.
- Еманов, 2013 – *Еманов Е.Г.* Великая пандемия середины XIV в. как финал средневековой истории // *Вестник Тюменского гос. университета. Серия «История»*. 2013. № 2. С. 49–54.
- Карамзин, 2007 – *Карамзин Н.М.* История государства Российского. М.: Изд-во студия «Ардис», 2007. Т.4.
- Карпов, 1990 – *Карпов С.П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. М.: Изд-во МГУ, 1990. 336 с.
- Материалы по истории киргизов, 1973 – *Материалы по истории киргизов и Киргизии. Сборник статей* / Отв. ред. В.А. Ромодин: АН СССР. Ин-т истории. М.: Наука, 1973. 279 с.
- Миргалеев, 2004 – *Миргалеев И.М.* Политическая история Золотая Орда периода правления Токтамыш-хана. Казань, 2004. 164 с.
- Моисеева, 1979 – *Моисеева Г.И.* К вопросу о датировки задонщины // *Труды Отдела древнерусской литературы*. 1979. Т. XXXIV. С. 220–240.
- Никоновская летопись, 1897. – Полное собрание русских летописей. Т. 11. Никоновская летопись. СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1897. 254 с.
- Московский летописный свод конца XV века, 1949. – Полное собрание русских летописей. Т.25. Московский летописный свод конца XV века / Под ред. М.Н. Тихомирова. М.-Л., 1949. 464 с.
- Супотницкий, 2004 – *Супотницкий М.В.* «Черная смерть». К загадкам пандемии чумы 1346-1351 гг. // *Универсум*. 2004. № 3. С. 14.

Тизенгаузен, 1884 – *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. СПб., 1884. 588 с.

Трепавлов, 2015 – *Трепавлов В.В.* Степные империи Евразии: монголы и татары / В. В. Трепавлов. М.: Квадрига, 2015. 368 с.

Федор-Давыдов и др., 1970 – *Федор-Давыдов Г.А., Вайнер И.С., Мухамадиев А.Г.* Археологические исследования Царевского городища (Новой Сарай) в 1959 – 1966 гг. // *Материалы и исследования по археологии СССР. Поволжье в Средние века*. 1970. № 164. С. 68–171.

Янина, 1970 – *Янина С.А.* Монеты Золотой Орды из раскопок и сборов поволжской археологической экспедиции на царевском городище 1959 – 1962 гг. // *Материалы и исследования по археологии СССР. Поволжье в Средние века*. 1970. № 164. С. 194–222.

Balard M., 1978 – *Balard M.* La Romanie genoise (XII – debut du XV siecle). Rome, 1978. Vol. 1 – 2. 1008 p.

Bergdolt, 2000 – *Bergdolt K.* Der Schwarze Tod: die grosse Pest und das Ende des Mittelalters. Muenchen, 2000. 272 p.

Dols, 1977 – *Dols M.* The Black Death in the Middle East. Princeton, 1977. 390 p.

Schamioglu, 1993 – *Schamioglu U.* Preliminary remarks on the role of disease in the history of the Golden Horde // *Central Asian Survey*. 1993. Vol. 12(4). Pp. 447–457.

Schiltberger, 2008 – *Schiltberger J.* Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren. 1394 – 1427. Der Text wurde behutsam aktualisiert und revidiert nach der Edition Erdmann-Ausgabe Stuttgart, 1983. Editorisch begleitet von Dr. Lars Hoffman, Maniz. Wiesbaden: Edition Erdman in der marixverlag GmbH, 2008. 255 p.

References

ал-Хавафи, 1980 – *Fasih Ahmad ibn Dzhalal ad-Din Muhammad al-Havafi.* Fasihov svod [Fasihov's vault]. Tashkent, 1980. 346 p. [in Russian]

Artyuxin, 2010 – *Artyuxin Yu.X.* Prirodny'e kataklizmy' kak odna iz prichin «Velikoj zamyatni» v Zolotoj Orde i vozniknoveniya Azaka. [Natural disasters as one of the causes of the "Great Jam" in the Golden Horde and the emergence of Azak]. Bosporskie issledovaniya. 2010. Vol. XXVI. Pp. 315–334 [in Russian]

Vasil'ev, Segal, 2020 – *Vasil'ev K.G., Segal A.E.* Istoriya e'pidemij v Rossii: ot chumy' do koronavirusa [History of epidemics in Russia: from plague to coronavirus]. M.: Rodina, 2020. 560 p. [in Russian]

Gercen, 2007 – *Gercen A.G.* Xristianskaya obshhina Mangupa pod vlast'yu turok [The Christian community of Mangup under the rule of the Turks]. Materialy Mezhdunar. cerkovno-istoricheskoy konf. «Duxovnoe nasledie Kry'ma». Simferopol', 2007. Pp. 22–40. [in Russian]

Domaradskij, 1998 – *Domaradskij I.V.* Chuma: K 100-letiyu protivochumnoj sluzhby' Rossii [The plague: On the 100th anniversary of the anti-plague service of Russia]. M.: 1998. 176 p. [in Russian]

Emanov, 2013 – *Emanov E.G.* Velikaya pandemiya serediny' XIV v. kak final srednevekovoj istorii [The Great pandemic of the middle of the XIV century. as the finale of medieval history]. *Vestnik Tyumenskogo gos. universiteta. Seriya «Istoriya»*. 2013. № 2. Pp. 49–54. [in Russian]

Karamzin, 2007 – *Karamzin N.M.* Istoriya gosudarstva Rossijskogo [The history of the Russian state]. M.: Izd-vo studiya «Ardis», 2007. Vol. 4–5. [in Russian]

Materialy' po istorii kirgizov, 1973 – *Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii.* Sbornik statej [Materials on the history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan. Collection of articles]. Otv. red. V.A. Romodin: AN SSSR. In-t istorii. M.: Nauka, 1973. 279 p. [in Russian]

Karpov, 1990 – *Karpov S.P.* The Italian Maritime Republics and the Southern Black Sea region in the XIII–XV centuries: problems of trade. Moscow: Publishing House of Moscow State University, 1990. 336 p. [in Russian]

Mirgaleev, 2004 – *Mirgaleev I.M.* Politicheskaya istoriya Zolotaya Orda perioda pravlenie Toktamys' sh-xana [The political history of the Golden Horde during the reign of Toktamys' sh Khan]. Kazan, 2004. 164 p. [in Russian]

Moiseeva, 1979 – *Moiseeva G.I.* K voprosu o datirovki zadonshhiny [On the question of the dating of the Zadonsk region]. *Trudy' Otdela drevnerusskoj literatury*. 1979. Vol. XXXIV. Pp. 220 – 240. [in Russian]

Nikonovskaya letopis', 1897. – Polnoe sobranie russkix letopisej. T. 11. *Nikonovskaya letopis'* [The Complete collection of Russian chronicles. Vol. 11. The Nikon Chronicle]. – SPb.: Tip. I. N. Skorokhodova, 1897. 254 p. [in Russian]

Moskovskij letopisny'j svod koncza XV veka, 1949. – Polnoe sobranie russkix letopisej. T.25. *Moskovskij letopisny'j svod koncza XV veka* [The Complete collection of Russian chronicles. Vol.25. Moscow Chronicle of the end of the XV century] / Pod red. M. N. Tixomirova. M.-L., 1949. 464 p. [in Russian]

Supotniczkij, 2004 – *Supotniczkij M.V.* «Chernaya smert'». K zagadkam pandemii chumy' 1346-1351 gg. "The Black Death". [Towards the mysteries of the plague pandemic of 1346-1351]. Universum. 2004. № 3. P. 14 [in Russian]

Tizengauzen, 1884 – *Tizengauzen V.G.* Sbornik materialov, otnosyashixsya k istorii Zolotoj Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T. 1. SPb., 1884. 588 p. [in Russian]

Trepavlov, 2015 – *Trepavlov V.V.* The Steppe Empires of Eurasia: The Mongols and the Tatars . M.: Quadriga, 2015. 368 p. [in Russian]

Fedor-Davy'dov i dr., 1970 – *Fedor-Davy'dov G.A., Vajner I.S., Muxamadiyev A.G.* Arxeologicheskie issledovaniya Czarevskogo gorodishha (Novoj Saraj) v 1959 – 1966 gg. [Archaeological investigations of the

Tsarevskoye settlement (Novaya Sarai) in 1959-1966]. Materialy` i issledovaniya po arxeologii SSSR. Povolzh'e v Srednie veka. 1970. № 164. Pp. 68–171. [in Russian]

Yanina, 1970 – *Yanina S.A.* Monety` Zolotoj Ordy` iz raskopok i sborov povolzhskoj arxeologicheskoy e`kspedicii na czarevskom gorodishhe 1959 – 1962 gg. [Coins of the Golden Horde from the excavations and collections of the Volga archaeological expedition at Tsarevskoye settlement 1959-1962]. Materialy` i issledovaniya po arxeologii SSSR. Povolzh'e v Srednie veka. 1970. № 164. Pp. 194–222. [in Russian]

Balard M., 1978 – *Balard M.* La Romanie genoise (XII – debut du XV siecle). Rome, 1978. Vol. 1 – 2. 1008 p.

Bergdolt, 2000 – *Bergdolt K.* Der Schwarze Tod: die grosse Pest und das Ende des Mittelalters. Muenchen, 2000. 272 p.

Dols, 1977 – *Dols M.* The Black Death in the Middle East. Princeton, 1977. 390 p.

Schamioglu, 1993 – *Schamioglu U.* Preliminary remarks on the role of disease in the history of the Golden Horde. Central Asian Survey. 1993. Vol. 12(4). Pp. 447–457.

Schiltberger, 2008 – *Schiltberger J.* Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren. 1394 – 1427. Der Text wurde behutsam aktualisiert und revidiert nach der Edition Erdmann-Ausgabe Stuttgart, 1983. Editorisch begleitet von Dr. Lars Hoffman, Maniz. Wiesbaden: Edition Erdman in der marixverlag GmbH, 2008. 255 p.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhı
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1293–
1303
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1293-1303

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ ТІЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК РӨЛІ

Түлебаев Дауыржан Жұмажанұлы ¹, Жомарт Кудайбергенович Симтиков ²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Достық даңғ., 13, Алматы, 0500010)

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Әлеуметтану» мамандығы бойынша 2
курс докторанты, педагогика ғылымының магистрі,
E-mail: dauyrzhantulebayev@gmail.com, ORCID – 0009-0000-2541-5665

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Достық даңғ., 13, Алматы, 0500010),
саясаттану ғылымдарының докторы,
simtikov1122@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0770-488X>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Түлебаев Д.Ж., Симтиков Ж.Қ., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік орнын анықтау өте маңызды мәселе болып табылады. Себебі тарихымыздағы тілдің әлеуметтік орны бүгінгі таңда аз зерттелген өзекті мәселенің біріне айналып отыр. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақала қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік рөлін зерделеуге арналған. Мәселе тарихи тұрғыдан ғана емес, жалпы тілдің әлеуметтік функциясының тарихи даму аспектілері тұрғысынан қарастырылды. Қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік рөлін талдауға, тарихи сананың дамуындағы тілдің әлеуметтік рөлін тұжырымдауға назар аударылды. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің әдіснамалық негіздері пәнаралық амалдың әдіснамалық, әдістемелік, теориялық-талдамалық принциптеріне сүйенді. *Нәтижелері.* Қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік рөлі заманауи әлеуметтану ғылымындағы өзекті мәселенің бірі Бұл мәселені зерттеу қазақ халқының тарихи сана-сезімін түсінуге, тілдің тарихи аспектілерін және әлеуметтік мәртебесін тануға ықпал етеді. Рухани негіз ретінде тіл халықтың тарихи өмірінде үлкен маңызға ие. Бұл орайда тілдің әлеуметтік рөлін, тарихи үдерістердегі тілдің тарихи-әлеуметтік принциптерін айқындау маңызды. Мақалада тілдің әлеуметтік рөлін күшейту рухани құндылықтарды, қазақ халқының тарихи сана-сезімін нығайтуға мүмкіндік беретіні атап өтілді. *Қорытынды.* Тіл көптеген ғасырлар бойы және тарихи кезеңдерде рухани бірліктің, тұтастықты сақтаудың, қазақ халқының әлеуметтік тұрақты байланыстарының негізі болды. Тарихи үдерістердің, мәдени құндылықтардың қалыптасуы тілдің әлеуметтік рөлінің дамуымен бірге жүрді.

Түйін сөздер: қазақ тарихы, мемлекеттік тіл, әлеуметтік орны, зиялы қауым, ұлт пен жер тұтастығы.

Алғыс. Зерттеу BR24993173 «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» ғылыми жоба аясында орындалды.

Дәйексөз үшін: Тулебаев Д., Симтиков Ж. Қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік рөлі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1293–1303-бб. [қазақша].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1293-1303

СОЦИАЛЬНАЯ РОЛЬ ЯЗЫКА В ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА

¹Дауыржан Жумажанович Тулебаев¹, Жомарт Кудайбергенович Симтиков²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая (д.13, просп. Достык, Алматы, 050010) Докторант 2 курса по специальности «Социология» Казахского национальный педагогический университет имени Абая, магистр педагогических наук, E-mail: dauyrzhantulebayev@gmail.com, ORCID – 0009-0000-2541-5665

²Симтиков Жомарт Кудайбергенович Казахский национальный педагогический университет имени Абая (д.13, проспект Достык, Алматы, 050010) доктор политических наук, simtikov1122@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0770-488X>

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Тулебаев Д.Ж., Симтиков Ж.К., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена изучению социальной роли языка в истории казахского народа. Проблема была рассмотрена и изучена не только с исторической позиции, но и развитии исторических аспектов социальной функции языка в целом. *Цель и задачи.* Анализ социальной роли языка в истории казахского народа, изучение социальной роли языка на фоне развития исторического самосознание языка является актуальным вопросом. *Материалы и методы.* Методологическая основа исследования опиралась на принципы междисциплинарного подхода. *Результаты.* Проблема изучения социальной роли языка в истории казахского народа остается одним из актуальных вопросов современной социологии и историографии. Изучение и анализ этого вопроса способствует пониманию исторического самосознание казахского народа, исторических аспектов языка и его социального статуса. Как духовное составляющее язык занимает особую роль в жизни и в истории народа. В этой связи очень важно определить социальную роль, историко-социальные принципы языка в историческом процессе. В статье сделан вывод о том, что укрепление социальной роли языка способствует также укреплению духовных ценностей, исторического самосознание казахского народа. *Выводы.* Язык на протяжении многих веков и исторических периодов была стержнем сохранения целостности, духовного единства, основой устойчивых социальных связей казахского народа. Формирование исторических процессов, культурных ценностей происходило с одновременным развитием социальных ролей языка.

Ключевые слова: язык, социальная роль, история казахского народа, самосознание, исторический процесс.

Благодарность. Исследование выполнено в рамках научного проекта BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана».

Для цитирования: Тулебаев Д.Ж., Симтиков Ж.К. Социальная роль языка в истории казахского народа // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1293–1303. [на казахском].
DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1293-1303

SOCIAL ROLE OF LANGUAGE IN THE HISTORY OF THE KAZAKH PEOPLE

¹Dauyrzhan Zhimazhanovich Tulebayev, ²Zhomart Kudaibergenovich Simtikov

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay (13, Dostyk Ave., Almaty, 050010) 2nd year doctorant student, specializing in “Sociology” of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Master of Pedagogical Sciences

²Kazakh National Pedagogical University named after Abai (№ 13, Dostyk Avenue, Almaty, 050010) Doctor of Political Science, simtikov1122@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0770-488X>

© Valikhanov IHE, 2025

© Tolebaev D.Zh., Simtikov Zh.K., 2025

Abstract. Introduction. The article is devoted to the study of the social role of language in the history of the Kazakh people. The issue has been considered and analyzed not only from a historical perspective but also in terms of the development of the historical aspects of the social function of language in general. *Purpose and objectives.* The analysis of the social role of language in the history of the Kazakh people, as well as the study of this role against the background of the development of the historical self-awareness of language, is a relevant topic. *Materials and methods.* The methodological basis of the research relied on the principles of an interdisciplinary approach. *Results.* The problem of studying the social role of language in the history of the Kazakh people remains one of the most pressing issues in modern sociology and historiography. The study and analysis of this issue contribute to understanding the historical self-awareness of the Kazakh people, the historical aspects of the language, and its social status. As a spiritual component, language occupies a special place in the life and history of the people. In this regard, it is very important to define the social role and historical-social principles of the language in the historical process. The article concludes that strengthening the social role of the language also contributes to the consolidation of the spiritual values and historical self-awareness of the Kazakh people. *Conclusion.* Throughout many centuries and historical periods, language has been the core of preserving the integrity, spiritual unity, and the foundation of stable social relations of the Kazakh people. The formation of historical processes and cultural values occurred simultaneously with the development of the social roles of language.

Keywords: language, social role, history of the Kazakh people, self-awareness, historical process.

Acknowledgements. This research was conducted within the framework of the grant-funded project BR24993173 «Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan».

For citation: Tolebaev D.Zh., Simtikov Zh.K. The Social Role of Language in the History of the Kazakh People // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 4. Pp. 1293–1303. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1293-1303

Кіріспе. Қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік орнын анықтау өте маңызды мәселе болып табылады. Себебі тарихымыздағы тілдің әлеуметтік орны бүгінгі таңда аз зерттелген өзекті мәселенің біріне айналып отыр. Тілдің тарихтағы әлеуметтік орнын зерттеу қарастырылып отырған тақырыптың тарихи және әлеуметтік функцияларын түсінуге, осы ретте тілдің әлеуметтік рөлін тарихи тұрғыдан тануға зор мүмкіндік береді. Әрбір халықтың рухани, мәдени өмірінде ғана емес, сондай-ақ тарихи қалыптасу көкжиегінде тілдің алатын әлеуметтік маңызы орасан. Тарих пен тілдің байланысы, екі құндылықтың бір-біріне тигізетін әсері мен ықпалы, тарихтағы тілдің орны мен тілдегі тарихтың орны әлеуметтану ғылымының негізінде ерекше назар аударуды қажет етіп отырған мәселе. Халықтың өзін халық ретінде сезінуі, мемлекеттің басты тұғырларының айқындалуы – барлығы да тілдің ықпалымен, тілдің әлеуметтік ортадағы ғұмырының мәнділігімен тікелей байланысты ұғымдар. Тіл мәселесінде мемлекеттің тарихи факторының мәні айрықша. Себебі мемлекеттің құрылуы, халықтың тұтастануы, бірегейленуі, мәдени, рухани кемелденуі тіл арқылы жүзеге асатын болғандықтан тілдің тарихи тұрғыдағы әлеуметтік аспектілеріне назар аудару, оларды ғылыми-теориялық негізде дәйектеу маңызды әрі өзекті мәселе болып табылады. Тарих белгілі дәуірлер мен ғасырларды қамтитын құбылыс болса, тіл де дәуірлер мен ғасырлардан бері халықпен бірге жасасып келе жатқан ұлы құндылық есебінде халықтың халықтық, елдік елдік сипатын арттыратын, мазмұнын байытады. Сондықтан да қазақтың ұзына тарихында тілдің әлеуметтік орын әлеуметтану ғылымы тұрғысынан байыпты зерделенуі қажет.

Тарихи және архивтік деректерде қазақ тіліне қатысты әртүрлі қаулылар мен құжаттардың, саяси шешімдердің болуы да мәселенің өзектілігін көрсетеді. Мысалы, қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу, мемлекеттік органдарда қазақ тілінің іс-қағаздарда қолданылуын қамтамасыз ету бойынша да мемлекеттік басқару өкілдерінің қабылдаған жұмыстары туралы деректер аз емес. 1926 жылы сол кездегі мемлекеттік құрылым саналатын жұмысшы-шаруа инспекциясына қазақ тілінде іс жүргізу мәселелері тапсырылғаны жазылған [ҚРОМА, 5-қ., 7-т., ба-іс, 4-а.п.; 263-қ., 1-т., 13-іс, 3-п 17]. Бұл дегеніміз қазақ тілінің әлеуметтік маңыздылығының сол заманда қаншалықты жоғары болғанының

белгісі. Ұлт ардақтысы Бауыржан Момышұлының архивтегі қорымен танысу барысында да халық батырының қазақ тіліне қатысты көтерген мәселелері де молынан ұшырасты. Әсіресе, тілдің көмегімен өнер-білімге, мәдениет-ғылымға жетіп, өткен-кеткенмен әлемді танып, өзімізді жұртқа, әлемге танытамыз, сөйлейміз, оқимыз, жазамыз, өз басымызды, үй-ішімізді, қоғам-халықты, ел-жұртты, мемлекетті меңгереміз, сондықтан «Өнер алды – қызыл тіл» дегендейін, адам баласының байлығында тілден артық не бар?» деген сөздері де ұлттық тілдің қазақ халқының тарихындағы әлеуметтік рөлінің биіктігін аңғартады [ОМА, 1637-қ.; 1-т.: 235-іс]

Бұл орайда қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік рөлін айқындау, яғни тілдің қоғамдағы орны мен қызметін тарихи контексте қарастыру, тілдің ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы, мәдени мұра мен дәстүрді сақтаудағы, сондай-ақ қоғамдық қатынастарды реттеудегі функциясын ашу, сонымен қатар, қазақ қоғамының әр тарихи кезеңіндегі тіл саясаты мен тілдің әлеуметтік мәртебесіне талдау жасап, тіл мен қоғамның өзара байланысын қарастыру маңызды мәселе болып табылады.

Ұлт болып ұйысуымыздың, халық болып қалыптасуымыздың басты тірегі – тіл. Сондықтан да қазақ халқының тарихи даму кезеңдерінде әрдайым тіл мәселесінің әлеуметтік рөлі салмақты мәнге ие болып отырды. Халықтың өкілдері қазақ тілінің тағдырына ешуақытта бейжай қарамай, «тіл үшін күрес – ұлт үшін күрес» деген ұстаныммен астасып, тілдің әлеуметтік маңызы мен рөлі артып келді. Кеңес одағы кезінде, тоталитарлық режим үстем алып тұрған шақта қазақ мектептері жабылып, қазақ тілінің қолданысы тарыла түсті. Алайда тілге байланысты халықтың әлеуметтік талабы бір сәт те бәсеңдеген жоқ. Ұлт жанашырлары ұрпақтар өміріндегі маңызын біліп, осы өзекті мәселеге терең мән беру арқылы тілдің әлеуметтік рөлінің әлеуетін мүмкіндігінше күшейтіп отырды.

Мұның себебін бірнеше ғылыми-теориялық, әдіснамалық мәселелермен байланыстыра қарастырамыз:

- біріншіден, тіл сан ғасырлардан бері ұлтымыздың ұлттық бірегейлігін сақтауына негіз болып келе жатқан пәрменді күш;
 - екіншіден, қазақ тілі – қазақтың сана-сезімі мен дүниетанымын қалыптастырып, ұлт ретіндегі біртұтастығын нығайтуға өз септігін тигізген рухани қуат көзі;
 - үшіншіден, тіл әлеуметтік-тарихи категория ретінде қазақ ұлтының саяси көкжиегін кеңейтіп, заманауи жаңа ізденістерге жол ашқан темірқазық;
 - төртіншіден, тіл тарихтағы өзінің маңызды рөлі мен орнын сақтай отырып, идеялық тұрғыдан ұлтымызды үнемі дербестікке, тәуелсіздікке бастаған ұлы идея;
 - бесіншіден, қазақ жерінің тұтастығы мен «қазақ» атауының қайтарылуындағы басты өлшемдердің бірі, әрине, тіл тұтастығымен байланысты болғаны анық.
 - алтыншыдан, тілдегі көпе-көрінеу бұрмалаушылықтар халықтың тарихи болмысынан, бет-бейнесінен, рухани-мәдени келбетінен айырылуына әкеліп соғатындықтан, тіл тазалығы мен атаулардың бұрмаланбауы тарихи-саяси тұрғыдан маңызды;
 - жетіншіден, заманындағы тарихи атаулардың түбегейлі бұрмаланудан сақтап қалған төл тіліміздің қазақ санасынан ажырамай, қайта қиын-қыстау заманында еліне – қорған, халқына – айбар.
- Осылайша тілдің әлеуметтік сипатына терең мән беру арқылы, біз оның байтақ тарихпен де, ұлт шежіресімен де тығыз байланысты екенін пайымдауға мүмкіндік аламыз.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жалпы әлеуметтік-гуманитарлық әдіснамаға сүйенеді. Яғни, тіл мен қоғамның өзара байланысын тарихи, мәдени және әлеуметтік тұрғыдан кешенді түрде қарастыру көзделеді. Бұл бағытта тарихи салыстырмалы, құрылымдық-функционалдық және мәдениеттанулық әдістер қолданылды. Сонымен қатар тарихи әдіс арқылы тілдің әлеуметтік қызметінің қазақ қоғамының тарихи кезеңдерінде қалай өзгергені айқындалды. Архивтік материалдар, тіл мен тарих, олардың өзара байланысын зерделейтін еңбектер негізінде тіл мен қоғам арасындағы байланыстың маңыздылығы байыпталды. Контекстуалды талдау әдісі негізінде талдау жасалды.

Талқылау. Қазақ халқының тарихында тілдің алатын орны ерекше. Себебі тіл – мемлекеттің негізі. Тарихи сананың қалыптасуы мен тарих үдерістердің жүзеге асуында да тілдің алатын маңызы жоғары. Сол себепті қазақ халқының зиялы қауымы тілді сақтауға, дамытуға ерекше назар аударып, тарихпен сабақтастыра отырып, ұлттық дәрежеде дамытуға күш салған. Алаш арыстары Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы бастаған ұлт көсемдері ұлтты сақтаудың бірден-бір жолы оның тілін сақтау екенін жақсы түсініп, осы бағытта көптеген жұмыстарды атқара білді. Тұңғыш «Қазақ» газетін шығарып, халыққа үндеу жасады.

Зерттеуші ғалым Янсон Торе тілдердің өмір сүру ұзақтығына байланысты жасаған тұжырымдарында кез келген тіл белгілі бір уақыт қолданыста болып, сосын жойылатынын айтады. Кей тілдердің ғұмыры тек бірнеше ұрпақпен шектелсе, тағы бір тілдердің өмірі мыңжылдықтармен өлшенетіні байыптайды. Тіл қалай туады, қалай жойылады және олардың тағдыры неліктен әрқилы деген сұрақтар сол тілдерді қолданатын халықтың өмірімен тікелей байланысты екенін атап өтеді. Басқаша айтқанда, тіл тарихпен сабақтас екенін, бірақ тарихи оқиғалар да көбінесе халықтың қай тілде сөйлейтініне орай өрбитінін, яғни, тарихқа тіл әсер ететінін және тіл – тарихтың бір бөлігі екенін жеткізеді [Янсон, 2019: 13]

Мысалы, биыл жүз жылдығы аталып өтіліп отырған «Қазақ жерінің тұтастануы мен «қазақ» атауының қайтарылуы» айтулы датасында тілдің әлеуметтік рөлі басым жатыр деп есептеуге болады. Өйткені, ұлттың атауы – қазақ халқының тарихында маңызды орын алады. Ұлты зиялыларының осы мәселеге маңыз беруін бұл бағыттағы тілдің әлеуметтік рөлінің жоғарылығын білдіріп отырғаны сөзсіз.

Тіл – ұлт пен жер тұтастығының сақталуы тарихи-әлеуметтік маңызы бар мәселе. Өйткені, этноним бұрмаланса, ұлттың атауы дұрыс жазылмаса, тарихта ұлтқа жасалған басты қиянатқа айналатыны сөзсіз. Бұл, сөзсіз, әлеуметтік көңіл-күйдің наразылығына да әкеліп соғуы мүмкін.

Тарихтағы тілдің мәселесі ұлттық сана арқылы көрініс табатыны белгілі. Бұл орайда тарихшы ғалымдар Ақселеу Сейдімбек, Хангелді Әбжанов, Қойшығара Салғараұлы ұлттық сана мәселесін – ұлтты құрайтын халықтың әр адамының жеке тұрмыс-тіршілігінің сыртында өз ұлтының мүддесін, халқының тағдырын, ұрпағының болашағын ойлау қабілетінгі ұлттық деңгейге көтеріліп, жалпы қоғамға тән ортақ сипатқа ие болған ұжымдық түрі, яғни ұжымдық сана деп есептейді. Ұлттық сана абстракті ұғым емес екенін, ол – ұлт тірлігінің тұрмыстық көрінісі, былайша айтқанда, сол ұлтты құрайтын халықтың бүкіл ғұмынамасының, әдет-ғұрпының, салт-дәстүрінің, әдебиеті мен мәдениетінің, өнерінің, тұрмыс-тіршілігінің тарихын білу дәрежесі, яғни халықтың өзін-өзі жете танып, түсінуі, ұлттық сана ұлттық дүниетанымға негізделеді. Ал ұлттық дүниетаным дұрыс таным-түсінік арқылы өріс жайып, ұлттық дәстүр арқылы өз болмысын танытатынын уәждейді [Сейдімбек, Әбжанов, Салғараұлы, 2012: 34]

Бұл орайда тілдің әлеуметтік әсерінің ұлттық санаға да ықпалының бар екенін жоққа шығаруға болмайды.

Мұның сыртында А. Сейдімбек, Х. Әбжанов, Қ. Салғараұлы орынды атап өткеніндей, кеңестік жылдарда қазақтың санасы мен жүрегін билеп алған ұлттық идея болған жоқ. Ұлтын сүйген, социалистік эксперименттерден қара бұлттай төніп келе жатқан апаттың сұмдығын қапысыз ұғынған рухы биік ақын-жазушылар, ғалымдар, жекелеген тұлғалар туған халқының тілі, діні, мәдениеті, жері үшін отқа күйіп, суға түскенмен, қылышынан қан тамған тоталитарлық жүйе тілге жеңіл, жүрекке жылы ұлттық идеяны түзуге де, халыққа ұсынуға да жеткізбеді, көктей солдырды. Ұлттық идеясыз қалған қазақ қоғамы тоталитарлық эксперименттерден жаншылып, түрлі-түрлі кереғарлықтарға тап болғанын ұғынатын уақыт келді деген тұжырым жасайды [Сейдімбек, Әбжанов, Салғараұлы, 2012: 4-5].

Ғалымдардың осы айтылған пікірлерін назарға ала келгенде, тілдің әлеуметтік рөліне – ұлттық сана, саяси жүйе, идеологияның әсер ететінін байқауға болады және осы мәселені әрі қарай дәйекті тұжырымдау үшін бұл мәселеге концептуалдық тұрғыдан мән беру қажеттілігі де туындайды.

Философ Амангелді Айталы өз еңбегінде ұлтаралық қатынастарда көзге түсетін үш мықты қасиет бар екенін айтады. Олар: тіл, мәдениет және дін. Ғалым бұларды ұлттарды бір-бірінен ажырататын, тіпті табиғи белгілер сияқты қабылданатынын уәждейді. Амангелді Айталының пікірінше, тілдің тарихи, әлеуметтік маңызын арттыру бағытында мемлекеттік тілде барлық диаспоралар мен этноастық топ өкілдері меңгеруі парыз деген тұжырым жасайды. Сонымен қатар қазақтың жері мен тілін ел халқын біріктірудің маңызды факторлары ретінде қарастырады [Айталы, 2009: 30, 34-35]

Филология ғылымының докторы Ислам Жеменей тілдің тарихи тұрғыда даму процестерін шартты түрде үш топқа бөліп қарастырады. Бірінші, жүз миллионнан аса сөйлеушісі бар: қытай, ағылшын, испан, үнді, араб, португал, бэнгал, орыс, жапон, пәнжаб, сондай-ақ, швед, италиян, неміс, украин, парсы және түрік тілдер. Аталған тілдермен әлемдегі 80 пайыз халық сөйлейтінін жазады. Бұл топтағы тілдерді «ұлы тілдер» қатарына жатқызады және он миллионнан аса сөйлеушісі бар тілдерді екінші топқа жатқызады. Олардың өміршең болулары өз тілдерінде қоданысқа енгізе алатын: саяси билік, мемлекеттік және мемлекеттік емес экономикалық аса ірі объектілері мен техника және

технологияның даму барысында сол тілде сөйлеуіне байланысты айқындалатынын уәждейді. Ғалым бұл топтағы тілдерді «ұлттық тіл» ретінде мемлекеттік мәртебеге ие болғанмен, «мемлекеттік стандарт» тіл деңгейіне көтеріле алмай келе жатқан тілдер екенін айтады. Мәселен, қазақ тілі Қазақстан Республикасында қазақ халқы үшін ұлттық тіл ретінде мемлекеттік тіл деген мәртебеге ие болса да, «мемлекеттік қалыпты (стандарт)» тілге айнала алмай келеді. Өйткені, қалыпты (стандарт) тіл мемлекеттік мүддемен бірге а) ұлт азаматы, ә) отбасы, б) ұлт, д) мемлекет, с) рухани сынды бес құндылыққа қызмет атқаруға тиіс деген тұжырым жасайды [Жеменей, 2023: 328].

Ұлттық тарихты ұлттық тіл арқылы тану мәселесі де тілдің тарихи-әлеуметтік маңызын арттырып отыр. Өйткені себебі, ұлт тарихының өзге тілде жазылуы, өзге тіл арқылы танылуы ұлттық тарихтың түпкі болмысынан алыстатып жіберетіні сөзсіз. Тарих пен тілдің өзара сабақтастығы – әлеуметтік тұрғыдан аз зерттелгені осы мәселенің кешенділігі мен өзектілігін көрсетеді. Тарихи сана, ұлттық зерденің қалыптасуында тіл мәселесі қаншалықты рөл атқарса, тілдің әлеуметтік мәнін күшейтуде де тарихтың да рөлі жоғары. Тарих дәуірлер мен ғасырларды, уақыт пен кезеңдерді қамтыса, тіл де халықпен бірге жасасып, халықтың тарихи сабақтастығында маңызды орынға ие болады. Сондықтан қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік маңызы ғасырлар бойы, тарихи кезеңдер бойы өзектілігін еш жоймаған құбылыс ретінде бағалауымызға болады. Кеңестік кезеңде қазақ тілі әліпбиінің бірнеше рет өзгертілуі, араб графикасынан латын графикасына, латын графикасынан кирилл графикасына ауыстырылуы да отарлаушылардың халықтың тарихи санасын ұлтсыздандыруға бағытталған қадамдар болғаны белгілі. Демек, халықтың тарихи жады, тарихи санасы, тарихи дүниетанымы тіл арқылы ғана қалыптасатынын ескерсек, тілдің әлеуметтік маңызы оның тарихи құндылығының аса жоғары болуымен ерекшеленеді. Мысалы, көрнекті жазушы Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» романы ұлттық тілде жазыла отырып, қазақ тілінде жазылған тарихи романы арқылы қаншалаған ұрпақтың тарихи жадысын жаңғыртып, тарих пен ұлттық тілді шебер байланыстыру, тоғыстыру арқылы ұмытылы бастаған тарихи дүниетанымды жаңаша бір деңгейге шығарды. «Көшпенділер» трилогиясы арқылы тіл мен тарихтың қаншалықты терең сабақтастықта екенін көреміз. «Көшпенділер» трилогиясының қалың оқырмандар арасында соншалықты танымал болуы, біріншіден, шығарманың тарихи құндылығы, екіншіден, ұлттық тілде жазылып, таралуы. Осы арқылы бір қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік рөлінің қаншалықты жоғары деңгейде болғанын байқаймыз.

Қазақ тілінің әлеуметтік рөлі мен тарихи дамуы туралы ғылыми ізденістер XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басынан бастап зерттеле бастады. Алғашқы кезеңде тілдің тарихи және этнографиялық сипатына қатысты еңбектер Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы сынды ағартушылардың еңбектерінде көрініс тапты. Кеңес дәуірінде тіл мен қоғамның өзара қатынасы туралы пікірлер М. Балақаев, І. Кеңесбаев, Р. Сыздық, Т. Қордабаев [Балақаев, 2010: 117 б; Кеңесбаев, 316; Қордабаев, 134;] еңбектерінде жүйелі сипат алды. Бұл кезеңде тілдің қоғамдық қызметі мен стильдік жіктелуі мәселелері қарастырылды. Тәуелсіздік жылдарынан кейін зерттеушілер тілдің ұлттық сана мен мәдени кодтың негізі ретіндегі рөлін айқындауға бағытталды. Әлеуметтік лингвистика тұрғысынан А. Айғабылұлы, Ж. Манкеева, Н. Уәли, Қ. Жаманбаева [Айғабылұлы, 77; Манкеева, 40; Уәли, 306; Жаманбаева, 102] сияқты ғалымдардың еңбектері ерекше маңызға ие болды. Қазіргі уақытта тілдің әлеуметтік қызметі жаһандану, цифрландыру және көптілділік жағдайында зерттеліп, қазақ тілінің әлеуметтік мәртебесін нығайту жолдары қарастырылып келеді.

Зерттеушілер тілдің халықтың тарихымен байланысын биік дәрежеге қояды. [Ходжамулыев, Базарова, Хыдырмухаммедова 2025: 661]. Олар тіл тарихи оқиғалармен, миграциялармен, экономикалық өзгерістермен қатар дамитынын айтады. Халықтың тарихы оның топонимикасында, ескі сөздерінде, архаизмдерінде, диалектілерінде сақталатынын, мысалы, сөздердің түрлі формалары мен акценттер халықтың өмір сүру аумағы қалай өзгергенін, халықтың мәдени және әлеуметтік идентификациясына қандай тарихи жағдайлар әсер еткенін білдіретінін жазады.

Тілдің тарихи аспектілерін қарастырған кезде біз міндетті түрде оның әлеуметтік рөліне назар аударамыз, себебі әлеуметтік маңызы болмаса, тілдің де тарихи рөлі соншалықты жоғары болмайтынын айтуға болады. Қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік рөлін бағамдаған кезімізде тілді тарихи және ұлттық сананы қалыптастырушы факторы ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық тілдің халықтың бойындағы ұлттық рухты қозғаушы, көтеруші мағынасындағы заңдылықтарын да ерекше атап өтеміз. Өйткені, халқымыздың тарихындағы, әсіресе, әртүрлі жаугершілік замандарда халықтың бір мүддеге тоғыстыру, батырлардың рухын көтеру, т.б. маңызды

іс-шаралардың барлығы да рухани тұрғыдан да, саяси тұрғыдан да тілдің тарихи, әлеуметтік маңызының жоғары болуымен айқындалып отырды. Бұл мәселені тек қана тарихи тұрғыдан емес, сондай-ақ әлеуметтік тұрғыдан да бірлестіре қарастырудың маңызы тіл мен тарихтың эволюциялық даму жолының өзара үндестікте, екі ірі процес ретінде бір-бірімен ықпалдаса отырып дамитынын көрсетеді.

Кейбір зерттеушілер тілді тарихтың құжаты ретінде бағалайды [Gray R., Atkinson Q., Greenhil S.]. Тілді тарихтың құжаты ретінде қарастыру тілдің тарихилық мәні мен сипаты басым екенін көрсетеді. Себебі тілдің өзіндік тарихы бола тұра, ол сол тілде сөйлейтін белгілі бір ұлттың, халықтың, мемлекеттің де тарихымен тығыз байланысты болып келеді. Демек, тіл мен халықтың тарихилық факторы да ортақ деген сөз [Gray R., Atkinson Q., Greenhil S.].

Тіл мен тарихтың өзара байланысын зерттеген Л.Алонзидің пайымдауынша, тіл өзінің барлық формаларында шынайы көрініс табады, онсыз біз әлемді, айналамыздағы тарих әлеміне бойлай алмаймыз. Сондықтан тарихшыларды өткен мен бүгіннің және келешектің арасындағы аудармашылар, тәржімашылар деп танығанымыз дұрыс, өйткені олар уақыт толқынында болады [Alonzi, 2024]

Яғни, тарих процесінде тілдің әлеуметтік маңызы уақыт өткен сайын арта түседі, ықпалы да өсе береді. Бұл заңдылықтың мән-маңызын ескере отырып, тарихтағы тілдің, тілдегі тарихтың рөлін біртұтас концепт ретінде де зерделей түсудің өз қажеттілігі бар екенін де айта кетуіміз керек. Қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік орны мен рөлін қарастырғанда мына бір өзекті мәселені де ескере кетуіміз керек. Кеңес одағы заманында отарлаушылар отарлау құралдарының бірі ретінде тіл саясатына баса мән бере қарағаны белгілі. Халықты туған тілінен айыру саясатының нәтижесінде халықтың ұлттық зердесі, тарихи санасы, т.б. ұлттық құндылықтары жойылатынын жақсы білген отарлаушылар тілдік экспансияны өз мүдделерін жүзеге асыру мәселесінде кеңінен қолданды.

Филиппсон деген шетелдік ғалым отарлаушылардың тілдік экспансиясын «лингвистикалық империализм» деп атап, осындай термин енгізді. Отарлаушылар жергілікті халық тілінің мәртебесін төмендетіп, өз тілдерін жоғары деңгейге көтеріп, өркениеттің, ғылым мен білімнің кілті ретінде түсіндірді. Осы мәселеге назар аударған ғалымдар Zeng, Robert, Yuxin Филиппсонның «лингвистикалық империализм» терминін ағылшын тілінің мысалында талдай отырып, тілдік империализмнің кереғар жақтарын ашып көрсеткен. Олардың айтуынша, тілдік империализм барысында жергілікті халықтың тілдері де айтарлықтай зиян шегіп, мәртебесі де төмендей түседі [Zeng, Robert, Yuxin, 2023]. Қазақ халқының тілдік тарихы да өз басынан тілдік империализмді кешіргені белгілі. Мұның да тарихи зардаптары аз болмады.

Тілдің әлеуметтік рөлін бағамдаған кезде осындай мәселелерге де назар аударуға тура келеді. Өйткені, тарихи процестермен қатар өрбіп, дамып отыратын тіл процесі де саясаттың нысанына айналып, бағыт-бағдары, стратегиялық мақсаттары да бірталай өзгеріске түскенін тарихтан білеміз. Жалпы, тіл мен тарихтың сабақтастығын, бір-біріне ықпалын айқындау барысында олардың арасындағы байланыстың тереңдігін, сипаттамалар кешенділігінің ауқымдылығына назар аударамыз. Сол себепті, тіл мен тарихтың әлеуметтік мазмұнында халықтың тарих пен тіл арқылы тұғырлануы, мемлекет іргетасының күшеюі сынды мәселелер де көрініс табады.

Нәтижелер. Тіл мен тарих қашанда тамырлас әрі өзектес. Тіл арқылы ұлттың тарихын танитын болсақ, тарих арқылы да ұлттың тілін танимыз. Биыл «Қазақ» атауының қайтарылуына 100 жыл толып отырған кезеңде «қазақ» сөзінің өзгелердің көзқарасында тұп-тура өз қалпында бедерленіп жазылуы мен аталуы, тарихи әділеттің үстемдік құруы, жалпы тілдік болмыстың бұзылып кетпеуінің де алдын алған тұтастық еді деп нық сеніммен айта аламыз. Иә, ғылыми мақаламызда қарастырып отырған басты мәселе – қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік орны бұл, сөзсіз, ғасырлар қойнауынан, дәуірлер тереңінен бастау алатын рухани жалғастық. Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, тіл мәселесінің әлеуметтік рөлі тарихи кезеңдер барысында аса маңызды деңгейде қарастырылып отырған. Тіл мен тарихтың сабақтастығы бір-бірінен ажыргасыз ұғымдар ретінде қалыптасып, тарих арқылы тілді, тіл арқылы тарихты танудың алғышарттары пайда болып, ұлт, халық, мемлекеттің өміріндегі әлеуметтік мәртебесі және әлеуметтік құндылығы бар өзекті мәселе – тілдің тағдырына, тарихи дамуына байланысты қалыптасып отырғанын байқауға болады.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдары егемен мемлекет ретінде қалыптасуы тарихқа қоғам өмірінің серпінді даму және жүйелі жаңару заманы ретінде кіреді. 1991 жылдан басталатын кезең – жаңа экономикалық, саяси және құқықтық жүйенің қалыптасуы, әлемнің дамыған елдерінің тәжірибесі мен ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, нарықтық қатынастар мен демократиялық

институттарды құру жөніндегі қауырт жұмыс кезеңі болды. Бұл жылдары қазақстандықтар ең басты нәрсені – халықтар арасындағы бірлік пен мызғымастықты сақтап, демократиялық басым бағыттарға негізделген жоғары экономикалық және әлеуметтік ілгерілетуге қол жеткізді [Қазақстан тарихы, 2010: 8].

Шын мәнінде, тарих – уақыт кеңістігімен, жылдар жылнамасымен байланысты ғылым болса, әлеуметтану сол уақыт кеңістігінде өмір сүріп жатқан адамдардың, әлеуметтік топтардың көзқарасын талдау арқылы, әлеуметтанудағы тарихи мәні бар мәселелердің себеп-салдарын білуге, тануға мүмкіндік жасайды. Қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік маңызы мен рөлін білдіретін зерттеуіміздің келесі тұжырымдарын ұсынамыз:

- туған тіл – сол тілдің иесі саналатын халыққа жігер мен сенім ұялатады.
- ұлттық тіл арқылы халықтың тарихи сана-сезімі қалыптасады;
- ұлттық тіл арқылы халықтың патриоттық сана-сезімі оянады, туған жерге, туған елге деген патриоттық көзқарасы туындайды.
- тарихи кезеңдерде тіл халықпен бірге жасасып, оның рухани және мәдени қорғаны ретінде өмір сүреді.

- «тіл» және «тарих» ұғымдарының өзара сабақтастығы арқылы халықтың тілдік және тарихи танымы жүйелі түрде дамып, өріс алады.

- тарихи даму кезеңдерінде тілдің даму жолына үнемі мән беріліп, мұндай көзқарас туған тілінен ажырап қалуды қауіпті үрдіс санайтын ұлттар арасында кездеседі.

- қазақ халқы үшін қазақ тілі – азаттықтың, еркіндіктің символы ретінде бағаланып, қазақ халқының бойында ұлт болып қалыптасудың, біртұтастықтың, бірлік пен ынтымақтың негізі ретінде бағаланып, егемен елдің мызғымастығын білдіреді.

Тіл адамзат мәдениетіне тән ең басты сипаттардың бірі. Сондықтан тарихтағы тілдің әлеуметтік орнына мән беру болашақтағы қателіктерге жол бермеуге, бүгіннен сабақ алуға септігін тигізеді. Қазақ мемлекеттілігінің тарихи кезеңдері тіл тұтастығымен де сабақтас екені сөзсіз ақиқат. Ендеше тіл мен ұлт тұтастығы – жер мен мемлекет тұтастығының да басты кепілі саналады.

Тіл – ұлтты сақтаушы пәрменді күш екенін терең пайымдай білген және тіл тазалығын сақтау үшін барын салып еңбек еткен.

«Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедағы адамдар тілінен айырылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айырылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айырылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Қазақ сөздерін алып, орыс иә ноғай сөзінің жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін һәр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс» деген Ахмет Байтұрсынұлы бастаған зиялы қауым өкілдері сөздердің қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкестендіріле отырып жазылуына терең мән берген [Байтұрсынұлы, 2022: 5-6].

Бұл мәселенің өзі тілдің тарихымыздағы әлеуметтік орнын байқатып тұрған өзекжарды мәселе. Мемлекет қайраткері, көрнекті ғалым Ғұмар Қараш: «Бір халықтың өз тілінде білім-өнері болмаса, ол халықтың тілі бұзылып өзгереді һәм көршілес күшті халықтың тілімен әсірелеп, соған қол болады, оның ішіне жаңалықтар көбейеді. Ол кішкене ұлттарды жаңартып, жандандырылмаған ескі тілі өзінің барлық маңызын жояды һәм жылдам ұмытылады. Мұның мысалын тарих бетінде бек көп ұшыратамыз, бұрын да бірнеше халықтар болған, қазір біз олардың бірін де көре алмаймыз, һәм олар жоқ. Міне, бұлар – сол тілдері жойылып кеткендер» деп жазды [Шүкірұлы, Тілешов, 2009: 106].

Әлбетте, тарихтағы тілдің әлеуметтік орнын жоғары дәрежеде бағалай алмау – тілдің жойылуына өз әсерін тигізбей қоймайды. Өйткені, тілдің әлеуметтік орны төмендесе, сол тілдің өзі де бірте-бірте жойылуға бет алады. Демек, тілмен бірге атаулар да, термин сөздер де ұмытыла бастайды. Ұлт зиялыларының тізе қосып «қазақ» атауын қайтаруға күш салмағанында, ұлтымыздың болашағын елестетудің өзі де қиынға соғар еді. «Қазақ» сөзі ұлтымыздың ғана емес, тіліміздің атауы екенін, оның да тарихи маңызы бар екенін есімізден шығармауға тиіспіз. Осыдан 100 жыл бұрын «Қазақ» аты қалай қайтарылса, сонымен бірге қазақ тілінің тілдік мәртебесі де қайтарылды десек,

кателеспеспіз. Өйткені, ұлт атауының дұрыс жазылуы – ұлттың сақталуына, әрі қарай дамуына жол ашатын бірден-бір маңызды фактор және сол арқылы тілдің ғұмыры ұзарып, тіл тазалығына байланысты көпе-көрінеу бұрмалаушылықтарға да тосқауыл қойылатыны ақиқат. Демек, қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік орны, біздің байқауымызша, төмендегідей бірнеше факторлармен айқындалады.

- тілдің саяси-этникалық маңыздылығы;
- тілдің территориялық-аумақтық тұтастыққа әсері;
- тілдің ұлтымыздың тәуелсіз сана-сезімін қалыптастыруға орасан зор ықпалы;
- тілдің әлеуметтік құбылыс әрі ғылыми категория ретінде тарихтағы рөлі мен маңызының күшті болуы;
- тіл – ұлт пен мемлекет қорғаны ретіндегі функциясын тарихи даму кезеңдерімен бірге қарастыру мәселесі;
- ұлтқа қызмет еткен қайраткерлердің тілге байланысты да ұстанымдарының нақты әрі объективті болуы;
- «Қазақ» атауының қайтарылуы тұрғысындағы ана тіліміздің қаймағының бұзылмай сақталып қалуының шешуші рөлі;
- тілдің бұрмалануынан пайда болған атауларды ұлттық санамыздың қабылдай алмауы және сол бағытта тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жолындағы кешенді іс-шаралардың жұмыла атқарылуы.

Ғалым Ербол Шаймерден орынды жазғандай, ұлттық тарихымызда маңызды орын алатын Алаш қозғалысы – ірі саяси-қоғамдық қозғалыс болуымен бірге халқымыздың рухани-мәдени өрлеуіне айрықша ықпал еткен үлкен оқиға да еді. Осы рухани-мәдени зор қозғалыс тудырған Алаш қайраткерлері мұрасының алуандығы мен байлығы сан тараулы ғылымға өрісті жол, өміршең ізденіс болары хақ. Алаш кезеңі қалыптастырған зиялы қауым өкілдерінің ана тіліміз – қазақ тіліне арналған еңбектері, тіл жолындағы күрестері – сол дәуірдің тарихи мәні бар деректері ғана емес, сонымен бірге өміршең дәстүр қалыптастырар тағылымды мұра болуымен де құнды. Алаш зиялыларының тіл төңірегіндегі еңбектерінің алуандығы – осы ұлт азаматтарының асқан ізденімпаздығы мен терең білімпаздығын байқатады [Шүкірұлы, Тілешов, 2009: 4].

А. Байтұрсынұлының XX ғасыр басында көрегендікпен айтқан: «Россия қол астында түрлі тілді, түрлі дінді, түрлі жазу-сызуды тұтынып отырған жұрттар бар. Солардың бәрі тілін, дінін, жазу-сызудан орысқа аударса, хукіметке онан артық ұнамды іс болмас» деген қаупі ақиқатқа айнала бастады. Ақиқатына жүгінсек, Кеңес үкіметінің Қазақстанда жүргізген тіл саясаты көп жағдайда бұрынғы патша үкіметі ұстанған ұлт саясатының заңды жалғасы іспетті әрі оның қағидаларына сәйкес келді. Халық ағарту комиссариатының аз ұлттар мектептері туралы 1918 жылғы қазанның 31-індегі қаулысы, РКП (б)-ның VIII съезінің ана тілінде оқыту арқылы біртұтас еңбек мектебін құру туралы онды бастамалары, РКП (б) X съезінің (1921 жыл) елдің барлық халықтары үшін ана тілін сот, әкімшілік, шаруашылық, мәдениет және т.б. салаларға енгізу міндетін артқан ұлттық саясат туралы резолюциясы өз мағынасында толық жүзеге аспай, қағаз жүзінде қалды. Ұлттар істері жөніндегі халық комиссары болған И.В. Сталин 1921 жылғы мамыр айында айтқан: «Бір ғана ұлттық тепе-теңдікпен» шектелмей, «ұлттық тепе-теңдіктен» «ұлттардың нақты теңелу шараларына» көшу керек» тұжырымынан кейін де айнып шыға келді де, кеңес мемлекетіндегі бір-ақ тілдің – орыс тілінің әлеуметтік, саяси және шаруашылық салаларында кеңінен қанат жаюына ықпал етті [Қамзабекұлы, 2005: 209].

Бұл орайда зерттеуші Янсон Торе келесідей пікірімен келісуге болады: «Тіл мен қоғам арасындағы байланысқа үңілу лингвистер үшін де, тарихшылар үшін де керек. Оның пайдасы қазіргі заман мен болашақты қарастырғанда да тиюі мүмкін. Бүгінгі таңда бүкіл әлемде тілдер арасындағы байланыс терең өзгеруде. Ағылшын тілі сол процестердің көбіне белсенді түрде араласуда. Не болып жатқанын түсіну үшін және оның маңызы мен салдарына төрелік айту үшін, қазіргі жағдайды осы күнге дейін болған көрініс тұрғысынан қарау керек» [Янсон, 2019: 14].

Сонымен қатар тіл мен мәдениетаралық коммуникацияның мәселелерін зерттеген ғалым С.Г. Тер-Минасова «мемлекетіміздің әлеуметтік өміріндегі түбегейлі өзгерісі, оның әлемдік аренаға, бірінші кезекте, батыс әлеміне жылдамырақ енуі, тілге өміршеңдік сипат дарытуы, байланыстың ғылыми-техникалық құралдарының дамуы – қарым-қатынастың түрін арттырды, тіл оның шынайы құралына айналды» деген дәйекеті тұжырымын [Тер-Минасова, 2018: 34] негізге ала отырып, тілдің әлеуметтік мәртебесі тарихи тұрғыдан уақытпен байланысты өзектене түсетіні туралы тұжырым жасадық.

Қорытынды. Қорыта келе, қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік орны әлеуметтану ғылымы тұрғысынан алғанда аса маңызды әрі өзекті мәселе болып саналады. Сондықтан тіл – тарихпен бірге жасайтын аса зор құндылық болғандықтан, оның қадірі мен қасиетін де тарихи-әлеуметтік тұрғыдан бағалай білуіміз керек деп есептейміз. Қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік мәртебесі мемлекетіміздің стратегиялық даму жолымен, тәуелсіздік тарихымен, өткені мен болашағын байланыстыратын өзекті мәселелермен тығыз байланысты деп қорытынды жасаймыз. Бұл орайда қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік рөлі тарихи тұрғыдан да, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-гуманитарлық тұрғыдан да аса маңызды ғылыми мәселелердің бірі болып табылады.

Қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік орны дейтін мәселе тіл қашанда, қай кезде де ұлт өмірінің құрамдас бөлігі ретінде онымен бірге жасасып, әлеуметтік орны мен мәнін айқындап келгенін білдіретін мәселе. Сондықтан бұл мәселені тарих және әлеуметтану ғылымдарының өзара байланысы негізінде әлі де зерттей түсу маңызды. Зерттеудің пәнаралық байланысын күшейте отырып, тілдің тарихи-әлеуметтік рөлін бүгінгі уақыт тұрғысынан қарастыра білу маңызды. Алдағы зерттеу кезеңдеріне тіл мен тарихтың өзара сабақтастығын тарихи-әлеуметтік мағынасында зерделеудің әдіснамалық принциптерін айқындау қажет. Сонымен қатар тіл мен тарихтың әлеуметтік сабақтастығының өзіндік заңдылықтарын аша білудің маңызы зор. Себебі тілдің тарихи рөлі әлеуметтік тұрғыдан кешенді сипаттарға ие бола отырып, қарастырылатын болса, онда тарих пен әлеуметтану ғылымдарының байланысын арттыра отырып, аталған мәселелерді жаңа қырынан зерттеуге мүмкіндік аламыз. Таяу келешекте қазақ халқының тарихындағы тілдің әлеуметтік рөліне арналған дискуссиялар, дөңгелек үстелдер, конференциялар ұйымдастырып, өзекті мәселенің зерттелуінің тарих пен әлеуметтану ғылымы тұрғысынан кеңейте түсу керек деген ұсыныс айтамыз.

Дереккөздер

КРОМА – Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві

Әдебиеттер

- Alonzi, 2024 – *Alonzi L.* Language-History-Presence // History and Theory. Vol. 63. Is. 3. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/hith.12351>
- Gray, Atkinson, Greenhil, 2011 – *Gray R., Atkinson Q., Greenhil S.* Language evolution and human history: what a difference a date makes // National Library of Medicine. National Center for Biotechnology Information URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3049109/?utm_source=com.
- Zeng, Robert, Yuxin, 2023 – *Zeng J., Robert L., Yuxin A.* English linguistics neo-imperialism in the era of globalization: A conceptual viewpoint // Frontiers in Psychology. 2023. 08 march. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2023.1149471/full>
- Айғабылұлы, 2013 – *Айғабылұлы А.* Қазақ тілінің лексикологиясы: оқу құралы. Алматы: Дәуір-Кітап, 2013. 104 б.
- Айталы, 2009 – *Айталы А.* Қазақты намысы қамшыласын. Саяси публицистикалық мақалалар мен сұхбаттар. Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. 248 б.
- Байтұрсынұлы, 2022 – *Байтұрсынұлы А.* Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Оқу құралы: Қазақша алифба; Өліб-бій: Жаңа құрал. Қазақ және орыс тілдерінде. Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022. Т. IV. 384 б.
- Балақаев, 2010 – *Балақаев М.* Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Павлодар: С. Торайғыров ат. Павлодар мемлекеттік ун-ті, 2010. 212 б.
- Жаманбаева, 1998 – *Жаманбаева Қ.* Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: Эмоция, символ, тілдік сана: оқу құралы. Алматы: Ғылым, 1998. 140 б.
- Жеменей, 2023 – *Жеменей И.* Мылтықсыз майдан – ұлт тағдыры // 1991-2022 жылдар аралығында тіл, дін, ұлт, ұлттық саясат жайында жарық көрген мақалалар мен сұхбаттар жинағы. Алматы: Дарын баспасы, 2023. 433 б. URL: <http://aqiqat.kazgazeta.kz/news/9664>
- Кеңесбаев, 2014 – *Кеңесбаев І.* Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. 640 б.
- Қазақстан тарихы, 2010 – *Қазақстан тарихы* (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5-том. Алматы: Атамұра, 2010, 688 б.
- Қамзабекұлы, 2005 – *Қамзабекұлы Д.* Тіл саясаты: тағлым мен тәжірибе. – Алматы: Арда, 2005. 256 б.
- Қордабаев, 1991 – *Қордабаев Т.* Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Рауан, 1991. 252 б.
- Манкеева, 2003 – *Манкеева Ж.* Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным. 2003. № 4. 39–43-б.
- Сейдімбек, Әбжанов, Салғараұлы, 2012 – *Сейдімбек А., Әбжанов Х., Салғараұлы Қ.* Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы. Астана: Фолиант, 2012. 248 б.
- Сыздық, 1993 – *Сыздық Р.* Қазақ әдеби тілінің тарихы: (XV-XIX ғасырлар): оқулық. Алматы: Ана тілі, 1993. 319 б.
- Тер-Минасова, 2018 – *Тер-Минасова С.Г.* Тіл және мәдениетаралық коммуникация. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 ж. 320 б. URL: <https://open.kz/kz/books/9>
- Уәли, 2012 – *Уәли Н.* Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2021. 424 б.

Ходжамгулиев, Базарова, Хыдырмухаммедова, 2025 – *Ходжамгулиев А., Базарова И., Хыдырмухаммедова О.* Язык и культура: связь языка с историей и культурой народа // Вестник науки. 2025. № 1 (82). С. 77–86.
 Шүкірұлы, Тілешов, 2009 – *Шүкірұлы С., Тілешов Е.* «Алаштың» тілдік мұрасы: Мақалалар жинағы / Құраст.: С. Шүкірұлы, Е. Тілешов. Алматы: «КІЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы», 2009. 364 б.
 Янсон, 2019 – *Янсон Т.* Тіл тарихы: Кіріспе. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. 244 б.
 URL: <https://open.kz/kz/books/46>

Sources

QROMA – Qazaqstan Respublikasynin Ortalyk memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

References

- Aigabyly, 2013 – *Aigabyly A.* Qazaq tilinñ leksikologiasy: oqu quraly [Lexicology of the Kazakh language: a textbook]. Almaty: Däuir-Kitap, 2013. 104 p. [In Kaz.]
- Aitaly, 2009 – *Aitaly A.* Qazaqty namysy qamsylasyn. Saiasi publisistikalyq maqalalar men sühbattar [Let Honor Strengthen the Kazakhs. Political Articles and Interviews]. Almaty: «Arys» baspasy, 2009. 248 p. [In Kaz.]
- Alonzi, 2024 – *Alonzi L.* Language-History-Presence. *History and Theory*. Vol. 63. Issue 3. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/hith.12351>
- Baitürsynuly, 2022 – *Baitürsynuly A.* Şyğarmalary – Sochinenia. On eki tom. Oqu quraly: Qazaqşa alifba; Älib-bii: Jaña qural. Qazaq jäne orys tilderinde [Works in Twelve Volumes. Textbook: Kazakh Alphabet; Älib-bi: New Journal. In Kazakh and Russian]. Astana: «Alaşorda» QQ, 2022. T. IV. 384 p. [In Kaz.]
- Balaqae, 2010 – *Balaqae M.* Qazaq ädibi tılı jäne onyñ normalary [The Kazakh Literary Language and Its Norms]. Pavlodar: S. mToraigrov at. Pavlodar memlekettik un-tı, 2010. 212 p. [In Kaz.]
- Gray, Atkinson, Greenhil, 2011 – *Gray R., Atkinson Q., Greenhil S.* Language evolution and human history: what a difference a date makes. *National Library of Medicine*. National Center for Biotechnology Information URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3049109/?utm_source=com.
- Hojamgulyev, Bazarova, Hydyrmuhammedova, 2025 – *Hojamgulyev A., Bazarova İ., Hydyrmuhammedova O.* İazyk i kultura: sväz iazyka s istoriei i kulturoi Naroda [Language and Culture: The Connection Between Language, History, and the Culture of a People]. *Vestnik nauki*. 2025. T. 4. № 1 (82). İanvär. [In Kaz.]
- İanson, 2019 – *İanson T.* Til tarihi: Kırıspe [History of Linguistics: An Introduction]. Almaty: «Ülttyq audarma bürosy» qoğamdyq qory, 2019. 244 p. URL: <https://open.kz/kz/books/46> [In Kaz.]
- Jamanbaeva, 1998 – *Jamanbaeva Q.* Tıl qoldanysynıñ kognitivтік negızderi: Emosia, simvol, tıldık sana: oqu quraly [Cognitive Foundations of Language Use: Emotion, Symbol, Linguistic Mind. Textbook]. Almaty: Ğylym, 1998. 140 p. [In Kaz.]
- Jemenei, 2023 – *Jemenei İ.* Myltyqsyz maidan – ült tağdyry. 1991-2022 jyldar aralyğynda tıl, dın, ült, ülttyq saiasat jaiynda jaryq körgen maqalalar men sühbattar jinağy [A Maidan Without Weapons – The Fate of a Nation. Published Articles and Interviews on Language, Religion, Nation, and National Policy in 1991–2022]. Almaty: Daryn baspasy, 2023. 433 p. URL: aqiqat.kazgazeta.kz/news/9664 [In Kaz.]
- Keñesbaev, 2014 – *Keñesbaev I.* Qazaq tıl bilimnıñ мәseleleri [Issues of Kazakh Linguistics]. Almaty: «Abzal-Ai» baspasy, 2014. 640 p. [In Kaz.]
- Mankeeva, 2003 – *Mankeeva J.* Qazaq tilin zertteudıñ kognitivтік negızderi [Cognitive Foundations of Research on the Kazakh Language]. *Tiltanym*. 2003. № 4. Pp. 39-43. [In Kaz.]
- Qamzabekuly, 2005 – *Qamzabekuly D.* Tıl saiasaty: tağlym men täjiribe [Language Policy: Lessons and Experience]. Almaty: Arda, 2005. 256 p. [In Kaz.]
- Qazaqstan tarihi, 2010 – *Qazaqstan tarihi* (köne zamannan büginge deın) Bes tomdyq. 5-t. [History of Kazakhstan (From Ancient Times to the Present Day). Five Volumes]. Almaty: Atamūra, 2010. 688 p. [In Kaz.]
- Qordabaev, 1991 – *Qordabaev T.* Qazaq tıl bilimnıñ мәseleleri [Issues of Kazakh Linguistics]. Almaty: Rauan, 1991. 252 p. [In Kaz.]
- Seidimbek, Äbjanov, Salğarauly, 2012 – *Seidimbek A., Äbjanov H., Salğarauly Q.* Ülttyq idea: tarihi tağdyry men bolaşğy [National Idea: Historical Destiny and the Future]. Astana: Foliant, 2012. 248 p. [In Kaz.]
- Şükiruly, Tılešov, 2009 – *Şükiruly S., Tılešov E.* «Alaştıñ» tıldık mürasy: Maqalalar jinağy. Qұrast.: S. Şükiruly, E. Tılešov [The Linguistic Heritage of «Alash»: Collection of Articles]. Almaty: «KİE» lingvoeltanu innovasiyalıq ortalyğy», 2009. 364 p. [In Kaz.]
- Syzdyq, 1993 – *Syzdyq R.* Qazaq ädibi tilinñ tarihi: (XV-XIX ğasyrlar): oqulyq [History of the Kazakh Literary Language (15th–19th Centuries): Textbook]. Almaty: Ana tili, 1993. 319 p.
- Ter-Minasova, 2018 – *Ter-Minasova S.G.* Tıl jäne мәdenietaralyq komunikasia [Language and Intercultural Communication]. Almaty: Ülttyq audarma bürosy, 2018 jyl. 20 p. URL: <https://open.kz/kz/books/9> [In Kaz.]
- Uäli, 2012 – *Uäli N.* Qazaq söz мәdenietinñ teoriatyq negızderi [Theoretical Foundations of Oral Culture]. Almaty: «Qazaq tılı» baspasy, 2021. 424 p. [In Kaz.]
- Zeng, Robert, Yuxin, 2023 – *Zeng J., Robert L., Yuxin A.* English linguistics neo-imperialism in the era of globalization: A conceptual viewpoint. *Frontiers in Psychology*. 2023. 08 march. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2023.1149471/full>

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 28. Is. 4. Pp. 1304–1318,
2025
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.61.91

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1304-1318

ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ДӘСТҮРЛІ КИІМІНДЕГІ ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР: МӘДЕНИ ЖАД ПЕН ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ТҮЙІСІНДЕ

Умит Алиякпаровна Ашимова¹, Бибизия Кенжебековна Қалшабаева²

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты
<https://orcid.org/0009-0003-4088-1543>. e-mail: umit_aliyakparovna@mail.ru

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының докторы, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-7391-8264>. e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ашимова У.А., Қалшабаева Б.К., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада XIX–XX ғасырдың басындағы қазақ әйелдерінің дәстүрлі киімдеріне енген өзгерістер мен киімнің өзгеріске түсу себептері мәдени жад пен ұлттық бірегейлік түйісінде қарастырылған. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеу жұмысының мақсаты дәстүрлі киім үлгілерінде орын алған трансформациялық үрдістерді талдау арқылы ұлттық мәдени мұраны сақтау мәселесін қарастыру, сондай-ақ киімдердің мәдени жад, этникалық бірегейлікті қалыптастыру және тарихи сананы тәрбиелеудегі маңызын айқындауды мақсат тұтады. Мақалада қойылған міндеттер – киімді тек утилитарлық немесе сәндік мақсаттағы бұйым ретінде емес, ұжымдық мәдени жадтың маңызды құрамдас бөлігі ретінде зерделеу, мәдени жад теориясына сүйене отырып, киімнің мемориалдық қызметі мен оның мәдени мұра ретіндегі рөлін саралау, сонымен қатар жаһандану заманындағы дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімі, ұлттық киімнің қазіргі қоғамда жаңа мәнге ие болып, күнделікті өмірде этникалық бірегейлікті білдіру құралына айналуын көрсету. *Нәтижелер.* Мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы кейбір дәстүрлі киімнің түрлері зерттеу нысаны ретінде қолданылып, архивтік материалдар, теориялық зерттеулер мен отандық зерттеушілердің тақырыпқа қатысты ғылыми көзқарастары сараланды. Пәнаралық зерттеулер (мәдениеттану, тарих, сәне және дизайн, антропология) негізінде әйел киімінің эволюциясы, мәдени динамикасы қарастырылды. *Қорытынды.* Дәстүрлі киімдегі өзгерістерді зерттеу XIX–XX ғасырларда материалдық мәдениетте орын алған өзгерістерді терең түсінуге жол ашады және дәстүрлі киімде орын алған трансформациялық үрдістерді айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: дәстүрлі киім, трансформация, этникалық бірегейлік, мәдени жад, мемориалдық киім, музей, коллекция.

Дәйексөз үшін: Ашимова У.А., Калшабаева Б.К. Қазақ әйелдерінің дәстүрлі киіміндегі трансформациялық үрдістер: мәдени жад пен ұлттық идентификация түйісінде // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1304–1318-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1304-1318

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ТРАДИЦИОННОЙ ОДЕЖДЕ КАЗАХСКИХ ЖЕНЩИН В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРНОЙ ПАМЯТИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Умит Алиякпаровна Ашимова¹, Бибизия Кенжебековна Калшабаева²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, проспект аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
<https://orcid.org/0009-0003-4088-1543>. e-mail: umit_aliyakparovna@mail.ru

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, проспект аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-7391-8264>. e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Ашимова У.А., Калшабаева Б.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматриваются особенности трансформации традиционной одежды казахских женщин в конце XIX – начале XX века сквозь призму культурной памяти и этнической идентичности. Автор акцентирует внимание на том, что одежда выступает не только как предмет быта или декоративно-прикладного искусства, но и как важный компонент коллективной памяти, отражающий исторические, социокультурные и символические смыслы. *Цель и задачи.* Целью данного исследования является рассмотрение вопросов сохранения национального культурного наследия посредством анализа трансформационных процессов, происходивших в образцах традиционной одежды. Наряду с этим, исследование направлено на определение значимости традиционной одежды в формировании культурной памяти, этнической идентичности и воспитании исторического сознания. В рамках статьи поставлены следующие задачи: рассмотреть одежду не только как утилитарный или декоративный предмет, но и как важную составляющую коллективной культурной памяти; проанализировать мемориальную функцию одежды и его роль как элемента культурного наследия, опираясь на теорию культурной памяти; а также показать, как в условиях глобализации происходит сочетание традиции и инноваций, и каким образом национальная одежда приобретает новое значение в современном обществе, становясь средством выражения этнической идентичности в повседневной жизни. *Результаты.* При написании статьи в качестве объектов исследования были использованы отдельные виды традиционной женской одежды из фондов Центрального государственного музея Республики Казахстан. Были проанализированы архивные материалы, теоретические исследования и научные взгляды отечественных учёных по данной теме. На основе междисциплинарных исследований (в области культурологии, истории, моды и дизайна, антропологии) рассмотрены эволюция женской одежды и культурная динамика. *Заключение.* Изучение изменений в традиционной одежде открывает возможность более глубокого понимания трансформаций, происходивших в материальной культуре в XIX–XX веках, а также позволяет выявить трансформационные процессы, отражённые в традиционной одежде казахов.

Ключевые слова: традиционная одежда, трансформация, этническая идентичность, культурная память, мемориальная одежда, музей, коллекция.

Для цитирования: Ашимова У.А., Калшабаева Б.К. Трансформация традиционной одежды казахских женщин в контексте культурной памяти и национальной идентичности // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1304–1318. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1304-1318

TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN THE TRADITIONAL CLOTHING OF KAZAKH WOMEN IN THE CONTEXT OF CULTURAL MEMORY AND NATIONAL IDENTITY

Umit Aliyakparovna Ashimova¹, Bibiziya Kenzhebekovna Kalshabaeva²

¹Al-Farabi Kazakh National University

(71 Al-Farabi Avenue, 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctoral Student at Al-Farabi Kazakh National University

<https://orcid.org/0009-0003-4088-1543>. e-mail: umit_aliyakparovna@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University

(71 Al-Farabi Avenue, 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0002-7391-8264>. e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

© Valichanov IHE, 2025

© Ashimova U.A., Kalshabaeva B.K., 2025

Abstract. *Introduction.* This article examines the transformation of traditional Kazakh women's clothing in the late 19th and early 20th centuries through the prism of cultural memory and ethnic identity. The author emphasises that clothing is not only an everyday item or decorative and applied art, but also an important component of collective memory, reflecting historical, socio-cultural and symbolic meanings. *Research objectives and tasks.* The purpose of this study is to examine issues of preserving national cultural heritage by analysing the transformation processes that took place in traditional clothing. Along with this, the study aims to determine the significance of traditional clothing in the formation of cultural memory, ethnic identity and the cultivation of historical consciousness. The article sets the following objectives: to consider clothing not only as a utilitarian or decorative item, but also as an important component of collective cultural memory; to analyse the memorial function of clothing and its role as an element of cultural heritage, based on the theory of cultural memory; and to show how, in the context of globalisation, tradition and innovation are combined, and how national clothing acquires new meaning in modern society, becoming a means of expressing ethnic identity in everyday life. *Results.* When writing this article, certain types of traditional women's clothing from the collections of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan were used as research objects. Archival materials, theoretical studies and scientific views of domestic scholars on this topic were analysed. Based on interdisciplinary research (in the fields of cultural studies, history, fashion and design, anthropology), the evolution of women's clothing and cultural dynamics were examined. *Conclusion.* The study of changes in traditional clothing provides an opportunity for a deeper understanding of the transformations that took place in material culture in the 19th–20th centuries, as well as revealing the transformational processes reflected in traditional Kazakh clothing.

Keywords: traditional clothing, transformation, ethnic identity, cultural memory, memorial clothing, museum, collection.

For citation: Ashimova U.A., Kalshabaeva B.K. Transformational processes in the traditional clothing of kazakh women in the context of cultural memory and national identity // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 4. Pp. 1304–1318. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1304-1318

Кіріспе. Қазіргі кезеңде қазақ әйелдерінің дәстүрлі киімдерінің түрлері мен пішімдері қайта жаңғырып, бірқатар күрделі модернизациядан өтіп жатыр. Соңғы жылдары ұлттық киімдердің өзегіндегі өзгерістерді зерттеу мәдени жад пен ұлттық бірегейлікті сақтаудың маңызды тәсілі ретінде үлкен қызығушылық тудыруда. Бұл үдерістердің түбінде дәстүрлі киімдердің неғұрлым заманауи, стильді және әлеуметтік жағдайға сәйкес түрде трансформациялануы мен модернизациясы жатыр.

Модернизация, яғни қазақ әйелдерінің дәстүрлі киімдерінің қазіргі заманғы өмір салтымен үйлесімді түрде қайта пішімделуі – дәстүр мен жаңашылдықтың арасындағы тепе-теңдікті сақтай отырып, қазіргі қоғамдағы рөлін айқындауға мүмкіндік береді. Мәселен, соңғы уақыттарға дейін ұлттық киімдер тек қана мерекелік шараларда немесе этникалық фестивальдарда ғана киілетін болса,

қазіргі таңда күнделікті өмірде дәстүрлі элементтерді қосу арқылы киіну деңгейіне жеткен. Бұл өз кезегінде мәдени мұра мен жадты жаңғыртудың айқын көрінісі болып табылады.

Тақырыптың өзектілігі соңғы жылдарда дәстүрлі киімді насихаттау бойынша ауқымды жұмыстар жүргізіліп, киімнің пәнаралық ғылыми зерттеулердің маңызды нысанына айналуы, сондай-ақ, осы саламен айналысатын зерттеушілермен қатар мәдени мұра және ұлттық бірегейліктің мәселелеріне қызығушылық танытушы аудиторияның назарын аударып отырғандығымен түсіндіріледі. Сонымен қатар ұлттық мәдени мұраны сақтау және тарихи сананы нығайту – қазіргі Қазақстанның рухани даму стратегиясының басты бағыттарының бірі болып отыр. Бұл туралы Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Ұлттық Құрылтайдың IV отырысында қазақстандық мәдениет пен бірегейлікті арттырудың маңыздылығы туралы айта келіп, «Ұлттық киімнің өзі – ұлт мәдениетінің жарқын көрінісі. Сондықтан ұл-қыздарымыз ұлттық киімді тек мерекеде емес, ұдайы киіп жүрсе де жарасымды болатыны сөзсіз», – деп атап көрсеткен болатын [Аханбайқызы, 2024]. Шынтуайтында, дәстүрлі киімнің өзгерісіне талдау жасау халық мәдениетіне тән негізгі белгілерді, заманауи жағдайда оның дамуына жаңа серпін бере алатын іргелі үрдістерді анықтауға мүмкіндік береді.

Аталмыш мақаланың мақсаты – ұлттық мәдени мұраны сақтау, оның ішінде дәстүрлі киімдердің мәдени жад пен бірегейлікті қалыптастыру, сондай-ақ, тарихи сананы тәрбиелеудегі рөлін айқындау арқылы дәстүрлі киімде орын алған өзгерістерді көрсету болып отыр. Қойылған мақсатқа жету үшін музей қорлары, мұрағаттық материалдар мен коллекциялар, сондай-ақ іргелі зерттеу еңбектері пайдаланылды. Аталмыш дереккөздер қазақтың дәстүрлі киімінің өзгеру механизмдерін көрсетуге, жекелеген элементтерінің тұрақтылығы мен мәдени динамикасын нақтылауға мүмкіндік берді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс дәстүрлі киімнің трансформациясын, мәдени жадтағы рөлін және ұлттық бірегейлікпен байланысын түсінуге мүмкіндік берді. Тарихи-жүйелілік әдісі киімнің тарихи кезеңдердегі өзгерістерін талдауға негіз болды. Тақырыпты жаңа көзқарастар тұрғысынан зерделеуде шынайылық және сыни сараптау принциптері басты назарға алынды. Сонымен қатар авторлардың зерттеу еңбектерін зерделеу және интерпретациялау, ойды дәлелдеуде пәнаралық тәсіл, тарихнамалық талдау, киімге қатысты ғылыми еңбектердегі негізгі ұғымдар мен концепцияларды зерттеуде дискурсивті талдау тәсілі пайдаланылды. Теория бойынша, жад тек жеке бастың немесе жекелей тәжірибе ғана емес, сондай-ақ болашақты да, өткенді де түсінуді қалыптастыратын ұжымдық доменнің бір бөлігі. Осы қисын тұрғысынан алғанда киім тек утилитарлық функция атқаратын элемент қана емес, сонымен қатар жекелеген тұлғалардың, қоғамның, тарихи және мәдени жадтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан бұл мақалада мәдени жад концепциясы және мемориалдық киімнің оның құрылымындағы рөлінің қарастырылуы да заңды.

Қарастырылып отырған тақырыптың тарихнамасы ауқымды. Тақырып аясындағы зерттеулерде мәдениеттану, мәдени антропология, әлеуметтану және тарих ғылымдарының, дизайн және сән индустриясының өзара байланысы байқалады. Мақалада зерттеу тақырыбына арқау болып отырған мәдени жад, ұлттық бірегейлік және дәстүрлі әйел киімдерін зерттеуге арналған толымды еңбектер қарастырылып, музейлік материалдар зерделеніп, авторлық көзқарас тұжырымдалды. Зерттеудің деректік базасын шетелдік ғалымдардың жад мәселесін талқылаған теориялық ғылыми жұмыстары, дәстүрлі киімді зерттеуші отандық және шет ел зерттеушілерінің еңбектері мен музейлік материалдар құрайды.

Талқылау. Қазақ киімінің зерттеліп отырған кезеңдегі дамуы мен өзгеріске түсуін қарастырмас бұрын, халықтың киім үлгілері жинақталған музейлік коллекцияларға баға беру керек. Өйткені, пішімі бұзылмаған дәстүрлі киім үлгілерін қазіргі таңда тек музей қорлары мен экспозициясынан, ал оның визуалды нұсқаларын мұрағаттық деректерден ғана кездестіруге болады. Қазақстан Республикасында дәстүрлі киім үлгілері едәуір толық түрде жинақталған орын – екі ғасырға жуық тарихы бар Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі (әрі қарай – ҚР МОМ).

Қазақ этнографиясына қатысты коллекциялар республикадан тыс жерлерде де сақталған. Атап айтқанда, негізінен, Ресей этнографиялық музейінің (РЭМ), Ресей Ғылым Академиясының I Петр атындағы антропология және этнография музейінде (Кунсткамера), Омбы мемлекеттік тарихи-өлкетану музейінде (ОМТӨМ) және сан жағынан ауқымды болмаса да әлемнің өзге де музейлерінде сақталған. Бұл коллекциялар бірқатар зерттеушілердің ғылыми еңбектеріне арқау болды [Әлімбай, 2017: 6-11; Стасевич, 2017: 109-116; 2016: 20-36; Попова, 2019: 120-129; 2022: 247-252; 2008: 294-300;

Стасевич, Попова, 2012: 604-627; Смелякова, 2008: 181-184; Захарова, Патрушева, 1999: 59-61; Прищепова, 2000; Курылев, 1998: 65-67].

Мәдени жад терминін ғылыми айналымға алғаш енгізген неміс ғалымы Я. Ассманн [Assmann, 2012] болатын. Ғалым өз зерттеуінде мәдени жадтың екі түрін бөліп көрсетіп, коммуникативті жад пен мәдени жад терминдерінің арасына шекара қойған. Коммуникативті жад қысқа мерзімді, яғни оның қалыптасуы бір ұрпақты ғана қамтиды. Автор оны 80-100 жылмен шектейді. Ал мәдени жад ғасырлар бойы қалыптасып, материалды және материалдық емес тасымалдағыштарда сақталады. Мұндай тасымалдауыштар қатарына Я. Ассманн монументалды конструкциялар, жазба деректер, визуалды тасымалдағыштар, ғұрыптар мен дәстүрлерді жатқызады. Зерттеуші А. Эрл жадтың бұл типін әлеуметтік-мәдени контекстегі өткен мен болашақтың байланысы деп көрсетеді [Erl, 2008: 11]. Жад мәселесін тереңдете зерттеген П. Нора «мәдени жад символикалық, материалдық және функционалдық элементтерді біріктіреді» деген тұжырым жасады [Nora, 1989: 7–24]. Соңғы жиырма жыл көлемінде шетел тарихнамасында аталмыш тақырыпқа қатысты танымдық тағылымы уақыт өткен сайын өсе беретін пәнаралық зерттеулер жарық көрді. Мәселен, шетелдік тарихнамада мәдени жадтың мәселелерімен Я. және А. Ассмандармен қатар, А.Эрл, В. Фортунати, Е. Ламберти, Д. Харт айналысты. Зерттеуші Д. Ловенталь бірегейлік (идентичность) пен мәдени жадтың өзара байланысын көрсетсе, Л.Смит, Б.Грехем және П.Ховард жадпен қатар мәдени мұра феноменін зерттеді [Nora, 1989: 122]. Мәдени жад пен бірегейлік ұғымы мағыналас. Л.Смит бойынша бірегейліктің үш негізгі сипаты бар: қандай да бір этникалық топқа тиістілік, өзінді «өзгеден» даралау және этникалық пайымдар мен құндылықтарды қондыру [Megill, 1998: 37–62]. Д. Ловентальдың пайымдауынша мәдени мұра белгілі бір деңгейде болашақтың мақсатты зерттеуіне арқау бола алатын «мәдени өнім немесе әлеуметтік, саяси функциялары бар ресурс».

Мәдени жад ақпарат тасушы ғана емес, ол одан да күрделі, үнемі дамып, өзгеріп отыратын субстанция. Сондықтан Ю. Лотман мәдениеттің жады біртұтас емес, ол іштей әртүрлі және мәдени жадтың мәні «сақталмайды», уақытқа сәйкес өсіп, дамып отырады [Лотман, 1992: 200] деп тұжырымдайды.

Киімдегі XIX–XXI ғғ. этномәдени ерекшеліктер, эволюциясы мен өзгеріске ұшырауы, киімнің мәдени динамикасы орыс зерттеушілерінің соңғы жылдардағы зерттеулерінде кеңінен қарастырылып жүр [Емельяненко, 2012; Волобуева, 2008; Алехина, 2011]. Ал отандық тарихнамада бұл тақырып әлі толық әрі жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Дегенмен, А.А. Жиенбекованың қазақтың дәстүрлі киімінің болмыстық бірегейлігі, этномәдениеттегі дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімі ретіндегі мәні, сондай-ақ, киімдегі дәстүр мен инновацияның синтезін қазіргі өркениеттің парадигмасы ретінде сипаттаған мақаласын [Жиенбекова, 2012: 83–87], А.П. Таженованың дәстүрлі киімнің көркемдік-композициялық үйлесім принциптері мен эстетикалық шешімдері, сондай-ақ, этнодәстүрлік ерекшеліктері мен қалыптасу эволюциясын, қазіргі заманғы киімдерде ұлттық нақыштарды қолдану тәсілдері қарастырылған шолуын [Таженова, 2012: 219–227], Ж.М. Молдагазинаның Шығыс Қазақстан қазақтарының дәстүрлі киімінің эволюциясына қатысты этнографиялық зерттеулерінің нәтижелері келтірілген мақаласын [Молдагазина, 2015: 85–90] ерекше екшеп атап өтуге болады. Сонымен қатар мәдениеттанушы, профессор Ж.Шайгозова мен Л. Нехвядовичтің «өзгеше» мәртебелі адамдардың, атап айтқанда, дала аксүйектерінің, шығармашылық адамдарының, сондай-ақ шамандар мен өзгешелік мәртебесіне ие басқа тұлғалардың костюм элементтеріне интерпретация жасап, киім мен имидж өзгешелікті ең айқын әрі анық көрсететін әрі анық көрсететін құрал екенін негіздеген ғылыми мақаласын [Шайгозова, Нехвядович, 2024: 135–156], С.Ж. Асанова, Т.М. Степанская, А.Е. Асанова, Б.Е. Асанова, Е.Б. Кушекбаевтың дәстүрлі киімнің дамуын «күнделікті тұрмыстық бұйым – музей экспонаты – сән – қазіргі заманға сай трансформацияланатын нысан» жүйесінде қарастырған көлемді зерттеу мақаласын айтуға болады [Assanova және т.б., 2017: 37–45].

Қорыта келгенде, дәстүрлі киім мәдени жадтың маңызды тасымалдаушысы бола отырып, өз бойында халықтың тарихи дамуының, мифологиялық түсініктерінің және дүниетанымдық ерекшеліктерінің элементтерін сақтайды. Бұл құбылыс психологиялық тұрғыдан алғанда, жеке тұлғаның өз халқының тарихи үдерісіне тиесілілік сезімін қалыптастыруға септігін тигізеді. Мұндай сезім тарихи сана мен этникалық сәйкестікке негізделген мақтаныш пен ата-бабаға деген құрметтің дамуына ықпал етеді. Қазіргі жаһандану мен әлеуметтік-мәдени өзгерістер үдерісінің жедел қарқыны жағдайында, дәстүрлі киім сынды мәдени мұра элементтері өткен шақпен тұрақты рухани байланысты сақтауға, сондай-ақ қазіргі заманғы әлеуметтік кеңістіктегі өз орнын нақтылауға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары әлем ғалымдары гуманитарлық салада «мәдени жад» мәселесіне ерекше назар аударуда. Қазіргі таңда жад феноменін зерттеуге арналған теориялық-әдіснамалық бағыт – memory studies қалыптасқан. Memory studies – адамзаттың өткенді есте сақтау, қайта елестету, ұрпақтан ұрпаққа беру тәсілдерін зерттейтін пәнаралық ғылым саласы. Жалпы жадты жеке сала ретінде зерттеу XX ғасырдың 80-ші жылдарының соңы – 90-шы жылдардың басында қолға алынған. Бұл кезеңде осы сала аясында ғылымдардың жадқа байланысты ұстанымдары мен көзқарастары біріге, бітісе бастады. Демек, аталмыш кезеңде жадты зерттеушілер тарихи нарратив, иденттіліктің постструктуралистік теориясы контекстінде тарих, антропология, психология және социологияның ұстанымдары негізінде жеке көзқарастардың бірігуі мүмкін бола бастады [Нечаева, 2020: 121]. Мәдени жад (Cultural Memory) – бір мәдениетті бөлісетін адамдар тобы ортақ пайдаланатын ұжымдық жадтың түрі әрі мәдени мұраны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің маңызды механизмі. Зерттеу нысанына айналып отырған дәстүрлі киім – мәдени жадтың естелік объектілерінің бірі әрі ерекше көрінісі ретінде белгілі бір тарихи кезеңнің әлеуметтік, эстетикалық және мәдени ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Сондықтан автор мақаланы жазу барысында киімнің мәдени жад объектілерінің бірі екенін негіздейтін теориялық зерттеулер және киімнің өзгеріске түскенін көрнекті түрде нақтылайтын музейлік коллекция мен есепке алу-сақтау бойынша архивтік материалдар, визуалды деректер мен зерттеу мақалаларын зерделеп, қорытынды жасауға тырысты.

Нәтижелер. XIX ғасырда қазақ даласына енген жаңа тұтыныс бұйымдарының саны артқан сайын ауқатты адамдар сән-салтанатты бұйымдарға қол жеткізу арқылы қоғамдағы әлеуметтік мәртебесін көрсетуге тырысты. Сонымен қатар, капиталистік қатынастарға өтуге байланысты Ресейден келген тауарлар біртіндеп Орта Азиялық өнімдерді ығыстыра бастады. Бұл туралы қазақ халқының этнографиясына қатысты құнды деректер қалдырған зерттеуші А.И. Левшин бұл кезеңде, яғни XIX ғасырдың басында қазақ шапандары барқыт, шұға, сондай-ақ, орыс, қытай, бұқар, хиуалық жібек және өзге де маталардан тігілгенін, ал шаруалар шұға, шекпен, киіз, тіпті қаптан киім тігіп кигенін жазған [Левшин, 1832: 43–44]. Жалпы, XVIII–XIX ғғ. қазақтың ер және әйел киімдерінің жиынтығы біркелкі болды.

XIX ғасырдан XXI ғасырға дейінгі кезеңде қазақтардың дәстүрлі киім үлгілерінің трансформациясы олардың өмір сүру салтының, саяси құрылымның, мәдени құндылықтарының және өзге этностармен өзара ықпалдастықтың терең өзгерістерін айқын бейнелейді. Дәстүрлі киімнің эволюциясы мен трансформациялық үрдістерді шартты түрде үш кезеңге бөлуге болады: XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басы, 1917–1940 жылдар, екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезең.

Алғашқы кезең Ресей империясының Орталық Азияға дендеп енуімен байланысты. Бұл кезеңде қоғам өмірінде дәстүрлі негіздер сақталғанымен, жаңа элементтер ене бастайды. Өзгерістер әкімшілік басқаруға, күнделікті өмір мен тұрмысқа ғана емес, тақырыптың зерттеу нысаны – дәстүрлі киімге де әсер етті. Сауда қатынастары, тауар айналымының артуы киімге қолданылатын мата түрлерінің көбеюіне, олардың түстеріне, пішім ерекшеліктеріне өз әсерін тигізді. Мәселен, мата енінің өзгеруі киімнің пішілуі мен кесілуіне әсер етпей қоймады. Бұрын кебенекше ойылып пішілетін (туникообразный покрой) киімдер енді өзгеше пішіліп, яғни дөңгелектенген жең ойындысы, иық бойындағы тілік, артқы және алдыңғы бойды жеке кесіп тігу арқылы жүзеге асты. Орталық Азия халықтарының дәстүрлі киімін зерттеуші Н.П. Лобачеваның пікірінше, мұндай пішу түрі Ресей халықтарының ықпалымен пайда болды және бұл жаңашылдықты ресейліктермен тығыз байланыста болған қырғыздар мен қазақтар алғашқы болып қабылдаған [Лобачева, 2001: 92].

Дәстүрлі киімнің трансформациясындағы екінші кезең – Кеңес өкіметінің орнауымен байланысты. Бұл кезең қазақ халқының тарихи тағдырында түбегейлі өзгерістер орын алған кезең және ол мәдениетке, тұрмысқа әсер етпей қойған жоқ. Киімдегі өзгерістер, әсіресе, ер адамдар арасында анық байқалды. Бұл ер адамдардың қоғамдағы өзгерістерге жылдамырақ бейімделуінен, еуропалық сипаттағы киімге көше бастауынан анық көрінді. Ал әйел киімдері өзгерістерге анағұрлым төзімді болды, яғни, аталмыш кезеңде әйел киімдері түбегейлі емес, жекелеген бөліктерінде ғана түрленіп отырды.

XX ғ. 20-шы жылдарындағы қазақ киімдерінен өлкеде экономикалық ахуалдың төмендегенін аңғаруға болады. Этнограф-ғалым Ә. Диваев бұл кезеңде қажетті матаның жоқтығынан ішкі киімнің мақта матадан, ал сырт киімнің үй жағдайында тоқылған, табиғи түсті шекепеннен тігілгенін жазады [Орынбаева, 2020: 66].

Дәстүрлі киімнің трансформациясына саяси-экономикалық институттардың да зор ықпалы болды. 1920-шы жылдардағы колхоз құрылысының басталуы, өнеркәсіптің жеке салаларының

құрылуы, сондай-ақ, КСРО-ның социализм құрылысына әйелдерді жұмылдыру саясаты жүргізілді. Мамандарға деген қажеттілік қазақ әйелдерінің жаңа мамандықтарды игеруіне деген қажеттілікті тудырды. Осы кезеңнен бастап әйелдер камзолдың орнына қысқа, жеңсіз күртелер киіп, фабрикалық өндірістің сырт және аяқ киімдерін қолдана бастады.

Үшінші кезең – екінші дүниежүзілік соғыс және соғыстан кейінгі жылдармен байланысты. Соғыс қазақ халқының ғана емес, бүкіл елдің өміріне әсер етті. Азық-түлік тапшылығы сезіліп, өзге қажеттіліктер келесі орынға ығыстырылды. Сондықтан соғыс жылдарындағы киімнің дамуы, оның жаңа элементтермен толығуы, өзгеріске түсуі және кезеңдегі сән тенденциялары жайлы айту қиын.

Дәстүрлі киімнің XIX-XXI ғғ. трансформациялануын бірнеше аспект негізінде қарастыруға болады. Тарихи-хронологиялық жағынан қарастыратын болсақ, XIX ғасырда қазақ халқы көшпелі өмір салтын ұстанатын, ал киімдері ызғардан, желден, аптаптан қорғау қызметін атқаратын. XX ғасырда сол дәстүрлілік сақталды, алайда Ресейдің ықпалы күшейе бастады, мәселен фабрикалық матаның келуі, пішім түрінің өзгеруі, жаппай урбанизация және отырықшы өмір салты, сондай-ақ, киімді унификациялау және стандарттарға бағындыру, советтік мода. Осыдан келіп ұлттық киім сахнаның, фольклордың (фальклоризация) элементіне айналып, мерекелерде ғана кию бой алып, мүлдем тұрмыстық қолданыстан ығыстырылды деуге болады [Исембердиева, 2025]. Ал XXI ғасырда этникалық мәдениетке деген қызығушылық қайта оянып, дәстүрлі элементтерді заманауи сәнге белсенді түрде интеграциялау (мәселен, этно-стиль, этно-дизайн), ұлттық элементтерді кинода, халықаралық сән көрсетілімдерінде насихаттау қолға алынды.

Мәдени-семантикалық аспект тұрғысынан келсек, қазақы ортада киім тек тұрмыстық қажеттілікті өтеу құралы ғана емес, сонымен қатар, әлеуметтік-коммуникативтік мағынасы бар семиотикалық жүйе функциясын атқарған. Киім адамның жасы, әлеуметтік мәртебесі, жынысы, сондай-ақ, рулық, этностық және аймақтық шығу тегі туралы ақпарат беретін маңызды мәдени код ретінде танылған. Бұл ойды белгілі этнолог-ғалым Нұрсан Әлімбаев: «... дәстүрлі киім-кешек тікелей тіршілікқамын қамтамасыз ету қызметімен қатар, «... эстетикалық, эротикалық, магиялық, адамдардың жасына байланысты қызмет және әлеуметтік-жыныстық (күйеудегі әйел костюмінің функциясы), осыған байланысты моральдық, әрі сән-салтанаттық, ғұрыптық, кәсіби, сословиелік пен адамдардың айналысатын кәсібін, діни ұстанымын, аймақтық ерекшелікті айғақтайтын қызметтер атқарды. Аталмыш функционалдық қана ерекшеленетін сипаттардың өзара себеп-салдарлық байланыстағы жүйесі дәстүрлі киім-кешектің этникалық мәнді дара бітімін айғақтайды. Ал осы дара қасиеттер мен белгілер дәстүрлі киім-кешекті этностың өзіндік айқындау жүйесінің (система самоидентификации этноса) қалыпты қызметінің ең қажетті де, маңызды факторларының біріне айналдырады. Яғни, халықтық киім-кешек жоғарыда аталған сан алуан қызметтердің бірыңғай көрінісі іспеттес этнокіріктіруші, әрі этножіктеуші (этнодифференцирующая и этноинтегрирующая) өзара себеп-салдарлық байланыстағы қызметтер де атқарады. Осыған орай, дәстүрлі киім-кешек семиотикалық аса мәнді айрықша белгілер жүйесі (знаковая система) болып табылады. Демек, халықтық киім-кешекті оның атқаратын сан алуан тіршілікқамын қамтамасыз ету және әлеуметтік-мәдени қызметі тұрғысынан әлеуметтік қатынастар жүйесінің (мысалы, көшпелі ортадағы) «құралдық» элементтер деп аталатын бөлігіне жатқызуға болады», – деп нақтылайды [Қазақтың дәстүрлі, 2009: 7]. Қазіргі заманда дәстүрлі киім элементтерінің интерпретациясы мен қайта өңделуі барысында олардың бастапқы семантикалық мазмұны жиі жоғалады немесе көмескіленеді. Соның нәтижесінде киім мәдени ақпараттың күрделі тасымалдаушысы ретіндегі рөлінен алыстап, көбіне визуалды сәйкестік пен этникалық бірегейлікті бейнелейтін символдық нышан деңгейінде ғана қабылданатын болды.

Әлеуметтік-саяси аспект тұрғысынан қарасақ, империялық және кеңестік биліктің ықпалы қазақ халқының дәстүрлі киім үлгілерінің біртіндеп жойылуына және ұлттық формалардың ұмыт болуына алып келді. Бұл кезеңде киім идеологиялық бақылау мен мәдени біріздендіру саясатының құралына айналды.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде ұлттық киімге деген көзқарас түбегейлі өзгеріске ұшырап, ол қайтадан этномұраның маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырыла бастады. Бүгінгі таңда дәстүрлі киім элементтері ұлттық өзіндік сана мен мәдени бірегейлікті айқындау, сондай-ақ тарихи сабақтастықты сақтау құралы ретінде кеңінен қолданылады [Костцова: 2025]. XX ғасырда, әсіресе, кеңестік кезеңде эстетика минимализмге ұмтылып, киімнің функционалдығы мен қарапайымдылығы басымдыққа ие болды. Айшықты түстер мен бай әшекейлерден бас тарту тенденциясы байқалды. XXI ғасырда ұлттық сән индустриясында сәндік элементтерді мопына қолдануға қайта бет бұру, қазақтың

дәстүрлі ою-өрнектерін заманауи тұрғыдан қайта ойластыру және өзіндік визуалды код қалыптастыру үдерісі қарқын алууда.

Мемориалдық киім және оның мәдени-тарихи маңызы. Мемориалдық киім (*memorial clothing*) жеке адам немесе ұжымдық жадпен, тарихи оқиғалармен, тұлғамен, салт, ғұрыппен тығыз байланысты, еске алу және есте қалдыру мақсатында сақталған немесе киілген киім. Сонымен қатар, мемориалдық киім ұғымы адамдардың өткен оқиғалармен байланысын сақтауға, белгілі бір символикалық мәндер мен мағыналар арқылы жадты бекітуге мүмкіндік беріп, ұрпақ сабақтастығын қамтамасыз ететін «естелік» маркер қызметін атқарады. Ғылымда мұндай киімдер тарихи дереккөз ретінде қарастырылады, себебі олар өткен дәуірдің сәндік-қолданбалы өнерінен, материалдық мәдениетінен және әлеуметтік құрылымынан, тіпті экономикалық ахуалынан да мәлімет береді. Сонымен қатар, тұлғаның қоғамдық мәртебесін, оның жеке ерекшеліктерін де көрсетеді. Осы арқылы ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтып, қоғамның әлеуметтік және мәдени құрылымының көрсеткіші ретінде де қызмет етіп, мәдени жадтың материалдық тасымалдаушысы ретінде танылады.

Мемориалдық киімдердің негізгі ерекшеліктері ретінде тұлғаның саяси немесе мәдени ықпалының белгісі, әлеуметтік топтардың ерекшеліктерін айқындаушы фактор, дәстүрлі қолөнер мен технологиялардың дамуын көрсететін артефакт, ұлттық және аймақтық ерекшеліктерді айқындаушы қасиеттерін қарастыруға болады. Киімдердің осы аталған ерекшеліктері оларды мәдени жадты сақтаудың құнды элементіне айналдырады. Сондықтан зерттеуші Я. Ассманн мәдени жадтың ұрпақтан-ұрпаққа берілуін қамтамасыз ететін материалдық және символдық формаларын ерекше атап өтеді [Assmann, 2011]. Бұл тұрғыдан алғанда, мемориалдық киімдерді «естелік» ретінде де қарастыруға болады [Nora, 1989: 7–24.].

Мемориалдық киімдер бірнеше маңызды мәдени және әлеуметтік функцияларды атқарады. Атап айтқанда, ұлттық бірегейлікті қалыптастыру, яғни, тарихи тұлғаларға тиесілі киімдер халықтың ұжымдық санасын қалыптастыруда үлкен миаңызға ие. Мұрагерлік және сабақтастық, яғни, киім үлгілері ұрпақтар арасындағы байланысты сақтауға көмектеседі, сондай-ақ, ғұрыптық мағынада, яғни, кейбір мемориалдық киімдер діни немесе салттық рәсімдермен тығыз байланысты. Бұл қатарға эстетикалық және сәндік құндылық ретінде де қарауды қосуға болады, демек, мемориалдық киім мәдени мұра ретінде сәндік-қолданбалы өнер мен қолөнердің дамуын да айқындайды.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің қорында 2200 киім-кешек сақталған. Олардың қатарында зерттеу тақырыбына арқау болатын бірнеше тарихи тұлғаның киім-кешегі сақталған және олардың кейбіріне тоқталуды жөн көрдік.

Фатима ханшаның бешпенті: билік пен мәртебенің көрінісі. Жәңгір ханның әйелі, Фатима ханша (1808–1845) Орынбордың белгілі мүфтиі Мұхамеджан Хусейновтың қызы, өз заманының көрнекті тұлғасы. Деректерге сүйенсек, ол орыс және татар тілдерінен басқа, ағылшын, француз, неміс тілдерінде еркін сөйлеген, сарай этикетін, Құранды білген, фортепианода ойнаған [Абылкасов, Абылкасова, 2022: 47–48]. Фатима ханша тартымдылығымен тек қазақ даласында ғана емес, сонымен қатар Ресей империясында да белгілі болған. Ал оның киім үлгісі сол заманғы ақсүйектерге тән сәндік элементтерімен ерекшеленеді. Мәселен, Орталық музей қорында ЦМК КП 3695 мемлекеттік тіркеу нөмірімен сақталған XIX ғасырдың ортасына тән бешпентінің пішімі, қолданылған мата түрі мен ширатпазерттер иесінің әлеуметтік мәртебесін ғана емес, сонымен қатар қоршаған ортасының эстетикалық талғамын да айғақтайды. Бешпенттің тысы қызыл барқыттан тігіліп, қызыл жібекпен астарланған. Артқы бойына, бел тұсынан майда бүрмелер салып қыналған, жағасы тік. Тірсек жеңі таяз жең ойындысына қондырылған. Арқалығы екі бөліктен тұрады. Жағасы, өңірі, жеңінің аузы, етегіне айналдыра қазыл-сары зермен ширатпа көгеріс өрнектер кестеленген. Бешпенттің жалпы ұзындығы 95 см, жең ұзындығы 25 см, ені 18-26 см, екі иіннің аралығы 35 см, етегінің шалғайы 160 см, өңірінің ені (етегінде) 43 см.

Сур. 1. Бешпент [КП 3695, ҚР MOM]

Бешпенттің музей қорына түсу жолына тоқталар болсақ, Орталық музейдің есепке алу-сақтау құжаттарына сүйенуге тура келеді. Атап айтқанда, Орталық музейдің алғашқы коллекциялары қалыптасқан Орынбор музейінен берілген «Протокол приобретения коллекции по историко-этнографическому отделу за 1923 г. Оренбургский музей» хаттамалар жинағында: «Я, секретарь Представительства Киргизской Республики Мурзин передал в Центральный Краевой музей, проданные Гульсумой Шейх-Али, урожденной Тевкелевой, родной внучкой Ханши Фатимы, жены хана Джангира Полномочному Представительству КССР в Москве для Исторического музея Киргизской Республики бархатный вышитый золотом бешмет и парчевую рубашку, принадлежавшие жене предпоследнего хана Букеевской Киргиз-Кайсацкой Орды Джангира Ханше Фатиме и перешедшие Гульсуме Шейх-Али в собственность от матери ее Зулейхи, родной дочери Ханши Фатимы. Означенные бешмет и рубашка проданы за 3500 рублей знаками 1923 г. За историческое происхождение проданных бешмета и рубашки ручается Гульсума Шейх-Али» [ҚР MOM. Оп.5 Д. 610. Св. 1. П. 6] (орфографиясы сақталды) турасында мәлімет сақталған. Бұл мәліметтер тарихи жәдігерлердің тарихи мәні мен құндылығын арттыра түседі, себебі, біріншіден, қазақ хандарының отбасылық мұрасының сақталып отырғандығында, екіншіден ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілуінде. Бұл тұрғыдан алғанда музейлердің мәдени мұраны сақтау, зерттеу және насихаттауда атқарар рөлі ерекше.

Жалпы алғанда, Фатима ханшаның бешпентінің құрылымы мен пішімі өз кезеңіндегі қазақ әйелдерінің дәстүрлі киімдерінің түп-сыйпатын сақтай отырып, оларды жаңартудың үлгісі бола алады. Яғни, бешпентте дәстүр мен жаңашылдықты үйлестіре отырып, иесінің әлеуметтік мәртебесі мен ерекшелігі айқын көрініп тұр. Мәселен, бұл кезеңнің бешпенттері ұзын жеңді, көбіне қынамасыз, кең-молынан пішілген болса, Фатима ханшаның бешпентінің пішімі мен сәні ұлттық киімдердің элементтерін сақтай отырып, оның сыртқы түріндегі сәнділік және сәндік элементтер арқылы жаңа әлеуметтік өзгерістер мен өркениеттілік деңгейін білдіреді. Бешпенттің сүйірленген өңірі, тік жағасы мен жеңдерінің қысқаруы жаңа стильдер мен үдерістердің әсерінен туындаған өзгерістерді көрсетеді. Демек, дәстүрлі қазақ киімдеріне тән кең және бос пішімдер уақыт өте келе тартымды әрі қатаң пішімдерге ауыса бастады. Фатима ханшаның бешпентіндегі қыналған бел мен күрделі өрнектер оның тек сәнді киім ғана емес, әлеуметтік мәртебесін және қоғамдағы рөлін айқындайтын символдық белгі деп қарастыруға болады.

Мамық ішік: тарихи мұра және отбасылық реликвия. Тарихта Уәлихановтар әулетінің орны ерекше. Музей қорында осы әулетке байланысты бірнеше жәдігер сақталған. Олардың қатарында Ш.Уәлихановтың бөрігі, мылтығының дүмі, Қашқар сапарынан алып қайтқан фарфор вазасы, сонымен қатар әпкесі Әпияның көйлегі мен қарындасы Тәжібайдың аққудың мамығынан жасалған ішігі бар. Соның ішінде әйел киімдеріне тоқталайық. Аталмыш мамық ішік сәндік және практикалық

функцияларды қатар атқаратын ерекше киім. Оның жасалу техникасы мен қолданылған материалдары жасаушы шебердің жоғары қолөнерлік деңгейін көрсетеді. Ішік аққудың кеуде тұсы терісінен тігіліп, ақшыл-сары берен барқытпен тысталған. Белі қынамалы, етек шалғайы кең. Иық тігісі қиғаш, жеңі қондырма, ішкі жағынан мақтамен сырылған. Орама жағалы, белін артқы бойынан қынап тігілген. Өңірі, етегі, жеңі аққу мамығымен жұрындалып, оқа бастырылған. Оң жақ өңіріне екі баулық қадалған. Жалпы ұз. 110 см, жең ұз. 76,5 см, екі иіннің аралығы 43 см, етегінің шалғайы 290 см, өңірінің ені (етегінде) 62 см.

Сур. 2. Мамық ішік [КП 13950, ҚР MOM].

Соңғы кезге дейін аталған киім «аққудың мамығынан» тігілген деп жаңсақ айтылып келген болса, этнолог-ғалым, профессор Нұрсан Әлімбай ішіктің «аққудың кеуде тұсы терісінен» дайындағанын нақтылады [Қазақтың этнографиялық, 2017: 153–154]. Дәстүрлі қазақы ортада аққу терісінен тігілген мұндай ішік өте жоғары бағаланатын. Ғалымның әңгімелеуі бойынша: Шыңғыс Уәлихановтың кіші қызы Тәжібай сол кездегі Баянауыл дуанының әйгілі биі Шорманның немересі Әмір-Темір Әужанұлына ұзатылғанда «бес жақсының» қатарындағы ішік қыз жасауына арнайы тігілген. Тәжібай келін болып босаға аттағаннан кейін үлпілдеген ұлпа тон Шормановтар әулетінің меншігіне өтеді. Өкінішке қарай, Тәжібай мезгілсіз қайтыс болып, Әмір-Темір Шыңғыс төренің үшінші ұлы Қозыкөненің қызы Бәденге үйленеді. Бұдан кейінгі жылдарда аққу ішікті Бәден қызы Мақышқа, Мақыш өзінің қайынбикесі Фарихаға, уақыты келгенде Фариха қызы Ғафифаға тарту еткен. Музей қорында сақтаулы мамық ішіктің 150 жылға жуық тарихы бар. О баста қызыл барқытпен тысталған тон кейін қайта өңдеуден өтіп, сол заманның үлгісіне сай қондырма жең, қынама бел етіліп, сырты сарғыш боз жібек барқытқа ауыстырылады. Тарихшылар қазақ салт-дәстүрлерін жетік білген, мұсылманша, орысша сауатты болған Шыңғыс Уәлихановтың киелі құсты атқызуы мүмкін еместігін, сол кезеңдерде казактар мен орыс келімсектерінің қазақ жерінде жасаған жәрмеңкесінде молынан сатылатын аққу мамығынан тон тіктіруі табулық нормамен (қазақтар аққудың, бүркіттің, үкінің қауырсыны мен тырнағын тұмар ретінде қолданады) қайшы келмейтіндіктен қадірлі қызына осылайша қымбат сый жасауы мүмкін екенін алға тартады [Аханбайқызы, 2017]. Ішікті Ғарифа Наурызбаеваның немересі, Алматы қаласының тұрғыны Әкімбеков Ричард Иманұлы (1909 ж.т.) 1974 жылы музейге тапсырған [ҚР MOM. ГИК²², 14. П.47].

«XVIII ғасырдағы Ресей академиялық экспедициясы қазақ этнографиясы туралы» атты басылымда «Аққулар үлкен көлдерде әр жерде, сондай-ақ Каспий теңізінің жағалаулары да көп, бірақ басқа жерлермен салыстырғанда олардың ерекшеліктері жоқ. Одан, кеудесі мен қарын тұсының терісін сыпырып, одан тері жасайды, олар өте жұмсақ әрі жылы болады» [XVIII ғасырдағы, 2007: 127] деген мәлімет келтірілген.

Деректерге сәйкес, аққудың мамығы түлеу кезінде арнайы құс фабрикасында өсіретін аққудан немесе аққудың ұясына түскен мамықтарынан қолмен жиналады. Бір құстан небәрі 30-40 грамм мамық жиналады. Сондықан табиғи мамық сирек және қымбат материал түріне жатады. Аққу

²² Главная инвентарная книга

мамығы жеңіл әрі жылу сақтау қабілеті өте жоғары, сондай-ақ, мыжылса да көлемін тез қалпына келтіреді. Бұл келтірілген мәлімет ішіктің «аққудың кеуде тұсы терісінен» тігілгендігін нақтылай түседі. Өйткені, ішікті органолептикалық әдіспен мұқият қарау барысында теріні аңғаруға болады.

Дәстүрлі қазақы ортада аққуды құстың төресіне балап, ерекше құрметпен қарайды және аққуды атуға қатаң тыйым салады [Валиханов, 1961: 114]. Аққуды атуға, өлтіруге табу қою оның киелілігіне де байланысты. Халық арасында аққуды атқан адамның өмірінде өкінішті жағдайлар орын алғаны немесе белгісіз жағдайда кенеттен қайтыс болғаны туралы аңыз-әпсаналар жеткілікті. Зерттеуші Р. Кукашев аққудың бурят, тыва, якут, хакас, моңғол халықтарының жекелеген руларының, соның ішінде Шыңғысханның да тотемі болғанын жазады [Кукашев, 2002: 40]. Түркі мифологиясында аққу күннің символы болып табылады және аспан мен жер арасын байланыстырушы буын ретінде танылады. Шыңғыс ханның арғы атасы күн сәулесінен жаратылған деген де наным бар [Қақабаев, 2009: 460]. Сондықтан бұл ішіктің Шыңғыс ұрпақтарна тиесілі кездейсоқтық болмаса керек.

Мамық ішіктің жалпы салмағы 3040 грамды (3,04 кг) құрайды. Алайда, ішікті тігу барысында қанша аққудың кеуде терісі қолданылғанын анықтау мүмкін емес. Дегенмен, жоғарыда аталған зерттеуші Р.Кукашевтың мәліметтерінде «... 20 аққудың терісінен тігілген» деген ақпарат келтірілген [Кукашев, 2002: 38]. Алайда, ішікті жан-жақты қарау, зерделеу барысында бұл көрсеткіштен әлдеқайда көп аққудың кеуде терісі қолданылған деген тұжырым жасауға болады.

Уәлихановтар отбасына тиеселі келесі артефакт – Ш.Ш. Уәлихановтың әпкесі Әпиэ (Баттал Шормановқа тұрмысқа шыққан) киген көйлек – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында орын алған киім үлгілерінің трансформациясын көрсететін бірегей артефакт. Көйлек сарғыш-жасыл жібектен, белінен қосылып тігілген. Кеуделігі кебенекше ойып пішілген және ақ түсті шытпен астарланған. Жеңі тік және екі жерден қусырылған, оған қиық қоса шабылған. Жең мен қолтықтың түйісіне жолақты матадан қолтырмаш салынған. Жеңұшы қызыл атласпен көмкерілген. Қайырма жағалы, жағасында екі ойығы бар. Көйлектің өрнектері Әбіл-Мақыжан Уәлиханның эскиздері бойынша өрнектелген. Әпиэдан қызы Рабиғаға, Рабиғадан оның қызы Әсия Ахметоваға берілген [ҚР МОМ. ГИК, 11. П. 16].

Сур. 3. Көйлек [КП 11269, ҚР МОМ].

Дәстүрлі қазақы ортада 30 жастан асқан әйелдер қызыл түсті және қызыл түске басымдық берген өрнекті матадан көйлек кимейтін. Көйлектер негізінен әртүрлі маталардан тігілген: күнделікті киюге арналған көйлектер жеңіл мақта-маталардан, ал XIX ғасырдың ортасынан бастап көйлектерге негізінен орыс өндірісі маталары, қытай және басқа да фабрикалық мақта маталар қолданылған. Бұл кезеңдегі көйлектер кебенекше ойылып, кең-молынан пішіліп, жеңдері тік, ұзын әрі кең болып келетін. Жаға ойындысынан көкірек тұсына дейін тілік шығарылып, мойын тұсынан баумен байланатындай етіп тіккен, ал кейінірек бұл бау орнына ілгек қойылған. XIX ғасырдың ортасында

көйлек жағасы көбіне ойық, қайырма жағалы болған, ал ғасырдың екінші жартысында оны тік жаға алмастырды. Сәнді көйлектерге белге дейін астар салынатын [Захарова, Ходжаева, 1964: 80].

Жоғарыда аталған көйлек қосымша элементтермен толықтырылған және белгілі бір деңгейде модернизацияланған. Оны бірнеше сыртқы белгілері арқылы нақтылауға болады. Айталық, көйлек жібек матадан тігілген, ал бұл оның әлеуметтік статусы жоғары, ауқатты отбасына тиесілі екенін көрсетеді. Жібек – дәстүрлі қазақ тұрмысында сирек қолданылатын, көбінесе қала мәдениетінің немесе орыс-парсы ықпалының белгісі ретінде қабылданатын мата түрі. Пішім бойынша, белінен қосылып тігілген конструкция – көбіне еуропалық киім үлгілеріне тән белгі. Дәстүрлі қазақ көйлегінде бел сызығы анық көрсетілмейді, ал бұл көйлекте бел сызығы мен ұсақ бүрме, дене пішінін айқындайтын форма бар. Сондай-ақ, көйлек сәндік элементтерге бай: алқымына түрлі-түсті жіптермен көгеріс өрнек кестелеген ұзындығы 40 см, ені 23 см өңірше қондырылған, төрт метрден астам (нақтырақ 424 см) жібек мата қолданып тіккен етегіне біз кестемен көгеріс өрнек кестелеген, одан жоғары қызыл жібектен жиек басқан және зер шашақ төккен. Шашақ аралықтарына 25 дана конус тәрізді етіп ағаштан жасап зер жіп оралған сәндік элемент және 33 дана зер жіптен түйілген шашақ кезектесе қадалған. Көйлектің жалпы ұзындығы 135 см, жеңі 67 см, екі иіннің аралығы 56 см, кеудесі 56 см, етегінің шалғайы 424 см. Музей қорына 1968 жылы Шота Уәлихановтан алынған.

Аталмыш көйлек қазақ әйелдерінің дәстүрлі киім мәдениеті мен сырттан енген жаңа сән үлгілерінің тоғысуынан пайда болған өтпелі кезеңнің туындысы. Көйлектің құрылымындағы бөлшектер, яғни, кеуде бөлігін астарлау, қолтырмаш қосу, жең мен жағасының ерекше шешімі практикалық қолдануға ыңғайлы болуымен қатар, эстетикалық, гигиеналық талаптарға да жауап береді. Сонымен қатар, көйлектің ұрпақтан-ұрпаққа берілуі – оның тек сәндік немесе тұрмыстық қана емес, символдық мәнге ие болғанын аңғартады. Осы арқылы киімнің мәдени, әлеуметтік жад пен отбасылық тарихтың бір бөлігіне айналғаны байқалады. Осы қисын тұрғысынан келгенде, Әпиә Уәлиханованың көйлегі қазақ әйелдерінің дәстүрін сақтай отырып, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы мәдени ықпалдастықтар және әлеуметтік өзгерістерді бойына сіңірген бірегей киім.

Қорытынды. Мақалада дәстүрлі киім халықтың тарихи-мәдени тәжірибесін, дүниетанымын, әлеуметтік құрылымын бейнелейтін материалдық мәдениеттің маңызды бөлігі, тұрмыстық қажеттілік қана емес, сондай-ақ, мәдени код, әлеуметтік мәртебе және этникалық бірегейлікті білдіретін символдық форма ретінде қарастырылды. Дәстүрлі киім кез келген басқа мәдени феномендер тәрізді статикалық құбылыс емес. Ол тарихи кезеңдерге, қоғамдық құрылым мен өмір сүру жағдайларына байланысты үнемі эволюциялық, трансформациялық үрдістерге ұшырап отырады. Сондықтан мақала авторы қазақ халқының дәстүрлі киімі, соның ішінде әйел киімдерінің өзгеріске ұшырауын бірнеше аспект тұрғысынан қарастырып, трансформация үрдістерінің алғышарттарына талдау жасауға тырысты. Әсіресе, әйел киімінің трансформациясы қоғамдық-әлеуметтік мәртебе, тұрмыс-салт, болмыс ерекшеліктері, сыртқы ықпалдар (отардық кезең, урбандастыру) сынды түрлі факторлар негізінде қалыптасып отырғаны нақтыланды. Бұл үрдістерді талдау арқылы дәстүрлі киімнің эволюциясын тек сыртқы формалық өзгерістер ретінде ғана емес, оның терең әлеуметтік-мәдени мазмұнын, идеялық жүктемесін, символдық мәнін түсінуге мүмкіндік алуға болады. Яғни, қазақ халқының дәстүрлі киімі ұлттың рухани және материалдық мәдениетінің біртұтас көрінісі ретінде, тарихи дамудың түрлі кезеңдерінде қоғамда орын алған әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени өзгерістерге байланысты үнемі түрленіп, жаңа мазмұнмен толықтырылып отырған. Осы тұрғыдан алғанда дәстүрлі киімді зерттеу халықтың мәдени кодын тану, этникалық сананың қалыптасу жолдарын зерделеу және қазіргі заманғы дәстүрлі киім үлгілерін жаңғырту үдерісіне ғылыми негіз бола алады.

Дереккөздер

ҚР МОМ – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі

РЭМ – Ресей этнографиялық музейі

ОМТӨМ – Омбы Мемлекеттік тарихи-өлкетану музейі

Әдебиеттер

Абылкасов, Абылкасова, 2022 – *Абылкасов Ф.Ж., Абылкасова А.Б.* Қазақ-татар байланыстары тарихындағы татар әйелдерінің орны // *Ш. Уәлиханов атындағы ҚУ Хабаршысы*. 2022. № 2. 43–55-66.

Алехина, 2011 – *Алехина Н.В.* Культурная динамика костюма народов Среднего Поволжья: XIX-XX вв.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Тольятти, 2011. 20 с.

- Аханбайқызы, 2024 – Аханбайқызы А. Аруының бағасын аққумен асырған // Егемен Қазақстан. 2024. № 3. 9 наурыз.
- Әлімбай, 2017 – Әлімбай Н. Ресейдегі қазақ этнографиясының құндылықтары: жинақталу географиясы, құрамы, қалыптасу тарихы // *Қазақ тарихы*. 2017. № 8 (155). 6–11-бб.
- Валиханов, 1961 – Валиханов Ч.Ч. Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды // Собрание сочинений в пяти томах. Т. 1. Алматы: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1961. 114 с.
- Волобуева, 2008 – Волобуева Т.О. Эволюция городского костюма как отражение модернизационных процессов в российском обществе второй половины XIX – начала XX в.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. М., 2008. 27 с.
- Емельяненко, 2012 – Емельяненко Т.Г. Традиционный костюм бухарских евреев: проблемы этнокультурной идентичности: автореф. дисс. ... док. ист. наук. СПб., 2012. 51 с.
- Жиенбекова, 2012 – Жиенбекова А.А. Национальный костюм как важнейший знак определенной культурно-исторической формации // *Вестник МГУКИ*. 2012. № 1 (45). С. 83–87.
- Захарова, Ходжаева, 1964 – Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда (XIX – начало XX в.). Алматы: Наука, 1964. 177 с.
- Захарова, Патрушева, 1999 – Захарова И.В., Патрушева Г.М. Музейные коллекции по этнографии казахов в Омске // История, археология и этнография Павлодарского Прииртышья: материалы научно-практической конференции. Павлодар, 1999. С. 59–61.
- Исембердиева, 2025 – Исембердиева А. Как в Советском союзе изобрели казахский национальный костюм // *Qalam*. 2025. 06 августа. URL: https://qalam.global/en/articles/tailor-made-en?utm_source=
- Кукашев, 2002 – Кукашев Р.Ш. К образу лебедя в казахском шаманстве // *Этнографическое обозрение*. 2002. № 6. С. 38–44.
- Курылев, 1998 – Курылев В.П. Казахский женский свадебный головной убор: к истории происхождения (по коллекции МАЭ) // Лавровские (Среднеазиатско-Кавказские) чтения, 1996-1997 гг. СПб.: МАЭ РАН, 1998. С. 65–67.
- Қазақтың дәстүрлі, 2009 – Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі (иллюстрацияланған альбом-каталог) (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде) / Жауапты редактор және жоба жетекшісі: Нұрсан Әлімбай. Алматы: Өнер, 2009. 344 б.
- Қазақтың этнографиялық, 2017 – Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия / Ғылыми редактор және жоба жетекшісі: Нұрсан Әлімбай. 5 томдық. 1-т.: А-Д. Алматы: Алем Даму Интеграция, 2017. 856 б.
- Қақабаев, 2009 – Қақабаев Б.С. К семантике использования птичьих шкур в отделке казахского костюма // Орталық музей еңбектері: музей ісі, археология, тарих, деректану, антропология және этнология, фольклортану. 2-басылым. Ғылыми редактор: Нұрсан Әлімбай. Алматы: Балалар әдебиеті, 2009. 457–463-бб.
- Левшин, 1832 – Левшин А.И. Описание киргиз-казахы или киргиз-кайсацких орд и степей. Часть третья: Этнографические известия. СПб., 1832. 304 с.
- Лобачева, 2001 – Лобачева Н.П. Особенности костюма народов Среднеазиатско-казахстанского региона // Среднеазиатский этнографический сборник / Отв. ред.: В.И. Бушков. Вып. 4. М., Наука, 2001. С. 69–96.
- Лотман, 1992 – Лотман Ю.М. Память в культурологическом освещении // Избранные статьи. Т.1. Таллин, 1992. 478 с.
- Молдагазинова, 2015 – Молдагазинова Ж.М. Эволюция традиционного костюма казахов в XX в. на территории Восточного Казахстана // *Востоковедные исследования на Алтае*. 2015. № 9. С. 85–90.
- Нечаева, 2020 – Нечаева А.А. Становление memory studies как отдельной области знания: основные вопросы и понятия // *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. Социальные науки. 2020. № 4 (60). С. 121–129.
- Орынбаева, 2020 – Орынбаева Г.У. Хозяйство и быт казахов в первое десятилетие советской власти (по исследованиям 20-х гг. XX в.) // *Отан тарихы*. 2020. № 4 (92). С. 58–69.
- Попова, 2008 – Попова Л.Ф. Факторы инноваций в казахском костюме XIX в. // Материалы Седьмых Санкт-Петербургских этнографических чтений «Жилище и одежда как феномен этнической культуры» (г. Санкт-Петербург, 18–20 ноября 2008 г.). СПб., 2008. С. 294–300.
- Попова, 2019 – Попова Л.Ф. Девичья и женская одежда западных казахов в альбоме этнографических рисунков В.Н. Плотникова // *Кунсткамера*. 2019. № 2 (4). С. 120–129.
- Попова, 2022 – Попова Л.Ф. Мех и шкуры в традиционном казахском костюме XIX – первой четверти XX в. // *Мода и дизайн: исторический опыт, новые технологии: Материалы XXV международной научной конференции*. СПб.: ФГБОУВО «СПбГУПТД», 2022. С. 247–252.
- Прищепова, 2000 – Прищепова В.А. Коллекции заговорили. История формирования МАЭ по Средней Азии и Казахстану (1870-1940). СПб.: Наука, 2000. 324 с.
- Смелякова, 2008 – Смелякова А.В. Казахские этнографические коллекции в музейных собраниях Западной Сибири // Омский научный вестник. 2008. № 2 (66). С. 181–184.
- Стасевич, 2017 – Стасевич И. Коллекция Лайыкжана Беркимбаева и Хасана Иманбаева в собрании Петербургской Кунсткамеры // *Вестник Актыбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова*. 2017. № 3. С. 109–116.
- Стасевич, Попова, 2012 – Стасевич И.В., Попова Л.Ф. Казахский костюм в собраниях РЭМ и МАЭ РАН // Альманах «Тюркский мир». Астана, 2012. Вып. 1. С. 604–627.
- Таженова, 2012 – Таженева А.П. Этнотрадиционные особенности эволюции формирования казахской национальной одежды // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. 2012. № 6. С. 219–227.

XVIII ғасырдағы Ресей академиялық, 2007 – XVIII ғасырдағы Ресей академиялық экспедициясы казак этнографиясы туралы. 50-томдық. 25-том. Астана: Алтын кітап, 2007. 240 б.

Assanova, Stepanskaya, Assanova, 2017 – Assanova S.Zh., Stepanskaya T. M., Assanova B.E. et al. Constructive and colouristic peculiarities of the national costume: the phenomenon of the kazakh material culture // *Man In India*. 2017. № 97 (6). Ph. 37–45.

Assmann, 2012 – Assmann J. Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance and political imagination. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 319 p.

Erll, Nunning, 2008 – Erll A., Nunning A. (eds.) Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook. Berlin: de Gruyter, 2008. 441 p.

Megill, 1998 – Megill A. History, memory, identity // *History of the Human Sciences*. 1998. Vol. 11 (3). Pp. 37–62.

Nora, 1989 – Nora P. Between memory and history: Les Lieux de Memoire // *Representations*, Special Issue: Memory and Counter-Memory. 1989. № 26. Pp. 7–24.

Shaygozova, Nehviadovich, 2024 – Shaygozova Zh., Nehviadovich L. Clothes as a marker of otherness in traditional Kazakh culture // *Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies*. 2024. Vol. 148, № 3. Pp. 135–156.

Sources

QR MOM – Qazaqstan Respublikasy Memlekettik ortalyq muzei [Central State Museum of the Republic of Kazakhstan]

REM – Resei etnografiyalıq muzei [Russian Museum of Ethnography]

OMTÓM – Omby memlekettik tarihi-ólketanu muzei [Omsk State Museum of History and Local Lore]

References

Abylkasov, Abylkasova, 2022 – Abylkasov G.J., Abylkasova A.B. Qazaq-tatar bailanystary tarihyndagy tatar áïelderiniń orny [The role of Tatar women in the history of Kazakh-Tatar relations]. *Ş.Uálihanov atyndaǵy QU Habarşysy*. 2022. № 2. Pp. 43–55. [In Kazakh]

Alehina, 2011 – Alehina N.V. Kul'turnaia dinamika kostuma narodov Srednego Povolja: XIX-XX vv.: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Toliyatti, 2011. 20 p. [In Russian]

Assanova, Stepanskaya, Assanova, 2017 – Assanova S.Zh., Stepanskaya T. M., Assanova B.E. et al. Constructive and colouristic peculiarities of the national costume: the phenomenon of the kazakh material culture. *Man In India*. 2017. № 97 (6). Pp. 37–45.

Assmann, 2012 – Assmann J. Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance and political imagination. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 319 p.

Ahanbaiqyzy, 2024 – Ahanbaiqyzy A. Aruynyn bagasyn aqumen asyrgan [He extolled the girl's beauty, comparing her to a swan]. *Egemen Qazaqstan*. 2024. № 3. 9 nauryz. [In Kazakh]

Alimbai, 2017 – Alimbai N. Reseidegi qazaq etnografiyasynyn qúndylyqtary: jinaqtalu geografiasy, quramy, qalyptasu tarihy [Ethnographic heritage of Kazakhs in Russia: geography of collection, composition, history of formation]. *Qazaq tarihy*. 2017. № 8 (155). Pp. 6–11. [In Kazakh]

Emelianenko, 2012 – Emelianenko T.G. Tradisionnyi kostum buharskih evreev: problemy etnokúlturnoi identichnosti: avtoref. diss. ... dok. ist. nauk. SPb., 2012. 51 p. [In Russian]

Erll, Nunning, 2008 – Erll A., Nunning A. (eds.) Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook. Berlin: de Gruyter, 2008. 441 p. [In English]

İsemberdieva, 2025 – İsemberdieva A. Kak v Sovetskom soiuze izobreli kazahski nasionalnyi kostum [How the Kazakh national costume was invented in the Soviet Union]. *Qalam*. 2025. 06 avgusta. https://qalam.global/en/articles/tailor-made-en?utm_source= [in Russian] [In Russian]

Jienbekova, 2012 – Jienbekova A.A. Nasional'nyi kostum kak vajneişı znak opredelennoi kulturno-istoricheskoi formasi [National costume as the most important symbol of a particular cultural and historical formation]. *Vestnik MGUKI*. 2012. № 1 (45). Pp. 83–87. [In Russian]

Kukashev, 2002 – Kukashev R.Ş. K obrazu lebedä v kazahskom shamanstve [The image of the swan in Kazakh shamanism]. *Etnograficheskoe obozrenie*. 2002. № 6. Pp. 38–44. [In Russian]

Kurylev, 1998 – Kurylev V.P. Kazahski jenski svadebnyi golovnoi ubor: k istorii proishojdenia (po koleksii MAE) [Kazakh women's wedding headdress: the history of its origins (from the MAE collection)]. *Lavrovskie (Sredneaziatsko-Kavkazskie) chtenia, 1996-1997 gg.* SPb.: MAE RAN, 1998. Pp. 65–67. [In Russian]

Levshin, 1832 – Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachi ili kirgiz-kaisaskih ord i stepei [Description of the Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaisats hordes and steppes]. *Chast' tretä: Etnograficheskie izvestia*. SPb., 1832. 304 p. [In Russian]

Lobacheva, 2001 – Lobacheva N.P. Osobenosti kostüma narodov Sredneaziatsko-kazahstanskogo regiona [Features of the traditional dress of the peoples of the Central Asian-Kazakh region]. *Sredneaziatski etnograficheski sbornik*. Otv. red.: V.İ. Buşkov. Vyp. 4. M., Nauka, 2001. Pp. 69–96. [In Russian]

Lotman, 1992 – Lotman Uy.M. Pamat' v kulturologicheskom osveshenii [Memory in cultural studies]. *Izbrannye stat'i*. T.1. Tallin, 1992. 478 p. [In Russian]

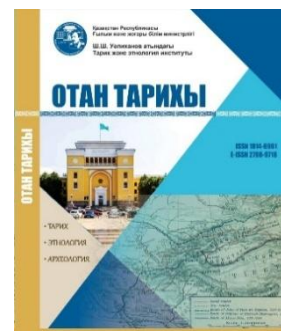
Megill, 1998 – Megill A. History, memory, identity. *History of the Human Sciences*. 1998. Vol. 11 (3). Pp. 37–62.

Moldagazinova, 2015 – Moldagazinova J.M. Evoluysia tradisionnogo kostuma kazahov v XX v. na teritorii Vostochnogo Kazahstana [The evolution of traditional Kazakh costume in the 20th century in Eastern Kazakhstan]. *Vostokovednye issledovania na Altae*. 2015. № 9. Pp. 85–90. [In Russian]

- Nechaeva, 2020 – *Nechaeva A.A.* Stanovlenie memory studies kak otdelnyi oblasti znania: osnovnye voprosy i ponatiia [The emergence of memory studies as a separate field of knowledge: key issues and concepts]. *Vestnik Nijegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. Sotsialnye nauki*. 2020. № 4 (60). Pp. 121–129. [In Russian]
- Nora, 1989 – *Nora P.* Between memory and history: Les Lieux de Memoire. *Representations, Special Issue: Memory and Counter-Memory*. 1989. № 26. Pp.7–24. [In English]
- Orynbaeva, 2020 – *Orynbaeva G.U.* Hoziystvo i byt kazahov v pervoe desyatiletie sovetsoi vlasti (po issledovaniam 20-h gg. XX v.) [The economy and everyday life of Kazakhs in the first decade of Soviet rule (based on research from the 1920s)]. *Otan tarihy*. 2020. № 4 (92). Pp. 58–69. [In Russian]
- Popova, 2008 – *Popova L.F.* Faktory innovatsii v kazahskom kostyme XIX v. [Factors of innovation in 19th-century Kazakh costume]. *Materialy Sedmykh Sankt-Peterburgskikh etnograficheskikh chteni «Jilise i odejda kak fenomen etnicheskoi kultury»* (Sankt-Peterburg, 18–20 noiabrâ 2008 g.). SPb., 2008. Pp. 294–300. [In Russian]
- Popova, 2019 – *Popova L.F.* Devich'ya i jenskaia odejda zapadnykh kazahov v albome etnograficheskikh risunkov V.N. Plotnikova [Girls' and women's clothing of Western Kazakhs in an album of ethnographic drawings by V.N. Plotnikov]. *Kunstkamera*. 2019. № 2 (4). Pp. 120–129. [In Russian]
- Popova, 2022 – *Popova L.F.* Meh i shkury v traditsionnom kazahskom kostyme XIX – pervoi chetverti XX v. [Fur and skins in traditional Kazakh costume of the 19th century – first quarter of the 20th century]. *Moda i dizain: istoricheski opyt, novye tekhnologii: Materialy XXV mejdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. SPb.: FGBOUVO «SPbGUPTD», 2022. Pp.247–252. [In Russian]
- Prishepova, 2000 – *Prishepova V.A.* Koleksii zagovorili. Istoria formirovaniia MAE po Srednei Azii i Kazahstanu (1870–1940). SPb.: Nauka, 2000. 324 p. [In Russian]
- Qazaqtyn dâsturlı, 2009 – *Qazaqtyn dasturlı* kiim-keshegi (ilustratsialangan al'bom-katalog) (qazaq, orys, agylshyn tilderinde) [Traditional Kazakh clothing]. Jauapty redaktor jâne joba jetekshisi: Nursan Alımbai. Almaty: Oner, 2009. 344 p. [In Kazakh]
- Qazaqtyñ etnografialyq, 2017 – *Qazaqtyn etnografialyq* kategorialar, ugymdar men ataularynyn dastırlı juiesi. Ensiklopedia [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and terms. Encyclopaedia]. Gylimi redaktor jane joba jetekshisi: Nursan Alımbai. 5 tomдық. 1-t.: A-D. Almaty: Alem Damu Integratsiya, 2017. 856 p. [In Kazakh]
- Qaqabaev, 2009 – *Qaqabaev B.S.* K semantike ispolzovaniia ptichih shkurok v otdelke kazahskogo kostuma [On the semantics of using bird skins in Kazakh costume decoration]. *Ortalyq muzei enbekteri: muzei ısı, arheologia, tarih, derektanu, antropologia jâne etnologia, folklorianu. 2-basylym*. Gylimi redaktor: Nursan Alımbai. Almaty: Balalar ädebieti, 2009. Pp. 457–463. [In Russian]
- Shaygozova, Nehviadovich, 2024 – *Shaygozova Zh., Nehviadovich L.* Clothes as a marker of otherness in traditional Kazakh culture. *Bulletin of the L. Gumilyov ENU Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies*. 2024. Vol. 148, № 3. Pp.135–156. [In English]
- Smeläkova, 2008 – *Smeläkova A.V.* Kazahskie etnograficheskie koleksii v muzeinykh sobraniiah Zapadnoi Sibiri [Казахские этнографические коллекции в музейных собраниях Западной Сибири]. *Omski nauchnyi vestnik*. 2008. № 2 (66). Pp. 181–184. [In Russian]
- Stasevich, 2017 – *Stasevich İ.* Koleksia Laiykjana Berkimbaeva i Hasana İmanbaeva v sobranii Peterburgskoi Kunstkamery [The collection of Laikzhan Berkimbaev and Hasan İmanbaev in the St. Petersburg Kunstammer collection]. *Vestnik Aktubinskogo regionalnogo gosudarstvennogo universiteta im. K. Jabanova*. 2017. № 3. Pp. 109–116. [In Russian]
- Stasevich, Popova, 2012 – *Stasevich İ.V., Popova L.F.* Kazahski kostum v sobraniiah REM i MAE RAN [Kazakh costume in the collections of the REM and MAE RAS]. Al'manah «Türkski mir». Astana, 2012. Vyp. 1. Pp. 604–627. [In Russian]
- Tajenova, 2012 – *Tajenova A.P.* Etnotraditsionnye osobennosti evolüsii formirovaniia kazahskoi nasional'noi odejdy [Ethno-traditional features of the evolution of Kazakh national clothing]. *L.N. Gumilev atyndağy EÜU Habarşysy*. 2012. № 6. Pp. 219–227. [In Russian]
- Valihanov, 1961 – *Valihanov Ch.Ch.* Predania i legendy Bol'shoi kirgiz-kaisaskoi ordy [Traditions and legends of the Great Kyrgyz-Kaysats Horde]. *Sobranie sochineni v piati tomah. T. 1*. Almaty: İzdatelstvo Akademii nauk Kazahskoi SSR, 1961. 114 p. [In Russian]
- Volobueva, 2008 – *Volobueva T.O.* Evolyusia gorodskogo kostuma kak otrajenie modernizatsionnykh prosesov v rosiskom obshestve vtoroi poloviny XIX – nachala XX v. [The evolution of urban costume as a reflection of modernisation processes in Russian society in the second half of the 19th century and early 20th century]: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. M., 2008. 27 p. [In Russian]
- Zaharova, Hojaeva, 1964 – *Zaharova İ.V., Hojaeva R.D.* Kazahskaia nasionalnaia odejda (XIX - nachalo XX v.) [Kazakh national clothing (19th – early 20th century)]. Almaty: Nauka, 1964. 177 p. [In Russian]
- Zaharova, Patruşeva, 1999 – *Zaharova İ.V., Patruşeva G.M.* Muzeinye koleksii po etnografii kazahov v Omske [Museum collections on Kazakh ethnography in Omsk] // *Istoria, arheologia i etnografia Pavlodarskogo Priirtysh'ia: materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii*. Pavlodar, 1999. Pp. 59–61. [In Russian]
- XVIII ğasyrdağy Resei akademialyq, 2007 – *XVIII ğasyrdağy Resei akademialyq* ekspeditsiasy qazaq etnografiasy turaly [Russian academic expedition of the XVIII century on Kazakh ethnography]. 50-tomдық. 25-tom. Astana: Altyn kitap, 2007. 240 p. [

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 4. Pp. 1319–
1330
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1319-1330

KAZAKH–OIRAT RELATIONS IN THE CONTEXT OF REGIONAL TRANSFORMATIONS IN CENTRAL ASIA (15TH – EARLY 17TH CENTURIES)

Ziyabek Kabuldinov¹, Gulnara Mussabalina², Akmaral Beisembayeva³

¹The Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Republic of Kazakhstan
Doctor of Historical Sciences, Professor, General Director
<https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
Doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>. E-mail: g.mussabalina@yandex.kz

³The Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Republic of Kazakhstan
Researcher
<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

© Ch.Ch. Valichanov, 2025

© Kabuldinov Z.E., Mussabalina G.T., Beisembayeva A.R., 2025

Abstract: *Introduction.* The research focuses on military confrontations, diplomatic practices, and territorial and resource-based conflicts that shaped the nature of relations between Kazakh and Oirat political actors during the period under consideration. *Objectives.* The aim of the study is to identify the principal forms of interaction between the Kazakh Khanate and the Oirat tribal associations in the 15th–early 17th centuries and to trace the transformation of regional connections in Central Asia under the influence of these contacts. The objectives included the analysis of the military, diplomatic, and territorial-resource aspects of Kazakh–Oirat relations, as well as an assessment of their significance for changes in the political situation in the region. *Materials and Methods.* The methodological framework of the study is based on comparative-historical and source-critical analysis applied to a heterogeneous corpus of written sources, including Persian–Turkic chronicles, Chinese dynastic annals, and Russian written materials of the 16th–17th centuries. The use of a problem-chronological approach makes it possible to reconstruct the dynamics of Kazakh–Oirat contacts and to compare data from different traditions of written documentation. *Results.* The results of the study demonstrate that relations between the Kazakhs and the Oirats were complex and multi-layered in character. Alongside military conflicts, diplomatic mechanisms and negotiation practices played a significant role, while territorial disputes were driven by competition for pasturelands and population. These processes exerted a noticeable influence on changes in the political situation of the steppe space and contributed to the formation of new models of inter-polity interaction in Central Asia. *Conclusion.* The scholarly novelty of the article lies in its comprehensive analysis of the early stage of Kazakh–Oirat relations as a significant factor in

the transformation of regional connections in Central Asia during the late medieval period preceding the formation of the Dzungar Khanate.

Keywords: Kazakh Khanate, Oirats, Kalmyks, Moghulistan, Dzungaria, military conflicts, diplomacy, international relations.

Acknowledgement: This work was carried out as part of the implementation of the PTF program IRN № BR24993173 «Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan».

For citation: Kabuldinov Z.E., Mussabalina G.T., Beisembayeva A.R. Kazakh–Oirat relations in the context of regional transformations in Central Asia (15th–early 17th centuries) // Otan Tarihy. 2025. Vol. 28. No. 4. P. 1319–1330. [in Eng]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1319-1330

XV – XVII ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АЙМАҚТЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚ–ОЙРАТ ҚАТЫНАСТАРЫ

Зиябек Ермуханұлы Қабылдинов¹, Гүлнара Төлеуғазынқызы Мусабалина², Ақмарал Рашидқызы Бейсембаева³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
Т.ғ.д., профессор, бас директор
<https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
Т.ғ.д., профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>. E-mail: g.mussabalina@yandex.kz

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қабылдинов З.Е., Мусабалина Г.Т., Бейсембаева А.Р., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Зерттеуде әскери қақтығыстар, дипломатиялық тәжірибелер мен аумақтық-ресурстық жанжалдар басты назарда болады, өйткені олар қарастырылып отырған кезеңде қазақ және ойрат саяси күштері арасындағы қатынастардың сипатын айқындайды. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – XV – XVII ғасырдың басында Қазақ хандығы мен ойрат тайпалық бірлестіктері арасындағы өзара әрекеттестіктің негізгі формаларын айқындау және осы байланыстардың Орталық Азиядағы аймақтық қатынастардың трансформациясына ықпалын зерделеу. Зерттеу міндеттері қазақ–ойрат қатынастарының әскери, дипломатиялық және аумақтық-ресурстық аспектілерін талдауды, сондай-ақ олардың өңірдегі саяси жағдайдың өзгеруіне ықпалын анықтауды қамтыды. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы-тарихи және деректанулық талдау құрайды. Бұл әдістер парсы-түркі шежірелері, Қытайдың династиялық жылнамалары, сондай-ақ XVI–XVII ғасырлардағы орыс жазба деректерін қамтитын әртекті жазба деректер корпусына қолданылды. Проблемалық-хронологиялық тәсілді пайдалану қазақ–ойрат байланыстарының динамикасын қайта қалпына келтіруге және жазба дәстүрлердің әртүрлі деректерін салыстыра талдауға мүмкіндік береді. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесінде қазақтар мен ойраттар арасындағы қарым-қатынастардың кешенді әрі көпдеңгейлі сипатта болғаны анықталды. Әскери қақтығыстармен қатар дипломатиялық тетіктер мен келіссөз жүргізу тәжірибелері маңызды рөл атқарды, ал аумақтық даулар негізінен жайылымдық жерлер мен халық үшін бәсекелестікпен байланысты болды. Аталған үдерістер Орталық Азиядағы дала кеңістігінің саяси конфигурациясының өзгеруіне елеулі ықпал етіп, өңірде мемлекетаралық өзара іс-қимылдың жаңа үлгілерінің қалыптасуына жағдай жасады. *Қорытынды.* Мақаланың ғылыми жаңалығы Қазақ хандығы мен ойраттар арасындағы қатынастардың ерте кезеңін Орталық Азиядағы аймақтық байланыстардың трансформациясына ықпал еткен маңызды фактор ретінде кешенді түрде талдауда көрініс табады. Бұл кезең Джунгар хандығының қалыптасуынан бұрынғы тарихи үдерістерді қамтиды.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, ойраттар, қалмақтар, Моғолстан, Жоңғария, әскери қақтығыстар, дипломатия, халықаралық қатынастар.

Алғыс айту: Жұмыс № BR24993173 «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» БНҚ жүзеге асыру шеңберінде дайындалған.

Дәйексөз үшін: Кабульдинов З.Е., Мусабалина Г.Т., Бейсембаева А.Р. XV – XVII ғасырдың басындағы Орталық Азиядағы аймақтық өзгерістер контекстіндегі қазақ–ойрат қатынастары // Отан тарихы. 2025. Т. 28. No. 4. 1319–1330-бб. [ағылшын тілінде.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1319-1330

КАЗАХСКО-ОЙРАТСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (XV – НАЧАЛО XVII ВВ.)

Зиябек Кабульдинов¹, Гульнара Мусабалина², Акмарал Бейсембаева³

¹Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова, г. Алматы, Республика Казахстан

Д.и.н., профессор, генеральный директор

<https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

Д.и.н., профессор

<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>. E-mail: g.mussabalina@yandex.kz

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Республика Казахстан

Научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кабульдинов З.Е., Мусабалина Г.Т., Бейсембаева А.Р., 2025

Аннотация. *Введение.* В центре внимания находятся военные столкновения, дипломатические практики и территориально-ресурсные конфликты, которые определяли характер отношений между казахскими и ойратскими политическими силами в рассматриваемый период. *Цель и задачи.* Цель исследования – выявить основные формы взаимодействия Казахского ханства с ойратскими племенными объединениями в XV – начале XVII вв. и проследить трансформацию региональных связей Центральной Азии под влиянием этих контактов. Задачи включали анализ военных, дипломатических и территориально-ресурсных аспектов казахско-ойратских отношений, а также их значения для изменения политической ситуации в регионе. *Материалы и методы.* Методологическую основу исследования составляют сравнительно-исторический и источниковедческий анализ, применяемые к разнородному корпусу письменных источников, включающему персидско-тюркские хроники, китайские династийные анналы, а также русские письменные источники XVI–XVII вв. Использование проблемно-хронологического подхода позволяет реконструировать динамику казахско-ойратских контактов и сопоставить данные различных традиций письменной фиксации. *Результаты.* В результате исследования установлено, что взаимоотношения казахов и ойратов носили комплексный и многоуровневый характер. Наряду с военными конфликтами важную роль играли дипломатические механизмы и переговорные практики, а территориальные споры были обусловлены конкуренцией за пастбищные угодья и население. Эти процессы оказали заметное влияние на изменение политической конфигурации степного пространства и способствовали формированию новых моделей межполитического взаимодействия в Центральной Азии. *Заключение.* Научная новизна статьи заключается в комплексном анализе раннего этапа казахско-ойратских отношений как значимого фактора трансформации региональных связей Центральной Азии в позднесредневековый период, предшествовавший формированию Джунгарского ханства.

Ключевые слова: Казахское ханство, ойраты, калмыки, Моғулистан, Джунгария, военные конфликты, дипломатия, международные отношения.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ № BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана».

Для цитирования: Кабульдинов З.Е., Мусабалина Г.Т., Бейсембаева А.Р. Казахско-ойратские отношения в контексте региональных трансформаций Центральной Азии (XV – начало XVII вв. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1319–1330. [на английском].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1319-1330

Introduction. Relations between the Kazakh Khanate and the western Mongols (Oirats) in the 15th to the early 17th century constitute an important yet insufficiently explored page in the history of Central Asia. This period spans from the formation of the Kazakh Khanate in the second half of the 15th century to the early decades of the 17th century, which preceded the emergence of the Dzungar Khanate.

Although the Kazakh–Dzungar wars of the 17th – 18th centuries have been extensively studied [Moiseev 2000], the earlier contacts between the Kazakhs and the Oirats remain covered only fragmentarily. In pre-revolutionary and Soviet historiography [Bichurin, 1991; Zlatkin, 1983], the events of this period were mentioned primarily within general surveys of Oirat history, whereas Kazakhstani researchers [Sultanov, 1982; Abuseitova, 1985] focused mainly on particular aspects of the foreign policy of the Kazakh Khanate in the 16th century.

At the same time, interaction between the Kazakh Khanate and the Oirat tribes during the 15th to early 17th centuries was not limited to isolated military encounters. It evolved through a combination of armed confrontation, diplomatic contacts, and competition for key economic resources, including pasturelands and control over migration routes. These forms of interaction were embedded in broader regional processes and directly affected the configuration of political ties in Central Asia.

However, a comprehensive analysis of the forms of interaction between the Kazakhs and the Oirats during this era – and of their impact on the transformation of regional connections – remains lacking.

The purpose of this article is to identify the principal forms of interaction between the Kazakh Khanate and the Oirat tribes in the 15th – early 17th centuries and to determine how these contacts influenced the evolution of political relations in the region.

The issues related to early Kazakh–Oirat relations have thus far been addressed only fragmentarily within general works on the history of nomadic societies of Eurasia. A classical contribution is the study by N. Y. Bichurin, who proposed the first systematic account of Oirat (Kalmyk) history from the 15th century onward. A significant contribution was also made by I. Y. Zlatkin, who examined the genesis and foreign policy of the Dzungar Khanate, primarily focusing on the later stages of Oirat state formation.

In Kazakhstani historiography, certain aspects of the external relations of the Kazakh Khanate were explored by T. I. Sultanov, who studied nomadic tribes of the Aral region in the 15th–17th centuries, and by M. Kh. Abuseitova, whose works address the foreign policy of the Kazakh Khanate in the second half of the 16th century, among others. However, these studies concentrate on specific regions, political episodes, or chronological segments and do not provide a focused analysis of direct Kazakh–Oirat interaction. As a result, the forms of contact between the Kazakhs and the Oirats – military, diplomatic, and socio-political – have not yet been examined as an integrated phenomenon in the context of the 15th–16th centuries.

The source base of the present research encompasses a wide range of materials in several languages. Information on the events of the period under examination is contained in medieval Persian and Turkic chronicles, including *Tarikh-i Rashidi* by Muhammad Haydar Dulati [Dulati, 1999; 2016], in the Chinese dynastic annals of the Ming dynasty [Pokotilov, 1893], as well as in Russian sources of the 16th–17th centuries (chronicles, diplomatic reports, and administrative documentation). Additional data are derived from the Kalmyk historical tradition and from materials introduced into scholarly circulation by Soviet researchers, including collections of Persian and Ottoman accounts concerning the Kalmyks and the Kazakhs.

The use of heterogeneous sources makes it possible to reconstruct the dynamics of political interaction between the Kazakh Khanate and the Oirat tribes and to compare the perspectives of different written traditions, thereby allowing for a more balanced interpretation of regional processes.

Methods and Methodology. The methodological framework of the study is based on the principles of historicism and a systemic approach, which make it possible to examine Kazakh–Oirat relations as a dynamic process shaped by changing political and regional contexts. The research employs comparative-historical methods and source-critical analysis to correlate data from Persian, Chinese, and Russian written sources and to identify both convergences and discrepancies in their accounts.

A problem-chronological approach is used to trace the evolution of military, diplomatic, and political forms of interaction between the Kazakh Khanate and the Oirat tribes in the 15th–early 17th centuries. This combination of methods allows for the reconstruction of specific mechanisms of inter-polity contact and for their interpretation within the broader framework of transformations in regional and international relations in medieval Central Asia.

Findings. The medieval history of the Mongols – including the Oirat tribes – is often approached through a distinction between the period preceding the rise of the Chingisid imperial system and the era of imperial unification. Prior to the early 13th century, the Oirats represented a constellation of forest-steppe communities inhabiting the mountainous regions of present-day western Mongolia and southern Siberia. In 1204, as Temujin consolidated his power across Inner Asia, these tribes acknowledged his authority and were incorporated into the emerging Mongol polity.

With this political integration, the traditional designation «Dorben-Oirat» («Four Oirats») acquired a new imperial connotation. Within the military-administrative vocabulary of the Mongol Empire, the Oirats were classified as «dorben tumen Oirat», being obliged to contribute four *tümen* – a nominal military-administrative unit conventionally equated with approximately forty thousand troops – to the Chingisid military structure [Grousset, 1970: 193].

Within the imperial hierarchy established by Chingis Khan, the Oirat aristocracy occupied a comparatively privileged position. Oirat nobles and their dependents were incorporated into the elite guard of the Great Khan, a status reinforced through dynastic marriage alliances with the Chingisid house. This integration into the core of the imperial military-political system provided Oirat leaders with both prestige and direct access to imperial mechanisms of power [The Cambridge History of Inner Asia, 2015: 113–114].

Following the defeat and westward flight of the Naiman rulers in 1204–1205 – who were driven into the vast steppes of the Dasht-i Qipchaq – the Oirats gradually advanced westward as well, extending their sphere of influence into former Naiman pasturelands across the Altai region. This territorial expansion, carried out under the conditions of imperial unification, marked the first significant repositioning of Oirat groups within the geopolitical landscape of Inner Asia [Grousset, 1970: 214].

The far-reaching reforms implemented by Chingis Khan – most notably the introduction of the decimal military-administrative organization and the large-scale campaigns conducted against neighboring polities – profoundly transformed the internal structure of Mongol society. These institutional innovations diminished the traditional foundations of clan-based authority and significantly accelerated processes of social stratification and the consolidation of hierarchical relations within the Mongol realm. The Oirats, as an integral component of the Chingisid imperial system, were likewise subjected to this socio-political restructuring, which reshaped patterns of power, landholding, and military obligations across Inner Asia [The Cambridge History of Inner Asia, 2015: 161].

The military and administrative integration of the Oirats into the Chingisid system created important geopolitical preconditions for their gradual westward movement toward the steppe territories of present-day Kazakhstan. Consequently, beginning no later than the late 14th century, Oirat groups increasingly entered zones inhabited by Turkic-speaking tribes who later formed the core of the Kazakh polity. This growing proximity laid the foundations for subsequent interaction – both cooperative and confrontational – between the Kazakhs and the Oirats.

As B. Vladimirtsov observed in his seminal study of Mongol social organization, the deliberate intermixing of tribes and lineages within the newly established units of the decimal military-administrative system fundamentally disrupted the traditional kinship order. By dissolving former genealogical and tribal boundaries and reorganizing diverse populations into thousands (*mingyan*) – the core structural elements of the Chingisid polity – the imperial administration effectively undermined the foundations of the old clan-based hierarchy [Venegoni, 2025: 326]. According to Vladimirtsov, this transformation rendered customary clan structures «inevitably destined to decline and lose their former significance» [Vladimirtsov, 1934: 109].

The fragmentation of the Mongol Empire in the 15th century generated new ethno-political structures across Inner Asia. These formations no longer functioned as traditional clan-tribal confederations but evolved into hereditary aristocratic polities governed by ruling lineages. In the Mongolian regions, several influential groups emerged as key political actors, including the Torghuts, Khoshuuts, Derbets, Choros, Khoits, and others.

By the 16th–17th centuries, these lineages had consolidated into a distinct Oirat socio-ethnic community capable of pursuing an independent political agenda and competing for influence within the wider steppe world. Their growing political cohesion became an important factor in the reconfiguration of

regional connections, including their complex and often conflict-driven relations with the Kazakh Khanate [Sanchirov, 1990: 14].

The Oirat groups were known to their neighbors under different ethnonyms, reflecting linguistic traditions and historiographical conventions. In Chinese historical sources, they are consistently recorded under the designations Elut (Eleuth, Olot) and Walate (Weilate), which represent Chinese transcriptions of the Oirat ethnonym [Hummel, 1943–1944: 223].

In European and Russian historiography of the nineteenth century, the designation Kalmyk became firmly established as an external name for the Oirats. Classical works emphasize the coexistence of three principal nomenclatures in historical literature: Oirat as a self-designation preserved in Mongolian tradition; Kalmyk as an exonym consolidated in European and Russian scholarship; and Elut / Eleuth deriving from Chinese historiographical practice [Howorth, 1872; Bichurin, 1991].

The Russian sinologist V. Uspenskii once argued that the term Elut represents a phonetic distortion of the name Oirat. Yet, the broader debate over the etymology and semantic evolution of these ethnonyms – Oirat, Kalmyk, Elut – remains open, continuing to stimulate scholarly discussion within modern historiography [Uspenskiy, 1880: 78].

The ethnonym Dzungar (also rendered as Zhungar or Jungar) derives from the military organization of the Chingisid era. During imperial campaigns, the Oirats traditionally occupied the left wing of the Mongol army – designated in Mongolian as *zunghar* («left-hand»). This military placement subsequently gave its name to the territories under their control, later known as Dzungaria.

In 18th-century Russian documentation, this region and its inhabitants were referred to as Zengoria or the Zengor (Zungor) land. Over time, the term Dzungar evolved from a functional military designation into a stable ethnonym, widely used in both historical and modern scholarship. Therefore, in the present study, Dzungars is employed interchangeably with Oirats, reflecting both the political and regional identity of the western Mongols [Zlatkin, 1984: 27].

The rule of Toghon (1434–1438) and subsequently of his son Esen Taishi (1439–1455) marked a period of pronounced Oirat geopolitical activism. Their foreign policy manifested itself in sustained military confrontation with the Eastern Mongol princes, in campaigns against Ming China and Moghulistan, and in an ambitious effort to re-establish a unified Mongol state under a centralized authority.

N. Y. Bichurin famously characterized the demise of Esen as the conclusion of «the first, albeit brief yet most illustrious period of Dzungar-Oirat history,» asserting that after his fall, the Oirats were compelled to relinquish influence over pan-Mongolian affairs and withdraw within the boundaries of their own domains [Bichurin, 1991: 22].

However, this interpretation has been critically revised by later scholarship. I. Y. Zlatkin convincingly argued that the change following Esen's death was not a collapse of Oirat power, but rather a strategic reorientation of their foreign policy priorities [Zlatkin, 1983: 41]. Severed from direct access to China and having failed to secure dominance in the east, the Oirat leadership redirected their political and military efforts westward and northward – toward Eastern Turkestan, the steppes of the Dasht-i Qipchaq, and Central Asia – where they emerged as one of the most influential forces shaping the complex regional dynamics of the 15th century.

As the Oirats progressively advanced southwestward during the first half of the 15th century, they entered into direct confrontation with the rulers of Moghulistan – a polity formed in the eastern portion of the former Chaghatay ulus, which had effectively disintegrated by the mid-14th century. Its founder, Tughlugh-Temur Khan (1348–1363), came from a prominent Mongol aristocratic lineage, yet over time Moghulistan developed into a distinct regional power.

During the 14th–15th centuries, the territorial extent of Moghulistan stretched from Turkestan and Tashkent in the west to Turfan and Hami (Qomul) in the east. Its authority reached the Ferghana valley in the south, while the northern frontier extended into the upper Irtysh basin. Thus, Moghulistan encompassed Eastern Turkestan (excluding Hami and Turfan), much of southeastern Kazakhstan, and significant parts of Central Asia [Yudin, 1965].

The name Moghulistan derives from the locally adapted form of the word Mongol – *moghol* or *mughal* – widespread in Central Asian usage. However, by the 14th century, the Mongol population of the region had already undergone substantial linguistic and cultural assimilation into the indigenous Turkic milieu, resulting in a predominantly Turkic-speaking society governed by Mongol-descended elites [Yudin, 1965].

The earliest Oirat incursions into Moghulistan occurred in the late 14th century, and beginning from the 1420s they assumed a systematic and recurring character. According to Chinese sources, in 1408 the Oirats seized Bishbaliq from the Moghuls, marking one of the earliest recorded episodes of direct military expansion into Eastern Turkestan [Pokotilov, 1893: 33].

The conflict intensified during the reign of Vais Khan of Moghulistan (1418–1428). As the historian Muḥammad Ḥaydar Dughlat later noted, Vais Khan engaged the Oirats in no fewer than sixty-one battles throughout his rule – a figure illustrating the persistent and destabilizing nature of the struggle [Dulati, 2016]. At the core of this confrontation lay the Oirat objective of gaining control over the strategically and economically vital oases of Hami and Turfan – centers of trans-regional trade and political influence within the Silk Road system.

Ultimately, Vais Khan proved unable to maintain his position in Eastern Turkestan. Forced to retreat, he relocated his political center to the Semirechye region and sought to establish marital ties with the Oirat aristocracy, hoping to mitigate the consequences of their growing military supremacy.

Following the death of Vais Khan in a battle against the Timurid ruler Ulugh Beg (1411–1449), Moghulistan plunged into a period of internal feudal conflict, resulting in the fragmentation of the state into several independent principalities. The death of the energetic Oirat leader Esen Taishi, combined with a temporary strengthening of Moghulistan's political structure under Esen-Buqa and Yunus Khan, slowed – though did not prevent – further Oirat advances. In 1472, along the banks of the Ili River, Oirat forces led by Taishi Amasanji inflicted a decisive defeat on the army of Yunus Khan, forcing him to flee toward the Syr Darya region [Barthold, 1963: 89].

The 14th–15th centuries in Central Asia and the Kazakh steppes witnessed a gradual recovery from the severe consequences of the Mongol conquest. Urban life, trade routes, and economic structures began to revive, while local Turkic elites – long constrained under Mongol dominance – regained political and economic agency. At the same time, the great Chingisid domains, unembraced by unified economic ties – including the Chaghatay ulus and the Golden Horde – experienced increasing decentralization, breaking apart into de facto independent states.

This political transformation created a new regional landscape in which multiple emerging powers – among them the Oirats and the nascent Kazakh polity – competed for resources, authority, and control over key transcontinental routes.

On the political map of the Dasht-i Qipchaq, a new state formation emerged – the Aq Orda, described by Kazakh historians as «the first major post-Mongol polity founded on a local ethnic basis within the territory of Kazakhstan» [Istoriya Kazakhstana, 1997: 104].

In the 14th – early 15th centuries, the term Aq Orda in written sources referred to the extensive steppe lands stretching from the Ural River to the West Siberian Lowlands, and encompassing the lower and middle reaches of the Syr Darya – territories previously belonging to the Orda-Ejen and Shaybanid uluses.

Russian chronicles, however, did not employ the term Aq Orda. Instead, operating from the perspective of the Golden Horde – commonly designated simply as «the Horde» or «the Volga Horde» – they referred to the steppe regions southeast of the Ural River as the Kok Horde or the Zayatskaya Orda. Thus, the nomenclature used in Russian sources does not correspond directly to the regional political terminology established in the Central Asian and Kazakh historiographic tradition [Istoriya Kazakhstana, 1997: 104].

The core population of the Aq Orda consisted of Turkic-speaking tribes, including the Kipchaks – the long-established inhabitants of the Kazakh steppes – as well as the Naimans, Kereyits, Kongrats and other groups who had earlier migrated westward from the Altai. The political center of the state was the city of Sygnak. By the mid-14th century, the rulers of Aq Orda had not only severed their nominal subordination to the khans of the Golden Horde, but also actively sought to assert their own claims to the supreme Chingisid authority within the steppe world [Istoriya Kazakhstana, 1997: 104].

In the early 15th century, centralized power in Aq Orda came under the control of the descendants of Shiban (Shayban), a son of Jochi. After Abulkhayr seized the throne in 1428, the polity became known as the «Uzbek ulus», a designation that later entered scholarly literature as the State of the Nomadic Uzbeks [Ahmedov, 1965: 6; Istoriya Kazakhstana, 1997: 152].

The first documented contacts between the Oirats and the rulers of Central Asia and the Kazakh steppes date to the late 14th century. In 1397, Timur – having recently returned from campaigns in the Dasht-i Qipchaq, the Caucasus, and Rus' – received an Oirat diplomatic mission at Aq-Tash [Sbornik

materialov, 1941: 187]. Evidence presented by T. I. Sultanov suggests that Oirat detachments later took part in the military expeditions of the Aq Orda rulers into Central Asia [Sultanov, 1982: 9].

However, as the Uzbek ulus under Abulkhayr expanded its authority across Kazakhstan and Central Asia and actively intervened in Moghulistan, relations between the Oirat taishis and Abulkhayr rapidly deteriorated. A major confrontation occurred near Nur-Tukay, close to Sygnak, in 1457. There, the Oirat Khan Uz-Timur inflicted a severe defeat upon Abulkhayr's forces, forcing the latter to retreat behind the steppes surrounding Sygnak [Materialy po istorii Sredney i Tsentralnoy Azii, 1988: 215–216]. This episode illustrates the military and diplomatic form of Kazakh–Oirat interaction, in which armed confrontation was directly followed by negotiations and the use of hostage exchange (*amanat*) as a political instrument.

Following their victory, the Oirats plundered the cities of Yasī (Turkestan), Tashkent, Shahrukha, and their surrounding districts before withdrawing to their pastures. During this campaign, they captured Abulkhayr's young grandson, who was taken away as a political hostage. According to B. A. Akhmedov, this circumstance compelled Abulkhayr to acknowledge the suzerainty of the Oirat leadership: «the young sultan, under the terms of the peace agreement concluded between the Kalmyks and the Uzbeks, was taken away as a hostage (*amanat*), and Abulkhayr Khan was forced to recognize at that time the supreme authority of the Kalmyk taishi» [Materialy po istorii Sredney i Tsentralnoy Azii, 1988: 217].

The defeat of Abulkhayr Khan created a favorable opportunity for his political opponents. Sultans Kerei and Janibek, both descendants of Urus Khan – the former ruler of Aq Orda – had long contested Abulkhayr's authority. Leading a significant portion of the population of the Uzbek ulus dissatisfied with continuous warfare, increasing burdens of taxation, and political instability, they migrated to the Semirechye region.

Esen-Buqa Khan of Moghulistan, lacking the strength to resist and hoping to employ these tribes as allies against the Timurids and the Oirats, welcomed them into his territory. Settling along the Chu and Talas rivers, these steppe groups – initially referred to as Uzbeks-Kazakhs and subsequently simply as Kazakhs – established an independent polity: the Kazakh Khanate. The emergence of the Kazakh Khanate and the formation of a Kazakh ethnic identity represented the «logical outcome of the socio-economic and ethno-political processes unfolding across Kazakhstan in the 14th–15th centuries» [Istoriya Kazakhstana, 1997: 146].

The ethnic foundation of the newly formed Khanate consisted of tribes who had followed Janibek and Kerei – including Kipchaks, Argyns, Kongrats, among others – as well as the autochthonous inhabitants of Semirechye, such as the Kangly, Uysuns, Jalairs, Kereyits, and others [Yudin, 1965: 53–61].

Within only a few decades, the Kazakh Khanate transformed into a powerful nomadic state. Under the rule of Burunduk Khan and, particularly, Kasym Khan, its territorial sphere expanded considerably through both peaceful incorporation of neighboring areas and military campaigns into Central and Southern Kazakhstan as well as northern regions of Central Asia. Contemporary sources estimated the population subject to Kasym Khan's authority at approximately one million people [Dughlat, 1999: 287–288].

As the Central Asian historian Mahmud ibn Wali noted: «When Janibek and Kerei Khan established a prolonged presence in that territory, every person – whether ruler or warrior – who grew weary of Abulkhayr Khan sought refuge with them. Especially after Abulkhayr's death, when unrest spread throughout the Dasht-i Qipchaq, the greater part of the Uzbek troops gathered under the banner of the princes» [Materialy po istorii kazakhskikh khanstv, 1969: 352–353].

Once strengthened, the Kazakhs expelled the Moghuls from Semirechye, forcing Sultan Said Khan to transfer his political center to Yarkand in 1514, where he founded the Moghul state of Eastern Turkestan – later known in historiography as the Yarkand Khanate.

One of the major reasons why Esen-Buqa Khan of Moghulistan permitted the Kazakh groups to settle in Semirechye was his expectation that they would serve as a counterweight to Oirat expansion in the region. Consequently, it is reasonable to conclude that from the very beginning of its political existence the Kazakh Khanate was compelled to defend its territorial claims and its right to sovereignty in confrontation with the Oirats. This is corroborated by the well-known account in Bahr al-Asrar, where Mahmud ibn Emir Wali describes the newcomers who followed Kerei and Janibek into Semirechye as: «They spent their time raiding the Kalmyks and the Kyrgyz, plundering them, and conducting assaults on the outskirts of the settled areas; and thus this community acquired the name «Kazakh» [Materialy po istorii kazakhskikh khanstv, 1969: 353].

Nevertheless, during the 16th century, the principal direction of the Kazakh rulers' foreign policy was defined not by their confrontations with the Oirats, but by their struggle for control over Central and Southern Kazakhstan against the Shibanids, the Moghuls, and the Noghai tribes [Abuseitova, 1985: 38]. The

consolidation of Kazakh statehood occurred in a geopolitical environment where various successor-states of the Golden Horde competed for regional dominance.

Among these, a comparatively powerful polity – the Noghai Horde – emerged in the lower Volga and western Kazakh steppes. Its population was predominantly composed of Turkic-speaking tribes such as the Mangyts, Kipchaks, and Argyns, later collectively known as Noghai, deriving their name from the influential commander Noghai, who held power in the region in the 1270s as a proxy of the Golden Horde rulers. During the second half of the 16th century, internal rivalries led to the disintegration of the Noghai Horde into several independent principalities – the Greater Noghai Horde, the Lesser Noghai Horde, and the Altyul and Kaziev uluses – which frequently waged war against one another [Sychev, 2008: 684–685].

The rapid consolidation of the Kazakh Khanate – largely achieved through the incorporation of related nomadic groups and an assertive expansionist strategy – inevitably brought it into direct conflict with the Oirats. Interaction between the Kazakhs and the Oirats was not limited to military confrontation; it also included resource competition, shifting alliances, and diplomatic mechanisms such as hostage exchange. These practices reflected the early formation of a frontier zone with fluid political and territorial arrangements. One of the earliest recorded episodes of Kazakh–Oirat hostilities appears in the *Tarih* by the sixteenth-century Ottoman historian Seyfi Çelebi. He reports that beyond the lands of Kashgar lived: «A people called the Kazakhs, without towns or permanent settlements, numbering some two hundred thousand yurts. On one occasion, they plundered a district belonging to the Kalmyks and returned to their homeland» [Maloissledovannye istochniki, 1987: 16].

This raid was attributed to Sultan Tevekkel, whose forces were subsequently pursued by Oirat detachments as far as Tashkent. When Tevekkel appealed to the local ruler, Buraq-khan, for military support, his request was refused. These events occurred between 1551 and 1556, with V. V. Barthold dating the raid more precisely to 1552 [Barthold, 1963: 96]. Such raids and retaliatory campaigns constituted a stable form of frontier interaction between the Kazakh Khanate and the Oirats, driven primarily by competition for resources and control over contested steppe zones.

The Oirat pressure on the Kazakh frontiers intensified during this period. Contemporary Kalmyk historians connect the renewed western thrust of the Oirats to their earlier defeat by Altan Khan of the Tumed Mongols in the early 1550s, which forced a strategic withdrawal to the west [Maloissledovannye istochniki, 1987: 16]. Thus, regional power dynamics within the Mongol world directly influenced their confrontation with the Kazakhs.

The Kazakh rulers, including Tevekkel, also actively intervened in the internal conflicts of the Moghul polity in Eastern Turkestan, supporting the authorities of Chalish and Turfan – areas that frequently became arenas of Kazakh–Oirat military rivalry [Chimitdorzhiev, 1979: 31].

Under the reign of Haqq-Nazar Khan, the strengthening of Kazakh political structures temporarily halted Oirat westward expansion. Valuable confirmation is provided by the Russian envoy Danila Gubin, who visited the Noghai uluses in the 1570s and reported a notable increase in Kazakh influence in the steppe [Zlatkin, 1983: 309].

The history of Oirat relations with the Kazakhs' other close neighbors – the Kyrgyz – traces back to deep antiquity, to the period when both groups still shared common habitats in the mountain-taiga zones of Mongolia and southern Siberia [Moiseev, 2000]. By the second half of the sixteenth century, the Kyrgyz had begun to move southward into the regions of Fergana, Karategin, and Eastern Turkestan. One of the principal motives for this migration was the increasing pressure exerted upon them by the advancing Oirats [Ivanov, 1958: 67].

Taken together, these developments illustrate the emergence, by the late 14th century, of the first political and military contacts between two macro-civilizational spheres: the Mongol world, represented by the western Mongols – the Oirats – and the Turkic world, embodied by a number of successor-states in which the earlier Mongol ruling element had long since fused into the local socio-ethnic environment.

By the late 15th and especially the 16th century, the confrontation for Semirechye and eastern Kazakhstan became a key factor in reshaping steppe geopolitics. Oirat territorial expansion restricted Kazakh access to the vital trans-Eurasian corridors running through the Ili basin, while the growing military strength of the Kazakh khans threatened the Oirat attempts to secure a stable western frontier. This rivalry fundamentally reorganized regional power relations in Central Eurasia.

Throughout the 15th–16th centuries, Oirat incursions into Kazakhstan and Central Asia were aimed primarily at the seizure of booty and control over mobile and sedentary populations. The retaliatory raids

conducted by Kazakh rulers against Oirat nomadic territories were driven by similar motivations – the violent appropriation of resources and manpower along contested frontiers.

In the early 17th century, the leadership of Khara-Khula transformed the Oirat confederation into a more centralized polity, marking the beginnings of the Dzungar state. Their western thrust brought them into continuous conflict with the Kazakh Khan Esim, particularly in the regions of Jetysu and the Tarbagatai. These campaigns illustrate the transition from episodic raiding to a sustained geopolitical struggle over strategic territory.

Conclusion. In the 15th – early 17th centuries, interaction between the Kazakh Khanate and the Oirat tribes was complex and multifaceted. The main forms of contact included military confrontations (major battles, regular raids, and retaliatory campaigns), political and diplomatic initiatives (attempts to forge alliances, dynastic marriages, and the exchange of hostages), as well as competition for resources (steppe pastures, population, control over trade routes). These contacts exerted a profound influence on the transformation of regional politics.

Oirat military expansion stimulated the consolidation of the Kazakh Khanate, which, from the moment of its emergence, was compelled to defend its autonomy against a powerful steppe adversary. At the same time, the strengthening and territorial growth of the Kazakh Khanate limited the westward advance of the Oirats, forcing them to seek new directions for expansion. By the early 17th century, relations between Kazakh and Oirat rulers had evolved from a series of fragmented border conflicts into a stable confrontation between two major forces for dominance in Central Asia.

Thus, Kazakh–Oirat relations in the 15th–16th centuries became one of the decisive factors in reshaping the political situation of the region, laying the foundation for the protracted Kazakh–Dzungar wars of the subsequent era (17th–18th centuries).

Literature

Grousset, 1970 – Grousset R. The Empire of the Steppes: A history of Central Asia. New Brunswick: Rutgers University Press, 1970. 687 p.

Howorth, 1872 – Howorth H.H. The Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century. Part VI. The Kirghises, or Bourouts, the Kazaks, Kalmucks, Euzbeks, and Nogays // *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 1872. Т. 1. Pp. 226–242.

Hummel, 1943–1944 – Hummel A.W. Eminent Chinese of the Ch'ing period (1644–1912). Vol. 1–2. Washington: U.S. Gov. print. office, 1943–1944.

The Cambridge history of Inner Asia, 2015 – *The Cambridge history of Inner Asia: the Chinggisid age*. Ed. by N. Di Cosmo, A.J. Frank, P.B. Golden. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 488 p.

Venegoni, 2025 – Venegoni L. The Reorganization of the Mongol Army under the Heirs of the House of Tolui and the Role of non-Mongol Tumen in the new Portions of the Mongol Empire. A Comparison between İl-Khānīd and Yuan Military Manpower // *Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура*. СПб.: Институт истории материальной культуры РАН, 2005. С. 326–328.

Абусеитова, 1985 – Абусеитова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата: Наука, 1985. 104 с.

Ахмедов, 1965 – Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. Москва: Наука, 1965. 195 с.

Бартольд, 1963 – Бартольд В.В. Сочинения. Т. II. М.: Издательство восточной литературы, 1963. 1020 с.

Бичурин, 1991 – Бичурин Н.Я. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1991. 127 с.

Владимирцов, 1934 – Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Ленинград: Акад. наук, 1934. 223 с.

Дулати, 1999 – Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди (Рашидова история). Алматы: Санат, 1999. 656 с.

Дулати, 2016 – Дулати М.Х. История Рашиди. Ташкент: Sharq, 2016. 783 с.

Златкин, 1983 – Златкин И.Я. История Джунгарского ханства, 1635–1758. Москва: Наука, 1983. 332 с.

Иванов, 1958 – Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). Москва: Изд-во вост. лит., 1958. 247 с.

История Казахстана, 1997 – *История Казахстана* (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т. 2. Алматы: Атамұра. 1997. 624 с.

Малоисследованные источники, 1987 – Малоисследованные источники по истории дореволюционной Калмыкии и задачи их изучения на современном этапе: сборник. Элиста: Калм. НИИИФЭ, 1987. 139 с.

Материалы по истории казахских ханств, 1969 – Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1969. 648 с.

Материалы по истории Средней и Центральной Азии, 1988 – Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент: Фан, 1988. 413 с.

- Моисеев, 2000 – *Моисеев В.А.* Джунгаро-казахские отношения в XVII–XVIII веках и политика России // *Вестник Евразии*. 2000. № 2. С. 22–43.
- Покотилов, 1893 – *Покотилов Д.Д.* История восточных монголов в период династии Мин. 1368–1634: (по кит. источникам). Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1893. 230 с.
- Санчилов, 1990 – *Санчилов В.П.* «Илэтэхэл шастир» как источник по истории ойратов. Москва: Наука, 1990. 135 с.
- Сборник материалов, 1941 – *Сборник материалов относящихся к истории Золотой орды* / Отв. ред.: П.П. Иванов. Т. 2. Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1941. 308 с.
- Султанов, 1982 – *Султанов Т.И.* Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). Москва: Наука, 1982. 133 с.
- Сычев, 2008 – *Сычев Н.В.* Книга династий. Москва: АСТ: Восток–Запад, 2008. 959 с.
- Успенский, 1880 – *Успенский В.М.* Страна Кукэ-Нор, или Цин-Хай, с прибавлением краткой истории ойратов и монголов по изгнании последних из Китая, в связи с историей Кукэ-Нора. Санкт-Петербург: тип. В. Безобразова и Ко, 1880. 140 с.
- Чимитдоржиев, 1979 – *Чимитдоржиев Ш.* Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII–XVIII вв. Москва: Наука, 1979. 86 с.
- Юдин, 1965 – *Юдин В.П.* О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахами и другими соседними народами // *Известия АН Каз. ССР*. 1965. № 3. С. 52–65.

References

- Abuseitova, 1985 – *Abuseitova M. Kh.* Kazakhskoe khanstvo vo vtoroi polovine XVI veka [The Kazakh Khanate in the second half of the 16th century]. Alma-Ata: Nauka, 1985. 104 p. [in Russian]
- Akhmedov, 1965 – *Akhmedov B. A.* Gosudarstvo kochevykh uzbekov [The state of the nomadic Uzbeks]. Moscow: Nauka, 1965. 195 p. [in Russian]
- Bartold, 1963 – *Bartold V. V.* Sochineniya [Collected works]. Vol. II. Moscow: Izdatel'stvo vostochnoi literatury, 1963. 1020 p. [in Russian]
- Bichurin, 1991 – *Bichurin N. Ya.* Istoricheskoe obozrenie oiratov ili kalmykov s XV stoletiya do nastoyashchego vremeni [Historical survey of the Oirats, or Kalmyks, from the 15th century to the present time]. Elista: Kalm. kn. izd-vo, 1991. 127 p. [in Russian]
- Chimitdorzhiev, 1979 – *Chimitdorzhiev Sh.* Vzaimootnosheniya Mongolii i Srednei Azii v XVII–XVIII vv. [Relations between Mongolia and Central Asia in the 17th–18th centuries]. Moscow: Nauka, 1979. 86 p. [in Russian]
- Dulati, 1999 – *Dulati M. Kh.* Tarikh-i Rashidi (Rashidova istoriya) [Tarikh-i Rashidi (The Rashidi History)]. Almaty: Sanat, 1999. 656 p. [in Russian]
- Dulati, 2016 – *Dulati M. Kh.* Istoriya Rashidi [The History of Rashidi]. Tashkent: Sharq, 2016. 783 p. [in Russian]
- Grousset, 1970 – *Grousset R.* The Empire of the Steppes: A history of Central Asia. New Brunswick: Rutgers University Press, 1970. 687 p.
- Howorth, 1872 – *Howorth H.H.* The Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century. Part VI. The Kirghises, or Bourouts, the Kazaks, Kalmucks, Euzbeks, and Nogays // *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 1872. T. 1. P. 226–242.
- Hummel, 1943–1944 – *Hummel A.W.* Eminent Chinese of the Ch'ing period (1644–1912). Vol. 1–2. Washington: U.S. Gov. print. office, 1943–1944.
- Istoriya Kazakhstana, 1997 – *Istoriya Kazakhstana* (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. In 5 vols. Vol. 2. Almaty: Atamura, 1997. 624 p. [in Russian]
- Ivanov, 1958 – *Ivanov P. P.* Ocherki po istorii Srednei Azii (XVI – seredina XIX v.) [Essays on the history of Central Asia (16th – mid-19th century)]. Moscow: Izd-vo vost. lit., 1958. 247 p. [in Russian]
- Maloissledovannye istochniki, 1987 – *Maloissledovannye istochniki* po istorii dorevolyutsionnoi Kalmykii i zadachi ikh izucheniya na sovremennom etape: sbornik [Little-studied sources on the history of pre-revolutionary Kalmykia and the tasks of their study at the present stage: a collection]. Elista: Kalm. NIIFE, 1987. 139 p. [in Russian]
- Materialy po istorii kazakhskikh khanstv, 1969 – *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vekov* [Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th–18th centuries]. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 1969. 648 p. [in Russian]
- Materialy po istorii Srednei i Tsentral'noi Azii, 1988 – *Materialy po istorii Srednei i Tsentral'noi Azii X–XIX vv.* [Materials on the history of Central and Inner Asia from the 10th to the 19th centuries]. Tashkent: Fan, 1988. 413 p. [in Russian]
- Moiseev, 2000 – *Moiseev V. A.* Dzhungaro-kazakhskie otnosheniya v XVII–XVIII vekakh i politika Rossii [Dzungar–Kazakh relations in the 17th–18th centuries and Russian policy]. *Vestnik Evrazii*. 2000. № 2. Pp. 22–43. [in Russian]
- Pokotilov, 1893 – *Pokotilov D. D.* Istoriya vostochnykh mongolov v period dinastii Min. 1368–1634 (po kitaiskim istochnikam) [History of the Eastern Mongols during the Ming dynasty, 1368–1634 (based on Chinese sources)]. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii nauk, 1893. 230 p. [in Russian]

- Sanchirov, 1990 – *Sanchirov V. P.* «Iletekhel shastir» kak istochnik po istorii oiratov [“Iletekhel shastir” as a source on the history of the Oirats]. Moscow: Nauka, 1990. 135 p. [in Russian]
- Sbornik materialov, 1941 – *Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy* [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde]. Ed. by P. P. Ivanov. Vol. 2. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1941. 308 p. [in Russian]
- Sultanov, 1982 – *Sultanov T. I.* Kochevye plemena Priaral'ya v XV–XVII vv. (voprosy etnicheskoi i sotsial'noi istorii) [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the 15th–17th centuries (issues of ethnic and social history)]. Moscow: Nauka, 1982. 133 p. [in Russian]
- Sychev, 2008 – *Sychev N. V.* Kniga dinastii [The Book of Dynasties]. Moscow: AST: Vostok–Zapad, 2008. 959 p. [in Russian]
- The Cambridge history of Inner Asia, 2015 – *The Cambridge history of Inner Asia: the Chinggisid age*. Ed. by N. Di Cosmo, A.J. Frank, P.B. Golden. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 488 p.
- Uspensky, 1880 – *Uspensky V. M.* Strana Kuke-Nor, ili Tsin-Khai, s pribavleniem kratkoi istorii oiratov i mongolov po izgnanii poslednikh iz Kitaya, v svyazi s istoriei Kuke-Nora [The country of Kuku-Nor, or Qinghai, with an addition of a brief history of the Oirats and Mongols after their expulsion from China, in connection with the history of Kuku-Nor]. Saint Petersburg: Tipografiya V. Bezobrazova i Ko, 1880. 140 p. [in Russian]
- Venegoni, 2025 – *Venegoni L.* The Reorganization of the Mongol Army under the Heirs of the House of Tolui and the Role of non-Mongol Tumen in the New Portions of the Mongol Empire. A Comparison between İl-Khānīd and Yuan Military Manpower. *Tsentral'naya Aziya ot Akhemenidov do Timuridov: arkheologiya, istoriya, etnologiya, kul'tura*. Saint Petersburg: Institute for the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences, 2005. Pp. 326–328. [in Russian]
- Vladimirtsov, 1934 – *Vladimirtsov B. Ya.* Obshchestvennyi stroi mongolov. Mongol'skii kochevoi feodalizm [The social system of the Mongols. Mongolian nomadic feudalism]. Leningrad: Akad. nauk, 1934. 223 p. [in Russian]
- Yudin, 1965 – *Yudin V. P.* O rodoplemennom sostave mogulov Mogulistana i Mogulii i ikh etnicheskikh svyazyakh s kazakhami i drugimi sosednimi narodami [On the tribal composition of the Moguls of Moghulistan and Moghulia and their ethnic ties with the Kazakhs and other neighboring peoples]. Izvestiya AN Kaz. SSR. 1965. № 3. Pp. 52–65. [in Russian]
- Zlatkin, 1983 – *Zlatkin I. Ya.* Istoriya Dzhungarskogo khanstva, 1635–1758 [History of the Dzungar Khanate, 1635–1758]. Moscow: Nauka, 1983. 332 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarihy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 28. Is. 4. Pp. 1331–1340,
2025
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI 03.20.41

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_4_1331-1340

ЖЕТІСУ ЖӘНЕ ІЛЕ АЛАБЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНДЕГІ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР (1991-2023 ЖЖ. ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕ)

Акбар Ерболұлы Ерғабылов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты
<https://orcid.org/0000-0001-8940-1246>. E-mail: akbarergabylov0@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ерғабылов А.Е., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жетісу ежелден отырықшы-егінші және көшпелі-мал өсіруші мәдениеттердің шекарасы түйіскен аймақ болып келген. Тас ғасырынан бастап этнографиялық кезеңге дейінгі археологиялық ескерткіштердің барлық түрлерін өңірден кездестіруге болады. Осы ескерткіштердің айтарлықтай бөлігін орта ғасырларға жататын қоныс, жерлеу, діни және т.б. ескерткіштер құрайды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Ұсынылып отырған ғылыми мақалада Ұлы Жібек жолының Жетісу және Іле өзені алабындағы тармақтарының бойында өмір сүрген ортағасырлық қалалардың пайда болып дамуы, сонымен қатар әлсіреу себептері археологиялық тұрғыдан қарастырылады. Осыған байланысты 1991 жылдан бері қазіргі уақытқа дейін аймақты зерттеуші ғалымдардың еңбектері қамтылады. Өңір арқылы ұзақ уақыт бойы халықаралық сауда керуен жолының негізгі тармақтарының бірі өткен. Жетісу ерте кезден бастап адамзаттың өмір сүруі, олардың материалдық мәдениеті пайда болып, сауда жолында байланыс орнатуының бірден бір себебі табиғаттың, ауа-райының қолайлы болғандығы алға қойылады. *Нәтижелер.* Жетісу табиғаты бай, нағыз қала мемлекеттер өмір сүруіне ыңғайлы аймақ болғандығын ғылыми жұмыс арқылы көз жеткізілді. Адамзат баласының шаруашылығы мен мәдениетінің дамуы табиғатпен, қоршаған ортамен тікелей байланысты болған. Қазіргі таңда қола дәуірінің тұрағы мен ортағасырлық елді-мекеннің бір жерде орналасуы бекер емес. Қала мәдениетінің өсуіне әсер еткен саяси процестер. Сол уақытта қала мәдениет, елді мекендердің құрылуының алғашқы себептері, онымен қоса Ұлы жолдың, жалпы Жетісудың қалалық өмірдің тоқтауының себептері анықталды. *Қорытынды.* Жетісу мен Іле алабы ортағасырлық ескерткіштерінің археологиялық зерттелу тарихына шолу жасалып, енді болашақта, келесі ғылыми жұмыстарда тың мәліметтер мен материалдар жарияланып, жаңа ашылулар жасалатын болады.

Түйін сөздер: археология; Жетісу; Жібек Жолы; қала; зерттелу; климат; шаруашылық. **Дәйексөз үшін:** Ерғабылов А.Е. Жетісу және Іле алабындағы Ортағасырлық қалалардың зерттелуіндегі кейбір өзекті мәселелер (1991–2023 жж. зерттеулер негізінде) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. 1331–1340-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1331-1340

НЕКОТОРЫЕ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ИССЛЕДОВАНИИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ ЖЕТЫСУ И ДОЛИНЫ РЕКИ ИЛИ (НА ОСНОВЕ ИССЛЕДОВАНИЙ 1991–2023 ГГ.)

Акбар Ерболулы Ергабылов

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

(д. 71, проспект аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

Докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби <https://orcid.org/0000-0001-8940-1246>. E-mail: akbarergabylov0@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ергабылов А.Е., 2025

Аннотация. *Введение.* Жетысу издавна являлся регионом, где сходились границы оседло-земледельческой и кочево-скотоводческой культур. В регионе можно найти все виды археологических памятников, от каменного века до этнографического периода. Значительную часть этих памятников составляют поселения, погребальные, религиозные и другие памятники. *Цель и задачи исследования* – В данной научно-исследовательской статье по археологическим материалам будут рассматриваться причины возникновения, развития, ослабления средневековых городов, население, которое проживало в Жетысу и в долине реки Или, вдоль Великого Шелкового пути. В связи с этим с 1991 года по настоящее время освещаются труды ученых-исследователей региона. Через регион долгое время проходила одна из основных ветвей международного торгового караванного пути. В Жетысу с незапамятных времен существование человечества, их материальная культура во многом были связаны с факторами природы. Одной из причин появления средневековых поселений и установления связей на торговом пути можно назвать благоприятные погодные условия. *Результаты.* Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что земли Жетысу отличались богатством природных ресурсов и благоприятными условиями для жизни, что способствовало формированию поселений, городов и государственных образований. Не случайно в пределах одного археологического района здесь могут быть зафиксированы стоянки бронзового века и средневековые поселения. В работе рассмотрены политические процессы, оказавшие влияние на развитие городской культуры. Вместе с тем выявлены предпосылки формирования городской культуры и населённых пунктов, а также причины упадка городской жизни и функционирования Великого шёлкового пути в Жетысу в целом. *Заключение.* В статье представлен обзор истории археологического изучения средневековых памятников Жетысу и долины реки Или. Полученные результаты создают основу для дальнейших исследований; в последующих научных публикациях планируется введение в научный оборот новых материалов и данных, связанных с последними археологическими открытиями.

Ключевые слова: археология; Жетысу, Шелковый путь, город, исследования, климат, хозяйство.

Для цитирования: Ергабылов А.Е. Некоторые актуальные проблемы в исследовании Средневековых городов Жетысу и долины реки или (на основе исследований 1991–2023 гг.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 4. С. 1331–1340. [на казахском языке].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1331-1340

SOME ACTUAL PROBLEMS IN THE STUDY MEDIEVAL CITIES OF ZHETYSU (BASED ON RESEARCH FROM 1991 TO 2023)

Akbar Erboluly Yergabylov

Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctoral Student at Al-Farabi Kazakh National University

<https://orcid.org/0000-0001-8940-1246>. E-mail: akbarergabylov0@gmail.com

© Valichanov IHE, 2025

© Yergabylov A.E., 2025

Abstract. *Introduction.* Zhetysu has long been a region where the borders of settled agricultural and nomadic pastoral cultures converged. All kinds of archaeological sites can be found in the region, from the Stone Age to the ethnographic period. A significant part of these monuments are the settlement, funerary, religious and other monuments. The purpose and tasks of the study – In this scientific research article on archaeological materials, the causes of the emergence, development, and weakening of medieval cities, the population of which lived in Zhetysu and the Ili River Valley, along the Great Silk Road, will be considered. In this regard, from 1991 to the present, the works of scientists and researchers of the region have been highlighted. For a long time, one of the main branches of the international trade caravan route passed through the region. Since time immemorial, the existence of mankind and their material culture have been largely related to the factors of nature. One of the reasons for the appearance of medieval settlements and the establishment of trade links is favorable weather conditions. *Results.* Thanks to scientific work, it is possible to make sure that the Zhetysu lands were rich in nature, a comfortable place to live in settlements, cities and states. It's not for nothing that you can now surround a Bronze Age parking lot and a medieval settlement in one place. The political processes that influenced the growth of urban culture are considered. At the same time, the root causes of the formation of urban culture, settlements, as well as the reasons for the shutdown of the Great Road, and urban life in Zhetysu in general will be identified. *Conclusion.* A review of the history of the archaeological study of the medieval monuments of Zhetysu and the Ili River Valley was conducted, and in the future, extensive new information and materials will be published in the following scientific papers in accordance with the new discoveries.

Keywords: Archaeology, Zhetysu, Silk Road, city, research, climate, farming.

For citation: Yergabylov A. Some actual problems in the study Medieval cities of Zhetysu (based on research from 1991 to 2023) // Otan tarikhy. 2025. T. 28. No 4. Pp. 1331–1340. [in Kazakh].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_4_1331-1340

Қысқашы. Жетісу – өзінің табиғи әлеуеті, археологиялық ескерткіштері және географиялық орналасуы бойынша ең бай өңірлердің бірі. Жетісудың ауданы: солтүстігінде Балқаш көлі, солтүстік-шығысында Алакөл, Сасықкөл көлдерімен шектеседі. Оңтүстік-шығысында Алатауы, оңтүстігінде Солтүстік Тянь-Шань жоталарымен шекараласып жатыр.

Ал Жетісу атауына келсек, ең алғаш XVIII ғасырдың соңғы ширегінде тарихшы-топограф И.Г. Андреев «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» еңбегінде кездеседі. Жүздеген жылдардан кейін Н.А. Аристов орыс географиялық қоғамының архивінде И.Г. Андреевтың жазбаларын саралап, Жетісу атауы бойынша сәйкестендіру жұмыстарын атқарды: Жетісу-Жидысу, Джиты-су. Жетісу атауы орыс жазбаларында 1825 жылдары көрініс тапты [Аристов, 2001: 439].

Ал біз айтып отырған тарихи Жетісу қай жерлерді алып жатыр? Оған жауап ретінде Семей жерінен Іле аумағына дейінгі сауда жолында жүргізілген сипаттама жұмыстарын қарастырайық. Алғашқыда тілмаш Бубеннов, әскери қызметкер Лещев осы жолда саудагерлерден сұрап мәліметтер жинаған. Олардың айтуынша Жетісу – керуен жолының бір бөлігі, ол жерден өту үшін биік Алатау етегінен шығып солтүстікте Балқаш көліне құятын, күрделі жеті өзеннен өту керек екен. Қазіргі кездегі аймақтағы жеті өзенді жазғандары күмән келтірмейді.

1867 ж. құрылған Түркістан генерал-губернаторлығы құрамында болған Жетісу облысының (Семиреченская область) әкімшілік территориясының солтүстікте Ферғана жотасымен шектелсе, батыста Шу алабына дейін жетіп, өте ауқымды аймақты алып жатты. Бірақ уақыт өте келе Ресей

Империясы құлады, КСРО-да ыдырап, тек тарих болып қалды, ал «Семиреченская область» әкімшілік территориясы археология ғылымында Жетісу жері болып қалыптасып кетті. Соның салдарынан қазіргі таңда Іле мен Алакөл алабының арасындағы аймаққа қатысты кейінгі зерттеушілердің еңбектерінде «солтүстік-шығыс Жетісу» деген қате ұғым қалыптасқан. Қысқаша айтқанда, нағыз Жетісу жерін көптеген ғалымдар солтүстік-шығыс Жетісу деп атайды.

Аталған аймақта Балқаш көліне құятын бірнеше өзен ағады және сол өзендердің қатарында саяхатшылар естеліктерінде көп кездесетін жеті өзен де бар. Олар: Көксу, Қаратал, Ақсу, Бүйен, Сарқан, Лепсі және Тентек өзендері. Қаратал өзені – Балқашқа құятын өзендердің ішінде Іледен кейінгі орынды алатын, Жоңғар Алатауының батыс етегін толық алып жатқан ірі су жолы. Көптеген бастаулардан жиналған өзен таудан шыққан кезде, үлкен Көксу өзенімен қосылады. Осыдан кейін Біже өзенімен бірігіп, құмды жерден өтіп 3-4 арнаға бөлініп Балқаш көліне құяды. Ал Іле өзені жеті өзеннің қатарынан табылмауының себебі, Іле өзені Қытай жерінен, яғни Тянь-Шань тауларынан бастау алып Балқаш көліне келіп құяды. Саяхатшылар жазбаларында кездесетін жеті өзен болса, Жетісу Алатауынан басталып Балқаш көліне құюы шарт. Оның үстіне Іле өзені мен оның алабын жеке бір тарихи-мәдени және географиялық аймақ ретінде қарастыру орынды деп ойлаймыз. Тентекке келетін болсақ, өзінің аты айтып тұрғандай, жалғыз осы су арнасы Жетісу Алатауынан шығып Сасықкөлге барып құяды.

Ұлы Жібек Жолы – шығыс пен батыс халықтарын ғасырлар бойы байланыстырған қан тамырлары сынды тармақ-тармақ керуендер ізімен мәдениет, өнер және ғылыми прогрес таратқан жол. Осы шығыс пен Еуропаны байланыстырған Ұлы жол жер жаннаты Жетісуды да айналып өткен жоқ. Ғажап керуендер Қытай жерінен Жоңғар қақпасы арқылы Алакөл алабына шығып, ары қарай Жетісу Алатауының етегін бойлай, орта ғасыр саяхатшылары мен географтарының жазбаларында кездесетін, жеті өзен торабынан өтіп Іле Алатауына жеткен.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында Тәуелсіздік жылдары өңірді археологиялық тұрғыда зерттеген ғалымдардың еңбектері кеңінен пайдаланылды. Зерттеушілердің жазған еңбектерін талдай отырып, өңірдің тарихы және Жетісудың аумағы бойынша мағлұматтар алынды. Еңбектерді саралай отырып, Жетісу, Жібек жолы бойында өмір сүрген ортағасырлық қалардың пайда болып дамуы, сонымен қатар әлсіреу себептері жайында ақпараттар жинақталды. Аталған өңірде кейінгі жылдары ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың еңбектері қазіргі уақытта үлкен маңызға ие.

Көп жылдар бойы Жетісу мен Іле алабында зерттеу жұмыстарын жүргізген К.М. Байпаков, Т.В. Савельева және А. Төлеубаевтың еңбектерін негізге алынды [Байпаков, Савельева, 2005].

Талқылау. Ежелден адамдардың қоныстануы, шаруашылығы мен мәдениетінің дамуы табиғат факторлары және қоршаған ортамен тікелей байланысты болған. Көптеген мәдениеттер мен мемлекеттердің белгілі аймақтарда қалыптасуы, қола дәуірінің қонысы мен ортағасырлық қалалардың бір жерде орналасуы да бекер емес. Ғасырлар өте келе көп өзгеріс болғанымен, адамдардың ойлау және шешім қабылдауға келгендегі таңдауларында айтарлықтай айырмашылық жоқ. Жетісудағы ортағасырлық елді-мекендердің пайда болып, сауда жолында байланыс орнатуының бірден бір себебі де осы аймақтың ерекше қолайлы табиғатымен байланысты екеніне күмән жоқ.

Жетісудың тау бөктері мен жазық жерлерді алып жатқан дала аймақтарының белдеулері егіншілікпен қатар мал шаруашылығымен де айналысуға қолайлы болуы, ортағасырлық қала мәдениетінің жан-жақты дамуына өз септігін тигізді. Ұқсас үдерістерді көптеген таулы аймақтардан, оның ішінде Іле Алатауы баурайында орналасқан ортағасырлық қалалар мен елді-мекендер шаруашылығынан байқауға болады. Осы ландшафтық белдеулер ішінде біз қарастырып отырған екі ірі тарихи-мәдени ауданы бар. Біріншісі – Жетісу Алатауының шығысында Алакөл көлінен, батысында Іле жазығына дейінгі аймақты қамтиды. Аталған аймақ Жетісу өңіріне кіреді. Екіншісі Іле Алатауы, Солтүстіктегі Балқаш көлі арасын алып жатыр. Соңғы уақыттағы А. А. Горячевтың зерттеулеріне сүйенсек Жетісудің таулы аймақтарында б.з.б XIV–XIII ғасырларда тұрақты қоныс орындары пайда болған [Горячев, Мотов, 2018: 19]. Бұл дегеніміз қазіргі уақытқа дейін, аталған аймақтың ауа райы егіншілік жүргізуге өте қолайлы болды. Сонымен қатар, палеоботаникалық талдау көрсеткендей, мұнда бидай – 64%, тары – 44%, арпа – 35%, жүзім – 8%, жаңғақ – 8% өсірілді. Алматы мен Жетісудың тау бөктеріндегі және таулы аймақтарындағы жауын – шашын мөлшері 684 мм/г-дан едәуір жоғары, ал Тараз аумағында 344 мм/г құрайды. Жалпы, осындай факторларды ескере отырып Жетісудағы мал шаруашылық, егіншілік үшін жайылымды жерлердің ыңғайлы

болғандығына көз жеткізуге болады. Мұнда орналасқан қалалар ұзын қабырғалармен қоршалып, және де өзіндік бір ауыл округтері болған [Байпаков, Григорьев, 1999].

Көшпелі ортаның қысымы аймақтың тарихи географиясына әсер етті. Аймақтағы қалалармен қатар көптеген бекініс-қоныстар өмір сүрді. Бір-бірінің байланыстағы әрекеттеріне қарамастан, көшпенділер мен қала тұрғындары арасындағы қарым-қатынас өте жақсы болған жоқ. Алайда, тепе-теңдік әрқашан аймақты бақылайтын жоғарғы биліктің қолында болды.

К.М. Байпаков өзінің зерттеулерінде ортағасырлық қалалар қоныс, тұрақ орындарында пайда болды деген тұжырым келтіреді. Бұл жерде айтатын тағы бір мәселе, ерте орта ғасырда түркі тайпалары аспан әлеміне, көк тәңіріне сенген болатын. Олардың қоныс, тұрақтары өзен жағасында, тау бөктерінде орналасуы көк тәңіріне, аспанға жақын болуы дегенді білдіреді [Байпаков, Воякин, Терновая, 2016: 121-154]. Жетісу VIII ғасырда Қарлұқ қағанатының құрамына кірген және сонда өмір сүрген халық көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан. Қыста қыстауға, жаза жайлауға ауысып отырған. Ал күз, көктем айларында тау етектерінде қоныстанған. Сондай-ақ, VIII-IV ғасырларда пайда болған елді мекендер Жетісудың табиғаты ең қолайлы жерлерде орналасқан. Талғар, Алматы I және Сумбе (Лабан) тау асуларында, Антоновское (Каялық) және Қарғалы Шығыс Түркістанға барар жолда орналасқан [Байпаков, Савельева, 2018]. Жетісудағы қалалық және егіншілік мәдениетінің өркендеуі X-XIII ғасырларға келеді (Байпаков, Савельева, Чанг, 2005). Бұл 950-1250 жылдардағы ортағасыр уақытында климаттың оңтайлы кезеңі болғанын бірден айту керек. Жалпы айтқанда бұл – солтүстік жарты шардағы жылы климат дәуірі. Бұл кезең Батыс және Шығыс Еуропада жылы ауа-райы уақыты, сондай-ақ планетаның кейбір аймақтарында климаттың ылғалдану кезеңдеріне саяды. Біздің ойымызша, қала мәдениеттің пайда болуы, шаруашылық, егіншілік дамуы, Жібек Жолы бойындағы сауда саттық, барлығы аталған аудандағы ауы райының қолайлылығына байланысты болды деген ойға тоқтадық.

Іле алатауы етегінде орналасқан Талғар қаласын мысалға алайық. Ортағасырлық Талғар қалашығы орналасқан табиғат адамның дамып жетілуіне өте қолайлы болғандығы белгілі, мәселен, су көздерінің көптігі, сондай-ақ жұмсақ климат егіншілік пен бау-бақшаның дамуына жақсы ықпал етті. Неолит дәуірінде адамдардың осы алқапты мекендегендегі анықталды. Қазақстан-Америка экспедициясы барлау барысында қалашықтың шығыс бөлігіндегі егістік алқаптарынан неолит дәуіріне тән бұрғыланған саңылаумен (раковинамен) өңделген тастар сияқты құнды артефактілерді тапты. Қалашықтың орталығында диаметрі 25 м болатын маусымдық ағынды су қоймасы болуы мүмкін деген деректер келтіреді. Городецкийдің пайымдауынша қалашықтың солтүстік-шығыс қоршауынан 70 метр жерде өлшемі шамамен 160x180 м болатын шаруашылықтың орны болған, қазіргі уақытта жекеменшіктің аумағына өтіп кеткен деген дерек келтіреді. Талғар қалашық аумағындағы кездейсоқ олжалардың көптігі қараханид дәуіріндегі қала өмірінің өркендеуі туралы, соның ішінде бірегей сырттан келген артефактілер, оазистің құрылымын, халықтың бірнеше елді мекенге қоныстанғанын және егіншіліктің сипатын айғақтайды [Железняков, Жұмай, 2021: 272-282].

Жетісудағы ортағасырлық төрткүлдердің орналасуына келетін болсақ, басқа да аймақтармен ұқсас, көбінде бұлақ, өзен және көлдердің жағасында қоныс тебу қолайлы болған. Географиялық орналасуы таулы аймақ болса да, тіпті сазды жерлерде де негізгі фактор су көзінің жақын болуы. Қазіргі таңда зерттеліп жатқан көптеген төрткүлдер де ірі өзендердің арнасына жақын жерлерден табылған. Бірақ өкінішке орай бүгінгі күнде аталып отырған ірі өзендерді біразы тартылып қалған [Ақымбек, Шағырбаев, 2020: 182-194].

XI-XIII ғасырларда Жетісу мен Іле алабының таулы аймақтарында, осы Іледен бөлек Талғар, Есік, Қаратал, Лепсі өзендерінің аңғарларында да бірқатар елді мекендер мен қалалар пайда болады. X-XIII ғасырларда Іле өзенінің төменгі ағысында отырықшы-егіншілік өмір пайда болды. Ол дегеніміз табиғаты қолайлы, жылы, судың жағасында қала мәдениетінің дамып, жетілгеніне көзіміз жетті. Оған дәлел, археологиялық зерттеулер барысында қалашықтар маңында су жүйесінің (арық, бөгет, канал) табылуы. Зерттеулерге сүйенсек, осы уақыттарда аталған аймақта дәнді дақылдар мен жеміс ағаштарының бірнеше сорттары өсірілді. Қазба кезінде бидай, арпа, шемішке, өрік, алма қалдықтары табылды. Чанчунның зерттеулеріне келетін болсақ, оның айтуы бойынша Іле өзенінің алқабында мақта өсірілді. Ауыл шаруашылығының одан әрі дамуы отырықшы халық санының өсуіне әкелді. Сонымен қатар, Іле Алатауының бойында орналасқан қалалардағы жасанды суару әдісі VIII-X ғасырларда дамыды. Ол үшін арнайы дайындалған арықпен, арналармен қамтамасыз етілген өзен сулары пайдаланылды [Сараев, 2007: 123]. Жартылай отырықшы көшпелілер суару жүйесін қолдану, дайындау үшін, таулы жердің конустық, көлбеу аймақтарын пайдаланған.

2023 жылы Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің археологтары, Р.С. Жұматаев бастаған ғалымдар тобы Қапал-Қазылағаш 1 қалашығында алғашқы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Қалашық көптеген өзен арасында, сазды жерде орналасқан. Қазіргі таңда қалашық айналасында шаруашылық фермалары жұмыс жасап, егін алқаптары өсіріледі. Жетісуда елді мекен пайда болып, өмір сүруіне табиғаттың рөлі жоғары екендігіне тағы бір мәрте көзіміз жетті. [Шакенов және басқа, 2023: 86-91].

Іле алқабының қалаларында халық саны XII -XIII ғасырларда 33000-39000 мыңға жетті. Алматы мен Талғарда 3800-4200 адам, Каялықта (Қойлық) – 10000-13000 адам, Шелекте – 4200-5000 адам, Дүнгенде – 4760-5600 адам, Көктұмда – 5600-6400 адам, Сумбеде – 1870-2200 адам өмір сүрді [Байпаков, Савельева, Чанг, 2005: 238]. Аталған уақытта қолөнер өркендеді. Қыш және темір өндіретін ұстаханалар дамыды. Жалпы, осы уақыттарда Жетісу мен Іле алабының қала-мәдениетінің ең дамыған бір уақыты деп айтуға болады.

Жоғарыда атап өткендей, XIII ғасырда Жетісу аймағында орналасқан қарлұқ мемлекетінен кейін, XIII ғасырға дейін қарахан мемлекеті, қарақытайлар, найман мемлекеті, соңғысы монғолдар өмір сүрді. Жетісуды басып алғаннан кейін монғолдар, аймақтың табиғи әлеуетіне, жағдайына қызықты. Жайылымды жерлердің көптігі, климаттың оңтайлығы және де стратегиялық тұрғыдан жақсы орналасуы, Жетісуды монғолдар өз элитасының тұратын жеріне айналдырды.

Нәтижелер. Жетісуда орналасқан қалаларының тұрмыс-тіршілігінде XIV ғасыр шешуші болды. Осыған байланысты зерттеушілердің еңбектерін саралаймыз.

XIV ғасырдың екінші жартысында Жетісу мен Іле алабында қала мәдениеті жойылып, толық күйреуге ұшырады. Саяси оқиғалармен қатар, Ұлы Жібек Жолы бойындағы халықаралық сауданың мәжбүрлі түрдегі тоқтатылуы және ұзақ мерзімді экологиялық фактор – Еуразиядағы жаһандық салқындау болды.

XIII–XIX ғасырдың ортасында палеоклиматологтардың айтуынша, шағын мұз дәуірі деп аталған экстремалды климаттық оқиғалар болды. Салқындау факторы XIII ғасырдың аяғынан байқала бастап, 1550-1850 жылдары шарықтау шегіне жетті. Ол бүкіл әлемді жаулап алды, дегенмен солтүстік жарты шарда бұл көрініс ерекше болды. Жоғарыда айтылған оқиғалар Шығыс Азия, Қытай, Япония жерлерінде кездесті [Жилина, 2010: 206]. Осы уақыттағы климаттық өзгерістер қала өмірінде ашаршылыққа, әр түрлі ауруларға әкеп соқты. Бұл тікелей адам мен табиғаттың байланысын қиындатты.

1331-1353 жылдары "қара өлім"(черная смерть) деп аталатын дүниежүзілік оба пандемиясы пайда болып, көптеген халықтардың өміріне әсерін тигізді. Аталған індет Қытай аумағында, 1331 жылы Хэбэй провинциясында басталып, монғол әскерлері Монғолия жері арқылы Ұлы Жібек Жолы бойымен таратты. Жалпы бұл уақытта монғол әскері Жетісуды толық бақылауда ұстап отырды. Жібек Жолы сауда жолы Жетісу арқылы бірнеше бағытта өткен. 1340 жылдары індет Ыстық көл өзеніне жетті, оған дәлел археологиялық қазба кезінде қабір үсті тастардағы жазулардың табылуы. Баласағұн қаласында 1340 жылы, 1341 жылы Талас жерінде және Самарқандта оба таралды. Аяғында Алтын ордаға жетіп, әрі қарай Еуропа жеріне өтті. Ғалымдардың болжамы бойынша, қара індет Орта Азияның шөлейт жерлерінде басталып, Ұлы Жібек жолымен Қырымға 1343 жылы жеткен. Қара індеттің кесірінен халық санының 30-60% мерт болған, яғни 14 ғасырда дүниежүзіндегі адам саны осы пандемиядан кейін 450 миллионнан 350-375 миллионға дейін азайған. Жоғарыда айтылған мәліметтер бойынша еңбектер аз, дегенмен Жетісудағы қала мәдениеттің тоқтауына бірден бір әсер еткен фактор деп айтуға болады [Нурпеисов, Ауэзов: 2021].

Жетісуда болған саяси жағдайлар, Шағатай ұлысының жойылуы, сонымен қатар 14 ғасырда Алтын орда ішіндегі аласапыран кесірінен қала, елді мекендер әлсіреді. Жалпы айтқанда Жетісу монғол билеушілерінің (Чапар, Кебек, Тюкеме) билік үшін соғысатын орталықтарының бірі болды.

Жоғарыда көрсетілген факторларды саралап, оларды археологиялық деректермен салыстыра келе осындай түсініктерді қарастыра аламыз.

Аязды қыс және ыстық жаз уақыты, жалпы климаттық өзгерістер көп уақыт аралығында егіншілік, шаруашылыққа кері әсерін тигізді. Табиғи, саяси жағдайлар елді-мекен халықтарының қоныс аударуына әкеп соқты. Осындай орын алған жағдайлардың барлығы қалалардың біртіндеп құлауына себеп болды.

XIII-XIV ғасырларда Қаялық (Қойлық) қалашығы 800 га жерді алып жатты. Сонымен қатар, осы уақытта Қаялықпен қатар Талхиз елді мекені өркендеді. Дегенмен зерттеулерді қарап отырсақ, екі қаланың айырмашылығын байқауға болады. Қойлық қаласында XIV ғасырда жаңа құрылыстар

салынғанына көз жеткізіп отырымыз [Байпаков, 2016, 63-64]. Баласағұн қаласы XIV ғасырдың басында өмір сүруін тоқтатады. XIV ғасырдың екінші жартысында Каялық пен Эквиус (Екиогиз) қалалары туралы мәліметтер мүлдем жоқ. Деректерге сүйенсек, қытай карталарында 1331 жылдары тек Алмалық және Иланбалық туралы ақпарат кездеседі [Байпаков, Савельева, Чанг, 2005: 126].

Қалалардың жылдам өлуіне себеп болған басты факторлардың бірі - оба эпидемиясы болуы мүмкін. XIV ғасырдағы індет жаһандық болды, ал Жетісу болса Моңғол дәуірінің негізгі жүретін жолдарының бірі болды. Эпидемия, негізінен, халықтың тығыздығына байланысты қала тұрғындары үшін жойқын болды. Бұндай ойға археологиялық зерттеулер кезінде табылған құнды артефактілер әкеледі. Археологтар мұндай ескерткіштерді «апат-қалашық» деп атайды. Бұл халықтың кенеттен және аяқ асты кетуімен байланысты жүреді. Сонымен қатар, соғыс кимылдарының әсерінен болған өрт іздері анықталмайды.

Жетісу қалаларының өміріне әсер еткен тағы бір ұзақ мерзімді фактор Ұлы Жібек Жолындағы транзиттік сауданың әлсіреуі және тоқтатылуы болды. Бұл сауда байланыс Моңғол империясы үшін өте маңызды болды. Сауда жолының біртіндеп әлсіреуі XIII ғасырда империяның ыдырауымен байланысты болды. Бірақ Таяу Шығыс, Иран және Қытай елдері бір бірімен сауда байланыстарын тоқтатқан жоқ, бұған Каялық пен Тальхирде жүргізілген археологиялық қазба кезінде табылған жәдігерлер дәлел бола алады.

Осы процестерінің кесірінен Жетісуда қалалық өмір XIV ғасырда жоғалып кетеді. Шу мен Талас аңғарларының қалаларында біртіндеп әлсіреу басталады. Тараз қаласы XIV–XV ғасырларда өз өмірін тоқтады.

Қала мәдениетінің өсуіне әсер еткен саяси процестер. Экономикалық процестер, аграрлық революцияның екінші кезеңі.

Саяси жағдайда урбанизациялық процестердің маңызды факторы мемлекеттік құрылымдардың қалыптасуы мен білімнің дамуы болды. А.В. Коротаев пен Л.Е. Грининнің пікірінше, мемлекеттіліктің белгілері мен қалалардың пайда болуындағы байланыс кездейсоқ емес. Өйткені саяси, экономикалық, әлеуметтік процестер урбанизацияға әсер етіп, қалалардың дамуына себеп тигізеді [Korotaev, Grinin, 2007: 103].

Жалпы, мемлекет – әр түрлі функцияларды атқаратын кешенді интегративті институт. Ғалымдардың пікірінше, мемлекеттің, қалалық құрылыстың өсуіне әсері ететін бірнеше фактор ұсынылған. 1. Саяси және идеологиялық бірлікті құру; 2. Бірыңғай экономикалық шаруашылықты қалыптастыру; 3. Сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз ету; 4. әскери маңыздылықты күшейту үшін бекініс – қалаларды салу. Осындай қалалар көп тараған. 5. әлеуметтік стратификация жағдайында тәртіпті қамтамасыз ету және артық өнімді қайта бөлу; 6. Өндірістік шаруашылық үшін жағдай жасау [Зиняков, 2019, 932]. Ортағасырлық деректер бойынша, Жетісу жері мен Оңтүстік Қазақстандағы қалалардың дамуы әр түрлі деңгейде болды.

Ортағасыр уақытында аталған аймақтың экономикалық саласында аграрлық өзгерістер болды. Оған дәлел қолмен айналысатын егіншіліктің орнына әр түрлі әдістер шығарылды. Жер жырту үшін арнайы дайындалған темір соқа пайдаланды, кең таралған суару жүйесі, өсімдік түрлері, әр түрлі дәнді дақылдар өсіру көбейді. Темір соқаның маңыздылығы ерекше көрінді, оның кең қолданылуы егіс алқаптарының ауданын көбейтті.

Аграрлық революцияның ең басты көрінісі дәнді дақылдарды өсіру болды. Өсірілген астық шұңқырларда немесе арнайы бөлмелерде үлкен сазды ыдыстарда сақталды. Жетісуда негізгі нан дақылдарының ішінде бидай мен тары болды. Археологиялық қазба барысында астық қалдықтары бар шұңқырлар Жақсылық, Қойлық, Сумбе қалашықтарында жүргізілген қазба кезінде анықталған болатын.

Аграрлық революцияның басқа да маңызды факторларының қатарында суармалы егіншіліктің жетістіктері болды, бұл егіншілерге тұрақты, салыстырмалы түрде жоғары өнім алуға және ауылшаруашылығы нашар дамыған халықты азық-түлік, шикізатпен қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Егін жерлерін суару үшін бірнеше кішігірім арықтары бар, тармақтарға бөлінген ескі көлшік орындар пайдаланылды [Грошев, 1985: 33–34].

Аграрлық революцияның нәтижелері: Жетісу жеріндегі халық санының өсуі, оның тығыздығының артуы, отырықшы халықтардың таралуы, қуатты көші-қонның пайда болуын айтамыз. Сонымен қатар, артық тауарды сатуға, айырбастауға мүмкіндік ашылды [Гринин, 2007: 63–64].

Қорытынды. Осы уақытқа дейін жүргізілген зерттеулер Жетісудағы елді-мекендердің, қалалық мәдениетінің өркендеуі, сауда-байланыстың қарқынды дамуына әсер еткен процестердің бастысы-табиғат факторы болғанындығы дәлелденді. Жетісу - қалалар мен отырықшы мекендердің, егінші және көшпелі мәдениеттерді байланыстырушы міндетін атқарған өңір болды. Сак, үйсін кезінен қалған ескерткіштер арқылы табиғат факторының басты рөлде болғанын дәлелдей аламыз. Ол үшін ғалымдардың зерттеулері жан-жақты көзқараспен қаралды. Ерте ортағасырдағы Қарлұқтардан бастап Жетісуда үзілмей тіршілік болған және өңір арқылы өткен керуен жол материаллық дамуында аса маңызды орын алғандығын көрсетеді. Қала өмірінің өсуіне әсер еткен аграрлық өзгерістерге Жетісудағы бірнеше қалаларға жүргізілген археологиялық қазба нәтижесінде астық сақтайтын шұңқырлардың табылуы, суармалы егіс алқаптарының пайда болуын айтуға болады. XIV ғасырдың екінші жартысында Жетісуда қала мәдениет жойылып, толық күйреуге ұшырайды. Табиғаттың өзгеруінен бөлек, бірден бір себеп індеттің әлемдік деңгейде таралуы. Қытай жерінен таралған індет, Жетісу арқылы өтіп, Еуропаға жетті. Қала-мәдениет, сауда-байланыс, саяси процестердің тоқтап, өшуіне осы бір жағдай әсерін тигізді.

Жетісу мен Іле алабындағы ортағасырлық елді мекендер мен қалашықтарды археологиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстарын қайта жандандырып, өңірдің негізгі мәселесіне айналдыру қажет. К.М. Байпақов, Т.В. Савельева және Ә. Төлеубаев зерттеген археологиялық ескерткіштерге жаңа, заманауи әдістемелер мен әдістерді пайдалана отырып, мульти пәнаралық бағытта кешенді экспедиция ұйымдастыру керек. Осы күнге дейін өңірде анықталған көптеген ортағасырлық қалашықтарда қазба жүргізілгенімен, толыққанды мәлімет алу қиын. Мысалы, Алакөл ойпатындағы Үшарал-Достық тас жолы бойында орналасқан 16 ортағасырлық қалашық пен керуен-сарайлардың нақты өмір сүру уақыты, шаруашылығы және мәдениеті жайында мәліметтер жоқтың қасы. Осындай мәселелер ірі (Қойлық, Талхиз және т.б.с.с) қалалардан басқа, өңірдің барлық дерлік ескерткіштерінде бар.

Сонымен қатар, жоғарыда айтылып кеткен Қапал-Қызылағаш 1 ортағасырлық қалашығының ашылуы, Жетісудағы қала мәдениетін зерттеу жұмыстарын қайта жаңғырту және көптеген ғалымдардың көңілін осы өңірге қайта бөлуге алып келеді деген ойдамыз.

Әдебиеттер

Аристов, 2001 – *Аристов Н.А.* Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения за падного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек: Илим, 2001. 582 с.

Ақымбек, Шағырбаев, 2020 – *Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С.* 2019 жылы Жетісу өлкесіндегі ортағасырлық ескерткіштерге (төрткүлдерге) жүргізілген зерттеу жұмыстары // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «ХІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 182–194-бб.

Байпаков, Савельева, 2018 – *Байпаков К.М., Савельева Т.В.* Великий Шелковый путь и урбанизация Казахстана // Центральная Азия на Великом Шелковом пути. Алматы, 2018. 544 с.

Байпаков, Савельева, Чанг, 2005 – *Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг. К.* Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. Алматы, 2005. 187 с.

Байпаков, Григорьев, 1999 – *Байпаков К.М., Григорьев Ф.П.* О топографии городища Тараз // Проблемы древней и средневековой истории Казахстана. Материалы II Международных чтений по творчеству Мухаммеда Хайдара Дулати. Алматы, 1999, 380 с.

Байпаков, Воякин, Терновкая, 2016 – *Байпаков К.М., Д.А. Воякин, Г.А. Терновкая.* Тенгрианство. Еуразияның мәдени мұрасы (ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін). Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2016. С. 121–154.

Байпаков, 2016 – *Байпаков К.М.* Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга III, часть I. Урбанизация Казахстана в XIII – начале XVв. Алматы, 2016. С. 596.

Горячев, Мотов, 2018 – *Горячев А.А., Мотов Ю.А.* Археологический комплекс Бутакты I. Алматы, 2018.

Грошев, 1985 – *Грошев В. А.* Ирригация Южного Казахстана в средние века. Алма-Ата: Наука, 1985. 148 с.

Гринин, 2007 – *Гринин Л. Е.* Государство и исторический процесс. Т. 1. Эпоха формирования государства: общий контекст социальной эволюции при образовании государства. М.: КомКнига, 2007. 272 с.

Железняков, Жумай, 2021 – Железняков Б.А., Жумай Г., Суатаева Д.С. Средневековые памятники талгарского микрорегиона по данным археологии. вестник «Исторические и социально-политические науки». 2021. № 1 (68, июнь). С. 272–282.

Жилина, 2010 – Жилина Т.Н. Малый ледниковый период как одно из колебаний климата в голоцене и его последствия в Западной Сибири // Вестн. Том. гос. ун-та. 2010. № 340.

Korotaev, Grinin, 2007 – Korotaev A. V., Grinin L. E. Urbanization and the political development of the World System: a comparative quantitative analysis. *History and Mathematics*. Macrohistorical dynamics of society and state, eds. Malkov S. Yu., Grinin L. E., Korotaev A. V. Moscow: KomKniga, 2007. Pp. 102–141.

Нурпеисов, Ауэзов: 2021 – Нурпеисов М. И. Ауэзов Е. 2021. Судьба средневековых городов жетысу на трассе великого шелкового пути // Исторические и социально-политические науки. 2021. № 4 (67).

Сараев, 2007 – Сараев В.В. Принцип построения оросительных систем в предгорьях древнего Семиречья (К вопросу о земледелии на территории Семиречья в древности) // История и археология Семиречья. Алматы, 2007. № 3. 158 с.

Шакенов және басқа, 2023 – Шакенов С.Т., Мартыненко Р. С., Сакен Қ. Қапал-қызылағаш I ортағасырлық қалашығында жүргізілген алғашқы зерттеу жұмыстары // The II International Scientific and Practical Conference «Creation of new ideas of learning in modern conditions». Bordeaux, France. 2023. September 25–27. 296 p.

Зиняков, 2019 – Зиняков Н.М. Исторические предпосылки образования и развития средневековых городов Семиречья и Южного Казахстана // Вестник Кемеровского государственного университета. Кемерово, 2019. № 21 (4). С. 932–939.

References

Aristov, 2001 – Aristov N.A. Usuni i kirgizi ili kara kirgizi: Ocherki istorii i bita naseleniya zapadnogo Tyan-Shanya i issledovaniya po ego istoricheskoi geografii [Usuni and Kyrgyz or Kara-Kyrgyz:]. Bishkek: Ilim, 2001. 582 p. [in Russian]

Akymbek, Shagirbayev, 2019 – Akymbek E.Sh., Shagirbayev M.S. 2019 zhyly Zhetisu olkesindegi ortagasyrlyk eskertkisherterge (turtkulderge) zhurgizilgen zertteu zhumystary [In 2019, research works on medieval monuments (Tortkul) in the Zhetysu region were carried out]. *Ortalyk Asianyn yezhelgi zhane dasturli kogamdaryn tarikh-madeni murasy: zertteu, tusindir zhanе aktau maseleri" attа "XII Orazbayev okulary" halykaralyk gylm-adistemelik conference materialdary*. Zhauapty ed. by R.S.Zhumatayev. Almaty: Kazakh University, 2020. Pp. 182–194. [in Kazakh]

Baipakov, Savelyeva, 2018 – Baipakov K.M., Savelyeva T.V. Velikii Shelkovii put i urbanizaciya Kazakhstana [The Great Silk Road and the urbanization of Kazakhstan]. *Centralnaya Aziya na Velikom Shelkovom puti*. Almaty, 2018. 544 p. [in Russian]

Baipakov, Savelyeva, Chang, 2005 – Baipakov K.M., Savelyeva T.V., Chang. K. Srednevekovie goroda i poseleniya SeveroVostochnogo Jetisu [Medieval towns and settlements of Northeastern Zhetysu]. Almaty, 2005. 187 p. [in Russian]

Baipakov, Grigoriev, 1999 – Baipakov K.M., Grigoriev F.P. O topografii gorodischa Taraz [About the topography of the Taraz settlement]. *Problemi drevnei i srednevekovoi istorii Kazakhstana. Materiali II Mejdunarodnih chtenii po tvorchestvu Muhammeda Haidara Dulati*. Almaty, 1999. 380 p. [in Russian]

Baipakov, Voyakin, Ternovaya 2016 – Baipakov K.M., Voyakin D.A., Ternovaya G.A. Tengrianstvo. Euraziyany madeni murasy [Tengri. Cultural heritage of Eurasia] (yezhelgi dauirden bugingi kunge dein). Almaty: A.H. Margulan atyndagi Archeology Institutes, 2016. 736 p. [in Russian]

Baipakov, 2016 – Baipakov K.M. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizaciya Kazakhstana [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan]. *Kniga III. Chast I. Urbanizaciya Kazakhstana v XIII – nachale XVv*. Almaty, 2016. 596 p. [in Russian]

Goryachev, Motov 2018 – Goryachev A.A., Motov Yu.A. Arheologicheskii kompleks Butakti I [Butakty I Archaeological Complex]. Almaty, 2018. [in Russian]

Groshev 1985 – Groshev V. A. Irrigaciya Yujnogo Kazakhstana v srednie veka [Irrigation of Southern Kazakhstan in the Middle Ages]. Alma Ata: Nauka, 1985. 148 p. [in Russian]

Grinin, 2007 – Grinin L. E. Gosudarstvo i istoricheskii process [The State and the historical process]. T. 1. Epoha formirovaniya gosudarstva_ obschii kontekst socialnoi evolyucii pri obrazovanii gosudarstva. M.: KomKniga, 2007. 272 p. [in Russian]

Zheleznyakov, Zhumai, Suataeva, 2021 – *Zheleznyakov, B.A. , Zhumai, G. , Suataeva, D.S. Srednevekovie pamyatniki talgarskogo mikroregiona po dannim arheologii* [Medieval monuments of the Talgar microregion according to archaeology]. *Istoricheskie i socialno_politicheskie nauki. Bulletin of Historical and Socio-Political Sciences*. 2021. № 1 (68). Pp. 272–282. [in Russian]

Zhilina, 2010 – *Zhilina T. N. Malii lednikovii period kak odno iz kolebaniy klimata v golocene i ego posledstviya v Zapadnoi Sibiri* [The Little Ice Age as one of the Holocene climate fluctuations and its consequences in Western Siberia]. *Vestn. Tom. gos. un_ta*. 2010. № 340 [in Russian]

Korotaev, Grinin, 2007 – *Korotaev A. V., Grinin L. E. Urbanization and the political development of the World System: a comparative quantitative analysis. History and Mathematics. Macrohistorical dynamics of society and state*, eds. Malkov S. Yu., Grinin L. E., Korotaev A. V. Moscow: KomKniga, 2007. Pp. 102–141. [In English]

Nurpeisov, Auezov, 2021 – *Nurpeisov M. And Auezov E. Sudba srednevekovih gorodov jetisu na trasse velikogo shelkovogo puti* [The fate of the medieval cities of Zhetysu on the route of the Great Silk Road]. *Vestnik. Istoricheskie i socialno politicheskie nauki*. 2021. № 4 (67). [in Russian]

Saraev, 2007 – *Saraev V.V. Princip postroeniya orositelnykh sistem v predgoryah drevnego Semirechya_K voprosu o zemledelii na territorii Semirechya v drevnosti, Istoriya i arheologiya Semirechya* [The principle of building irrigation systems in the foothills of the ancient Semirechye]. Almaty, 2007. No 3. 158 p. [in Russian]

Shakenov, Martynenko, Saken, 2023 – *Shakenov S.T., Martynenko R. S., Saken K. Kapal-kyzylagash 1 ortagasyrlyk kalashygynda zhurgizilgen algashky zertteu zhumystary* [The first research work carried out in the medieval town of kapal-kyzylagash 1]. *The II International Scientific and Practical Conference "Creation of new ideas of learning in modern conditions*. Bordeaux, France. 2023. September 25–27. 296 p. [in Kazakh]

Zinyakov, 2019 – *Zinyakov N.M. Istoricheskie predposilki obrazovaniya i razvitiya srednevekovih gorodov Semirechya i Yujnogo Kazakhstana* [Historical background of the formation and development of the medieval cities of Semirechye and Southern Kazakhstan]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*. Kemerovo. 2019. No 21 (4). Pp. 932–939.

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT
ОТАН ТАРИХЫ. 2025. Т. 28. № 4

<i>Uryustyumova A., Sadvakassova Zh., Omurova Zh.</i> KAZAKHSTAN-KYRGYZSTAN CULTURAL DIPLOMACY (2015–2025): THE ROLE OF TURKSOY AND OTHER CULTURAL PLATFORMS.....	990
<i>Sailaubaeva A.K., Zhumatai S.</i> THE ROLE OF THE AKHMET RIZA MADRASAH IN THE EDUCATIONAL AND ENLIGHTENMENT ACTIVITIES OF THE SEMEY REGION.....	1000
<i>Akshanova A.M., Otepova G.E., Kabidenova Zh.D.</i> NATIONAL PERSONNEL POLICY IN THE PAVLODAR REGION UNDER THE FUNCTIONAL NORM OF KORENIZATSIYA (INDIGENIZATION).....	1009
<i>Kapassova G., Sadvakassova Zh., Kaliyeva K.</i> HISTORICAL FORMATION AND DEVELOPMENT TRENDS OF TOURISM IN THE ALAKOL AND ISSYK-KUL REGIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS.....	1020
<i>Dossymova M.K.</i> THE GENERAL SITUATION OF THE OTTOMAN EMPIRE AND RUSSIA IN THE FINAL STAGES OF THE FIRST WORLD WAR.....	1033
<i>Baigabatova N., Abdrakhim M.</i> ADAPTATION CHALLENGES OF ETHNIC REPATRIATES IN POST-SOVIET KAZAKHSTAN: A HISTORICAL-CONTEXTUAL ANALYSIS.....	1050
<i>Dalayeva T., Idrissova A.</i> VISUAL SYMBOLISM OF ECONOMIC HISTORY IN TEXTBOOKS ON THE MODERN HISTORY OF KAZAKHSTAN (SECOND HALF OF THE 20TH–EARLY 21 CENTURIES).....	1063
<i>Sadvakassova Zh., Kapassova G.</i> KAZAKHSTAN KYRGYZ AND KYRGYZSTAN KAZAKHS: ETHNODEMOGRAPHIC TRANSFORMATION AND MIGRATION IN THE FIRST DECADE OF INDEPENDENCE.....	1080
<i>Zhussip S.A., Nurpeisov Y.K., Maslov Kh.B.</i> ALASH ORDA'S SOVEREIGN FOREIGN POLICY: NEGOTIATIONS WITH THE CZECHOSLOVAK DELEGATION (1918-1920).....	1091
<i>Токашева А.Н., Жуманова А.З.</i> 1944 ЖЫЛҒЫ БКП(Б) ОРТАЛЫҚ КОМИТЕТІНДЕГІ ТАРИХШЫЛАР КЕҢЕСІ: КЕҢЕС ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ.....	1107

Сулейменова А.Т.

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ БАҚЫЛАУ КОМИССИЯЛАРЫНЫҢ ҚҰЖАТТАРЫ ҚАЗАҚСТАНДА
1925–1933-ЖЫЛДАРЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН НАУҚАНДАРДЫ
ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ.....1117

Абсаликов А.А., Бисенова Г.А.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ О КОК ОРДЕ (СИНЕЙ ОРДЕ) И АК ОРДЕ
(БЕЛОЙ ОРДЕ): ПРОБЛЕМЫ ЛОКАЛИЗАЦИИ И РЕКОНСТРУКЦИИ
В ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ.....1136

Молдин Б.А., Мәден А.Т.

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ХАЛЫҚ НАРАЗЫЛЫҚТАРЫ МЕН КӨТЕРІЛІСТЕРІ МӘСЕЛЕСІНЕ
ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ.....1148

Бейсенбаева Г.К., Касенова А.Д., Богенбаева А.К.

ПОЛЕВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЛЯ ШКОЛЬНИКОВ.....1166

Рахметова Ә., Сарсембаева Г.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУДЫҢ ЖАҢА
БАҒЫТТАРЫ (2021–2025 жж.).....1177

Есназарова З.Б.

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ И СОЦИАЛЬНО-
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДОВ
КАРАКАЛПАКСТАНА. 1873–1926 гг.....1189

Базарбаев К., Амирбек А., Акдениз Э.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-
САЯСИ САНАСЫНДАҒЫ ТҮРКИЯ ФАКТОРЫ.....1205

Шолахов М.Г., Алпысбес М.А.

РЕФОРМЫ ЖАНГИР-ХАНА.....1215

Мамраймов С.Д.

1937 ЖЫЛҒЫ №00447 БҰЙРЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
КЕҢЕСТІК РЕПРЕССИЯЛЫҚ АППАРАТТЫҢ
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ТЕТІКТЕРІ.....1230

Ескалиев С.А., Айтенов Ж.К.

КОММУНИСТІК ПАРТИЯ МЕН КЕҢЕСТІК МЕМЛЕКЕТТІЛІК:
ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ЭВОЛЮЦИЯСЫ
(ТАРИХИ АСПЕКТ).....1245

Сағнайкызы С., Сартаев С.А., Нусунбаева С.А.

КОРРУПЦИЯ И ПОЛИТИЗАЦИЯ: ОТРАЖЕНИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ
ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСКОЙ АССР НА СТРАНИЦАХ
ГАЗЕТЫ «ЕҢБЕКШІ ҚАЗАҚ» (КОНЕЦ 1920-х – НАЧАЛО 1930-х ГОДОВ).....1260

Қуаныш С.О., Айдосынова Г.Ж., Мурзаходжаев Қ.М. АТЫРАУ Өңіріндегі қуғын-сүргін: өлім жазасына кесілген дін өкілдері.....	1271
Хайдаров Т.Ф., Бейсембаева А.Р. XIV ғасырдың екінші жартысында жошы ұлысында болған індет.....	1284
Түлебаев Д.Ж., Симтиков Ж.К. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ ТІЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК РӨЛІ.....	1293
Ашимова У.А., Қалшабаева Б.К. ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ДӘСТҮРЛІ КИІМІНДЕГІ ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР: МӘДЕНИ ЖАД ПЕН ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ТҮЙІСІНДЕ.....	1304
Kabuldinov Z.Y., Mussabalina G., Beisembayeva A. KAZAKH-OIRAT RELATIONS IN THE CONTEXT OF REGIONAL TRANSFORMATIONS IN CENTRAL ASIA (15 th – EARLY 17 th CENTURIES).....	1319
Ерғабылов А.Е. ЖЕТІСУ ЖӘНЕ ІЛЕ АЛАБЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНДЕГІ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР (1991-2023 ЖЖ. ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕ).....	1331

Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты
Алматы қ., Шевченко көш., 28
Тел/факс: +7 727 261 67 19
e-mail: kazhistory@bk.ru